100. YILINDA BÜYÜK EKİM DEVRİMİ

Editörler: E. Zeynep Suda
Nevzat Evrim Önal

Yazılama

Ed.: E. ZEYNEP SUDA - N. EVRİM ÖNAL 100. YILINDA BÜYÜK EKİM DEVRİMİ

100. Yılında
Büyük Ekim Devrimi

Yazılama Yayınevi: 166
Dünyaya Pencere: 40

100. Yılında
Büyük Ekim Devrimi

Editör: E. Zeynep Suda ve Nevzat Evrim Önal
Düzelti: Yaşar Uzunlar
Kapak Tasarımı: Levent Karaoğlu
Sayfa Düzeni: Umut Tuna
ISBN: 978-605-9988-89-6
Birinci Baskı: Ekim 2017

© Yazılama Yayınevi

Baskı: Mutlu Basım Yayın - Bahri Mutlu
Davutpaşa Cad. Güven İş Merkezi
C Blok No: 256 Topkapı - İSTANBUL
Tel: 0212 577 72 08
Sertifika no: 18569

Yazılama Yayınevi Hizmetleri Ltd. Şti.
Serasker Cad. Osmancık Sokak
Betül Han 9/13 Kadıköy - İstanbul
Sertifika No: 12411
Tel: 0 216 338 52 59
iletisim@yazilama.com
www.yazilama.com

100. Yılında
Büyük Ekim Devrimi

Editörler:
E. Zeynep Suda
Nevzat Evrim Önal

Yazılama

İÇİNDEKİLER

00. Sunuş: *E.Zeynep Suda – Nevzat Evrim Önal* 7

I. Devrim nasıl başarıldı?

01. *Çağdaş Sümer,* Rusya'da Eski Rejimin Krizi ve Kapital'e Karşı Devrim 13

02. *Kemal Okuyan,* Şubat'tan Ekim'e Devrim ve Lenin 39

03. *Anıl Çınar,* Savaştan Devrim Çıkartılan Bir Kesit ve Lenin 51

04. *Candan Badem,* Bolşevikler Rusya'da İç Savaşı Nasıl Kazandılar? 71

05. *Gözde Somel,* Kararsız Bir Dostluğun Başlangıcında Sovyet Rusya ve "yeni Türkiye" 87

II. Kuruluş nasıl gerçekleştirildi ve korundu?

06. *Alper Birdal,* Ne Yapmalı'da NEP'e 125

07. *Alper Birdal,* Sosyalist Kuruluş Sürecinde Emek: Kapitalizmin Mirasından Sosyalizmin İnsanına 153

08. *Nevzat Evrim Önal,* Sovyetler Birliği'nde Tarımda Kolektivizasyonun Mantığı 213

09. *Kemal Okuyan,* 1917-1945 Arası Sovyet Dış Politikası: Tek Ülkede Sosyalizm Dönemi 237

10. *Aydemir Güler,* Sovyetler Birliği'nde Halklar Politikası 255

III. Sovyet uygarlığı insanlığa neler kazandırdı?

11. *Çağrı Kınıkoğlu,* Ekim'den Sinemaya, Devrimden Çözülüşe: Bir Sergiden Tablolar 299

12. *Yiğit Günay,* Sovyet Avangard Sanatı: Eksik Kalan Arayış 381

13. *Kemal Okuyan,* Devrimin Müziği, Müzikte Devrim: Sovyetler Birliği'nin Klasikleri 415

14. *Serpil Güvenç,* Kadının Ekim'inden Ekim'in Kadınına Doğru 435

15. *Zelal Özgür Durmuş,* Sovyetler Birliği'nde Bilimin Gelişimi 513

16. *Nazlı Somel - Eren Karaca,* Burjuva Eğitimin Yıkılması ve Sınıfın İktidara Taşınması: Sovyetler Birliği'nde Eğitim 529

Sunuş:
Bugüne kadarki en ileri uygarlık

Bu kitabın yayınlandığı günlerde, Büyük Ekim Devrimi'nin, Amerikalı şahidi John Reed'in isimlendirdiği haliyle *Dünyayı Sarsan On Gün*'ün üzerinden bir asır geçmiş olacak. Kitabımız bu vesileyle yazılıyor, bu vesileyle derleniyor. Ne var ki, başlarken şunu vurgulamakta fayda var: Bu kitap Büyük Ekim Devrimi ve onun ürünü olan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ni, İngiliz tarihçi Eric Hobsbawm'ın *Kısa 20. Yüzyıl* olarak adlandırdığı dönemin en önemli ve belirleyici dünya-tarihsel olgusunu *yâd etmek için* yazılmıyor. Editörler olarak, kitaba katkı koyan tüm yazarlar adına şunu açıkça söyleyebiliriz: Bu kitaba emeği geçen insanlar Sovyetler Birliği deneyimini olumlu ya da olumsuz, geçmiş ve bitmiş, muhasebesi yapılması ve rafa kaldırılması gereken bir tarihsel vaka değil; insanlığın geleceğine ışık tutan büyük bir deneyim olarak görüyor, bu bağlamda onu geçmişe doğru değil, geleceğe doğru bir yönelimle ele alıyorlar.

Bunun salt bir tercih değil, günümüz koşullarında Ekim'e tek doğru bakış olduğunu düşünüyoruz. Eğer nostaljiyle uğraşmayacaksak ya da yazdıklarımız tarihe kayıt düşmekten ibaret kalmayacaksa; dünyanın ve insanlığın bugün içinde olduğumuz karanlıktan çıkışının yeni Ekim'lerde, sosyalizmde olduğunu düşünüyorsak, Sovyetler Birliği'nde yaşanmış olan sosyalizm deneyimi bizim için benimsenerek aşılacak bir miras olmalıdır. Eleştirisi de, övgüsü de ancak bunun için yapıldığında doğru ve anlamlıdır. Başka türlüsü, niyeti ve biçiminden bağımsız olarak ya eksiktir, ya yanlış.

Dolayısıyla, bu kitabı yayına hazırlamamızın üç motivasyonu bulunuyor:

Birinci motivasyonumuzu şöyle ifade edebiliriz: Sosyalistiz, işçi sınıfının kapitalizmi yıkıp kendi sosyalist iktidarını kurması; bu iktidar aracılığıyla sınıfsız, sömürüsüz bir dünya inşa etmesi gerektiğine inanıyoruz ve insanlığın bugüne dek gördüğü en geniş kapsamlı sosyalizm deneyiminden halen öğreneceğimiz çok şey olduğunu düşünüyoruz. Devrimin kendiliğinden olamayacağı, işçi sınıfının kapitalizmin doğal gelişim sürecinin bir sonucu olarak iktidarı almayacağı, bunun için sınıfa politik öncülük edilmesi gerektiği düşüncesini, Büyük Ekim Devrimi'nin onun kadar büyük mimarı Lenin'e borçluyuz. Emperyalizm koşullarında çelişkilerin dünyanın herhangi bir yerinde öngörülemez bir hızla keskinleşebileceği ve devrimci öncülerin buna her zaman hazır olması gerektiği; bu hazır olma halinin ancak örgütlü bir yapı ve disiplinle mümkün olduğu düşüncesini de... Emperyalizmin dünya savaşı, dünya savaşının da dünya devriminden ayrılamayacağı düşüncesini de... Bu yüzden kitabımızın birinci bölümünü Ekim'e ve Lenin'e ayırıyor, devrimin arka planını, Bolşevik siyaset geleneğinin sistematiğini ve devrimin nasıl gerçekleştirildiğini inceliyoruz.

İkinci motivasyonumuz şu: Partizan Marşı'nın sözleri "kıtlıkta ve soğuklarda..." diye başlar, Büyük Ekim Devrimi öncesinde durum tam olarak böyleydi. Dünya, 1871'de Paris Komünü'nün barbarca kanla boğulmasının ardından 1873'te uzun bir ekonomik krize gömülmüş, bu krizden kapitalist piyasanın "görünmez eli"ne tutunup çıkamayacaklarını gören emperyalist güçler, kazananların kaybedenler üzerinde egemen olacağı ve muazzam kâr olanakları yakalayacağı, kaybedenlerin ise altından kalkılamayacak bir bedel ödeyip kazananlara tabi hale geleceği bir büyük paylaşım savaşına tutuşmuşlardı.

Bu savaş tam anlamıyla kapitalizmin ve burjuvazinin alacakaranlığıydı. Milyonlarca emekçi, patronları adına birbirlerini öldürsünler diye, ellerinde paslı süngüler takılmış tüfeklerle, binlerce kilometrelik siperlerde çamurun içinde çaresizce yatıyor, bir emirle makineli tüfek mermilerinin üzerine koşup ölmeyi ya da öldürmeyi, katil olmayı bekliyordu. Her gün insanı farklı biçimde öldürecek yeni kimyasal silahlar icat ediliyor, sömürgelerden

gemilere doldurulan milyonlarca insan hayatlarında görmedikleri topraklarda savaşıp ölmeye getiriliyor, insanlığın refahı için kullanılabilecek devasa kaynaklar göz kırpmadan emperyalist tekellerin çıkarları uğruna çarçur ediliyor, diğer yandan kentlerde ekmek tayınlanıyor, çocuklar yetersiz beslenmeden kırılıyordu.

Sovyetler Birliği, doğuşuyla bu alacakaranlığı dağıtan güneş oldu. O, düştüğü yerden, içine itildiği çamurdan doğrulmuş, Rus proletaryasında ve onun öncüsü Bolşeviklerde kendini bulmuş büyük insanlığın, burjuvazinin kana susamışlığına verdiği onurlu cevaptı.

Bugün dünyanın durumu pek çok açıdan Büyük Savaş öncesi günlerini hatırlatıyor. Sayılamayacak kadar çok ulusal ekonomik krizin ardından kapitalizmin bunalımı 2008'de dünya ölçeğinde bir krize dönüştü. Onuncu yılını doldurmak üzere olan bu daralma aşılamıyor. Bu krizin iki de türev krizi var: Bir yanda, emperyalist sistemde ABD'nin dünya egemenliği giderek daha fazla sorgulanıyor ve bir hegemonya krizi giderek derinleşiyor; diğer yanda, burjuvazi yönetme ve geleceği kurma ehliyetini yitirdikçe, doğası gereği geleceğe umutla bakmadan güzel ve aydınlık olamayacak kültür ve sanat da yarınsızlığın karanlığında küflenip çürüyor. Birbirine bağlı bu üçlü krizin yarattığı karanlıkta ve kaosta, dünyanın her yerinde emperyalist güçler birbirlerine karşı ekonomik, ideolojik, siyasi ve askeri hamleler yapıyor; akan kan bir gün durmadığı gibi, gerici yozlaşma köktendincilik bütün toplumları sarıp çürütüyor. Yüz yıl öncesinden dikkate alınması gereken bir tek farkı var bugünün dünyasının: Nükleer silahların devasa yıkım potansiyeli.

Bu kitabı yazar ve derlerken, bir yanda dünyanın, hepimizin geleceğinin içinde yaşadığımız kana susamış, çürümüş düzene uzun süre daha emanet edilmesinin yaratacağı kaçınılmaz felaketin acelesiyle; diğer yanda da Sovyetler Birliği'nin ikinci bir güç odağı olarak varlığının dünyaya ikinci savaş sonrası dönemde kırk beş yıl boyunca en azından göreli bir barış dönemi sağlamış olduğunun bilinciyle hareket ediyoruz. Emperyalizmi dizginleyecek, onun hamlelerini boşa çıkaracak ve onun karşısında gerçek bir tehdit oluşturacak bir sosyalist kuruluşa, bir sosyalist bloğa yeniden, acilen ihtiyacımız var. Tarihte ise bunun tek bir örneği bulunuyor.

Bu bağlamda, kitabın ikinci bölümündeki yazılarda Sovyetler Birliği'nin nasıl böyle bir güce dönüştüğünü ve dünya çapında ağırlığını nasıl hissettirdiğini ele alıyoruz.

Üçüncü motivasyonumuz ise şu: Sovyetler Birliği ve onun iki kurucu önderi olan Lenin ve Stalin hakkında, bugüne kadar hiçbir konuda olmadığı kadar çok ve yüksek perdeden yalan söylendi. Bu yalanların başlıcaları, tarihteki bütün iyi yalanlar gibi, gerçeklerin pervasızca yadsınmasına değil, sinsice çarpıtılmasına dayandırıldı; Soğuk Savaş koşullarında George Orwell gibi yalancılığı meslek edinmiş profesyoneller ve başkaları tarafından üretildiler. Sadece söylenmekle kalınmadı, üzerlerine binlerce kitap yazıldı, milyonlarca dolarlık bütçelerle filmler çekildi, dünyanın her yerinde eğitim müfredatlarına kondular, emperyalizmin dilini öğrenmek zorunda kalan herkese konuşan hayvanların işlettiği çiftliğin hikayesi okutuldu ve böylelikle emperyalizmin yalanları onun kitle kültürünün temel yapıtaşları haline geldiler.

Sovyetler Birlği'nin yıkılışının üzerinden genç yetişkin bir insanın ömrü kadar vakit geçmiş olmasına rağmen bu yalanların ardı arkası kesilmiyor. Kesilmiyor, çünkü baştan beri bu yalanların hedefi salt Sovyetler Birliği değil sosyalizmdi ve Sovyetler Birliği yıkılmış olsa da sosyalizm mücadelesi sürüyor. Henri Kissinger'ın pervasızca söylediği gibi Soğuk Savaş, ikinci savaşın ardından değil, 1917'de Ekim Devrimi'nin ardından gündeme gelmiştir ve hâlâ sürmektedir. Üstelik bu yalanlar yalnızca açıkça sosyalizm düşmanı olduğunu beyan eden sağcılar değil, pek çok solcu tarafından da üretiliyor, üretilmese de tekrarlanıyor, tekrarlanmasa da sessiz bir utangaçlıkla kabul ediliyor.

Yalanların nasıl sonu gelmiyorsa, yalanların ifşa edilmesi de sürekli olmalı ve bu kitap pek çok yalanı (bir kez daha) yanıtlıyor olacak. Ama bununla yetinilemez, çünkü yalanların örtmeye çalıştığı büyük bir gerçek var. Sovyetler Birliği, var olduğu yetmiş yılda insanlık tarihi açısından yalnızca eşitlik ve özgürlük mücadelesinde önemli adımlar atmakla kalmadı, kültür, sanat ve bilimde insanlığı daha önce adımını atmadığı mecralara taşıdı. Uzayın kapıları insanlığa bir işçi çocuğu olan Gagarin tarafından açıldı, sinema sanatının temelini teşkil edecek taşlar Ayzenştayn, Vertov gibi devrimin yarattığı dehalar tarafından yerleştirildi, 20. yüzyılın

müzikal gelişimine en büyük damgayı Şostakoviç'in eserleri ve Kızıl Ordu'nun marşları vurdu. Özetle sosyalizm, bir insan tarafından yaşanmış olsa kısa denebilecek yetmiş yıllık Sovyetler Birliği deneyiminde, görece geri ama büyük olanaklar barındıran bir ülkeyi, yeryüzünde bugüne dek kurulmuş en ileri uygarlığa dönüştürdü.

Hakkında söylenmiş yalanları kitabın tamamında düzeltmeye çalışıyoruz, kitabımızın üçüncü bölümünde ise Sovyet uygarlığının kültür, sanat ve bilimdeki başarılarını mercek altına alıyoruz.

Kurucu devriminin üzerinden bir asır geçmiş olsa da Sovyetler Birliği ve onun örnek teşkil ettiği sosyalist işçi iktidarının, bugün emperyalizmin krizi ve savaş tehdidi karşısında, tüm insanlık için eşit, özgür ve aydınlık bir gelecek kurgusu, salt bir ütopya değil ama ütopyaları yeryüzüne indiren gerçek bir yaşam deneyimi olarak bir kez daha dikkate alınmasının çok önemli olduğunu düşünüyor, elinizdeki kitabı bu bağlamda Büyük Ekim Devrimi deneyimi ve sürmekte olan eşitlik ve özgürlük mücadelelerin anısına okurlarımıza sunuyoruz.

E. Zeynep Suda
Nevzat Evrim Önal
Ekim 2017, İstanbul

Rusya'da Eski Rejimin Krizi ve *'Kapital'*e Karşı Devrim'

Çağdaş Sümer

Arno Mayer, Birinci Dünya Savaşı'na giden yolda Avrupa'nın mülk sahibi sınıflarını anlattığı kitabının ilk sayfasında, tarihçiler 'Avrupa'nın en karanlık gecelerinde tek umut ışığı olarak kalan Bolşevik Devrimi'nin ıstırabını ve vahşetini anlamak için didinmeyi sürdürdüler' diye yazar.[1] Esas derdi dünyanın seyrini değiştiren bu ışığı anlamak değil, karalamak ve neden evrensel bir deneyim olmadığını kanıtlamak olan burjuva bilimi ve siyaseti, Ekim'in alnına 'geri ve doğulu' bir ülkeye 'özgü' olma lekesini sıçratmaktan hiç vaz geçmedi.[2] Örneğin İkinci Dünya Savaşı'nın ardından inançlı bir antikomüniste dönüşen eski Alman Komünist Partisi üyesi Karl Wittfogel, 1957 yılında daha sonra antikomünist literatürün temel kitaplarından biri haline gelecek olan 'totaliteryen Sovyet süper-devletinin' kaynağında oryantal despotizmin ve Asyatik toplumun yattığını savunan bir kitap kaleme almıştı.[3] Günümüze gelecek olursak, antikomünist Sovyetolojinin popüler isimlerinden Arch Getty'nin, *Geleneğin Ayak Direyişi* altbaşlıklı ve

1 Arno Mayer, *The Persistence of the Old Regime, Europe to the Great War*, New York: Pantheon, 1981, s.3.

2 Cemal Hekimoğlu, 'Birden Fazla Ekim mi Var?,' *Gelenek 1986-1991 Yazıları*, İstanbul: Gelenek Kitap Dizisi, Temmuz 1998, s.137.

3 Karl A. Wittfogel, *Oriental Despotism; a Comparative Study of Total Power*, New Haven: Yale University, 1957.

2013'te yayımlanan kitabında Stalin dönemini ve terörü anlamak için 'özgücülüğün' temel düşünsel kaynaklarından Max Weber'in patrimonyalizm kavramını kullanmayı önermesi, süregiden örüntüyü göstermesi açısından anlamlıdır.[4]

Aslında 'özgücülük', Ekim Devrimi'nden çok daha önce burjuvazinin ideolojik silahlarından biri haline gelmişti. Barış Zeren'in yerinde tespitini tekrarlayacak olursak, '19. yüzyılın ikinci yarısının ardından, sanki *Kapital*'de numune olarak İngiltere'yi ele alan Karl Marx, diğer ülkelerin işçilerine 'anlatılan senin hikayendir' dedikçe, diğer ülkelerin burjuva düşüncesi özgücülüğün açtığı alan sayesinde 'milletçe müstesnayız' yollu haykırarak, sınıf ve sınıf mücadelesini toplumsal bilgi düzeyinden ve giderek siyasetten silme seferberliği başlatmıştı.'[5] II. Enternasyonal Marksizmi de, belki de burjuva düşüncesiyle siyasi olduğu kadar kuramsal düzeyde de köprüleri bütünüyle atamamış olmasının, hatta Marx'ın 1848 öncesinde liberal tarih yazımından miras aldığı, fakat tarihsel materyalist düşünce sisteminin tarihsel gelişimi içerisinde talileştirmesi gereken bazı mefhumları mutlaklaştırmasının sonucunda bu seferberliğin etkilerine açık hale gelmişti.[6]II. Enternasyonal düşüncesinin Rusya'ya tercümesi olan Menşevizmin özünde, Rusya'nın geri, 'Asyatik' ve barbar bir ülke olduğu; proletaryanın iktidara gelebilmesi için de uzun bir sanayileşme ve 'Avrupalılaşma' aşamasına ihtiyaç duyduğu inancının yatması bunun bir yansımasıydı.

Eşitsiz gelişim yasasını kavramsallaştırmak bir yana, sezmekten bile uzak olan II. Enternasyonal düşüncesi, bu nedenle Ekim'in tarihsel anlamını kavrayamadı. Ekim ve Leninizm ise eşitsiz gelişim yasasını kavrayıp siyasal alana tahvil etmeyi başardığı ölçüde bu düşünceden koptu; etki alanına girenlerin de kopması için

4 J. Arch Getty, *Stalinizm Hükmederken, Bolşevikler, Boyarlar ve Geleneğin Ayak Direyişi, çev. Gül Çağalı Güven*, İstanbul: İletişim, 2016.

5 Barış Zeren, 'Neoliberal Özgücülüğün İzinde Bir Taslak,' *AKP ve Liberal-Muhafazakâr İttifak*, der. Fatih Yaşlı ve Çağdaş Sümer, Ankara: Tan, 2010, s.116.

6 Bu mirasa ve etkisine dair anlamlı bir tartışma için bkz. George Comninel, *Rethinkingthe French Revolution, Marxism and the Revisionist Challenge*, Londra: Verso, 1987, 3. ve 7. bölümler.

kuvvetli bir düşünsel basınç yarattı. Fakat aşağıda anlatılacağı gibi, bu basıncı en kuvvetli hisseden Marksistler bile eşitsiz gelişimi içselleştiremedikleri ölçüde, Ekim'in fiziki basıncının 'zayıflaması', yani devrimci dalganın en azından Avrupa'da geri çekilmesi ve sosyalist kuruluş sürecinin önceliklerinin galebe çalmasıyla birlikte, 20. yüzyılda Yeni Sol düşünceye yataklık edecek kuramlar inşa etmeye yöneldiler. Losurdo'nun deyişiyle Batı ve Doğu Marksizmleri arasındaki açının giderek büyümesi,[7] tabiri caizse Avrupa sol düşüncesinin Leninsizleştirilmesi, Marksizmin sadece zaman içinde siyasal alanda etkisizleşmesine neden olmakla kalmadı, hem siyasal hem de akademik Marksizmin 'tarih bilinci'nde de önemli bir deformasyon yarattı. Ekim Devrimi, Batı Marksizmi tarafından giderek, en iyi ihtimalle geri kalmış bir köylü toplumunun insanlığa verdiği, hatırası önünde şapka çıkarılacak bir armağana, azımsanamayacak ölçüdeyse 20. yüzyılın 'kötülüklerinin' anası bir tarihsel arızaya dönüştürüldü. Özgücülüğün yeniden üretilmesine dayanan kuramsal girişimlerin bunda oynadığı rol yadsınamazdı.

Lenin'in çağdaşı olan ve siyasi yaşamlarının belirli dönemlerini Bolşevizmin etki alanı içinde geçiren Trotskiy ve Gramsci gibi düşünürlerin bile Leninizmle aralarındaki mesafeyi belirleyen şey, bu tür bir özgücülüğün kuramsal sonuçlarıydı.Söz konusu mesafenin Gramsci ve Trotskiy'nin pasif devrim ve sürekli devrim kuramlarında somutlaşma biçiminden yola çıkarak, Rusya'nın 19. yüzyılda geçirdiği toplumsal-siyasal dönüşümün ve sınıf mücadelelerinin aldığı biçimlerin evrensel ve özgün yanlarını ortaya koymak, Ekim'in tarihsel anlamı ve Lenin'in Marksizme yaptığı müdahalenin niteliği üzerine düşünmek için yararlı bir izlek olacaktır.

Gramsci, Trotskiy ve Rusya'nın özgünlüğü

İtalyan Marksist Antonio Gramsci'nin Ekim Devrimi'nin arifesinde, 24 Aralık 1917'de *Avanti* gazetesinde yayımlanan 'Kapital'e karşıdevrim' (*Laz Rivoluzione contro il Capitale*) başlıklı yazısında

7 Domenico Losurdo, 'World War I, the October Revolution and Marxism's Reception in the West and East,' Cataclysm 1914, der. A. Anievas, Leiden: Brill, 2015.

Bolşevik Devrimi'ni Karl Marx'ın *Kapital*'ine karşı bir devrim olarak nitelediği sıkça alıntılanır. Gramsci'ye göre Rusya'da Marx'ın kitabı, proletaryadan çok, burjuvazinin kitabıydı; Rusya'da proletaryanın kendi sınıfsal talepleri ve devrim hakkında düşünebilmesi için bile bir burjuvazinin, bir kapitalist çağın ve Batı tarzı bir ilerlemenin olması gerektiğine kanıt olarak kullanılıyordu. Fakat Rusya'da olaylar ideolojiye galebe çalmış ve Rusya'nın tarihsel materyalizmin yasalarına göre gelişmesi gerektiğini söyleyen bütün temel fikirleri boşa düşürmüştü.[8]

Bolşeviklerin Marx'ın eserlerinin yüzeysel bir yorumuyla yetinmeyip, Marx'ın düşüncesine içkin olan fikri hayata geçirdiklerini belirten Gramsci, kuşkusuz Avrupa sosyal-demokrasisinin yeri geldiğinde Bolşeviklere nefret kusmaktan çekinmeyen isimleri düşünüldüğünde Ekim'in tarihsel anlamının farkındaydı. Örneğin hemen hemen aynı tarihlerde Kautsky, Rusya'da olup bitenin sosyalizmle ya da Marksizmle bir alakası olmadığını ilan etmişti. Rusya'da sosyalist devrimlerin ilki değil, burjuva devrimlerin sonuncusu gerçekleştiriliyor diye yazıyordu. Ona göre, toprakların köylülere dağıtılmasıyla tarımda özel mülkiyet kuvvetlendirildiği gibi, entelektüel proleterler de yeni kapitalistlere dönüşüyordu.[9]Rus sosyal-demokrasisinin kurucu babası Plehanov ise 1918 yılında ölüm döşeğindeyken eski dostu Leo Dutsch'a 'Bu geri ve yarı-Asyatik ülkede Marksist propagandayı çok mu erken başlattık acaba?' diye sormuştu.[10]

İtalyan faşizmi tarafından tutuklanarak ömrünün geri kalanını cezaevinde geçirmeye mahkûm edilen Gramsci, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Avrupa'daki devrimci dalganın geri çekilmesiyle birlikte, entelektüel enerjisini 19. yüzyıldan başlayarak bu yenilginin kökenlerini ve Marksizmin Batı'da izlemesi gereken stratejiyi kuramsallaştırmaya adadı.[11] İtalya'da faşizmin zaferi ve

8 https://www.marxists.org/archive/gramsci/1917/12/revolution-against-capital.htm (erişim tarihi: 4 Ekim 2017).

9 Domenico Losurdo, *age.*, s.278.

10 Michael Löwy, *age.*, s.53.

11 Peter D. Thomas, 'Uneven Developments, Combined: The First World War and Marxist Theories of Revolution,' *Cataclysm 1914*, der. A. Anievas, Leiden: Brill, 2015.

genel olarak uluslararası kapitalizmin Birinci Dünya Savaşı'nın ardından kazandığı düşünülen istikrardan yola çıkan Gramsci, bu sürecin tarihsel kökenlerine inerek pasif devrim, bütüncül devlet, burjuvazinin sivil toplum alanında kurduğu hegemonya ve mevzi savaşı gibi unsurlardan müteşekkil bir kavramsal repertuar oluşturmaya yöneldi.

Gramsci'ye göre *Kapital*'e karşı devrim, az gelişmiş bir doğu toplumu olan, burjuvazinin henüz sivil toplum üzerinde hegemonyasını kuramadığı ve devletin salt zor araçlarına yaslanarak ezilen kitleleri boyunduruk altında tuttuğu Rusya'da topyekün bir manevra savaşıyla başarıya ulaşmıştı. Oysa önce 1848 Devrimleri'nin yenilgisinin ardından, ama özellikle 1871'den sonra Batı'da (ki buna Almanya ve İtalya da dahildi) muzaffer burjuvazi, gerçekleştirdiği pasif devrim[12] sayesinde 'kendisini, tam ve mükemmel bir toplum örgütlemek için gerekli tüm entelektüel ve ahlaki güçlere sahip bütüncül bir 'devlet' olarak sunmaya muktedir olmuştu.'[13] Bu nedenle Batı'da devrimci hareketin önündeki stratejik görev devleti ele geçirmeye yönelik bir manevra savaşı değil, sivil toplumu ele geçirmeye yönelik bir mevzi savaşıydı. Hekimoğlu'nun da belirttiği gibi iktidardan teorik olarak da uzak düşmeye başlayan Avrupa Marksizminin genel çerçevesiyle uyumlu olan bu strateji, Komintern'deki tartışmalarda halk cephesi siyasetine çerçeve sağlayacak ve stratejinin genel olarak Batı Marksizmine bıraktığı miras aşamacılık olacaktı.[14]

Tıpkı Gramsci gibi Trotskiy'nin kuramsal gelişiminde de Birinci

---

12 Gramsci diğer pek çok kavram gibi 'pasif devrim'i de birbirinden farklı manalarda kullanmış ve kavram Gramsci düşüncesinde bir evrim geçirmiştir. Başlangıçta kitle seferberliğine dayanmayan İtalyan *Risorgimento*'su için kullanılırken daha sonra Fransız Devrimi'nde görülen, kitlelerin itici güç olduğu radikal uğraktan yoksun diğer tarihsel deneyimleri de kapsayacak bir içeriğe kavuşmuş, nihayetinde de Batı Avrupa'nın merkezinde büründüğü yatıştırıcı ve birleştirici niteliği ifade etmek üzere genişletilmiş ve böylelikle 1848 sonrasının bütününü kapsayan bir burjuva hegemonya projesi anlamına gelmeye başlamıştır. Peter. D. Thomas, *Gramsci Çağı, Felsefi Hegemonya Marksizm*, çev. İlker Akçay, Ekrem Ekici, Ankara: Dipnot, 2010, s.212-13.

13 Gramsci'den aktaran Thomas, *age.*, s.206.

14 Cemal Hekimoğlu, 'Gramsci Düşüncesi Kimlik Bunalımında,' *Gelenek 1986-1991 Yazıları*, İstanbul: Gelenek Kitap Dizisi, Temmuz 1998, s.50.

Dünya Savaşı ve Ekim Devrimi'nin çok önemli bir dönüm noktası teşkil ettiği söylenebilir. Her ne kadar Trotskiy Rus sosyal-demokrasisi ve II. Enternasyonal içindeki tartışmalar çerçevesinde sürekli devrim teorisini 1905-1907 yıllarındaki devrimci durum döneminde geliştirmiş olsa da, kavramlarını genişletmesi ve genelleştirmesi ve Rusya'ya benzer 'geç gelişen' toplumlar için de geçerli olduğunu düşündüğü bir strateji inşa etmesi için gerekli zemini ancak Birinci Dünya Savaşı ve Ekim Devrimi sağlamıştı.[15]

Esas olarak Rus Devrimi'nin sınıf karakterine dair tartışmaların bir parçası olan ve büyük oranda Marx ve Engels'in 1848 sonrasında 'süreklilik içinde devrim' fikrinden ilham alan Trotskiy'nin sürekli devrim teorisi, dönemin hâkim aşamalı devrim tezlerinin aksine, müstakbel Rus Devrimi'nin birbiriyle kesintisiz bir bütün oluşturacak burjuva ve proleter devrimlerden oluşacağını öngörüyor, bu anlamda iki devrimin senkronik değil diyakronik bir biçimde birbirine içkin olacağını ileri sürüyordu.[16] Bu anlamda devrimi gerçekleştirecek olan işçi sınıfı bir kez iktidara geldikten sonra, salt burjuva-demokratik görevlerle kendini sınırlayamayarak, zorunlu olarak sosyalist içerikli antikapitalist önlemler almaya başlayacak, bir anlamda asgari ve azami programlar arasındaki duvar, proletarya iktidara gelir gelmez yıkılacaktı.[17] Fakat Trotskiy'e göre, kurulacak işçi hükümetinin atacağı bu adımlar yine zorunlu olarak köylülüğün kendisine sırtını dönmesiyle sonuçlanacak ve işçi sınıfı iktidarı kaçınılmaz olarak karşıdevrim tarafından ezilecekti. Trotskiy'nin bu öngörüden çıkardığı sonuç sürekli devrim teorisinin ikinci ayağını oluşturuyordu: 'Rus Devrimi'nin bütün kaderini Avrupa'daki sosyalist devrimin kaderine bağlamaktan başka bir seçenek yoktu. ... Rus işçi sınıfı, Avrupa proletaryasının doğrudan desteği olmadan iktidarda kalamaz ve geçici egemenliğini sürekli bir sosyalist diktatörlüğe dönüştüremezdi.'[18]

Trotskiy'nin 1906'da geliştirdiği ve esasen kuramsal bir

15 Thomas, 'Uneven Developments, Combined ...', s.281.

16 Thomas, *age.*, s.283.

17 Löwy, *age.*, s.81.

18 Löwy, *age.*, s.83.

soyutlamadan ibaret olan bu tezler, Ekim Devrimi'nin ve devrimin Avrupa'ya taşınma ümitlerinin sona ermesinin ardından Rusya'da sosyalizmin inşasının ve Komintern politikalarının odağına yerleştiği parti içi mücadeleye koşut olarak daha kapsamlı bir şekilde formüle edildi.Ekim Devrimi'yle birlikte tezlerinin doğrulandığına inanan Trotskiy, bir yandan Rus Devrimi'ne ilişkin şemasını bütün geri kalmış ve sömürge toplumları içine alacak şekilde genişletir ve bunu Komintern'in bu toplumlara yönelik stratejisinin temeline yerleştirmeyi savunurken, diğer yandan tek ülkede sosyalizmin imkânsızlığından hareketle, devrimin yaşamasının tek koşulunun bir dünya devrimine dönüşmesi olduğunu, aksi takdirde işçi devletinin bürokratikleşeceğini ileri sürdü.[19] Sosyalist kuruluş karşısındaki inançsızlığıyla eşitsiz gelişme yasasını kavramaktan uzak düşen, dahası onu yadsıyan sürekli devrim teorisi, müellifinin 1905-1907 arasında 'aşamacılığı devrimciliğin dışına taşma'daki yaratıcılığına[20] rağmen, tam da bu sorunlu kavrayış nedeniyle aşamacılıkla aynı metodolojik paydayı paylaşmaktan kurtulamadı ve tıpkı Gramsci düşüncesi gibi Trotskiy düşüncesi de Yeni Sol'un düşünsel kaynaklarından birine dönüştü.[21]

Lenin'in Nisan Tezleri'nde somutlaşan stratejik kopuş ve Ekim Devrimi, II. Enternasyonal teorisyenlerine devrimi ve Bolşevizmi gayri Marksist ilan edip karşıya almak ya da aşamalı devrim perspektifini bir kenara koymaktan başka bir seçenek bırakmamış, 'sosyalist hareketin 1850'lerden bu yanaki gelişiminde bir türlü tam olarak gerçekleşmeyen sosyalist devrim-burjuva devrimi ayrımı sonunda fiili olarak elde edilmiş', sosyalist devrim ile burjuva devrimi arasındaki kopuş gerçekleşmişti.[22] Ekim'le birlikte siyasetin teori ve pratiğinde gerçekleşen bu kopuşu ve atılımı mümkün kılan şey, girişte de belirtildiği gibi eşitsiz gelişimden başka bir

19 Perry Anderson, *Batı Marksizmi Üzerine Düşünceler*, çev. Bülent Aksoy, İstanbul: Birikim, 2004, s.174 ve 176.

20 Aydın Giritli, 'Eşitsiz Gelişim ve Siyaset,' *Gelenek 1986-1991 Yazıları*, İstanbul: Gelenek Kitap Dizisi, Temmuz 1998, s.13.

21 Aydın Giritli, 'Trotskiy, Troçkizm ve Eşitsiz Gelişme,' *Gelenek 1986-1991 Yazıları*, İstanbul: Gelenek Kitap Dizisi, Temmuz 1998, s.169.

22 Cemal Hekimoğlu, 'Birden Fazla Ekim mi Var?,' ... s.135.

şey değildi.[23] İşte bu yasayı kavrama konusundaki yetersizlikleri, 1905 ve 1917 Devrimlerinin yarattığı depremle II. Enternasyonal düşüncesinden kopmuş gibi gözüken bu iki Marksistten birini Ekim'in Avrupa Devrimi yardımına koşmadan ya da bir dünya devrimine dönüşmeden yaşayamayacağına, diğerini ise Avrupa'da tekrarlanamayacağına ikna etmişti. Ama her iki ismin de kalkış noktası, Rus toplumunun özgünlüğü, Batı'dan farklılığı ve geriliğiydi. Peki Rus toplumsal formasyonu gerçekten Avrupa'nın geri kalanından devrimci hareketin bütünüyle başka bir strateji geliştirmesini gerektirecek kadar farklı mıydı? Soruyu farklı bir biçimde soracak olursak Ekim Devrimi Gramsci'nin dediği gibi *Kapital*'e karşı mı yapılmıştı?

Ekim Devrimi'nin arifesinde, ama özellikle Rus sosyal-demokrasisinin stratejik yönelimlerinin belirginleştiği 1905 öncesinde üretici güçlerin gelişmişlik düzeyi açısından Rusya ile İngiltere, Fransa ve Almanya arasında, büyük oranda tarihe ikinci sanayi devrimi olarak geçen sıçramanın ürünü olan gerçek bir açı bulunduğu su götürmez. Fakat cevap aradığımız soru yalnızca üretici güçlerin gelişmişlik düzeyiyle üretim ilişkilerinin sürdürülemez bir çelişki içinde olup olmadığı gibi tarih-ötesi bir soyutlama düzeyinin konusu değilse eğer, bu tespitin ötesine geçen bir analize ihtiyaç duyduğumuz açıktır.[24] Comninel'ın işaret ettiği gibi hiçbir sınıflı toplum, salt mekanik bir sabite içinde hareket eden ve değişen, statik bir şey değildir. Herhangi bir uğrakta verili bir sınıflı toplumun yapısını ve dinamiklerini anlamak için sınıf ilişkilerinin tarihine bakmak, yani sömürü ilişkilerine ve devlet iktidarına karşı sınıf mücadelesinin fiili gidişatını ve dengelerini, hakim sınıf rolleriyle bu ilişkiler arasındaki çelişkilerin gelişimini incelemek gerekir.[25] Bu nedenle

---

23 Aydın Giritli, 'Eşitsiz Gelişim ve Siyaset, ...' s.15.

24 Colin Mooers'dan aktaralım: 'Üretim güçlerinin ve ilişkilerinin çelişkili birliği, Marx tarafından toplumsal gelişmenin [kilidini açacak] tarih-üstü soyut bir anahtar olarak anlaşılmaz. Tersine bu ilişkinin aldığı özgül biçim, ancak belirli toplumsal koşullar içerisinde tarihsel olarak nasıl dile geldiği incelenmek suretiyle anlaşılabilir. Marx için bu dışsal değil, köklerini sınıf mücadelesinden alan ve sınıf mücadelesi tarafından dolayımlanmış içsel bir çelişkidir.' Mooers, *Burjuva Avrupa'nın Kuruluşu*, çev. B.Sina Şener, Ankara: Dost, 1997, s.34.

25 Comninel, *age.*, s.174.

yanıt aradığımız sorunun cevabı için öncelikle Rus eski rejiminde sınıf mücadelesinin dinamiklerine ve bu dinamiklerin her bir dönemde ürettiği siyasi çıktılara dönmemiz gerekiyor.

Savaş, kriz, restorasyonlar: Çarlık Rusyası'nda sınıf mücadelesi

Avrupa'nın uzun 18. yüzyılının (1648-1815) son dönemine damgasını vuran devrimci dalga geçici bir süreliğine de olsa çekilir ve 1815 Viyana Kongresi'nin ardından yerini Restorasyon Avrupası'nın gericiliğine bırakırken, Koalisyon ordularının başında Paris'e girmiş olan Rus Çarı I. Aleksandr karşıdevrimin ve Avrupa'da eski düzenin sembolü haline gelmişti. Aleksandr sadece Rusya'da otokrasiyi güçlendirmekle ve Rus hâkim sınıfının toprak açlığını gidermekle kalmamış, kurulmasına öncülük ettiği Kutsal İttifak sayesinde Avrupa hâkim sınıflarının da koruyucusu rolüne soyunmuştu. Böylece tayin edici kara gücü sayesinde Napolyon Savaşları'ndan zaferle çıkan ve Orta ve Doğu Avrupa üzerinde hegemonyasını kurmuş olan Rusya'nın[26] hem büyük bir güç olabileceği hem de geleneksel toplumsal ve siyasi düzenini sürdürebileceği düşüncesi de güçlenmişti. Dahası 1925 yılında bazı ordu subaylarının kalkıştığı Dekabrist Ayaklanması bir kenara koyulacak olursa bu düzen, Avrupa'nın geri kalanını etkileyen 1830 ve 1848'deki kitlesel devrimci kabarışlardan etkilenmeden kalmayı da başarmıştı.[27]

Fakat Fransa'dan Osmanlı'ya geniş bir coğrafyayı sarsan (jeo)-politik birikim[28] krizinde düzeni ayakta tutan nasıl Çarlığın Avrupalı güçler arasındaki jeopolitik rekabette elde ettiği başarı olduysa, eski rejimin yıkılmasıyla sonuçlanacak süreci başlatan da bu rekabette alacağı küçük düşürücü mağlubiyet olacaktı. Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun Ortodoks tebaası üzerindeki himaye

---

26 Eric Hobsbawm, *Devrim Çağı*, çev. B. Sina Şener, Ankara: Dost, 2003, s.115.

27 Gregory L. Freeze, "Reform and Counter-Reform, 1855-1890,", *Russia A History*, der. G. L. Freeze, New York: Oxford University, 2002, s.171.

28 Kapitalist olmayan, siyasi zor ile iktisadi sömürünün birbirinden ayrışmadığı sömürü biçimlerinde, artık çekme stratejilerini ifade eden bu kavram için bkz. Benno Teschke, *The Myth of 1648*, Londra: Verso, 2003, s.221-2.

iddialarının sonucunda 1853 Ekimi'nde çıkan Kırım Savaşı, İngiltere, Fransa ve Sardinya'nın güç dengesinin bozulmasını engellemek amacıyla Osmanlı'nın yanında savaşa girmesiyle birlikte çok uluslu bir nitelik kazandı ve üç yıla yayılan deniz ve kara muharebelerinin ardından Rusya'nın yenilgisiyle sonuçlandı. 1856 yılında imzalanan barış anlaşmasıyla birlikte güneye doğru ilerlemesi durdurulan, Karadeniz'deki donanma ve deniz üslerinden yoksun bırakılan ve Baserabya'yı kaybeden Rusya'nın büyük güç statüsünün üzerine önemli bir gölge düşürülmüştü. Bu durum, Rus hâkim sınıfı arasında diğer Avrupalı güçler karşısında geri kalındığı ve büyük güç statüsünün ve jeopolitik iddiaların sürdürülmesi için kapsamlı adımlar atılması gerektiği fikrinin yayılmasıyla sonuçlandı.[29] Kırım Savaşı sadece büyük bir insan, kaynak ve itibar kaybına yol açmakla kalmamış, reformu geciktiren ana engeli, yani hâkim sınıfın mevcut düzenin istikrar ve güçle eş anlamlı olduğuna duyduğu inancı da ortadan kaldırmıştı.[30]

Savaşı takip eden beş yıl, Rus hâkim sınıfının kendi içinde krizden çıkış için atılması gereken adımlar üzerinde tartıştığı bir hazırlık süreciyle geçti. Yaşanan bozgunun ve rejimin zayıflığının temelinde serflik düzeninin yattığı konusunda Çar II. Aleksandr'dan, bazı hanedan üyelerinden, yüksek bürokratlardan ve ordu içindeki kimi yüksek rütbeli subaylardan oluşan reform partisinin bir tereddüdü yoktu.[31] Nihayetinde eski rejim çok geniş ve üçte birinden fazlasının serflik statüsünde bulunduğu bir köylü nüfus tarafından üretilen tarımsal artığın üzerinde yükseliyordu.[32] Rus köylülüğü sadece üretiminin yaklaşık yarısını devlete ve toprak sahiplerine vermekle kalmıyor, aynı zamanda çarlığın jeopolitik gücü de ana gövdesi köylülerden oluşan kara ordusuna

29 Larisa, Zakharova, 'Thereign of Alexander II: a watershed?,' *The Cambridge History of Russia, Volume 2: Imperial Russia, 1689-1917*, der. Dominic Lieven, s.594.

30 Freeze, *age.*, s.172.

31 Freeze, *age.*, s.173.

32 Devlete ve hanedana ait topraklarda yaşayan köylülerin durumu da toprağa bağlı olmamalarına rağmen serflerinkinden pek farklı değildi. Richard Pipes, *Russia under the Old Regime*, Londra: Penguin, 1995, s.144.

dayanıyordu.[33] Toprak sahibine verilen rant ile angarya biçimindeki 'doğrudan bireysel' ve devlete verilen vergi ile askerlik biçimindeki 'dolaylı kolektif' sömürü[34] altında ezilen köylü kitlelerinin politik özgürlüklerini kazanmaları ve toprak sahibi haline gelmeleri, hem devletin jeopolitik rekabet için ihtiyaç duyduğu mali ve beşeri kaynakların güçlendirilmesi, hem de kırsal kesimde giderek yükselen huzursuzlukların yeni bir serf-kazak ayaklanmasına dönüşmeden yatıştırılması açısından elzemdi. Çar II. Aleksandr'ın 'Serfliğin aşağıdan gelen bir hareketle kalkmasını beklemektense, onu yukarıdan gelen bir hareketle kaldırmak çok daha iyidir' sözü bu ihtiyacın bir ifadesiydi.[35]

Fakat esas mesele serfliğin nasıl kaldırılacağıydı. Eski rejimin kalbinde yer alan serflik kurumunun kaldırılma biçimi, hem iktidar bloğunun iç hiyerarşi ve dengelerindeki hem de siyasal toplumun sınırlarındaki dönüşümün karakterini belirleyecekti. 1861 öncesinde kalıtsal soyluluğun bütün mensupları tarafından paylaşılan en önemli imtiyaz, sadece kendilerine ait olan serf sahibi olma hakkıydı.[36] Soyluluğun gelirleri, rant ya da angarya biçiminde serflerden elde edilen artıktan oluşuyordu. (Jeo)politik birikimin temelini oluşturan siyasi zor ile iktisadi sömürünün ayrışamamış olması ve dolaylı yönetim ilkesi gereği, köylülerin siyasi ve adli denetim altında tutulmalarından da soylular sorumluydular. Serfliğin kaldırılması bu açıdan, serflerin üzerindeki haklarından mahkûm kalacak olması nedeniyle Rus soyluluğunun hem iktisadi hem siyasi iktidarının sınırlanmasını ve ağırlığın 'doğrudan bireysel' sömürü mekanizmalarından 'dolaylı kolektif' sömürü mekanizmalarına kaymasına yol açacaktı. Bu nedenle taşra soyluluğunun bu sürece ikna edilmesi ve bütünüyle yabancılaştırılmaması gerekiyordu. Aynı zamanda serfliğin kaldırılması her tür siyasi ve medeni haktan yoksun köylülerin siyasal topluma dahil edilmeleri anlamına gelecekti. Bu da toplumdaki mevcut hiyerarşilerin

33 David Moon, 'Peasants and Agriculture,', *The Cambridge History of Russia*, ... s.371-72.

34 Sömürünün bu farklı biçimleri için bkz. G.E.M. de Ste. Croix, *Antik Yunan Dünyasında Sınıf Mücadelesi*, İstanbul: Yordam, 2016, s.264-65.

35 Liebman, *age.*, s. 25; Zakharova, *age.*, s.596.

36 Dominic Lieven, 'The Elites,' *The Cambridge History of Russia*, ... s.231.

altüst olmasıyla sonuçlanacak bir siyasi, toplumsal ve demografik hareketlilik sürecinin başlamasına neden olmamalıydı.

Bu kaygıların sonucu, sadece serfliğin kaldırılmasıyla sınırlı olmayan ve Rus tarihine 'Büyük Reformlar' olarak geçecek bir dizi kapsamlı düzenlemenin 1860'lar ve 70'ler boyunca hayata geçirilmesi oldu. Elbette ilk adım serfliğin ilgasıydı. 19 Şubat 1861 tarihinde çıkarılan Azatlık Fermanı ile serflik kaldırıldı; eski serflere 'özgür kırsal sakin statüsü' bahşedildi ve soyluların köylüler üzerindeki yetkileri feshedildi. Artık köylüler serbestçe evlenebilecek, mülk sahibi olabilecek ve ticaret yapabileceklerdi. Fakat tarımsal üretimde kesinti yaşanmaması için, ilk fırsatta toprakları terk ederek başka geçim kaynaklarına yöneleceklerinden endişe edilen köylüler, demografik hareketliliğin kontrol altında tutulması amacıyla bir süre daha toprağa bağlı kalmaya devam ettiler.[37] Köylüler iki yıl boyunca soylulara olan eski mali yükümlülüklerini yerine getirmeyi sürdüreceklerdi. Daha sonrasındaysa bu yükümlülükler, köylü ile toprak sahibinin, köylünün belirli bir tazminat karşılığında toprak alacağı karşılıklı bir anlaşmaya varmalarına dek yürürlükte kalacaktı.[38]

Büyük Reformların diğer bir önemli alanıysa kolektif sömürünün temel biçimlerinden olan askerlikti. 1874'te çıkarılan yeni askerlik yasasıyla zorunlu hizmet süresi yedi yıla indirildi. Soyluluk da dahil olmak üzere bütün tabakalar askerlik yükümlülüğü altına sokuldu ve kura sistemi kaldırılarak herkes için zorunlu askerliğe geçildi. Bu sayede daha çok köylü orduya alınacak, ama askerlik hizmetinden sonra evine dönebilenlerin sayısı da artmış olacaktı. Askerlik reformu, aynı zamanda imtiyazlar üzerine kurulmuş bir toplumda tabakalar arası eşitlik açısından da simgesel bir öneme sahipti.[39] Yine köylülerin 'eşit' birer yurttaş olarak siyasal topluma dahil edilmeleri açısından elzem görülen eğitim sisteminde reform yapılarak ilk ve ortaöğretimin yaygınlaştırılmasına yönelik adımlar atıldı; üniversitelere özerklik tanındı. Yayınlar üzerindeki devlet sansürü gevşetildi; adliye ve kilise teşkilatlarında

37 Pipes, *age.*, s.164.

38 Freeze, *age.*, s.176.

39 Moon, *age.*, s.388

reforma gidildi.[40]

Serfliğin ilgasıyla birlikte kırsal kesimde neredeyse tek idari ve polis organı olan soylunun otoritesinin ortadan kaldırılması, boşluğu dolduracak ve aynı zamanda taşra soyluluğunun siyasal sisteme eklemlenmesini sağlayacak yeni kurumların inşasını zorunlu kılıyordu. Bunun için, 1864 yılında taşra soyluluğunun ve köylülüğün temsilcilerinin yer aldığı *zemstvo* adı verilen yerel yönetim organları oluşturuldu. Benzer şekilde şehir ve kasabalar için de belediye meclisleri kuruldu. Bu kurumların vergilerin yerinde harcanması esasına dayanarak bayındırlık, eğitim gibi bazı kamusal işlevleri yerine getirmesi bekleniyordu.[41]

Bütün bu reform süreci iktidar bloğunu ve siyasal toplumu yeni ilkeler üzerinde şekillendirirken, yeni siyasal çatışma dinamiklerinin de tohumlarını ekiyordu. Öncelikle taşra soyluları, serfliğin kaldırılma biçiminden memnun değillerdi. Köylüler üzerindeki denetimlerini yitiren, topraklarının önemli bir bölümünü kaybeden, eskiden ücretsiz çalışan serflerin yerine topraklarında uygun fiyata çalışacak emek gücü bulacaklarından şüphe eden soylular, kendilerini sermaye kıtlığı ve güvenilmez bir emek gücü ile karşı karşıya buldular. Üstelik köylüler tarafından ödenen tazminatlar da büyük oranda borçların kapatılmasına harcanmış ve tarımın kapitalist yönde dönüşümü için gereken sermayeye dönüştürülememişti. Yerel yönetim açısından beklentileri karşılamaktan uzak kalan *zemstvo*lar zamanla, taşra soyluluğunun siyasi taleplerini dile getirdiği araçlara dönüştüler. Taşra soyluları, iktidar bloğundaki alanlarını genişletmek için daha fazla reform yapılmasını ve ulusal bir yasama meclisinin açılmasını istiyorlardı.[42]

Köylülerin arasındaysa reformların beklentilerinin çok uzağında kaldığı düşüncesi hâkimdi. Elde ettikleri medeni ve siyasi haklara rağmen ikinci sınıf yurttaş konumundan kurtulamamışlardı. Toplumun geri kalanından ayrı bir adli/idari sisteme bağlı kalmayı sürdürüyorlardı. Köylülüğün toplumsal ve demografik hareketliliğini sınırlandırmak amacıyla eski köy komünü kurumu ve

40 Freeze, *age.*, s.178.

41 Freeze, *agy.*

42 Freeze, *age.*, s.194.

geleneksel 'kolektif sorumluluk' ilkesi yeniden canlandırılmıştı. Köylüler kelle vergisi, dayak cezası ve hareketi kısıtlayan pasaportlar gibi özel ayrımcılıklara uğramaya da devam ediyorlardı. Köylülere tazminat karşılığında toprak bırakılacağının belli olmasıyla birlikte, toprak fiyatlarında büyük bir artış yaşanmış ve zaten ağır olan mali yükümlülüklerin üzerine eklenen ağır tazminatlar pek çok köylüyü üstesinden gelmesi zor bir yükün altına sokmuştu. Özellikle geleneksel olarak toprak sahibine rantın angarya biçiminde verildiği ve para ekonomisinin zayıf olduğu yerlerde köylülerin yeni mali yükümlülükleri karşılamaları çok zordu ve önce tefecilerin eline düştüler, ardından da borçlarını ödeyemez hale geldiler.[43] Liebman'a göre, mujiklere yalnız toprağın değil, özgürlüklerinin bedeli de ödetilmek istenmişti.[44] Özgürleşmenin ardından kırsal kesimde büyük bir huzursuzluk dalgası baş gösterdi ve özellikle kara toprak kuşağında ve büyük arazilerin yoğun olduğu bölgelerde şiddetli çatışmalar yaşandı.

Zelnik'in de belirttiği gibi Büyük Reformlar, köylü mahkemeleri ve özel idari cezalandırmanın Batı modelinde jüri sistemiyle bir arada bulunması; serfliğin kaldırılması fakat köylülere yönelik ayrımcılıkların sürmesi; yerel yönetimin temeli olarak mülkiyet temelli oy hakkının kabulü ama oluşturulan kurumlarda geleneksel tabakalar sisteminin devam etmesi gibi çelişkilerle maluldü.[45] Aslında bu son nokta, Büyük Reformların tüm diğer 'ilerici restorasyon' süreçleriyle paylaştığı ortak ve içsel bir çelişkinin yansımasıydı. İktidar bloğunun yapısı ve hiyerarşiyle siyasal toplumun sınırları yeniden belirlenirken, sömürü ilişkilerini tehdit edecek toplumsal dinamiklerin ortaya çıkması engellenmeliydi. Bu nedenle reformların büyük bir kısmı; Rus eski rejiminin temeli olan tabakaların arasındaki farkların bütünüyle ortadan kaldırılmasını, yani yurttaşlar arasında biçimsel-hukuki bir eşitlik tesis edilmesini değil, bütün tabakaların siyasal sisteme dahil edilmesini ve insanların ait oldukları tabakanın mensupları olarak kapsanmasını amaçlamıştı. Örneğin soylular, köylüler ve şehirliler *zemstvo*larda

43 Pipes, s.165-66.

44 Liebman, *age.*, s.27.

45 Reginald E. Zelnik. 'Revolutionary Russia, 1890-1914,' *Russia a History*, ..., s.202.

birlikte yer alıyor, ama bunu ayrı tabakalar tarafından seçilerek gönderilen temsilciler olarak yapıyorlardı.[46]

Büyük Reformların tetiklediği çatışma dinamikleri ve bir 'ilerici restorasyon' örneği olarak taşıdığı bu yapısal çelişki, Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu ile girdiği yeni bir savaşın etkisiyle, Rus hâkim sınıfını 'ilerici restorasyonu' derinleştirme ya da hemen bütün alanlarda otokrasiyi güçlendirecek ve siyasal toplumu daraltacak bir programı devreye sokma seçenekleriyle karşı karşıya bıraktı. Rusya 1877-78 Savaşı'nda bu kez uluslararası arenada yalnızlaştırmayı başardığı Osmanlı İmparatorluğu'na ağır bir yenilgi yaşatmayı başarsa da, başta İngiltere olmak üzere Büyük Güçler'in müdahalesiyle Berlin Kongresi'nde elde ettiği kazanımların önemli bir kısmından vaz geçmek zorunda kalmış; savaş mali krizi derinleştirmiş, *zemstvo*lardan yükselen taşra soyluluğunun liberal muhalefeti şiddetlenmiş, köylülüğün huzursuzluğu artmış, üstüne üstlük çarlık şehirlerde ciddiye alması gereken bir devrimci şiddet dalgasıyla tanışmıştı.[47] Çar'ın başında bulunduğu reform partisi, bir yandan devrimci şiddeti baskı önlemleriyle kontrol altında tutmaya çalışırken, diğer yandan da reformları derinleştirmeyi tercih ediyormuş gibi görünüyordu. Çar II. Aleksandr yeni bir reform programı hazırlaması için Loris-Melikov'u görevlendirdi.

Loris-Melikov'un hazırladığı yeni reform programı *zemstvo*lar ile devlet idaresi arasındaki çelişkilerin çözülerek yerel idarenin yeniden yapılandırılmasını ve taşradaki polis teşkilatının dönüştürülmesini içeriyordu. Tuz vergisi kaldırılacak ve tazminat ödemelerinde indirime gidilerek köylülük yatıştırılmaya çalışılacaktı.

---

46 Freeze, *age.*, s.185.

47 Zakharova, *age.*, s.612. Bu devrimci şiddet dalgası, Rus devrimci hareketinin ilk kuşağını oluşturan Narodoniklerin köylüleri bilinçlendirme amacıyla Rus kırsal kesimine yöneldikleri 'eğitim' hareketinin köylülerin devrimcileri devlete teslim etmeleri karşısında bozguna uğramasının ardından, siyasal özgürlüklerin elde edilmesi için Çarlık otokrasisine karşıdevrimci şiddet yönetimini benimsemelerinin sonucunda gerçekleşmişti. Nardonizm sadece kullandığı şiddet sayesinde otokrasinin siyasal tercihlerini şekillendirmekle kalmayacak, Rus sosyal-demokrasisinin, özellikle de Lenin'in düşünsel gelişimi ve stratejik yönelimleri üzerinde de tartışmasız bir etkide bulunacaktı. Bu son nokta için bkz. Lars T. Lih, *Lenin, Farklı Bir Yol*,çev. Aslı Önal, İstanbul: Ayrıntı, 2017, s. 34-39.

Yine köylülüğün uğradığı ayrımcılığın simgesi olan vergi ve pasaport sistemlerinde de dönüşüm planlanıyordu. Liberal taşra soylularının ulusal yasama meclisi taleplerini tam olarak karşılamasa da *zemstvo* ve belediye meclislerinden temsilcilerin katılımıyla Devlet Konseyi'ne bağlı bir Genel Komisyon oluşturulması da öngörülmüştü.[48] Hedef, devrimcilere karşı mücadele yoğunlaşırken Rusya'nın daha muhafazakâr mülk sahibi unsurlarının desteğinin sağlamlaştırılmasıydı. Fakat reformların resmen ilan edileceği gün, II. Aleksandr *Narodnaya Volya* militanları tarafından düzenlenen bombalı suikast sonucu öldürüldü ve çarla birlikte reform planları da toprağa gömüldü.

Yeni çar III. Aleksandr ilk başta tereddüt etse de sonunda muhafazakârların önde gelen ismi Pobedonostev tarafından otokrasinin temel ilkelerinin yer aldığı bir manifesto yayımlamaya ikna edildi. Loris-Melikov'un tasarısının ve hatta Büyük Reformların zımni olarak reddi anlamına gelen manifesto, liberal bakanların istifasına ve daha muhafazakâr bir hükümetin kurulmasına neden oldu. Artık eski yasaların kapsamlı bir şekilde gözden geçirilmesinin yolu açılmıştı.[49] 'Gerici restorasyonun' programı hemen her alanda Büyük Reformlardan geriye gidiş anlamına geliyordu. Taşra soyluluğunun liberal muhalefeti göz ardı edildi ve *zemstvo*ların yetkileri daha da daraltıldı. Valilerin *zemstvo*ların aldığı kararları veto etme ve faaliyetlerini denetleme hakları genişletildi.[50] Sansür yeniden güçlendirildi ve üniversite özerkliği kaldırıldı. Hepsinden önemlisi, devrimci dinamikleri ezmek üzere Rus Çarlığını 1917'ye kadar Avrupa'nın en büyük polis devleti haline getirecek gizli polis ve istihbarat teşkilatı *Okhrana*'nın kurulmasıydı.[51]

1880'lerle birlikte çarlığın milliyetler politikasında da önemli bir değişim yaşandı. Büyük Reformlar döneminde başta Polonya olmak üzere ele geçirilen toprakları Çarlığın idari yapısıyla

48 Zakharova, *agy.*

49 Freeze, *age.*, s.196

50 Janet M. Hartley, 'Provincial and local government,' *TheCambridge History of Russia*, s.453 ve 464.

51 Iain Lauchlan, 'The Okhrana: Securing Policing in Late Imperial Russia,' *Late Imperial Russia*, der. I. D. Thatcher, Manchester ve New York, Manchester University, 2005, s.47.

bütünleştirmeye yönelik siyaset yerini kültürel asimilasyon ve Ruslaştırmaya bıraktı.[52] Baltık Almanları, Lehler ve Finler gibi Ortodoks olmayan Hıristiyan toplulukların Ruslaştırılmasına yönelik kapsamlı tedbirler alındı.[53] 'Gerici restorasyonun' eşitlikçi uygulamaları törpüleme ve siyasal toplumu daraltmaya yönelik politikalarından en fazla zarar görenler ise Rusya Yahudileri oldu. II. Aleksandr'ın ölümünün hemen ardından Yahudilere karşı gerçekleştirilen pogromlar binlerce Yahudinin öldürülmesiyle sonuçlanırken, bu katliamlardan bizzat Yahudileri sorumlu tutan çarlık yönetimi, Büyük Reformlar döneminde Yahudilerin siyasal topluma katılması için yapılan düzenlemeleri teker teker geri almaya başladı. 1887'de ortaokullarda ve üniversitelerde Yahudi öğrencilere kotalar getirildi. Yahudiler baro, *zemstvo* ve belediye meclislerinden dışlandılar; memurluk ve avukatlık yapmaları yasaklandı.[54]

1905-1917: Demokratik Devrimin sınırları

II. Nikola'nın tahta çıkışının ardından da kesintiye uğramayacak ve 1904 Rus-Japon Savaşı'nın tetikleyeceği yeni devrimci dalgaya kadar devam edecek olan 'gerici restorasyon' döneminde amaçlanan, otokrasinin güçlendirilmesi ve siyasal toplumun daraltılması yoluyla toplumsal dinamiklerin bastırılması, buna koşut olarak da imparatorluğun jeopolitik rekabet gücünü artıracak bir iktisadi yeniden yapılanma programının hayata geçirilmesiydi.

Bu program esas olarak Rus köylülüğünün ürettiği devasa toplumsal artığa yaslanarak Avrupa'yla olan ticaret açığının kapatılıp sanayinin güçlendirilmesine dayanıyordu. 1890'lar boyunca köylülerden elde edilen toplumsal artık, yabancı teknoloji satın almak ve ödemeler dengesini sürdürmek için yurtdışına pazarlandı.[55] 19. yüzyılın sonuna doğru 208 milyon rubleyi bulan dolaysız vergilerin 195 milyonunu ödeyen köylüler vergilendirme yoluyla tahıllarını düşük fiyatlardan satmaya zorlanırken, korumacı önlemlerle

52 Joshua Sanborn, 'Rusİmparatorluğu,' *Savaştaki İmparatorluklar (1911-23)*, de. R. Gerwarthve E. Manela, İstanbul: İletişim, 2016, s.165.

53 Freeze, *agy.*, s.198.

54 Benjamin Nathans, 'The Jews,' *The Cambridge History of Russia*, ... s.199.

55 Theda Skocpol, *Devletler ve Toplumsal Devrimler*, çev. Erdem Türközü, Ankara: İmge, 2004, s.183.

piyasa yönelimli tarım yapan taşra soylularının dışarıdan makine ve kimyasal gübre almaları ve sahip oldukları topraklara yatırım yapmaları güçleştirildi.[56] Hızlı sanayi büyümesi için gerekli zemini sağlayan bu iktisadi politika hem köylülüğün hem de taşra soyluluğunun tepkisini çekti. Özellikle 1891-92 yıllarında yaşanan ve on binlerce köylünün ölümüyle sonuçlanan büyük kıtlık, her iki toplumsal kesimin de rejimle olan mesafesinin giderek açılmasına neden oldu. 19. yüzyılın son çeyreğine damgasını vuran nüfus artışına[57] bağlı toprak açlığı çeken ve komün sisteminin demografik hareketliliği ve verimlilik artışını engelleyen baskısı altındaki köylülük, geleneksel direniş örüntülerinin dışında bir toplumsal hareketlilik sergileyemese de, taşra soyluluğu *zemstvo*lar aracılığıyla bir kez daha ulusal meclis ve anayasal reform taleplerini yükseltti.[58]

1890'lardaki toplumsal hareketlilik ve çalkantılar sadece tarımsal krizin bir sonucu olan köylülerin ve taşra soylularının muhalefetinden kaynaklanmıyordu. Çarlığın tarımsal artığa yaslanarak sanayileşme politikası sonuçlarını vermiş ve özellikle Maliye Bakanı Sergei Witte'nin uyguladığı politikalarla 1892-1903 yılları arasında sanayi alanında çarpıcı bir sıçrama yaşanmıştı.[59] Bu hızlı sanayileşmeye kent nüfusundaki hızlı bir yükseliş ve işçi sınıfı arasında hızlı proleterleşmenin artırdığı gerilimler eşlik etti. 1885 yılında Vladimir eyaletindeki tekstil işçilerinin grevi ve yine 1896-7'de St. Petersburg'da gerçekleşen tekstil grevleri Rusya'nın tarihinde gördüğü en büyük işçi eylemleriydi.[60] Rus işçi sınıfı her ne kadar nicelik olarak Avrupa'daki sınıfdaşlarına kıyasla hayli küçük olmayı sürdürse de, Rus sanayileşmesinin devlet tarafından hayata geçirilen ve büyük oranda ülkeye akan Avrupa sermayesine dayanan bir proje olması, işçi sınıfının Moskova, Petersburg, Ivanovo-Voznesensk gibi belirli merkezlerde yoğunlaşması sonucunu

56 Liebman, *age.*, s.28;

57 Ian D. Thatcher, 'Late Imperial Urban Workers,', *Late Imperial Russia* ..., s. 7. 1860'lardan Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar Rusya nüfusu iki katından fazlasına çıkmıştı.

58 Freeze, *age.*, s.182.

59 Reginald. E. Zelnik, 'Russian Workers and Revolution,' *Cambridge History of Russia, s.*619.

60 Zelnik, *age.*,s. 625.

doğurmuştu. Bu durum, işçiler arasında sınıf bilincinin hızla yükselmesini ve işçilerin harekete geçmeleri halinde yaratacakları siyasi etkinin de çarlık rejimi için tehdit edici bir nitelik taşımasını olanaklı kılmıştı.

Gerici restorasyon döneminde mayalanan ve ayrı ayrı kanallarda akan bu toplumsal dinamiklerin, yani köylülerin, işçilerin, askerlerin, taşra soylularının, ulusal azınlıkların, liberal entelijansiyanın, öğrencilerin ve profesyonellerin muhalefetinin Çarlık tarihinin son perdesini açacak bir demokratik devrim sürecinde buluşması için yeni bir jeopolitik kriz yeterli olacaktı. Rus ve Japon imparatorluklarının Doğu Asya'da girdikleri hâkimiyet mücadelesinin 1904 yılında açık bir savaşa dönüşmesi ve Asyalı bir güç karşısında zafer kazanacağı konusunda hiçbir şüphe taşımayan Çarlık ordusu ve donanmasının Japon kuvvetleri karşısında aldığı küçük düşürücü yenilgiler, ülkedeki hemen her kesimin itirazlarını daha yüksek sesle dillendirecekleri bir sürecin önünü açtı.

İlk ses 1890'ların ortalarından bu yana hareketlilik içinde olan *zemstvo*lardan ve taşra soylularının muhalefetinden geldi.[61] Taşra soylularıyla birlikte profesyonelleri ve burjuvaziyi de temsil eden Tüm-Rusya Zemstvo Kongresi, 1904 yılında yurttaşlık hak ve özgürlükleriyle tüm sınıfların ve ulusların yasa önünde eşitliğinin tanınmasını ve bir ulusal yasama meclisinin açılmasını, yani çarlığın liberal bir anayasal monarşiye dönüşmesini talep etti.[62] Fakat artan muhalefetin bir devrimci duruma dönüşmesini sağlayan şey, yükselen işçi hareketi oldu. 1902'den beri yükselen ve rejimin zor kullanarak engellemeye çalıştığı işçi grevlerinde 1904 yılında büyük bir patlama yaşandı. 1904 sonunda St. Petersburg'da 150.000'den fazla işçi greve çıkmıştı. Bu ortam içinde yüz binden fazla işçinin St. Petersburg kentinde, ellerinde Kilise bayrakları ve Çar'ın resimleri olduğu halde, babaları olarak gördükleri Çar'dan temel demokratik hakların tanınması, bir kurucu meclis toplanması, savaşın sona ermesi, sekiz saatlik iş günü ve toprak reformu istemek üzere düzenlediği gösteriye Çar'ın emriyle ateş açılması ve binin üzerinde işçinin katledilmesi, iki yıl sürecek bir devrimci

61 Lieven, *age.*, s.241.

62 Skocpol, *age.*, s.189-90.

dönemin fitilini ateşledi.[63] Tarihe Kanlı Pazar olarak geçen bu olayın ardından 1905'in ilk ayında grev dalgası ülkenin bütün önemli sanayi merkezlerine yayıldı; Eylül ayına gelindiğinde yaklaşık 2 milyon işçi grevdeydi. Japonya ile imzalanan barış anlaşmasının ardından isyan dalgası donanmaya da sıçradı ve Sivastopol, Vladivostok ve Kronstadt'ta başlayan denizci ayaklanmalarına Temmuz ayında Potemkin zırhlısında görevli askerler de katıldı. Köylülerse krizi, taşra soylularına ait toprakları ele geçirmek için kullandılar. Rus kırsal kesiminde, taşra soylularına ve topraklarına yönelik 1905 yılının Eylül ayında hasadın kaldırılmasının ardından başlayan ve 1907 yılına kadar süren geniş çaplı saldırı ve yağma hareketleri gerçekleşti.[64]

İşçi grevleriyle ve köylü ayaklanmalarının çakışması, hükümeti devrimci hareketi bölmeyi amaçlayan bazı tavizler vermeye sürükledi. 17 Ekim'de Çar Nikolas bir manifesto ile seçilmiş bir yasama organını, sivil ve dinî özgürlükleri, sendika ve siyasi parti kurma hakkını tanıyacağına söz verdi.[65] Fakat seçim yasasının yayımlanmasıyla birlikte, öngörülen düzenlemenin Duma'da Rusya'nın mülk sahibi sınıflara güçlü bir konum verdiği, işçilere kıyaslaysa köylülere karşı daha cömert olduğu görüldü.[66] Bu aslında henüz cephede bulunan askeri birliklerden yoksun olan Çar Nikola'nın muhalefetin bir bölümünü yatıştırarak demokratik devrimin saflarını bölmek için uygulamaya koyduğu stratejinin bir parçasıydı. Çar bir yandan köylülerin Duma'da dile getirdikleri büyük toprak sahiplerinin mülklerine el konulması taleplerini soyluları radikal muhalefetten uzaklaştırmak için kullanırken, diğer yandan da 1906'da ülke içi pasaport uygulamasını, 1907'deyse tazminat ödemelerini kaldırarak köylü hareketine tavizler vermeye çalıştı.[67] İşçilerin ve Yahudilerin payına düşense devletin ve karşıdevrimci Kara Yüzler örgütünün terör dalgası oldu. İşçilerin devrimin başlamasının ardından oluşturdukları St. Petersburg Sovyeti dağıtılarak liderleri tutuklandı. Bolşeviklerin örgütlediği Moskova'nın

63 China Mieville, *October: TheStory of the Russian Revolution*, s.41.

64 Moon, *age*, s.393.

65 Zelnik, 'Revolutionary Russia,' ..., s.217

66 Zelnik, *agy.*

67 David Moon, 'Late imperial peasants,' *Late Imperial Russia*, ... s.132.

işçi bölgesi Presnya'daki ayaklanma St. Petersburg'dan getirilen ordu birlikleri tarafından kanlı bir şekilde bastırılırken, 1906 boyunca Yahudilere yönelik pogromlarda binlerce kişi öldürüldü.[68]

Karşıdevrimci terörle işçi hareketinin ezilmesinin ardından sıra yeni bir restorasyon dönemine ve Birinci ve İkinci Duma'larda hatırı sayılır bir temsil gücü elde etmiş köylü hareketinin bastırılmasına gelmişti. Çar, Witte'nin yerine devrim sırasında verdiği idam kararlarıyla ünlenen Saratov valisi Stolypin'i hükümetin başına getirerek,[69] mülk sahibi sınıfların birliğini yeniden sağlayacak ve Rusya'nın jeopolitik rekabette Japonlar karşısında alınan yenilgiyle sarsılan konumunu yeniden güçlendirecek bir siyasi-iktisadi programı tartışmaya açtı. Stolypin 1907 Haziran'ında köylülerin muhalefeti nedeniyle programın kabul edilmesi önünde bir engel olduğunu gördüğü II. Duma'yı dağıtıp, Duma'da mülk sahibi sınıfların ağırlığını garanti altına alacak, köylülerle ulusal azınlıkların temsilini kısıtlayacak yeni bir seçim yasası çıkardı.[70] 1905 Devrimi böylece çarlık rejimiyle taşra soyluluğunu yeniden yakın bir ittifak içine sokmuş oldu. Toprak sahipleri çarlık polisi ve ordusunun desteği olmadan arazilerini kaybedeceklerini anlamışlardı. Rejim de mülk sahibi sınıfın bu önemli kesiminin sanayileşme politikalarıyla yabancılaştırılmasının nelere mal olacağını görmüştü.[71]

Kendisi de toprak sahibi bir soylu aileden gelen Stolypin, jeopolitik rekabetteki Büyük Güç konumunun yeniden tesis edilmesi için elzem görülen yeni bir iktisadi genişleme süreciyle mülk sahibi sınıfların siyasi birliğini korumayı birlikte başarabilecek bir programı hayata geçirme göreviyle karşı karşıyaydı. Kırım Savaşı'ndan sonra olduğu gibi gözler bir kez daha köylülüğe ve tarım sorununa çevrildi. Stolypin'in tarım reformu projesi, taşra soylularının çıkarlarını sarsmadan ortak toprakların bireysel olarak köylülere dağıtılmasını, böylece komün sisteminin yıkılmasını ve köylülük içinde 'özgür, girişimci, üretken bir kesimin

68 Mieville, *age.*, s.52.

69 Öyle ki devrimcilerin asılmasında kullanılan ipe 'Stolypin'in boyunbağı' denilmeye başlanmıştı. Liebman, *age.*, s.39.

70 Zeltin, *age.*, s.223.

71 Lieven, *age.*, s.242.

yaratılmasını' hedefliyordu.[72] Aslında doğrudan Rus tarımının kapitalist üretim biçimi çerçevesinde yeniden örgütlenmesi anlamına gelen bu programla, köylülük arasında kulak adı verilen yeni bir sınıf yaratılması amaçlanmıştı.[73] Ayrıca hanedana ve devlete ait topraklar da alınıp-satılabilir hale getirilerek, 'ayık ve güçlü' kulaklar, 'zayıf ve ayyaş' mujiklere karşı desteklenecek ve büyük toprak sahiplerine de yardım edilecekti.[74] Stolypin'in adıyla özdeşleşen terör ve tarım reformu, Rusya'da demokratik devrimin sınırlarını gözler önüne serdiği gibi, Rusya hâkim sınıfının jeopolitik maceralarının yükünün giderek daha fazla işçi sınıfı ve yoksul köylülüğün sırtına yükleneceğini gösteriyordu. Çarlık 1914'te bu kez çok taraflı bir emperyalist paylaşım savaşına girdiğinde, sadece rejimin değil, Rusya'nın mülk sahibi sınıflarının sonunu getirecek de işte bu iki sınıf olacaktı.

Sonuç: Kapital'e karşı devrim mi?

Rus sosyal-demokrasisinin 1905 Devrimi'ne hazırlıksız ve örgütsüz yakalandığını söylemek yanlış olmayacaktır. Sosyal-demokrat hareket daha partinin resmi kuruluşunun yapıldığı 1903 yılında, görünüşte parti üyeliğinin tanımı üzerinden yaşanan ama aslında içinde Rus Devrimi'nin sınıfsal karakteri ve bu devrimde işçi sınıfının oynayacağı rol ve üstleneceği görevlere dair farklı yaklaşımların belirginleştiği bir tartışmayla bölünmüştü. Fakat bu, Presnya ayaklanmasında olduğu gibi sosyal-demokratları bir anlamda geriden takip ettikleri devrimi ileri çekmek için kritik müdahalelerde bulunmaktan alıkoymadı. Devrimin yenilmesi ve devrimci dalganın geri çekilmesiyle birlikte sosyal-demokrasinin her iki kanadı da hem bu devrimci süreçten hem de sonraki gericilik yıllarından, gelecekteki stratejileri açısından belirleyici teorik ve pratik dersler çıkardılar; ama bir kez daha çıkarılan dersler birbirinden çok farklı doğrultuları işaret ediyordu.

Menşevikler, yenilgiyi Rus proletaryasının sosyalist devrim için henüz yeterince güçlü olmadığına dair tezlerinin teyidi olarak

72 Zeltin, *age.*, s.223.

73 Liebman, *age.*, s.29.

74 Mayer, *age.*, s.29.

gördüler ve ayaklanmanın ordu tarafından bastırılmasının köylülüğün güvenilmezliğini kanıtladığını savunarak eski şemalarına daha sıkı sarıldılar.[75] Sosyalist devrim için proletaryanın güçlenmesi, bunun için kapitalizmin gelişmesi, dolayısıyla bir burjuva demokratik devriminin yaşanması şarttı. Menşevikler partinin ve işçi sınıfının sosyalist bir devrim için hazırlanmasını tamamen gündemden çıkararak proletaryayı burjuvazinin yardımcı bir müttefiki rolünü oynamaya mahkûm ettiler. Partinin işlevini 'siyasi hayata burjuva demokrasisini getirmek, bu demokrasiyi geliştirmek ve burjuva toplumu radikalleştirmek' diye tanımlıyorlardı.[76]

Bolşeviklerse işçi sınıfının 1905 Devrimi'nde, sadece otokrasiyi ezme arzusu duyan bir güç değil, onu gerçekten ezebilecek bir güç olduğunu gösterdiğini düşünüyorlardı. 1905 Devrimi, tarihte kitlesel siyasal grevin olağanüstü önemli bir rol oynadığı ilk büyük devrimdi. İşçi sınıfının, devrimci durumla birlikte olağan barışçı zamanlardakinden çok daha büyük bir savaşma gücü üretebileceği ortaya çıkmıştı. Burjuvaziye baktıklarında demokratik devrimle otokrasiyi yıkıp sosyalist devrimin önünü açacak bir özne değil, bizatihi otokrasiye ve karşıdevrime sırtını yaslayarak işçi sınıfına karşı Rus tarihinin en büyük saldırısını başlatmış bir düşman sınıf görüyorlardı. Köylülerin devrimde oynadığı (ve oynamadığı) rolden çıkarılan ders de bütünüyle farklıydı; Menşeviklerin inandığı gibi köylülük karşıdevrimci bir güç değil, sosyal-demokrat hareketin kapsamak için elle tutulur gerçek bir strateji geliştirmesi gereken bir müttefikti.[77]

Eğer Bolşevik deneyim evrensel bir yasanın, eşitsiz gelişme yasasının üzerinde yükseldiyse, 1905 Devrimi de Lenin'in bu yasayı gözlemlediği çok önemli bir uğrak olmuştu. Eşitsiz gelişimi önce *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*'nde 'çelişkili yapısal dinamiklerin eşitsiz birikimine', daha sonra *Ne Yapmalı*'da büyük bir teorik 'işçi sınıfı içi siyasal eşitsizliğe' odaklanarak keşfeden Lenin, 1905 Devrimi pratiğinden de *İki Taktik*'te formüle edeceği işçi-köylü

75 Liebman, *age.* s.77.

76 E. H. Carr, *Bolşevik Devrimi 1*, çev. Orhan Suda, İstanbul: Metis, 2002, s.60.

77 Carr, *age.*, s.61-62.

ittifakı stratejisini çıkardı.[78]

Lenin bu düşünsel gelişim içinde -elbette buna 1917 sonrasında olgunlaştırılan tek ülkede sosyalizm'i de eklemek gerekir- eşitsiz gelişim yasasını kavrayışsızlığıyla malul, bilimsellik adına, ama kendi reformist siyasetine son derece uygun bir şekilde, sınıf mücadelesini mekanik ve aşamacı bir toplumsal gelişim modeliyle ikame eden II. Enternasyonal düşüncesinden sarsıcı bir kopuş gerçekleştirmişti. Bir anlamda 'teorinin' devrimci harekete giydirmeye çalıştığı deli gömleğini yine büyük bir teorik sıçramayla yırtıp atmıştı. Bu açıdan bakıldığında, ilk kez Gramsci tarafından dile getirilen *'Kapital'*e karşı devrim' formülasyonunun, kulağa hoş geldiği kadar, bu kopuşun ve sıçramanın altını çizdiği oranda Ekim'in ve Leninizmin belirli bir yönünü açıklamada başarılı olduğu da söylenebilir. Fakat *Kapital*'in üçüncü cildinde toprak rantının tartışıldığı bölümde yer alan, Ste. Croix'nın 'Marx'ın hayatı boyunca yazdığı en önemli şeylerden biri,'[79] Comninel'ın ise 'tarihsel materyalizmin merkezî temalarının çarpıcı bir yoğunlaşması'[80] diye nitelediği şu paragraf soruya başka bir açıdan bakmamızı zorunlu kılmaktadır:

> Karşılığı ödenmemiş artık emeğin doğrudan üreticilerden çekildiği özgül iktisadi biçim, doğrudan üretimin kendisinden doğarak ve dönüşte ona belirleyici bir etmen olarak etkide bulunarak, hâkim olanla tahakküm altında olan arasındaki ilişkiyi belirler. Bununla birlikte, bunun üzerinde üretim ilişkilerinin bizzat kendisinden ve bu nedenle aynı zamanda onun özgül siyasi biçiminden doğan iktisadi topluluğun bütün bir örgütlenmesi inşa edilir. Tüm toplumsal yapının ve buna bağlı olarak aynı zamanda egemenlik ve tâbiyet ilişkilerinin siyasi biçiminin yapısını, kısacası, Devletin mütekabil özgül biçiminin gizli temellerini, en içteki gizini açığa çıkaran, her zaman, üretim koşullarının sahipleri ile aracısız üreticiler arasındaki doğrudan ilişkidir – her zaman doğal olarak doğanın ve emek yönteminin ve bunun sonucunda toplumsal üretkenliğinin gelişiminde belirli bir aşamaya denk gelen bir ilişki. Bu aynı iktisadi temeli –esas

78 Giritli, 'Trotskiy, Troçkizm ve Eşitsiz Gelişme,' ... s. 170; Hekimoğlu, 'Birden Fazla Ekim mi Var?,' ... s.137.

79 Ste. Croix, *age.*, s.76

80 Comninel, *age.*, s.168.

> koşulları söz konusu olduğu müddetçe aynı– sayısız farklı ampirik durum, doğal çevre, ırksal özgüllükler, dışsal tarihsel etkenler vs.'ye bağlı olarak, ancak ampirik açıdan verili durumların analizi ile kavranabilecek, sonsuz boyut varyasyonları ve derecelenmeleri sergilemekten alıkoyamaz.[81]

Bu paragrafın da açıkça ortaya koyduğu gibi, her sınıflı toplum için sorulması gereken temel soru, sömürüye dayalı üretim süreci içinde birbirine karşıt sınıfları tanımlayan ve siyasi-iktisadi gelişimi yaratan spesifik antagonistik ilişkilerin ne olduğudur.[82]Bu antagonistik ilişkilerin keşfi, bize sadece egemenlik ve tâbiyet ilişkilerinin aldığı siyasi biçimin yapısını, yani verili bir toplumsal formasyonda devletin 'en içteki gizini' vermekle kalmaz, aynı zamanda bu egemenlik ve tâbiyet ilişkilerinin nasıl yıkılacağı, yani siyasal (günümüz toplumunda sosyalist) devrimin stratejisi de öncelikle buradan doğar. Lenin işte Marx'ın düşünce sistematiğinde anlamlı fakat sınırlı bir yeri olan 'tarih-ötesi' soyutlamalardan çıkardığı toplumsal gelişim şemalarından değil, tarihsel materyalizmin *Kapital*'in bu paragrafında cisimleşen temel devrimci fikrinden yola çıkarak Ekim'e giden stratejiyi ve bu stratejinin dayandığı öncülük ve sosyalist devrim teorilerini inşa etmişti. Lenin'in II. Enternasyonal düşüncesinden kopuşunu mümkün kılan eşitsiz gelişim yasasının belki formülasyonunu değil ama fikrî temelini içeren *Kapital*'in bu paragrafının ardındaki düşünce olmasaydı, Ekim mümkün olabilir miydi? Ekim, gerçekten *Kapital*'e karşı bir devrim miydi?

---

81 Karl Marx, *Capital, Vol 3.*, Londra: Penguin, 1991, s.927.

82 Comninel, *age.*, s.168.

"Şubat'tan Ekim'e Devrim ve Lenin"

Kemal Okuyan

Büyük Ekim Sosyalist Devrimi... Yıllarca Sovyetler Birliği'nde, uluslararası komünist hareketin yazılı belgelerinde 1917 Ekim Devrimi böyle adlandırıldı. Rusçası pek şiirselди, *Velikaya Oktyabrskaya Sotsyalistiçeskaya Revalyutsiya.* Birçok açıdan şiir gibi bir devrimdi.

Büyüktü elbette, hem de çok büyük. Dürüst tarihçiler, Marksist olmasalar da, Fransız Devrimi ile onu yan yana yazdılar. İkisi de insanlığın tarihinde yeni bir dönem açtı, ikisi de evrenseldi, ikisi de ileriye doğru büyük bir atılımdı, ikisi de bugün hâlâ yaşayan ve hiç silinemeyecek izler bıraktılar dünyaya. Ve ne gariptir, ikisi iki karşıt sınıfı, çıkarları bir daha uzlaşamayacak iki toplumsal gücü temsil ediyorlardı.

Şöyle ki, bir tanesi bugün dünyaya hâlâ egemen. 1789'da Fransa'nın o muhteşem çıkışı gerçekleştiren burjuvazisinden geriye çürüyen, insanlığın bütün değerlerini ve kazanımlarını yok etmeye çalışan kahrolası yıkıcı bir güç kaldı. Dünyaya hâkim bu gücü yok edebilecek tek güç olan işçi sınıfı ise 1917'de Rusya'da başlattığı görkemli kuruluşta tökezledi, elindeki en değerli varlığı, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ni yitirdi ve bir kez daha hamle yapmanın yollarını arıyor.

Arıyoruz.

Tıpkı 20. yüzyılın en büyük ihtilalcisi Vladimir İlyiç Lenin'in aradığı gibi.

1917'nin Şubatı'ndan dönemin Rusyası'nda geçerli Jülyen

takvimine göre Ekim, bugünkü Gregoryen takvime göreyse Kasım ayına, yani dünyada ilk sosyalist devrimin gerçekleştiği 7 Kasım tarihine kadar geçen on aylık sürede bu arayış benzersiz bir deney anlamına geldi işçi sınıfının kurtuluşu için.

1917 Şubatı'nda Rusya'da çarlığın büyük bir hızla ve ciddi bir direniş gösteremeden yıkılışı ile başlayan sürecin Bolşeviklerin önderliğinde ilk işçi devletinin kuruluşu ile sonlanacağını kim bilebilirdi ki?

Kayıtlar, Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin devrimci kanadını oluşturan Bolşevik Parti'nin 1916 sonunda 20 binin altında üyesi olduğunu gösteriyor. O sıralarda imparatorluğun nüfusunun 130, onun içinde bugünkü Rusya Federasyonu olarak varlığını sürdüren bölgenin nüfusunun 90 milyon civarı olduğu hesaba katılırsa Bolşevik Parti'nin "büyük" bir parti olmadığını söyleyebiliriz.

Nicel büyüklüklerin her şey olmadığını ve Bolşeviklerin neredeyse sürekli olarak yeraltında çalışmak zorunda kaldıklarını eklemeyi unutmamalıyız.

Ancak ne olursa olsun, 1917 yılına girerken kimse o yıl sona ermeden bu zorlu ülkenin kaderini Bolşeviklerin ele alabileceğini düşünemezdi bile. Diğer devrimci örgütlerin de pek bir farkı yoktu açıkçası.

1917 Şubatı'nda Çarlığı sarsan devrimci yükselişte de devrimci örgütlerin belirleyici bir rolü olmamıştı. Evet, onlar sabırlı, inatçı bir çalışmayla Çarlık rejimini hırpalamış, halkın mücadele azmini pekiştirmişlerdi ama işçi direnişleri, asker ailelerinin eylemleri ve öğrenci boykotlarıyla başlayan 1917 yılının Şubatı'nda hoşnutsuzluğu devrime sıçratan olgu Çarlık rejiminin içeriden çatırdamasıydı.

Eski Rus takvimiyle Şubat ayının sonu, yeni takvimle 11 Mart tarihinde o ana kadar göstericilere kurşun yağdıran ve yüzlercesini öldüren güvenlik güçleri içinde Çar'a en fazla bağlı olduğu sanılan Volinskiy İmparatorluk Muhafız Birliği, halka ateş etmeyi reddetmiş ve sonrasında ayaklanmıştı. Ayaklanmayı başlatan askerlerin bir devrimci örgüt tarafından yönlendirildiğine dair bir kayıt yok. Eni konu sekiz adet vicdanlı askerden söz ediliyor.[1] Sonrası yüz-

1 Sergei Mstislavski, *Five Days Which Transformed Russia*, Hutchinson, 1988

ler, binler, on binler...

Bir günde silahlarıyla devrimin, halkın saflarına katılan askerlerin sayısı 60 bini buluyor. Anlayacağınız, Çar'ı ve tahtını korumakla görevli erler ve subayların bir bölümü Petrograd'da halkın ordusunu oluşturuyor.

Tarihe öncüsü olmayan devrim diye geçti Şubat Devrimi.

On yıllar boyu Çar'a, aristokrasiye karşı mücadele eden devrimci örgütlerin hiçbiri Şubat'ta öne çıkamadı. Dahası hiçbiri Çar'ın bu kadar kolay alaşağı edileceğini öngörememiş, buna ne psikolojik ne de siyasal olarak hazırlanmıştı. Zaten devrimci örgütlerin lider kadrolarının çoğu ya hapiste ya sürgündeydi.

Çar'ı düşüren, halkta yıllardır biriken öfke ve onun halkı kılıçla, kurşunla sonsuza kadar sindireceğini sanmasıydı. Bir noktada halk "ölürüz daha iyi" dedi.

Neden? Rusya'da halkı ayağa kaldıran neydi?

Bu soruya yanıt vermek için kısaca Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına dönmek gerek. Biliyoruz, bütün büyük güçler 1914'te başlayan emperyalist paylaşım savaşına kendi yoksul halklarını bir biçimde kandırarak girdi. Almanlar vatanlarını Rus gericiliğine karşı savunmak ve Rus İmparatorluğu'ndaki ezilen ulusları kurtarmak için; Fransızlar ve İngilizler Alman yayılmacılığından korunmak ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ezilen ulusları özgürleştirmek için; Ruslar yeni topraklar kazanmak ve İstanbul'u ele geçirmek için savaşıyordu!

Cepheye askeri marşlar eşliğinde güle oynaya gittiler. Çoğunluğu yoksul ailelerin evlatlarıydı. Sonra savaşın ölüm, açlık ve salgın hastalık olduğunu anlamaya başladılar. Bütün ordularda ama özellikle birbirleriyle savaşan Alman ve Rus ordularında 1916'ya gelindiğinde itaatsizlik, subaylara karşı nefret ve hatta "tenhada kıstırıp" onları öldürmek sıradanlaşmıştı.

Cephe gerisinde işçi sınıfı orduya gıda, cephane, kıyafet yetiştirmek için kölelik koşullarında çalışıyordu. Bir noktadan sonra cephe gerisi de sallanmaya başladı. Daha çok Rusya'da...

Bolşevikler henüz küçük ölçekli bir örgüttü ama asker içinde "bozguncu" propagandaya erken başlamışlardı. Savaşın daha başında ve özellikle 1915 yılında "emperyalist savaşı İç Savaş'a dönüştürme"ye dayalı strateji Lenin tarafından her fırsatta dile

getiriliyordu. 1916'da Bolşevikler cephede ve cephe gerisinde bu stratejinin ilk meyvelerini toplamaya başlamışlardı. Orduda yavaş yavaş örgütleniyorlardı. İşçi sınıfı içinde ise kritik birçok fabrikada Bolşevik hücreler faaliyet göstermekteydi.

Ancak bunlar 1917 Şubatı'nda Bolşevikleri öne çıkarmadı. Çarlık çürümüş, savaşa girerkenki hesap tutmamış ve devlet itibarsızlaşmıştı. Üst düzey subaylar arasında bile "demokrasi" ve "özgürlük" talebi karşılık buluyordu.

Çar düştü!

Koskoca ülke, üstelik savaşın ortasında, iktidar boşluğuna yuvarlandı. Birkaç gün içinde Çarlık rejiminde belli bir otoriteye ulaşmış ve bünyesinde devrimci unsurlar olmakla birlikte burjuva demokratların ağırlığını hissettirdiği Duma (Rus Meclisi)'nın içinden "düzen güçleri" harekete geçti ve Geçici Hükümet'i ilan ederek Rus Devrimi'ni sınırlandırmaya kalktılar. Onların "yönetme" yeteneği vardı, devlet yapısını tanıyorlardı, Çarlık rejiminden birçok bürokratla enseye tokat ilişkilere sahiptiler.

Ve korkuyorlardı. Çünkü Çarlığın yıkılışı sırasında Rusya'da işçiler, yoksul köylüler ve silah altına alınmış milyonlarca emekçi özgürleşmiş, örgütlü mücadelenin tadını almıştı. Bu kitleleri temsil eden ise ilk 1905 Devrimi'nde ortaya çıkan, sonra devrim geri çekildiğinde varlığı sona eren ama 1917'de devrimle birlikte bir kez daha sahne alan Sovyetler (Konseyler) idi. 1905'te yalnızca işçilerin sovyeti vardı; 1917'de ise işçiler, yoksul köylüler ve askerler birçok yerleşimde kendi konseylerini oluşturmuştu. Bunlardan en güçlüsü ve önemlisi Petrograd Sovyeti'ydi.

Petrograd Sovyeti ile Geçisi Hükümet 1917 Martı'nda birbirini kollamak, birbirini tanımak zorunda kalan iki ayrı iktidar odağıydı. Toplumsal bağlar ve sokak açısından Sovyetler açık ara üstündü, Geçici Hükümet ise devlet iktidarına yerleşmişti. Asıl gücünü Sovyetlerin zayıflıklarından, inisiyatif almamasından, iktidarı Geçici Hükümet'e teslim etme eğiliminden kurtulamamasından alıyordu.

İlginç bir yıldı 1917. Çar yıkıldıktan sonra genel af çıkarıldı, siyasi mahkûmlar da özgürlüklerine kavuştu. Siyasi ve sendikal örgütlenmeler gizli çalışmaktan kurtuldu. Devrimci liderler sürgünden döndü. Daha önemlisi, işçi sınıfının özellikle Petrograd'da

silahlanmasıydı. Geçici Hükümet'in otorite sağlamak adına birkaç kez sivillerin silahsızlandırılması için yaptığı girişimlerin pratik karşılığı olmadı.

Uzun yıllar ağır baskılarla karşılaşmış devrimciler ve emekçi halk özgürlüğün tadını çıkarıyordu. Ancak ülkenin rotası hâlâ belirsizdi. Şubat Devrimi, Çar'a karşı gerçekleşmişti ama bunun arkasında bir dizi temel neden vardı. Her şeyden önce emekçi halk savaştan bıkmıştı ve "barış" istiyordu. Yoksul köylü "toprak", kentteki işçi "ekmek" derdindeydi. Buna ek olarak Rus İmparatorluğu'nda ezilen ulusların eşitlik ve özgürlük talepleri vardı.

Şubat Devrimi, Çar'ı düşürmüş ama iktidara gelen Geçici Hükümet milyonların arayış ve beklentisini karşılamayan bir politik tutum almıştı. Şaşıracak bir şey yoktu, Geçici Hükümet burjuvaziyi ve onun kuyruğuna takılan işbirlikçi "sol" hareketleri kapsıyordu.

Savaşa devam kararı aldılar. Gerekçe de şahaneydi doğrusu; eskiden Çar için savaşıyorlardı, şimdi Devrim için! Ekmek yine yoktu, işçiler yine aç gözlü kapitalistlere ve orduya çalışıyordu, tarım sorunu ve ulusal sorun için hiçbir adım atılmıyordu.

Bir kısım Bolşevik kararsızdı. Sonuçta bir devrim gerçekleşmiş, özgürlükler sağlanmış, hayal bile edilemeyecek bir ortam yaratılmıştı. Lenin ise, Geçici Hükümet yanılsamasından kopma konusunda hiç zaman kaybetmiyordu. Devrim'in hemen haftasında yurtdışında şu satırları kaleme almıştı:

"Yeni hükümet Rusya halklarına (ve bize savaş nedeniyle bağlanmış uluslara) ne barış ne ekmek ne de tam özgürlük verebilir. Bu nedenle işçi sınıfı sosyalizm ve barış için mücadelesini sürdürmeli, yeni durumu bu amaç için değerlendirmeli ve bunu kitleler içinde mümkün olan en yaygın şekilde anlatmalıdır." [2]

Zaten Nisan'da döndüğünde bu yaklaşımı bütünlüklü bir strateji halinde partinin ve işçi yığınlarının önüne koyacak ve Rus Devrimi'nde umarsızca sürüklenmekte olan diğer siyasi parti ve hareketlerden farklı olarak Bolşevikleri ne yaptığını bilen tek muhalefet partisi haline getirecekti.

Öyle bir muhalefet partisiydi ki bu, Devrim'in yarattığı iktidar

[2] Vladimir İlyiç *Lenin,* Bütün Eserleri (İngilizce), Progress Publishers, Cilt 23, s.287.

odaklarından birini, Geçici Hükümet'i karşısına alıyor diğer odağı ise Devrim'in tek meşru otoritesi olarak görüyordu. İşçi, Köylü, Asker Sovyetleri Bolşeviklerin Devrim'le bağlantı noktasıydı. Diğer bütün hareketler Geçici Hükümet'te yer aldıkları ya da ona boyun eğdikleri için Sovyetlerde zayıf düşüyorlardı. Çünkü Geçici Hükümet ne kadar burjuvaysa, Sovyetler de o kadar proleterdi!

Bolşevikler bu politikayla azınlıkta oldukları Sovyetlerde hızla büyümeye, dahası Petrograd'daki kritik fabrikaların işçilerini arkalarına almaya başladılar. Sağlam bir örgütsel mirasa sahiptiler, diğer hareketler gevezelikle ve Geçici Hükümet'in iç dengelerinde zaman kaybederken Bolşevikler hem işçiler hem de askerler arasında hızla yayılıyorlardı.

Aslında diğer siyasi hareketler Çar düştüğünde havlu atmıştı. "Devrim gerçekleşti, şimdi düzeni sağlamalıyız" düsturu anarşistlerden Menşeviklere, Bolşeviklere göre sayıca daha üstün grupların bütün devrimci enerjisini çalmıştı. Bolşevikler ise Rus Devrimi'nin mevcut haliyle anlamsızlaşacağı tezini işliyor, hoşnutsuz milyonlarca yoksulun biricik umudu haline geliyordu.

Geçici Hükümet'in elinde tek silah kalıyordu: Bolşevikleri bozgunculukla, Devrim'e ihanetle suçlamak!

Bu silahı kullanmak için ellerine bir fırsat da geçti. Rus Devrim tarihinde Temmuz Günleri diye anılan çok özel bir kesitte hem işçi sınıfını hizaya sokmak hem de Bolşevikleri yasadışı ilan etmek için büyük bir olanak yakaladılar. Bolşeviklerin ünlü "Bütün İktidar Sovyetlere" sloganından etkilenen işçi kitleleri ve Bolşeviklerin fabrikalardaki komiteleri büyük bir gösteri düzenlemeye karar vermiş ve hedefin ucunu açık bırakmıştı. Gösterinin bir ayaklanmaya dönüşmesi mümkündü, gösterinin silahlı mı barışçı mı olacağı sorusuna da değişik yanıtlar veriliyordu. Bolşeviklerin askeri örgütlenmesinde "iktidarın alınabileceği" görüşünü savunanlar vardı, partinin Merkez Komitesi tereddütteydi. İşçi kitlelerin heyecanı ve isteği son anda Bolşeviklere gösteriye önderlik etme ve onu kontrol altında tutma kararını aldırdı.

Ancak gösterinin amacı ve sınırları konusunda her kafadan bir ses çıkıyordu. 17 Temmuz'da Askeri Komite önceden yapmış olduğu hazırlıkları hayata geçirmeye, işçi kitleleri yürüyüşe başladığında kritik bazı noktaları tutmaya ve ellerindeki askeri birlikleri

harekete geçirmeye başlamıştı. Ne ki, partinin kararsızlığı, hazırlıkların yetersizliği ve Geçici Hükümet'in elinde hâlâ sadık bazı birliklerin bulunması ayaklanmanın sonunu getirdi.

Aslında Geçici Hükümet, Bolşevikleri tuzağa düşürmüştü. Gösteriye katılan yüzbinlerce işçi barışçıl bir biçimde yürüyordu. Evet, sloganlar radikaldi, iktidarın Sovyetlere devrini talep eden pankartlar göze çarpıyordu, Askeri Komite'nin "militer" hazırlıkları da ayan beyan ortadaydı ancak bütün bunlar göstericilere ateş açmak için bir neden değildi.

Sonuçta yüzlerce kişi öldü, Lenin hakkında tutuklama kararı çıktı, bazı MK üyeleri tutuklandı, Bolşevik Parti'nin Genel Merkezi basıldı ve tahrip edildi, Pravda kapatıldı, Lenin'in Alman ajanı olduğuna ilişkin gazete haberleri yapıldı.

Bolşeviklerin yükselişi durduğu gibi, parti neredeyse kriminal bir olgu haline geliyordu. Artık aranan bir kaçak olan Lenin partinin hem siyasi hem de örgütsel olarak dağılmasını engellemek için düzenli bir geri çekiliş için çaba gösterdi, nitekim fabrika ve askeri birliklerdeki hücrelerin çok büyük bölümü kısa sürede toparlandı.

Bu büyük ve kirli saldırı az hasarla atlatıldı denebilir. Savaş boyunca kendi hükümetine karşı durmuş olduğu için Lenin'e yöneltilen Alman ajanlığı suçlamasının halkı ikna edebilme katsayısı oldukça yüksekti. Alman ajanlığı ve devrime ihanet etme iddialarının polisiye değil politik yönü son derece ciddiydi ve birçok Bolşevik Parti yöneticisinin Lenin'in kaçmak yerine teslim olmasını daha uygun bulmasının ardında, bu politik ağırlık yatıyordu.

Bolşeviklerin bu baskıyı hafifletmelerinin birbiriyle bağlantılı iki nedeni vardı. Geçici Hükümet'in tutarsız, beceriksiz ve inandırıcı olmaktan uzak görüntüsünün sorumlusu Bolşevik propaganda değildi. Lenin'e ve partisine karşı başlatılan sürek avı Geçici Hükümet'in işçiler ve askerler arasındaki imajını düzeltmedi. Tam tersine, Temmuz sonrasında Petrograd ve diğer kentlerde koşullar daha da ağırlaştı. Öyle ki, politize olan emekçi kitleler ajanlık suçlamasını umursamaz hale geldiler, suçlamanın kendisi de ikna edici olma özelliğini yitirmeye başladı. Bununla bağlantılı olarak, kök salmış ve diğerleriyle kıyaslandığında çok güçlü gözüken Bolşevik örgüt, kısa bir geri çekilmenin ardından etkileyici bir siyasal çıkış sağlayacak olanaklara sahip olduğunu kanıtladı.

Açıkça görüldü ki, Bolşeviklerin destekçileri artmaya devam ediyordu!

Ardından Bolşeviklerin etrafındaki çemberin tamamen kırılmasına neden olan Kornilov ayaklanması geldi. Karşıdevrimci General Lavr Kornilov'un Geçici Hükümeti devirmek için başlattığı harekatın durdurulmasında Kerenskiy hükümetinin Bolşeviklere muhtaç hale gelmesinin nedeni açıktı. Petrograd'ı işçi sınıfı ve o sınıfın silahlı kanadı haline gelen devrimci askerler savunacaktıysa Bolşevikler dışında bu büyük toplumsal gücü disiplinle hareket ettirecek başka hiçbir "otorite" bulunmuyordu. Tarihçiler Kerenskiy için "Bolşeviklerin silahlanmasına izin vererek kendi ayağına sıktı" diyorlar ama Kerenskiy zaten bitmiş, geleceği olmayan bir siyasetçiydi. Bütün yeteneklerine rağmen...

Bolşeviklerin büyük katkısıyla karşıdevrimci ayaklanma bastırıldı, Bolşevizmin prestiji muazzam ölçüde arttığı gibi artık kimse devrimi kurtaran bu gücü silahsızlandırmaya yeltenemezdi. Tutuklu Bolşevik liderler serbest bırakıldı, parti kendi itibarını yeniden kazanmıştı.

Kısa bir süre sonra Lenin "bir an önce ayaklanma", yani Geçici Hükümeti devirme stratejisini savunmaya başladı. Hükümetin toplumsal desteği giderek zayıflıyordu, Kornilov olayı ordunun Kerenski'ye sadık olmadığını göstermişti. Buna ek olarak zaman Bolşeviklerin aleyhine işliyordu. Bunalan Geçici Hükümet'in Almanya ile ayrı bir barış imzalaması mümkündü. Dahası Rus takvimiyle Ekim'in son haftasında yapılacak olan Sovyetler Kongresi'nde Bolşevikler hızlı güçlenmelerine karşın azınlıkta girecekti.

Lenin ayaklanmanın mutlaka Sovyetler Kongresi'nden önce gerçekleşmesi gerektiğini ısrarla söylüyordu.[3] Devrimci Askeri

3 Alexander Rabinowich'in Rus Devrimi'ne ilişkin kapsamlı çalışmalarından biri olan Bolşevikler İktidara Geliyor'da (Türkçesi Yordam Yayınları) bu dönemde Lenin'in kararsız, yalpalayan, güvensiz bir lider olduğunu kanıtlamaya çalıştığını yazmadan geçemeyeceğim. Lenin ya da başka bir ihtilalcinin yanılmaz ve her daim kafası net olduğunu elbette iddia etmeyeceğim. Ancak Ekim Devrimi'ne giden süreci Lenin'in olağanüstü değerdeki bazı makalelerine hiç değinmeden, kimisi dedikodudan ibaret kaynakları öne çıkararak yazmaya kalkmak iddialı bir tarihçiye hiç yakışmıyor. Zamanında bütün dünyada çok tartışılan bu emek ürünü çalışmanın Bolşevizmin tarihini ustalıkla çarpıttığını, çarpıtmak için hazırlandığını hiç çekinmeden söyleyebilirim.

Komite hazırlıklarını zaten kesintisiz bir biçimde sürdürüyordu. Temmuz Günleri'nden gerekli ders çıkarılmıştı ve Petrograd'da iktidarın alınması için hangi hamlelere gereksinileceği az-çok netleşmişti.

Ayaklanma tarihi dışarıya sızdı. Bu işten pek hoşlanmayan Kamanev ve Zinovyev'in sorumluluğu vardı ama zaten Bolşeviklerin hazırlıkları pek gizlediği söylenemezdi. Daha da ilginci Ekim ayında artık herkes Bolşeviklerin bir kalkışmaya yelteneceğini biliyor ancak buna pek başarı şansı tanımıyordu. Ancak Kerenski ve diğerlerinin eli kolu bağlıydı. Bolşevikleri durduracak güçleri yoktu. Buna yeltendikleri anda ayaklanma zaten başlamış ve pek de dirençle karşılaşmadan Geçici Hükümet devrilmişti.

7 Kasım'da Rusya'da işçi sınıfı artık iktidardı.

Şimdi tarihçilerin bütün bir yüz yıl yanıt aradığı soruya dönelim. Bu nasıl mümkün oldu? 1917'ye girerken küçük bir örgüt olan Bolşevik Parti, nasıl oldu da 1917 Ekim'inde işçi sınıfını iktidara taşıdı?

Çok kapsamlı bir yanıtı merkeze doğru daralttığımızda iki olgunun öne çıktığını görüyoruz. Birincisi Rusya'da 1917 Şubatı'nda öncüsüz bir patlamayla yükselen Devrim'i bir sonuca bağlayacak güçte bir burjuva aktör bulunmuyordu. Kadetler (Anayasacı Demokratlar) boşluğu dolduracak örgütlülüğe ve toplumsal desteğe sahip değildi. Kendi siyasi grubunu aşan kişisel ağırlığa sahip Kerenskiy'nin siyasi yetenekleri toplumsal desteğininin çok üstündeydi. Devrimle birlikte burjuva kampın parçası haline gelen Menşevikler iktidarsızdı, Sosyalist Devrimci Parti (SR'lar) ise iç bütünlüklerini yitirmişti. Tüm bu hareketler bir araya geldiklerindeyse tutarlı ve etkili bir program üretemeyecek durumdaydı.

Bolşevikler devreye girmeseydi, Rusya'yı ya açık bir karşıdevrim ya da Devrim adına (buna düzen adına da diyebiliriz) karşıdevrimle örtülü bir ittifak kuran bir burjuva blokun restorasyonu bekliyordu. Bolşeviklerin "darbesi" gerçekleşmeseydi, Rusya'nın çok gelişkin bir demokrasiye sahip olacağı, hatta çoğulcu ve özgürlükçü bir sosyalizmin önünün açılacağını söyleyenler baştan aşağıya uyduruyor.

"Bolşevikler iktidarı aldı çünkü diğerleri iktidarsız, tutarsız, beceriksiz, acemi ve öngörüsüzdü." "Rusya Bolşeviklerin elinde

totaliter bir rejime kaydı çünkü Bolşevikler darbe yaparak Rus demokrasisini engelledi." Bolşevikleri hafifsemek için söylenen ilk önerme doğruysa ikincisi yalan. İkincisi doğruysa 1917 yılında Bolşevikler dışındaki bütün siyasi hareketler neden birer karikatüre dönüştü?

Bir başka uydurmadan hareketle yukarıdaki soruyla ilgili öne çıkan diğer olguya ulaşıyoruz. İddia o ki, Lenin hem Kornilov ayaklanması bastırıldıktan sonra hem de 7 Kasım'da iktidar alındıktan sonra geniş tabanlı ve bütün sol güçleri kapsayan bir iktidarın arayışındaydı; ama olmadı!

Evet olmadı çünkü Bolşevik Parti'nin stratejik açılımlarında büyük söz sahibi olan Lenin'in böyle bir düşüncesi hiç yoktu. Lenin daha 1917 Şubatı'nda söz konusu partilere ilişkin hükmünü vermiş ve Geçici Hükümet'ten yana saf tutan bütün oluşumları işçi sınıfına düşman ilan etmişti. Bu, Lenin'in 1914'ten beri geliştirdiği çizgiyle uyumluydu, yeni bir şey değildi.

Lenin zaman zaman taktik açılımlarla diğerlerine yanaştı, burada ikiyüzlü değildi, açık açık kalıcı bir çözüm ya da birlikteliğin burjuvaziden "mutlak kopuş"la mümkün olduğunu belirtiyordu. Oysa ne Menşeviklerin ne SR'ların buna niyeti olmadığı belliydi. 7 Kasım'da iktidarın ele geçirilmesinden sonra Bolşeviklerin SR'ların sol kanadı ile yaptığı ittifak da zorunlulukların ürünüydü ve kalıcı olamadı. SR'ların sol kanadı ile birlikte sosyalist kuruluşa yönelinmesi imkansızdı.

Burjuvazinin siyasal ve toplumsal zayıflıkları kadar, Bolşevik Parti'nin 1917 Ekimi'nde devrimi işçi sınıfı iktidarı ile taçlandırmasını mümkün kılan tam da bu stratejiydi. Lenin devrim başladığında girdiği stratejik rotadan hiç taviz vermedi:

Çar düşürüldüğünde burjuva devrimi esas itibariyle tamamlanmıştı, artık devrim sosyalizmi, işçi iktidarını hedeflemeliydi;

Rusya'da işçi sınıfının orduda hegemonya kurması, "hemen barış" talebine bağlıydı. Kapitalistleri alaşağı etmeyi hedefleyen işçi sınıfı bu hamle ile savaş yorgunu askerlerin özgürleşmesini sağlayacaktı;

Bolşevik Parti kendisinin merkezinde durmayacağı hiçbir ittifaka girmeyecekti;

İşçi sınıfının iktidarı, nüfusun çoğunluğuna dayanmak zorunda

değildi; nüfusun aktif kesiminin çoğunluğu yeterliydi;

Sosyalist iktidar hedefinin hem siyasal hem toplumsal meşruiyet kaynağı İşçi, Köylü, Asker Sovyetleri'ydi.

Lenin tarihin en büyük ihtilalcisidir. Onun önderliğindeki Bolşevik Parti tarihin en büyük ihtilaline önderlik etmişti:

Büyük Ekim Sosyalist Devrimi...

Savaştan Devrim Çıkarılan Bir Kesit ve Lenin

Anıl Çınar

"...
Sert söylevler çekilirdi,
Güçlü ordular yenilirdi,
Ama öğrenirdi askerler saldırıdan bir saat önce,
Hepsi öğrenirdi
Nasıl koktuğunu kar tanelerinin
..."[1]

Ekim Devrimi'nin üç hafta öncesinde, devrimin başkenti Petrograd büyük gösteriler ve ayaklanmalarla çalkalandıktan sonra, Bolşevikler devrimin dizginlerini ellerine almaya başlarken çaresizliğinin son demlerini yaşayan Kerenski'nin başında bulunduğu Geçici Hükümet Lenin hakkında yakalama kararı çıkarttı.

O gün şehri terk etmek üzere Finlandiya sınırını geçen Lenin'in yanına iki kitap aldığı söylenir. Bunlardan biri Karl Marx'ın *Fransa'da İç Savaş*'ı, diğeriyse Clausewitz'in *Savaş Üzerine*'sidir.

Takvim henüz Ocak'ı gösterirken ve Şubat Devrimi daha yoldayken Lenin'in ağzından şu cümle çıkmıştı: "Bizim nesil yaklaşan devrimin belirleyici çarpışmasını göremeyebilir." Halbuki aradan henüz birkaç ay geçtikten sonra, devrimin zafer anını yaratacak

1 İlya Ehrenburg, "Oğullarımızın Oğulları", *Sovyet Şairleri Antolojisi* içinde, çev. Ülkü Tamer, Ankara: Elips, s. 103.

manevralar üzerine yorulmak bilmez bir çalışma yürütecek olan Lenin aynı Lenin'di.

Kısa birkaç ayın Lenin'e ve Lenin'in de devrime etkisi, sonrasında üzerine sayfalarca incelemenin yazılacağı bir sıçramadır. Tarihin hızlandığı, Bolşevikler'i Bolşevikler yapan özelliklerin parladığı bu kısa dönem tarihin yönünün değiştirildiği bir zaman kesiti oldu.

İşte Lenin, bu değişime günler kala kaçmak zorunda kaldığında belirleyici anı anlamak ve yaratmak için savaş üzerine yine yeniden düşünüyor. Aslında *Fransa'da İç Savaş*'ın ısrarlı okuyucusu Lenin'i Clausewitz'e de tekrar bakmaya iten motivasyonun geçmişi uzundur. Lenin'i ilgiyi gerçekten de hak eden incelemelerin sahibi bir Prusya subayının ötesine taşıyan, yalnız iyi bir Marx okuru değil, yaratıcısı da kılan ve Marksist stratejiye bugün de dersler çıkarabileceğimiz katkılar koyan motivasyonu anlamak için savaş denilen meseleye daha yakından bakmak gerekiyor.

Çünkü savaş olgusu, Büyük Ekim Devrimi'ni anlayabilmek için başka hiçbir şeyle karşılaştırılamayacak denli büyük önem taşıyor.

Savaş yeni bir Rusya yaratıyor

'Uzaktan Mektuplar'ın ilk cümlesi şöyledir:

"Emperyalist dünya savaşının ürettiği ilk devrim patlak verdi. Bu kesinlikle sonuncusu olmayacaktır."[2]

Birinci Dünya Savaşı'nın en önemli sonucu devrimler oldu. Aslında, devrimlerin savaşlarla ilişkilendirilmesi 1914 yılının çok öncesine dayanır. Lenin için en azından Rusya'da patlak veren 1905 devrim'inden beri devrimin cebrini tutmada temel belirleyenlerden biri oldu savaş. Paris Komünü'nü, 1848 devrimlerini, hatta 1789 ile Fransa'da yükselen burjuva devrimini ve kıta Avrupa'sına yayılışını savaş olgusunu incelemeden anlamak mümkün değildir. Nitekim Lenin'in didik didik ettiği *Fransa'da İç Savaş*'ın proletarya diktatörlüğüne dair ufuk açıcı değerlendirmeleri tam da savaş Avrupa'sında, onun yarattığı uluslararası ve ulusiçi güçler

2 V.I. Lenin, *Letters From Afar*, First Letter, https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1917/lfafar/first.htm#v23pp64h-297, Ulaşım Tarihi: 29.06.2017.

dengesinde ele alınır.

1789'un açtığı dönem, savaşlar ile toplumsal kesimler ve politika arasındaki bağlantıları kuracak düşünürleri çıkardı. Örneğin, Napolyon Bonaparte'ın ordusunu kavramak için dahi modern toplumu anlamanız gerekiyordu. Toplumun yapısındaki değişiklikler orduları ve başarılarını etkilemişti. Savaş yazını da teknik bir disiplinin ötesine taşmaya başladı. Alman felsefesinin kavrayış gücünden etkilendiği her cümlesinden belli olan Clausewitz modern savaşla politikanın ilişkisini ortaya koyuyor, hesap cetveli stratejistlerinin uykularını kaçıracak "belirsizlik" değişkenini masanın orta yerine bırakıyordu. İmparator ve general masalarının yüzyıllardan beri zevki olmuş "savaş oyunu" yerini bir tür savaş felsefesine bırakıyordu.

Fakat nasıl modern toplumu anlamadan modern savaşı kavramak mümkün değilse, sınıfları anlamadan modern toplumu kavramak da mümkün değildir. Sınıflar incelemenin merkezine yerleştirilmeden "politikanın devamını" takip etmek olanaksızdır.

Avrupa'nın silahlanan işçi sınıfının giriştiği kalkışmalar bunu çok açık gösterdi. Devlet, ulus, ekonomik krizler gibi teorinin en can alıcı başlıkları mevcut sınıf mücadeleleri ekseninde incelendi ve Marksizmin bugüne çok şey devreden siyasal yazını ortaya çıktı.

Aradan geçen on yıllardan sonra bir devrim Rusya'da patlak verdi. 1905 Devrimi birçok nedenin yanında bu birçok nedene de şekil veren Rus-Japon Savaşı sonucu meydana geldi. İmparatorluğun Pasifik'teki konumunu güçlendirmek için verilecek bir savaş aynı zamanda çöküşe girmiş Çarlık'ı toparlamak, Çar'ın içerideki prestijini yeniden ortaya koymak için gerekli görülmüştü. Oysa gerçekleşen tam tersi oldu. Yeni yükselen kapitalist Japonya karşısında verilen savaşın daha ilk senesinde devrimci durum yükseldi, Çarlık ile işçiler ve köylüler arasındaki bağ büyük darbe aldı.

Bugünden bakıldığında o zamanın güç dengelerinde bu yükselişi iktidarla taçlandırmanın pek de mümkün olmadığını söyleyebiliyoruz. Yalnızca devrimci bir öznenin olgunlaşmasındaki eksikler den dolayı değil; aynı zamanda Çarlık'ın kurumsal otoritesindeki boşlukların henüz tam bir dağılma yaratmamış oluşundan dolayı. Böyle bir dağılma için dünyanın bir emperyalist paylaşım savaşı

görmesi gerekiyordu.

Ancak, savaşın ve bir yenilginin hem Çarlık rejimi hem de "Çar baba"nın otoritesi üzerinde yarattığı yıkıcı etkiyi farketmemek olanaksızdı. Savaşın bir ekonomik bunalım yaratmada, kitlelerdeki rahatsızlığı hızlandırmada nasıl katalizör rolü üstleneceği çok yakından tecrübe edildi. Rus-Japon Savaşı, doğrudan savaşla ilgili olan ve 1917'de izlerini bulabileceğimiz bazı tartışma başlıklarını dünya sosyalist hareketinin gündemine soktu. Bundan sonra, savaşa karşı alınacak tavır enternasyonal hareketin en temel gündemlerinden birini oluşturdu.

Aynısı Lenin için de geçerlidir. Lenin'in, savaşı teoride yerli yerine oturtabilmesi ve savaşın dolaylı olarak yarattığı sorunları çözümleyip bir tavır ortaya koyabilmesi için dünya sosyalist hareketinin 1914 ile açılan yeni bir dönemi tecrübe etmesi gerekecekti. Bununla birlikte, örneğin "İç Savaş'a dönüştürme", "devrimci yenilgicilik" gibi 1914-17 aralığında çokça tartışılmış başlıkların nüveleri 1905 dönemecinde oluşmuştu.

En önemlisi şuydu ki savaş Lenin'e, herkesten daha farklı bir biçimde devrimi çağrıştırmaya başlamıştı. Devrim ve iktidar için yanıp tutuşan bir karakterin dünyayı nasıl algıladığına ve zihninde olup bitenlere daha sonra değinme fırsatı bulacağız; ancak dünya savaşından bir yıl önce Lenin'in Gorki'ye yazdığı mektuptaki çarpıcı satırlar bize iyi bir fikir verir. 1913 yılının başlarında kaleme alınan mektupta şöyle diyordu Lenin:

"Avusturya ve Rusya arasında bir savaş (Doğu Avrupa boyunca gerçekleşecek) bir devrim için çok işe yarar bir şey olurdu. Fakat Franz Joseph ve küçük Nikola'nın bize bu iyiliği vermeleri pek olası değil."[3]

Savaşlardan yalnızca Marksistler ders çıkarmıyorlar. Bu 1905 için de geçerliydi. Savaşın sistemde nasıl bir dağılma yaratabileceğini iyi bilenlerden birisi de Pyotr Nikolayevich Durnovo'ydu. Durnovo son iki Çar'ın iktidarı altında çeşitli devlet görevlerinde bulunmuş, 1905 Devrimi'nin acımasızca bastırılışında rol alarak Çar'ın takdirini kazanmış bir sağcıydı. Dünya savaşının arifesinde

3 V. I. Lenin, "To: Maxim Gorky", https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1913/jan/00mg12.htm, Ulaşım Tarihi: 29.06.2017.

Çar'a sunduğu memorandumda Rusya'nın savaşa hazır olmadığını, savaşın ülkede iç karışıklıklara, iktidarın zayıflamasına neden olacağını ve sosyalistlerin harekete geçebileceği bir zamanda bunun büyük bir yıkım anlamına gelebileceğini dile getiriyordu. Durnovo, 1905-1906 döneminin unutulmaması gerektiğini ve Almanya ile girişilecek bir savaşın o dönemdekine benzer sıradışı koşullara neden olacağını vurguluyordu.

Yaklaşmakta olan savaşın, devrimcilerin arzu ettiği koşulları yaratma olasılığı üzerine dönemin sosyalist hareketinde bile böyle berrak bir düşünceye nadir rastlanır. Savaşa giden bir dünyaya bakıp kaosun ötesini göremeyenlerin aynı anda hem sosyalistler hem düzen yanlıları olması büyük bir akıl tutulması anlamına gelir. Bu akıl tutulmasından çıkış için gece gündüz devrimi düşleyen bir Marksistin müdahalesi gerekecektir.

Lenin devrimden sonra, koşulları daha net değerlendirebildiği 1918 yılında, Pravda'ya yazdığı bir makalede Engels'in 1888 yılında kaleme aldığı bir yazıyı alıntılar. Engels, gelecekteki bir dünya savaşına dair düşüncelerini dile getirir. Böyle bir savaş ile "topyekun tükenmişlik ve işçi sınıfının nihai zaferi için gerekli koşulların ortaya çıkışı" arasında çok açık bir bağlantı kurar Engels. Lenin daha sonra şunları ekler:

"Karmaşa 'manzarası karşısında' devrim ve sosyalizmden vazgeçmek, ilkesizlik ve pratik olarak burjuvazinin saflarına geçmekten başka bir anlama gelmez. (...) Savaşın ardından gelen ve onunla bağlantılı olan bir devrim (kendi payımıza daha fazlasını ekleyelim: Savaş esnasında patlak veren, savaşın içinde gelişmek ve varlığını sürdürmek zorunda olan bir devrim), bir çocuğun dünyaya gelişinin daha özel ve şiddetli halidir."[4] *(vurgu Lenin'in - AÇ.)*

Çarlığın sadık hizmetkârı Durnovo imparatorluğun gözleri önünde yıkılıp gidişini göremeden öldü. Bu yakıcı olasılığın egemenler tarafından biliniyor oluşu devrime engel olmalarına yetmedi. Çünkü yönetebilme kabiliyetini kaybetmiş bir egemen sınıf, güç dengelerinin devrimciler lehine değiştiği, sınıfların konumlanışının devrim cephesini daha önce hiç olmadığı kadar büyütmeye olanak tanıdığı koşullarda ne yaptığını bilen bir devrimci öznenin

4 V.I. Lenin, *Sosyalizm ve Savaş*, Evrensel, 2014, s.170-72.

hamleleri karşısında ancak satranç tahtasında şahını kaçırarak karşılık verebilirdi. Hamle sırası Bolşeviklere geldiğinde siyaset tarzlarındaki çeviklik herkesi şaşırtacak başarılara imza atacaktı.

Rusya savaşa girdiğinde ekonomisi modern bir sanayi ülkesi yaratma yolunda epey yol almıştı; fakat kapsamlı ve uzun sürecek bir savaşı kaldırabilecek kapasiteye sahip değildi. Savaşı Çarlık'ın güçlenerek çıkacağı bir olanak olarak görenler kısa bir zaman diliminde sonucun belli olacağını düşünüyorlar, yüzyılın başında gerçekleşen Fransız - Rus yakınlaşmasına güveniyorlardı. Öyle ki Fransız rantiyeler birbiri ardına Rus tahvili satın almaktaydı ve Rusya Lenin'in çözümlemelerine de konu olacak biçimde Fransız - İngiliz mali sermayesinin egemenliği altına girmeye başlamıştı.

Ancak savaş uzun sürmekle kalmadı, tarihin gördüğü en kitlesel yer değiştirmelere de neden oldu. Rusya savaşan taraflar arasındaki en büyük orduya sahipti. Ağustos 1914'te kabaca 6 milyon insan kapasiteli bir ordunun savaş boyunca harekete geçirdiği asker sayısı 12 milyona yaklaşıyordu! Buna savaşa katılan diğer devletleri kattığımızda elde edeceğimiz görüntü artık başka bir dünyanın ortaya çıkmış olduğudur. 12 milyon ise yalnızca cephede izole edilemeyecek bir nitelik anlamına geliyordu. Kitleler halinde insanın silahla tanışmasının yaratacağı dehşetli yıkıcı etki 1917 yılına gelindiğinde kendisini ispat edecekti. Savaşın yarattığı sıradışı atmosfer yaşamı baştan sonra değiştirmişti ve yeni bir Rusya yaratmıştı. Yeni Rusya'nın sınıfların hareketliğinde de yenilikler anlamına geldiği görüldü.

Savaşın yarattığı dünya dengeleri, ekonomik abluka ve güçsüzlük imparatorluğu zayıflatmaya başlamıştı. 1915'te Polonya'nın fabrikalarıyla birlikte kaybedilmesi, ülke sanayisinin neredeyse tamamen savaş koşullarına göre işlemesi, iç pazar düzenindeki bozulmalar ve cephe gerisindeki geniş köylü kitlelerini de etkileyen problemlerin ortaya çıkışı, enflasyon ve kıtlıkla uğraşan bir Çarlık'ın hem kurumsal yapısını ve denetleme gücünü hem de geniş kitleler üzerindeki meşruiyetini altüst etmişti.

Çar için ölmeye koşabilecek köylüler bile zaman geçtikçe "barış, ekmek ve toprak" istiyordu. Dahası, bir bütün olarak Çarlık'tan nefret etmeye başlamışlardı. Daha 1915 yılında Çar asker, işçi ve köylü kitleler ile olan duygu bağını kaybetmeye başlamıştı.

Çariçe'nin Alman ajanı olduğu düşüncesi er ve subaylar arasında yaygındı. Çariçe için "Alman karısı" anlamına gelen Rusça "nemka" sıfatını kullanıyorlardı. Orduda Çar'a suikast düzenleme planları yapan asker sayısı hiç de az değildi. Üstelik bu meşruydu da:

"1915'te ordudaki birçok subay Rusya'yı Çar'dan kurtarmak üzere çocukça bazı komplolar hazırladılar. Bunlardan biri de ünlü avcı pilotu Kaptan Kostenko'nun hazırladığı suikastti. Kostenko, Çar cepheyi gezdiği sırada uçağıyla Çar'ın otomobiline burun üstü inecek Çar da kendisi de ölecekti. Sonra bir ara iki subay bana gelerek (bunlardan biri sonradan İç Savaş "kahramanı" olan istikham yüzbaşısı Muravyov'du) Çar'ı cepheyi denetlerken pusuya düşürüp esir almak istediklerini bildirdiler ve benden bu komplo için izin istediler."[5]

Bu satırların yazarı Kerenski, Çar'ın önde gelen karşıtlarından biriydi. Şubat ile Ekim arasında Geçici Hükümet'te kendine yer bulacak, Rusya'nın savaşa devam etmesi için elinden geleni yapacaktı. Hayat bu Bonaparte özentisini İngiliz - Fransız sermayesinin kucağına sürükledi. Savaşın koşullandırdığı siyasetin yasaları devrim cephesini barış talebiyle örtüştürürken, savaş isteyenleri hızla iktidar dışına sürüklüyordu.

İşlememeye başlayan Çarlık rejimi böylesine kapsamlı bir savaşta sözünü geçirmeye çalışacağı birden fazla "cephe"de mücadele ediyordu. Yeni koşullar Çar'a sosyalistlerin başını ezmek için odaklanma fırsatı vermiyordu. Savaş demek savaş sanayisi demekti ve sosyalistler en başta buraları hedef aldılar, buralarda örgütlendiler. Petersburg (sonradan Petrograd) yalnızca tarih boyunca entelektüel gelişkinliğin, ilericiliğin ve dinamizmin sembol kenti olduğundan değil; aynı zamanda, savaşın yarattığı yeni Rusya'da cepheye yakınlığıyla savaştan ilk etkilenen kent olduğu için devrimin başkenti olmuştu. Cepheden akın eden askerlerin etkisi önemliydi. Savaşa devam etmek ile ayaklanmalar arasında sıkışmış Geçici Hükümet'in manevraları en başta Petrograd birliklerinin ve savaşla doğrudan bağlantılı devasa fabrikalarda örgütlenmiş büyük işçi kitlelerinin dinamizmini etkiliyordu.

5 Alexandr Kerenski, *Kerenski ve Rus İhtilali*, Çeviren: Rasih Güran, Ağaoğlu, 1967, s.120.

Savaşın Petrograd'ında grev yapan, gösteri düzenleyen, ayaklanan işçiler ve yanlarındaki askerler devrim hareketinin ana kitlesini oluşturmuşlardı.

"Petrograd garnizonunda savaş nedeniyle sayıları 215,000'den 300,000'e çıkan askerler ve yakındaki Kronştad deniz üssünde sayıları 30,000'i bulan denizci ve askerler için Şubat Devrimi'nin sonuçları benzer şekilde (Petrograd fabrika işçileri kastediliyor - AÇ.) düş kırıcı olmuştu. Normal zamanda garnizonun belkemiğini oluşturan muhafız alayları tümüyle köylülerden askere alınan ve özel eğitilen birliklerdi. Bu geleneksel çekirdek 1914-1916 yılları arasında Doğu Prusya ve Galiçya muharebe alanlarında verilen savaşlarda boşa harcanmıştı. Bunun sonucunda, Petrograd ve civarında konuşlandırılan birliklerin çoğu, muhafız alayları da dahil olmak üzere, yetersiz eğitim verilmiş savaş zamanı toplanmış askerlerden oluşuyordu. Ancak askere alınanlar arasında hâlâ köylülük ağır basıyordu. Bu askerler askeri disipline yabancıydılar. Büyük bir yüzdesinin ilk görev yeri cephe olmuştu. Şubat Devrimi'nin belirleyici anı, garnizon birliklerinin birbiri ardından kent halkına katıldığı andı." [6]

Şubat Devrimi'nin tatmin etmediği, düş kırıklığı yarattığı asker ve işçi kitleleri Ekim Devrimi'nde Bolşeviklerin doğrudan savaşla ilgili olan bir sloganıyla örgütlendiler: "Barış"

Askeri disiplin ise yalnızca ona yabancı olanlarda değil bütün bir orduda probleme neden oluyordu. Savaşın kendileriyle üst rütbeliler arasındaki eşitsizliği görmelerini sağladığı erler silahlarını komutanlarına doğrulturken, emirleri geçersiz sayarken Çarlık bürokrasisine karşı yıllardır biriktirdikleri tepkiyi dizginlerinden boşaltıyorlardı. On milyonluk bir asker kitlesi Çarlık'ın başındaki en büyük bela olmuştu. Savaş başka hiçbir toplumsal olayın neden olamayacağı ölçüde, Çarlık sistemine karşı bir öfke yaratmış, açıkça bir meşruiyet krizini tetiklemişti.

1917 yılında genç bir yüzbaşı Toula ilinde toprak sahibi olan babasına yazdığı mektupta şöyle der:

"Askerlerle aramızda dipsiz bir uçurum var. Onlar için bizler

6 Alexander Rabinowitch, *Bolşevikler İktidara Geliyor,* Çeviren: Levent Konyar, Yordam, 2010, s.23.

birer efendiyiz ve öyle de kalacağız. Onlara göre, olup bitenler bir siyasi devrim değil, onların galip bizimse mağlup olduğumuz bir sosyal devrim. Artık komiteleri de olduğundan, şöyle diyorlar bize: 'Önceden efendi sizdiniz, şimdi sıra bizde!' Yüz yıllar süren köleliğin sonunda intikam aldıklarını düşünüyorlar."[7]

Köyünde akrabalarıyla bağ kuran başkaları da vardı. Aslında bu geniş bir köylü askerler kitlesiydi. Ekim Devrimi'ne günler kala bürokrasiyle kavgalı ve neredeyse anarşizan bir yan taşıyacak olan kitleyi zaptetmek için "güvenilir asker" bulamayan Geçici Hükümet köylü ayaklanmalarını bastırmak için köylülerden oluşan askerleri yolladığında artık cephaneyi iyice tüketmeye başlamıştı.

Geçici Hükümet'te Tarım Bakanı koltuğunda oturan Çernov anılarında şöyle yazıyordu:

"Bu tam bir çılgınlıktı. Ordunun moral yıkıma uğratılmasında yüzde 90'ı köylülerden oluşan askerlerin, sayıları milyonlara varan kardeşlerinin başlattığı hareketi ezmek için bunların üzerine gönderilmesinden daha iyi bir yol olamazdı. (...) Tambov vilayetinde, askeri bir birlik Prens Viazenski'nin çağrısı üzerine yardıma geldi. Askerler köylülerden yükselen bağırmalarla karşılandılar: 'Siz ne yapıyorsunuz? Prensi korumak için babalarınızı dövmeye mi geldiniz? İblisleri cehnenneme yollasanıza!' Komutan kalabalığı dağıtmak için havaya ateş açılması emrini vermeyi tasarlıyordu. Kendisine fırlatılan bir taşla birlikte askerlere kalabalığı dağıtma emri verdi; ancak askerler yerlerinden kıpırdamadılar. Atını mahmuzlayan komutan öfkeli köylülerden kaçmak için nehrin diğer tarafına geçti. Dağılan birlik kalabalığın prensin etrafını çevirmesine göz yumdu. Kalabalık tarafından tutuklanıp 'kaytarıcı' olarak cepheye yollanan prens, civardaki bir tren istasyonunda cepheye giden Sibiryalı bir askeri birlik tarafından linç edilerek öldürüldü."[8]

Subayların otoritesini tanımayan, komutanlarını seçimle belirleyen bir ordu Geçici Hükümet'in savaşçı emelleri karşısında siperlerde Bolşevizme alan açıyordu. Devrimin ve kitlelerin duygu durumlarının inişli çıkışlı seyrine rağmen kitlelerin arzuları

7 Nicholas Werth, *1917 Rus Devrimi*, Çeviren: Esra Özdoğan, Yapı ve Kredi, 2003.

8 Tony Cliff, *Lenin; Bütün İktidar Sovyetlere*, Z, 1994, s.260.

Bolşevizmle rezonansa giriyordu. Kritik dönemece girildiğinde, Bolşevikler devrim hareketi üzerinde tahakkümlerini kurmaya başladıklarında, düzen cephesinin kaybettiği boşluklara hızla yerleşecek çevikliği bu temel üzerinde geliştirdiler. Onları başarıya götüren hızlı manevra yapabilme yetenekleri, Menşeviklerde görülmeyen örgütsel bütünlükleri ve disiplinleriydi; fakat bununla birlikte zamanı geldiğinde sıçrama kabiliyeti gösterecek hücrelerinin sayıların çok üzerinde anlamı olan etkileriydi.

"Hemen hemen her bölüğün bir bolşeviği vardı ve onun ismi bölük kumandanının isminden daha iyi bilinirdi..." [9]

Şubat'ta ordu içinde sayıca oldukça az olan Bolşevikleri Ekim'in öngününde onlarca kat büyüten irade generallerin birbirine yazdığı raporlarda görülebilirdi. Bütün bir birliği etkisi altına alacak ajitasyonun merkezi, generallerin bile tutuklamaktan çekindikleri Bolşevik er Dimitri Petroviç Mikhailov'du örneğin.

Bir adres ve çekim merkezi haline geldiğinde, kitlelerin Bolşevizm hakkında çok derin fikirlere sahip olması gerekmiyordu.

"Yerel, sivil ve asker otoritelerin raporlarında Bolşevizm bu arada her türlü kitle eyleminin, cüretkâr taleplerin, sömürüye direnişin, ileriye doğru hareketin eş anlamlısı olmuştu; tek kelimeyle devrimin öbür adıydı. "İşte Bolşevizm bu olsa gerek" diyordu grevciler, protestocu denizciler, huzursuz asker karıları, başkaldıran mujikler." [10]

Savaşın yarattığı problemlerden bıkmış bir kitleye *barışın ancak bir devrimle gelebileceğini* anlatan Bolşevikler, Ekim Devrimi'nin mimarı oldular. Aç kitleye ekmek, topraksız köylüye toprak vaden Bolşevikleri zafere götüren asıl hamle barış talebi üzerinden gerçekleşti: Barış, hemen şimdi! İşin başında Sovyetlerde de çoğunluğu elinde tutan Menşeviklerin, Sosyalist Devrimcilerin ve bu iki partiden bakanların dahil olduğu Geçici Hükümet'in kendini içinde bulduğu çıkmaz, aylar hatta haftalar denilebilecek bir süre içerisinde Bolşevikleri devrim kulvarında tekleştirdi.

Elbette arada inişli çıkışlı çok fazla dönemeç var. İktidar

9 Cliff, *age.*, s. 246.

10 Lev Troçki, *Rus Devriminin Tarihi*, 2. Cilt, Çeviren: Bülent Tanatar, Yazın, 1998, s.283.

denklemindeki yeri zaman zaman değişen Sovyetler, Bolşeviklerin Sovyetler üzerindeki otoritesinin değişimi var örneğin. Ya da her şeyi çok daha hızlandırdığı, Bolşeviklerin elini güçlendirdiği belli olan bir Kornilov darbesi var. Ancak tüm bu olup bitenlerin ötesinde, barışı ancak ve ancak Bolşeviklerin getirebileceğine ikna olan bir devrimci kitlenin Bolşeviklere iktidar yolunu açması var.

Barışın oturduğu hassas denge

Peki bu nasıl mümkün oldu, neden Geçici Hükümet barış ilan edemedi? Ya da acil bir barış talebini öne sürmek ve böylece iktidarı elde tutmak akıl etmesi zor bir hamle miydi?

Halbuki sorun tam da iktidar ile ilgili... Bu yüzden soruyu yeniden formüle etmeliyiz: Kimin iktidarı?

Sosyalist devrimin Rusya'da güncel olduğu, işçi sınıfının iktidarı alabileceği düşüncesinin Bolşevik harekete egemen olması için bile Lenin'in müdahaleleri gerekecekti. Üstelik Bolşevikler hep aykırıydılar. Menşevik Martov'un deyimiyle en önemli özellikleri "maksimalist" olmalarıydı Bolşeviklerin.

Geçici Hükümet'i oluşturan partiler ise Rusya'da bir burjuva iktidarı düşünüyorlardı. Hükümete katılan Menşeviklerin ve Sosyalist Devrimcilerin hamleleri yeni düzenin oturmasına hatta devrim cephesinin bulanıklaştırılmasına hizmet ediyordu. Fakat bu 1917 ile başlayıp biten bir gelişmenin ürünü değildi. Bu partilerin Geçici Hükümet'e katıldığı dönemeç onların tarihinin bir ürünü olarak gelişti. Hatta bunun bir benzeri de Almanya'da yaşanıyordu.

Takvim Şubat'ı gösterdiğinde, Çarlık bir devrimle iktidardan indirilmişti. Devrimler karmaşık gelişmelerin ürünüdür. Şubat Devrimi de birçok parametrenin ürünü olarak gelişti. Diğer yandan devrimi hazırlayan sürecin karmaşıklığı onunla ilişkilenmek isteyen güçleri görmemize engel değildir. Bu ilişkiler ağının bir tarafında savaşın tarafları olan ve Rusya'nın savaşa devam etmesi için çabalayan İngiliz ve Fransız emperyalizmi vardı. İlişkinin diğer tarafı ise Şubat Devrimi ile iktidara gelen Geçici Hükümet bileşenleriydi.

İktidar Çar'da iken Rusya'nın Çar nefreti ile dolup taşan bir orduyla savaşa devam etmesi mümkün değildi. Yukarıda anlattığımız

gibi, bunu görmek pek zor da değildi. Emperyalist sistemin ve nihayetinde savaşın yarattığı uluslararası ilişkiler ağında İngiliz ve Fransız fonlarıyla savaş yürüten bir Rusya'nın bu iki müttefiki hiç yokmuş gibi hareket etmesi mümkün olamazdı. Geçici Hükümet savaşı devam ettirmek, hem müttefiklerinin hem Rus kapitalizminin çıkarları için bunu yapmak zorundaydı. Fakat aynı zamanda ayakta kalabilmek için de buna mecburdu. Kabinesi bu iş için özenle seçilmişti. Örnek olsun, Lenin'in İngiliz ve Fransız mali sermayesinin adamı olarak kodladığı Guçkov kilit önemdeki Savaş Bakanlığı'nın başında bulunuyordu. Sanayici, sağcı-liberal Guçkov, Oktobrist Parti'nin kurucusu ve Merkezi Savaş Endüstrileri Komitesi başkanı olarak savaş girişimlerini yönetmeye yardım ederken yeterince deney kazanmıştı.

Mart 1917'de New York Times gazetesindeki bir yorum savaşa sonradan dahil olan yükselen güç ABD'nin bakış açısını şöyle dile getiriyordu:

"Rus halkı ülkenin hiçbir yerinde kendisini tiranlığın karanlığından çıkaracak daha iyi insanlar bulamazdı. Amerika'yı bir ulus haline getirirken Washington ve arkadaşları Amerika için neyse, Lvov ve arkadaşları da Rusya için odur." [11]

Aynı Lvov, verdiği bir demeçte, yeni hükümetin Rusya'yı müttefiklerine bağlayan bağları bildiğini ve anlaşmaların devam edeceğini ilan ediyordu. Kabinedeki "arkadaşları" ise Lvov'u tebrik ediyordu! Fakat Geçici Hükümet, diğer yandan aynı ABD'nin dahil olduğu müttefikler tarafından savaşa tam gaz devam etmelerinin gerekliliği doğrultusunda kesenin ağzı gösterilerek kontrol ediliyordu. Geçici Hükümet iki taraflı bir basıncın altında gün saymak zorundaydı. Bir yandan savaşa devam etmeliydi; fakat diğer yandan bunu, savaşa isyan eden dağınık bir orduyla yapması gerekiyordu. Orduyu disipline etmek görevini devralacak Kerenski'nin de elinden gelen pek bir şey olmayacaktı.

*'Uzaktan Mektuplar'*ın "Barış Nasıl Sağlanır?" başlıklı 4. mektubunda Lenin şöyle diyordu:

"Rusya bu savaşı, kendi parasıyla yürütmüyor. Rus sermayesi, İngiliz-Fransız sermayesinin ortağıdır. Rusya bu savaşı, Ermenistan'ı,

[11] Rabinowitch, *age.*, s.20.

Türkiye'yi, Galiçya'yı yağmalamak için sürdürüyor. Bugünkü bakanlarımız, Guçkov, Lvov ve Milyukov, bakanlık koltuğuna şans eseri oturmadı. Onlar, toprak sahiplerinin ve kapitalist sınıfın tamamının temsilcisi ve lideridirler. Sermayenin çıkarlarına bağımlıdırlar. Bir insanın saçlarından tutup kendisini kendi çabasıyla yukarı kaldırması ne kadar mümkünse, kapitalistlerin çıkarlarından vazgeçmesi o kadar mümkündür.

İkinci olarak, Guçkov-Milyukov ve ortakları, İngiliz - Fransız sermayesine bağımlıdır. Savaşı dışarıdan gelen parayla yürüttüler ve yürütüyorlar. Yüzlerce milyonu her yıl faiz olarak geri ödemek ve bu haracı Rus işçi ve köylülerinin sırtına yıkmak üzere milyarlarca borçlanıyorlar. Üçüncü olarak, Guçkov-Milyukov ve ortakları, İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya ve kapitalist soyguncuların diğer gruplarına, bu savaşın yağmacı amaçlarıyla ilgili dolaysız anlaşmalarla göbekten bağımlıdır (...) Ayrıca Guçkov-Milyukov hükümeti şu sıralarda (Mart 1917 - AÇ.) genel olarak barış yapmaya niyetli değil, çünkü şimdi elde edebileceği "tek" "ganimet", Ermenistan ve Galiçya'nın bir bölümüdür, oysa bu hükümet, Konstantinopol'u almak, yanı sıra çarlığın insanlık dışı bir tutumla utanmazcasına baskı altında tuttuğu Almanya Polonyasını geri almak istiyor. (...) İngiliz - Fransız sermayesi Almanya'yı "mağlup etmesine" yardımcı olabileceğinden hareketle, Guçkov ve Milyukov'un II. Nikola'yı devirmesine yardım etmiştir." [12]

Geçici Hükümet'in Rus kapitalistlerinin de dahil olduğu ilişkiler ağını kopartmayı göze almadan barış ilan etmesi mümkün değildi. Geçici Hükümet Rusya'da burjuvazinin iktidarının yerleşmesi için vardı. Onu oluşturan partilerin programlarında da bu vardı. Devrim, savaş koşullarının içeride ve dışarıda yarattığı olanakların ürünü olarak nesnel gelişimini göstermişti; fakat böyle bir dengenin sunduğu olanaklar ilelebet süremezdi. Üstelik Haziran ayında cephede girişilen Rus saldırıları da yıkımla sonuçlanmıştı ve biraz aklı olan herkes mevcut orduyla başarı elde etmenin pek mümkün olmadığını görüyordu. Müttefikler genel bir barışa ikna edilemezken bir eğilim olarak Almanya ile yapılacak ayrı bir barışın sadece dedikodu olarak kulaklara çalınacak olması bile Lenin'in

[12] V.I. Lenin, *Sosyalizm ve Savaş* ..., s.144-46.

uykularını kaçırırdı. Devrim çekip kurtarılmalıydı.

Lenin Bolşevikleri ikna etmek için, iktidarı almanın mümkün olduğunu anlatmak için yazdığı mektuplarda, makalelerde ve giriştiği tartışmalarda olgunlaşan koşulları sıraladı, bu ilişkiler ağına dikkat çekti ve "devrimi öğretmenin" sırasının geldiğini ilan etti. Son günlere girildiğinde geçen her saatin önemi büyüktü ve bu fırsatı değerlendirmemek tarihin affetmeyeceği bir hata olurdu.

Bolşevikler iktidarı aldılar...

Kimin iktidarı diye sormuştuk. Çünkü "her şeyin her şey ile bağlı olduğu" bu ilişkiler ağına bakan iki gözün farklı görmesi gerçekten de mümkündür. Menşeviklerin ve Sosyalist Devrimcilerin düzenin ajanları olarak işledikleri bu zaman diliminde Menşevik Martov'un ya da Sosyalist Devrimci Kerenski'nin gördüğü, ilan edilecek bir barışın Rusya'daki yeni kurulan düzeni tepetaklak edeceği, "devrim"i çıkmaza sokacağıydı.

Aslında gerçekten de devrim çıkmaza girmişti; fakat onu aşmanın ve sosyalist bir devrime tamamlamanın zorunluluğunu görenler için! Birinde işçi sınıfının iktidarı, diğerinde ise burjuvazininki söz konusuydu ve ilkinin iktidarını kıskançlıkla aramayanlar tüm bu ilişkiler ağında onu elde etmenin nasıl mümkün olabileceğini göremezlerdi. Daha çarpıcı olan, Lenin'in ikisi de kalburüstü ve sınanmış Bolşevikler olan Kamenev ve Zinovyev ile giriştiği polemiklerdedir. Henüz zamanın gelmediğini düşünen bu iki Bolşevik ile Lenin'in polemikleri Lenin'in "olanağı" nasıl gördüğünü anlatır.

Lenin ve "Savaş"

Lenin'in kritik anlarda partisine müdahalesi olmasaydı iktidarın alınamamış olacağı düşüncesi yaygın kabul görür. Öyleki Ekim Devrimi'ni Lenin'i anlamadan anlamak mümkün değildir. Tarihin nadiren sunabileceği ya da yükleyebileceği bir rol düşmüştü Lenin'e. Diyalektiğindeki kritik halka kuşkusuz partisiydi. Partisi olmadan devrime önderlik etmenin mümkün olmadığını bilen biri olarak ele aldı müdahalelerini.

Eşi Krupskaya'ya "çıldırdığını" düşündürtecek tutkusuyla, devrimi gün gün yaşayışı ve hamlelerinin etkileyiciliğiyle "mücadele" sözcüğünün anlatabileceğinin çok ötesinde bir motivasyona sahipti Lenin. Savaş yeni bir dünya ve yeni bir Rusya yarattığında

buradan devrim çıkartabilecek bir bakış açısına sahip olmak için gerçekten de *"savaşmak"* gerekirdi.

Herkes bilir ki savaşlar yenmek için yapılır. Lenin için yenmek iktidarı almak, düşman sınıfı alt edecek hamleleri oluşturmak demekti. Döneminde Marksist olarak anılabilecek kişiliklere ters gelebilecek manevraları "devrimin çıkarları"nın hizaya soktuğu bir düzlükle yürütebilme üstünlüğüne sahipti. Komünizmin insanlığın kaçınamayacağı bir aşama oluşunun böyle bir ihtilalci özle birleştiği, atılan her adımın nedenleri ve sonuçlarıyla devrime bağlandığı kişi elbette hayatı "savaş" ciddiyetiyle yaşayan bir karaktere sahip olabilirdi.

Buna göre karşıt sınıfla uzlaşma bir arayış olarak asla mümkün olamazdı. Uzlaşma geçici ve ancak rakibi alt etmek için düşünülebilirdi. Dünya savaşı çıktığında ve Enternasyonal bölündüğünde Lenin uzlaşmayanları, iktidar için savaşanları bir yana toparlıyordu. "Savaş" ortada konumlanmayı, tepkisizliği mümkün kılmıyordu. Ya savaşı iç savaşa dönüştürecek, yani silahları kendi burjuvazinize çevirecektiniz ya da atmadığınız her adım emperyalist savaştan kazanç sağlayanlara yarayacaktı. Aslında bu yalnızca devrime giden yol için değil, sonrası için de geçerliydi. Bolşeviklerin politik çevikliğinin "barış içinde bir arada yaşama"nın değil de uzlaşmamanın teorileştirildiği bir zeminde güç anlamına gelebileceği, Bolşevik tarzın "savaşmaya" muhtaç bir tarz olduğu ve bunun ideolojide de böyle olması gerektiği Sovyetler Birliği'nde tecrübe edilecekti. Savaş sınır zorlamayanı, var olanla yetineni ödüllendirecek ciddiyete sahipti.

Devrimci durumda saatlerin hesabını yapan Lenin devrimin getirdiği zenginliği satranç tahtasına oturtabiliyor, "sıradan insana" karmaşık gelen dengeleri, "mucizevi" değişimleri berraklıkla çözümleyebiliyordu. "Ona göre her şey iki sınıfa indirgenebilir" diyenler pek de yanılmıyorlardı. Düşman, satranç tahtasının karşı yakasındaki sınıf olduğunda; hamle yapabilmek de zayıf noktaları sezebilmekle mümkün oluyordu. Hamle yapmak için fırsat kollayan bir gözle izlediği dünyada neyin değiştiğinin farkına kısa sürede varabiliyordu. Hamle felsefesi, özne - nesne ilişkisine özel bir boyut kazandırıyordu ve bu boyut sınırları zorlayabilecek yegane hareket biçimiydi. Marksizmin ayakları yere basan,

özneye muazzam bir kavrama kabiliyeti sunan gücü sırtlanıldığında ve meşru hedef en tepeye yazıldığında bütün bir dünya, özel bir özne olarak partinin merkezde durduğu bir pozisyonla algılanıyor, Lenin'in kendisi de o hedef doğrultusunda ilmek ilmek işleniyor ve bileniyordu. İktidarı istemek, var olan ile yetinmemek hem siyaset cephesindeki dengeleri hem de siyasetin çekim alanındaki bir yaşamı dönüştürmek doğrultusunda görülmemiş bir motivasyon anlamına geliyordu.

Gerçeklik, hedef, iktidar sürekli bilediği insanı ayakta ve uyanık tutar. Zorluklar, içinden enerji devşirilecek kavga başlıklarıdır. Özne-nesne ilişkisinin aldığı bu boyut "savaşmanın", hamle yapmanın "bir zevk" olduğu anlar dizisinin de kaynağıdır. Hayatın akışına devrimin çıkarlarının gereklerine göre yön verilişi bir baş aşağı çevirme gibi gözükse de aslında tüm bir maddi hayatın ayaklar üstüne oturtulmasıdır. Bu boyut yalnız direnmek için değil sıçramalar yaratmak için de gerekli "doğal doping"dir. Bu, herhangi bir "mücadele" tarzından farklı bir motivasyonla çalışmak, burada kodladığımız ad ile "savaşmak" anlamına gelir.

Gerçeklikle kurduğu ilişkide hem onun değişimlerine açık kalabilecek kadar yakın hem de her daim bir adım önde, müdahaleyi mümkün kılacak kadar uzak durmayı becerebilen Lenin adının Marksizm ile yan yana anılmasını sağlayacak katkıyı Marksizmin içinden ona armağan etti.

*'Uzaktan Mektuplar'*da rakibinin sıkışmışlığını büyük bir açıklıkla kavrayan Lenin "barış" sloganının Bolşevikler için yarattığı büyük olanağı görüyordu. Partisini sınıfların savaştığı arenada *konuşlandırdığı* yer ile bu olanaklar değerlendirildi. Ancak bu olanaklar yazıyla yazıldığı gibi kolay ortaya çıkmamıştı. Milyonlarca insanın öldüğü, kapitalizmin insanlık için nasıl bir yıkım anlamına gelebileceğinin en feci şekilde tecrübe edildiği bir dönemeçti dünya savaşı. Ancak bundan daha feci bir şey var idiyse o da bu tabloda sadece yıkım gören bir çaresizlikle soluğu egemenlerin şemsiyesi altında bulan sosyalistler olabilirdi. "Oportünizm", Marksizm adına konuşan fakat ihanetin büyüğüyle sermaye sınıfının ve dolayısıyla emperyalist savaşın gizliden desteğini yürütenler için kullanılan bir sıfat oldu.

Lenin'in oluşan yeni dünyayı kavramasını, düzen cephesiyle

devrim cephesini ayıran sınırı büyük bir netlikle ortaya koyması ya da sınıf savaşımının kritik halkası partiyi bunlara göre biçimlendirebilmesini ve konuşlandırabilmesini sağlayan dönüm noktasını yaratan olgu bir dünya savaşı oldu. Politikanın şiddetli bir devamı olan savaş, "savaşmak" için sevk edilen entelektüel gelişimin de benzer bir şiddetle sıçrama yapmasına neden olmuştu.

1914 ile birlikte Lenin'in düşüncelerini takip etmek heyecan vericidir. Emperyalizm analizi, 2. Enternasyonal Marksizminden kopuş, devrimci Marksizmin bağımsız hattına dair geliştirilen strateji ile savaşın yarattığı olanaklara dair öne sürülen düşünceler birbirleriyle bağlantı halindedir. Lenin'in emperyalizm analizlerini devrim arayışından, Kautsky ile hesaplaşmasını partili mücadele stratejisinden, İç Savaş çağrısını emperyalistler arası çelişkiden ayırmak mümkün değildir. Ayrı ayrı inceleyen, mutlak bir hayal kırıklığı yaşar; çünkü Lenin'in yazıları böyle okunduğunda ancak tutkulu bir siyasetçinin sayıklamaları gibi görünür. Oysa tam da Marksizmin yeniden üretildiği metinlerden bahsediyoruz!

Lenin'e herkesin yıkım ve mahvoluş gördüğü bir dünyadan devrim çıkabileceğini düşündürten motivasyon dünyaya "savaşçı" bir gözlükle bakmasıysa eğer, bu kimliğin ayaklarının yere basmasını sağlayan şey de emperyalizm kavrayışıdır. Lenin'in savaş-devrim ilişkisi üzerine düşünmesini sağlayan ilk olgu Rus-Japon Savaşı olmasına rağmen 1914'ü Rus-Japon Savaşı'ndan ayırt eden ana tema emperyalist bir *sistem*de gerçekleşmesiydi. Lenin'in 1905 yılında Rus-Japon savaşı üzerine kaleme aldığı bir yazıda Rusların Port Arthur'da aldıkları yenilgi Rusya'daki devrimci krizi şiddetlendirecek bir gelişme olarak ele alınır. Öte yandan bu kavrayışta gerici Çarlık Rusyası ile yeni yükselen ve ilerici bir konumda olduğu belirtilen kapitalist Japonya arasında tarihte üstlenilen rol itibariyle bir farklılık da görülür. Kuşkusuz Lenin'in baktığı yön devrimdir, iktidarı almaktır; ancak dünyanın büyük güçlerinin aynı kapitalist sistemin içinde ve gerici nitelik taşıdığı, adı emperyalizm olan aşamada ilerici olanın bir proleter devrim olduğu, bunun dışındaki her tür konumlanışın emperyalistlere, kapitalistlere fayda sağlayacağı, savaşın yarattığı olanakların da ancak bağımsız bir hat ile değerlendirilebileceği düşüncesinin olgunlaşması için 1914'ü hatta 1915-16 döneminin tartışmalarını beklemek gerekecektir.

1914'te emperyalist savaşta kendi burjuvazisini destekleyecek bir yönelime giren ve Lenin'i şaşırtan, hatta kahreden Kaustky, Lenin'in düşüncelerinden ilham aldığı otoritedir. Üstelik Rus-Japon Savaşı'nın üzerinden geçen yıllar boyunca, savaşa karşı alınacak tavır konusunda, 1907'de, 1912'de hatta savaştan haftalar öncesinde Enternasyonal'de bir ölçüde ortaklaşılabilmişti. İhanetin etkileri ve yaşanan dönüm noktasının büyüklüğü kavganın uzanımları görüldüğünde anlaşılır. Kaustky'nin başını çektiği oportünistlerle yalnızca politik ve ideolojik bir kopuşun değil aynı zamanda pratik ve örgütsel bir ayrılığın da gerektiğini dönemin kalburüstü devrimci liderlerinden önce görmüştür Lenin. Bir siyasi hareket olarak sosyal demokrasinin düzen lehine işlevi olanca çıplaklığıyla fark edilmiştir.

Lenin'in ayrılık için kolları sıvadığı tarihsel dönemde yazılan *Emperyalizm* broşürü, düzenin ajanlığını üstelenen ve burjuva siyasetinin sol üzerinden meşrulaştırılmasına hizmet eden oportünist hareketten her anlamda kopuşu salık verişiyle birlikte değerlendirilmediğinde Lenin'in stratejisine dair en önemli yan eksik kalacaktır. Yazılan onlarca yazı, mevcut savaşın devrimci bir kurtuluş için fırsata çevrilmesi ve bunun için de bağımsız, devrimci bir hattın belirginleştirilmesi gerektiği fikriyle bezelidir. Savaş, dünya sosyalist hareketini dönüm noktasına getiren olgular silsilesine neden olmuştur. Savaşa karşı alınan tavır ile bir devrimci partinin nasıl hareket etmesi gerektiği, yani Lenin'in partisine müdahaleleri ortak bir doğrultuya sahip olmuştur.

Barış fikri tam da bu analizlerin üzerinde yükselir. *Devrimle gelen bir kurtuluş, devrimle gelen bir barış olmadığı takdirde barışın ancak emperyalist bir barış olacağını* dile getirmiştir Lenin. Bu konuda her tür milliyetçi ya da ortalamacı yanılsamayı acımasızca eleştirmiştir.

Emperyalizm broşürünün girişinde şöyle diyordu:

"İnanıyorum ki, bu broşür, en önemli ekonomik sorunun, emperyalizmin ekonomik özünün kavranmasına yardım edecektir; bu incelenmedikçe, modern savaşı ve modern siyaseti anlamak ve değerlendirmek olanaksızdır. (...) Ve bu bilanço gösteriyor ki üretim araçlarında özel mülkiyet düzeni var olduğu sürece, bu ekonomik temel üzerinde, emperyalist savaşlar, mutlak biçimde kaçınılmaz

olacaktır."[13]

Savaşın engellenemediği, dünyayı tamamen sardığı bir dönemde sakin liman aramadı Lenin. "Savaşçı" perspektifi devrimin hizmetine sundu, politikanın bir bağlantılar ağı olduğunu gördüğü noktada bu bağlantılar zincirini iktidarı almak için değerlendirdi. Emperyalist savaşın büyük güçleri ittiği çelişkili koşullarda, onların güçsüzlüklerinden yararlanmayı bildi. Tüm bunları yaparken tek müttefikin bu ülkelerin işçi sınıfı olduğunun ısrarla altını çizdi. Bu sayede, yoldaşlarıyla birlikte, yeni bir dünya ve yeni bir Rusya anlamına gelen savaştan büyük Ekim Devrimi'ni çıkartacak hamleleri örgütleyebildi.

...Dünyayı sarsmaya yetti.
Ve temelinden sarstı dünyayı.
Gürle fırtına, gürle ve dön,
Kasırgalar halinde büzül
Ve yıkayıp arıt bu halkı...[14]

13 V. I. Lenin, *Imperialism, the Highest Stage of Capitalism*, https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1916/imp-hsc/, Ulaşım Tarihi: 29.06.2017.

14 Sergey Yesenin, "'LENİN'den", *Sovyet Şairleri Antolojisi* içinde, çev. Attilâ Tokatlı, Ankara: Elips, s. 103.

Bolşevikler Rusya'da İç Savaşı Nasıl Kazandılar?

Candan Badem

Başlıktaki sorunun yanıtını hemen ve kısaca verirsek: Bolşevikler kazandılar, çünkü Rusya emekçilerinin ve halklarının desteğini aldılar. 1938 tarihli *Tümbirlik Komünist Partisi (Bolşevik) Tarihi* adlı Sovyet resmi anlatısında da iç savaşa ilişkin bölümde Sovyet iktidarının zaferinin sekiz maddede özetlenen sebeplerinin başında halk desteği gelmektedir. Öteki sebepler arasında cephe gerisinin iyi örgütlenmesi, Kızıl Ordu askerlerinin özverileri ve kahramanlığı, partinin önderliği, Frunze ve Voroşilov gibi "yeni tipte" askeri yöneticilerin ve askeri komiserlerin varlığı, Beyaz ordular gerisindeki partizan hareketi ve nihayet uluslararası işçi sınıfının desteği sayılmaktaydı.[1]

1 *İstoriya Vsesoyuznoy Kommunistiçeskoy Partii (Bolşevikov). Kratkiy Kurs*, Moskova: Gosudarstvennoe izdatelstvo politiçeskoy literaturı, 1938, s. 232-235. Bu ders kitabını Stalin başkanlığındaki bir komisyon hazırlamıştı. Buradaki anlatım esasta doğru olmakla birlikte, dönemin parti içi mücadelesinin keskinliğini ve parti yönetiminin siyasetini yansıtan bir metin olduğu için, her somut durumdaki kişilerin rollerinin anlatımı nesnel değildir ve Stalin'in rolü kimi zaman abartılıdır. Örneğin Kızıl Ordu'nun başarıları anlatılırken ordunun başında kim olduğundan söz edilmezken, başarısızlıklarda birden Trotskiy'in adı olumsuz olarak anılmaktadır. Trotskiy nadiren ve olumsuz olarak geçerken, Kızıl Ordu'nun siyasal önderleri arasında Hruşçov dahi sayılmıştır. Kuşkusuz Trotskiy'in büyük siyasi ve taktik hataları olmuştur, ancak hata yapan sadece Trotskiy değildir, öteki Bolşevik önderlerin de hataları olmuştur. Dolayısıyla bu kitaptaki anlatım bize nesnel durumu tam olarak vermez.

Savaşın, politikanın başka araçlarla sürdürülmesi olduğu gerçeği iç savaşlar için daha da gerçektir. Beyaz ordular ve emperyalist destekçileri Rusya'da hakları için ayağa kalkmış olan işçi ve köylü sınıflarına ve ezilen halklara bir şey vaat edemezken veya her toplumsal sorunun çözümünü toplanacak olan Kurucu Meclis'e havale ederken, Bolşevikler "hemen barış, fabrikalarda işçi denetimi, ulusların kendi kaderini tayin hakkı ve köylüye toprak" diyerek halkın büyük çoğunluğunun acil taleplerine sahip çıktılar. Devrimin kazanılmasında olduğu gibi iç savaşın kazanılmasında da Lenin'in somut durumu doğru analiz edebilme yeteneğinin rolü büyüktür. Nitekim Lenin de bütün Bolşevikler gibi Avrupa'da bir sosyalist devrimi beklemekle birlikte, eldeki mevcut ordu ve imkânlarla Almanya ile savaşa devam etmenin devrime yararı olmayacağını ve aksine Rusya'da kazanılmış mevzinin de yitirilmesi anlamına geleceğini çok iyi anlamıştı. Ancak aynı şey bütün Bolşevik önderler için geçerli değildi.

İç savaşın başlangıç ve bitiş tarihleri konusunda tam bir anlaşma yoktur. Şubat 1917 Devrimi'yle başlatanlar olduğu gibi, Ekim 1917 Devrimi'yle başlatanlar da vardır. Ancak yerel ve küçük çaplı çatışmaları ve gerginlikleri saymazsak, ülke çapında iç savaşın 1918 baharında başladığını ve Kasım 1920'de son Beyaz ordu olan Baron Vrangel komutasındaki ordunun Kırım'dan ayrılmasıyla esas olarak sona erdiğini düşünebiliriz. Baykal ve Kamçatka dolaylarında Bolşeviklerin kurduğu tampon devlet olan Uzakdoğu Cumhuriyeti'nden Japon ve Beyaz ordu birliklerinin çekilmesi ve temizlenmesi 1922 sonuna dek sürmüştür. Ardından Uzakdoğu Cumhuriyeti, Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti ile birleşti. Avrupa'ya kaçan Beyaz ordu subayları (Gürcü ve Ermeni milliyetçileri de dahil olmak üzere) anti-Sovyet faaliyetlerine devam ettiler ve bir kısmı 2. Dünya Savaşı'nda Nazi'lerin saflarında SSCB'ye karşı savaştılar. Baron Vrangel'in 50 bin kişilik ordusu Kırım'ı terk ettikten sonra da 1924'e dek bir ordu olarak Türkiye'de Gelibolu'da, Yunanistan'ın Limni adasında, Tunus'un Bizerte limanında, Bulgaristan'da ve Yugoslavya'da varlığını sürdürdü, İngiliz ve Fransız emperyalistleri Sovyet Rusya'ya karşı bu orduyu bir koz olarak ellerinde tuttular ancak sonunda planlarından

vazgeçmek zorunda kaldılar.[2]

İşçi-Köylü Kızıl Ordusu'nun kuruluşu

1917 Ekim Devrimi'yle iktidara gelen Bolşevik ve Sol SR hükümetinin en temel meselesi barış meselesi, yani başlıca düşman olan Almanya ile olan savaşa son verilmesi meselesiydi. Bolşevikleri iktidara taşıyan sloganların başında "ilhaksız, tazminatsız, hemen barış" sloganı geliyordu. Esasen Rus Ordusunun Almanya ile savaşa devam etmesi fiilen de mümkün değildi. Ekim Devrimi, Şubat Devrimi'yle başlayan kitlesel firarları sadece hızlandırmıştı.[3] Nitekim Kafkas cephesinde Trabzon – Erzincan – Muş – Van hattını tutan bir milyonluk Rus Kafkas ordusu firarlarla erimişti ve artık bu hattı tutamaz olmuştu. Batı'da Almanya cephesinde de durum aynıydı. Sovyet iktidarı Almanya ile barış görüşmelerine hemen başladı ve Aralık 1917'de ateşkes ilan edildi.

Sovyet hükümeti 28 Ocak 1918'de İşçi-Köylü Kızıl Ordusu'nun kurulması kararını aldı ve Şubat ayında orduya gönüllü toplamaya başladı. Bu arada Brest-Litovsk'da Sovyet hükümeti adına barış görüşmelerini yürüten heyetin başkanı olan Dışişleri Halk Komiseri Lev Trotskiy, 10 Şubat 1918'de Lenin'in talimatlarına rağmen Almanya ile (Rusya için ağır kayıplar içeren) barış antlaşmasını imzalamak yerine "ne savaş, ne barış" sloganıyla antlaşmayı imzalamadan savaşa son verildiğini ilan etti. Kuşkusuz böyle bir saçmalığın hukuksal bir karşılığı yoktu. Trotskiy kendince devrimci propaganda yaptığını sanıyordu ancak sonuç Şubat 1918'de Alman ordusunun yeniden saldırıya geçmesi ve hiçbir ciddi direnişle karşılaşmadan Narva hattını geçip Petrograd'a kadar yaklaşması oldu. Şubat ve Ekim devrimlerinde önemli rolü olan, Baltık filosu Bolşeviklerinin önderi, Sovyet hükümetinin Bahriye Halk

---

2 Armen Gasparyan, *Rossiya v Ogne Grajdanskoy Voyni*, Moskova: İzdatelstvo E, 2016, s. 206-278 ("Gallipoliyskoe çudo" ve "Armiya v izgnanii" bölümleri). Ayrıca bkz. Vrangel'in anıları, *Vospominaniya*, Moskova: Veçe, 2013.

3 Bu husus önemlidir çünkü birçok sosyalist bile ordudaki firarların Ekim Devrimi'yle başladığını sanmaktadır. Bu tavır Sovyet sonrası milliyetçi tarih anlatılarında da önemli bir etkendir çünkü Sovyet düşmanı milliyetçiler her şeyin "suçunu" Ekim Devrimi'ne yüklemek istemektedirler. Böylece 1917 Rus Devrimi'ne dair anlatılarda Şubat Devrimi gölgede kalmakta ve birçok konuda Ekim Devrimi milat kabul edilmektedir.

Komiseri olan Pavel Dıbenko ve onun devrimci denizcileri de Narva ve Pskov'da fazla direnemeden Petrograd'a doğru düzensiz biçimde kaçtılar.[4] Lenin'in 25 Şubat 1918 tarihli *Pravda*'da yayımlanan yazısı öfke doluydu:

> "İç cephedeki zaferler nispeten kolaydı çünkü düşmanımızın ne teknik ne de örgütsel bir üstünlüğü vardı ve bir ekonomik temelden veya halk yığınlarının desteğinden yoksundu. Zaferlerin kolaylığı yöneticilerin birçoğunun başını döndürmeden edemedi... Hızla terhis olan, cepheden uzaklaşan ordudaki muazzam çözülmeyi görmezden geldiler. Devrimci sloganların coşkusuna kapıldılar... Rusya'nın geçici "özgürlüğünü" normal bir şey saydılar, oysa gerçekte bu "özgürlük" Alman yırtıcılarının Anglo-Fransız yırtıcılarla savaşına ara vermesiyle açıklanabilirdi. Avusturya ve Almanya'daki kitlesel grevleri devrim yerine koydular, sanki bu grevler bizi Alman emperyalizminden gelecek ciddi bir tehlikeden kurtarmıştı bile."[5]

Lenin'in dediği gibi bu utanç verici bozgun çok acı ama gerekli bir dersti. Güçlü ve mükemmel donanımlı Alman ordusuna karşı sadece devrimci coşkuyla direnmek mümkün değildi. Profesyonel bir ordu gerekliydi. Lenin, "25 Ekim'den beri biz artık savunmacıyız" diyordu. Şimdi sosyalist anavatanı savunma zamanıydı. Bolşevikler kuşkusuz Avrupa'da bir sosyalist devrime umutlarını bağlamışlardı ve bu devrime yardım etmek gerekliydi. Ancak Rusya'nın pratikte bir ordusu yokken Alman ordusunun karşısına çıkmak devrime yardım etmek değildi. Lenin'in dediği gibi, herhangi bir soyut gerçeği, her türlü somut duruma uygulamak onu boş bir ibareye dönüştürmek demekti. Her grevden devrim çıkacağını sanmak saçmaydı. Alman işçi sınıfının Karl Liebknecht ve Rosa Luxemburg önderliğinde Almanya'da devrim yapması bir olasılıktı ancak emperyalizmle mücadelede bu olasılığı mutlak saymak devrimcilik değil maceracılıktı.

---

4 Dıbenko tutuklandı, partiden atıldı ve bütün görevlerinden alındı, mahkemeye verildi ancak mahkemede beraat etti ve iç savaşta çeşitli yerlerde Kızıl Ordu birliklerine komuta etti, başarılar kazandı. 1937'de orduda darbe hazırlama suçuyla kurşuna dizildi, 1956'da itibarı geri verildi.

5 Lenin, "Tyajelıy, no neobhodimıy urok" [Ağır ama gerekli bir ders], *Polnoe Sobranie Soçineniy*, cilt 35, Moskova: İzdatelstvo politiçeskoy literaturı, 1977, s.393-397.

Brest-Litovsk Barış Antlaşması

Lenin'in yazısının ardından Sovyet Rusya hükümeti 3 Mart 1918'de Almanya, Avusturya, Osmanlı İmparatorluğu (antlaşmada "Türkiye") ve Bulgaristan ile bu kez daha da ağır şartlardaki Brest-Litovsk Antlaşması'nı imzaladı (bu kez Sovyet heyeti başkanı Trotskiy değildi). Polonya, Baltıklar, Belarus'un bir kısmı Almanya'ya, Kars, Ardahan ve Batum da Osmanlı devletine bırakıldı. Rusya Ukrayna'dan tamamen çekilecek ve Ukrayna'da devrimci ajitasyon yapmayacaktı. Almanya ve müttefikleri Ukrayna milliyetçi hükümeti Rada ile de ayrı bir antlaşma imzalamışlardı. 13 Mart'ta Trotskiy dışişleri Halk Komiserliği görevini bıraktı. Trotskiy'in Brest-Litovsk'daki maceracı tavrının verdiği büyük zarara rağmen parti ve hükümette ağırlığının azalmayışının sebebi sadece Trotskiy'in değil, partinin büyük bölümünün kafasının karışık olması ve bir kısmının savaşa devam etmekten yana olmasıydı. Almanya ile bu denli ağır koşullarda bir barışı kabul etmek birçok Bolşevik için zor geliyordu. Nitekim partinin Moskova bölge komitesi oybirliğiyle aldığı kararda Brest-Litovsk antlaşmasını ve onu onaylayan Merkez Komite'ye güvenmediğini ve otoritesini tanımadığını açıkça ilan ediyordu. Hatta Moskova komitesi partide bir bölünmenin kaçınılmaz olduğunu ve gerekirse Sovyet iktidarının bile feda edilebileceğini ilan ediyordu.[6]

Sovyet hükümeti Petrograd'dan Moskova'ya taşındı, bir yandan da İşçi-Köylü Kızıl Ordusu'nu örgütlemeye girişti. Kızıl Ordu'yu örgütleme ve orduda siyasal önderlik işi Trotskiy'e verildi. Profesyonel bir ordu için yetişmiş, eğitimli subaylar gerekiyordu ve Trotskiy çarlık ordusunun subaylarını istihdam etmeye başladı. Kuşkusuz bu adıma da parti içinde muhalefet edenler oldu, bunlar çarlık subaylarına güvenilmez diyorlardı, ancak Trotskiy gerekirse bu subayların ailelerini rehin almak ve orduda subayların yanına partili askeri komiserler yerleştirmek gibi önlemler aldı. Her ordunun bir komutanı yanında bir de askeri devrimci komitesi vardı. Emirleri ikisi de imzalarsa geçerli oluyordu ancak

6 Lenin, "Strannoe i Çudovişçnoe" [Garip ve Müthiş], *Pravda*, 28 Şubat ve 1 Mart 1918, *Polnoe Sobranie Soçineniy*, cilt 35, Moskova: İzdatelstvo politiçeskoy literaturı, 1977, s.399-407.

askeri operasyonu yönetme yetkisi sadece komutanlara veriliyordu. Trotskiy iç savaş boyunca zırhlı treniyle cepheden cepheye koşarak askerleri yüreklendirdi, ajitasyon ve hitabet sanatının ustası olduğunu kanıtladı. Trotskiy'in başkanlık ettiği komite ve askeri mahkeme kahramanlık gösterenleri ödüllendirdi, disiplini bozanları ve görevden kaçanları (Bolşevik komiserler dahil) şiddetle cezalandırdı.

Trotskiy'in çarlık subaylarını kullanma ve bazen de Bolşevikleri cezalandırma siyasetine parti içinde muhalefet edenlerin başında belki de Stalin geliyordu. Stalin ve Voroşilov, çarlık subayları yerine askerler arasından yetişmiş komutanlara güvenmeyi savunuyordu. Bu konuda kimin haklı olduğunu söylemek zordur. Stalin başkente buğday gönderilmesini sağlamak için gittiği Tsaritsın cephesinde Trotskiy ile anlaşmazlığa düştü. Ancak Lenin'in önderliği parti içindeki bu türden kavgaların partiye fazla zarar vermesine engel oluyordu. Lenin büyük dehasıyla ve hatasında ısrar etmeyen esnek ve pratik tavrıyla partinin birliğini sağlıyordu. Lenin'in "somut durumun somut analizi" dediği şey, birtakım soyut formüllerin esiri olmadan her somut durumda gerçek güçler dengesini analiz etme ve doğru taktiği belirleme ustalığıydı. Örneğin *Devlet ve Devrim* adlı eserinde hâlâ Marx'ın bazı ütopik görüşlerinin etkisinde olan Lenin, profesyonel ordunun yerine halk milislerini savunmuştu.[7] Ama şimdi Sovyet hükümetinin başındayken bu yanlış görüşte ısrar etmiyordu ve profesyonel ordunun gereğini kavramıştı. Nitekim iç savaşın artan baskısı altında Sovyet hükümeti Tüm-Rusya Merkez Yürütme Komitesi'nin kararlarıyla önce Kızıl Ordu'da komutanların seçimle gelmesinden, ardından da gönüllü askerlik esasından vazgeçerek zorunlu askerlik hizmetini yeniden yürürlüğe koymak zorunda kaldı.[8]

7 Lenin, *Polnoe Sobranie Soçineniy*, cilt 33, *Gosudarstvo i Revolyutsiya*, [Devlet ve Devrim], Moskova: İzdatelstvo politiçeskoy literaturı, 1981, s.41.

8 Tüm-Rusya Merkez Yürütme Komitesi, 29 Mayıs 1918, "İşçi-Köylü Ordusuna Zorunlu Asker Alma Hakkında Karar", www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_290.htm. Kararda sadece Moskova, Petrograd, Don ve Kuban bölgelerinden asker alınacağı yazılıydı. Daha sonra öteki bölgeler de dahil edildi. Ayrıca bkz. http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_278.htm, http://istmat.info/node/29425.

Emperyalist müdahale ve "savaş komünizmi"

Sovyet hükümetinin çarlığın müttefikleri İngiltere ve Fransa ile savaş sırasında yaptığı emperyalist bölüşüme ilişkin gizli anlaşmaları ifşa etmesi, bu ülkelerden alınan borçları tanımadığını ilan etmesi ve Almanya ile derhal barış görüşmelerine başlaması, Almanya ve müttefikleriyle savaşa devam eden İngiliz, Fransız, Amerikan ve Japon emperyalistlerini kızdırmıştı. Kuşkusuz bunlar olmasa bile sosyalist devrim örneğinin Avrupa'ya yayılma tehdidi bu emperyalist devletleri Sovyet Rusya'ya düşman etmek için yeterliydi. Nitekim 1918 ilkbaharında İngiliz ve Fransız donanması Kuzey Denizi'nde Murmansk ve Arhangelsk'e çıkarma yaptı, Sovyet düşmanlarının isyanını destekledi ve "Rusya'nın kuzeyi hükümeti"ni kurdurdu. İngiltere ve Fransa Karadeniz'de Odesa limanını işgal etti. Emperyalistler Kuzey Denizi'nde, Baltık Denizi'nde ve Karadeniz'de Rusya'nın bütün limanlarını abluka altına alarak Rusya'nın dış dünya ile bağlarını kestiler. Japonya da uzak doğuda Vladivostok'u işgal etti ve yerel sovyetleri dağıttı. Savaş sırasında esir düşen veya Avusturya ordusundan kaçan Çek ve Slovaklardan oluşan 40 bin kişilik Çekoslovak kolordusu Almanya'ya karşı savaşa devam etmek için Fransa'ya geçmek istiyordu. Bunun için Sovyet hükümetinden Vladivostok üzerinden deniz yoluyla Fransa'ya gitmek üzere izin almışlardı. Ancak emperyalistlerin kışkırtmasıyla bu birliğin komutanlığı Bolşeviklerin onları Almanlara teslim edeceği söylentisini yaydı ve askerler de yerli Beyaz güçlerle birleşerek Sovyet hükümetine karşı ayaklandılar.

Brest-Litovsk'da Sovyet Rusya ile antlaşma yapmış olan ve öteki emperyalistlerle savaş halinde olan Almanya da açıktan değilse de dolaylı olarak Baltıklarda, Polonya'da, Ukrayna'da ve Kafkasya'da anti-Sovyetik hareketleri destekliyordu. Ukrayna'nın anti-Bolşevik meclisi ve hükümeti Rada ile anlaşan Almanya ve Avusturya-Macaristan, Ukrayna'ya asker sokarak Sovyet Rusya'nın Ukrayna ile bağlarını kopardı. Yine Brest-Litovsk'ta Almanya'nın desteğiyle Kars, Ardahan ve Batum'u Rusya'dan geri almış olan Osmanlı emperyalizminin Harbiye Nazırı Enver Paşa bununla yetinmeyerek açıkça antlaşmayı çiğnedi ve kardeşi Nuri Paşa

komutasında Kafkas İslam Ordusu adını verdiği bir orduyu göndererek 1918 yazında Bakü'yü işgal etti. Bu arada Alman ve Osmanlı emperyalistleri Kafkasya'yı bölüşme konusunda anlaşamıyordu. Kafkasya'nın bölgesel başkenti olan Tiflis'te Gürcü Menşevikleri, Ermeni milliyetçileri (Daşnaklar) ve Azerbaycan milliyetçileri ulusal sovyetler kurmuşlar ve Bolşevik düşmanlığında birleşmişlerdi. Alman emperyalistleri Gürcü Menşeviklerini, İngiliz ve Fransız emperyalistleri Daşnakları, Osmanlı emperyalistleri de Azerbaycan Müsavatçılarını destekliyordu. Kuzey Kafkasya'da General Kornilov, Alekseyev ve Denikin Sovyet iktidarına karşı savaşmak üzere bir "gönüllü ordusu" kurmuşlardı. Büyük kısmı çarlığa ve aristokrasiye bağlı olan subayların çoğu bu orduya gönüllü yazılmışlardı. Don Kazaklarının çoğu da o sırada Sovyet iktidarına düşman idiler ve Krasnov ve Mamontov gibi generallerin komutasında ordu kurmuşlardı. Beyazların "yekpare ve bölünmez Rusya" sloganı onların eski Çarlık Rusyası içindeki Rus olmayan halklardan destek almasını engelliyordu. Bolşevikler ise ulusların kendi kaderini tayin hakkını kabul edip her halk içinde o halkın Bolşeviklerini destekliyorlardı. Dolayısıyla Beyaz ordunun örneğin Güney Kafkasya'da hiç şansı yokken Bolşevikler taraftar buluyorlardı ve sonunda burayı da Sovyet iktidarına kattılar. Devrimden sonra bir süre Güney Kafkasya Demokratik Federe Cumhuriyeti'ni kuran Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan milliyetçileri Mayıs 1918'de üçe bölündüler ve bağımsızlıklarını ilan ettiler. Brest-Litovsk Antlaşması'nın Kafkasya'ya ilişkin kısmını kabul etmeyen bu milliyetçiler Osmanlı emperyalistleri ile Trabzon ve sonra Batum'da diplomatik görüşmeler yaptılar. Osmanlı diplomasisi bu üçlü arasındaki çelişkileri ustaca kullandı ve onları birbirine düşürdü. Bolşeviklere karşı İtilaf devletlerinin yardımına güvenen Kafkas milliyetçileri bir yandan Bolşeviklerin bir yandan da Osmanlı ve sonra da TBMM güçlerinin baskısı arasında ezildiler. Beyaz ordu generalleri gibi Kafkas milliyetçileri de Avrupa'nın emperyalist güçlerinin desteğinin motiflerini ve imkânlarını gerçekçi olarak değerlendiremediler, boş hayallere kapıldılar. Örneğin, Gürcü Menşeviklerinin lideri Noy Jordaniya 16 Ocak 1920 tarihli konuşmasında şöyle diyordu: "Bizim yolumuz Avrupa'ya gidiyor, Rusya'nınki Asya'ya. Biliyorum, düşmanlarımız

bizim emperyalizmin tarafında olduğumuzu söyleyecekler. Onun için tüm kararlılığımla söylemeliyim ki Batı'nın emperyalizmini Doğu'nun fanatiklerine tercih ederim." [9]

Karşıdevrimciler Moskova ve Petrograd'a un ve buğday gitmesini engelledikleri ve ekmek fiyatları işçilerin bütçesini aştığı için bu iki başkentte ekmek kıtlığı vardı. Bolşevikler bu durumda orduyu besleyebilmek ve buğdayı spekülasyonculardan kurtarmak için "savaş komünizmi" olarak adlandırılan önlemler aldılar. Buğday ve belli bazı malların satışı devlet tekeline alındı. İaşe kıtaları köylünün ihtiyaç fazlası buğdayına devletin belirlediği bir fiyattan el koymaya başladı. Ancak bu yöntemlerin tamamını münhasıran komünist siyasetin bir parçası sanmak veya Bolşeviklerin icadı saymak bazı solcuların bile yaptığı bir yanlıştır. Gerçekte bu tedbirler savaş halinde olan her hükümetin alabildiği ve alabileceği tedbirlerdir. Nitekim çarlık hükümeti de benzer tedbirleri zaman zaman uygulamış, Şubat ve Ekim devrimleri arasında görev yapan burjuva Geçici Hükümet de bunları kullanmıştı.[10] Osmanlı'da da İttihatçılar savaşta vagon tahsisini ve iaşe işlerini denetime almışlardı. Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya ve İkinci Dünya Savaşı'nda İngilitere'de de benzer uygulamalar olmuştur. Milli Mücadele'de TBMM "tekâlif-i milliye" adıyla yeni vergiler ve yükümlülükler getirmişti. Bununla birlikte kuşkusuz Sovyet hükümetinin uyguladığı savaş komünizminde sosyalizme özgü önlemler de vardı. Sanayinin ve bankaların devletleştirilmesi bunların başında gelir.

Devrimci-demokratik muhalefet, köylülük, Beyaz ve Kızıl terör

Sovyet hükümeti dört bir yandan emperyalistlerin müdahalesine ve ablukasına maruz kalırken içerde de Bolşeviklere en yakın partilerin bile şiddetli muhalefetine karşı koymaya çalışıyordu. Ekim Devrimi en büyük değişimi SR partisinde yaratmıştı. O sırada adı Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi (Bolşevik) olan

9 Bkz. Sergey Kara-Murza, *Sovetskaya Tsivilizatsiya. Kniga Pervaya. Ot Naçala do Velikoy Pobedı*, Moskova: Algoritm, 2002, s.241.

10 Çarlık hükümeti 23 Eylül 1916 tarihinde buğday kamulaştırması ve tahsisi kararı aldı. Buna göre köylüden 772 milyon pud (12.3 milyon ton) buğdayın zorla alınması planlanmıştı. Bolşeviklerin 1919-20'de el koyduğu buğday miktarı ise 260 milyon pud idi. Bkz. Kara-Murza, *agy*, s.253.

Bolşeviklere kıyasla çok daha "devrimci" ve "sosyalist" bir adı olan bu parti sağ ve sol olarak ikiye ayrıldı ve sağ kanadı tam bir düzen partisine dönüştü. Sol SR'ler Ekim Devrimi sonrasında ilk hükümette üç bakanlık alarak koalisyona girmişlerdi. Köylülüğün büyük desteğine sahip olan sağ SR'ler ise tipik bir burjuva partisine dönüşerek Bolşeviklere iyice düşman oldular. Kendi programlarında toprağın köylülere dağıtılması vaadi olduğu halde Şubat Devrimi'nden sonra geçici hükümete girmişler ve toprak sorununun çözümünü Kurucu Meclis'in toplanmasına ertelemişlerdi. Şimdi Bolşevikler köylülerin komiteleri aracılığıyla topraklara el koymasını desteklerken sağ SR'ler bunu anarşi olarak görüyordu! 1917 sonunda yapılan Kurucu Meclis seçimlerinde SR'ler ve Menşevikler o sırada köylülük içinde Bolşeviklerden daha güçlü oldukları için daha fazla oy almışlardı. Ancak seçimler yapıldığı sırada SR partisi ikiye bölünmüştü ve eski listeler geçerliliğini yitirmişti. Ayrıca Bolşevikler, Ekim'de iktidarı sovyetlere devrederek Kurucu Meclis'ten daha doğrudan doğruya halka dayanan bir hükümet kurmuşlardı. Nitekim Bolşevikler ve sol SR'ler Ocak 1918'de toplanan ve Sovyet iktidarını tanımayan Kurucu Meclis'ten çekildiler ve meclisi dağıttılar. Bolşeviklerin eski yoldaşları olan Menşevikler de Rusya'da sosyalizmin kurulabileceğine inanmıyorlar ve iktidarın burjuvaziye verilmesini savunuyorlardı. Brest-Litovsk Antlaşması'ndan sonra sol SR'ler hükümetten çekildiler ve onlar da Bolşeviklere düşman oldular. Bolşevik Parti içinde bile bu antlaşmaya karşı çıkan ciddi bir "sol komünist" muhalefet oluştu. SR'ler Uritskiy ve Volodarskiy gibi Bolşevik önderleri öldürdüler, Lenin'e suikast düzenlediler. Almanya ile yeniden savaş çıkarmak için Moskova'da Alman büyükelçisini öldürdüler. SR'lerin "beyaz" terörüne Bolşevikler de "kızıl" terörle karşılık verdiler.

Bütün iç savaş boyunca başlıca belirleyici etken, nüfusun yüzde 80'ini oluşturan köylülüğün tavrıydı. Kuşkusuz köylülük de kendi içinde yoksul, orta ve zengin olarak başlıca üç gruba ayrılıyordu ve en kalabalık grup orta köylülüktü. Nitekim sonucu belirleyen en önemli grup da orta köylülük oldu. Başlangıçta SR'lerin etkisinde olan köylüler zamanla Bolşevik iktidarını tercih eder hale geldiler. Savaşta köylülük Bolşevik ve Beyaz kamplar arasında gidip geliyordu ve her iki kamp da politikalarını köylülüğün tavrına göre

ayarlamak zorunda kalıyordu. Nitekim Mart 1919'da toplanan Bolşevik Parti Sekizinci Kongresi Lenin'in önerisiyle orta köylülüğü kazanmak için bir dizi karar aldı. Köylüler haklı olarak Beyazlar kazanırsa toprakları eski sahiplerine geri vereceğinden korkuyordu. Ayrıca her iki tarafın da buğdaylarına el koymasından ve askere alınmasından hoşlanmıyordu. Ne var ki Bolşevikler onlara toprağı vermişler ve eski toprak sahiplerine olan kira, taksit vb borçlarını da silmişlerdi. Son tahlilde köylülüğün ana kitlesi Bolşeviklerden yana tavır aldı ve bu da savaşın sonucunu belirledi. 1920 yılında Kızıl Ordu'nun birliklerine dahil ettiği yeni asker yani köylü sayısı, Beyaz Ordu'nun askere aldığı köylü sayısının beş katıydı.[11]

1918 yazında şiddetlenen iç savaş esnasında Beyaz ordular vahşice katliamlar yaptılar ve Bolşevikler de bunlara karşılık vermek zorunda kaldılar. Örneğin Kazak atamanı Dutov'un Kazakları Aleksandrov-Gay köyünde esir aldıkları 96 Kızıl Ordu askerini diri diri gömdüler. Ataman Annenkov'un askerleri de Çernıy Dol köyünde kadınlar ve çocukları katlettiler, Slavgorod bölgesinde 500'den fazla köylüyü öldürdüler.[12] Beyaz terörü görmek istemeyen komünizm düşmanları ve liberaller, Kızıl teröre en uç örnek olarak Lenin'in, 11 Ağustos 1918 tarihinde Penza guberniyasındaki Bolşeviklere bir telgrafında "en az yüz *kulak* (toprak ağası, tefeci, vurguncu – CB), spekülasyoncu ve kan emiciyi idam edin ve herkes görsün" demiş olmasını kullanmaktadırlar.[13] Oysa Penza çevresinde de sol SR'lerin çıkardığı bir isyan vardı ve bu *kulak*lar köye gelen iaşe kıtası askerlerinden beşini işkence ederek öldürmüşler ve ayaklanma başlatmışlardı. Öyleyken yerel Sovyet

11 Kara-Murza, *agy*, s.247.

12 Armen Gasparyan, *Rossiya v Ogne Grajdanskoy Voyni*, Moskova: İzdatelstvo E, 2016, s.133.

13 Bunların başında CIA ajanı Richard Pipes gelmektedir. Bkz. Richard Pipes, *The Unknown Lenin. From the Secret Archive*. Yale University, 1996. Ayrıca askeri tarihçi Dmitriy Volkogonov'un (1928-1995) kitabı için bkz. *Lenin. Politiçeskiy Portret*. Moskova: İzdatelstvo Novosti, 1994. Babası halk düşmanı olarak kurşuna dizilmiş olan, içi kin ve nefret dolu bu adam nasıl olmuşsa Kızıl Ordu'da generalliğe, askeri tarih enstitüsü başkanlığına ve siyasi kısım başkan yardımcılığına kadar yükselmeyi başarmıştı! Karşıdevrimci Boris Yeltsin, Volkogonov'a kayıpları arama komisyonu başkanlığı verdi, Rusya arşivlerini açtı ve 1996'da kitaplarına devlet madalyası verdi.

yetkilileri ayaklanmayı bastırmak için yeterli önlemler almamıştı. İşte Lenin telgrafında bu ayaklanmayı bastırmaktan söz ediyordu. Ancak bu telgraftan sonra Penza'daki Sovyet organları ibret olsun diye gerçekten yüz kişiyi asmadılar. Sadece askerleri işkenceyle öldüren ve ayaklanmayı başlatan on üç kişiyi tutukladılar ve devrim mahkemesi kararıyla kurşuna dizdiler. Lenin de neden yüz kişi asmadınız diye hesap sormadı.

İç savaşın ikinci evresi

11 Kasım 1918'de Almanya'nın İtilaf güçlerine teslim olmasından sonra İtilaf devletleri Sovyet Rusya'ya karşı daha serbest hareket eder hale geldiler. Almanya ile imzaladıkları gizli bir protokolle Rusya topraklarından, İtilaf orduları gelinceye kadar Alman ordusunun çekilmemesini sağladılar. İngiliz, Fransız, Amerikan ve Japon emperyalistleri Rusya'yı kendi aralarında nüfuz bölgelerine böldüler. Düne kadar birbiriyle savaşan bu emperyalistler şimdi Almanya'da ve Rusya'da komünist tehdidin yok edilmesinde anlaştılar. Ancak bu durum emperyalistler arasındaki çelişkilerin tamamen sona erdiği anlamına gelmiyordu. İtilaf devletleri doğrudan işgal yerine içerdeki Beyaz ordu güçlerine mali ve askeri destek vermeyi uygun gördüler. 1919 başında Sovyet iktidarına karşı güneyde General Denikin ve doğuda, Sibirya'da Amiral Kolçak'ın komutasında birleşen güçler en büyük tehdidi oluşturuyordu. Güney cephesinde 1919 yazında Ukrayna'daki Denikin komutasında birleşen dört karşıdevrimci ordu vardı: Ukrayna milliyetçileri, Don Kazakları, Kafkasya Müslüman dincileri ve "Gönüllüler Ordusu." Denikin Kolçak'ın otoritesini tanıdı. Denikin kuvvetleri 1919 yazında Moskova'yı tehdit eder hale geldiler. Bu arada General Yudeniç komutasında bir Beyaz ordu da Petrograd'ı tehdit ediyordu. Faşist diktatör General Pilsudskiy komutasındaki Polonya ordusu ise Baltıklar, Belarus ve Ukrayna topraklarını işgal etmişti ve Ocak 1919'dan itibaren Kızıl Ordu ile savaş halindeydi. Beyaz ordular Polonya'nın bağımsızlığını kabul etmekle birlikte Polonya sınırlarının Buğ nehrini geçmesini kabul etmiyordu. Pilsudskiy ve Denikin temsilcileri görüşmeler yaptılar ancak anlaşamadılar. Yudeniç ise Finler ve Estonların bazı toprak taleplerini Kolçak'a kabul ettiremedi, Petrograd üzerine yürüdüğünde Estonlar ve

Finlerden yardım alamadı ve yenildi. Askeri başarılarına güvenen Pilsudskiy, İtilaf devletlerinin etnik çoğunluk temelinde çizdiği Curzon Hattı'nın gerisine çekilmeyi bile kabul etmedi. Kızıl Ordu (Kızıl muhafızların da yardımıyla) bütün bu tehditleri bertaraf etti, ancak Polonya ile savaşta Varşova önünde büyük bir yenilgiye uğradı. Lenin'in Polonya üzerinden Almanya'ya müdahale planı bozguna uğramıştı. Baltık devletleri ve Polonya Almanya'nın ve İngiltere'nin de yardımıyla sınırlarını Rusya'ya doğru genişlettiler. Sonuçta Baltık ülkelerinde ve Polonya'da sovyet iktidarı yıkılmış oldu. Finlandiya'da ise General Mannerheim'in faşist ordusu Bolşeviklerin desteklediği Finlandiya devrimcilerini yendi, faşistler on binden fazla işçiyi öldürdüler.

İç savaşta Sovyet iktidarına karşı büyük tehditlerden biri de Sibirya'daki SR hükümetini devirip kendini Rusya'nın Yüksek Hükümranı (*Verhovnıy Pravitel Rossii*) ilan eden Amiral Kolçak idi. Kolçak, Birinci Dünya Savaşı sırasında önce Baltık filosunda görev almış, daha sonra Rus Karadeniz filosu komutanı iken Şubat 1917 Devrimi ardından ayaklanan devrimci askerler tarafından görevinden uzaklaştırılmış, gerici, çarcı subaylardan biriydi. Şubat Devrimi'nden sonra başkent Petrograd'a gelmiş, o sırada kurulmuş olan burjuva Geçici Hükümet'le görüşmeler yapmıştı. Bu sırada en gerici çevreler tarafından "Rusya'yı kurtaracak" bir diktatör adayı olarak görülüyordu. Savaş Bakanı Kerenskiy, amiralden kurtulmak için kendisini ABD'ye gönderdi. Zaten o sırada Petrograd'ta bulunan ABD misyonu da kendisini ABD'ye davet etmişti. Kolçak birkaç subayla birlikte ABD'ye giderken Londra'ya uğradı ve İngiliz Deniz Kuvvetleri Komutanı Amiral Sir John Jellicoe tarafından da çok sıcak bir biçimde kabul ve iltifat görüp Halifax'a kadar İngiliz donanmasından bir gemi ile gönderildi. Kolçak Amerikalılara, Türk Boğazları hakkında bilgi sunmuş ancak bu sırada ABD bu konuyla ilgilenmemektedir. ABD Başkanı Wilson'un danışmanı Albay Edward House, Rusya'nın dört parçaya bölünmesi hakkında bir rapor sunmuştu. En büyük parça Sibirya olacaktı ve Amiral Kolçak'a burada bir hükümet kurması için destek verilecekti. Nitekim ABD Dışişleri Bakanlığı'nın resmi sitesinde yayımlanmış olan belgeler Kolçak'a ABD, İngiltere ve

Fransa'nın desteğini açıkça göstermektedir.[14] Rus yazar ve tarihçi Arsen Martirosyan'a göre Kolçak daha savaş sırasında Rusya'nın müttefiki olan İngilizlerin ajanı idi. Nitekim 1918'de İngilizlere Baltık Denizi'ndeki mayın haritalarını vermiş ve bu sayede İngiliz donanması Baltık körfezine kolayca girmiştir.[15]

ABD'den Vladivostok'a dönen Kolçak burada Ekim 1917 Devrimi'nin haberini alınca Almanya'ya ve Bolşeviklere karşı savaşı sürdürmek üzere resmen İngiliz hükümetinin hizmetine girdi. İngilizler ilk başta Kolçak'a Irak cephesinde görev vermek istediler ancak daha sonra onun Bolşeviklere karşı savaşta daha yararlı olacağını düşünerek Sibirya'ya gönderdiler. Kolçak efendilerinin istediği şekilde Rusya'nın bütün dış borçlarını kabul etti, maden işletme ruhsatı vb imtiyazlarını peşkeş çekti, kamulaştırılan bütün fabrikaları eski sahiplerine iade etti, sendikaları dağıttı, sosyalistleri (Bolşevik, Sol SR, Menşevik) sürdü veya öldürttü. Sadece Yekaterinburg'da 25 binden fazla insanı kurşuna dizdirdi ve işkencelerle öldürttü. Ayaklanan köyleri yerle bir etti. Nitekim SR'ler ve Menşevikler de Kolçak'a karşı ayaklandılar. Urallara kadar gelen Kolçak kuvvetleri SR'lerin de yardımıyla ve sayıca üstün olan Kızıl Ordu'nun saldırıya geçmesiyle 1919 yazında yenilgiye uğradı. Kolçak'ı koruyan Çekoslovak askerleri Kolçak'ı İrkutsk'ta SR'lere onlar da Bolşeviklere teslim ettiler. Divanıharp kararıyla Kolçak kurşuna dizildi.

Sonuç

Rusya'da iç savaş sosyalistlerin zaferi ve iç ve dış burjuva güçlerinin yenilgisi ile sonuçlandı. Bunda Bolşeviklerin doğru ve halktan yana siyasetleri yanında, Beyaz güçlerin iç çelişkileri, emperyalizmle girdikleri ilişkinin halkın gözündeki olumsuz imgesi, toprak, barış ve ulusların kendi kaderini tayin hakkı sorunlarındaki halk düşmanı tutumları ve uyguladıkları kör terörün de etkisi

14 Office of the Historian. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1919, Russia. https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1919Russia

15 Arsen Martirosyan, "Sokrıtie pravdı", *Krasnaya Zvezda*, 15 Ekim 2008. http://old.redstar.ru/2008/10/15_10/4_03.html. Ayrıca bkz. http://rospisatel.ru/novosti/nov522.htm.

oldu. Bolşevikler zafer kazandılar ancak bu zaferin bedeli ağır oldu. İç savaşın Bolşevikler açısından en büyük kaybı hiç kuşkusuz en deneyimli, devrimci işçi kadrolarının büyük kısmının yok olması ve ülkenin ve partinin köylü karakterinin ön plana çıkması oldu. 1917'de 3 milyondan fazla olan sanayi işçilerinin sayısı 1922'de 1,2 milyona düşmüştü. 1921'de milli gelir 1913'teki düzeyinin üçte biri kadardı. Sanayi üretimi de Birinci Dünya Savaşı öncesine göre yüzde 80 azalmıştı.[16] Sovyet ülkesi iç savaş, emperyalist abluka, kıtlık ve salgın hastalıklar yüzünden tarumar olmuş, yedi milyondan fazla sivil insan kıtlık ve hastalıklardan ölmüştü. Bolşevikler Sovyet iktidarını kabul eden bütün partilerle birlikte çalışmayı kabul etmişlerdi ancak iç savaşta bu partiler fiilen karşıdevrimci konuma geçtiler ve bir uzlaşmanın zeminini ortadan kaldırdılar. Dolayısıyla tek partili bir Sovyet düzeni, proletaryasının çoğu savaşta kırılmış bir proletarya diktatörlüğü kuruldu. Bütün bunlara rağmen sanayi proletaryası, 1921'de Petrograd'da Kronştadt'taki bahriyeli ayaklanmasına verilen kısmi desteği saymazsak, sonuna dek Bolşevikleri destekledi. Köylüler ise Bolşeviklerin ürün ve hayvanlara sabit fiyatlar üzerinden el koyması yüzünden çeşitli bocalamalarla birlikte sonunda Bolşeviklere destek verdiler. Bolşevikler de köylülüğe 1921'de uygulamaya koydukları Yeni Ekonomi Politika döneminde daha fazla serbestlik verdiler. 1922 sonunda Rusya Federe SSC, Ukrayna, Belarus ve Kafkasya Federe SSC birleşerek SSCB'yi kurdular. Burjuva güçleri Avrupa'daki devrimci ayaklanmaları bastırdı ve Avrupa'da sosyal demokrat partilerden ayrılan ve yükselen komünist hareket yanında faşist hareketler de yükselmeye başladı. Sovyet ülkesinin tek ülkede sosyalizmi inşa etmekten başka çaresi kalmamıştı.

16 Marcel Liebman, *Rus Devrimi. Bolşevik Zaferinin Kökenleri, Aşamaları ve Anlamı*, İstanbul: Ayrıntı, 2017, s.376.

Kararsız Bir Dostluğun Başlangıcında Sovyet Rusya ve "Yeni Türkiye"

Gözde Somel

Modern Türkiye tarihi içinde kısa da olsa bir dönem sosyalist bir ülke ile yakın dostluk ilişkileri kurulmuş olması burjuva tarih yazınında ve siyasi değerlendirmelerde genellikle geçici bir "mantık evliliği" olarak nitelendirildi. Sol Kemalizm ise 1920'lerin başında henüz doğmuş iki siyasi iktidar arasındaki sınıfsal karşıtlığı görmek istememiş ve bir "aşk evliliğinden" yahut ortak bir ideolojik zemine basan antiemperyalist ittifaktan söz etmiştir. Bu ülkede antikomünizm egemen ideolojinin tüm varyantlarının kuvvetle üst belirleyeni olmuş, böyle bir ülkenin geçmişinde komünist liderler selamlanmış, antikapitalist söylevler verilmiş, kalpaklara yıldız konup gezilmiştir. Bu olgular şaşırtıcı olduğu oranda şu ya da bu tarafa çekiştirilmeye, farklı siyasi niyetlerle yapılmış tarih okumalarının malzemesi haline getirilmeye elverişlidirler.

Konunun sağlıklı bir çerçevede ele alınmasını engelleyen birden fazla etken var. Birincisi hakim yöntemsel yaklaşımla ilgili. Analizin merkezine devleti koyan bu yaklaşımda devletler arası ilişkiler soyutlaması, soyutlamadan çıkıp gerçekliğin kendisi haline gelir, toplumu bölen farklı sınıfsal çıkarlardan azade bir devlet ya da ülke çıkarından söz edilir ve nihayet bu çıkarları savunan yine bağımsız siyasi aktörlerin ya da "elitlerin" varlığına inanılır.

Uluslararası alan ise çıkarlarını savunan devletlerin eşitsiz güç ilişkilerinin sahnesidir. Devletler temelde onları yöneten siyasi elitlerin fikir ve inançları yönünde şekillenir, ülkelerin kaderleri üzerinde bu elitlerin yetenek ve niyetleri olağanüstü roller oynar. Sovyet dostluğunun Mustafa Kemal'le başlayıp bittiğine inanan ekol de onun Sovyetleri ustaca kullandığını ve daha sonra yollarını ayırdığını iddia eden ekol de aynı yöntemsel kalkış noktasına sahip. Bu yöntem Türkiye'de emperyalizmin kıskacında ilerlemeye çalışan geç burjuva devriminin yanı başındaki sosyalist devrimle neden temasa geçmek zorunda olduğunu kavrayamaz. Ortaya çıkan ilişkinin gerilimli ve geçici doğasını da bu bakış açısıyla çözümlemek mümkün değildir.

Bu yöntemsel yaklaşımın bir diğer sonucu Bolşeviklerin Türkiye'ye dönük yaklaşımlarının ve politikalarının özünü anlamaktan uzak analizler olmuştur. Cumhuriyet tarihçiliği Sovyet Rusya'nın Türkiye politikasını Çarlık politikalarının farklı bir kılıfla devamı olarak görme eğilimindeydi. Buna göre, komünizm fikirler dünyası içinde tehlikeli bir fikirdi ve Bolşevik liderlerin dünya görüşünü oluşturmaktaydı. Ancak Rus devletinin dış politika stratejilerinde ve pratiklerinde temel bir dönüşüme neden olmaya muktedir değildi. Sonuçta söz konusu olan Rus devletinin çıkarlarıydı. Böylece yöntemsel sorun gerçekliği tersyüz etmeye neden oluyordu. Bolşevikler dünyadaki ilk işçi devletinin mimarları olarak hem bu devletin ayakta kalması hem dünya devriminin ilerletilmesi için dünya üzerindeki sınıfsal güç dengelerini değiştirmek zorundaydılar. Dünya devriminin ayak seslerinin işitilmez olduğu noktada karmaşık bir ittifaklar politikası yürütmek durumunda kaldılar. Kapitalist dünyanın tasnif edilmesi, sermaye içi rekabetin ve kapitalist ülkeler arası eşitsizliklerin kullanılması, emperyalist ülkeler tarafından egemenlik hakları tanınmayan geç kapitalist ülkelerdeki genç burjuva sınıfları ile geçici ittifaklar geliştirilmesi, bu ittifaklar geliştirilirken bir yandan söz konusu ülkelerde yeni filizlenen komünist hareketlerin gözetilmesi bu politikanın sonucuydu. Sovyetlerin Türk milliyetçileriyle ilişkilerine temel olan da aynı ittifak politikasıydı.

Sovyet-Türkiye dostluğuna ilişkin çalışmalardaki bir başka büyük eksiklik Sovyetlerin o gün için Türkiye açısından ne anlam

ifade ettiğinin açıkça ortaya konmamasıdır. Oysa Sovyetlerin nesnel varlığı ve Türkiye'deki bağımsızlık mücadelesini desteklemeye karar vermesi, Türkiye diye bir ülkenin varlığını sürdürmesini mümkün kılabilecek en önemli faktördür. Türkiye'yi küllerinden yaratacak hareket için yola koyulmuş bu ülkenin burjuva devrimcileri, bunun hayatiyetini kavramış ve içselleştirmişlerdir. Dahası Türkiye'de sosyalist bir devrimi bir olasılık haline getirecek toplumsal güçlerin sahnede olmadığı ve tarihsel olarak Rusya antipatisi ve korkusunun geniş kitlelere mal olduğu bir ülkede toplum sathında kızıl rüzgarlar esebildiyse, bu, Sovyetlerin Türkiye için anlamının toplumsal alanda da bir düzeyde kavrandığını gösterir. 1920'de Anadolu'nun gündeminde yalnızca Türkiye'nin değil, doğunun kurtarıcısı olarak görülen Sovyetler vardır. Dolayısıyla çoğu tarih kitabında aksettirildiği gibi Kemalistlerin Sovyetlerle ilişki kurma kararı soğukkanlı bir satranç hamlesinin ötesinde bir can simidine tutunma halidir. Eğer bu doğruysa Türkiye'nin varlık mücadelesi sürdüğü sürece can simidinin nüfuzu kapsamlı ve derin olmuştur. İlişkilerdeki geriye dönüşsüz ilk kırılmanın Türkiye'nin batıda resmen tanındığı Lozan sırasında gerçekleşmesi de bu bağlamda bir tesadüf değildir.

Yazı, Sovyet hükümetinin Anadolu'da doğmakta olan milli mücadelenin liderliğiyle ilk temasından ikili ilişkilerin hukuki bir zemine kavuştuğu Moskova Konferansı'na kadar olan dönemi ele alıyor. Bu dönem, Sovyetler açısından sancılı bir Türkiye'deki siyasi muhataplarını tanıma dönemidir. Sovyet dış politikasının genel stratejisi ile uyumlu gelişen Türkiye politikası uygulamada ciddi güçlüklerle karşılaşmıştır. Türkiye'de gelişmekte olan burjuva devrimi açısından emperyalizmle uzlaşmaz bir karşıtlık içinde olan sosyalist bir iktidarın desteği büyük bir şanstı. Ancak yeni sınıf iktidarı kurumsallaştıkça tarihin yasaları işlemiş, birkaç on yıl içerisinde Türkiye Sovyet etkisinden bütünüyle çıkmıştır. Ele aldığımız bir buçuk yıllık yoğun dönem Sovyet Rusya'nın ilk yıllarında sürdürdüğü dış politika pratiğine başarılı bir örnek teşkil etmesi açısından değerli. Bunun yanında hem "Yeni Türkiye"nin Sovyet Rusya ile yakınlaşmasının hem de uzaklaşmasının nedenlerine ilişkin ipuçları sunuyor.

İlk temaslar sırasında uluslararası ortam ve Bolşevikler

Sovyet hükümeti ile Türkiye'deki milli mücadelenin liderleri arasındaki ilk temasların ortaya çıktığı sıralarda savaş sonrası uluslararası ortam istikrara kavuşmuş değildi. Zaman, altüst olan dünya düzeninin yerli yerine oturması zamanıydı, ancak bunun nasıl yapılacağı konusunda dünya politikasını belirleyen emperyalist ülkelerde bile bir netlik ve görüş ortaklığı yoktu. Savaş, emperyalist rekabetin barış koşullarını ortadan kaldıracak ölçüde kızışması neticesinde kopmuştu. Savaşın net kazanan ve kaybedenleri olsa da belirsizlikler ortadan kalkmamış sadece ertelenmişti. Bir yandan da savaş eski kıtadaki kazanan kaybeden bütün ülkelerin ekonomilerine ve toplumsal istikrarlarına büyük bir darbe anlamına gelmişti. İngiltere daha az ekonomik güç ve askeri kapasite ile savaş öncesi dünya egemenliğini korumak istemekteydi. Fransa ve İtalya "adalet" istemekte ve savaş sonucu paylarına düşenlerden hiçbir biçimde memnun olmamaktaydılar. Ağırlık koyacağı, en azından Avrupa'nın borç krizini çözeceği umulan ABD savaş sonunda kendi hinterlandından çıkıp dünya siyasetinde etkili bir aktör olmaya heves etmiş ancak bu yöndeki karar hızla revize edilmişti. Dünya savaşının kazanan emperyalist ülkeleri hep birlikte Almanya'nın üzerine çökmüşler ve Versay Anlaşmasını dayatmış, ancak insanlık tarihinin gördüğü en ağır anlaşmalar'dan biri olan Versay'ın hükümlerini nasıl hayata geçirecekleri konusunda anlaşmazlığa düşmüşlerdi. Bu kadar büyük ve güçlü bir ülkenin ekonomisini rehin almak, egemenliğine ipotek koymak kolay değildi ve emperyalist güçler bu konuda farklı görüşlere sahiplerdi. Benzer bir durum Yakın Doğu'da ortaya çıktı. Zaman, uzun yıllar bölüşüm konusundaki anlaşmazlık sayesinde ayakta kalmayı başaran Osmanlı Devleti'nin ne şekilde ortadan kaldırılacağına karar verme zamanıydı. Ancak şimdi en güçlü unsur olan İngiltere bile bu konuda bocalıyordu. Hem paylaşım zordu, hem de paylaşım için ayrılması gereken askeri ve mali kaynağa yorgun Avrupa işçi sınıfını ikna etmek... Amerikalı burjuva tarihçilerinden Adam Ulam'a göre herhangi bir devrimci sosyalistin 1914'ten önce arzulayacağından çok daha güçsüz ve birlikten yoksun bir uluslararası

burjuvazi egemenlik sorunlarına çare aramaktaydı.[1]

Bütün bu sorunların tepesinde kendine Bolşevik diyen bir "çetenin" eski müttefik Rusya'da iktidara el koyması ve ülkeyi bir "terör ülkesine" çevirmesi duruyordu. Emperyalistler için bu "çetenin" Anadolu'da yeni yeni palazlanan milliyetçilerle ittifak yapması ve Yakın Doğu planlarının altüst olmasından daha kötü bir senaryo herhalde olamazdı. Emperyalist politika yapıcıları Yakın Doğu sorununa gerçekten bu öncelikle yaklaşıyordu. Bu yaklaşım, tarihçilerin erişebildiği gizli görüşme tutanaklarında ve raporlarda açıkça görülmektedir. Emperyalist kibir, 1920 yılına değin Sovyet iktidarının sürebileceği ve Türk milliyetçilerinin Anadolu'da zafer kazanabileceği ihtimalinin görmezden gelinmesine neden oldu.

1917 Kasımı'nda Rusya'da devrim gerçekleştiğinde batıda Sovyet iktidarının tutunabileceğini düşünenlerin sayısı azdı. Sovyet hükümetinin devrimin hemen ardından savaştan çekilmesi, savaşan taraflara yönelik ilhaksız ve tazminatsız barış, savaşan ülkelerin emekçi halklarına hükümetlerine karşı ayaklanma çağrısı; ezilen halkların kendi kaderlerini tayin hakkının olduğu ilanı; savaş öncesi yapılmış ve Çarlık Rusyası'nın tarafı olduğu gizli emperyalist paylaşım anlaşmalarını ifşa etmesi; parti içi büyük tartışmaların sonunda ve Lenin'in ağırlığını koyması sayesinde büyük toprak kayıplarını göze alarak 1918 başında Almanya ile barış imzalanması gibi adımlar dünyada büyük yankı uyandırdı. Uluslararası alanda emperyalist ülkelerin zorbalık ve ikiyüzlülük üzerine kurulu geleneksel hareket tarzına uymayan bu diplomatik adımlar dahi, dünyanın alışkın olmadığı yeni türden bir hükümetle karşı karşıya olunduğunun açık ifadesiydi. Bolşevikler savaş koşullarından sıyrılıp hızla iktidarlarını sağlamlaştırmak istiyorlardı. Ancak savaş biter bitmez devrimi boğmak isteyecek emperyalist güçlerin harekete geçeceği de açıktı.

Lenin, Ağustos 1918'de o ana kadar karşılaşmadıkları kadar büyük bir tehlikeyle yüz yüze olduklarını, birbirini zayıflatan iki emperyalist bloktan biri sahneden çekilince diğerinin bütün gücüyle Sovyet iktidarının yerine bir burjuva iktidarı geçirmeye

[1] "Anatomy of Policy," *Soviet Foreign Policy, Classic and Contemporary Issues*, der. Frederic J. Fleron Jr., Erik P. Hoffman, Robbin F. Laird, Aldine de Gruyter, 1991, s. 23.

çalışacağını yazıyordu. Rusya'ya güneyden Çanakkale ve Karadeniz üzerinden saldırı olabileceği öngörüsü ise kısa zaman içinde doğrulandı.[2]

Kasım 1918'de Mondros Ateşkes Antlaşması'nın ardından boğazlar İngiliz ve Fransız donanma kuvvetlerine açılmış, Karadeniz üzerinden iç savaşın güney cephesine, Kuban bölgesi ve Ukrayna'ya doğru Beyaz Ordu'ya silah ve birlik sevkiyatı başlamıştı.[3] Bolşevikler İngiltere'nin burada durmayacağını; sömürgelerde kaybettiği gücünü toparlamak, nüfuzunu Çarlık Rusyası'nın zapt ettiği topraklara doğru yaymak ve Yakın Doğu'nun paylaşımını tamamlamak isteyeceğini düşünüyorlardı. Türkiye ise emperyalist istila planlarının hedefiydi ve Sovyet iktidarının yok edilmesi için bir atlama tahtası olabilirdi. Bolşevikler Türkiye'de bağımsızlık hareketinin başarısının Rusya'ya yönelik emperyalist saldırganlığa set çekebileceğini öngörüyorlardı

Öte yandan Sovyet hükümeti doğudaki sömürge karşıtı, anti-emperyalist kıpırdanmaları büyük bir dikkatle takip ediyordu. 1920 yazında Komintern'in ikinci kongresinde sömürgeler sorunu kongrenin önemli gündem maddelerinden birini oluşturuyordu. Ekim Devrimi'ni takip eden aylarda Avrupa'yı saracak devrimci ateşin yeni Sovyet iktidarlarıyla taçlanacağı beklentisi gerçekleşmediği oranda gözler daha fazla doğuya dönmüştü. Sovyetlerin İngiltere ile kaçınılmaz olarak karşı karşıya geleceği cephe İngiltere'nin kan kaybetmekte olduğu Doğu sömürgeleri ve nüfuzu altındaki yarı sömürge ülkelerdi. Kongrede doğuda yükselen mücadelenin devrimin merkezini doğuya kaydırdığını, Avrupa'da proletaryanın harekete geçmesinin ön koşulunun sömürge ülkelerinde yaşanacak devrimci kopuşlar olduğunu iddia edenler oldu.[4] Neticede Sovyet dış politikası Avrupa proletaryası ile doğunun

2 A. N. Heyfets, *Sovetskaya Rossiya i Sopredel'nye Strani Vostoka v Godu Grajdanskoy Voyni (İç Savaş Yıllarında Sovyet Rusya ve Komşu Doğu Ülkeleri)*, Nauka, 1964, s.78.

3 *Istoriya SSSR s Drevneyshih Vremen do Nashih Dney: v Dvuh Seriyah, v Dvenadsati Tomah (Geçmişten Günümüze SSCB Tarihi)*, VII. Cilt, Nauka, 1966, s.453.

4 "Theses on the national and colonial question adopted by the Second Comintern Congress, 28 July 1920", *The Communist International, 1919-1943 Documents* içinde, der. J. T.Degras. Oxford University, 1956, s.139.

mazlum halkları arasında Sovyetler aracılığıyla kurulacak bir bağı önemsese de Avrupa merkezli bakışını korudu. Doğuya yönelik devrimci propaganda, Asya ülkelerindeki bağımsızlık hareketlerine ve koşullara göre bu hareketlerin burjuva liderliklerine verilecek destek Avrupa politikasının tamamlayıcısı olacaktı. Türkiye'deki bağımsızlık hareketi ile gelişen ilişkiler Sovyetlerin Doğu ile kurmaya çalıştığı bağ açısından kayda değer bir örnek teşkil edecekti.

Sonuç olarak Sovyet hükümeti acil güvenlik sorunları için, doğu politikasının önemli bir unsuru olarak ve de eninde sonunda kendisine hücum edeceğini düşündüğü birleşik bir emperyalist-kapitalist cephede şimdiden gedikler yaratma politikasının bir parçası olarak Türkiye'de gelişen bağımsızlık hareketi ile ilişki kurmaya yöneliyordu.

Bu ilişki ilk yıllarda tanıma sürecinin sancıları ve karşılıklı güvensizlikle maluldü. Anadolu'da doğan bağımsızlık hareketinin liderliğinin kimde olduğu, İttihatçıların doğucu eğilimlerine nasıl set çekileceği, Kemalistlerin batıyla anlaşmasının nasıl önüne geçileceği, Kafkasya'daki karmaşık denklemin nasıl emperyalistlerin askeri gücünü bölgeye çekmeden çözüleceği Politbüro, Dışişleri Halk Komiserliği, Kızıl Ordu'nun Kafkasya'daki kurmayları ve bölgedeki diplomatlar arasında gerilimli müzakerelerin sonunda şekilleniyordu. 1919'da bağımsızlık yanlısı Türkiyeli yöneticilerle ilk temasların ardından 1920'de belirginleşen Sovyet dış politikası son derece deneyseldi; dönemin olağanüstü koşullarının da neticesinde hem çok etkili, hem de kırılgandı.

Yakınlaşma ve ilk temaslar

Bolşeviklerin gelişmekte olan bağımsızlık hareketiyle doğrudan bağlantı kurmadan önce Türkiye'deki siyasi gelişmelere ilişkin bir ön fikri olduğunu varsayabiliriz. Lenin ve Trotskiy'nin Jön Türk Devrimi üzerine yazıları biliniyor. Lenin 1908'i, 1905 Rus Devrimi'ni takip eden İran ve Çin devrimleri, Hindistan'da milliyetçiliğin uyanışı ile birlikte değerlendiriyor, bunları Doğu'daki değişimin işareti olarak görüyordu.[5]

5 V. I. *Lenin, Collected Works*, Volume 15, Progress, 1973, s. 182-188.

Sovyet hükümeti devrimden kısa bir süre sonra Brest-Litovsk'ta Osmanlı heyeti ile masaya oturmuş, böylece Türkiyeli yöneticilerle ilk doğrudan temas sağlanmıştı. Barış antlaşmasının imzalanmasının ardından Osmanlı yöneticileriyle sıcak temas Osmanlı ordusunun Almanya'nın teşviki ile başlayan Kafkasya'yı işgal girişimleri diplomatik ilişkilerin kesilmesine neden olana kadar sürmüştü. 1918'den itibaren Sovyet ajanlarının Anadolu'dan ve İstanbul'dan Moskova'ya istihbarat gönderdiğini biliyoruz.[6] Devrimci Askeri Komitelere üye olan ve mütarekenin ardından Türk topraklarında propaganda çalışması yürüten Rus askerlerinin de belli bir bilgi akışı sağladığını varsayabiliriz. Sovyetler, Türkiye'deki zemini yokluyordu.

İlk temaslar henüz bağımsızlık hareketinin liderliğinin belirginleşmediği 1919 yılında iki koldan gelişti. İlki mütarekenin ilanının hemen ardından ülke dışına çıkmak zorunda kalmış İttihatçı liderlerin çabalarının ürünüydü. Enver, Cemal ve Talat paşalar Bolşeviklerle siyasi ortaklık kurma konusunda isteklilerdi. Sovyetler de bu Osmanlı paşalarının doğudaki bağlantılarını biliyor, Türkiye'de doğuş aşamasında olan bağımsızlık hareketinde belli bir rol oynadıklarını varsayıyordu. İttihatçıların Türkiye'de siyasi ve örgütsel etkisi sürüyordu. İttihatçıları doğmakta olan milli mücadele hareketinden ayrı düşünmek mümkün değildi. Eylül 1919'da Almanya'da tutuklu bulunduğu sıralarda Enver ve Talat'la görüşen Bolşevik liderlerden Karl Radek "Milliyetçi Türkiye" ve "Bolşevik Rusya" arasında bir ittifak önermiş, Enver Paşa'yı Moskova'ya davet etmişti. Enver aylar sonra Ağustos 1920'de maceralı bir yolculuğun ardından Moskova'ya varabildi. Gelişi İçişleri Halk Komiserliğini ve ÇEKA Başkanlığını birlikte yürüten Feliks Cerjenskiy tarafından bizzat Lenin'e rapor edildi.[7] Sovyet hükümeti Enver'in siyasi geçmişinden ve panislamist ajandasından haberdardı. Eylül 1920'de bir dizi Asya ve Afrika ülkesinin temsilcisi sıfatı ile Bakü'de Doğu Halkları Kurultayı'na katılan Enver burada fazla itibar görmemiş, tam tersine kendisine bizzat kürsüden

6 M. A. Gasratyan ve M. M. Arsenoviç, *SSSR i Turtsiya 1917-1979 (SSCB ve Türkiye 1917-1979)*, Nauka, 1981, s.15-17.

7 11 Ağustos 1920,RGASPI (Rusya Sosyo-Politik Tarih Devlet Arşivi), fon 5, liste 1, s.995.

Komintern başkanı Zinovyev tarafından işlediği savaş suçları hatırlatılmıştı.[8] Yine de Anadolu'da Enver'i lider kabul eden güçlü bir İttihatçı partinin hâlâ var olduğunu biliyor ve bunu değerlendirebileceklerini düşünüyorlardı. Enver'in Moskova'ya geldiği sırada Sovyet başkentinde bulunan amcası, savaşta Irak cephesinde "Kut-ül Amare" kuşatması sırasında gösterdiği kahramanlıkla ün salmış Halil Paşa ve ona eşlik eden Doktor Fuat Sabit, Çiçerin ve başka Sovyet yetkilileri ile görüşüyor, onlara bağımsızlık sonrası Türkiye'de geniş bir köylü tabana yaslanan, "devlet sosyalizmine" uzanacak bir programı yürürlüğe koyabilecek radikal demokrat bir liderliği müjdeliyorlardı.[9]

Mustafa Kemal ile ilk resmi olmayan buluşmanın 1919 baharında Havza'da dağınık direniş kuvvetlerini toparlama çalışmaları sürerken gerçekleştiği söyleniyor. Buluşmada Sovyetleri kimin temsil ettiği konusunda bir görüş birliği yok, ancak böyle bir buluşmanın gerçekleştiği genel olarak kabul ediliyor. Teşkilatı Mahsusa'nın son başkanı Hüsameddin Ertürk'ün anılarında aktardığına göre Mustafa Kemal, Sovyet temsilcisine Türkiye'nin tarihsel, kültürel ve toplumsal koşulları nedeniyle komünist olamayacağını ancak devlet sosyalizmine yakın bir sistemle idare edilebileceğini belirtir. Sovyetlerin yapacağı para ve cephane yardımının hayatiyetini dile getirir.[10] Bundan sonra yazışmalardan milli mücadelenin liderleri arasında bir tartışma başladığını anlıyoruz. Burada ilgili yazında sıkça iddia edildiğinin aksine Sovyetlere ilişkin yaklaşımlarda büyük farklılıklar olmadığını belirtelim. Osmanlı sivil-asker bürokrasisi içinde yetişmiş, benzer bir formasyon edinmiş, temelde batılı değerleri benimsemiş, burjuva devrimcisi olarak adlandırılabilecek bu lider kuşağı içinde derin ideolojik yarıklara işaret etmenin abartılı olduğunu da ekleyerek... Komünizme yönelmiş belirgin bir karşıtlık ve nefretin henüz olgunlaşmadığı bu evrede iki temel korku, değişen düzeylerde Mustafa Kemal başta olmak üzere tüm milli mücadele liderlerinde

8 J. Riddell ve J. Aves, "To See the Dawn: Baku, 1920 – First Congress of the Peoples of the East", *The Slavonic and East European Review*, 74, no:2, 1996, s.335.

9 16 Mayıs 1920, RGASPI, fon 159, Liste 2, dosya 57

10 S. N. Tansu ve H. Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, Pınar, 1964, s.198.

kendisini göstermektedir: geleneksel Rusya korkusu ve batıyla uzlaşma ihtimalinin bütünüyle ortadan kalkması korkusu...

Mustafa Kemal, Sovyet temsilcisi ile görüşmesinin hemen ardından Doğu Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir'e telgrafla bir Türk-Sovyet ittifakı olasılığını haber verir. Karabekir'in yanıtı ihtiyatlıdır. Karabekir ağırdan alınmasını, tarafsız olunmasını ve Bolşeviklerin niyetinin iyice anlaşılmasını salık verir. Mustafa Kemal, Şubat 1920'de bu kez Karabekir'le birlikte o sırada Osmanlı hükümetinin savaş bakanı olan Fevzi Paşa ve İstanbul'da son Meclisi Mebusan'da milli mücadele taraftarlarının toplandığı Felah-ı Vatan grubuna başkanlık etmekte olan Rauf Bey'e gönderdiği mektupta emperyalist kuşatmanın kırılabileceği tek cephenin Kafkaslar olduğunu, Kafkasların sovyetizasyonuna yardım edilmemesi ve Sovyetlerle ittifaka gidilmemesi halinde emperyalistlerin ülkeyi ortadan kaldıracaklarını uzun uzun anlatır.[11] Milli mücadelenin bu üç önemli isminden Mustafa Kemal hiç vakit kaybetmeden Bolşeviklerle anlaşmaya varılması ve Kafkasya'ya güvenilir temsilcilerin gönderilmesi gerektiğine inanmaktayken, Rauf Bey İngilizlerle Kafkaslar da ortak eylem için anlaşmayı, Karabekir ise Sovyetlerle ittifakı aceleye getirmemeyi savunuyordu. Milli mücadele liderleri arasındaki görüş ayrılığını sona erdirecek olan 16 Mart 1920'de İstanbul'un işgali olur. O ana kadar İngiliz hükümetinin çeşitli aracılarla Sovyetlere karşı Kafkaslarda işbirliği önerileri ve karşılığında bulunduğu vaatlerin[12] gerçekçi olmadığı ve kurtuluş için Sovyetlerle yakınlaşmak dışında bir seçeneğin kalmadığı iyice anlaşılmıştır. Bu açıdan tepe noktasına ise

11 6 Şubat 1920, Mustafa Kemal'den 15. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir'e, K. Karabekir ve Özerengin, *İstiklal Harbimiz II*, Emre, 2000, s.994-1000.

12 İngiltere'nin Anadolu'ya ve Kafkasya'ya Antant komutanı olarak atanan Albay Alfred Rawlinson'un gizli bir siyasi misyonla Karabekir'i Kafkasya'da bir antisovyetik cepheye ikna etmek için mesai harcadığı biliniyor. Son görüşmelerinde Sovyetlerin Kafkasya'daki ilerleyişinin durdurulması karşılığında İzmir'i ve İstanbul'u vaat ediyordu. Ancak kısa bir süre sonra İstanbul'un İtilaf güçlerince işgali tüm bu pazarlıkları boşa çıkardı. Ankara hükümetinin emriyle tutuklanan Rawlinson yaklaşık bir yılını hapiste geçirdi. Türkiye anılarını anlattığı kaynak için bkz. *Adventures in the Near East, 1918-1922*, Dodd, Mead and Co., 1924.

işgalden dört ay sonra imzalanan Sevr Antlaşması ile varılacaktır. Bu anlaşmadan sonradır ki, Mustafa Kemal İslam ve Bolşevizm'in taşıdığı ortaklığa işaret eder[13], Kâzım Karabekir Bolşevizm'in Anadolu'ya uyarlanıp uyarlanamayacağını düşünür, meclis çevrelerinde ve halk arasında Bolşevizm gerçek bir seçenek olarak konuşulur hale gelir.[14]

Lenin'in birkaç yıl sonra yaptığı değerlendirmeden Sovyet tarafının da durumun farkında olduğunu anlıyoruz: "Türklere herhangi bir taviz vermekten kaçınan İtilaf Devletleri kurtuluş hareketini bize doğru itti."[15] Sovyetler, Türk milliyetçi liderleri için hem bir mecburiyet hem de bir tehditti. Tehdit algısının göstergelerinden biri, Sovyetlere dönük ısrarlı maddi yardım talebinde bulunulurken, Kızıl Ordu'dan doğrudan askeri birlik desteğinin adının katiyen anılmaması idi. Sovyet hükümeti açısından ise bir askeri ittifak zaten gündem dışıydı. Türkiye ile ilişkisini kendi varlığı açısından son derece hassas dengeler üzerine inşa ediyordu. Bir yandan Türkiye'deki bağımsızlık cereyanını desteklerken öte yandan İngiltere ile normal ilişkiler geliştirmek için yoğun bir diplomasi faaliyeti yürütüyordu. Bu ikili dış politika stratejisini en fazla zora sokan olaylar Kafkas siyasetinin karmaşık denklemi içinde gelişecekti.

Kafkasya denklemi

Ekim Devrimi'nin ardından Bolşeviklerin kendilerine dayatılan koşullarda barış imzalamayı kabul etmesi Almanya'nın teşvikiyle Osmanlı hükümetinin Kafkasya'ya müdahale girişimlerine hız vermişti. 1918 sonundaki ateşkesin ardından ancak bir yıl sonra İngiltere'nin Batum'a girişi ile bu girişimlere bir set çekilebildi.

---

13 "İslâmiyetin en âli kaide ve kanunlarını ihtiva eden Bolşevizmin, bizim dahi mevcudiyetimize kastetmiş olan müşterek düşman aleyhinde, bugün ihraz etmiş bulunduğu zafer, bizim için de şayanı teşekkür, bir neticedir." 27 Ekim 1920, Mustafa Kemal'in meclis konuşması, *TBMM Zabıt Ceridesi*, 3. Cilt, s.207.

14 P. Dumont, "L'axe Moscou-Ankara: Les Relations Turco-Soviétiques de 1919 à 1922", *Cahiers Du Monde Russe et Soviétique* 18, no. 3, 1977, s.178.

15 Lenin'in İç ve Dış Politika Üzerine Tüm-Rusya Merkez Yürütme Komitesi ve Halk Komiserleri Kurulu Raporundan, Aralık 1922, *Collected Works*, 31. Cilt, s.489.

Ancak İtilaf güçlerinin, özelde İngiltere'nin Kafkaslarda uzun süreli bir işgali göğüsleyecek enerjisi kalmamıştı. Bunun yerine güçlenmekte olan Bolşevik gruplar karşısında burjuva milliyetçisi hareketler desteklendi ve Ermenistan'da Taşnakların, Gürcistan'da Menşeviklerin ve Azerbaycan'da Müsavat hareketinin hükümeti ele geçirmesi sağlandı. İngiltere bir yandan bu hükümetleri kullanarak, bir yandan Anadolu'daki Türk milliyetçilerini Sovyetlerle Kafkaslarda karşı karşıya getirme hesabı yaparak zaman kazanıyordu. Güney Kafkasya'da ortaya çıkan siyasi boşluğu eğer alt edilmezse eninde sonunda Sovyetlerin dolduracağı herkesin malumuydu. Dolayısıyla bölgenin kaderi Rusya'daki iç savaşın kaderi ile iç içe geçmişti.

1919 yılı Rusya'da doğuda ve güneyde Kolçak ve Denikin ordularına karşı amansız mücadeleyle geçti. İç savaş tüm şiddetiyle devam ederken Sovyet hükümeti İtilaf Devletlerinin destek verdiği Kafkas hükümetleri ile sıcak çatışmaya girerek yeni bir cephe açmak ve Avrupa'da geliştirmeye çalıştığı diplomasiyi dinamitlemek istemiyordu. En büyük tedirginlik kaynağı, İngiltere ve Fransa'nın bölgeye yeniden asker çıkarma kararı vermesiydi. Bu koşullarda izlenen strateji Kafkas hükümetlerini nötralize etmek, Türkiye'nin İtilaf Devletleri ile anlaşma olasılığını bertaraf etmek, Türkiye'ye yapılacak yardım için koridor açmak ve bölgenin sovyetizasyonu için yerel devrimci güçleri destekleyerek uygun zamanı kollamak biçiminde özetlenebilir. Durumu Sovyet hükümeti için iyice karmaşıklaştıran eski İttihatçıların Kafkasya'daki şüpheli eylemleri ile Türkiye-Ermenistan gerilimi idi.

İttihatçıların Kafkasya'daki faaliyetlerine göz yumulmasının nedeni Sovyetlerin doğunun Müslüman topluluklarına hitap etme yeteneği kazanma ihtiyacı idi. Bunun için barış sonrası eski Rus topraklarında kalmış Osmanlı vatandaşlarının da dahil olduğu çeşitli örgütlenmelere gitmişlerdi ve bu örgütler içinde İttihatçı yöneticilerin başını çektiği grupların belli bir rol oynaması faydalı görünüyordu. Yine de İttihatçıların şüpheli faaliyetleri tedirginlik yaratıyor, bu gruplarla ilişkiler konusunda Sovyet hükümeti kendi içinde de görüş ayrılığına düşebiliyordu. Bolşevik Partisinin Kafkasya Bürosu'nun Bakü'de "Türk Komünist Partisi" adıyla bir parti kuran İttihatçı Baha Sait'le yaptığı anlaşma Dışişleri Halk

Komiserliği tarafından tepkiyle karşılanmış ve anlaşma hükümsüz kabul edilmişti. Anlaşmaya göre Sovyetler Türkiye'deki milli mücadeleye yardım edecek, İttihatçılar da Kafkasya'da İngiltere karşıtı ve Sovyet yanlısı fikirleri yayacaklardı. 1 Mart 1920'de Dışişleri Halk Komiseri Çiçerin Lenin'e, Politbüro üyesi Krestinski'ye, Kafkasya Bürosu'ndan Neriman Nerimanov'a gönderdiği bir mektupla dikkatleri bu konuya çekiyordu. Müslümanlara propaganda yaparken asla "Bolşevizm İslam'ın en iyi dostudur" gibi cümleler kurmamak gerektiğini hatırlatıyor ve Kafkasya Bürosu'nun "Jön Türklerle" yaptığı gibi düşmanlarla bağlayıcı anlaşmalara girilmesi durumunda daima aldatılan tarafta olunacağını bildiriyordu: "Oldukça basit, Müslüman dünya ile, özellikle panislamizm ile iş yaparken her adımımızı tartmalı ve geçmişe göre çok daha dikkatli olmalıyız."[16]

Brest-Litovsk Antlaşması'nda Osmanlı hükümeti 1977-78 Savaşı sonrası Çarlık Rusyası'na devretmek zorunda kaldığı Kars, Ardahan ve Batum'u geri alma fırsatı yakalamıştı. Mondros ateşkesinden sonra Elviye-i Selase (üç liva) olarak bilinen bu vilayetler İngiltere'nin Batum'u Kasım 1919'daki işgali ile bir kez daha elden çıksa da Misak-ı Milli'ye dahil edilmişti.

İstanbul'un işgali milli mücadele liderlerini kesin olarak Kafkasya'nın sovyetizasyonunu desteklemeye yöneltti. Bu destek karşısında Elviye-i Selase için pazarlık yapılabilecek ve Anadolu'daki direniş için gerekli maddi yardım temin edilebilecekti. 16 Mart 1920 günü, yani İstanbul'un işgal edildiği gün Mustafa Kemal, Kâzım Karabekir'e derhal Gürcistan ve Azerbaycan'ın sovyetizasyonunun kolaylaştırılması için harekete geçme emri verdi. Ertesi gün Kâzım Karabekir Bakü'de bulunan Halil Paşa'ya gönderdiği bir telgrafla Azerbaycan'da Bolşevik güçlerin Müsavat hükümetini devirmesi için yardımcı olmasını, bölgedeki diğer İttihatçıların Sovyet karşıtı faaliyetlerini engellemesini istiyordu. Bu talep yersiz değildi. Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa Dağıstan'da Yeşil Ordu adına Müslümanları Denikin'e karşı örgütlerken Bolşeviklerle ittifak halinde görünse de alttan alta bölgenin Türkiye'ye ilhakını sağlayarak "İslam Birliği"ni gerçekleştirmeyi

16 RGASPI, fon 5, liste 1, dosya 2054.

amaçlıyordu. Benzer biçimde Halil Paşa bir yandan Bolşeviklere yardım eder görünüyor, diğer yandan Müsavat hükümetinin danışmanı gibi hareket ediyordu. Yine de önlenemez Sovyet ilerleyişi karşısında yapılacak fazla bir şey kalmamıştı. 1919 sonu itibariyle Beyaz Ordu Kumandanı Mareşal Kolçak, Sibirya'nın doğusuna püskürtülmüş, General Yudeniç'in Petrograd'ı işgal çabaları boşa çıkarılmış, Denikin komutasındaki güney ordularının beli kırılmış, 1920 baharında Kızıl Ordu Karadeniz'e ulaşmıştı. Denikin Gürcistan'a sığınırken,[17] Kızıl Ordu'ya Bakü yolu açılıyordu. Kızıl Ordu askerleri kente girdiklerinde ciddi bir direnişle karşılaşmadılar. Onları dostça karşılayanlar arasında İttihatçı subaylar da vardı. Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin toplanmasından birkaç gün sonra Halil Paşa anılarında Kâzım Karabekir'den gelen "Kızıl Ordu'ya yardımcı olun" emri için "hiçbirimiz bu emri yerine getirebilecek durumda değildik" dese de[18] Kızıl Ordu'nun Bakü'ye ulaştığı sırada karşı direnişin kırılması için nüfuzlarını kullanmışlar, Müsavatçıların ülke dışına kaçışının engellenmesinde merkezi bir rol oynamışlardı.[19]

Kırım'da Beyaz Ordu kalıntılarına komuta eden Vrangel ile mücadele ve Polonya'nın Ukrayna'yı istilası ile başlayan savaş sürse de Güney Kafkasya'nın bütünüyle Sovyet sistemine dahil olması yakındı.[20] Yine de Sovyet hükümeti zamanlama konusunda tereddüt içindeydi. Dışişleri Komiser Yardımcısı Karahan'ın Kafkas Bölge Komitesi'ne yazdığı 23 Nisan tarihli mektubundan komitenin Ermenistan ordusunun önemli bir bölümünün Sovyet tarafına geçmeye hazır olduğu yolundaki fikrini Stalin'in yeterince inandırıcı bulmadığını anlıyoruz. Mektupta başka cephelerde savaş sürerken Kafkasya'da daha fazla ilerlemenin uygun olmadığı yazılmıştı. Komiteden Ermenistan ordusundaki duruma ilişkin daha net bilgiler isteniyor ve askeri harekat durumunda bölgedeki askeri güçlerin

17 İstoriya SSSR, *age.*, s. 548.

18 Kut ve Sorgun, *age.*, s.327.

19 Türk subaylarının desteği Kafkasya'daki Kızıl Ordu komutanları Ordjonikidze ve Kirov tarafından Moskova'ya 4 Mayıs 1920 tarihinde raporlanmıştı. Heyfets, *age.*, s.108.

20 Heyfets, *age.*, s.103.

kendi yağında kavrulması gerektiği hatırlatılıyordu.[21]

Ermenistan'la ilgili Sovyet Dışişleri'nin baş etmesi gereken önemli bir konu, Türkiye ile Ermenistan arasındaki gerilimdi. Kızıl Ordu'nun Bakü'ye ilerleyişi sürerken, 29 Mart 1920'de Mustafa Kemal'den Kâzım Karabekir'e Elviye-i Selase'nin ve bu vilayetler ile Aras nehri arasındaki bölgenin işgali emri geldi.[22] Bu kararın arkasında, bölgede Sovyetlere verilen destek karşılığında bu işgallere göz yumulacağı fikri olması muhtemeldir. Kars ve Ardahan'a girilmesi Ermenistan'la sıcak çatışmanın kapısını aralıyordu. Genel olarak Türkiye'deki milli mücadeleye destek verilmesi gerektiği konusunda Politbüro'dan başlayarak Sovyet yöneticileri arasında tam bir görüş birliği olduğunu görüyoruz. Ermenistan politikası ve özelde Türkiye-Ermenistan gerilimi konusunda ise Bolşevik Partisi Kafkasya Bürosu'nu oluşturan Sovyet yöneticileri ile Dışişleri Halk Komiserliği arasında görüş ayrılığı olduğu anlaşılıyor.

Mustafa Kemal, Büyük Millet Meclisi'nin reisi sıfatıyla 26 Nisan'da Sovyet hükümetine gönderdiği ilk resmi mektupta Kafkasya'daki işbirliğinin bir parçası olarak Taşnak Ermenistanı'na ortak harekat öneriyordu. Sovyet hükümetinin bu öneriye sıcak bakması mümkün değildi. Çiçerin, Mustafa Kemal'e 3 Haziran'da verdiği cevapta Türkiye'nin siyasi bağımsızlığına kavuşması için destek sözü veriyor ancak Kürt, Ermeni, Laz nüfusunun yoğun olduğu bölgelerle Doğu Trakya'da kendi kaderini tayin hakkı referandumları yapılması gerektiğini belirtiyordu. Üstelik bu referandumlara topraklarından göç etmek zorunda kalmış gruplar da katılma hakkına sahip olmalıydı.[23] Burada şüphesiz Ermeni meselesine işaret ediliyordu. Çiçerin 28 Nisan'da Lenin'e yazdığı notta konuyla ilgili düşüncelerini şöyle açıklıyordu:

"Bir yandan Ermenilerin daha önce uğradığı zulüm, diğer yandan

---

21 RGASPI, fon 85, liste 14, dosya 29.

22 Paul Dumont, *age.*, s.170.

23 *Dokumenti Vneşney Politiki* (Dış Politika Belgeleri, bundan sonra *DVP*), II. Cilt, s. 554-555. 1922 yılında Türkiye'de Sovyet elçisi görevinde bulunmuş Semyon İvanoviç Aralov Ankara'ya yapılan bu öneriyi Çiçerin'e Lenin'in dikte ettiğini iddia ediyor. "Po Leninskim Ukazaniyam" (Lenin'in emirleri üzerine), *Mejdunarodnaya Jizn* (Uluslararası Hayat), no: 4, 1960, s.18.

güçlü Ermeni burjuvazisinin varlığı sonucu Taşnak etkisi tüm Ermeni halkı üzerinde kök salmış durumda. Ermenilerle bize karşı durmalarını engelleyecek ilişkiler kurmalıyız. Onlara taviz[24] vermek zorunda kalacağız. Yakında Ermenistan'la anlaşma konusu bu minvalde karşımıza gelecek."[25]

Çiçerin'in yaklaşımında İtilaf Devletleri'ne askeri müdahale gerekçesi verecek adımlardan kaçınma düşüncesi kadar, Avrupa emekçi sınıfları arasında Ermeni meselesine karşı var olan duyarlılık nedeniyle Sovyetlerin Ermenilere kimi ödünler vermekte tereddüt etmesinin ve Türkiye ile açık işbirliği içine girmesinin Avrupa'da tepkiyle karşılanmasından çekinmesi de belirleyiciydi. Anadolu'daki mücadeleye çok gürültü koparmadan destek verilmesi gerektiğini düşünüyordu. Üstelik pratik olarak askeri malzeme ve para yardımının sevkiyatı için Ermenistan ve Gürcistan topraklarından geçecek bir koridora ihtiyaç olduğu için de Taşnaklarla anlaşmak gerekiyordu.[26] Taşnak hükümeti de Ermenistan'ın sovyetizasyonunu durdurmanın, Türkiye ile Sovyetlerin Ermenistan'a karşı ittifak geliştirmesini önlemenin yolunun bir an önce Sovyet hükümeti ile anlaşmaktan geçtiğini düşünüyor; hem Türkiye topraklarından talepler hem de Azerbaycan-Ermenistan sınırında, Nahçıvan, Dağlık Karabağ ve Zangezur bölgelerinde Müsavat'ın boşalttığı alanda varlık gösteren İttihatçıların faaliyetlerinin engellenmesi konularında Sovyetlere baskı yapabileceğini düşünüyordu. Çiçerin de taviz derken tam olarak bunları kastediyordu.

Kafkasya Bürosu'nun yaklaşımı ise daha farklıydı. Aralık 1919 tarihli raporunda savaş sırasında Ermeni halkının feodal-baskıcı Osmanlı yönetiminin zulmüne uğradığı ve bu halkın bağımsızlık talebinin kesinlikle devrimci bir talep olduğu, ancak bu

24 Rusçada "ekmek vermek zorundayız" şeklinde geçiyor. Karışıklığı önlemek için kast edilen anlamıyla çevrildi.

25 Ju. G. Barsegov, *Genocid Armiyan: Otvetstvennost Turtsii i Obyazatelstva Mirovogo Soobşestvo* (Ermeni Soykırımı: Türkiye'nin Sorumluluğu ve Uluslararası Toplumun Görevleri) 2. Cilt, Gardariki Moskva, 2003, s.52.

26 2 Haziran 1920, Çiçerin'den Ordjonikidze'ye, RGASPI, fon 159, liste 2, dosya 57. Çiçerin aynı fikirleri 29 Ekim 1920'de Ermenistan'daki Sovyet Büyükelçisi Boris Legran'a yineleyecekti. RGASPI, fon 64, liste T, s.21.

durumun "Büyük Ermenistan" projesini haklı çıkarmadığı belirtiliyordu. Savaş sırasındaki zorunlu göç Türkiye Ermenistanı'nın demografik yapısını radikal biçimde değiştirmiş, bölge kelimenin gerçek anlamıyla Ermenilerden arındırılmıştı. Ermeni şovenistleri emperyalistlerin kışkırtması ile yoksul Ermeni halkını felaketle sonuçlanacak yeni bir savaşa sürmeye çalışıyordu. Rapora göre kendi kaderini tayin hakkı tarihsel koşullardan bağımsız düşünülemezdi.[27]

Sovyet yöneticileri arasındaki tartışma 1920 sonu itibariyle Ermenistan'ın sovyetizasyonu, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki tartışmalı bölgenin Azerbaycan'a bırakılması ve "Türkiye Ermenistan"ı konusunun gündemden düşmesi ile kapanacaktı. Ancak bu noktalara gelene kadar Türkiye-Sovyet Rusya ve Ermenistan üçgenindeki gerilimler 1920 sonuna kadar tırmanacak ve Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki başlıca sorunlardan biri olarak iki ülkenin ittifakının resmileşmesini geciktirecekti. 1920 yazında Ankara hükümetinin Sovyet Rusya ile ilk anlaşma denemesinin başarısızlıkla sonuçlanması çok sancılı bir karşılıklı tanıma ve birbirini sınama döneminin açılmasına neden oldu.

İlk teşebbüs, ilk başarısızlık

Ankara hükümeti ilk resmi mektubun ardından Moskova'ya bir heyet gönderilmesi için harekete geçmişti. Mayıs ayında Ankara'dan yola çıkan Dışişleri Bakanı Bekir Sami'nin başkanlık ettiği bu heyetin Moskova'ya varışı aylar sürdü. Bekir Sami 4 Temmuz'da Moskova'ya gönderdiği bir telgrafta diplomatik

27 Dışişleri Halk Komiserliği ile Merkez Komite Kafkasya Bürosu arasında Çiçerin ve Ordjonikidze'nin yazışmalarında gün yüzüne çıkan görüş ayrılığı Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki sorunların çözümü konusunda da kendisini gösteriyordu. Kafkas bürosu iki ülke arasında sorunlu Dağlık Karabağ, Nahçıvan ve Zangezur bölgelerinin Sovyet iktidarının kurulduğu Azerbaycan'a bırakılması yönünde görüş belirtirken Çiçerin buna karşı çıkıyor ve bunun İtilaf devletlerinden uzak tutmak üzere burjuva Ermenistan ve Gürcistan hükümetleriyle anlaşma kararına aykırı olduğunu öne sürüyordu. Çiçerin Politbüro'ya Temmuz 1920'de yazdığı notta Ermeni karşıtı bir tutumla hareket eden "Kafkasya grubunun" durdurulması, Bakü'ye bu grupla ilişkili olmayan Dışişleri Halk Komiserliğinin atadığı birinin acilen gönderilmesi gerektiğini yazıyordu. RGASPI, fon 5, liste 2, dosya 314.

ilişkilerin temelini atmak ve gelecek planlarını konuşmak üzere Ankara hükümeti tarafından görevlendirildiklerini, ancak Taşnak hükümetinin geçişlerini engellemesi sonucunda Erzurum'da bir ay kadar beklemek zorunda olduklarını bildiriyor, Sovyet hükümetinin duruma müdahale etmesini istiyordu. [28] Nihayet Moskova'ya vardıklarında resmi bir karşılama gerçekleşmedi. Haftalarca Moskova'da beklemek, iç savaş ve ekonomik bunalım koşullarında Moskovalıların yaşadığı zorlukları deneyimlemek durumunda kaldılar.[29] Görüşmeler seyrek gerçekleşiyor ve bir yere bağlanmıyordu. Gündeme ilişkin görüşebildikleri en üst düzey yetkili, Dışişleri Komiser Yardımcısı Karahan'dı. Çiçerin'e gönderdikleri şikayet mektuplarına bile cevap birkaç haftada geliyordu.

Ankara heyetinin Moskova'da bulunduğu sıralarda Komintern'in ikinci kongresi Petrograd'da açılmış Moskova'da devam etmekteydi; heyetin görüşmeyi umduğu siyasi liderlerin hemen tamamı kongrede bulunmaktaydı. Kongrede doğu politikası ile ilgili Türkiye'yi çok yakından ilgilendiren hararetli bir tartışma yaşanıyordu. Sonuç bildirgesinde antiemperyalist uyanışın yaşandığı doğu coğrafyasında bağımsızlık hareketlerine yaklaşımda ülkelerin gelişmişlik düzeyine, sınıfsal dengelere bakılacağı, bu hareketlere öncülük eden burjuva öznelere destek verilip verilmeyeceğine buna göre karar verileceği belirtilmişti. Soyut bir tarife dayanan bu pozisyon Türkiye için hazır bir strateji sunmuyordu.

Sovyet Dışişleri henüz kuruluş aşamasında yakın ilişkiler kurmaya çalıştığı kapitalist ülkelerle temasta bütünüyle deneysel adımlar atmak zorundaydı. Söz konusu ülkeleri bütün yönleriyle tanımak, uygun bir strateji belirlemek ve bu stratejiyi uygulayacak kadrolar bulmak öyle kolay değildi. Türkiye'ye gönderilecek elçiler uzun süre sorun olmuştu örneğin. Türkiye'deki bağımsızlık mücadelesi desteklenecekti, ancak ne ölçüde, hangi kaynaklarla. Yeni doğan burjuva liderlikle ittifak yapılacaktı, ancak bu ittifakın içeriği ne olacaktı, bu liderlik ne kadar ileri çekilebilir, ne zamana kadar emperyalist batıdan uzak tutulabilirdi, bu arada ülkedeki

28 *DVP*, II, s.556.

29 Yusuf Kemal Tengirşenk, *Vatan Hizmetinde*, Bahar Matbaası, 1967, s. 148-149.

komünistler ne ölçüde desteklenecekti? Ayrıca, Türkiye'yle yakınlaşmanın çok dikkatli bir hat üstünden gitmesi, Ermeni-Türk sorununda açık taraf olarak görünülmemesi, Sovyetleri emperyalistlerle sıcak bir çatışmaya sokacak bir angajmandan kaçınılması gerekiyordu. Bütün bu gerilimlerin yarattığı belirsizlikler Sovyet hükümetinin Türkiye'yle yakınlaşma yolunda adımlarını tereddütlü hale getiriyordu.

Somut olarak Türkiye'deki muhatap sorunu da belirsizliği arttıran bir başka etkendi. 1920'de Mustafa Kemal liderliğindeki hareket resmiyet kazanmıştı ve bu liderlik İttihatçılarla ilişkilendirilmekten imtina ediyordu. Ancak geçmişin kudretli İttihatçı liderleri kendilerini Anadolu'daki direnişin temsilcisi olarak tanıtıyor ve Sovyetlerde bağlayıcı olduğu izlenimi uyandıran görüşmeler yapıyorlardı. 1920 yazında Enver ve Cemal paşalar Moskova'daydı. Mayıs ayından itibaren Türkiye'deki milli mücadele hareketini temsil iddiasıyla iki İttihatçı paşa daha, Halil Paşa ve -Çiçerin'in ifadesiyle- kendini komünist olarak nitelendiren Fuat Sabit, Türk-Sovyet anlaşması ve Türkiye'deki bağımsızlık savaşına destek konularında temaslarda bulunuyordu.

Çiçerin Lenin'e İttihatçılarla yaptığı görüşmeyi bir mektupla aktarırken görüşmedeki pozitif hava satırlara yansıyordu. Çiçerin "Türk milli merkeziyle" yakınlaşmanın doğu politikasını olağanüstü derecede güçlendireceğini düşünüyordu. Halil Paşa ve Fuat Sabit'in anlattıklarından edindiği izlenim henüz milli merkezin partilere bölünmüş olmadığı ama bağımsızlık sonrası en azından cumhuriyetin kurulacağı konusunda görüş birliği olduğuydu. İttihatçılar Türkiye'de komünizmin gerçek bir temeli olmadığını, Türkiye toplumunda kapitalistlerin ya da büyük toprak sahiplerinin var olmadığını anlatmışlardı. Çelişki köylüler ve küçük burjuvazinin oluşturduğu koalisyon ile Batı kapitalizmi arasındaydı. Bu görüşmede Türkiye'ye yapılacak maddi yardımın detayları konuşulmuştu. Ermeniler demiryolunu açmak konusunda ikna edilmeli, Gürcü Menşevik hükümetiyle İngilizlerin gönderilen yardıma el koymasını önlemek konusunda anlaşılmalıydı.[30]

Ankara hükümetini temsil etmediği, Ankara'dan Moskova'ya

[30] 16 Haziran 1920, RGASPI, fon 159, liste 2, dosya 57.

iletilmiş olsa da Halil Paşa, Türkiye'ye atanan ilk Sovyet temsilcisi Upmal Angarski[31], diğer elçilik heyeti ve ilk parti silah ve altın yardımıyla birlikte Ankara'ya dönecekti. Moskova'da 1920 yazında İttihatçılar Anadolu'daki direnişin ve Ankara hükümetinin temsilcileri olarak kabul görmüştü. Çiçerin Halil Paşa'nın ayrılmasından sonra Ankara'ya gönderdiği mektupta Sovyet diplomatik temsilcisinin ve Halil Paşa'nın Ankara'dan dönüşlerinin Türk-Sovyet ilişkilerinin yüksek bir seviyeye çıkmasına vesile olacağına inandığını yazıyordu.[32]

Ankara heyetinin Moskova'da zorlu birkaç ay geçirmesinin bir nedeni de aynı anda kentteki Taşnak heyeti ile paralel görüşmelerin sürmesi olabilir. 10 Ağustos'ta Ermenistan'la bir anlaşma imzalanmıştı.[33] Sovyet hükümeti İtilaf Devletleri'ni bölgeden uzak tutmanın tek yolunun Sovyetlerin Ermenistan ve Türkiye arasında arabulucu rolü oynaması olduğunu düşünüyordu.[34]Oysa Türk ve Ermeni milliyetçiliklerinin sorunu barışçıl yollarla çözülemeyecek kadar karmaşıklaştırdığı anlaşılıyordu.

Sovyet hükümetinin Ankara'nın resmi heyeti ile temasları görüşmelerdeki kesintilere ve güçlüklere rağmen Ağustos sonunda bir dostluk ve işbirliği anlaşması metninde ortaklaşacak kadar olgunlaşmıştı. İstanbul Hükümeti'nin İtilaf Devletleriyle Sevr'i imzalamasının ardından Sovyetlerle anlaşma Türkiye'deki milli mücadele açısından acil ve yakıcı hale gelmişti. Tam bu noktada

31 Elçi olarak atanan Şalva Eliava'ya vekaleten gönderildi.

32 2 Temmuz 1920, DVP, III, s. 11. Temmuz başında Azerbaycan'da Kızıl Ordu birimine Ankara'dan Şerif Yusuf adlı bir Türk subayı aracılığıyla Halil Paşa'nın Büyük Millet Meclisi'nin onayı olmadan Rusya'ya gittiği şifaen bildiriliyordu. (Heyfets, *age.*, s.110). Çiçerin 2 Temmuz'da Ankara'ya Halil Paşa'nın ayrılmasının ardından yazarken ya bu bilgi kendisine ulaşmamıştı ya da doğru bilgi olduğunu düşünmemişti. 10 Temmuz'da Ankara'dan Moskova'ya gönderilen başka bir mektupta ise Talat, Enver ve Cemal Paşaların Büyük Millet Meclis'i adına hareket etme yetkilerinin olmadığı ve Türkiye'deki hareketle herhangi bir ilişkilerinin olmadığı bildiriliyordu. (Emel Akal, *Moskova-Ankara-Londra Üçgeninde: İştirakiyuncular, Komünistler ve Paşa Hazretleri*, İletişim, 2013) Enver ve Cemal paşalar da yaz aylarında Moskova'da çeşitli görüşmeler yapıyorlardı.

33 Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk* Cilt II, TTK, 2000, s.286.

34 Bkz. Çiçerin'in 17 Temmuz 1920 tarihli Tüm Rusya Merkez Yürütme Kurulu'na raporu: DVP, II, s.658.

Bekir Sami'nin heyetin üyelerinden Yusuf Kemal'i Ankara'ya bilgi vermek ve danışmak üzere gönderdiğini görüyoruz. Buna Çiçerin ve Bekir Sami arasında geçen bir görüşmenin neden olduğu anlaşılıyor. Bu görüşmede Türkiye'nin iddiasına göre Çiçerin Bekir Sami'ye Van, Muş ve Bitlis topraklarından bir kısmının Türkiye Ermenilerine verilip verilemeyeceğini sormuştu. Buna göre Bekir Sami bu toprakların misakımilliye dahil olduğunu söylüyor ve Ankara'ya danışmak üzere görüşmelere ara veriyor. Sovyet kaynaklarında ise aynı görüşmede Bekir Sami'nin kadük olan Brest-Litovsk Antlaşması'nda Osmanlı'ya verilen Batum'u misakımilli sınırları içinde olduğu gerekçesiyle talep ettiği ve Çiçerin'in bu oldubittiye itiraz ettiği anlatılıyor.[35]

Her iki iddia da doğru olabilir ve akla yatkındır. Sovyet belgeleri Çiçerin'in şu ya da bu zaman Türkiye'den kendi kaderini tayin hakkı ilkesi gereği Türkiye Ermenileri için toprak talep ettiğini ortaya koyuyor. Ankara heyetiyle paralel olarak süren görüşmelerde Taşnak heyetinin bu yöndeki basıncı ile karşılaşmış olabilir. Aynı belgeler bu konuda Sovyet yönetimi içinde tam bir mutabakat olmadığını da gösteriyor. Ancak bu, Çiçerin'in Yusuf Kemal Tengirşenk ve Ali Fuat Cebesoy'un[36] anılarında anlattıkları gibi eski Çarlık dış politikası ve taktiklerini sürdüren, Türkiye davasına bütünüyle duyarsız biri olduğunu ispat etmez. Bülent Gökay'ın 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması'nın Çiçerin'in isteklerine rağmen yapılmış bir anlaşma olduğu savına de katılmak mümkün değil.[37]

Sovyet hükümeti bölgede yükselen milliyetçiliklerin hem bölgedeki halklar hem de Sovyetlerin kendi çıkarları açısından bir felaketle sonuçlanabileceğini görüyordu. Bir yanda her an Ermenistan'a dönük askeri bir harekata girişmeye istekli Türk tarafı, diğer yandan Sevr Antlaşması'ndaki ilgili hükümlerin hayata geçmesi için İtilaf devletlerinin peşinden gidebilecek Taşnak hükümeti... Sovyet hükümeti emperyalistlerden gelecek yeni bir saldırı dalgasından kaçınmanın yolunun Türkiye'yi yanına çekerken

35 Gastaryan ve diğerleri, *SSSR i Turtsiya*, s.30.

36 Tengirşenk, *age.*; Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, Vatan Neşriyatı, 1957.

37 Bülent Gökay, *Soviet Eastern Policy and Turkey*, Routledge, 2006, s.9.

Ermeni sorunu ile ilgili de emperyalistlere yeni gerekçeler yaratmamak olduğunu düşünüyordu. Çiçerin en fazla bu hat üzerinde kişisel bir inisiyatif kullanmış olabilir. Öte yandan Çiçerin'in Türkiye politikası ile ilgili en fazla çaba harcayan, kimi durumlarda doğrudan çeşitli Sovyet yöneticileriyle karşı karşıya gelmeyi göze alan bir pozisyonda olduğu göze çarpıyor. İki konu özellikle dikkat çekici. Birincisi Çiçerin'in Anadolu'ya taahhüt edilen silah ve altının zamanında ve taahhüt edildiği miktarda gönderilmesi konusunda gösterdiği titizlik. 28 Haziran'da Halil Paşa ile gönderilmesi kararlaştırılan silah ve altın konusunda Politbüro'nun yaşadığı tereddüte isyanı Politbüro'ya gönderdiği bir nota yansıyor:

> *"Politbüro'da alınan kararlara rağmen, silahları alamadık. Bugün kararlaştırılan, ertesi gün uygulanmayan politika, bugün vaat edilen, ertesi gün gönderilmeyen yardım bizi itibarsızlaştırır ve Doğudaki büyük otoritemizi ve nüfuzumuzu zedeler."*[38]

Çiçerin 1920-22 aralığında Türkiye'ye, Türkiye politikasının ihtiyaçlarını karşılayabilecek, Türk yöneticiler üzerinde otorite tesis edebilecek yetkinlikte bir elçinin Ankara'ya gönderilmesi için ısrarlı bir çaba içinde oldu. Nasıl yardım meselesinde Sovyetlerin kendi ağır ekonomik sorunları bir kısıt oluşturuyorsa elçi konusunda da kadro yetersizlikleri Türkiye'ye uygun birinin gönderilmesi önünde engel teşkil ediyordu. Temmuz 1920'de Şalva Eliava elçi olarak atanmıştı. Doğu politikasında önemli görevler üstlenen Eliava 1919-1921 aralığında çoğu zaman aynı anda Sovyet iktidarının Türkistan temsilcisi, Kafkas Cephesi 11. Ordu Devrimci Askeri Komite üyesi, İran elçisi ve Bolşevik Parti Merkez Komitesi Kafkasya Bürosu üyesi olarak çalıştı.[39] Temmuz başında alınan Türkiye'ye gönderilme kararı daha sonra geri çekilmiş, vekaleten Upmal Angarski atanmıştı. Çiçerin 28 Eylül'de Lenin'e Eliava'nın gönderilmesi için ısrar ediyor, Eliava'nın Türklerin gözündeki Sovyet prestijini fevkalade arttıracağını dile getiriyordu.[40]

---

38 RGASPI, fon 159, liste 2, dosya 314.

39 *Spravoçnik Po Historii Kommunistiçeskoy Partii i Sovetskogo Soyuza 1898-1991 (Komünist Parti ve Sovyetler Birliği Tarihi Rehberi 1898-1991)*, http://www.knowbysight.info/index.asp.

40 Çiçerin Türkiye'ye elçi olarak atanması için oldukça kalburüstü kadrolar

Ankara Hükümeti ve Sovyetler Birliği'nin yakın olduğu zaman dilimi boyunca Sovyet liderliği Türkiye'ye daha fazla maddi ve beşeri kaynak ayrılmasının Türkiye'deki Sovyet nüfuzunu arttırıp arttırmayacağını tartışmaya devam etmiştir. Ancak sözünü ettiğimiz başlangıç evresinde Sovyetlerin en büyük ihtiyacı Türkiye'de ortaya çıkan yeni iktidarı daha iyi tanımaktır. İki ülke arası bir dostluk anlaşması için görüşmelerin sürdüğü dönemde yaşanan kriz Sovyet Dışişleri'nin beklemedikleri bir tepkiyle karşılaştıklarını, Türk milliyetçilerinin toprak meselelerinde gösterebileceği aşırı hassasiyeti öngöremediklerini göstermektedir. Upmal Angarski 18 Ekim'de Ankara'dan çektiği telgrafta mecliste Ermeniler için toprak taleplerinin şiddetli protestolara neden olduğu haberini veriyordu. 25 Ekim'de Yusuf Kemal'le yaptığı görüşmenin raporunda Türk heyetinin toprak talebi meselesinin Karahan ve Avanesov'un[41] etkisinden kaynaklandığını düşündüklerini bildiriyordu. Yusuf Kemal Ermenilerin Türk bölgelerindeki Ermeni nüfusa ilişkin verdikleri yanıltıcı bilgilerin etkisinde kalan Sovyetlerin samimiyeti hakkında Türkiye'nin duyduğu güveni sarsma riskini aldığını belirtmişti. Upmal toprak konusundaki ısrarın Türk devrimcileriyle ittifaktan vazgeçmek anlamı taşıyacağı ve İngiliz nüfuzuna girecek Türklerin Leh ve Vrangel cephelerinin yanına bir yenisini ekleyebileceği yorumunda bulunuyordu.[42] 9 Kasım tarihli Taşnak hükümetiyle yeni bir anlaşma ihtimali ile ilgili Çiçerin'in Stalin'e açıklamalarda bulunduğu bir yazışmada Çiçerin Türkiye'ye "Türk Ermenistanı"nı kabul ettirmenin olağanüstü zor olduğunu teslim ediyordu.[43]

öneriyordu. Bunlardan biri önerinin yapıldığı sıralar İngiltere'yle ticari anlaşma görüşmelerinde heyet başkanlığını yürüten, daha sonra Dışişleri Halk Komiser Yardımcısı ve nihayet Dışişleri Halk Komiseri olacak Maksim Maksimoviç Litvinov'du. 1 Mart 1921, Çiçerin'den Krestinski'ye, RGASPI, fon 159, liste 2, dosya 57.

41 Dışişleri Halk Komiser Yardımcısı Lev Mihayloviç Karahan ve Milletler Halk Komiserliği Ermenistan sorumlusu, Varlaam Aleksandroviç Avanesov Ermeni kökenliydi.

42 AVPRF (Rusya Federasyonu Dış Politika Arşivi), fon 4, liste 39, katalog 232, s.52993.

43 AVPRF, fon 4, liste 51, katalog 321a, dosya 54870

Türkiye Ermenilerine toprak meselesi Sovyet-Türk ilişkilerinin gündemini işgal etmeye ilerleyen aylarda devam etti.[44] Bekir Sami Kasım ayında Ankara'ya döndü.[45] Sovyetlerle Türkiye arasında resmi bir bağ tesis edilmesi girişiminin başarısızlığı böylece tescillendi. Üstelik yeni krizler kapıdaydı. Moskova'daki başarısızlığa alttan alta İtilaf Devletleri ile yürüyen temaslar eklenince Ankara'da Sovyet etkisinden çıkma ve yeniden batıyla tam olarak uzlaşmanın yolunu bulma fikri askerler ve politikacılar arasında taraftar toplamaya başlamıştı. Kızıl Ordu'nun Ekim ayında Varşova önlerinde Leh ordusuna yenilmesi Sovyet iktidarının hâlâ bıçak sırtında olduğu izlenimini yaratmıştı. Sovyetler, Ermenistan ve Gürcistan sınırlarındaki Türkiye'nin hak iddia ettiği topraklarla ilgili çekinik davranırken Van, Bitlis, Muş vilayetlerinden toprak talebi resmen geri çekilmiyordu. Ankara Sovyetlerden daha fazla silah ve para yardımı bekliyor, miktardan ve gelen yardımın düzensizliğinden de hoşnutsuzluğunu gizlemiyordu. Bu koşullar altında Ankara, Sovyetlerle ittifak konusunu kesinlikle gündemden düşürmeden Moskova'yı rahatsız edeceği çok açık olan iki konuda adım atmaya karar verdi. Ermenistan'a harekat ve ülkenin genç komünist hareketine darbe...

44 Şubat 1921'de Moskova'da heyetlerarası görüşmeler başladığı sırada bile bu konunun tartışıldığını yazışmalardan anlıyoruz. Ordjonikidze 11 Şubat'ta Lenin'le birlikte, Çiçerin, Stalin, Trotskiy'ye iletilmek üzere gönderdiği telgrafta Türkiye'de Antant yanlıları ve Sovyetlerle yakınlaşmayanlılar arasında bir kavga olduğunu, Türkiye'den Ermeniler için toprak talebinin Antantçıların elini güçlendirdiğini, bu talebin derhal geri çekilmesi, orduda ve halkta Sovyetlerle yakınlaşma isteği tükenmeden bir anlaşmanın imzalanması gerektiğini bildiriyordu. Stalin bu telgrafa istinaden Lenin'e ertesi gün bir not gönderecekti: "Dün Çiçerin'in bir zaman gerçekten (Türklerin mutlak çoğunluğa sahip olduğu) Van, Muş ve Bitlis vilayetlerini Ermenistan lehine boşaltmasını içeren budalaca (ve provokatif) bir talep ilettiğini öğrendim. Bu Ermeni-emperyalist talep bizim talebimiz olamaz. Çiçerin'i milliyetçi Ermeni duyarlılıkların diktelerini içeren bu tür notalar göndermekten men etmek gerekir." RGASPI, fon 558, liste 1, dosya 5214.

45 Dönüş yolunda Kafkasya'da bir hayli oyalanmıştı. Sovyet kaynaklarında Kafkas kökenli, batı yanlısı bir toprak ağası olarak anılan Bekir Sami Kafkasya'dan Moskova'ya iletilen bilgiye göre Dağlık Karabağ'da bağımsız bir cumhuriyetin kuruluşu için İttihatçıların propagandasına katılmıştı. Heyfets, *age.*, s.124.

Türk-Ermeni Savaşı ve Ermenistan'ın sovyetizasyonu

Haziran 1920'de sıcak çatışmaya dönmek üzere olan Türk-Ermeni gerilimi Sovyetlerin arabuluculuk teklifi ile yatıştırılmış ve bir bekleme dönemine girilmişti. Sonbahar itibariyle Mondros sonrası terk edilmek durumunda kalınan toprakları geri almak isteyen Ankara hükümeti için Sovyetlerin Taşnak hükümeti ile yürüttüğü mesai ve imzaladığı anlaşma kendi başına hareket etme konusunda karar vermesini kolaylaştırdı. Sarıkamış ve Merdenek'in alınması ile başlayan harekat Ermenistan içlerine doğru devam etti. Başlangıçta Sovyet hükümeti durumu görmezden gelse de, gelişmeleri kaygıyla izlemeye başladı. Ermenistan'ın sovyetizasyonunun arifesinde, Türkiye'nin askeri harekatının İtilaf Devletleri'nin kışkırtmasıyla başlama ihtimali ve nereye kadar devam edeceğine ilişkin belirsizlik kaygı vericiydi. Çiçerin 9 Kasım'da Stalin'e yazdığı mektupta Kemalistlerin niyetlerini "gizemli" olarak nitelendiriyordu. "Eğer," diyordu Çiçerin, "Kemalistler yönelimlerini değiştirdilerse bu Türkiye'nin 1918'de oynadığı role geri döneceği anlamına gelir; bu kez Alman değil İngiliz emperyalizmine dayanarak. Eğer böyleyse," diye devam ediyordu, "zaman içinde bize ve Sovyet Bakü'ye yöneleceklerdir. Müsavatçılarla, Dağıstan ve Çeçen Müslüman gericileriyle birleşeceklerdir." Çiçerin bölgeye operasyonu durdurmak üzere Türk komutasını ikna etmek için gönderilen temsilcinin[46] durumu açıklığa kavuşturacağını umuyordu.[47]

Yazışma ve raporlar İtilaf Devletleri'nin Ankara'nın Ermenistan harekatında özel olarak yüreklendirici olduklarına işaret etmiyor. Bölgeye doğrudan müdahale ya da en azından Taşnak ve Gürcü Menşevik hükümetlerine yardım gibi seçenekleri çoktan bir kenara bırakmışlardı. Öte yandan İngilizler Sovyetlerin Kemalistleri Fransa ve İngiltere'nin kışkırtmış olduğu yönündeki şüphelerini sezinlemişlerdi. Şu an tek stratejileri Türk ordusu ile Bolşeviklerin Ermenistan'da karşı karşıya gelip birbirine girmesini beklemek olduğu görülüyordu.[48]

46 Daha sonra Türkiye'ye elçi olarak atanacak Budu Mdivani.

47 AVPRF, fon 4, liste 51, katalog 321a, dosya 54870.

48 İngiltere Başbakanı Lloyd George Fransız ve İtalyan temsilcilerle yaptığı

Ok yaydan çıkmıştı. Sovyetlerin iki ülke milliyetçilerini idare etme planı suya düşmüştü. Şimdi her iki tarafı da İtilaf Devletleri'ne ittirmeden çok hassas bir politika yürütülmeliydi. Zaman kazanma döneminin sonuna gelindiği anlaşılıyordu. Tam bu noktada Sovyet yöneticileri adım atmak üzere tartışmaya başlamıştı. 13 Ekim'de Çiçerin, Erivan'daki Sovyet elçisi Legran'a Ordjonikidze'nin Taşnak iktidarının düşebileceğinden bahsettiği rapordan aktarıyor ve komünistlerin dış destek olmadan iktidarı alıp alamayacaklarını soruyordu. Aynı hafta Lenin'in tam destek verdiği Çiçerin'in önerisi doğrultusunda Politbüro kesin kararlar aldı: 1. Ermenistan Komünist Partisi Merkez Komitesi ve RKP(b) Merkez Komite Kafkasya Bürosu ile Ermenistan'da Sovyet iktidarının kurulması için kesin eyleme geçilmesi konusunda ortaklaşılması, 2. Ermenistan'a Türklerin daha fazla ilerlemesini engellemek üzere siyasi destek verilmesi, 3. Yeni Sovyet hükümetinin desteklenmesi.[49] Yazın Lenin'e "Bakü'deki yoldaşların Gürcistan ve Ermenistan'ın Sovyetizasyonu konusundaki aceleciliği"nden şikayet eden Çiçerin[50] şimdi bizzat harekat gereksiniminden söz ediyordu. Hemen ardından Azerbaycan komünistleri ve Kafkasya Bürosu Stalin'in liderliğinde toplanarak bu kararlara onay verdi. Artık her şey zamanlamaya bakıyordu. Türk ordusu 30 Ekim'de Kars'ı, 7 Kasım'da Gümrü'yü ele geçirirken Sovyetlerin yapacak fazla bir şeyi yoktu. Kızıl Ordu, Kırım'da Vrangel ordusunun son artıklarıyla uğraşıyordu. Bu cephenin temizlenmesinin ardından Kızıl Ordu Ermenistan'a kuzeyden giriş yaptı. Bu biçimde bir yandan batıdan ilerleyen Türk ordusu durdurulurken bir yandan ortak harekat görüntüsü doğmuş oldu. 11 Kasım'da Çiçerin tüm taraflara Ermenistan'ın başvurusu ve Türkiye'nin kabulü ile çatışma bölgesine arabuluculuk yapmak üzere Budu Mdivani'nin

bir toplantıda şunları söylüyordu: İngiliz ajanları son günlerde Bolşeviklerin Büyük Britanya ve Fransa'nın Mustafa Kemal'i kendilerine karşı kışkırtmakla meşgul olduğunu düşündüğünü rapor etti. Bolşevikler Mustafa Kemal'in Gürcistan, Azerbaycan ve Batum'u ele geçirmek istediğine inanıyor ve öyle görünüyor ki Bolşeviklerle milliyetçiler arasında bir savaş patlak verebilir. B. Şimşir, *age.*, s.438.

49 Lenin, *Collected Works*, Vol. 44, s.446.

50 29 Haziran 1920, Çiçerin'den Lenin'e, RGASPI, fon 2, liste 1, dosya 332.

atandığını, daha fazla askeri eylem gerçekleşmeyeceğini umduğunu bildiriyordu.[51] Zafer kazanmış Türk ordusunun komutanı Kâzım Karabekir arabuluculuğa ihtiyaç olduğunu düşünmüyordu. Taşnak hükümeti zaten tüm şartları kabul etmişti. Nitekim 2 Aralık'ta Gümrü Antlaşması imzalandı ve Ermenistan başkent Erivan ve Sevan nehri çevresinden ibaret bir protektoraya dönüştü. Ermeni hükümeti Brest-Litovsk'u tanıdı, silahsızlanmayı ve tüm demiryolları ile diğer ulaşım ağlarını Türkiye kontrolüne bırakmayı kabul etti.[52]

O günlerde Karavansaray ve Dilijan bölgelerinde çıkan halk ayaklanmasının ardından Ermeni Devrimci Komitesi 11. Kızıl Ordu ile birlikte Bakü'den gelerek sınırı geçmişti. Aynı gün yayımladığı bildiride komite, Türkiye'nin tarım emekçilerini selamlıyor, Sevr'e ve İtilaf Devletleri'ne karşı mücadelelerini desteklediklerini bildiriyor; ayrıca Sovyet Ermenistanı ile Türkiye arasındaki ilişkileri galip gelenin kılıcının değil, özgür halkların ortak çalışması ve kardeşçe anlaşmasının belirleyebileceğini ekliyordu.[53] Sovyetizasyona destek veren Taşnak hükümetinin sol kanadı Terterjan grubunun komiteye katılması sağlandı. Gümrü Antlaşması'nın imzalandığı gün Ordjonikidze Lenin ve Stalin'e Erivan'dan tüm iktidarın geçici olarak Ermeni askeri komutasına geçtiğini Komite'nin beklenmekte olduğunu bildiriyordu. Kâzım Karabekir'den tebrik mesajı aldıklarını ileten Orjonikidze ekliyordu: "Gümrü'den gelen yoldaşlar Türk askerlerinin tavrının çok dostane olduğunu kızıl semboller taşıdıklarını ve kendilerini Kızıl Ordu askeri saydıklarını bildiriyor."[54]

Bu karşılıklı iyi niyet gösterilerinin ardından yeni bir kuşku dalgası gelecekti. Ankara hükümeti Gümrü Antlaşması'nın kendi kaderini tayin hakkı ilkesine bütünüyle uygun olduğunu iddia ediyor antlaşmayı iptal etmek istemiyordu.[55] Ermenistan'daki Sovyet

51 *DVP*, III, s.325.

52 A. S. Bilge, *Güç Komşuluk: Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri*, Türkiye İş Bankası, 1992, s.63.

53 *DVP*, III, s.348-349.

54 G. K. Ordjonikidze, *Stat'i i Reçi (Makaleler ve Demeçler), I. Cilt*, Gosudarstvennoe Izdatelstvo Politiçeskoy Literaturı, 1956, s.142.

55 *DVP*, III, s.397.

iktidarı yeni koşullarda yeniden masaya oturulması çağrısı yaparken[56] Moskova bir süre sessizliğini korudu. İtilaf ülkeleri basınında Türkiye'nin Batum'u işgal edeceği haberleri dolaşıyordu. Bir yandan Ankara hükümeti ile İtilaf Devletleri arasında yeni bir anlaşma olduğu bilgisi muhtemelen İngiltere tarafından Ankara ile Moskova arasındaki şüphe bulutlarını artırmak üzere kasten sızdırılıyordu. Buna göre İngilizler Kafkasya'da Sovyetlere karşı savaşmalarına karşılık Ankara hükümetine Azerbaycan'ı verme sözü vermişti. Ankara'nın bu yöndeki haberleri yalanlaması[57] Sovyet hükümetini yatıştırmış görünse de tehlikenin büsbütün bertaraf olduğu düşünülmüyordu. Batum'un İtilaf Devletleri ile işbirliği içinde işgali tüm Kafkasya'nın istila planının parçası olabilirdi. Bu gelişmeler Sovyetler açısından Türkiye ile bir an önce bir dostluk antlaşması imzalayarak ilişkileri bir hukuka bağlaması ihtiyacına aciliyet kazandırmıştı.

Bu antlaşma için görüşmeler büyük bir titizlikle yürütülmeli, Anadolu'daki milli mücadeleye gidecek yardımların miktarı artırılırken resmi kayıtlarda bu yardımlar gözükmemeliydi. Bu titizliğin sebebi Sovyet hükümetinin bir yandan İngiltere ile bir ticaret anlaşması için pazarlıkları sürdürüyor oluşuydu.[58] Bu ticaret anlaşması ile Sovyetlerin Avrupa'daki izolasyonu kırılacak, antlaşma İngiltere'nin yarı resmi de olsa Sovyetleri tanıması anlamına gelecek, böylece en büyük düşmanın saldırganlığına karşı Sovyetlerin büyük ihtiyaç duyduğu bir zaman kazanılacaktı.

Komünist avı ve Sovyet Rusya

Türkiye'de kapitalist gelişmenin geri aşamalarda olması ve işçi sınıfı ile komünist hareketin verili güçsüzlüğü sebebiyle

56 10 Aralık 1920, Ermenistan Sovyet hükümeti Dışişleri Bakanı T. Bekzadian'dan Ankara hükümetine, *DVP*, III, s.378.

57 15 Aralık'ta Ankara hükümetinden Moskova'ya ulaşan mektupta Ankara İngiltere'nin bağımsızlık hareketi ile uzlaşma arayışı içinde İstanbul hükümeti üzerinden girişimde bulunduğunu resmen kabul ediyordu. İngiltere'nin teklifine karşı kararlı bir tutum içinde olduklarının bildirildiği mektupta "bütün bunlar çağdaş kapitalist rejimin sonunu getirmek üzere dünya emperyalizmini yok etmek için verdiğimiz ortak mücadeledeki samimiyetimizi gösteriyor" deniyordu. *DVP*, III, s.396.

58 3 Aralık 1920, Çiçerin'den Mdivani'ye, RGASPI, fon 159, liste 2, dosya 57.

Bolşevikler hiçbir zaman Türkiye'de bir sosyalist devrim fikrine yaklaşmadılar. Devrim için nesnel koşulların yokluğunda "devrim ihracı" 1920'lerin başında Sovyet politikasının bir parçası değildi. Devrim ihracı, yalnızca Sovyet dış politikasının teorik temellerine aykırı düştüğü için dışlanmıyordu. Sovyet Rusya'nın böyle riskler alacak gücü ve araçları yoktu.

Bu durum Ankara hükümetini ülkedeki sol siyasi çizgiyi ve komünistleri güçlü bir tehdit olarak görmekten alıkoymuyordu. Anadolu'da sol ideolojinin popülerliğinin en üst düzey olduğu zamanlarda İslam ve sosyalizmi buluşturmaya çalışan girişimler ortaya çıktı ve 1920 yılında Yeşil Ordu ve meclisteki uzantısı Halk Zümresi kuruldu. Aynı sıralarda, hem Türkiye'de hem de Sovyet topraklarında dağınık komünist grupları bir araya getirme amacı güden siyasi iradeler ortaya çıktı. İlk olarak Haziran 1920'de Türkiye Komünist Partisi ya da Türkiye Bolşevik Komünist Partisi adıyla Türkiye'de bir parti kuruldu.[59] Eylül ayında ise Bakü'de Mustafa Suphi önderliğinde Türkiye Komünist Partisi'nin kuruluş kongresi yapıldı.

Ankara hükümeti, hem soldan hem muhafazakâr gruplardan gelen baskıyı, hem de Sovyetlerle yakınlaşma ihtiyacını hissediyordu. 1920 yazındaki ilk başarısız girişim Sovyetlerle işbirliğinin öngörüldüğü kadar kolay olamayacağını gösteriyordu. Bu işbirliğinden büsbütün vazgeçilemeyeceğine göre Sovyetlerin Ankara hükümeti ile sorun yaşarken başka herhangi yerel bir gruba yönelmesi mutlak olarak engellenmeliydi. Komünistler bu anlamda İttihatçılarla birlikte en güçlü tehditti.[60] O nedenle Sovyet Rusya'nın şimşeklerini çekmeden ülke içindeki komünist etkinliğini ve genel olarak sol basıncı ortadan kaldırmak istiyorlardı. Sovyetlerin ne

59 Aralık'ta Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası adını alacak ve ilginç bir şekilde muhtemelen meclisteki sempatizan vekillerin bastırmasıyla resmiyet kazanacaktı. Emel Akal, *Milli Mücadele'nin Başlangıcından Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm*, TÜSTAV, 2002, s.292.

60 Mustafa Suphi'nin Mustafa Kemal'in Bolşevizmle ilgili fikirlerini öğrenmek üzere Ankara'ya gönderdiği yoldaşı Süleyman Sami'nin Ankara'ya Sovyet yardımının Türkiye Komünist Partisi aracılığıyla geleceğini, ilk partide 50 top, 70 mitralyöz ve 17 bin tüfek olduğunu bildirmesi Sovyetlerin Türk komünistlerini kullanmak istediği biçiminde yorumlanmış olabilir. Dumont, age., s.172.

olursa olsun kendileriyle ilişkiyi sürdürme konusundaki kararlılıklarını test ettiler. Sovyetlerin Anadolu'da solun tasfiyesine büyük bir tepki göstermeyeceği sonucuna vardılar. Böylece Ağustos 1920 itibariyle komünistler de dahil olmak üzere ulusal mücadelenin sol kanadı üzerinde baskılar başladı. Bu baskılar sonraki aylarda fasılalarla devam etti. Yasal Türkiye Komünist Partisi'nin kuruluşu Yeşil Ordu'nun tasfiyesini ve meclis içindeki Halk Zümresi'nin pasifize edilmesini kolaylaştırdı. Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası'nın (THİF) kuruluşu yıl sonunda resmiyet kazansa da yeni yıl itibariyle ucu meclise uzanan tutuklamalar başladı. Mustafa Suphi ve yoldaşlarının katli de aynı günlere rastlıyordu. Kısa süre sonra THİF lağvedildi. Üyeleri Rus ajanlığı ile suçlandı ve onlarla yakın işbirliği halinde olan Upmal Angarski sınır dışı edildi. Böylece Sovyet elçiliğine dönük izolasyonist yaklaşım da doruk noktasına vardı. Bu politika Sovyet Rusya ve Türk komünistler tarafından Londra Konferansı'na hazırlık olarak yorumlanıyordu.[61] İronik biçimde, Mustafa Kemal 22 Ocak tarihli meclis kapalı oturumunda zor ve rızanın sola dönük müdahalede el ele gitmesi gerektiğini, fikirleri yalnızca baskıyla ortadan kaldırmanın mümkün olmadığını, üstelik ilişkileri sürdürmek zorunda oldukları Komünist Rusya'yı incitmemek gerektiğini anlatıyordu.[62]

Sovyetlerin komünistlere verdiği destek ivedi bir sosyalist devrim beklentisinin ürünü değildi. Komintern ikinci kongresinde koşulların elverişliliğine göre antiemperyalist mücadele veren burjuva ve köylü unsurların desteklenmesi kararlaştırılırken, cılız da olsa işçi sınıfının ve komünist hareketin güçlenmesi ve bağımsızlığını koruması için Komintern'in vereceği destek de kayıt altına alınıyordu. Bakü'de Eylül 1920'de gerçekleşen Doğu Halkları Kongresi'nde Komintern Başkanı Grigori Zinovyev, Mustafa Kemal'in komünizmle hiçbir ilişkisi olmadığı bilindiği halde kendisine ve hareketine destek verildiğinin, öte yandan ülkede sınıf bilincinin uyanması ve sosyalist siyasi çizginin bağımsızlığını

61 E. Akbulut, M. Tunçay, *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası 1920-1923*, TÜSTAV, 2007, s.143. Ankara hükümeti Avrupa'da tanınırlığının ilk işareti olarak İstanbul hükümeti ile birlikte Londra Konferansı'na davet almıştı.

62 *TBMM Gizli Celse Zabıtları* Cilt I, s.334.

korumasının son derece önemli olduğunun altını çiziyordu.[63] Buradan hem ülkedeki komünist harekete hem de Sovyet iktidarına ikili ve zorlu bir görev çıkıyordu. Türkiyeli komünistler ülkedeki milli mücadeleyi desteklemeli, gadrine uğradıkları burjuva iktidarla işbirliği yapmalılar[64], Sovyetler Komintern'in çalışmalarını kolaylaştırmak biçiminde dahi olsa komünistleri desteklemeli[65] ve bunu Kemalistlerle işbirliğini zedelemeden yapmalıydılar.

Sovyetler açısından bu ikili strateji tüm kapitalist ülkelerde Sovyet diplomasisi ve Komintern teşkilatı arasında belli bir işbölümü ile yürütülüyordu. Komintern görevlileri elçilik bünyesinde istihdam ediliyor ancak kendi bağımsız ajandaları olması bekleniyordu. Ancak kurumsallaşmanın yeterli olmadığı ve kadro kaynaklarının sınırlı olduğu ilk yıllarda bu görevler ve kadrolar fazlasıyla iç içe geçiyordu. Sovyet Dışişleri'nin Türkiye'yi ve Kemalistlerle ittifakı doğu politikasının merkezine yerleştirme stratejisiyle uyumsuz biçimde Türk komünistlerle içli dışlı olan ve Ankara hükümetine karşı düşman bir tutum içinde olan Sovyet diplomatları Moskova'da rahatsızlık yaratıyor ve Çiçerin'in Politbüro'ya bu stratejiyi kavramış yetkin diplomatların Ankara'ya gönderilmesi gerektiği yönündeki baskısını şiddetlendiriyordu. Semyon Aralov'un 1922 başında Ankara'ya elçi olarak atanmasına kadar bu konudaki sıkıntılar devam etti. Ayrıca Komintern'in Türkiye'ye yönelik faaliyetleri Türk otoritelerinde rahatsızlık yaratıp iki ülke arasında krize dönüştükçe bu kez Sovyet Dışişleri ile Komintern arasında tartışma alevleniyordu.[66]

---

63 J. Riddell ve J. Aves, *age.*, s.335.

64 Radek 1922'de Komintern toplantısında Türkiyeli komünistlere hitaben: "Devrim için son derece önemli olan Türkiye'nin bağımsızlığını savunma misyonunuz sona ermedi. Zulmü protesto edin ancak burjuva devrimcileriyle ortak harekette daha uzun bir yolunuz olduğunu da bilin." Gökay, *age.*, s.24.

65 Sovyet Dışişleri ve Komintern'in arasındaki işbölümü net olsa da Komintern'in Sovyet elçilikleri üzerinden propaganda ve örgütlenme faaliyetleri bir süre daha devam etti. Bu, elçiliklerin bulunduğu ülkelerin hükümetleriyle sık sık sorun yaşanmasına neden oluyordu. Alastair Kocho-Williams, *Engaging the World: Soviet Diplomacy and Foreign Propaganda in the 1920s*, University of the West of England, 2007.

66 1924 güzüne ait bir belge Komintern'in Türkiye'deki siyasi iktidara yönelik sekter tutumunun Sovyet diplomatlarını isyan edecek noktaya vardığını

Sovyetler kendi çıkarlarıyla uyumlu görmedikleri ve gerçekçi bulmadıkları komünist faaliyetlerini destekleme konusunda isteksizdi. Mustafa Suphi'nin Türkiye'ye geçme planına verilen kerhen destek bununla yakından ilişkiliydi. Parti'nin kuruluşundan kısa bir süre sonra kapsamlı bir örgütsel çalışmayı Türkiye'de başlatmak için hazırlıklara girişen Suphi ve yoldaşları Anadolu'da baskı ve tutuklamaların yaşandığı bir evrede ülkeye dönüşleri için uygun zaman olmadığı yönünde çok sayıda uyarı alıyorlardı. Bizzat nabız yoklamak için Ankara'ya gönderilen Süleyman Sami, Mustafa

gösteriyor. Uzun yıllar Türkiye'de elçilikte basın bürosu sorumlusu olarak görev yapan Astahov, Çiçerin'e Komintern'in birkaç Bulgar isyancılarını Bulgaristan'a teslim ettiği için Kemalist hükümete ve Mustafa Kemal'e veryansın eden bildiri hakkında yazıyordu: "Çok kez tekrarlanan olaylarla analoji içerisinde, Türkiye'de bulunmamama rağmen bu çağrının Mustafa da dahil Ankara yönetiminde nasıl izlenimler bıraktığını, buradan ne gibi sonuçlara vardıklarını, anın anlayışı uyarınca sessiz kalınsa da, söyleyebilirim..

Kendilerine Bolşevikleri /onlar için Komintern veya Sovyet Dışişleri fark etmez/ 'dostlarını' cellat, 'akla sultanın kanlı ruh halini getiren' vb. gibi sıfatlarla nitelemelerine el veren, hangi motivasyonların yönlendirdiğini soruyorlar. Türkler belgemize bazen onların da hak ettiği, büyük bir ciddiyetle yaklaştıkları için bu güdülerin sadece Bulgar makamlarına birkaç isyancıyı vermek ve önlem amaçlı olduğunu düşünmezler. Onların bakış açısından Kemalistlere yönelik alışılmış çizgiyle çatışan ve bir kaşık suda fırtınalar koparan bu tür olaylar herhangi bir anlam taşımıyor. Hele de Türkler bütün kuvvetleriyle tek taraflı şartlar dayatan yabancı sermayeye direniyorken, en başta Mustafa onlardan beklediğimizin çok ötesinde reformlar gerçekleştiriyorken ve de gericiliğe karşı ciddi riskler alıp cumhuriyetçiliklerini yeterince ispatlamışlarken...

Söylemeye gerek yok ki, bu çağrı Türk işçilerinde –artık köylüleri demeye gerek görmüyorum – yalnızca Türk resmi yayın organlarında sunulsa bile kötü bir izlenim oluşmasına neden olacaktır.

Genel olarak konuşmak gerekirse, Komintern Yürütme Kurulu'nun hangi kesimlerin Kemalistlerden daha gerçek cumhuriyetçi ve daha devrimci saydığını anlamak imkansız. Türkiye'de en ufak bir varlık gösterebilen ya da en azından temel düzeyde örgütlenmiş ve Kemalistlerin iktidarıyla radikal ilerici motivasyonlarla rekabet edebilecek politik ya da sosyal TEK bir grup YOKTUR. THİF ve Enveristlerle ikinci gruptan aldığımız dersler yetmemiş midir? Dolayısıyla Kemalistlerin Cumhuriyetçiliğini tırnak içine almak, - ki bu doğrudan onlara karşı bir tavır alma anlamını taşımaktadır- kesinlikle uygunsuzdur. Ters etki yaratır, güvensizlik tohumları eker ve başka güçlerin etkisine girmelerine neden olur..." RGASPI, fon 82, liste 2, dosya 1328.

Kemal'in dışardan gelecek örgütçülere kesinlikle sıcak bakmadığını aktarıyor,[67] kendisi de baskıların kurbanı olan ve Bakü'ye kaçarak kurtulan Şerif Manatov da dönüş için uygun zaman olmadığı yönünde görüş bildiriyordu.[68] Komintern Doğu Konseyi Prezidyumu komünistlerin dönüş programını finansal olarak desteklemeyi reddetti. Reddetmekle kalmadı, bütçelerinin bir kısmını konseye bağışlamalarını istedi. Nihai olarak Türkiye'de uygulamayı düşündükleri çalışma yöntemlerinin nesnel koşullara uymadığı ve devrimci davaya zarar verebileceği gerekçesiyle gidişleri onaylanmadı. Komünistler Anadolu'da açık yasal bir parti çalışması öngörürken, Komintern gizli, küçük çaplı örgütsel faaliyetlerin ancak mümkün olabileceğini düşünüyordu. Mustafa Suphi'nin ısrarı kasım ayı başında Stalin'in de katıldığı bir toplantıda benzer bir tutumla karşılanmıştı. Stalin mücadelenin zorluklarından söz etmiş, Anadolu'nun ortasında profesyonel çalışanlarla ve tam teşekküllü küçük bir Sovyet devleti gibi çalışamayacaklarını hatırlatmıştı.[69] Bu tartışmaların ardından TKP Türkiye'deki faaliyetlerine ilişkin profili düşürdü, Komintern'in dönüşe yönelik itirazı da gevşedi. Bu gevşemede Ermeni Savaşı nedeniyle Türkiye ile gerilen ipler ve Kemalistlerin İtilaf Devletleri ile pazarlık yaptığı yolundaki söylentilerin etkili olduğu kanıta ihtiyaç olmakla birlikte öne sürülebilir. Böylece 15 Kasım'da hazırlıklar yeniden başladı. Dönüş hazırlıkları sürerken Ankara hükümetinin yerel teşkilatlanması öncülüğünde yürüyen Anadolu'da antikomünist propaganda katliam için uygun zemini hazırlıyordu. 28 Ocak 1921'de yaşanan katliam Türk-Sovyet ilişkilerinin gidişatında bir kırılmaya tekabül etmedi. Yusuf Kemal'in anılarında, Şubat 1921'de Türk heyeti[70] bir anlaşma için görüşmeleri yeniden başlatmaya Moskova'ya gittikleri sırada Çiçerin'in heyete Türkiye'de koşulların komünizme uygun olmadığını bildiklerini, doğu ülkelerindeki genç ve tecrübesiz komünistlerin abartılı çabalarını desteklemediklerini anlatıyordu.[71]

67 Y. Demirel, *Dönüş Belgeleri -1*, TÜSTAV, 2004, s.113.

68 *Age.*, s.167.

69 *Age.*, s.308-310.

70 Katliamdan 8 gün sonra yola çıkan Türk heyetinde Yusuf Kemal, Rıza Nur ve daha sonra elçi olarak Moskova'da kalacak olan Ali Fuat vardı.

71 Tengirşenk, age., s.205.

Komünist avına daha şiddetli tepkiler Komintern'den gelirken,[72] Nisan 1923'te Buharin Sovyet çizgisini özetliyordu: "Komünistlere zulmetmesine rağmen Türkiye bir bütün olarak emperyalist sisteme karşı yıkıcı bir araç olduğu için devrimci bir rol oynamaktadır."[73]

Moskova Antlaşması

Şubat ayında önce Bakü'ye ardından Moskova'ya geçen Ankara heyeti bir öncekinden oldukça farklı bir biçimde karşılandı. Bakü'de Eliava, Ordjonikidze ve Nerimanov'la çeşitli temaslarda bulundular. Moskova yolunda belli duraklarda Kızıl Ordu askerlerinin tezahüratları eşliğinde trenden iniyor ve askerlerle selamlaşıyorlardı. Her iki taraf açısından bir anlaşmaya giden mukadder yolda huzursuzluk ve şüphe eksik olmuyordu. Ankara hükümetinin "Batıda propaganda edilen Türklerin savaş yanlısı olduğu iddiasını boşa çıkarmak" biçiminde gerekçelendirdiği Londra Konferansı'na katılımı heyet başkanının Bekir Sami olduğu bilgisi de eklendiğinde Sovyetlerde memnuniyetsizlik yaratmıştı. Bekir Sami'nin İtilaf ülkeleriyle Kafkaslar konusunda angajmanlara girdiği, Fransa ve İtalya ile pek çok taviz içeren anlaşmalar imzaladığı haberleri[74] memnuniyetsizliği teyakkuz noktasına taşıdı. Çiçerin 12 Mart'ta bir notayla Dışişleri Bakanı Ahmet Muhtar'a soruyordu: "Bekir Sami kimi temsilen Londra Konferansında bulunmaktadır? İstanbul hükümetini mi Ankara hükümetini mi? İkincisi ise Ankara hükümetinin siyasi yöneliminde bir değişim mi var?"[75] Bekir Sami'nin konferansa sunduğu barış önerisi reddedildi. Dönüşte imzaladığı anlaşmalar mecliste onaylanmadı ve Dışişleri Bakanlığı görevinden azledildi. Böylece bu badire atlatılsa da Moskova görüşmeleri uzuyordu. En önemli nedeni sınır meseleleri ve

72 "Zindanların kasvetinin devrimin güneşini karartamayacağını hatırlayın yoldaşlar. Üçüncü Enternasyonal sizi cellatlarınızın elinden kurtarmak için her şeyi yapacaktır." X. J. Eudin ve R. C. North, *Soviet Russia and the East, 1920-1927: A Documentary Survey*, Stanford University, 1957, s.153.

73 Carr, *age.*, s.484.

74 Rumbold Horace, *İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye, 1920*, çev. Ali Satan, Tarihçi, 2010, s. 40.

75 *DVP*, III, s.589.

Türkiye'nin Batum'u işgal planıydı. Batum'a girilebilmesi için yeni bir anlaşma ile Brest-Litovsk'un kadük hale gelmemesi gerekiyordu. Sovyet yöneticileri Türk heyetinin kasten görüşmeleri uzattığını düşünüyordu. Derken kritik müdahale Lenin'den geldi: "Bu gecikmeyi kullanmalarına izin vermemeliyiz. Şu biçimde hareket edin: benimle konuşmak için yarım saat mola verin, o arada Stalin Türk heyetiyle tablonun netleşmesi için açıkça konuşsun ve bugün işi sonuna kadar götürün."[76]

Sonuçta sınır meselesi Batum'un Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde kalması, bölgede yaşayan Türklere geniş bir özerklik ve Türk tüccarlara serbest geçiş hakkı verilmesi biçiminde bağlandı. Türk heyetinin ayrıntıları Gürcistan ile yapılacak ayrı bir konferansta bağlaması önerisi Moskova Antlaşması'nın daha sonraki antlaşmalara zemin teşkil etmesi şartıyla kabul edildi. Kars, Ardahan ve Artvin Türkiye'ye kalırken, Türkiye'nin de hak iddia ettiği Nahçıvan Azerbaycan'a bağlı özerk bir bölge kabul edildi.

Antlaşma metninde sınır meseleleri dışında Türkiye-Sovyet Rusya ilişkilerinin çerçevesini belirleyen karşılıklı hükümet sistemlerine müdahale etmeme, tarafların birbirlerinin iktidarını tehdit eden ülke içi parti ve gruplara destek vermemesi gibi önemli bazı maddeler vardı. Geçmişte imzalanan tüm antlaşmalar çöpe atılıyor, Rusya'ya çarlık zamanında verilen tüm ayrıcalıklar iptal ediliyor, İstanbul ve Karadeniz boğazları üzerinde tek egemen güç Türkiye kabul ediliyordu. İki taraf dış politikalarında temel bir değişim olması durumunda birbirlerini haberdar etmekle yükümlüydüler. Aynı zamanda biri diğerinin bilgisi dışında üçüncü bir ülkeyle herhangi bir antlaşma imzalamama taahhüdünde de bulunmuş oluyordu. Antlaşma metnine Sovyetlerin 10 milyon ruble tutarındaki finansal ve askeri yardım taahhüdünü içeren protokol eklenmişti.

Moskova Antlaşması olağanüstü zor koşullarda, iki taraf arasındaki gerginliğin askeri bir çatışmaya dönüşmesine ramak kalmışken imzalandı. Batum'la ilgili konferansta alınan karara rağmen Türk ordusunun Batum'a ilerleyişi sürdü. Kâzım Karabekir

76 V.I. Lenin, *Polnoe Sobronie Soçineniya*, Cilt 52, s.92.

kendisine bilgi gelmediği gerekçesiyle askeri geri çekmeyi reddetti. Batum'a sığınmış olan Menşevik hükümeti üyeleri kenti Türk ordusuna bırakarak bir İtalyan gemisiyle kaçtılar. Kent, Kafkas kızıl süvarileri tarafından sarıldığında Türk ordusu hâlâ kentteydi. Ancak Kafkasya Devrimci Askeri Konseyi, Moskova Antlaşması metnini Türk ordu komutanlığına ilettikten sonra Türk birliği kenti terk etti. 24 Mart'ta Ordjonikidze kentin bütünüyle boşaltıldığını Moskova'ya bildiriyordu.[77]

Moskova Antlaşması Ankara hükümeti ile ilişkilerde bütünüyle kuralsız ve öngörülemez olan bir dönemi kapattı. Ancak Çiçerin daha konferans kapanmadan konferansın sonucu ne olursa olsun bizi Türklerle çok zor zamanlar bekliyor diyordu.[78] Bütün güçlüklere rağmen, bu antlaşma Sovyet dış politikası için önemli bir başarı anlamına geliyordu. Moskova Antlaşması İran ve Afganistan ile yapılan benzer dostluk antlaşmalarından hemen sonra imzalanmıştı. Bu antlaşmalar zinciri Sovyetlerin doğu politikası açısından yeni bir döneme işaret ediyordu. Üstelik eş zamanlı olarak İngiltere ile de nihayet bir ticaret antlaşması yapılabilmişti. Kendine soluk alanı arayan Sovyet Rusya başarılı dış politika stratejisi ve diplomasi pratiği sayesinde soluk alanından fazlasını bulmuş gibiydi. Avrupa politikasında daha iddialı olmanın yolları açılmışken doğudaki nüfuz alanı da genişliyordu.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin parçalanması ve işgali, Türkiye'deki bağımsızlıkçı unsurların toparlanması ve mücadeleye başlaması ile Sovyetlerin iç savaştan çıkışa doğru giderken sosyalizmi belirsiz bir süre için tek ülkede ayakta tutma perspektifinin gelişimi çakışmıştı. 1920 yılında Sovyet iktidarı sürmekte olan iç savaşta Kızıl Ordu'nun Beyaz ordular üzerinde üstünlük kurduğu bir sırada kendi varlığını sürdürmesini sağlayacak bir "soluk alanı" yaratmak için yeni bir dış politika açılımına imza atıyordu. Sovyet hükümeti ile Türk milliyetçi liderleri arasında ilk yakınlaşma bu bağlamda ortaya çıktı. Türkiye Sovyetler için İngiltere'yle bıçak sırtında

77 RGASPI, fon 85, liste 15, dosya 185.

78 RGASPI, fon 159, liste 2, dosya 57.

giden ilişkiler ve Doğu politikası bakımından hayati önemdeydi. Anadolu'daki bağımsızlıkçı kıpırdanma Türkiye'yi İngiltere liderliğindeki antikomünist cepheden koparmak için bir umut olmuştu. 1920 yılı başında Türkiye'nin kurtuluşu açısından en önemli gelişme Ekim Devrimi'nin ezilen doğu halklarına moral üstünlük sağlayan rüzgarının Sovyetlerin maddi ve politik desteğiyle perçinlenmiş olmasıydı. Sovyetlerle yakınlaşmayı emperyalist ülkelere karşı bir şantaj unsuru olarak kullanma imkanı Kemalistlerin sımsıkı sarıldıkları ve batıya karşı tepe tepe kullanarak varlıklarını kabul ettirdikleri bir stratejiye dönüştü.

Türkiye-Sovyet Rusya hattında siyasi ilişkiler geliştikçe iki ülkede henüz doğan iki devrimci iktidarın zıt sınıf karakterleri kısa sürede filizlenecek sorunların tohumlarının da ekilmesine neden olmuştu. Türk milliyetçiliğinin Ermeni milliyetçiliğiyle girdiği kavganın Sovyetlerin hassas dış politikasını altüst etmesine ramak kalmıştı. Ankara'nın ülkedeki komünistlere soluk aldırmama kararı ve çoğu zaman gerçeği yansıtmayacak biçimde Sovyetlerin ülke içinde yürüttüğü iddia edilen komünist propagandadan şikayet etmeleri sabit bir sorun başlığı olarak kaldı. Son olarak, Sovyetlerin Türkiye'nin her an batıyla uzlaşabileceği korkusu kimi zaman aşırı kuşkuculuk izleri taşısa da şüphesiz gerçek bir zemine dayanıyordu. Türkiye'de bağımsız bir kapitalist birimin ortaya çıkması için engeller bir bir ortadan kalkıyor, emperyalist ülkelerle tarihsel sorunlar halledildikçe Türkiye burjuvazisi batıyla bütünleşme konusunda daha fazla özgüven kazanıyordu. Yazıya konu olan ilk evrelerde dahi emperyalist ülkelerle büsbütün egemenlik haklarını hiçe saymadıkları bir orta yol bulma arayışı hep vardı ve Ankara'daki Rauf Bey gibi kimi önemli siyasetçiler bunun şampiyonluğunu üstlenmişti. "Yeni Türkiye"nin varlığının tescillendiği Lozan Konferansı, Türkiye'nin Sovyetlerin önerdiği siyasi desteği reddederek mesafe koyabileceğini gösterdiği ilk deneyimdi. Sovyet Dışişleri her an teyakkuz halinde olmalıydı. Batıda ansızın alevlenebilecek bir Sovyet karşıtı birleşik cepheye karşı önlem alarak geçirdiği 1920'li yıllar Türk-Sovyet ilişkilerinin ne kadar süreceği belirsiz bir dengede durduğu yıllar oldu.

Bu Ankara'da giderek güçlendirilen bir Sovyet diplomatik misyonu, Türk siyaset çevreleri ile sıkı bir iletişim, Türkiye'nin

egemenlik haklarının uluslararası ortamlarda savunulması ve Türkiye'deki modernleşme çabalarına samimi ve nitelikli katkılarda bulunulması ile oldu. Sovyetlerin henüz bir dünya gücüne dönüşmediği koşullarda erken bir üçüncü dünya deneyimi yaratmak mümkün değildi. Türkiye burjuvazisinin devrimci soluğu Sovyetlerin verili imkanları içinde bir yere kadar desteklenebilecek, 1930'ların ortası itibariyle Türkiye'nin yeni limanlara yelken açması engellenemeyecekti.

Ne Yapmalı'dan NEP'e: Sovyet Deneyiminin Bitmeyen Kavgası

Alper Birdal

Sovyetler Birliği'nin birinci beş yıllık planının sunuş bölümü, planlamayla ilgili tartışmalara yanıt veren, açıkça polemikçi bir paragrafla son buluyor. SSCB Devlet Planlama Komisyonu (GOSPLAN) Başkanlığı imzasını taşıyan sunuşun son paragrafı şöyle:

> "Son olarak, beş yılık planın mevcut ekonomik durumla ilişkili olarak değerlendirilmesinde planlama cephesinin fikir birliği büyük bir önem taşıyor. Plan, bazı kişilerin halihazırda beş yıllık bir plan benimsemenin uygunluğunu sorgulamasına neden olan ciddi iktisadi zorluklar göz önünde bulundurularak ele alınmak ve kabul edilmek durumundadır. Plana karşı çıkanlar hem genel anlamda kalkınma ve üretim hem de mevcut ekonomik zorluklarla ilgili olarak üstlenilen görevlerin çetin kapsamı arasında uyumsuzluk bulunduğunu bıkıp usanmaksızın dile getirmektedir. Ancak onlara 1920'de elektrifikasyon planıyla ülkenin o dönemdeki ekonomik durumu arasındaki çelişki konusunda da benzer yaygaraların kopartıldığı hatırlatılabilir. Aslında Sovyetler Birliği'nin verili iktisadi gelişmişlik düzeyinin geçici niteliğini yansıtan mevcut durumun zorluklarının aşılmasının tek yolu, muazzam işlere ve tüm cephelerde sosyalizmin ilerlemesine dayanan bu planın harfi harfine hayata geçirilmesidir."[1]

---

1 SSCB Devlet Planlama Komisyonu (GOSPLAN) Başkanlığı, *The Soviet Union Looks Ahead, The Five-year Plan for Economic Construction,* New York: Horace Liverlight, 1929, s.xi-xii.

Resmi bir belgede polemik yapılması sıra dışı bir durum. Ancak Sovyetler Birliği'nde sosyalizmin kuruluş sürecinde alınan bütün kritik kararların arka planında buna benzer uzun ve sert polemiklerin olduğunu, kararların şekillenmesinde bu polemiklerin şu ya da bu şekilde önemli payı bulunduğunu biliyoruz. Dolayısıyla herhangi bir resmi belgeden değil, sosyalizmin kuruluşuna ilişkin bir tartışmadan süzülen politikanın ifadesinden söz ediyoruz. Bu nedenle polemiklere yanıt verilmesine şaşırmamak gerek.

Birinci beş yıllık planın sunuşunda, planın iddialı hedefleriyle mevcut ekonomik durum arasındaki açıya işaret eden eleştirilere 1920'de ilan edilen elektrifikasyon planının da benzer eleştirilere maruz kaldığı söylenerek yanıt veriliyor. Başka bir deyişle hem birinci beş yıllık planın felsefesiyle 1920'nin GOELRO (Rusya'nın Elektrifikasyonu İçin Devlet Komitesi) planı arasında hem de her iki plana yöneltilen eleştiriler arasında bir süreklilik var. Bu da son derece doğal. Çünkü GOELRO planı basitçe Sovyetler Birliği'nin elektrifikasyonundan ibaret değil. Aslında bunu tersinden ifade etmek muhtemelen daha doğru: 1920'de Sovyet topraklarının elektrikle tanıştırılması basit bir iş değil.

GOELRO Şubat 1920'de kurulduktan sonra sekiz ay boyunca elektrifikasyon planı üzerinde çalışıyor. Tüm Sovyet coğrafyasının on yıl içinde elektrikle tanışmasını hedefleyen otuz adet bölgesel elektrik santrali, kıra elektrik götürmek üzere kurulacak onlarca küçük ölçekli santral, kilometrelerce uzunlukta enerji nakil hattı, bu hatlara bağlı yeni fabrikalar, limanlar, madenler, demiryolu hatları vs. yapılmasını öngören plan Aralık 1920'de toplanan 8. Sovyetler Kongresi'nde kabul ediliyor. Haliyle devasa bir yatırım gerektiren plan, aslında Sovyet coğrafyasının baştan aşağı değişmesi anlamına geliyor.

Üstelik plan hazırlanmaya başlandığında henüz Denikin ve Kolçak'ın orduları yenilmiş bile değil; bu aynı yılın ilkbaharında gerçekleşiyor. Yine aynı dönemde, Nisan 1920'de, Polonya ordusunun işgali başlıyor. Bu sayede Kuban'dan ayrılan Denikin'e bağlı güçler, Kırım'da bu kez Wrangel komutası altında toplanarak Temmuz'da yeni bir saldırı başlatıyor. Kızıl Ordu ancak Ekim'de Polonyalıları püskürterek bir ateşkes imzalamayı başardıktan sonra Wrangel'in üzerine gidebiliyor. Beyaz birlikler Kasım'da yenilebiliyor ve iç

savaşın Wrangel'in 24 Kasım 1920'de Sivastopol'dan kaçmasıyla sona erdiği kabul ediliyor. Buna karşın Rusya'nın uzak doğusunda Japon kuklası General Diterikh'in işgali Ekim 1922'ye kadar devam ediyor ve yine 1921'de Tambov'da Sosyalist Devrimcilerin (SR) başlattığı isyan gibi başka örnekler de bulunuyor.[2]

GOELRO planı, çatışmalarda 800 bin askerin öldüğü, savaşın ağırlaştırdığı kıtlık ve salgın hastalıklarınsa 8 milyon civarında sivilin yaşamını yitirmesine neden olduğu tahmin edilen iç savaştan henüz çıkmış olan Sovyet coğrafyasının elektrik enerjisine dayanılarak topyekûn dönüştürülmesi anlamına geliyor. Ölüm kalım mücadelesi veren Bolşevikler ve en başta da, Sovyet iktidarıyla birlikte elektrifikasyonu komünizmle eşitleyen Lenin, Ekim Devrimi'nin bu denli zor şartlarda böylesine iddialı bir adım atmaksızın ayakta kalamayacağını görüyor. Ancak Savaş Komünizminin son döneminde hazırlanan planın uygulaması, Mart 1921'de ilan edilen Yeni Ekonomi Politikanın (NEP) tamamen farklı şartlarında gerçekleşiyor.

Sovyetler Birliği'nin elektrifikasyon serüveninin anlatıldığı bir kitapta GOELRO planının ne anlama geldiği ve uygulamasının NEP dönemine denk gelmesinin nasıl bir sonuç doğurduğu şöyle açıklanıyor:

> "Elektrifikasyon, planın iskeletini teşkil ediyordu ancak GOELRO'nun odağında son derece geri bir ülkenin modern teknolojiyle muasır, Komünist bir devlete dönüştürülmesi duruyordu. Bu görkemli vizyon kentle kır arasındaki mesafenin kapatılması, emeğin rasyonalizasyonu ve ihracata yönelik yeni sektörler yaratılması gibi aynı ölçüde etkileyici alt vizyonları kapsıyordu. GOELRO planının özü yalnızca yukarıdan komuta kurmak değil, malzeme ve insan kaynaklarının mümkün olan en az engelle, en rasyonel şekilde kullanılmasını öngören merkezi bir denetim sağlamaktı. Ancak NEP bu varsayımları tartışmaya açık hale getirdi. Merkezileşmiş bir devlette doğan GOELRO, ademi merkeziyetçi bir ekonomide rüştünü ispatlayacaktı. Resmi onay almanın planı uygulamaya koymaya kıyasla önemsiz olduğu görülecekti."[3]

---

2 V.P. Butt, , G.R. Swain, A.B. Murphy, N.A. Myshov (der.), *The Russian Civil War: Documents from the Soviet Archives*, Macmillan, 1996, s.xi-xii.

3 Joseph Coppersmith, *The Electrification of Russia, 1880-1926*, Ithaca, Londra: Cornell University, 1992, s.191.

GOELRO planının içeriği ve zamanlaması, aslında 1920'ler boyunca hem Bolşevikler arasında hem de farklı mecralarda devam eden tartışmaların fitilini ateşlemiştir. 1895'te Sibirya'da Lenin'le birlikte sürgünde olan Gleb Maksimilyanoviç Krjijanovskiy, 1920'de GOELRO'nun başında elektrifikasyon planına imza attıktan sonra 1921-23 arasında GOSPLAN Başkanlığına gelmiş, daha sonra 1925-1930 arasında yeniden bu görevi üstlenmiştir.[4] Şubat 1921'de, yani NEP'in ilan edilmesinden bir ay önce tüm ekonomiye dönük tek bir plan üretmek üzere kurulan GOSPLAN, aralarında Krjijanovski (başkan), Osadçi (başkan yardımcısı), Aleksandr A. Gorev (yönetim kurulu üyesi) ve on bir kişi daha olmak üzere önemli ölçüde GOELRO kadrolarından ve birikiminden yararlanmıştır.[5] Yani GOELRO planının altında imzası olanların önemli bir kısmının birinci beş yıllık planın altında da imzası vardır. Birinci beş yıllık planın girişinde elektrifikasyon planına yöneltilen "gerçekçi olmama" eleştirilerinin hatırlatılmasını bu veriyle de birlikte düşünmek gerek. Devam eden tartışmanın tarafları arasında da bir süreklilik var.

Yalın hedefler, zor görevler

GOELRO planının hedefi gayet yalın: Rusya'nın elektrifikasyonu. Hedef sade ama planı "sağdan" eleştirenlerin onu "elekrofiksiyon" (*elektrofiktsiya)* diye alaya almalarına neden olacak denli karmaşık ve zor görevlerin altına girilmesini gerektiriyor. Yukarıda planın hazırlandığı 1920 yılının ortamından kısaca söz edildi. Buna savaşın yerle bir ettiği ülkenin aynı dönemde çok ciddi bir tahıl (dolayısıyla ekmek) ve yakıt kıtlığıyla sarsıldığı verisini ekleyelim. Bu nedenle Rusya'nın elektrifikasyonu, evvela bu iki soruna yanıt üretilmesini

4 GOELRO planının mimarı Krjijanovskiy'in kendisi Ağustos 1920'de şunları yazıyor: "Yaşadığımız onca yıkım ve tahribat göz önünde bulundurulduğunda, iktisadi açıdan hep geri kalmış ve halen de öyle olan Rusya gibi bir coğrafyada yaygın bir elektrifikasyon planı oluşturmamız mümkün mü... Devasa bir iktisadi altüst oluş döneminde elektrifikasyon planı bir fantezi, bir ütopya, yalnızca kağıt üzerinde kalacak bir proje değil mi?" (Aktaran Stites, Richard, *Revolutionary Dreams. Utopian Vision and Experimental Life in the Russian Revolution,* Oxford, New York: Oxford University, 1989, s.48.

5 J. Coppersmith, *age.,* s.198.

gerektiriyor: Birincisi tarımsal artık nasıl artırılacak ve kentlere aktarılacak, ikincisi yakıt kıtlığının üstesinden nasıl gelinecek.

GOELRO planı önceliği yakıt kısıdının aşılmasına veriyor. Bunun için de hidroelektrik santrallere ağırlık verilmesini (ki bu dönemde Rusya'da yalnızca iki adet küçük hidroelektrik santral mevcut), termik santrallerinse gerekli olduğu ölçüde ve hidroelektrik santrallerle birleştirilip, uzun vadede azami yük durumunda devreye girecek şekilde kurulmasını savunuyor. Bunun iç savaşta karşılaşılan durumla yakından ilişkisi olmalı. Zira Rusya'nın ana kömür bölgesi olan Don Havzası ve Bakü petrol yatakları uzun bir süre Beyazların denetiminde kalıyor.

Planın tarımla ilgili bölümüyse diğer bütün bölümlerden daha uzun. Bu başlıkta iki alternatif rekabet halinde. Bölgesel merkezler yaratılarak elektrifikasyonun merkezden kıra doğru yayılması ya da kısa vadede daha az maliyetli ve daha hızlı yapılabilecek küçük kırsal santraller inşa edilerek, bunların sonradan birleştirilmesi. Birinci alternatifin sürükleyicisi kentler ve sanayileşme, ikincisinin sürükleyicisi ise kır. Kısa vadede ikinci alternatifin acil sorunlara daha hızlı çözüm getirebileceği açık. Ancak GOELRO planı ilk alternatifin benimsenmesini savunuyor.

Planın 8. Sovyet Kongresinde sunulmasından[6] sonra hararetlenen tartışmaların odağında elektrifikasyonun gerekliliği ya da ona verilen öncelik değil, seçilen yolun kendisi bulunuyor:

> "Asıl tartışma merkezi elektrifikasyonla ademi merkeziyetçi, küçük ve orta ölçekli elektrifikasyon arasındaydı. GOELRO, Rus teknolojisi ve ekonomisinin mevcut durumu nedeniyle bölgesel santralleri Rus toplumunun ilerlemesi ve dönüştürülmesinde siyasi açıdan zorunlu bir adım olarak görüyordu. Diğer tartışmalarsa yetersiz bilgi ve GOELRO tahminleriyle yerel gerçeklik arasındaki uyum hakkındaydı. Bu tartışmaların çoğunluğu GOELRO planlarına verilen tepkilerken, 1920-1921'in siyasi ortamında, ölçekle ilgili anlaşmazlıklar giderek artmıştır."[7]

---

6 Kongre Moskova'da Bolşoy Tiyatrosu'nda toplanıyor. Sahneye elektrifikasyon planının canlandırıldığı bir harita konuluyor. Haritanın aydınlatılması nedeniyle Moskova'nın aşağı yukarı tamamında elektriklerin kesilmesi gerektiği aktarılıyor. (bkz. J. Coppersmith, *age.*, s.175).

7 J. Coppersmith, *age.*, s.180-181.

Planı "sağdan" eleştirenler, kıra yayılan küçük ölçekli santrallerin bölgesel santrallerden daha hızlı bir biçimde kırı dönüştüreceğini ve sanayileşme için gereken artığın bu sayede yaratılabileceğini savunuyor. Elektrifikasyon planını "soldan" eleştirenlerse planın toplumun bir bütün olarak devrimci dönüşümünü hedefleyen bir atılım yerine, mutedil bir ilerleme fikrini merkeze koyduğunu savunuyor; Savaş Komünizminin pratiklerinin Sovyet topraklarında "üçüncü bir devrim" için yeterli birikimi oluşturduğu ve bu pratiklerin sürdürülmesini talep ediyor.[8] Başka bir ifadeyle sağ eleştiri elektrifikasyon planını yeterince gerçekçi olmamakla, sol eleştiriyse yeterince devrimci olmamakla suçluyor.

Plan 8. Sovyet Kongresinde kabul edildikten sonra 8. Tüm Rusya Elektroteknik Kongresi'nin teknik onayını alıyor. Bu kongre 1921'de, NEP ilan edildikten sonra toplanıyor ve kırsal santrallerin yapımına daha fazla önem verilmesi vurgusu yapılıyor. Bunun plan verilerindeki bazı hataların açığa çıkması ya da planın finansmanıyla ilgili zorluklar gibi "teknik" nedenlerden ziyade NEP'e geçişle ilişkili olduğu açık. Ancak özü itibarıyla devrimin köylülük içindeki dayanaklarının güçlendirilmesine yönelik bir geri adım olan NEP'e geçiş, elektrifikasyon planında "sağın" tezinin galebe çalmasını beraberinde getirmiyor. Ekim 1926'ya gelindiğinde, yani GOELRO planının kabul edilmesinden yaklaşık altı yıl sonra elektrifikasyon için 450 milyon ruble yatırım yapılmış durumda. Aşağıdaki tablo bu yatırımların hangi kalemlere dağıldığını gösteriyor.

8 J. Coppersmith, *age.*, s.179.

Tablo 1: Elektrifikasyon yatırımları, 1920-1926

Yatırımın alıcısı	**Milyon ruble**[a]
Bölgesel santraller[b]	229 (50)
Sanayinin elektrifikasyonu	131 (29)
Banka kredileri[c]	48 (10)
Kırsal ve kentsel santraller[b]	29 (6)
Elektroteknik sanayi	20 (4)
Demiryolları elektrifikasyonu	5 (1)
Toplam	462

[a] Parantez içindeki sayılar toplam içindeki yüzdelik payı belirtiyor.
[b] Devlet bütçesi ve bankalar tarafından finanse edilen yatırım.
[c] Alıcısı belirtilmemiş, ancak büyük olasılıkla sanayi.

Kaynak: Elektrobank, *Finansirovanie elektrohoziaistva (dva goda Elektrobanka),* Moskova-Leningrad, 1927, s. 10-12, s. 40'tan aktaran J. Coppersmith, *age.*, s.234.

Tablo, radikal bir biçimde değişen siyasi ve iktisadi şartlara rağmen elektrifikasyon planının önceliklerinin değişmediğini ortaya koyuyor. Üstelik elektrifikasyon planının uygulanması sürecinde büyük ölçekli yatırımların planlanan hızla yapılamaması, dolayısıyla yatırımların getirisinin beklenenin altında kalması, iç savaşın sona ermesiyle birlikte yakıt kıtlığının hafiflemesi ve bunun planda öngörülen teknik seçimini etkilemesi, NEP'le birlikte hem sanayideki toparlanma ve yeniden yapılanmanın hem de kentleşme hızının enerji talebinin planda öngörülenden çok daha hızlı artmasına neden olması gibi faktörlere rağmen aynı önceliklerde ısrar ediliyor. Bununla birlikte on yılın ortasına gelindiğinde planın altında imzası olanlar dahil, daha pragmatik bir yaklaşımın boy gösterdiği doğru. 1925'te elektrifikasyon planını değerlendiren Krjijanovski, Şulgin ve V.Z. Esin (GOELRO planını hazırladıktan sonra GOSPLAN'a geçen üç plancı), bölgesel santrallerin kritik önemini yine vurgulamakla birlikte küçük ölçekli kırsal santrallerin gerekliliğine daha fazla atıf yapıyor. Şulgin, elektrifikasyonun sanayinin gelişmesindeki rolünün var olan talep, yatırımların getirisi ve diğer iktisadi faktörlerce belirlenmesi gerektiğini, merkezi görevlerinse ülke ölçeğinde ulaştırma ve sistemleri ve bölgesel

santrallerin inşasıyla sınırlı kalması gerektiğini savunuyor.[9] Ancak NEP'le birlikte farklılaşan iktisadi ve siyasi ortamı yansıtan bu görece pragmatik yaklaşım, tablonun da gösterdiği gibi, merkeziyetçiliğe ve sanayinin önceliğine dayanan planlama felsefesinden vazgeçildiği anlamını taşımıyor.

Peki, elektrifikasyon planının başarıya ulaştığı söylenebilir mi? Birinci beş yıllık planda 1913'te 1 milyar 945 milyon kilovat saat elektrik üretilirken, bunun 1927-28'de 5 milyar 50 milyon kilovat saate çıktığı, yani yüzde 259,6 artış sağlandığı verisi sunuluyor. Bunun 1 milyar 870 milyon kilovat saati, yani yaklaşık yüzde 37'si merkezi santrallerde üretiliyor.[10] Planın elektrik enerjisiyle ilgili bölümünde, 1927-28'de toplam kurulu kapasitenin 1,7 milyon kilovat olduğu, bunun 520 bin kilovatının merkezi bölgesel santrallerden sağlandığı, gelecek beş yıl için öngörülen iktisadi büyümenin (özellikle sanayinin elektrik talebindeki artışın) yıllık 22 milyar kilovat saat elektrik üretilmesini gerektirdiği (yani mevcut üretimin dört katı) ve bunun 14 milyar kilovat saatinin bölgesel santrallerden (yani bölgesel santrallerin mevcut üretimin 7 katından fazlasının) temin edilmesinin planlandığı belirtiliyor ve şöyle devam ediliyor:

> "Plana göre toplam elektrik enerjisi üretimini üç veya dört kat artırma sorununu çözme görevi bölgesel elektrik santrallerine ait olacaktır ve bunun için bu santrallerin kapasitesi 1927-28 sonundaki 520.000 kilovattan dönemin son yılında 3.100.000 kilovata çıkartılmak durumundadır. Merkezi elektrik santrallerine, yani salt yerel sınırların ötesine geçen elektrifikasyona dayanan kalkınma programı kırk iki büyük projeyi kapsamaktadır. Bu projelerden otuz ikisi halihazırda inşa halinde veya genişletilmekteyken, kalan onuna yönelik çalışmalar bu beş yılık dönem içinde başlatılacaktır. Elektrik nakil sistemlerinin (20.000 volt ve üzeri) toplam uzunluğu 3.000 kilometreden 13.000 kilometre civarına çıkartılacaktır. Bu genişlemeyi hayata geçirmek için yapılması gereken toplam sermaye yatırımı 3,1 milyar ruble olarak tahmin edilmektedir; buna tekil endüstriyel işletmelerde kurulacak güç tesisatları için yapılacak bir milyar rublelik yatırım da eklenmelidir. Dolayısıyla elektrik üretimi için

9 J. Coppersmith, *age.*, s.252.

10 Gosplan, *age.*, s.11.

yapılacak yatırımlar, sanayiye yapılacak toplam yatırımların yaklaşık yüzde 24'ünü teşkil edecektir ki bu, sanayiye modern gerekliliklere uygun olarak elektrik temini için gereken asgari oran olarak görülebilir."[11]

Bu söylenenlerden elektrifikasyon planının "başarısı" konusunda bir sonuca varmak zor, ancak bir husus açık: 1920 elektrifikasyon planının felsefesiyle birinci beş yıllık planın felsefesi aynıdır. Her iki plan da sanayileşmenin kritik halka olduğunu ve bunun için belirli merkezlerde yoğunlaşan sanayi bölgelerini temel almayı merkeze koymaktadır. Elektrifikasyon planı bütün zorluklara ve NEP'in yarattığı iktisadi ve siyasi ortama rağmen bu doğrultuda işlemeye devam etmiştir. Birinci beş yıllık plan bu deneyime dayanarak yeni ve daha büyük bir hamle yapmayı önüne koymuştur.

Eski bir tartışmanın sürekliliği

Birinci beş yıllık planın temel felsefesiyle 1920 GOELRO planının felsefesi arasındaki süreklilik neden önemli?

Elektrifikasyon planının kabul edildiği 8. Sovyet Kongresine damgasını vuran tartışmalar planla ilgili olanlar değil. Kongrede Bolşevikler arasında 1920 sonbaharında Trotskiy'in çıkışıyla başlayan mevcut Sovyet iktidarının niteliği ve sendikaların rolü hakkındaki tartışma 8. Sovyet Kongresinde ayyuka çıkıyor. NEP'in başlangıcında köylülükle ilgili tartışmalar değil, devletle sanayi işçileri arasındaki ilişkinin nasıl seyretmesi gerektiğine ilişkin ihtilaflar tetikleyici oluyor. Bu, merkeziyetçilik ve sanayinin yönetiminde bürokrasiyle ilgili tartışmalarla bağlantılı.

Tartışmanın tarafları Lenin, Trotskiy ve Buharin. Lenin'in 1920 sonları ve 1921'in ilk ayları boyunca, özellikle NEP'e geçiş kararının alındığı Mart 1921 tarihli 10. Rusya Komünist Partisi (Bolşevik) Kongresine kadar, sürekli bu tartışma hakkında konuşup yazdığını görüyoruz. Ocak 1921'de Pravda'da yayımlanan "Parti Krizi" başlıklı bir makalesine şu saptamayla başlıyor:

"Acı gerçekle yüzleşecek cesarete sahip olmak durumundayız. Parti hasta. Parti ateşler içinde yanıyor. Bütün mesele bu rahatsızlığın

[11] Gosplan, *age.*, s.28-29.

> yalnızca 'hummalı üst kademeleri' mi, belki de sadece Moskova örgütünü mü, yoksa tüm organizmayı mı etkilediği. Ve eğer durum ikincisiyse, hastalık önümüzdeki birkaç hafta içinde, Parti Kongresinden önce, kendi kendine iyileşebilir ve Parti Kongresi hastalığın nüksetmesini olanaksız kılabilir mi, yoksa hastalık devam ederek tehlikeli bir hal mi alacak?"[12]

Krizin çıkışında Trotskiy'in Kasım 1920'de toplanan 5. Tüm Rusya Sendikalar Konferansı'nda sendikaları askeri birlikler gibi yönetmeyi, yöneticilerinin atamayla gelmesini ve devlet tarafından görevden alınabilmesini savunması yatıyor. Parti Merkez Komitesi tartışmayı gündemine alıyor ve Trotskiy'in tezleri, "merkeziyetçiliğin ve askerileşmiş çalışma biçimlerinin bürokrasiye, küçük ölçekli zorbalığa ve kırtasiyeciliğe" neden olacağı gerekçesiyle reddediliyor. Ancak Trotskiy, tezlerini *Sendikaların Rolü ve Görevleri* başlıklı bir broşürde toplayarak, mevcut sendikaları "zanaatkâr muhafazakârlığıyla" ve "korporatif bir seçkinciliği beslemekle" suçluyor.[13]

Trotskiy, Savaş Komünizminin olağanüstü yöntemlerinin devam ettirilmesini, sendikaların buna uygun şekilde yeniden örgütlenmesini savunuyor. Bir tarafta bu var.

Tartışmanın kızışması üzerine 1918'de parti içindeki Brest Litovsk karşıtı "sol" muhalefetin başını çeken Buharin, bir çeşit "orta yolculuğa" soyunuyor. Ancak Lenin, Buharin'in çıkışını sendikalist sapmayla ilişkilendiriyor. Buharin'in tezlerinden bir tanesi, mevcut durumda sendikaların başlıca yönetim organlarına ve merkezi kurullara atama yapmasını zorunlu olması. Lenin, bu tezin sendikalist bir tez olduğunu ve yine 1920 sonbaharında ortaya çıkan, başını Şlyapnikov ve Kollontay'ın çektiği anarkosendikalist İşçi Muhalefetinin teziyle aynı olduğunu savunuyor:

> "Bu, komünizmden açık bir şekilde kopuş ve sendikalizme geçiştir. Bu, özünde Şlyapnikov'un 'devleti sendikalaştırın' sloganının bir tekrarıdır ve Yüksek Ekonomi Konseyi aygıtını parça parça ilgili

---

12 V.I. Lenin, "The Party Crisis", *Collected Works*, cilt: 32, Moskova: Progress Publishers, 2. baskı, 1973, s.43.

13 Dobb, Maurice, *Soviet Economic Development Since 1917*, Londra: Routledge & Kegan Hall Ltd., 6. Baskı, 1966, s.127.

sendikalara devretmek anlamına gelmektedir. 'Zorunlu atamaları öneriyorum' demek tam olarak, 'şunu atıyorum' demektir. ...

"Komünizmse şunu söyler: Komünist Parti, proletaryanın öncüsü, partili olmayan işçi kitlelerine önderlik eder; kitlelerin – önce işçileri, sonra da köylüleri – en sonunda tüm ulusal ekonominin idaresini ele alması için onları eğitir, hazırlar, onlara öğretir (komünizm 'okulu'). Sendikalizm, sektörlerin yönetimini ('ana idareler ve merkezi kurullar') sektörlere bölünmüş partisiz işçi kitlelerine teslim ederek Partiyi gereksiz kılar ve hem kitlelerin eğitilmesine hem de tüm ekonominin yönetiminin işçilerin elinde toplanmasına yönelik süreklilik kazanmış kampanyanın sürdürülmesini terk eder."[14]

Dolayısıyla tartışmanın diğer tarafında da sosyalist kuruluş sürecinde öncü partinin rolünü sorgulayan, iktidarın şeklen işçilere devredilmesini savunan sendikalist eğilim var. 1920-21'e, yani Savaş Komünizminden NEP'e geçişe damgasını vuran tartışma işte bu eğilimler arasında.

Lenin ise sendikaların bağımsız konumlarını korumasını, iş süreçlerinin örgütlenmesinde, devamsızlık ve aylaklıkla mücadelede daha fazla rol üstlenmesini savunuyor. Buna iş disiplininin bürokratik yöntemlerle veya yukarıdan sağlanamayacağını, bunun yalnızca işçi sınıfının bilinçli kesimlerinin harekete geçirilmesiyle mümkün olacağını ekliyor.[15]

Elektrifikasyon planıyla ilgili tartışmaları bundan bağımsız ele almak mümkün değil. GOELRO, Sovyet coğrafyasının merkeziyetçi ve planlı bir müdahaleyle on yıl gibi bir süre içinde radikal bir şekilde dönüştürülmesi, elektrifikasyon üzerinden kırla kent arasındaki ilişkinin farklılaşması, emek süreçlerinin modernleştirilmesi gibi bir dizi iddialı hedefi önüne koyuyor. Bu hedeflere Savaş Komünizminin "olağanüstü" yöntemlerini kullanarak ulaşılabileceği varsayımıyla destek olanlar olduğu gibi, tersinden planı fazla iradeci ve gerçekçi olmaktan uzak (aynı anlama gelmek üzere merkeziyetçi) bulanlar da mevcut. Başka bir ifadeyle GOELRO planı etrafında dönen tartışmalarla sendikaların rolü üzerinden kopan yaygaranın özünde aynı ayrışmanın olduğu söylenebilir.

[14] V.I. Lenin, *agm.*, s.49-50.

[15] M. Dobb, *age.*, s.128.

Bu "ayrışmayı" soyutlamak, Rusya'da devrimci hareketin fikri kaynaklarıyla ilişkisini kurmak mümkün mü?

Lenin, "Parti Krizi" başlıklı makalede tartışmaları ve parti içindeki hizipleşmeleri özetlerken hayli ilginç bir gönderme yapıyor. Aktarıyorum:

> "Diğer taraftan hizipler arası mücadelelerde en iyi insanları bile – hatalı tutumlarında ısrar ettikleri takdirde – ilkesiz demagojiden hemen hemen hiçbir farkı bulunmayan bir duruma sürükleyen, kaçınılması imkansız bir nesnel mantık var. Bu, hizipler arası kavgalardan (örneğin Vperyodcuların Menşeviklerle Bolşeviklere karşı kurdukları ittifaktan) çıkan bir ders."

Vperyodcular kim? Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin 1912'de Prag'da toplanan Altıncı Kongresinden sonra partinin "dönüştürülmesi" talebiyle Vperyod dergisi etrafında toplanan ampiriyomonistlerden, Menşeviklerden ve Troçkistlerden oluşan heterojen bir hizip. Grup 1909 sonunda A.A. Bogdanov ve G. Aleksinskiy öncülüğünde kuruluyor, 1913'te de fiilen dağılıyor. Lenin, 1914'te yazdığı bir makalede "maceracılar" diye nitelediği Vperyodcularla şöyle alay ediyor:

> "Rus Sosyal Demokrasisinin tarihi, kitleler içinde herhangi bir kökü bulunmayan (ve kitlelere dayanmayan her türlü politika maceracı siyasettir), ciddi ve istikrarlı ilkeleri olmayan, bir saat içinde ortaya çıkıp birkaç ay boyunca devam eden ufak gruplarla dolu. Tarihsel olarak burjuva yeniden yapılanma döneminden geçmekte olan küçük burjuva bir ülkede, birbiriyle hiç alakası olmayan entelektüellerin işçilerin arasına karışması ve yukarıda bahsedilen anlamda maceracı bir nitelikte her çeşit grubu oluşturmayı denemesi kaçınılmaz."[16]

Her ne kadar Lenin burada Vperyodcuları kitlelerle hiçbir bağı olmayan "maceracılar" diyerek küçümsese de 1909'da Bogdanov'un ampiriyomonizmiyle ve Lunaçarskiy, Bazarov ve bir dönem Maksim Gorkiy'in de aralarında olduğu "tanrı yapıcılarla" hesaplaşmak üzere *Materyalizm ve Ampiriyokritisizm*'i yazıyor. Üstelik 1909'da felsefi ve siyasi olarak hesaplaştığı ampiriyokritikçiler bu defa bazı Menşevikler ve Trotskiy'le ittifak kurmayı

16 V.I. Lenin, "Adventurism", *Collected Works*, cilt: 20, Moskova Progress, 3. Baskı, 1977, s.356.

başarmış durumda.

Zira aynı yıl yazdığı başka bir yazıda Vperyodcuları daha ciddiye alan bir üslup var:

> "*Vperyod* grubunun tarihi, dağılması ve Trotskiy ve likidatörlerle tekrar tekrar oluşturduğu bloklar, çöküş ve dağılma dönemlerinde entelektüellerden oluşan izole grupların oluşmasının tipik bir örneği olduğundan işçileri, hatta kamuoyunu bir nebze ilgilendiriyor. Herkesin ayrı bir ideolojik grup oluşturma ve proletaryaya farklı bir yol gösterme özgürlüğü var, ancak yeni bir grup kuranlardan bundan daha fazlası beklenecektir. Hiç kimsenin hata yaptığı için suçlanamayacağını söylemeye gerek yok, fakat hem teoride hem de hareketin beş yılı aşkın pratiğinde açıklanmış olan hatalarda *ısrar etmek* Marksizme, işçilerin çoğunluğunun örgütlü ve birleşik mücadelesine karşı savaş açmakla aynı şeydir.
>
> "Likidatörlerin ve Vperyodcuların savrulmaları ve sapmaları rastlantı değildir; onlar yıkım ve dağılma döneminde doğmuşlardır. Marksist işçilerin sınıf mücadelesinde yolun her iki yanında da bu burjuva sapmaları görüyoruz ve bu sapmalar sınıf bilincine sahip tüm işçiler açısından bir uyarı işlevi görüyor."[17]

Lenin'in Vperyodcuları kitlelerle bağı olmayan, dağılmaya mahkûm bir aydın hizbi olarak değerlendirmesinin ötesinde Rus devrimci hareketi içinde sürekli yeniden ortaya çıkan bir tür olarak gördüğü anlaşılıyor. Bunu Rusya'nın "küçük burjuva" karakteriyle ve 1905 Devrimi'nin yenilgisinin yarattığı nesnel ortamla ilişkilendiriyor. Kanımca bu "nesnelliğin" 1920'ler boyunca çok da değişmediğini söylemek yanlış olmaz. Rusya, artık işçilerin iktidarda olduğu bir köylü ülkesi olmaya devam etmektedir; zaten NEP'in ilanıyla birlikte Lenin sendikalar üzerinden patlayan tartışmanın yanıtının başka bir yerde, köylülükle işçi sınıfı arasındaki ittifakın sağlamlaştırılmasında olduğunu görmüştür. Yine 1920'ler Bolşeviklerin birçok kesitte verdikleri mücadelenin bir varoluş mücadelesi olduğunu iliklerine kadar hissettikleri bir dönem. Buna bir "dağılma ve çöküş" korkusunun eşlik etmesini ve yine bu son derece politikleşmiş ortamda bu korkunun kendisini

---

17 V. I. Lenin, "The Vperyodists and the Vperyod Group", *Collected Works*, cilt: 20, Moskova: Progress, 3. Baskı, 1977, s.492.

farklı bağlamlarda sürekli olarak yeniden üretmesinde şaşılacak bir yön olmadığını söyleyebiliriz.

O halde 1920'lerin tartışmalarının, bu arada elektrifikasyon planıyla birinci beş yıllık plan arasındaki sürekliliğin de, Sovyet tarihi boyunca izini sürebileceğimiz bir gerçekliği var. Bu nedenle NEP'in son döneminde bir kez daha benzer hizipler ortaya çıkıyor; bu kez tartışmanın odak noktasında sanayileşmenin kaynakları ve hızı duruyor. Bu sürekliliğin izini sürmek ve aldığı farklı görünümleri tartışmak üzere, daha teorik görünen ama kanımca özünde aynı mesele etrafında dönen eski bir tartışmaya bakmakta fayda var.

Rus düşüncesinde "mekanizm"

İngiliz tarihçi E.H. Carr, *"Devrimler kolay kolay kendilerine ilham veren ütopyacı hayalleri unutturmaz. Hatta diyebiliriz ki, döneceği bir Ütopyası olmayan her toplum çürümeye mahkûmdur"* [18] diyor. Başka bir yerdeyse ütopyacı geleneğin iki kaynağı olduğuna işaret ediyor. Birincisi ütopyayı erdemin gerçekleşmesi olarak yorumlayarak ona ahlaki bir anlam yükleyen gelenek. Temsilcileri arasında Rousseau, Jakobenler, Fourier ve Owen'ı sayıyor. Diğeri ise ütopyayı bilimsel bilginin yayılması, verimliliğin artışı olarak görüyor. Bunu ise Saint-Simon, Turgot, Condorcet gibi isimler temsil ediyor. Carr, bu iki kaynağa işaret ettikten sonra şöyle devam ediyor: *"Marx belki de bilinçsiz bir şekilde, uygarlığın gelişimine ilişkin bu iki yaklaşımı sentezliyordu."* [19]

Marx'ın sentezinde gelecek tahayyülünün ahlaki boyutuyla bilimsel boyutunun ayrıştırılması mümkün değil. Ancak "mekanik" düşünce, bu sentezin kendisini şematize ederek, sentezlenen unsurlardan birini diğerine bağımlı kılıyor. Sovyet düşünsel geleneğinde, çeşitli cephelerde bu tarzın örnekleriyle sık sık karşılaşıyor ve sürekli yeniden ortaya çıktığını görüyoruz. Özellikle bilimin dönüştürücülüğüne mutlak bir güven duyulması ve bilimin kutsanması şeklinde tezahür eden, kökenleri ampirist idealizme dayanan, pozitivizmle yakın bir akrabalık ilişkisi bulunan tutumların

18 E.H.Carr, *1917. Öncesi ve Sonrası*, İstanbul: Birikim, 2007, s.211.

19 E.H. Carr, *age.*, s.76.

eksik olmadığını söylemek mümkün. Bunlar var, ama karşıtları da var ve bu anlamda Sovyet entelektüel birikimi oldukça zengin örneklerle dolu. Kökenleri devrim öncesine, Rus Aydınlanmasına dayanıyor.

Bolşevik gelenek içinde deneyselci görüşün ilk örneklerinden bir tanesi 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkıyor. Bogdanov, Bazarov, Yuşkeviç, Berman ve Lunaçarskiy'in başını çektiği "ampiriyokritisizm" akımı öylesine güçleniyor ki bu durum, Menşevikler ve bu arada Plehanov'un Bolşeviklere yönelik revizyonizm suçlamalarında haklılık payı olduğunu gören Lenin'i *Materyalizm ve Ampiriyokritisizm* kitabını yazmaya zorluyor. Bogdanov'un ampiriyokritisizmi, daha doğrusu kendi adlandırmasıyla "ampiriyomonizmi", *"gerçekliğin toplumsal olarak örgütlenmiş deneyim"* olduğunu vaaz ediyor. Bu ifadedeki "örgütlenme" fikri ampiriyokritisizmin kurucularından Mach'ın antirealizmine dayanıyor. Bogdanov'a göre, *"Yasalar, doğrudan deneyim alanına ait değildirler; yasalar, deneyimin bilinçli bir şekilde yeniden incelenmesinin sonuçlarıdır; deneyimde verili değildirler, ancak deneyimi örgütlemenin bir aracı olan düşünce vasıtasıyla düzenlenmiş birlik olarak bir uyuma kavuşturulurlar."* [20] Bogdanov antirealist pozisyondan, nesnelliğin kendisinin beşeri örgütlenmenin bir sonucu olduğu görüşüne ilerliyor:

> "Deneyimde karşılaştığımız fiziksel bedenlerin nesnelliği, son tahlilde, farklı insanların yargılarının karşılıklı olarak geçerli kılınması ve uzlaştırılmaları *[vıskazivaniye]* temelinde tesis edilir. Genel olarak fiziksel dünya toplumsal olarak üzerinde uzlaşılmış, toplumsal olarak uyumlulaştırılmış, tek kelimeyle, *toplumsal olarak örgütlenmiş deneyimdir..."* [21]

Nesnelliği "toplumsal olarak örgütlenmiş deneyim" olarak gören, dolayısıyla saf bir idealizmden başka bir şey olmayan bu görüşün mekanizmle ne ilişkisi olduğunu görmek için ampiriyokritisizmin siyasi içerimlerine ve "Marksist ütopya"yla ilişkisine biraz

---

[20] A.Bogdanov, Empiriomonizm, 1905-1906, I. kitap, s.40'tan aktaran David Bakhurst, *Consciousness and Revolution in Soviet Philosophy*, Cambridge: Cambridge University, 1991, s.105.

[21] A. Bogdanov, *age.*, I. kitap, s. 36'dan aktaran D. Bakhurst, *age.*, s.105.

daha yakından bakmamız gerekiyor.

Ampiriyokritikler, Marksizmin toplumsal gelişime ilişkin çözümlemelerini bilimsel gibi görünen bir dil kullanarak, kendi kendine gelişen sistemlerin örgütlenişiyle ilişkili teknik sorulara indirgiyorlar. Bogdanov, *"sınıfsal bölünmeyi işbölümüyle birlikte ortaya çıkan farklı örgütsel rollerin bir fonksiyonu"*[22] olarak ele alıyor. Dolayısıyla sınıflar mücadelesi örgütsel üstünlük ve belirleyicilik için verilen bir mücadele olarak tanımlanmış oluyor. Devrimin zorunluluğu ise, örneğin kapitalizmin örgütleyici sınıfı olan burjuvazinin "teknik üretim süreci"nden kopmuş olması ve artık "işlerin yürütücüsü olan" proletaryaya hizmet eden bir ideolojiyi sürdürmeyi başaramaması ile açıklanıyor. Bundan böyle teknik uzmanlığa sahip olan işçi sınıfı üretim sürecinin örgütlenmesi işlevini üzerine almalı ve deneyimi örgütlemenin yeni ve farklı yollarını kurmalıdır; Bogdanov'un devrimin zorunluluğuna getirdiği açıklama bu. 1909'da ortaya attığı, ama aslen devrimden sonra, 1920'lerde, kitleselleşen "proleter kültür" (Proletkült) akımının temelinde de bu anlayış yatıyor.

Hâlâ bu düşüncenin Lenin tarafından mahkûm edilen bir idealist görüş olmanın ötesinde fikri planda neden ve nasıl yeniden üretildiğini açıklamış sayılmayız. Bunun için biraz daha ayrıntıya girmek gerek.

Ampiriyokritisizm komünizmi ne şekilde tahayyül ediyor? Bu soruyu yanıtlamak üzere Marksist tarihselciliğin Rus ampiriyokritikleri tarafından neye dönüştürüldüğüne bakalım:

> "...Örneğin Marx'ın işbölümünün kendisini açıklamak üzere başvurduğu mülk sahipliği kavramı Bogdanov'un okumasında ancak çok önemsiz bir rol oynuyor. Ayrıca Marx tarihin ilerletici gücü olarak mülkiyet ilişkileri üzerindeki çelişkileri görürken Bogdanov toplumsal değişimi teknik olandan idari olana, oradan da ideolojik olana uzanan örgütlenme tarzları diyalektiğinin bir sonucu olarak resmediyor. Bogdanov'un Marx'ı yeniden tanzim edişi, toplumsal ilişkileri, kendileri de bütün karmaşık sistemlerin gelişimini tayin eden yasaların halleri olan örgütlenmenin genel ilkeleri tarafından belirlendiğini göstermeyi amaçlıyor. Dolayısıyla Bogdanov toplumu

[22] A. Bogdanov, *age.*, s.85-142 ve s.139-142'den aktaran D. Bakhurst, *age.*, s.125.

> kendi kendisini düzenleyen, son kertede enerjinin korunumu yasası ya da 'denge ilkesi' gibi bir yasanın belirlenimi altında bulunan karmaşık bir makine ya da organizma olarak anlıyor. O halde Bogdanov, Marx'ın iktisadi ve siyasi kategorilerini bu tür genel yasaların uygulanabileceği terimlere tercüme ediyor. Bogdanov'un 'örgütsel' retoriği sınıf çelişkisini, nihai olarak sistemin dengeye gelme yönündeki genel eğilimi tarafından çözülen, sistem içerisindeki bir arıza ya da koordinasyon bozukluğu olarak resmetmesine izin veriyor."[23]

Buna bir de, çelişkiyi asgarileştirip "dengeyi" azamileştiren daha "rasyonel" örgütlenme biçimlerine doğru ilerleyen toplumsal gelişme tarifini eklemek gerek. Bu söylenenlerin sosyalist kuruluşla, sosyalist planlamanın felsefesiyle çok yakından ilişkili olduğunun artık daha açık olduğunu sanıyorum.

Toplumsal ilerleme "toplumsal deneyimin örgütlenmesi"yle gerçekleşiyorsa ampiriyokritiklerin yanıtlamak durumunda oldukları sorulardan bir tanesi *"kimin deneyimi?"* sorusudur. Bogdanov'un bu soruya verdiği yanıt, kabul etmek gerekir ki, oldukça sarih: *"... devrim yeni, özsel olarak ortaya çıkan bir proleter kültürün doğuşunu da içermek zorundadır. Böyle bir kültür, totalleştirici teorilerden değil, işçi sınıfı hareketinin kendi gelişiminden doğacaktır."* [24] Öyleyse Lenin'i *Materyalizm ve Ampiriyokritisizm*'i yazmaya sevk eden tek neden ampiriyokritisizmin idealizmiyle hesaplaşmak değil, aynı zamanda felsefi planda *Ne Yapmalı*'yı savunmaktır diyebiliriz. Zira ampiriyokritikler ve "Tanrı Yapıcılar" gibi müttefikleri sosyalist kuruluş sürecinde öncü parti teorisi defterini kapatıyorlar ve yerine "bilimsel yasaların" yön verdiği işçi sınıfı deneyiminin "kendiliğinden" gelişimini koyuyorlar. Sık sık anarkosendikalistlerle yan yana gelmeleri tesadüf değil.

Yıllar sonra Lenin'in Rus ampiriyokritiklerine karşı verdiği mücadeleyi ele alan bir Sovyet düşünür, Evald Vasilyeviç İlyenkov, Lenin'in nesnel bilginin olanaklılığını savunurken aynı zamanda öncü parti düşüncesiyle uyumlu bir epistemoloji kurmaya çalıştığını vurguluyor.[25] İlyenkov'a göre Plehanov'un Machçılığa

---

23 D. Bakhurst, *age.*, s.125-126.

24 D. Bakhurst, *age.*, s.130.

25 E.V.Ilyenkov, "Leninist Dialectics and the Metaphysics of Positivism", 1980, http://marxists.org/archive/ilyenkov/works/positive/positivism.pdf

yönelttiği eleştirilerin başarısız olmasının temel nedeni de bu epistemolojik temeli geliştirmek için hiçbir adım atmamış olmasında yatıyor. Söz konusu olan, "materyalist bilgi teorisinin temeli olarak diyalektik"tir. İlyenkov, siyasette işçi sınıfı hareketinin kendiliğinden gelişimine bel bağlayan Bogdanov'un bilgi teorisi alanında da felsefeyi yalnızca bilimin emrindeki bir araca indirgeyerek her iki alanda da kuyrukçuluk örneği gösterdiğini belirtir. Lenin'in *Materyalizm ve Ampiriyokritisizm*'i ise bilimsel düşüncenin mantığının diyalektik olarak kavranışını ortaya koyar:

> "Bilim adamı gerçekten de bilimsel kavrayışın yöntemlerini ve kurallarını herhangi bir epistemoloji uzmanından daha iyi bilir. Bilim adamı bu yöntemleri ve kuralları felsefeden öğrenmek durumunda değildir. Diğer yandan bilim adamı, materyalist açıdan ortaya konan bilgi teorisinden başka bir şey öğrenebilir: Bilimsel düşüncenin diyalektik olarak kavranışını; ki bu Lenin'e göre diyalektikle eşanlamlıdır.
>
> "*Materyalizm ve Ampiriyokritisizm*'in en başından itibaren özellikle bu soruyla ilgilendiğini anlamayan okur bu eserden kesinlikle hiçbir şey anlamamış olacaktır..."[26]

Görünüşte felsefeyle bilim ilişkisine ve materyalist bilgi kuramına dair eski ve köklü bir tartışmanın bir çeşidiyle karşı karşıyayız. Ancak bu konu devrim öncesi Rusya'sında olduğu gibi Sovyetler Birliği'nde de çok farklı bağlamlarda yeniden ortaya çıkan bir dizi siyasi boyuta sahip. Yukarıda Bogdanov'un (İlyenkov'a göre) "pozitivist" teorisinin siyasi içerimlerine değindim. İlyenkov Lenin'in tartışmaya noktayı koyduğuna ikna olmuş görünüyor. Ancak İlyenkov'un felsefesini Sovyet felsefesinin tarihsel gelişimi içinde inceleyen David Bakhurst, Lenin'in çözümünün önemli bir muğlaklık barındırdığını ve esasen İlyenkov'un çalışmasının bu muğlaklıkta kendi pozisyonunu Lenin'in otoritesine sığınarak güçlendirme çabası içinde olduğunu iddia ediyor.[27] Bu muğlaklık

---

26 E.V. İlyenkov, *agm.*, s.79.

27 Şöyle yazıyor: "Lenin'in materyalizmindeki derin belirsizliğin, eserinin sadece İlyenkov'un doğrudan bir realizm, bilginin öznesi ve nesnesi arasında birlik anlayışı, geliştirmek yönündeki Hegelyen arayışına ilham vermekle kalmadığını, aynı zamanda İlyenkov'un hasımlarının etkin olduğu bilimsel ampirizme de esin kaynağı olduğunu keşfettik" (D.Bakhurst, *age.*, s.134).

Sovyet düşüncesinin daha sonraki gelişiminde ampiriyokritisizmle yaşanana benzer hesaplaşmaların yeniden ve yeniden ortaya çıkmasının sebeplerinden bir tanesi sayılıyor.

Bakhurst, Lenin'in çalışmasının bir yandan amprizm ve pozitivizmi reddeden, dolayısıyla özne-nesne, öz-biçim, düşünce-varlık dualitelerinden kaçınan radikal bir gerçekçiliğe, diğer yandan bilimsel açıklamaya hiçbir *a priori* kısıtlama getirmeyen ve felsefeye bilimin kazanımlarını genelleme görevi veren muhafazakâr bir realizme kaynaklık ettiğini öne sürüyor. Muğlaklıktan kasıt bu... Ardından bu çeşit bir ampirizmin Sovyet felsefesinde tekrar tekrar ortaya çıkışından söz ediyor:

> "[Amprizme göre] Bilim, açıklama olarak sayılabilecek her ne varsa bunları belirlerken felsefe ise bilimin 'dünyanın mutlak biçimde kavranması' şeklini alan mutlak doğruya ilerleyen sonsuz çıkışının cazip bir resmini çizer. Bu tür bir ampirizm Sovyet felsefesinde çeşitli şekillerde ifadesini bulmuştur. Örneğin Meliuhin'in ontolojik materyalizminde (1966), Tiuhtin'in sibernetik biliminde (1972) ve Dubrovskiy'in zihin ve düşünsellik felsefesinde (1980) bu açıktır. Bunların hepsi de felsefenin işinin, muhafazakâr realizmin Kartezyen çerçevesi içerisinde, bilimin mutlak bilgiye ulaşma çabasının bir dökümünü sunmak olduğunu varsayar."[28]

Burada *Materyalizm ve Ampiriyokritisizm*'in bu çeşit bir muğlaklık içerip içermediğini tartışmam mümkün değil, ancak Sovyet deneyiminde daima pratiği teorileştirme eğiliminde olan bir düşünüşün sürekli yeniden üretildiğine katılıyorum. Yukarıdaki değerlendirmeyi de mekanik-ampirist düşüncenin Kartezyen akılla bağlantısını kurması açısından değerli buluyorum. Kartezyen akıl, maddi dünya ile düşünsel dünyanın iki ayrı alan olduğunu buyuruyor. Kartezyen felsefeye göre aklın, düşünce dışı nesnelerin dünyasına müdahalesi ancak dolaylı olarak gerçekleşebiliyor. Dolayım, sadece zihinsel yetiler sayesinde mümkün oluyor. Oysa Marx'ın sentezi, insanın eylemliliğinin nesnel gerçekliğe düşünsel nitelikler kazandırdığını ifade ediyor ve Kartezyen aklın "iki dünyası"– düşünce ve gerçeklik – arasındaki duvarı yıkıyor. Marx'la birlikte "nesnel gerçeklik" münhasır bir biçimde maddeden ibaret

[28] D. Bakhurst, *age.*, s.123.

değildir; zihnimizden bağımsız olarak var olan gerçeklik düşünsel niteliklere de sahiptir. İlyenkov, Marx'ın Kartezyen dualizmi reddedişini şu şekilde ifade ediyor:

> "Düşüncenin ve tefekkürün biçimlerini bir kuşaktan diğerine aktaran 'beden', 'organizma', (bireyin bedeninin fizyolojik örgütlenişini de içeren) kendinde doğa değil, insan emeği tarafından yeniden oluşturulan doğadır (Marx'ın 'insanın organik olmayan bedeni' dediği şeydir)."[29]

"Anlamlandırma" çabasında bilimin ve felsefenin rolünün ne olacağı tartışması, bir yanıyla Kartezyen akılla Marksizmin bir çatışma alanına dönüşmektedir. Marksizmin Aydınlanma düşüncesini içererek aştığını kabul ettiğimizde bu çatışma daha anlaşılır olmaktadır. Başka bir ifadeyle, mekanik yaklaşım Aydınlanma düşüncesinin serptiği toprakta yetişen ama Marksizmin ana gövdesini beslemeyen köklerden bir tanesidir. Bu kök ayıklandığında özne-nesne, düşünce-varlık dualizmi yerini düşünen insanın etkinliğine bırakır ve soru bu etkinliğin kendisinin nasıl anlamlandırılacağına dönüşür.

Bu önermeyi şu şekilde somutlamak mümkün: Beynin kendisi düşünmez, beyin aracılığıyla düşünen "kişi"dir. Bunu şöyle tamamlayabiliriz: "Bir bireyin zihinsel durumunun içeriği, bedeninin veya beyninin fiziksel durumu tarafından değil, toplumsal yaşam içerisindeki faaliyetlere katılımının biçimleri tarafından tayin edilir." O halde zihinsel durumun içeriği "kafanın dışındaki" faktörler tarafından belirlenir, yani söz konusu durumların öznesinin toplumsal çevre içerisindeki "konumlanışı" anlamsal olarak zihinsel olana neden olmakla kalmaz, onu kurar.[30]

Mekanik yaklaşıma göre insan etkinliği, ona dışsal olan nesnel (maddi) yasalar tarafından kesin bir biçimde sınırlandırılır. "Akılcı davranış" bu nesnel yasaların bilim tarafından keşfedilmesi ve insan etkinliğinin nesnel yasalara göre kendisini dönüştürmesidir. O halde mekanik yaklaşım sadece şematizmden ibaret değildir;

29 E.V. İlyenkov, "Vopros o tojdestve mişleniya i bıtiya v domarksistkoy filosofii" [Marx Öncesi Felsefede Düşünce ve Varlığın Özdeşliği Sorunu], s.31'den aktaran D. Bakhurst, *age.*, s.245.

30 D. Bakhurst, *age.*, s.248.

aynı zamanda insanın, dolayısıyla toplumsal sınıfların etkinliğini maddi yasalara tabi kılma sürecidir. İnsan etkinliğinin dönüştürücülüğünden yine de söz edilebilir; zira bu nesnel yasalar keşfedildiği sürece insan etkinliği ona uyumlu hale getirilir. Bu görüşün bilimsel bilginin yaygınlaşması ve verimliliğin artmasıyla özetlenen bir ütopyacı gelenekle akrabalığı ortadadır.

Burada Sovyetler Birliği'nde mekanik görüşün neden ve nasıl bir süreklilik sahibi olduğunun ayrıntılı bir tarihçesini aktarmak mümkün değil. Sovyet düşünsel hayatının özelliği mekanik yaklaşımın tekrar tekrar ortaya çıkmasının ötesinde, hep bir siyasi yol olarak görülmesiyle de karakterize edilebilir. Pek çok örneği var. Bir tanesi planlama alanında 1920'lerin erekselci (teleolojik)-kalıtsalcı (genetik) tartışması... Stalin döneminde somutlanan planlama felsefesini oluşturan erekselci ekolün önde gelen ismi Stanislav Gustavoviç Strumilin, sosyalist planlamanın mantığını şöyle özetliyor:

> "Planlar nesnel olanakların incelenmesiyle başlamalı, ancak sadece 'akıl veren akademisyenler, çoğunlukla üreticilerin kolektif iradesinin ekonomideki faktörlerden bir tanesi olduğunu' ve bu iradenin, kendileri de kitlelerin bir parçası olan plancılar tarafından sadece tahmin edilmesinin değil, yoğunlaştırılması ve harekete geçirilmesi gerektiğini unutuyorlar. O halde planlar, kolektif iradeyi belirli görevlere yoğunlaştırmaya çalışan bir 'iktisadi hedef ve programlar sistemi' olmalıdır. Planların başlangıç noktası tarımdaki durum olamaz. 'Planlarımızı oluştururken başlangıç koordinatı olarak tahmin edebildiklerimizi değil, hedef olarak koyup programlayabildiklerimizi almak zorundayız.' Ekonominin bir dalı, 'en fazla toplumsallaşmış ve bütünüyle amaca yönelik etkilerimize açık olan' dalı, yani büyük ölçekli sanayi önde gelen halka olmalıdır."[31]

Kanımca bu tanımda önem taşıyan vurgu planlamanın nereden başlaması gerektiği (tarım mı sanayi mi?) tartışması değil. Kaldı ki bu konuda erekselcilerle kalıtsalcılar arasında ya da NEP döneminin "sağ" ve "sol" muhalefetinin itirazları arasında bir fark da bulunmuyor; iki taraf da sanayiye ağırlık verilmesi konusunda

[31] R.W. Davies, "Some Soviet Economic Controllers I", *Soviet Studies*, cilt 11, sayı 3, Ocak 1960, s.291.

uzlaşıyorlar. Ancak önde gelen temsilcileri Groman, Bazarov ve Kondratiev olan kalıtsalcı ekol, Konjonktür Dairesi'nde yoğunlaşıyor ve planlamanın ileriye dönük projeksiyonlara (tahminlere) dayanan bir hedef ve programlar sistemi olması gerektiğini savunuyorlar. Bu nedenle özellikle tarımda sanayinin geliştirilmesini mümkün kılacak bir verimlilik artışı sağlanmasına öncelik verilmesi gerektiğini ileri sürüyorlar. Strumilin ve erekselci ekolün bakışı ise "kolektif iradeyi belirli görevlere yoğunlaştırmaya çalışmak"tan hareket ediyor ve sanayileşme için gerekli artığın bizzat sanayideki gelişimin kendisi tarafından yaratılacağı anlayışına dayanıyor.

Bir soyutlama yapacak olursak kalıtsalcılar, insan etkinliğinin nesnel yasalar tarafından sınırlandırıldığı ve akılcı davranışın bu nesnel yasaları keşfederek etkinliği ona göre yeniden kurmak olduğunu öne süren mekanik yaklaşımın bir örneğini sunuyorlar. Erekselcilerse buna itiraz ediyor ve insan etkinliğinin bizzat toplumsal nesnelliğin bir unsuru olduğundan ve meselenin bu etkinliğe nasıl yön verileceğinin keşfedilmesi olduğu düşüncesinden hareket ediyorlar.

1920'lerde mekanik yaklaşım kendisini sadece iktisat alanında göstermiyor. Felsefede de mekanik görüş ana akımlardan bir tanesi haline geliyor. 1924-1929 arasında Sovyet felsefesine Mekanikçilerle (kendilerini bu şekilde tanımlıyorlar) Deborinciler arasındaki tartışma damgasını vuruyor. Tartışmanın kaynağında S.K. Minin'in 1920'lerin başında ortaya attığı, *sosyalist toplumda felsefeye gerek kalmadığı, bilimin egemen olduğu ve bilimin de komünizm aşamasına geçişle birlikte her şeye içkin hale gelerek yadsınacağı* tezi yatıyor. Temsilcileri arasında I.I. Skvortsov-Stepanov, S. Varyaş, S.Yu. Semkovskiy ve V.N. Sarabyanov'un yanı sıra Nikolay Buharin ve ünlü Menşevik Lyubov Akselrod'un da bulunduğu Mekanikçiler, Minin'in tezini büyük ölçüde benimsiyorlar. Bu dönemde Aleksandr Bogdanov da Mekanikçi görüşün müttefiki olarak bir kez daha sahne alıyor. Bilimin açıklama kaynaklarının nesnel gerçekliğin tam bir resmini sunmak için yeterli olduğunu, onun indirgeme yöntemlerinin sadece fiziksel nesnelerin değil, yaşayan organizmaların ve psikolojik fenomenlerin de doğasını, ilkesel olarak, açıklama gücüne sahip olduğunu ileri sürüyorlar.

Felsefeyi ortadan kaldırma konusunda Minin kadar ileri gitmiyor, ancak bilimin özerkliğinin korunmasını savunuyor ve felsefenin bilim tarafından kullanılan en genel kavramları ve yasaları açıklığa kavuşturmakla yükümlü olduğunu belirtiyorlar. Diyalektiği, sonuçlarını bilimsel pratiğin genellenmesinden türeten "genel bilimsel metodoloji" olarak tarif ediyor, felsefecilerin bilimden bağımsız bir bakış açısına sahip olamayacağını öne sürüyorlar.[32] Bakhurst, Mekanikçilerin paylaştıkları ortak hipotezin şu olduğunu kaydediyor: *"Bütün fenomenler, doğaları, doğa biliminin yasalarına başvurularak açıklanabilecek antitelerdir veya bu tür antitelere indirgenebilirler."*[33] Bu hipoteze getirilen yorumlardan bir tanesi ise şu: *"Bütün fenomenler ya fiziksel terimlerle açıklanabilirler ya da fizik yasalarının etkisi altında oluşturulmuş fiziksel fenomenlere ait modeller vasıtasıyla anlaşılabilirler."* [34]

Bu hipotezin NEP döneminde sağ muhalefetin başını çeken Buharin'le ilişkisini de şu örnekle açıklıyor:

> "Bu tür 'kıyaslayıcı' düşüncenin bir örneği Buharin'in 'denge' fikrini Marx'ın tarih kuramına uygulayışıdır. Buharin'e göre toplumsal kargaşa ve devrim, bir toplumun teknolojik düzeyiyle üretim ilişkileri arasındaki aykırılığın neden olduğu 'dengedeki bir bozulma'nın sonucu olarak anlaşılmalıdır. Bu görüşe göre tarih, komünizm, teknoloji ile üretim ilişkileri arasında istikrarlı bir uyum tesis edene kadar dengenin sürekli olarak bozulması ve yeniden kurulması sürecidir."[35]

Bunun sosyalist kuruluş ve planlamayla ilgili sonuçları açık olmalı; ifadesini Groman ve Bazarov'un "kalıtsalcı" yaklaşımında buluyor, NEP döneminin "kötü dengesi"ni sürdürmeyi ve sanayileşmenin kırla kent arasındaki bu dengenin korunması sayesinde açığa çıkan artıkla gerçekleştirilmesini savunuyor; planlamanın konjonktür analizine dayanan tahminler üzerinde inşa edilmesi fikrini destekliyorlar. Felsefi planda ise Buharin ve bu arada Bogdanov, "rasyonel planlamanın" mümkün olduğunu, çünkü

32 D. Bakhurst, *age.*, s.31-32.
33 D. Bakhurst, *age.*, s.33.
34 D. Bakhurst, *age.*, s.33.
35 D. Bakhurst, *age.*, s.35.

olgular hakkında herhangi bir tartışmanın söz konusu olamayacağını söylüyorlar.

> "Uzlaşmanın önündeki psikolojik engeller ortadan kalktığında bilim, rakip stratejiler arasından hangisinin en verimlisi olduğunu şeffaf kılarak örgütlenme sorunları üzerinde bir uzlaşmanın sağlanmasını garanti edecektir. Bu düşünce çoğu zaman Mekanikçilerin bilimin gücüne dair tahayyüllerine içkindir."[36]

Gerek planlama alanındaki tartışmanın, gerekse felsefi tartışmanın ne şekilde çözüldüğü biliniyor. Ancak ulaşılan bu "çözüm yolu"nun önemini vurgulamak gerekli. Çünkü teorik tartışma pratikte, siyasette bitiyor. Kuşkusuz öyle olacak denilebilir; ancak kastettiğim teorik tartışmanın bir sonuca bağlanamadığı, ama seçilen pratiğin daha sonra teorileştirildiği ve çoğu zaman siyasi ve akademik kurumların otoritesi sayesinde üstünlük ilan ettiği. 1924-1929 arasında süren Mekanikçiler-Deborinciler tartışmasında olan da bu... Seçilen pratiğin teorileştirilmesi, mekanik düşünceyi köklerinden sökemiyor, sadece gövde uzadıkça onu kesmekle yetiniyor. Dolayısıyla bu düşünce sürekli olarak yeniden yeşeriyor; üstelik her defasında daha gür bir şekilde topraktan fışkırıyor...

SBKP'nin XX. Kongresinde Hruşçov'un uzun dönemli planlarla tutarlı yeni bir parti programına ihtiyaç olduğunu söylemesinin ardından 1961'de yeni program yazılıyor. Taslak programda Sovyetler Birliği'nde yirmi sene içerisinde, 1980'de, komünizmin temellerinin hazır olacağı söyleniyor. Hruşçov XXII. Kongre'de bunun daha kısa süre içerisinde gerçekleşeceğini öne süren delegelere, yirmi senenin ancak yeteceğini, çünkü "komünizmin bolluk" anlamına geldiğini söylüyor ve sözlerini "Sovyet insanlarının var olan kuşağı komünizmde yaşayacak"[37] vaadiyle sonlandırıyor. Programdaki bu yirmi yıl öngörüsü mevcut büyüme oranı (ortalama yüzde 10) ve sektörler arasındaki mevcut dengenin (üretim malları kesiminin tüketim malları kesiminden yüzde 20 daha hızlı büyümesi) korunması varsayımına dayandırılıyor. Mevcut pratikler devam ettiği sürece sanayi işçileriyle köylülük arasındaki

36 D. Bakhurst, *age.*, s.54.

37 Schlesinger, R., "The CPSU Programme: The Conception of Communism", *Soviet Studies*, cilt 13, sayı 4, Nisan 1962, s.383.

toplumsal farklılaşmanın ortadan kalkacağı öne sürülüyor. *Kommunist*'teki bir makalede Gatovskiy, sanayi işçileriyle köylülük arasındaki farklılığın ortadan kalkmasının komünizm için yeterli olmadığını, kol emeğiyle zihinsel emek arasındaki farklılıkların da yok olması gerektiğini yazıyor ve bunun ancak üretimin tamamen otomasyona geçmesiyle mümkün olacağını ileri sürüyor. *"O halde Hruşçov'un bir program görevi olarak öngördüğü komünizm, yaşam standartlarının çok büyük ölçüde iyileştirildiği, ama toplumsal farklılıklardan henüz kurtulamamış bir toplumdur."*[38]

Demek ki mekanik düşünce de karşıtları da Sovyetler Birliği'nin fikri dünyasından hiç eksik olmuyorlar. Hruşçov'un "yirmi yılda komünizm" formülüne bir başka karşı çıkış da 1955'te Molotov'dan geliyor. Molotov, kolhoz sistemi sanayiden ayrı bir biçimde var olmaya ve bölüşüm süreci *produkto-obmen* (malların doğrudan değişimi) tarafından değil, para dolaşımı tarafından belirlenmeye devam ettiği sürece Sovyetler Birliği'nde sosyalizmin kuruluşunun tamamlanmış sayılamayacağını belirtiyor. Molotov partiden ihraç ediliyor ve 1960'ta kolhoz sisteminin daha uzun bir süre devam edeceği, "sosyalist mülkiyet"in iki biçiminin uyumlu gelişiminin sürdürülmesiyle komünizme geçişin olanaklı olduğu ilan ediliyor. 1961 programında, iki mülkiyet biçiminin bütünleşmesiyle paranın ortadan kalkması ve gereksinime göre bölüşüm ilkesine geçilmesi konusu, Mikoyan'ın deyişine göre, *"bazı partililerin bu konudaki ısrarları üzerine"* sonradan ekleniyor. Diğer yandan program Hruşçov reformlarının sürdürülmesi varsayımı altında, ücretsiz sosyal hizmetlerin gelir içindeki payının önemli ölçüde arttığı, ancak gelirin geri kalan kısmını giderek artırılan temel ücretlerden oluştuğu bir sistem öngörüyor.[39]

Yine "Hruşçov reformları"nın bir pratiği olan çalışma haftasını 5,5 güne, çalışma saatini de 7 saate indirme politikasının sürdürülmesinin komünizme geçiş için yeteceği varsayılıyor. İnsanın bütün boyutlarıyla gelişmesi için boş zamanın artırılmasının önemine işaret ediliyor, ama ne çalışmanın ne de "boş zamanın" ne şekilde örgütleneceği ve bunların komünizme geçişle ilişkisi

[38] Aktaran R. Schlesinger, *agm.*, s.383.
[39] R. Schlesinger, *agm.*, s.384-386.

tanımlanıyor. Sonraki on yıl içerisinde iş haftasının 5 güne, çalışma saatinin 6'ya indirilmesi, yıllık izinlerin uzaması (önce 3 hafta, ardından 1 ay) yeterli sayılıyor. Programı ve etrafında dönen tartışmaları ele alan Rudolf Schlesinger'in yaptığı yoruma katılmamak elde değil:

> "Bu hedefler başka ülkelerdeki standartların (bazı özgün sendikaların yürüttüğü başarılı pazarlıklar hariç tutulursa) genel olarak çok ilerisinde; Sovyet politikasının amaçları açısından ise esas husus bu kazanımın genelliği: İşçilerin bazı kesimlerinin boş zamanının artması gizli kalmış bütün insani beceriler birikimini açığa çıkaramayabilir."[40]

Programın en tartışmalı konusu ise proletarya diktatörlüğü hakkında yazılanlar. "Devletin Gelişmesinde ve Sosyalist Demokrasinin Daha Fazla Teşvik Edilmesinde Partinin Görevleri" başlığını taşıyan İkinci Kısmın III. Bölümünün en dikkat çekici cümleleri şunlar:

> "[Proletarya diktatörlüğü] sosyalizmin, komünizmin ilk aşamasının, tam ve nihai zaferini ve toplumun komünizmin inşasının ileri aşamasına geçmesini güvence altına alarak tarihsel misyonunu tamamlamıştır ve iç gelişme açısından SSCB'de zorunlu olmaktan çıkmıştır. Proletarya diktatörlüğü olarak ortaya çıkan devlet, bütün ulusların devletine, tüm halkın çıkarlarını ve iradesini temsil eden bir devlete dönüşmüştür."[41]

Hruşçov, proletarya diktatörlüğünün kolektivizasyon hamlesinin "şiddete dayanılarak" gerçekleştirilmesinin beraberinde getirdiği bir sonuç olduğunu söylüyor. Artık köylülüğün sosyalizme çekilmesi zorunluluğunun kalmadığını, dolayısıyla diktatörlük tanımının yersiz olduğunu savunuyor. Bir kez daha bu "teorileştirme" girişiminde Hruşçov'un başlattığı *Bakir Topraklar* kampanyası ve tarım politikasının izleri çok açık görülüyor. Sovyetler Birliği'nde artık devletin ille de sınıf mücadelesinin bir aracı olmadığı görüşü gelişiyor.

Mekanik düşünce daima bir kabalaştırmadır. Her türlü pratiğin

---

40 R. Schlesinger, *agm.*, s.390.

41 *Programme of the Communist Party of Soviet Union. Adopted by the 22nd Congress of the C.P.S.U.*, Moskova: Foreign Languages, 1961, s.92-93.

teori düzeyine çıkarılması mekanik düşünceyi ve kabalaştırmayı besleyen kaynaklardan bir tanesi. Brejnev döneminde parti programından "yirmi yılda komünizme geçiş" ibaresinin çıkarılması ve bunun yerine Sovyetler Birliği'nde "olgun sosyalizmin" kuruluşunun gerçekleştiği tezinin yerleşmesini de aynı çerçeve içinde görebiliriz. Bundan sonra resmi dile bu yerleşiyor; Hruşçov programıyla arada bir uçurum olduğunu kesinlikle düşünmüyorum. Hruşçov döneminin mekanik düşüncesi, sosyalist kuruluş sürecinde yeni aşamalar icat edilmesine dönüşüyor.

Sosyalizmi aşamalara ayırmak da mekanik düşüncenin ürünüdür. Çelişkilerin aşılabilmesi için yeni sentezlerin gerekli kıldığı toplumsal iradeyi örgütlemekten ve bu düzlemde atılım yapmaktan ziyade, mevcut olanın daha fazla gelişmesi ve rafine hale getirilmesiyle, örneğin özendirici mekanizmaların devreye sokulmasıyla, sorunların aşılacağı düşünülüyor. Örneğin boş zamanın artırılmasının ötesinde, gündelik hayatın nasıl dönüştürülebileceği üzerine yoğunlaşan bir çaba görülmüyor. Bunun yerine temel ücretleri artırmak ve çalışma saatlerini kısaltmak öne çıkıyor. Bunların önemsiz kazanımlar olduğu kesinlikle söylenemez ama mekanik düşüncenin çerçevesini aştığını söylemek de mümkün değil. 1960'lar mekanik düşüncenin ve bilim ve teknolojinin bütün sorunları çözeceği fikrine kör bir bağlılığın "reform süreçleri" içerisinde bu kez daha gür bir biçimde yeşerdiği bir dönem oluyor. Sovyet işçileri içerisinde giderek yaygınlık kazanan umursamazlık ve yabancılaşmanın teorik olarak çözümlenmesinden ziyade, bu durumu veri kabul ederek emek üretkenliğini artırmaya yarayacak mekanizmalar peşinde koşulmasını başka türlü anlamak mümkün değil.

O halde NEP'in hem açılışında hem de kapanışında farklı şekillerde gün yüzüne çıkan tartışmanın Sovyet deneyiminin hiç bitmeyen bir kavgası olduğu söylenebilir. Bu, bütün örneklerde *Ne Yapmalı*'yı kuruluşun bütün kritik dönemeçlerinde çözümün merkezine koyanlarla, onu başka şeylerle ikame etme ya da doğrudan doğruya gündemden düşürme arayışında olanlar arasındaki bir mesele olmuştur.

Sosyalist Kuruluş Sürecinde Emek: Kapitalizmin Mirasından Sosyalizmin İnsanına

Alper Birdal

Sosyalizm, kapitalizmden miras aldığı üretici güçler temelinde kurulmak durumunda. Sosyalist kuruluşun en zorlu görevinin, bu anlamda "sorununun", bu üretici güçlerin en önemlisi olan işçi sınıfının dönüştürülmesi olduğunu tarihsel deneyimlerden biliyoruz. Emek-sermaye çelişkisinin ortadan kalkması, yani özel mülkiyetin ve sömürü ilişkilerinin tasfiyesi işçi sınıfının dönüşümü için gerekli en büyük adımın atılması anlamına geliyor. Özel mülkiyetin aldığı çeşitli biçimlerin bir çırpıda ortadan kalkmayacağı, bunun bir geçiş dönemi boyunca devam eden mücadele ve müdahalelerin sonucunda gerçekleşeceğini de yine deneyimlerden biliyoruz.

Geçiş sürecinin sonrasında, yani küçük-büyük tüm biçimleriyle özel mülkiyetin ortadan kaldırılmasından sonra bütün sorun çözülmüş mü oluyor? Hayır, bu defa üretimin ve tüketimin toplumun ihtiyaçlarına göre yönetilmesi, bununla birlikte üreticilerin halen kendilerine dışsal ve yabancı görünen toplumsal işbölümünün cenderesinden kurtarılması gündemin merkezine oturuyor.

Tam bu noktada şöyle bir itiraz dile getirilebilir: Sosyalist kuruluş, özel mülkiyetin ortadan kaldırılmasının ötesinde, kamu mülkiyetinin onun yerini almasını gerektirir. Oysa Sovyetler

Birliği'nde geçiş dönemi sonrasında hem özel mülkiyet çeşitli biçimler altında varlığını sürdürmüş hem de kamu mülkiyeti dışında mülkiyet biçimleri –kooperatif mülkiyeti gibi– var olmaya devam etmiştir.[1] Dolayısıyla Sovyetler Birliği ve diğer reel sosyalizm deneyimlerinin hiçbir zaman "saf" bir biçim almadığı, bir anlamda "geçiş sürecinin" çok uzun süre boyunca devam ettiği iddia edilebilir.

Bu çokça dile getirilen itirazı burada uzun uzadıya tartışmak niyetinde değilim. Haklılık payı vardır ve tartışmanın özünde sosyalizmde değer yasasının işlemeye devam edip etmeyeceği, devam edecekse bunun ne biçimde olacağı gibi sorular yatmaktadır.

1 Tablo 1 planlı ekonomiye geçildikten kısa süre sonra sanayide devlet mülkiyeti dışındaki mülkiyet biçimlerinin ortadan kalktığını gösteriyor. Ancak tablo 2'de sunulan veriler, tarımda kolektif mülkiyetin ve özel mülkiyetin bir biçimi olan, işçi ve köylülere ait yan işletmelerin önemini sürdürdüğüne işaret ediyor.

Tablo 1. Örgütlenme türüne göre sanayi üretimi (yüzde)

	1928	1937	1950	1960
Kamu kurumları	69,4	90,3	91,8	97
Kooperatifler	13,0	9,5	8,2	3
Özel üreticiler	17,6	0,2	...*	...
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0

* İhmal edilebilir büyüklükte

Kaynak: Abram Bergson, Economics of Soviet Planning, Yale University Press, 1964 s.16.

Tablo 2. Çiftlik türüne göre ekili alan (yüzde)

	1928	1937	1940	1950	1955	1961
Devlet çiftlikleri; devlet çiftliklerine ait diğer girişimler	1,5	9,0	8,8	10,9	15,8	42,6
Kolektif çiftlikler	1,2	85,7	78,3	82,7	80,2	54,1
Kolektif çiftlik üyesi hane halklarının yan işletmeleri	1,0	3,7	3,0	4,0	3,1	2,1
Ücretli ve maaşlı işçilere ait yan işletmeler	...	0,8	0,5	1,1	0,9	1,2
Köylüye ait çiftlikler	96,2	0,8	9,4	1,3	...	...
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Kaynak: A. Bergson, age, s.18.

Bunlar önemli tartışmalar, kolaycı yanıtlarla geçiştirilmeleri doğru olmaz. Buna karşın Sovyetler Birliği'nde kamu mülkiyetinin tartışmasız biçimde belirleyici olduğu, sosyalist kuruluşun temel problemlerinin bu zemin üzerinde şekillendiği tespitine pek itiraz edilmeyeceğini sanıyorum. Öyleyse buradan devam edebilir ve sosyalist üretim ilişkileri kapsamında işçi sınıfının dönüşümüyle ilgili sorunları ele alabiliriz.

İlk soru şu: Belirli bir ülkede kapitalizmin "gelişmişlik" düzeyinin işçi sınıfının yapısı üzerindeki izlerinin planlı ekonomiye geçiş süreci üzerinde ne gibi etkileri bulunur? Bu soruyu tarihsellikten, özgün şartlardan soyutlayarak cevaplamanın olanaklı olmadığını düşünüyorum. Çünkü böyle bir soyutlama kapitalizmin farklı gelişmişlik düzeylerinde işçi sınıfının yapısının zorunlu olarak belirli biçimler aldığı varsayımına dayanmak zorundadır. Şöyle ki; eğer "azgelişmiş" bir kapitalist ülkeden bahsediyorsak, işçi sınıfı nicelik olarak küçük, sanayi proletaryası zayıf olacak, geniş bir köylü sınıfı varlığını sürdürecek, işçi sınıfının önemlice bir kesiminin kırla bağlantısı devam edecektir. Gelişmiş bir kapitalist mirastan söz ediyorsak, hem işçi sınıfı hem de onun bir alt bölmesi olarak sanayi proletaryası nicel ve nitel olarak gelişmiş olacak, tarımda kapitalist ilişkiler yerleşmiş ve köylülüğün yerini büyük ölçüde tarım işçileri almış, dolayısıyla köylü nüfus daralmış ve kentli işçi sınıfının kırla bağlantısı kopmuş olacaktır.

Gelişmeyle toplumun sınıf yapısı arasında bu özette belirtilen türde bir ilişkinin kurulmasında ilk bakışta bir yanlış bulunmuyor olsa da, her tarihsel koşulda bu soyutlamanın doğru olmadığını vurgulamak gerekir. Zira "gelişmişlik-azgelişmişlik" kavramları tarihsel dönemlere göre biçim değiştiren, göreli kavramlar. Örneğin bugün Türkiye işçi sınıfının nicel ve nitel gelişkinliğinin geri olduğunu, kırla olan bağlantısının belirleyici olduğunu, köylülüğün toplumun büyük bölümünü temsil ettiğini iddia edemeyeceğimiz gibi, söz gelişi ABD'de sanayi proletaryasının gücünden bahsetme konusunda da bazı rezervler koymak durumunda kalırız. Bu, kapitalist ülkeler arasındaki gelişmişlik farklarının kapandığı anlamına da gelmiyor; sadece gelişmiş olanla geri kalmış olan arasındaki farkın tarihselliğine ve göreliliğine işaret ediyor. Her dönem için geçerli, soyut bir şablondan hareketle somut durumun

tahlilini yapma imkânı bulunmuyor.

Meseleyi bir de tersinden düşünelim. Bu kez soru şu: Eğer tarihsellikten soyutlanmış bir sınıfsal yapı üzerinden ilerlemek mümkün değilse, somut deneyimlerin çözümlemesinden teorik sonuçlar çıkartmak mümkün mü? Örneğin Sovyet deneyimine bakarak, kapitalizmden miras alınan işçi sınıfı yapısının sosyalist kuruluş süreci üzerindeki etkilerine ilişkin ne gibi teorik sonuçlar çıkartabiliriz?

Somuttan soyuta doğru ilerleyerek bir dizi ilişkiye dair bazı genellemelere ulaşılabileceği kanısındayım. Somut deneyimin incelenmesiyle özellikle şu ilişkilere ışık tutacak, teorik sonuçlara varmamızı sağlayacak sonuçlara ulaşılabilir:

1. Sosyalizmde bölüşüm ilişkileri,
2. Sosyalist planlamanın hiyerarşisinin, yani kurumlar arasındaki ilişkinin biçimi ve bu biçimin hangi "zorunlulukları" barındırdığı,
3. Sosyalist kuruluş sürecinde işçi sınıfının aşağıdan yukarı ve yukarıdan aşağı örgütlenme pratikleri arasındaki ilişki,
4. Kuruluş sürecinde öncü parti ve sınıf arasındaki ilişki.

Bu süreçlerin tamamına ilişkin yürüteceğimiz tartışmada, somutla soyut arasındaki bağlantı doğru bir biçimde kurulamadığı takdirde gerek genel olarak sosyalist planlamaya, gerekse Sovyet deneyimi –ve diğer sosyalist planlama deneyimlerinin çoğunluğu– hakkında "tikelci" argümanlara saplanmak kaçınılmaz olacaktır.

Bu tür düşünce tarzının bir örneği sosyalist planlamada özendiricilerin (teşviklerin) rolü bağlamında çokça karşımıza çıkıyor. Şu iddia örnek gösterilebilir: Reel sosyalizm deneyimleri maddi ve bireysel özendiricilere fazla yaslanmış, akçalı olmayan ve kolektif özendiricileri yeterince geliştirememiştir. Bu iddianın ima ettiği kritik sonuçsa şu oluyor: Reel sosyalizm deneyimleri, başta Sovyetler Birliği, yeni insanın yaratılması mücadelesini boşlamıştır. Tikelcilik şurada başlıyor: Uygun teşvik mekanizmaları tesis edildiğinde toplumun istenilen doğrultuda dönüştürülmesi mümkündür. Planlamanın gayet kısmi denilebilecek bir süreci veya mekanizmasından, planlamanın ve kuruluş sürecinin nihai

amacına böylece bir kestirme yol tarif edilmiş oluyor. Oysa somut deneyimden çıkan sonuçlardan böyle bir kestirme yolun hiçbir zaman var olmadığını algılayabiliyoruz. Özendiriciler –gerek maddi-bireysel, gerekse maddi olmayan-kolektif– toplumun verili gelişkinlik düzeyinde hep varlar ve etkinliklerini söz konusu gelişkinlik düzeyinin belirlenimi altında gerçekleştiriyorlar. Örneğin 1930'ların başında Sovyetler Birliği'nde işçiyi çalıştığı işte ve yaşadığı kentte tutabilmenin en etkili yolu temel gıda maddeleri istihkakını artırmak mıydı, yoksa onu Emek Kahramanı Nişanı'yla ödüllendirmek miydi? Bu koşullarda ekmek yerine Emek Kahramanı Nişanı'nı tercih eden işçi, sosyalizmin yeni insanından ziyade, siperlere bomba yağarken gramofondan Chopin dinleyen Prusyalı albaya benzetilebilir. Olsa olsa arızadır...

İhtiyaca göre bölüşüm ilkesinden hareketle, reel sosyalizm deneyimlerinin toplumsal ihtiyaçları karşılama noktasına hiçbir zaman yaklaşamadığının öne sürülmesi de aynı tikelci mantığın bir sorunu, örneğidir. Toplumsal ihtiyaçlar denilen kategori ancak belirli bir tarihsellikte tanımlanabilir. Reel sosyalizm tarihi boyunca özellikle tüketici malları kıtlığının söz konusu olması, ille de bu deneyimlerin toplumsal ihtiyaçları karşılama noktasına yaklaşamadığının bir kanıtı değildir. Aynı olgu toplumsal ihtiyaçlara ilişkin bilincin yeterince dönüştürülemediğine veya ihtiyaçlarla üretim arasındaki bağlantının gerektiği gibi kurulamadığına da işaret edebilir. Sonuç olarak soyut bir ilkenin "saf" karşılığını somut bir durumda bulmaya çalışmak, belirli bir gelişme süreci boyunca kat edilen mesafeyi, yaşanan dönüşümlerin niteliğini kavramanın önünde bir engele dönüşür. İhtiyaç duyulan, tahlile somuttan başlamak ve sürecin bilincine ulaşmaktır. Makalenin geri kalanında bu yöntemle, planlı ekonomiye geçişin ilk yıllarında, yani 1920'lerin ikinci yarısından 1930'ların sonuna kadar olan dönemde yukarıda bahsedilen dört süreç ele alınacak.

Planlı ekonomiye geçişin ilk yıllarında Sovyet işçi sınıfının durumu

Yeni Ekonomi Politika (NEP) döneminin en önemli sorunu iktisadi restorasyonun başarılabilmesi için işçi sınıfıyla yoksul köylülük arasındaki ittifakın korunmasıydı. Planlı ekonomiye geçiş

döneminin en önemli sorununun ise, büyük ölçüde kırdan kente göçle oluşmuş olan yeni işçi sınıfının sosyalist kuruluşun ihtiyaçlarına uygun bir biçimde dönüştürülmesi olduğu söylenebilir. Mesele şöyle de tarif edilebilir: Genç, deneyimsiz ve öngörülen büyük sanayileşme atılımı için gerekli disiplin ve beceriden yoksun bir işçi sınıfını sosyalist kuruluşa hazırlamak.

NEP döneminde, ama özellikle de kolektif çiftliklerin kırda az da olsa etkinlik sağlamaya başladığı yirmili yılların ikinci yarısından itibaren işçi sınıfının kompozisyonunda önemli değişiklikler olduğunu görüyoruz. Sovyetler Birliği'nde planlı ekonomiye geçiş dönemine ilişkin Batı'da yazılmış en önemli kaynaklardan birinden aktaralım:

> *"Devrim öncesi dönemden kalan sanayi işçileri çekirdeğinin büyük kısmı iç savaş sırasında yok olmuş, dağılmış ve hiçbir zaman yeniden oluşmamıştı. 1929'da istihdam edilen madencilerin yüzde 61,6'sı, metal işçilerinin yüzde 40'ı ve tekstil işçilerinin yüzde 36,1'i köylü kökenliydi. 1905'ten 1925'e kadar sanayide, toprak sahibi olmaya devam eden işçilerin oranı dikkat çekici bir düzeyde olmasa da düzenli bir azalış göstermiş, daha sonra kırdan gelen yeni işçi akınıyla yeniden artmaya başlamıştı."*[2]

1920'lerin ortalarına kadar sanayi, ulaştırma ve diğer tarım dışı sektörlerde iktisadi restorasyon büyük ölçüde ikinci kuşak işçiler aracılığıyla sağlanmıştı. Ancak bu durum yirmilerin ortalarından itibaren değişmeye başlamıştı. 1929'da yapılan bir Sovyet araştırması sanayide çalışan işçilerin yüzde 50,7'sinin işe 1917 öncesinde başladığını ortaya koyuyor. Ancak bir başka araştırma 1926-1927'de sanayide işe başlayan işçilerin yüzde 54'ünün daha önce tarımda çalıştığına, çoğunluğunun köylü, bir kısmının ise tarım işçisi olduğuna işaret ediyor.[3] 1920'lerin sonunda Rus işçi sınıfı, Buharin'in deyişiyle, proleterleşmiş bir köylü kütlesiydi.

Bu kadarla kalmıyor. Yeni işçi kuşağı içerisinde gençlerin ve kadınların oranı hızlı bir biçimde artıyor. Bu ortalama beceri

---

2 Carr, E.H., R.W. Davies, *A History of Soviet Russia. Foundations of a Planned Economy, 1926–1929*, cilt II, New York, The Macmillan, 1968, s.455.

3 Davies, R.W., *The Industrialisation of Soviet Russia. The Soviet Economy in Turmoil, 1929–1930*, cilt III, Londra, The Macmillan, 1989, s.7.

düzeyinin, iş deneyimi ve disiplininin azaldığı anlamına geliyor. "[1930'da] İşgücünün bileşimi ciddi biçimde değişmeye başlamıştır. 1 Ocak 1930'la 1 Ocak 1931 arasında sanayide 22 yaşın altındaki işçilerin oranı yüzde 24,7'den yüzde 32,8'e, kadın işçilerin sayısı yüzde 28,4'ten yüzde 29,9'a çıkmıştır."[4]

İşçileşen köylülükle sanayi hamlesi başlatmak Sovyet deneyimine özgü bir durum değil kuşkusuz. Sovyet deneyimini özgün kılan, bu hamlenin çok kısa bir süre içerisinde, yani çok büyük bir hızla sonuca ulaştırılması amacı. Hızın büyüklüğünü sağlayacak faktörse, söz konusu hamlenin planlama aracılığıyla gerçekleştirilecek olması. Şu ana kadar yazılanlardan elimize şu veri geçiyor: Planlamanın dayanacağı kaynaklardan bir tanesi hızla büyüyen, önemli bir kısmı sanayide daha önce çalışmamış veya çok kısıtlı deneyime sahip olan, genç bir işçi sınıfıydı. Peki bunun dışındaki kaynaklar; bu genç ve deneyimsiz işçi sınıfının sahip olduğu teknik donanım hakkında neler biliyoruz?

Aşağıdaki tablo 1927/1928 yılında farklı ülkeler için kişi başına düşen enerji kaynaklarını beygir gücü-saat cinsinden gösteriyor. Bu tablo yirmilerin sonunda Sovyet işçi sınıfının elindeki teknik donanımın düzeyini karşılaştırmalı olarak ortaya koyuyor.

Tablo 3. Kaynaklarına göre kişi başına düşen enerji miktarı (Beygir gücü-saat, 1927/1928)

	Canlı enerji (insan ve hayvan)	**Mekanik enerji (kömür, petrol, odun ve su enerjisi)**	**Toplam**
ABD	207,3	1818,9	2026,3
Büyük Britanya	57,4	999,5	1052,9
Almanya	93,2	571,2	664,2
İtalya	84,8	206,2	291,0
Japonya	59,3	190,5	249,5
SSCB	181,8	88,4	270,2
Hindistan	155,3	17,9	173,2
Çin	52,7	11,0	63,7

Kaynak: R.W. Davies, *age*, s. 38

4 Davies, *age*, s.126.

Tablodan SSCB'nin, gelişmiş kapitalist ülkeler bir yana, henüz sanayileşme sürecinin başındaki İtalya, Japonya gibi örneklerin de bir hayli gerisinde bir teknik donanıma sahip olduğu anlaşılıyor. Bu açığın planlamayla kapatılması öngörülüyor. Tablonun da gösterdiği üzere, açığın kapatılması için gereken en büyük kaynak işçi sınıfının kendisi.

Dolayısıyla istenen düzeyde emek gücünün sarf edilmesini sağlamak, deneyimsiz ve becerisiz bir işçi sınıfına hızla deneyim ve beceri kazandırmak, sanayide çalışma disiplini olmayan işçilere disiplin kazandırmak gibi sorunlar, Sovyetler Birliği'nde planlı ekonomiye geçişin en önemli sorunları arasına giriyor.

Bu sorunların ağırlığı seçilen büyüme stratejisine göre artacak veya azalacaktır. Sovyet deneyiminde büyüme stratejisi ve planlamanın mantığı arasındaki bağlantı üzerine tartışmaların yoğunlaştığı dönem yirmili yılların ikinci yarısı oluyor. Burada şu noktayı vurgulamak yeterli olacaktır: Tartışılan, sanayileşmenin zorunluluğu değil sanayileşmenin nasıl bir hızla gerçekleştirileceğidir. Bu noktada hızlı sanayileşmeden taraf olanlar, sermaye donanımının hızla geliştirilmesi, üretim süreçlerinin mekanikleştirilmesi ve rasyonelleştirilmesi dışında bir strateji izlenemeyeceğini görüyorlar ve bu strateji 1926'da ana hatlarıyla benimseniyor. Ancak bu, en azından bir süre için işçi sınıfının emek üretkenliğinin görece düşük olduğu, daha ziyade kol emeğine dayalı "ağır işlerde" de büyük bir hızla genişlemeyeceği anlamına gelmiyor.

Burada, yukarıda işaret edilen sorunlarla bağlantılı başka meseleler ortaya çıkıyor: Emek gücünün verili beceri düzeyi ve bileşimiyle sanayinin daha yüksek bir teknik seviyeye erişmesi için gerekli olan düzey arasındaki açının hızla kapatılması sorunu; üretim süreçlerinin rasyonelleştirilmesi için emek süreçlerinin hızla yeniden organize edilmesi, emek gücü arzının istikrarlı hale getirilmesi ve iş disiplininin bir an önce yükseltilmesi.

İlk noktanın ayrıntılarına girmeden evvel, ikinci noktayla ilişkili bir olguya değinmekte yarar var. Birinci Beş Yıllık Plan hazırlanırken, ağır sanayiye dayalı hızlı kalkınmayı savunanlar dahi işsizliğin plan dönemi boyunca ortadan kalkmayacağı öngörüsünden hareket ediyorlar. Bu doğal görünüyor, çünkü 1926'da kabul gören strateji üretim süreçlerinin rasyonelleştirilmesi ve ücretlerdeki

artışın emek üretkenliğindeki artıştan daha az olması gerektiği ilkelerine dayandırılıyor. Bu stratejinin 1920'ler boyunca yüksek bir seviyede var olmaya devam eden işsizliği ortadan kaldırması pek ihtimal dahilinde görünmüyor. Başka bir ifadeyle büyük çaplı işsizliğe rağmen "entansif" bir büyüme yolu seçilmiş oluyor:

> "Tarım dışı istihdamdaki net artış, ekonominin halen savaş öncesi döneme doğru yaklaşarak hızlı bir iyileşme gösterdiği 1925/26'da 1.430.000'den 1926/27'de 701.000'e, 1927/28'de 515.000'e ve 1928/29'da 628.000'e inmiştir. Bu, sanayideki üretkenlik artışlarını ve kamu idaresinde tasarruf kampanyasının etkilerini yansıtmaktadır. Tarım dışı emek gücünün büyüme hızının düşmesi kırdan kente amansız göçü durdurmamış, kalıcı olarak göç edenlerin sayısı 1926'da yıllık 895.000'den 1929'da 1.329.000'e çıkmıştır. Aynı zamanda şehirlerde yetişkin nüfustaki doğal artış da önemli düzeydedir. Sonuç olarak 1927/28'de ve 1928/29'un ilk birkaç ayında işsizlerin sayısı artmıştır."[5]

İşsizliğin boyutları ve seçilen strateji çerçevesinde 1928 yılında, 1930'un emek kıtlığının yaşanacağı, işsizliğin tamamen ortadan kalkacağı bir sene olmasının öngörülmesi, planı hazırlayanların bile tahayyülünün ötesine geçmekteydi. Tahayyül edilemeyen, işsizlik baskısından çok hızlı bir biçimde kurtulan işçi sınıfının bu sayede elde edeceği önemli güç ve bu gücün nasıl yönetileceğidir.

Öte yandan kentlerde işsizliğin ortadan kalkması ve sanayideki hızlı genişleme nedeniyle becerili işgücü kıtlığı kendisini çok yoğun bir biçimde hissettirmiştir:

> *"...bu durum, sendikaların zayıflığına rağmen işçi sınıfına beklenmedik bir iktisadi güç kazandırdı. Bundan böyle [işletme] yöneticiler[i] işçileri elde tutma kaygısıyla hareket etmiş ve beceri düzeyi en düşük olanlar dışında herhangi bir işçiyi işten çıkartmak konusunda isteksiz davranmışlardır (...) İşçi sınıfının emek piyasasında güçlenen konumu, yeni yetiştirilen işçiler içerisinde geçici işte çalışma oranının 1929 sonundaki yüzde 70 düzeyinden 1930 sonunda yüzde 40'a gerilemesinde de yansımasını bulmuştur."* [6]

Planlı ekonomiye geçişin ilk yıllarında en önemli sorunlardan

5 Davies, *age*, s.65-66.

6 Davies, *age*, s.130.

bir tanesi işçilerin fabrika fabrika dolaşmasıydı. Yirmili yılların ikinci yarısında işgücü devir hızının büyüklüğünün temel sebebinin kırdan kente göçen kitlelere kentte yeterli bir yaşam standardı sağlanamaması, bu kitlelerin fabrikalardaki, madenlerdeki ağır iş koşullarına ayak uyduramaması ve ücretlerin düşüklüğü gibi nedenlerle sürekli iş değiştirmeleri olduğu konusunda genel bir mutabakat bulunuyor. Sovyet istatistiklerine göre 1928'de toplam işgücünün yüzde 8,4'ü yeni bir işte istihdam edilir ve yüzde 7,7'si her ay işten ayrılırken, 1929'da bu oranlar sırasıyla yüzde 10,2 ve 9,6'ya çıkmıştı.[7] Aşağıdaki tablo 1928-1935 yılları arasında işgücü devir hızının nasıl değiştiğini gösteriyor.

Tablo 4. Büyük Ölçekli Fabrikalarda Aylık Ortalama İstihdamın Yüzdesi Olarak Yeni İstihdam Edilenler ve İşten Ayrılanlar (yüzde)

	1928	**1929**	**1930**	**1931**	**1932**	**1933**	**1934**	**1935**
Yeni istihdam	101	122	176	151	127	125	101	92
İşten ayrılanlar	92	115	152	137	135	122	97	86

Kaynak: Davies, *age*, s.130.

İstihdamın artmasında beklenmedik bir durum söz konusu değil. Ancak 1929'dan 1934'e kadar işten ayrılanların oranının yüksek bir seviyede olması, 1931'e kadar bu oranın artmaya devam etmesi üzerinde durmak gerekiyor. Tablodaki veriler şu biçimde ifade edildiğinde durumun vahameti sanırım daha iyi anlaşılacaktır: İşten ayrılanların oranının istihdamın yarısından fazla olması, her bir işçinin aynı işte ortalama sekiz ay çalıştığı anlamına geliyor.

1932'ye kadar temel gıda maddeleri kıtlığının ve kırdan kente göçün büyük bir ölçekte devam etmesi önem taşıyor. Ancak 1930'ların başında işgücü devir hızının artmış olmasında 1920'lerde düşük ücretlerin ve işsizliğin neden olduğu yüksek devir hızından nitel bir farklılığı var. Otuzların devir hızı sorunu düşük ücretler ve işsizlikten çok, emek gücü kıtlığıyla ilişkili. Bu nedenle yalnızca becerisiz emek gücünün değil, becerili emek gücünün de dolaşımının arttığını görmekteyiz.

7 Carr -Davies, *age*, s.468.

"Krjijanovskiy, Mayıs 1929'da yapılan beşinci Tüm Birlik Sovyetleri Kongresi'nde devir hızı sorununun artık sadece işçilere değil, teknik personele de yayıldığını öne sürmüştü. Ancak bu mesele, işsizliğin sona erdiği ve farklı işletmelerin kıt olan emek üzerinde rekabete giriştiği 1930'a kadar ciddi bir biçimde ele alınmadı."[8]

Başka bir ifadeyle otuzlu yılların başında işgücünün beceri düzeyi ile işgücü devir hızı arasındaki ilişkinin niteliği değişmiştir. Yirmilerin anlayışı devir hızının kalifikasyonla ters orantılı değiştiği, en düşük ücreti alan işçiler arasında devir hızının en yüksek olduğu şeklindeyken, otuzlarda bu kavrayış farklılaşmıştır. Bu yıllarda Narkomtrud'un[9] aylık yayın organı, kötü düzenlenmiş ücret skalalarının yüksek işgücü devir hızı sorununu ne şekilde ağırlaştırdığına işaret ediyordu:

"(...) Dokumacılar, eğiriciler, boyacılar becerisiz işçi olarak kayıt oluyor ve tekstil sanayine dönmek yerine, beceri gerektirmeyen işlere tekstil sanayinde beceri gerektiren işlere ödenenden hayli fazla ücret ödenen metal sanayine geçiyorlar."[10]

İşgücü kıtlığı, ücret politikalarındaki sorunlar, gıda kıtlığının devam etmesi, kentsel altyapının göçle oluşan nüfus artışının doğurduğu ihtiyaçları karşılamaktaki yetersizliği; bütün bunlar işçilerin sürekli iş değiştirmesi sorununu ivmelendirmiştir. Böyle bir ortamda işletmelerin birbirlerinden işçi çalma noktasına geldiği kaydedilmektedir. Yine aynı yayında bu duruma ilişkin bazı örnekler sıralanıyor:

"İşçi korsanlığı tam anlamıyla gündelik bir vaka, hayasız, hatta sevecen bir tartışmanın konusu haline gelmektedir... Çalışma Halk Komiserliği ofislerinde gerçekleştirilen bir konferansta Dinamo Fabrikası'nın yöneticisi hakikaten başarılarıyla övünmüştür. Ona göre Dinamo Fabrikası işçi korsanlığı konusunda AMO Fabrikası'yla rekabet etmek üzere ona meydan okumuştur: 'AMO Fabrikası işçilerimizi çalıyor ve biz de onlara ayni olarak ödeme yapıyoruz. Torna operatörlerimizi aldılar. Çocuklar bir süre orada kaldı ve geri

8 Carr-Davies, *age*, s.470.

9 *Narodnyi Kommissariat Truda* (Çalışma Halk Komiserliği)

10 Schwarz, Solomon, *Labor in the Soviet Union*, Londra, The Cresset, 1953, s.88.

döndüler; beş tanesi geri döndü ve kendileriyle birlikte birkaç kişi daha getirdiler.'

"(...)İşletmelere yapılan inceleme gezileri bile bu türden kalleşçe Truva atı taktikleri için kullanılıyor. İşletme yöneticileri bu geziler hakkında kuşku duymaya başladı; tesisleri ziyaret eden pek çok katılımcının sadece işçi korsanlığı için geldiğine işaret ediyorlar, çünkü bu gezilerden sonra hep daha fazla adam işten ayrılıyor. Kızıl Putilov Fabrikası'nda şunları işittik: 'Bizim işletmemiz, özellikle de traktör bölümü, personel alma memurlarından çok çekiyor. Gezi katılımcısı olarak geliyor, çevreyi dolaşıyor ve işçilere başka bir işletmede çalışmak isteyip istemeyeceklerini soruyorlar.'"[11]

Birbiriyle bağlantılı pek çok soruna birden çözüm bulunması gerektiğini anlıyoruz. Sanayileşme stratejisinin gerçekleştirilebilmesi için öncelikli sektörlere dönük işgücü tedarikini istikrarlı hale getirmek, artan teknik donanımın gerekli kıldığı yeni becerilerin kazanılmasını teşvik etmek, işsizlik tehdidinin olmadığı bir ortamda işçiyi bulunduğu işyerinde tutmanın yollarını bulmak ve bunun için gerekli altyapıyı tesis etmek, işletme yöneticilerinin yalnızca doğrudan sorumluluk alanlarını değil, planlamanın en geniş hedeflerini hesaba katarak hareket etmelerini sağlamak gibi başlıklar bu karmaşık sorunlar içerisinde sayılabilir.

Bu kapsamda ücret ve bölüşüm politikaları, işletme içi ve birimler arası hiyerarşinin örgütlenmesine ilişkin izlenen politikalar özel bir önem kazanıyor.

Planlı ekonomiye geçişin ilk yıllarında ücret politikaları ve bölüşüm ilişkileri

Sovyet deneyiminde bölüşüm ilişkileri, bölümün girişinde sözü edilen tikelci yaklaşımların saldırısına en fazla maruz kalmış başlıklardan bir tanesi olmuştur. Tikelci yaklaşım, Marksist klasiklerde tespit edilen ilkelerle somut deneyim arasında dolayımsız bir örtüşme arayışına dayanıyor. Örneğin sosyalizmde kafa emeği ile kol emeği arasındaki ayrımın giderek ortadan kalkması gerekiyor. Tikelci mantığa göre bu, nitelikli emek gücüne ödenen ücretlerle niteliksiz emek gücüne ödenen ücretlerin giderek birbirine

[11] Schwarz, *age*, s.88.

yaklaşması gerektiği anlamına geliyor. Yine *Kapital*'de ve başka yerlerde Marx ve Engels'in parça başına ücret sistemini sömürü oranını artırmanın bir yöntemi olarak yorumladıklarını biliyoruz. Bu mantık, "öyleyse parça başı ücret sisteminin sosyalizmde hiçbir koşulda yeri yoktur" diyerek işin içinden çıkıyor ya da daha da ileri gidilerek "parça başı ücret varsa sosyalizm yok" deniyor. Yine proletarya diktatörlüğü geniş yığınların devlet yönetimine katılması, iktisadi kararların işçilerin katılımıyla alınmasını öngörüyor. O halde emek sürecinin örgütlenmesinde katı bir hiyerarşinin kurulması, otoritenin hiyerarşik bir tarzda örgütlenmesiyle sosyalist demokrasinin hiçbir koşulda yan yana gelemeyeceği öne sürülüyor. Bu mantığa göre komünizmin üst aşamasında özgür üreticilerin serbest işbirliğine dayalı bir düzen kurulacak olması, komünizmin alt aşamasında da işçinin işi seçme özgürlüğünün giderek artması anlamına geliyor. Dolayısıyla işçinin belirli bir işe bağlanmasının, katı bir işbölümünün işçinin özgürlüğünü kısıtlamasının komünizmin gelişimiyle bağdaşmayacağı öne sürülüyor.

Örnekler çoğaltılabilir. Tikelci mantığın sorunu, Marksist klasiklerde belirli bir soyutlama düzeyinde ve farklı bağlamlarda ifade edilen hususları bire bir somut duruma uygulanabilir görmesinde. Bölümün başında aktarılan çerçeve, Sovyet deneyiminde böyle bir mantıkla hareket etme şansının nesnel kısıtlarına yeterince işaret ediyor olmalı. Bu, bahsedilen ilkelerin yadsındığı anlamına gelmez. Kafa emeğiyle kol emeği arasındaki ayrımın ortadan kalkması, bölüşüm ilişkilerinin giderek daha eşitlikçi hale gelmesi, emek sürecinin demokratikleştirilmesi, katılımcılığın geliştirilmesi ve işçinin toplumsal işbölümünün dayattığı yabancılaşmadan kurtulması; bunlar nesnel kısıtların aşılmasıyla maddi zemini tesis edilecek, hayata geçecek ilkeler. Ancak bu gelişim izleği zamana, daha doğrusu maddi gelişmişlik ve bilinç düzeyine bağlı.

Burada maddi gelişmişlikle bilinç düzeyi arasında doğrusal bir ilişkiden bahsetmiyorum. Şöyle bir mantık kurmak yanlış olacaktır: "Komünist bilincin serpilebilmesi için gerekli olan maddi koşullar olgunlaşmadan yapılabilecek bir şey yok. O yüzden en başa kalkınma yazılmak zorunda..." Mekanik diye niteleyebileceğimiz bu tür bir akıl yürütmede, maddi koşulların olgunlaşmasının ölçütü bulunmadığı gibi, belirli maddi gelişkinlik seviyelerine belirli

bilinç biçimlerinin karşılık geldiği gibi doğrulanması imkansız bir varsayım da yapılmaktadır.

O halde tikelci mantığın yanlışı nedir? Kanımca esas sorun, bir sürece bakmak yerine sürecin tekil anlarına (momentlerine) bakılması ve bu momentlerin verilerine dayanarak sonuç çıkarılmasıdır. Oysa tersine, kurulan yapıların, ilişkilerin, benimsenen ilkelerin vs. bütününün toplumu, özel olarak işçi sınıfını, nereden alıp nereye götürdüğüne, yani sürecin bütününe bakmak gerekiyor. Değişimin yönü nedir, hangi özellikler kalıcılık ve süreklilik kazanmaktadır, hangileri geçicidir? Sürecin belirli bir momentine ya da bir dizi momentin toplamına bakarak, buradan sürecin bütününe dair yargılar türetmenin doğru bir yöntem olmadığı söylenebilir.

O halde planlı ekonomiye geçişin ilk yıllarında bölüşüm ilişkilerine dair gözlemlerimizi, sürecin bütününü göz önünde bulundurarak kayıt altına almamız gerekiyor. Örneğin belirli bir momentte ücretler arasındaki makasın açılmış olması, bizi bölüşüm ilişkilerinde eşitsizliklerin yapısal bir hal aldığı sonucuna ulaştırmaz. Makasın açılmasına neden olan sınıfsal dinamiklere bakmamızı ve makasın açılmasıyla bu dinamiklerin dönüştürülüp dönüştürülemediğini incelememiz gerekir.

Planlı ekonomi diyalektik bir süreç içerisinde oluşur. Sosyalist planlamayı bir dizi çelişkinin bu diyalektik süreç içinde aşılması için verilen bir mücadele olarak yorumlamak, kanımca, yanlış bir indirgeme olmaz.

Başlıca çelişkilerse şunlardır: Yaratılan gelirin toplumsal refahın artırılmasına harcanan kolektif ve bireysel bölümleri arasındaki çelişki; bölüşüm ilişkilerini belirleyen ilkelerin maddi ve moral biçimleri arasındaki çelişki; üretici birimlerin özerkliğiyle merkezi koordinasyon arasındaki çelişki; planlı ekonominin çekirdeğini oluşturan sektörlerle "enformel" sektörler arasındaki çelişki. Bu çelişkilerin tamamı, somut tarihsel örnekler içerisinde ele alındığında sınıflar arası ve sınıf içi çelişkilere karşılık gelir.

Komünizmin ilk aşamasında bu çelişkiler ortadan kalkmaz; bu çelişkilerin yadsınması için gerekli maddi temel hazırlanır. Başka bir deyişle planlamanın kurumlarının oluşmasına bu çelişkilerin aşılmasına yönelik hareket damga vurur. Geniş emekçi yığınların

inisiyatifiyle yaratılan örgütsel biçimler, ekonominin bilinçli koordinasyonunun sağlanması için gerekli enerjiyi açığa çıkartırken, bir noktada onunla çelişki içine girer. İleride ele alacağımız, 1930'ların "karşı-planlama hareketi", işçi komünleri ve işçi kolektifleri gibi örnekler bu diyalektik ilişkinin tezahürleridir. Çelişkinin yadsınması merkezi kurumların ağırlık kazanmasını, güçlenmesini gerekli kılar. Yine 1930'larda ücret farklılaştırması yoluyla emek gücünün beceri, üretkenlik ve etkinlik düzeylerine yapılan merkezi müdahaleler buna örnektir. Başka bir ifadeyle gelişimin belirli bir anında gelir dağılımının bozulması, ücret belirleme ilkesinin emek üretkenliğine bağlanması gibi tezahürlerin gözlenmesi, izlenen yolun sosyalist kuruluş rotasından saptığına işaret etmek zorunda değildir. Bu dinamikler, planlamanın merkezi kurumlarının işçi sınıfını harekete geçirme çabasının dışavurumları olarak da görülebilir. Bu adımların başarıya ulaşması, yukarıda bahsedilen çelişkilerin başka ve daha üst bir düzeyde yeniden kurulmasını beraberinde getirir. Örneğin ücret farklılaştırma yoluyla üretkenlik, etkinlik ve beceri artışına dönük merkezi kurumların itkisiyle oluşturulan bir sürecin harekete geçirilmesi, bir süre sonra aşağıdan gelen yeni dinamiklerin güç kazanmasına, dolayısıyla taban inisiyatifinin gelişmesine zemin oluşturur. Sovyet tarihinde Stahanov Hareketi[12] buna bir örnek olarak gösterilebilir. Sonuçta yadsımanın yadsındığı ve sosyalist planlamanın giderek toplumun kendisine içkin dinamiklerin bir sonucu haline geldiği bir gelişim aşamasına ulaşılacaktır.

Bu kısmın devamında sınıflar arasındaki bölüşüm ilişkisinin değil, işçi sınıfı içerisindeki gelir dağılımının üzerinde duracağım. Amacım sınıf içerisinde gelir dağılımı eğilimlerinin sanayi işçisinin beceri ve üretkenliği üzerindeki etkisini, planlı ekonominin ilk yıllarında bireysel performansa dayalı ücret ve prim sistemlerinin yaygınlık düzeyini ve ne ölçüde kurumsallaştığını anlamak. Bu nedenle işçi sınıfıyla köylülük arasındaki bölüşüm ilişkilerinin

[12] Stahanov Hareketi'tinin temsil ettiği "moral" boyutun sosyalist kuruluş sürecindeki rolünü Küba'daki sosyalist kuruluş deneyimiyle karşılaştırmalı olarak ele alan bir inceleme için bkz. Birdal, A., "İki Sosyalist Kuruluş Deneyiminin Sürekliliği – Stahanov'dan Che'ye Yeni İnsanı Yaratma Mücadelesi", *Gelenek*, sayı: 92, Aralık 2006.

bu tartışma açısından fazla önemi bulunmuyor. Ancak köylülük ve işçi sınıfı arasındaki bölüşüm ilişkilerinin, kır ve kentteki yaşam standartları arasındaki farklılık kanalıyla sanayideki işgücü kıtlığı ve işgücünün dolaşım hızı sorunları üzerinde önemli bir etkisi olduğunu yine de vurgulamak gerek. Sovyetler Birliği'nde yirmili yılların sonlarına doğru kırdan kente göç eden kitlelerin özellikle hasat dönemlerinde köye geri dönmeleri, özellikle belirli sektörlerde emekgücü kıtlığının nedenlerinden bir tanesi olmuştur. Bu eğilimin planlı ekonomiye geçişin ilk yıllarında da devam ettiği pek çok kaynak tarafından tespit edilmektedir. Tarımda kolektifleştirme hamlesinin başlamasıyla yoksul köylünün refah düzeyinin artması ve kolektifleştirme sırasında tarlasında bulunmak isteyen köy kökenli işçinin kıra dönme eğilimi, otuzların ilk yıllarında kentten kıra doğru bir göç hareketinin başlamasına neden olmuştur. Kolektifleştirme özellikle madencilik gibi geçici, mevsimsel işgücünün önemli olduğu sektörlerde kentsel emek gücü arzını olumsuz etkilemiştir. Kolektifleştirmeyle kente göç, özellikle geçici işlere dönük işgücü arzı arasında zıt yönlü bir ilişki bulunduğunu aşağıdaki tablodan kavrayabiliyoruz.

Tablo 5. Kolektifleştirme ve geçici işlere dönük emekgücü arzı

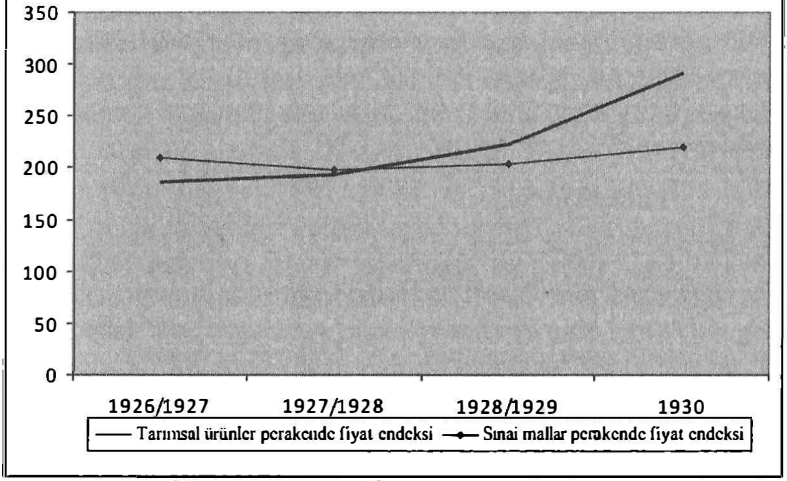
Bölge	Kolektifleştirilen çiftliklerin yüzdesi	1.000 kırsal yerleşik başına düşen othodniki*
Mordva	8,9	47,4
Penza	11,0	20,8
Kuznetsk	11,9	28,6
Syzran'	18,1	36,3
Ul'yanovsk	18,7	30,2
Buguruslan	31,1	26,4
Samara	35,6	17,4
Orenburg	40,2	12,7

* Othod, othodniçestvo geçici işlerde çalışmak için kırdan kente göç eden anlamına geliyor.

Kaynak: Bornştayn, Ye., "The Manpower Issue in the Third Year of the Five-Year Plan", *Planovoye Hozyaitsvo*, Aralık, 1930, s.201.

Bu tablo kırla kent arasındaki bölüşüm ilişkilerine ışık tutan aşağıdaki verilerle beraber ele alındığında daha anlamlı hale gelecektir. Kırdan kente dönük göçün (özellikle 1932'den sonra) yavaşlamasında kırla kent arasındaki bölüşüm ilişkilerinin etkisi olmuş mudur? Kolektifleştirmenin Sovyet köylüsünün yıkımına neden olduğu iddialarının aksine, aşağıdaki grafik ve takip eden tablodan, kolektifleştirme sonrasında köylünün (kentli nüfusa göre) durumunun daha iyi olduğu anlaşılmaktadır.

Şekil 1. Tarımla sanayi arasında fiyat makası (1913=100)

Kaynak: Şekle ait veriler R.W. Davies, *age*, tablo 24(a), s.537'den alınmıştır.

Şekil 1, yirmilerin ikinci yarısında sanayi lehine açılan fiyat makasının on yılın sonuna doğru kapandığına ve kolektifleştirme hamlesiyle beraber tersine açıldığına işaret ederken, Tablo 6'da sunulan veriler planlı ekonomiye geçişin hemen öncesinde kentli nüfusun gıda tüketimi yönünden kırsal nüfustan geride olduğunu göstermektedir. 1924 yılında işçi ailesinin bir ferdi ortalama olarak gıda üreticisi bir bölgede yerleşik bir köylünün yüzde 83'ü kadar gıda tüketirken, bu oran 1928'de yüzde 78'e gerilemiştir. Aynı oran ücretli işçiler dışındaki beyaz yakalıları, hizmet çalışanlarını vs. içeren kategori için hesaplandığında sırasıyla yüzde 82 ve yüzde 77'ye düşmektedir.

Ayrıca kolektif çiftçi ve köylünün serbest piyasadan elde ettiği

parasal gelir, iç ticaretin ve tüketimin kontrolünü zorlaştırmış ve kentlerde işgücü kıtlığı ve işgücünün dolaşım hızının büyüklüğü sorunlarını ağırlaştırmıştır. Bu faktörler özellikle Temmuz-Eylül 1931 dönemindeki krizde en yakıcı şekilde kendilerini hissettirmiştir.

Tablo 6. Yerleşim bölgesine göre kişi başı gıda tüketimi (gram cinsinden)

	1924		**1925**		**1926**		**1927**		**1928**	
	Kırsal nüfus									
	Tüketici bölge	*Üretici bölge*	*Tüketici bölge*	*Üretici bölge*	*Tüketici bölge*	*Üretici bölge*	*Tüketici bölge*	*Üretici bölge*	*Tüketici bölge*	*Üretici bölge*
Bütün gıdalar	2173	1877	2029	1791	2023	1855	2016	1725	1986	1844
	Kentsel nüfus									
	İşçi aileleri	*Çalışan aileleri*	*İşçi aileleri*	*Çalışan aileleri*	*İşçi aileleri*	*Çalışan aileleri*	*İşçi aileleri*	*Çalışan aileleri*	*İşçi aileleri*	*Çalışan aileleri*
Bütün gıdalar	1555	1535	1434	1422	1458	1469	1427	1363	1440	1425

Kaynak: Carr-Davies, *age*, s.970'te sunulan verilerden hesaplanmıştır. Tablodaki veriler *Merkezi İstatistik İdaresi*'ne aittir ve her yılın ekim ayı için hesaplanmıştır.

Otuzlu yıllar boyunca gıda kıtlığının önemini koruduğu, 1934 sonuna kadarsa temel gıda maddelerinin karneye bağlı olduğu hesaba katıldığında, kırla kent arasındaki bölüşüm ilişkilerinde otuzlu yıllarda büyük bir değişiklik olması beklenmemelidir. Bu veriler, kentlere net göçün 1932'de 1931'e kıyasla yaklaşık yüzde 35 (4.100.000 kişiden 2.719.000 kişiye), 1933'te ise yüzde 80 civarında (772.000 kişi) azalmasını açıklamaktadır.[13]

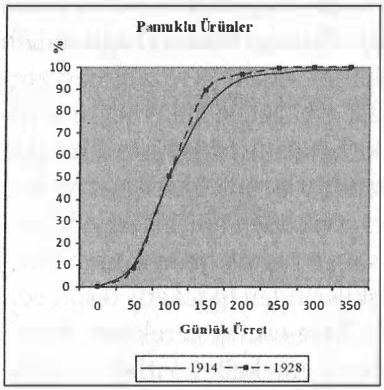
13 Veriler şu kaynaktan alınmıştır: R.W. Davies, *The Industrialization of Soviet Russia. Crisis and Progress in the Soviet Economy, 1931–1933*, cilt IV, Londra, The Macmillan, 1996, tablo 14(b), s.538.

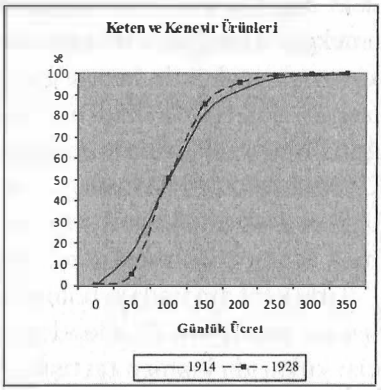
Buradan şu sonuçlara ulaşıyoruz: Birincisi planın öngördüğü yüksek sanayileşme hızı veri alındığı takdirde, bölüşüm ilişkilerindeki değişim nedeniyle kırdan kente göçün yavaşlaması sanayide emekgücü kıtlığını artırmış olmalıdır. İkincisi tarımla bağlantısını koruyan emekçinin kentte geçici işlerde çalışmaya razı olması zorlaşmış, dolayısıyla madencilik, inşaat gibi geçici kol emeğinin yoğun olduğu sektörlerde emekgücü kıtlığı daha fazla hissedilmiştir. Üçüncüsü kentli nüfusun yaşam standartlarını yükseltmek ve kırla kent arasında yaşam standartları yönünden oluşan açıyı kapatmak acilen çözülmesi gereken bir sorun olarak ortaya çıkmıştır.

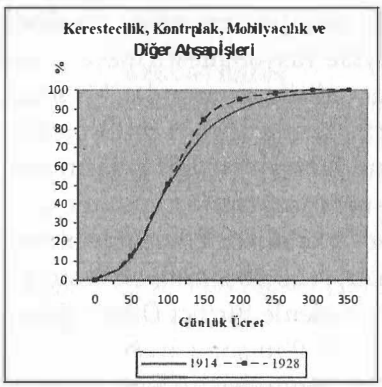
Kırla kent arasındaki bölüşüm ilişkilerinden hareketle tespit edilen bu sonuçlara iki meseleyi daha ilave etmek gerekiyor. Birincisi yukarıda kısmen tartışılan becerili emekgücü kıtlığı ve sanayileşme hamlesinin başlamasıyla beraber becerili emekgücünün devir hızının da artması. İkincisi yirmili yılların ikinci yarısında bir strateji olarak belirlenen sanayide rasyonalleştirmeye gitme politikası. Bu ikinci hususun iktisat politikası açısından bir sonucu, ücret artışlarının üretkenlik artışlarının altında tutulmasıdır.

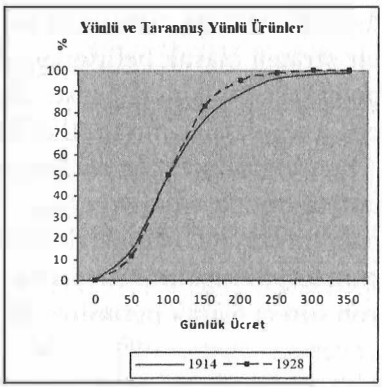
Bu dinamikleri göz önünde bulundurarak yirmili yılların sonlarıyla otuzlu yılların başları arasında işçi sınıfı içerisinde gelir dağılımının ne biçimde değiştiğine bakabiliriz. Öncelikle bir durum tespiti yapalım. Sovyet tarihçileri NEP dönemini bir restorasyon süreci olarak betimliyorlar. Bu nedenle Birinci Dünya Savaşı öncesinin ekonomik göstergeleriyle NEP'in sonu arasında karşılaştırmalar olağan sayılıyor. Ücretler yönünden bu karşılaştırma, 1928'de 1914'e göre gelir dağılımının nasıl değiştiğini ortaya koymaktadır. Aşağıdaki grafikler günlük ücret istatistiklerinin gerek 1914, gerekse 1928 için mevcut olduğu sekiz sektördeki değişimi göstermektedir.

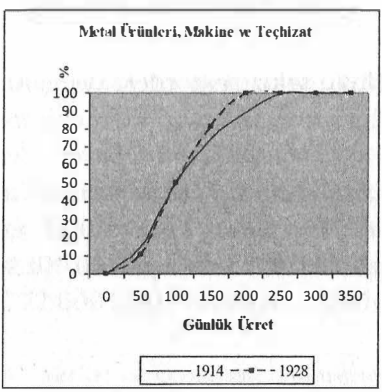
Şekil 2. Sanayi İşçilerinin Günlük Ücretlere Göre Tasnif Edilmiş Kümülatif Frekans Dağılımları: Rusya, 1914; SSCB, 1928.

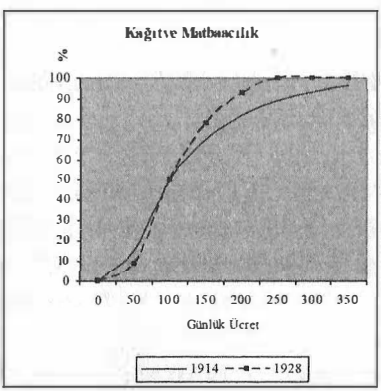

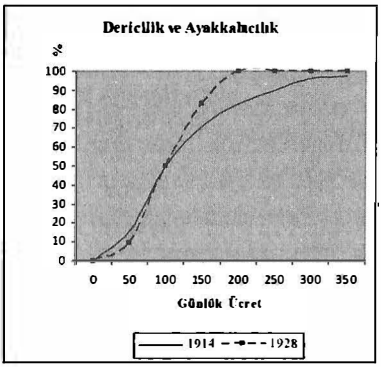

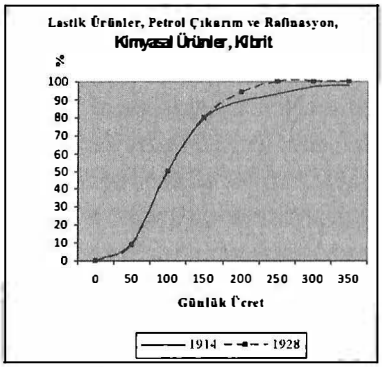

Kaynak: Veriler A. Bergson, *The Structure of Soviet Wages*, s.230-233'ten alınmıştır. Her bir dağılım için medyan ücret = 100 olarak kabul edilmiştir. Ücret istatistiklerinin kapsamı ve kullanılan teknikler için bkz. A.Bergson, *age*, s.51-56, s.220-228.

Bu grafiklerde gösterilen S-şekilli dağılımın daha dik bir eğime kavuşması, ücretler arasındaki eşitliğin arttığını göstermektedir. Eğrinin dikleşmesi, dağılımın ortada yoğunlaşması, yani işçilerin daha büyük bir kısmının aldığı ücretin medyan ücrete yaklaşması anlamına gelir.

Grafiklere baktığımızda ele alınan sekiz sektörün yedisinde 1928'de ücretlerin 1914'e kıyasla daha eşit bir dağılıma sahip olduğunu gözlüyoruz. İstisnai olan lastik ürünleri, petrol çıkarımı ve rafinasyonu, kimyasal ürünler ve kibrit üretimi sektörüdür ve onda da eşitlik yönünden 1914'ün gerisinde olunmadığı görülmektedir.

O halde, eldeki verilerin izin verdiği ölçüde, planlı ekonomiye geçişin hemen öncesinde ücretler arasındaki farkların azalma eğilimi gösterdiğini söyleyebiliriz. İstihdam edilen işgücünün beceri düzeyine göre ücretlerin değişiminde de benzer bir eğilim gözlenmektedir. Aşağıdaki tablo 1920'lerin ikinci yarısında mavi yakalı işçilerle beyaz yakalıların aldıkları ücretlerin ne şekilde değiştiğini ortaya koymaktadır.

Tablo 7. İstihdam kategorisine göre ortalama aylık ücretlerde değişim (ruble)

	İşçiler	Mühendisler, teknisyenler ve diğer çalışanlar	Beyaz yakalı ücretlerinin mavi yakalı ücretlerine oranı (%)
1925	45	88	195,6
1926	57	106	186,0
1927	63	115	182,5
1928	69	123	178,3
1929	75	134	178,7

Kaynak: E.H. Carr ve R.W. Davies, *age*, s.603'te sunulan veriler.

Bu tabloya bakarak şu soruyu sormak durumundayız: Emek üretkenliği ücretlerdeki eşitlenme eğiliminden nasıl etkilenmiştir? Davies, 1913'le 1925/1926 arasında kamuya bağlı büyük ölçekli sanayi işletmelerinde emek üretkenliğinin yaklaşık yüzde 10-15 civarında artmış olduğu verisini sunuyor ve üretkenliğin ücretlerden daha hızlı artması ilkesinin en katı biçimde uygulanmaya çalışıldığı büyük ölçekli sanayide bile 1924/1925 ile 1927/1928 arasındaki dört yılın ikisinde bunun sağlanamadığını belirtiyor.[14] Başka bir kaynaktan, kamuya bağlı büyük ölçekli işletmelerde 1925/1926 ile 1928/1929 arasında ortalama aylık ücretlerin yüzde 36 arttığını öğreniyoruz.[15] 1926/1927 yılında bir Sovyet sanayi işçisi ortalama olarak İngiliz işçisinin ürettiğinin yarısı, ABD'li işçinin ürettiğinin ise yedide biri kadar iktisadi çıktı üretiyordu. Üretkenliği işçi başına ton cinsinden ürün biçiminde ölçecek olursak, 1928/1929'da Sovyet işçisi ABD'li işçinin yüzde 24,9'u kadar şeker, yüzde 17,2'si kadar demir, yüzde 28,6'sı kadar tekstil ürünü ve yüzde 84'ü kadar petrol üretiyordu.[16]

Birinci Beş Yıllık Plan taslağının optimum varyantı, plan döneminde emek üretkenliğinin yüzde 110 artmasını öngörmekteydi. Böylece nominal ücretlerde öngörülen yüzde 47'lik artışa rağmen

14 Davies, *age*, s.28.

15 Carr -Davies, *age*, tablo 25(b), s.958.

16 Davies, *age*, s.40.

sanayi üretiminde maliyetler yüzde 35 azalacak, bu sayede sanayiye yapılan yatırım kendi finansmanını yaratacak, ayrıca fiyat düzeyi yüzde 23 aşağı çekilebilecekti.[17] Plan, yirmilerin ikinci yarısında gözlenen eğilimden bir kopuş gerçekleşmesini öngörmekteydi.

Kendine yeterliliği ve bağımsızlığı iktisadi stratejisinin temel ilkesi olarak benimsemiş bir ülke açısından üretimde teknik donanımı geliştirmenin önemi aşikâr. Teknik donanımın gelişmesiyle emeğin beceri düzeyi arasında doğrusal bir ilişki olduğu söylenemez, ancak 1930'ların Sovyetler Birliği koşullarında bu iki değişken arasında güçlü bir nedensellik olduğunu öne sürmek temelsiz bir iddia olmayacaktır. Sanayide çalışma deneyimi olmayan, sanayiyi bilmeyen ve sanayinin gerekli kıldığı iş disiplinine sahip olmayan proleterleşmiş köylünün daha karmaşık makine ve üretim süreçleri karşısında beceri düzeyi açığının daha da büyük olacağı açıktır. Bu açığın kapatılmasında çok önemli bir işlevi olan yetişmiş becerili emeğinse, yukarıda değindiğimiz gibi, planlı ekonominin ilk yıllarında fabrika fabrika dolaştığını biliyoruz. Dolayısıyla ücretlerde eşitlenme eğiliminin otuzlu yılların Sovyetler Birliği'nin nesnel şartları göz önünde bulundurulduğunda bir hayli ilerlemiş olduğu sonucunu çıkartabiliriz.

Başka bir ifadeyle emek arzını planlanabilir kılmak, ücretler arasındaki eşitlenme eğilimini durdurmayı gerekli kılıyordu. Bu amaca yönelik olarak özellikle iki merkezi müdahale önem taşıdı: Parça başı ücret sistemi ve maddi özendiricilerin yaygınlaştırılması ile emek sürecinde otorite ve demokratik katılım arasındaki dengenin yeniden kurulması.

Parça başı ücret sistemi, aslında Sovyet deneyiminin ilk yıllarından itibaren gündeme gelmiş ve belirli bir uygulama alanı bulmuştu. 17 Haziran 1920 tarihli Genel Ücretler Kanunu, işletme yönetimlerine uygun gördükleri takdirde parça başı ücret ve prim sistemi uygulama yetkisi vermiş (Madde 53), ancak bu şekilde ödenecek gelirin temel ücretin iki katını aşamayacağını (Madde 78) belirterek uygulama alanını kısıtlamıştı. Öte yandan 1931'e kadar devlet işletmelerinde prim ödemeleri için fon oluşturulması zorunluluğu getirilmemiş, parça başı ücret ise sınırlı bir uygulama

17 Davies, *age*, s.68.

olarak kalmıştı.

Yirmili yıllarda parça başı ücret sistemiyle ilgili yapılan deneyler olumlu sonuçlar vermiş, özellikle fiziksel çabanın önemli olduğu işlerde bu ücret sisteminin üretkenliği artırmakta etkili olduğu tespit edilmişti. Otuzlarda ise ücret politikaları, işgücünün dolaşım hızının azaltılması ve iş disiplininin artırılmasına yönelik arayışların bir parçası olarak gündeme geldi.

3 Eylül 1930'da Sovyetler Birliği Komünist Partisi (SBKP) Merkez Komitesi'nin bütün parti örgütlerine, iktisadi birimlere, sendikalara ve Komsomol örgütlerine hitaben çıkarttığı kararda, *"Parti emeğin dolaşım hızını azaltmak amacıyla, boykot da dahil, 'toplumsal baskı' uygulanmasını ve uzun süre aynı işte kalan işçileri ödüllendirmek üzere ikramiye ödenmesi ve ekstra tayın verilmesini sağlamalı, çalışma mevzuatı ve işçi bulma kurumları kanunu gözden geçirilmeli, işsiz kadınlar ve gençler çalışmaya teşvik edilmelidir,"*[18] deniyordu. Merkez Komitesi'nin 20 Ekim 1930 tarihli kararında ise şunlar vurgulanmaktaydı:

> *"Becerili işçiler ve uzmanlar, sendika onayladığı takdirde ekonominin daha önemsiz dallarından daha önemli olanlara (kömür madenciliği, demir ve çelik sanayi, ulaştırma ve büyük ölçekli inşaat öncelikli dallar arasında özellikle vurgulanmaktaydı) ve ülkenin bir bölgesinden bir başka bölgesine aktarılabilirler. Aynı zamanda üretimde görev alan işçilerin, doğrudan üretimle ilgili olanlar ya da sendikalardaki görevler dışında, idari görevlere getirilmesi iki yıl için durdurulmuştur (beş ay sonra bu yasak üretim işlerinden Sovyet işlerine daraltılmıştır). İş disiplinini artırmak amacıyla 'toplumsal olarak yabancı' unsurlar sanayiden uzaklaştırılacak, iç disiplin ve ceza tabloları yenilenecek ve 'kaçaklar' ve 'kaytaranlar' altı ay boyunca sınai işletmelerde çalışma hakkından mahrum bırakılacaktır."*[19]

Bu katı hükümlerin yanı sıra "şok işçilerine" ve uzun süredir aynı işletmede çalışan işçilere dönük tatil, yükseköğrenim imkânı, bulunması zor malların temin edilmesi gibi pozitif özendiriciler tahsis edilmiştir.

1930 yılında gösterilen çabaya ve Merkez Komitesi'nin bu

18 Davies, *age*, s.420.

19 Davies, *age*, s.421.

kararlarına karşın emek gücünün dolaşım hızının azalmadığını, yukarıdaki kararda öncelikli sektörler arasında sayılan kömür madenciliğinde dolaşım halindeki işgücünün toplam işgücüne oranının yüzde 295,2, demir-çelik sanayiindeyse yüzde 144,6 olduğunu görüyoruz.[20] Başka bir ifadeyle 1930'da çıkartılan kapsamlı ve katı mevzuat, iş disiplinini artırmak ve emek arzını istikrarlı hale getirme konusunda etkili olamamıştır. İşletme yöneticileri emek kısıtı altında üretim normlarını yerine getirmek sorunuyla karşı karşıya kalınca, işçi bulma kurumlarını atlayarak doğrudan iş sözleşmeleri yapmaya başlamış, dolayısıyla emek süreçleri üzerindeki kontrol ve disiplin ihtiyacının en yüksek olduğu süreçte denetim ve disiplin için gerekli araçlar zayıflamıştır.

Bu nedenle parti otoriteleri, bir özendirici olarak ücretlerin kullanılması, parça başı işin yaygınlaştırılması gerektiği sonucuna varmış ve 5 Mayıs 1931'de Politbüro'da Postişev başkanlığında bir ücret komisyonu kurularak, parça başı işin kurumsallaştırılması perspektifiyle ücret tarifelerini ele almaya başlamıştır.[21] Ancak dönüm noktası Stalin'in 23 Haziran 1931'de fabrika yöneticilerine yaptığı konuşmada ifadesini bulmuştur. *"Yeni Koşullar, İktisadi Kuruluşta Yeni Görevler"* başlıklı bu konuşmada Stalin, ücretlerdeki eşitlenme eğilimi ve emeğin dolaşım hızı ilişkisi hakkında şunları söylüyordu:

> *"İşgücündeki akışkanlığın nedeni nedir?*
> *Neden ücretlerin yapısındaki yanlışlık, yanlış ücret tarifeleri, 'Solcu' ücretlerin eşitlenmesi pratiğidir. Bir dizi fabrikada ücret tarifeleri becerili ve becerisiz emek, hafif ve ağır iş arasındaki farklılığı fiilen ortadan kaldıracak şekilde hazırlanmıştır. Ücretlerin eşitlenmesinin sonucu becerisiz işçinin becerili işçi olmak için herhangi bir özendiriciye sahip olmaması, sonuç olarak kendisini fabrikada bir 'ziyaretçi' gibi hissetmesi, sadece 'birazcık para kazanıp' sonra 'şansını' başka bir yerde denemek üzere geçici olarak çalışmasıdır. Ücretlerin eşitlenmesinin sonucu, becerili işçinin gerektiği gibi değerlendirildiği bir yer bulana kadar fabrikadan fabrikaya gezmesidir.*

---

20 Veriler R.W. Davies, *Crisis and Progress in the Soviet Economy, 1931–1933*, Tablo 19, s.543'ten alınmıştır.

21 Davies, *age*, s.57.

Dolayısıyla ortaya fabrikadan fabrikaya 'genel' akım, işgücünün akışkanlığı sorunu çıkmaktadır.

Bu soruna bir son vermek için ücretlerin eşitlenmesini ortadan kaldırmamız ve eski ücret tarifelerini ıskartaya çıkartmamız gerekli. Bu soruna son vermek için becerili emekle becerisiz emek, ağır işle hafif iş arasındaki farkı hesaba katan ücret tarifeleri hazırlamamız gerekiyor. Demir-çelik sanayiinde çalışan bir döküm işçisinin çöpçüden daha fazla kazanmadığı bir durumu hoş göremeyiz. Lokomotif sürücüsünün ancak bir kâtip kadar kazanmasını hoş göremeyiz. Marx ve Lenin becerili emekle becerisiz emek arasındaki farkın sosyalizmde bile, sınıflar ortadan kaldırıldıktan sonra bile var olacağını, bu farkın ancak komünizmde ortadan kalkacağını, dolayısıyla sosyalizmde bile 'ücretlerin' ihtiyaçlara göre değil, yapılan işe göre ödenmek zorunda olduğunu söylemişlerdi. Ancak iktisadi yöneticiler ve sendika görevlileri arasındaki eşitlikçilerimiz bununla aynı fikirde değiller ve Sovyet sistemimizde bu farkın hâlihazırda ortadan kalktığına inanıyorlar. Kim haklı, Marx ve Lenin mi, yoksa eşitlikçiler mi? Marx ve Lenin'in haklı olduğu kabul edilmek zorunda. Ancak buradan, ücret tarifelerini ücretlerin eşitlenmesi 'ilkesi' temelinde, becerili emekle becerisiz emek arasındaki farklılığı hesaba katmadan kim hazırlarsa, onun Marksizmden, Leninizmden koptuğu sonucu çıkmaktadır."[22]

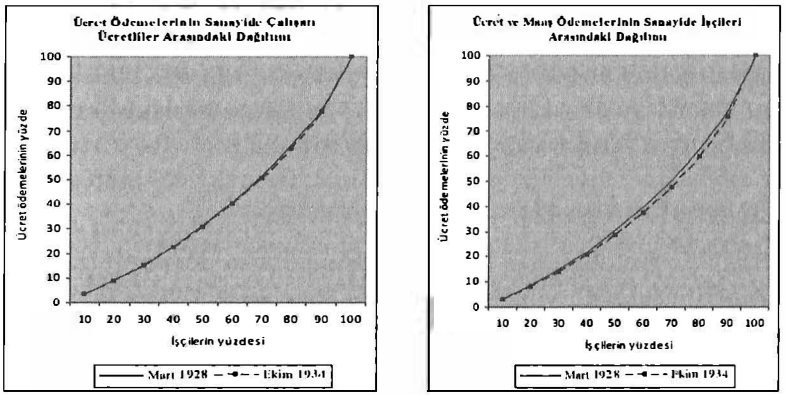
Bu konuşma, parti merkezinin idari tedbirlerle emek gücünü planlama kapsamında kontrol ve disiplin altına alamayacağını kabul ettiğinin bir ilanıdır. Ücret sistemi reformdan geçirilmedikçe ve (maddi) özendirici politikalarının işleyiş alanı genişletilmedikçe sanayide emekle ilgili iki büyük sorun (emekgücü kıtlığı ve devir hızı) çözümsüz kalacaktı. Parça başı ücret sisteminin kullanımı açısından bu dönemin farklılığı, hem yirmilerdeki kısıtlayıcı mevzuatın değiştirilmesi hem de artan oranlı parça başı işin yaygınlaşması olmuştur. Böylece ücretler ve üretkenlik arasındaki bağlantı, doğrudan akçalı özendiriciler vasıtasıyla kurulmuş oluyordu. Dolayısıyla Birinci Beş Yıllık Plan dönemi, işçi sınıfı içerisinde gelir dağılımının yirmilerde gözlenen eşitlenme yönündeki

22 Stalin, J.V., "New Conditions –New Tasks in the Economic Construction. Speech Delivered at the Conference of Business Executives", *Collected Works*, cilt XIII, 1954, Moskova, Foreign Languages Publishing House, s.59.

eğiliminin geçersizleşmesine sahne olmuştur.

Yaşanan değişim aşağıdaki iki grafikten izlenebilir. Grafikler gelirden alınan her yüzde onluk paya ne kadar işçi düştüğünü gösteren Lorenz eğrilerini göstermektedir. İlk grafik sanayide çalışan mavi yakalı işçiler arasında ücretlerin dağılımını, ikincisi ise mavi ve beyaz yakalıların toplamı hesaba katıldığındaki dağılımı göstermektedir. Eğrinin köşegene doğru yaklaşması gelir dağılımının daha eşit olduğunu göstermektedir.

Şekil 3. Sanayide çalışanlar arasında ücretlerin dağılımı, Mart 1928 ve Ekim 1934 (aylık ücretler)

Kaynak: Veriler A. Bergson, *Structure of Soviet Wages*, tablo 11, s.123'ten alınmıştır.

Sadece ücretliler arasında yapılan karşılaştırmada 1934'te eşitsizliğin az da olsa arttığını, maaşlı çalışanlar da dahil edildiğinde bu eğilimin biraz daha belirgin hale geldiğini görüyoruz. Karşılaştırma yapılan yılların yakınlığı göz önüne alındığında politika değişikliğinin önemsiz olduğu söylenemez. Dolayısıyla özellikle emek gücünün niteliği hesaba katılarak ödenen ücretlerin farklılaştırılması eğiliminin planlı ekonomiye geçişle beraber arttığını söyleyebiliriz. Bunun artan oranlı parça başı iş ve prim, ikramiye gibi maddi özendiriciler aracılığıyla gerçekleştirildiğini yukarıda belirttik. İdari düzenlemeler, merkezi denetimin sıkılaştırılması gibi tedbirlerin iktisadi mekanizmaların etkinliği karşısında nispeten başarısız olduğunu ise yine yukarıdaki kısa tarihsel

değerlendirme ortaya koymaktadır.

Sovyet yönetimi sosyalist kuruluş sürecinde maddi özendiricilere ve ücret farklılaştırma politikasına yaslanmak zorunda kalmıştır. Bu zorunluluk kitlelerde sosyalist bilincin geliştirilmesi, yaygınlaştırılması amacının geri plana itilmesi anlamına mı gelmiştir; aşağıda bunu tartışmaya çalışacağım. Ancak bu bahsi kapatmadan şu noktayı kaydetmek önem taşıyor: Hızlı sanayileşme yoluyla kendine yeterli hale gelme stratejisinin başka bir biçimde gerçekleştirilmesinin olanağı bulunmuyordu. Dolayısıyla planlı ekonominin ilk yıllarında Stalin'in "despot" yüzünü gösterdiğini öne sürenler, meseleyi hızlı sanayileşme stratejisine getirmekte ve bu stratejinin meşruiyetini sorgulamaktadır. Burada kanımca söz bitiyor; tarihin en büyük ölçekli sosyalist iktidar deneyiminin kendine yeterli bir ülke kurma iradesini örgütleme çabasının meşruiyetini sorgulayanlara söyleyecek söz bulmak zor...

İşçi sınıfının planlama sürecine katılımı

Batılı Sovyetologların büyük bölümü, Stalin dönemi Sovyetler Birliği'nin iktisadi yönetim sürecini "bürokratik-idari kumanda yöntemi" olarak adlandırıyor. Bu ifadenin seksenli yıllarda Gorbaçov tarafından da popülerleştirilmesi tesadüf olmasa gerek. Gorbaçov'un öncülük ettiği hain takımı Sovyetler Birliği'ne dışarıdan, daha doğrusu Batı'dan bakmayı bir alışkanlık haline getirmişti. Bu bakışın en başta Stalin döneminde yerleştirilmesine ihtiyaçları vardı. Öyle de yaptılar.

Bütün sosyalist planlama deneyimleri için idari örgütlenme ve kritik kararların merkezden aşağıya doğru alınması önem taşır. Başka bir ifadeyle, bu olmadan planlamadan bahsetmek mümkün değil. Nihayetinde sosyalizm devletsiz düzen anlamına gelmiyor ve sosyalizmde devlet yalnızca pasif bir izleyici konumunda bulunmuyor. İktisadi örgütlenmede, karar süreçlerinde ve yönetimde devletin aktif bir rol alması kaçınılmaz. Sosyalist kuruluş sürecinde devletin artan önemi ve bununla birlikte dönüşümü, komünizmin üst aşamasında devletin yadsınmasını beraberinde getiriyor.

Peki, planlı bir ekonomide devletin rolü ve işlevine ilişkin bu saptamalar sosyalist planlamayı ya da daha özelde Stalin döneminde kurulan planlama yapısını "bürokratik-idari kumanda

ekonomisi" ya da bunun daha politik ve popüler ifadesi olan "totaliterlik" hipotezini haklı çıkarmak için bir zemin sunuyor mu?

Sovyet deneyimine ilişkin çok önemli eserler veren, ancak Sovyetler Birliği'ne bir tarihsel inceleme nesnesi olarak bakmaktan kurtulamayan bir yazarın çözülüşten sonra Rus tarihçiler arasında yaygınlaşan bu yaklaşıma dair görüşleri yukarıdaki soruya bir yönüyle yanıt veriyor:

> *"...siyasal sistem, geleneksel 'totaliterlik hipotezi'nin çizdiği imgeden çok daha karmaşık ve esnekti. 1931–3 reformu sonucunda Sovyet iktisadi düzeni –Stalin yönetiminde ve sonrasında– 'idari kumanda' modelinde mevcut olmayan bazı önemli nitelikleri kalıcı bir biçimde kapsamıştır. Sovyet devlet sosyalizminde para, bağımlı olsa da önemli bir rol oynamıştır ve 'ekonomik muhasebe' bütün iktisadi birimler için tamamlayıcı bir amaç olarak konulmuştur. Emek yalnızca idari buyruklarla değil, aynı zamanda ücret özendiricileriyle kontrol edilmiştir; emek için 'piyasa benzeri' bir yapı söz konusudur. Otoriteler gıda ürünlerinin ve tüketici mallarının çoğunluğunun, idari tayınlama aracılığıyla değil, değişmez bir fiyatla olsa da, bir perakende piyasası üzerinden ücretlilere sunulmasını kararlaştırmıştır. Köylüler ve kolektif çiftçiler 'kolhoz piyasalarında' arz ve talebin belirlediği fiyatlarla gıda satışı yapmak hususunda yasal haklara sahiptir. Bu bir kumanda sistemidir, ancak mecburi piyasa ve piyasa benzeri niteliklerle beraber."*[23]

Davies'in "totaliterlik hipotezi"ni reddiyesinin pek de reddiye gibi görünmediği söylenebilir, ancak otuzlarda kurulan sistemin bu tezin varsaydığından çok daha esnek ve karmaşık olduğuna ilişkin saptamasını önemsemek gerekiyor. Stalin döneminde piyasa mekanizmasının bazı niteliklerinin ve piyasa benzeri bazı yapıların varlığını sürdürmesi bilinen bir olgu. Ancak başta Stalin olmak üzere, bu yapının mimarlarının bu durumu bir "sorun" olarak algıladıkları da biliniyor; en azından *SSCB'de Sosyalizmin İktisadi Sorunları* broşüründe Stalin'in bu meseleyi tartıştığını biliyoruz. Bunu bir yana bırakalım; kanımca Davies'in "totaliterlik hipotezine" karşı çıkışında önemli olan nokta şu: Sovyetler Birliği'nde sosyalizmin kuruluş süreci, öznellikle nesnellik

---

[23] Davies, *age*, s.xv.

arasındaki çatışmanın belki de tarihte eşine rastlanmamış bir şiddetle gerçekleşmesine sahne olmuştur. Bu şiddetli çatışmanın açığa çıkarttığı zengin ve karmaşık deneyimi basit ideolojik yüklemler aracılığıyla çözümlenin imkânı yoktur.

Davies söylediklerimin ilk kısmına katılır mı bilmiyorum, ancak ikinci kısmına, yani bu karmaşık ve zengin deneyimin ancak bir aptallaştırma operasyonu kapsamında bir anlamı olabilecek "idari kumanda ekonomisi" türünden formüllerle ele alınmasının bilimsel olarak olanaksızlığına katılacağından kuşkum yok. Ancak yine de benim için şaşırtıcı olan bir husus var; Davies gerek bu çalışmasında gerek başka birçok çalışmasında SSCB'de sosyalizmin kuruluşu sürecinde işçi sınıfının örgütlenme pratiklerinin muazzam çeşitliliğini ele alıyor olmasına karşın, aptallığı reddiyesinde bu noktayı es geçiyor. Milyonlarca işçinin katılımıyla gerçekleştirilen müthiş atılımlar "totaliter kumanda rejimi"nde nereye denk düşebilir ki? Atılım derken, yalnızca elde edilen eşsiz sanayileşme hızından bahsetmiyorum; milyonlarca işçinin enerjisini, aklını, alın terini katarak ortaya çıkarttığı büyük deneyimden, planlı ekonominin kuruluşunun kendisinden söz ediyorum. Böyle bir katılım olmadan Sovyetler Birliği'nde sosyalist planlamaya geçiş mümkün olmazdı. O halde bu nasıl totaliterlik diye sormak gerekiyor.[24]

Bir önceki kısımda, işçi sınıfının kapitalizmden miras kalan yönlerine, bunların sosyalist kuruluş sürecinde ne tür nesnel engeller yarattığına değindik. Geriye sosyalist kuruluşun öznesi olarak işçi sınıfını tartışmak kaldı. Bu ikinci yönüyle işçi sınıfı örgütlenen, dönüştüren ve kuran tarihsel öznedir ve bu boyut olmadan sosyalist kuruluştan söz etmek mümkün değildir.

Sovyetler Birliği'nde planlı ekonominin ilk yılları, bahsettiğimiz gibi, örgütlenme deneyimi sınırlı, kent yaşamına ve sanayiye ilişkin birikimi az bir işçi sınıfıyla yola koyuldu. Ancak kuruluşa

24 "Totaliterlik" kavramını tartışmanın yeri burası değil. Ancak bu söylenenlere, "totaliter rejimler kitlelerin mobilize edilmesini dışlamaz" gibi bir itiraz getirilebileceğini sanıyorum. Bu nedenle, burada bahsettiğim "kitle katılımının" basitçe bir kitlesel mobilizasyon deneyimi olmadığını, kitlelerin yaratıcılığına ve mücadelesine dayanan bir dizi "atılım" örneği sergilendiğini vurgulamak istiyorum. Örneklerini vermeye çalışacağım.

önderlik eden siyasi kadrolar, devrimi gerçekleştiren sınıfın enerjisini açığa çıkartmanın, dahası canlı tutmanın ve artırmanın önemini çok iyi kavramıştı. Kanımca altmışlı yıllarda, o meşhur reform tartışmaları döneminde, eksilen en başta bu kavrayıştı. Ama bu başka bir tartışma, biz otuzlarla devam edelim.

İşçi sınıfının Şok Tugaylarında örgütlenmesi henüz Savaş Komünizmi döneminde başlamış, NEP döneminde devam etmiştir. İç savaş sırasında Komsomol öncülüğünde, işçilerin ücretsiz olarak fazladan çalıştıkları "Komünist Cumartesiler" örgütlenmiştir. Önemli ölçüde partili ve Komsomol üyesi işçilerden oluşan Şok Tugaylarının ve Komünist Cumartesilerin başarıları yadsınamaz ve bu başarıların yalnızca yukarıdan gelen baskıyla elde edilmesinin mümkün olmayacağının altı çizilmelidir. Yirmili yılların ikinci yarısında, özellikle iş disiplinindeki düşüş ve işçilerle işletme yöneticileri arasındaki gerginliklerin şiddetlenmesi nedeniyle bazı özendirici mekanizmaları kurulmuştur. Örneğin 1927'de "Emek Kahramanı", 1928'de de "Emeğin Kızıl Bayrağı" nişanları oluşturulmuştur. 1929 yılında bütün bu özendirici mekanizmalar "Sosyalist Yarışma" sloganı altında toplanmıştır.

Yirmili yılların örgütlenme deneyiminin Sovyet işçi sınıfının bütününe mal edilmesi mümkün değil. 1929'da şok işçilerinin sanayi proletaryasının yaklaşık yüzde 10-15'ini kapsadığı tahmin ediliyor. Aynı yılın sonunda gerçekleştirilen birinci Tüm Birlik Şok Tugayları Kongresi'nde Kaganoviç'in sözleri bu rakamın doğruluğunu teyit eder nitelikte: *"Mevcut durumda küçük bir şok işçiler grubu kahramanca bir mücadele vermekte, azimli ve sıkı bir biçimde çalışmakta, ama işçilerin önemli bir kısmı, belki de çoğunluğu, eski biçimde çalışmaya devam etmektedir."*[25] Bu saptamanın yapıldığı Kongre'nin "Sosyalist Yarışma"yı geniş işçi yığınlarını ulusal ekonominin idaresine kazanmanın temel yöntemi olarak ilan etmesi ve bütün işçileri katılıma çağırması kanımca çok anlamlıdır. Kaganoviç aynı konuşmasında Sosyalist Yarışmayı en önemli özendiricilerden bir tanesi olarak nitelemiş ve onun "kapitalizmin rekabet kırbacının yerini alması gerektiğini"

25 Aktaran: Davies, R.W., *The Industrialization of Soviet Russia: The Soviet Economy in Turmoil, 1929-1930*, cilt: 3, Harvard University, 1989, s.258.

vurgulamıştır:

> *"Yoldaşlar şunu iyice anlamak zorundayız: Kapitalizmin kendi özendiricileri var. Rekabet onu harekete geçirir, sermayenin bir daldan diğerine akması onu harekete geçirir. Biz bunlara sahip değiliz. Bizim özendiricimiz sosyalist kuruluştur, ileri gitme uğraşıdır, proleter kamuoyudur, sosyalist yarışmadır, özeleştiridir."*[26]

XVI. Parti Kongresi'nde ise Stalin Sosyalist Yarışmanın önemine şu şekilde vurgu yapıyor:

> *"Yarışmanın en önemli niteliği çalışmayı, eskiden düşünüldüğü gibi utanç verici ve ağır bir yük olmaktan çıkarıp bir onur, şan, yiğitlik ve cesaret meselesine dönüştürerek halkın çalışmaya bakışında köklü bir devrim yaratmasıdır. Buna benzer bir şey kapitalist ülkelerde yoktur ve olamaz da."*[27]

Yine Stalin, E. Mikulina'nın *"Kitlelerin Yarışması"* başlıklı broşürüne yazdığı kısa önsözde, Sosyalist Yarışmanın anlamı üzerinde duruyor:

> *"Sosyalist yarışma bürokratik bir girişim olarak görülmemelidir. Sosyalist yarışma, emekçi halkın büyük yığınlarının yaratıcı inisiyatifinden kaynaklanan kitlelerin pratik anlamda devrimci özeleştirisinin bir tezahürüdür. Kasıtlı olarak veya olmayarak kitlelerin özeleştirisini ve yaratıcı inisiyatifini kısıtlayanlar, yüce amacımızın önündeki bir engel olarak görülmeli ve onlara aldırılmamalıdır."*[28]

Bu kararlı ve mesajı gayet açık vurgular sonucunda 1929-1930 yıllarında Sosyalist Yarışmaya katılımda büyük bir ilerleme kaydedilmiştir. 1929 ortasında şok işçilerin sayısının iki milyonu bulduğu belirtiliyor. Sonuçta 1928-1929'da sanayide emek üretkenliği yüzde 15 civarında artıyor. Bu artışın önemli kısmı Sosyalist Yarışma kampanyasının başladığı 1929'un ikinci yarısında gözleniyor.[29] Şok Tugayları Kongresi sonrasında ise, Ocak 1930'da

---

26 Davies, *age*, s.257.

27 Stalin, J.V., "Political Report of the C.C. to the XVIth Congress of the CPSU (B)", *Collected Works*, cilt XII, 1954, Foreign Languages, Moskova, s.324.

28 Stalin, J.V., "Emulation and the Labour Enthusiasm of the Masses. Foreword to E. Mikulina's Pamphlet 'Emulation of the Masses' ", *Collected Works*, cilt XII, 1954, Foreign Languages, Moskova, s.115–116.

29 Carr-Davies, *age*, s.519.

Komsomol'un Lenin'in ölüm yıldönümü için organize ettiği "500 bin yeni şok işçisi örgütleme kampanyası"na bir ay içerisinde 1 milyon 320 bin işçi kaydoluyor.[30] 1931'de işçi sınıfının yüzde altmış, yetmişinin kampanyaya katıldığı, yüzde yirmi beş, otuzunun da Şok Tugaylarına dahil olduğu tahmin ediliyor.[31] Demek ki Sovyetler Birliği'nde sosyalizmin kuruluşu sürecinde, yeni bir iş kültürü, yeni bir kolektivist anlayış yaratılması, işçi sınıfının yeni yaşama ve yeni sisteme ilişkin bilincinin yükseltilmesi de en az maddi özendiriciler ve ücret politikaları kadar önemli olmuştur.

Yine de yukarıda aktarılan örneklere yukarıdan aşağıya doğru bir örgütlenme pratiği olması nedeniyle itiraz edilebilir ve Sosyalist Yarışma, Şok Tugayları gibi deneyimlerin "otoriter baskı karşısında işçilerin çaresizliğini yansıttığı" ileri sürülebilir. Baskının bu denli büyük kitleleri harekete geçirmek için yeterli bir kaldıraç olmayacağını bir kez daha vurgulayalım. Ancak bu itiraz karşısında bir de işçilerin örgütlülük düzeyi ve iş sürecinin örgütlenmesine ve karar alma süreçlerine katılım kanalları üzerinde durmak gerekir.

İşçilerin örgütlülüğü denilince akla ilk önce sendikalar geliyor. Sendikal örgütlülük 1920'lerin ikinci yarısında Sovyet işçilerinin neredeyse tamamına ulaşıyor. 1927'de 9 milyon 828 bin, 1928'de ise 11 milyon sendikalı işçi bulunuyor. Aynı yılda toplam istihdamsa 12 milyon 168 bin.[32] Yirmilerin ortalarında başlatılan emek üretkenliğini artırma çabaları sendikaların planlama yapısına daha fazla entegre olması sonucunu doğurmuş olsa da, bu durum sendikaların herhangi bir bağımsız politika izlemedikleri ve üyelerinin çıkarlarını savunmadıkları anlamına gelmiyor. Ancak planlı ekonomiye geçiş sürecinde yol alındıkça sendikaların işlevleri planlama ilkesine daha fazla bağımlı hale geliyor. Sendikalar yavaş yavaş, ama kesin bir biçimde devlet yapısıyla bütünleşiyor.

---

30 Davies, *age*, s.258.

31 Rogaçevskaya, L.S., *Sotsialistiçeskoye sorevnovaniye v SSSR, istoriçeskiye oçerki 1917-1970 gg. (SSCB'de Sosyalist Yarışma, Tarihsel Bir Çerçeve, 1917-1970)*, Moskova, Nauka, 1977, s.111'den aktaran H.L. Siegelbaum, "Socialist Competition and Socialist Construction in the USSR: The Experience of the First Five-Year Plan (1928-1932)", *Thesis Eleven*, 1982, cilt 4, sayı 48, s.53.

32 Carr-Davies, *age*, sendikalı işçilerin sayısı için bkz. s.545, istihdam rakamları için bkz. Tablo 21, s.955.

Bu durum sendikal örgütlenmenin kendisinin de daha merkezi bir yapıya ulaşması sonucunu doğuruyor. Sağ Muhalefet'in önderlerinden, ünlü sendikacı Tomskiy'in Tüm Birlik Sendikalar Merkez Komitesi Başkanlığı'ndan ayrılmasıyla, ücret ve emekgücü politikalarının planlanması çabalarının yoğunlaşması birbiriyle çakışmaktadır. Tomskiy'in ücretlerin eşitlenmesi eğiliminin en önde gelen savunucularından birisi olması bu çakışmanın bir tesadüf olmadığını anlamak için yeterli. Sonuç olarak güçlü sendikal örgütlülük planlı ekonomiye geçişle beraber, bir anlamda planlama hiyerarşisi içerisindeki bir kurum olarak işlev görmeye başlamıştır. Dolayısıyla sendikal örgütlenmenin yaygınlığını işçi sınıfının aşağıdan yukarıya doğru örgütlülüğünün bir göstergesi olarak kabul etmek konusunda çekincelere sahip olmak anlaşılabilir bir tutum. Ancak her nasıl yorumlanırsa yorumlansın, işçilerin sendikal örgütlülüğünün güçlü olduğunun ve bu örgütlenme kanalının kapalı olmadığının altı çizilmelidir.

Buradan işçinin işyeri düzeyinde karar alma süreçlerine katılım mekanizmaları nelerdi sorusuna geçebiliriz. Bu noktada karar alma süreçlerine katılımın iki biçimi arasında bir ayrım yapmakta yarar var. Birinci biçim, yasalarla tanımlanan katılım mekanizmaları, ikincisi ise işçi sınıfının bizzat kendi inisiyatifinden doğan örgütlenme ve katılım kanalları. Bunların her ikisi açısından da çok zengin ve bir o kadar da karmaşık bir deneyimle karşı karşıyayız.

Savaş Komünizmi'nin hemen başında, Aralık 1918'de, Rusya Federatif Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti İş Kanunu yürürlüğe girdi. Bu dönemde, işletme yöneticileri veya mülk sahiplerinin katılımı isteğe bağlı olduğu ve toplu sözleşmelerin her koşulda NARKOMTRUD (Çalışma Halk Komiserliği) tarafından onaylanması zorunluluğu getirildiği için, toplu sözleşmeler devletin normatif bir uygulaması olarak kalmış, dönemin sonuna doğru toplu sözleşmelerin yerini bütün çalışma koşullarının devlet tarafından merkezi olarak denetlenmesi almıştır.[33]

NEP döneminde, 1922'de, ticaret ve özel mülkiyetin devletin getirdiği sınırlar altında serbest bırakılmasına bağlı ihtiyaçları

33 Weisberg, M.L., "The Transformation ofthe Collective Agreement in Soviet Law", *The University of Chicago Law Review,* cilt 16, no.3, Bahar 1949, s.445.

karşılamak üzere ikinci bir İş Kanunu çıkarılmıştır. Bu kanun, kamu ve özel sektörde iş üzerindeki asgari güvenceleri tesis etmekte ve özel çalışma koşullarının iş sözleşmesiyle belirlenmesini hükme bağlamaktaydı. Bu kanunla beraber, planlı dönemde de önemli bir işleve sahip olacak olan *Değerlendirme ve İhtilaf Komisyonları* (RKK)[34] toplu sözleşmelerin yürürlüğünü doğrudan denetlemek üzere kurulmuştur. NEP döneminde bu komisyonların kurulmasındaki amaç, özel işletmelerin var olduğu koşullarda çalışma koşulları üzerinde sendikalar eliyle örgütlü işçi sınıfının kontrolünü sağlamaktı. Özellikle sanayide özel mülkiyetin ortadan kalktığı planlı dönemde sendikaların ya da RKK'lerin NEP dönemindekiyle aynı işlevi üstlenmesi gerekmemektedir. Zira bir geçiş süreci olan NEP döneminde ücret politikalarının emek üretkenliğine bağlanması daha belirgin hale gelmiş ve sendikalar (ve RKK'ler) idari sorumluluklarının birçoğundan çekilerek işletme yöneticileri karşısında işçilerin çıkarlarını savunan bir rol üstlenmiştir.[35]

Bu nedenle planlı ekonomiye geçişle beraber, iş hukukunun bir kaynağı olarak toplu sözleşmeler düşüşe geçmiş ve işçi örgütlerinin işlevleri başkalaşmıştır. Bu dönüşümün özünde çalışma koşullarının merkezi düzeyde belirlenmeye başlanması ve işletme sürecinin, toplu sözleşmeler bağlamında sözleşmelerin sonuçlandırılmasının, desantralizasyonu bulunmaktadır. Bu şu anlama geliyor: Ücretler, üretim normları, çalışma saatleri ve işgücünün korunmasına ilişkin bütün düzenlemeler planlamanın kapsamına girmiş, yani devlet tarafından belirlenmeye başlanmıştır.

Toplu sözleşmelerin iş hukukunun kaynaklarından bir tanesi olmaktan çıkmasının sendikaları bütünüyle işlevsiz kıldığı söylenebilir mi? Yukarıda belirtildiği gibi, sendikalar yeni devlet yapısına entegre edilmiş ve işlevleri yeniden tarif edilmiştir:

> *"Sendikaların bu işlev kaybını telafi etmek amacıyla 1933'te Narkomtrud VTsSPS'ye[36] dönüştürüldü ve Sovyet sendika sistemi*

34 Kısaltma *Rastsenoçno-Konfliktnaya Komissiya*'nın baş harflerinden geliyor.

35 Siegelbaum, L.H., "Soviet Norm Determination in Theory and Practice, 1917-1941", *Soviet Studies*, cilt 36, sayı 1, Ocak 1984, s.48.

36 *Vsesoyuznyi Tsentral'nyi Sovet Professional'nıh Soyuzov*, Tüm Birlik

hükümet yapısının bir parçası haline geldi. Sendikalar sosyal sigortaların, işin denetlenmesinin ve işgücünün korunmasının idaresini üzerine aldı. VTsSPS'ye ayrıca SSCB Bakanlar Konseyi'nde GOSPLAN[37] tarafından oluşturulan ücret fonları ve emek üretkenliği üzerine rapor sunma hakkı tanındı."[38]

Böylece toplu sözleşmeler planlama sürecinin son ürünlerinden bir tanesine dönüşmüştür. Bu süreç *GOSPLAN*'ın üretim kotalarını belirlemesiyle başlar ve VTsSPS ve ilgili bakanlıkların ekonominin dallarına göre tasarlanmış toplu sözleşmeler hazırlamasıyla son bulur. Toplu sözleşmeler, devletin her bir işletme için belirlediği endeksleri kapsayan direktifler aracılığıyla sonuçlandırılır ve direktifler VTsSPS'nin onayıyla ilgili bakanlıklar ve sendika merkez komiteleri tarafından çıkarılır. Toplu sözleşmelerin yapılması ve sonuçlandırılması sürecini katılımsız, işçilerden uzak bir süreç olarak görmek yanıltıcı olur. Bu, emek süreci üzerinde etkisi olan birçok hususun yoğun siyasi tartışmalar neticesinde bağlandığı ve plana uyumlu hale getirildiği dinamik bir süreçtir:

"[İşletme] Yöneticiler[i] ve fabrika komiteleri, yoğun bir siyasi ve örgütsel faaliyetin sürdürüldüğü bir iklimde toplu sözleşme taslaklarını hazırlar. Bu sürece mümkün olduğunca çok işçi ve çalışanın katılımı sağlanır. Hükümler radyoda, toplantılarda, derslerde ve yayınlarda tartışılır. 1947'de toplu sözleşmelerin sonuçlandırıldığı işletmelerde işçilerin yüzde doksan beşinin sözleşmelerin tartışıldığı toplantılara katıldığı bildirilmiştir. Sınai süreçlere ilişkin buluşlar ve bu süreçlerin rasyonalize edilmesine ilişkin işçilerin getirdiği sayısız öneri ya toplu sözleşmeyle düzenlenir ya da derhal uygulamaya konulur. İşçiler, tartışmalar ve toplu sözleşmelerin taslak haline getirilmesi sırasında üretimin sorunlarına aşina olur ve 'Sosyalist Yarışma'ya katılım konusunda kişisel sorumluluklar üstlenirler."[39]

Toplu sözleşme yürürlüğe girdikten sonra da fabrika komiteleri sözleşmenin taraflarının yükümlülüklerini yerine getirip getirmedikleri hakkında düzenli raporlar hazırlar. Fabrika komitelerinin

Sendikaları Merkez Konseyi.

37 Devlet Planlama Komisyonu.

38 Weisberg, *agm*, s.456.

39 M.L. Weisberg, *agm*, s.468–469.

sorumluluğu şu şekilde tanımlanmıştır: *"...uygulanan ödeme sisteminin izin verilen ödeme sistemine uygunluğunun sistematik biçimde denetlenmesi, (...) yönetimin izin verdiği iş disiplini ve çalışma kuralları hakkındaki mevcut mevzuata uyulması yönünde denetim yapılması, (...) sosyalist iş disiplininin tam anlamıyla yerleştirilmesiyle ilgili toplu açıklama ve eğitim çalışmalarının yürütülmesi, (...) işçi ve çalışanlara misafirhane ve sanatoryumlarda geçirmek üzere belirli sayıda izin verilmesi."*[40] Fabrika komitelerinin işçilerin sosyal güvenlikle, barınmasıyla ve kültürel gelişimiyle ilgili başka işlevleri de bulunmaktadır.

Sözleşmeler sonuçlandırıldıktan sonra doğan anlaşmazlıkları çözmenin başlıca mekanizmalarından bir tanesi RKK'dir. Bütün işyerlerinde bulunan bu komisyonlar işletme yöneticileriyle fabrika komitelerinden oluşmaktadır. 29 Ağustos 1928 tarihli kararnameyle kurulan bu komisyonlar ürün standartları, parça başı işin değerlendirilmesi gibi çalışma şartlarıyla ilgili konularda uzlaşmazlıkların çözüleceği ilk makam olarak iş görmektedir. Çalışma şartlarının uygulanmasıyla ilgili anlaşmazlığın devam etmesi durumunda mesele Halk Mahkemesi'ne, komisyonda herhangi bir uzlaşmanın olmadığı durumda çalışma şartlarının belirlenmesiyle ilgili meseleler ise sendikaların daha üst organlarına ve nihai olarak da hakem kuruluna iletilir. İşletme yönetimi komisyonda alınan kararı uygulamazsa şikâyetçi konuyu sendikanın bölgesel komitelerinin gündemine taşır. Sendika başvuruyu inceledikten sonra, vekile söz konusu yöneticiler hakkında ceza davası açma tavsiyesinde bulunur.[41]

Sendikaların devlet yapısına entegre edilmesi özel mülkiyetin tasfiyesi ve planlı ekonomiye geçişle beraber çalışma koşullarına ve emek süreçlerine ilişkin düzenlemelerin planın bütünlüğü içerisinde ele alınacak konular olarak görülmesinin sonucudur. Ancak işçilerin gerek sendikalar gerekse fabrika komiteleri, Değerlendirme ve İhtilaf Komisyonları gibi örgütlenmeler aracılığıyla

---

40 Pashertsnik, *Kollektivnyi Dogovor v Burzhuaznih Yuridiçeskih Teoriyah i Zakonodatel'stve Kapitaleçeskih Stran (Burjuva Yargı Teorilerinde ve Kapitalist Ülkelerin Mevzuatında Toplu Sözleşme)*, Izvetsia Akademia Nauk SSSR, Otdelnie Ekonomiki i Prava, s.50-51'den aktaran Weisberg, *agm*, s.473.

41 Weisberg, *agm*, s.476–478.

çalışma koşullarına müdahale kanallarının, bazı kısıtlar altında olmakla birlikte, açık tutulmasına bu süreçte de devam edildiği anlaşılmaktadır.

Bunlar hukuki olarak tanımlanmış olan kanallar. Bu nedenle işçi sınıfının karar alma süreçlerine katılımının daha özgün biçimlerinin varlığına, Sosyalist Yarışma gibi önemli ölçüde siyasi-ideolojik kaynaklara dayanan özendiricilerin işçiler tarafından özümsendiğine işaret eden kanıtlar olarak kabul edilmeyebilirler. Başka bir ifadeyle bu kanalların, "bürokratik kumanda" sisteminin merkezi otoriteyi meşrulaştırma çabasının araçları olduğu öne sürülebilir. O halde sosyalist kuruluşun ilk yıllarında işçi sınıfının kendi inisiyatifine dayanan örgütlenme pratiğiyle ve bunlarla planlama ilkesi arasında uyum sağlamanın zorluklarıyla devam edelim.

'Sosyalist Yarışma' ve işçi inisiyatifi

Birinci Beş Yıllık Plan döneminde büyük bir hız kazanan Sosyalist Yarışma ve Şok Tugayları hareketine ilişkin şu sorular sorulmak durumunda: Bu hareket iş disiplinini artırdığı kadar sosyalist bilincin gelişmesine de katkıda bulunmuş mudur? Bunlar işçi sınıfının devlet yönetimine ve planlamaya katılımının hakiki biçimleri midir, yoksa temelde yöneticilerin ve parti kadrolarının işçi sınıfı üzerindeki denetimini sıkılaştıran araçlar mıdır?

Bu sorulara yanıt vermek için emek sürecinde "işçi inisiyatifi"nden ne anladığımızı belirlemek zorundayız. Kanımca bu kavramın çerçevesi, yeni örgütlenme biçimlerini, yeni bir iş kültürünü, işe ilişkin yeni bir tutumu ve yeni bir önderlik yapısını ortaya çıkartmak üzere işçi kitlelerinin bilinç ve deneyiminin gelişmesini sağlayacak kanalların açılması, buna bağlı olarak toplumsal pratiklerin ve ilişkilerin özünün değişmesi biçiminde çizilebilir. Ancak bu çerçevede inceltilmesi gereken en önemli husus, "yeni"den ne anladığımızın belirlenmesidir. Örneğin yeni, "öz yönetim" anlamına mı gelir; hiyerarşisiz bir işyeri örgütlenmesini mi ima eder; üretimin ve emek sürecinin örgütlenmesine ilişkin kararların oy çokluğuyla belirlendiği bir "işyeri demokrasisi" midir kastedilen?

Bu soruların tarihsel deneyimlerin somut çözümlemesi

üzerinden yanıtlanması mümkün. Ancak somut tarihsel deneyimden çıkartılabilecek sonuçlar olmadan da üzerinde durulabilecek bazı hususlar var. İşçi inisiyatifinin gelişmesini boşlukta gerçekleşen, bütünüyle kendiliğinden bir süreç olarak görmek mümkün değil. İnisiyatif toplumsal ilişki ve pratiklerin belirli bir momentinde ve üretici güçlerin belirli bir gelişkinlik düzeyinde ortaya çıkar. Bu momentin ve gelişmişlik düzeyinin çizdiği çerçeveyle birlikte işçi inisiyatifi ya toplumsal ilişki ve pratikleri ve üretici güçleri dönüştürerek kendisi de gelişir, kurumsallaşır, yaygınlaşır ya da onlarla girdiği çatışmadan yenik çıkar ve ortadan kalkar. Başka bir ifadeyle işçi inisiyatifini, sınıfın yönetim mekanizmalarına, karar alma süreçlerine katılımını fetiş haline getirmek, sınıf bilincinin belirli bir durumunu mutlaklaştırmak anlamına gelecektir. İşçi inisiyatifi mevcut toplumsal ilişki ve pratiklerden bağımsız, "aşkın" bir bilinç durumunun ürünü olarak görülmemelidir. Aksine bilinç düzeyi toplumsal ilişkilerin, pratiklerin ve üretici güçlerin gelişkinliğinin belirlediği çerçevenin unsurlarından beslenen ileri ve bazen de geri dinamikleri içerisinde barındıran (doğal olarak) çelişkili bir yapıya sahiptir. Amaç bu çelişkili yapının içerisinde geliştiği çerçeveyi dönüştürebilecek ölçüde ilerlemesini sağlayabilmek olmalıdır.

Sosyalist Yarışma kampanyası bu anlamda işçi inisiyatifinin tüm bu özelliklerini barındırmaktadır. Genel olarak bu kampanyanın tarihine ilişkin çözümlemelerde işletme yöneticileri ve teknik entelijansiyayla geniş işçi kitlelerinin inisiyatifi arasındaki çatışmaya başat bir rol atfedilmektedir. Fabrika, işletme vs. içerisindeki otoritenin, ibrenin gösterdiği yöne bağlı olarak, kampanyanın sınıf inisiyatifini desteklediği veya köstebeklediği yönünde tespitler yapılmaktadır. Bu yaklaşımın bir örneğini Fransız Marksist Charles Bettelheim'ın aşağıdaki satırlarında görüyoruz:

> *"Sosyalist yarışma hareketi başlangıçta işçi sınıfının ileri unsurlarının, sınai üretimi hızlandırmak üzere üretim sürecindeki bazı faktörlerin idaresini ele alma girişimiydi. [Hareket] Kuşkusuz 'üretime dönük' bir boyuta sahipti, ama aynı zamanda dolaylı olarak yönetici ve teknik kadroların otoritesinin yerindeliğini de sorguluyordu. Genç işçilerin bir kesiminin önderlik ettiği ve Komsomol tarafından teşvik edilen bir hareket olarak doğdu. Bu 1926 sonbaharındaki durumdu.*

> *Ancak 1927 sonbaharında sosyalist yarışma kampanyasının bileşenleri ve özellikleri değişme eğilimi gösterdi: Sıradan [işçilerin] inisiyatifi, işletme, tröst vb. birimlerin yöneticileri arasında yarışma çağrısında bulunan merkezi iktisadi organlar adına yapılan sistematik müdahalelerle giderek geri itildi."*[42]

Mavi yakalı işçilerle teknik entelijansiya ve işletme yöneticileri arasındaki ilişkinin iç gerilimlere sahip olduğu ve merkezi planlama otoritesinin bu taraflardan bazen birini, bazen diğerini destekleyerek yol almaya çalıştığı önermesine bir itirazım yok. Asıl sorun, Bettelheim'ın tasvirinde zımnen, içinde bulunulan koşullardan bağımsız olarak "doğru" bir iktisadi yönetim mekanizmasının olduğu varsayımının bulunmasıdır. Bu yaklaşım, doğrudan üretimde çalışan işçilerin inisiyatifini "doğru" mekanizmaya götüren, yönetici-teknik kadroların otoritesini ise ondan uzaklaştıran dinamik olarak belirlemektedir. O halde sıradan işçilerin inisiyatifi saf anlamda yeni bir iktisadi yönetim yapısı oluşturmak hedefiyle yola koyulan, çelişkisiz, perspektif sahibi bir bilinç durumuna tekabül ediyor olmalı. Bu hayli yersiz bir beklenti ve düpedüz kitle fetişizmidir.

Bettelheim bunun farkında olmalı ki Sosyalist Yarışmanın ortaya çıkışını işçi sınıfının "ileri kesimleri"nin inisiyatifine bağlıyor: Komsomolun teşvik etmesiyle harekete geçen genç işçiler... Bu tarihsel olarak doğru kuşkusuz, pek çok başka kayıtta da aynısı vurgulanıyor. Ancak ileri işçi-geri işçi ayrımının yukarıdaki kurguyu haklı göstermeyeceği inancındayım. Birkaç nedeni var: Birincisi, Sosyalist Yarışma kampanyasının ve kuruluş döneminde önemli katılım sağlanan diğer hamlelerin çok hızlı bir biçimde kitleselleştiğini görüyoruz. Daha önce Sosyalist Yarışma kampanyasına katılıma ilişkin bazı nicel göstergelere işaret etmiştim. Aşağıdaki tablo daha aydınlatıcı olacaktır:

---

42 Bettelheim, C., *Class Struggles in the USSR, Second Period: 1923-1930*, New York, Monthly Review, 1978, s.252-253.

Tablo 8. Sosyalist Yarışmaya katılan işçilerin oranı (yüzde)

	Yarışma Anlaşmalarına Katılan İşçiler (Her yılın 1 Ocak tarihi itibariyle)					Şok İşçilerin Oranı (1 Temmuz itibariyle)
	1930	1931	1932	1933	1934	1935
Metal işleri	36	69	71	76	76	45
Kömür madenciliği	38	51	54	54	53	33
Kimya sanayi	40	74	74	71	77	-
Tekstil	26	61	68	73	75	34
Deri sanayi	33	71	74	76	79	-
Bütün sanayi	29	65	86	71	73	42

Kaynak: *Trud*, 29 Nisan 1935 ve Rogaçevskaya, *Sotsialiçeskoe sorevnovanie v SSSR*, s. 126'dan aktaran L. Siegelbaum, *agm*, s.63.

Tabloda sunulan veriler bize şunu söylemektedir: "İleri işçilerin" saflarına bu kadar hızlı katılım olması bir açıklama gerektiriyor.

İkincisi, Bettelheim'ın da belirttiği gibi, Sosyalist Yarışma kampanyasının önemli bir boyutu 1926'da benimsenen, birinci planla tam anlamıyla yola koyulan hızlı sanayileşme programının gerek duyduğu biçimde üretimi artırmaya yönelik bir itki sağlamaktı. Bu noktada Komsomola bağlı işçilerin önderliğinde, bu boyuta yapılan vurguyu ön planda tutan bir hareketlenme yaratılıyor. Bu hareketlenme, birincisi kırdan yeni gelen ve tarımla bağlantısı henüz kopmamış işçileri, ikincisi eski kuşak becerili işgücünü rahatsız ediyor. Şok Tugayları, hem emeğin yoğunlaştırılması ve daha sıkı bir iş disiplini sağlanması anlamına geldiğinden hem de kırdan göçen işçilerin bağlı oldukları geleneksel örgütlenme biçimi olan *artel*'in yerine geçtiğinden yeni proleterleşen yığınların tepkisini çekiyor. Diğer yandan, ücret skalasının en üstünde yer alan becerili işçilerin prestijini ve konumunu sarstığı, bu kesimi genişletmeye dönük dinamikler içerdiği için de eski kuşaktan gelen becerili işgücünün tepkisine maruz kalıyor. Buraya kadar tamam... Ancak bir kez daha yukarıdaki tabloya dönerek, bu gerilimlerin birkaç yıl içerisinde nasıl çözüldüğünü veya nasıl çözülmüş gibi göründüğünü açıklamak zorundayız. Her ne olursa olsun yığınsal bir ölçekte

yola devam eden bir hareketlenmenin iç çelişkileri, gerilimleri içerisinde barındırmaya devam ettiğini varsaymak durumundayız.

1928'e geri dönelim. Benimsenen planlama stratejisi sanayileşme sürecinde sanayinin kendi kaynaklarını yaratacağı saptamasına dayanıyor. Sermaye donanımı ve sermaye malları ithal etme olanakları çok kısıtlı; becerili işgücü kıt, işçiler fabrika fabrika geziyorlar ve iş disiplini Batı'ya kıyasla fazlasıyla geri durumda... Bu koşullar altında "sanayinin kendi kaynaklarını yaratması" ifadesi en fazla işçi sınıfının harekete geçirilmesi, işçi inisiyatifinin kuvvetlendirilmesi ve bunun emek üretkenliğini, emek süreçlerinin rasyonalizasyonunu beraberinde getiren bir kaldıraç olarak kullanılması anlamını taşımaktadır. Bu amaçla kapitalizmden miras kalan fabrika içi hiyerarşiye, yönetim mantığına savaş açılması gerekli. Bu savaş 1928'de hayli yoğunlaşmıştır. İki olay, Şahtıy mahkemesi ve Smolensk vakası buna işaret etmektedir.

Bu olaylardan ilkinde, Kuzey Kafkasya'da bulunan bir kasabada eski kuşak, burjuva tedrisattan geçmiş uzmanların kömür madenlerinin eski sahipleriyle anlaşarak sabotaj faaliyetlerine giriştikleri tespit ediliyor. Uzmanlar burjuvazinin kalıntılarıyla ve yabancı devletlerle işbirliği yapmakla suçlanıyorlar ve 60 kişi önemli cezalara çarptırılıyor.

İkinci olay, Smolensk vakası, parti kadrolarına da uzanması nedeniyle daha büyük önem taşıyor. İçeriğini Bettelheim'dan aktaralım:

> *"[Smolensk vakası da] 1928 başında vuku bulmuş, Parti'nin Merkezi Denetim Komisyonu'nun soruşturma başlatmasına neden olmuş ve sonuçlar 18 Mayıs 1928'de Pravda'da yayımlanmıştır. Bu sonuçlara göre Smolensk Bölgesi'ndeki bir grup Parti görevlisi yolsuzluk ve ahlaksızlığa bulaşmıştır. Sorgunun sonuçları, yüzde 40'ı üretimde çalışan işçilerden oluşan 1.100 Parti üyesinin bulunduğu bir toplantıda ortaya konmuştur. Soruşturma ve bu toplantıdaki tartışmaların raporu bölgedeki siyasi önderlerin talebiyle 60 kişinin tutuklandığını göstermektedir (...) Bu bulgular sonucunda Smolensk Bölgesi'ndeki (her düzeyden) kadroların yaklaşık yüzde 60'ı görevlerinden azledilmiş ve yerlerini büyük ölçüde işçi militanlar almıştır. Ancak eski kadrolara verilen cezalar pek ciddi değildir ve sıradan işçiler bu konudan hoşnut olmamıştır."*[43]

43 Bettelheim, *age*, s.225.

Bu dönem Stalin'in kitle inisiyatifini yükseltme, aşağıdan yukarıya doğru denetim kurma ve kitlelerin yapacağı eleştirilerin önünü açma çağrıları yaptığı dönemdir. Şahtıy ve Smolensk vakaları büyük ölçüde yönetici-teknik personelin ve yerel parti kadrolarının denetimden, sorumluluktan azade olmadıklarını bütün topluma gösteren, sembolik önemi bulunan olaylar. Çubuğun, partiyle işçi kitleleri arasındaki bağlantıyı güçlendirmeye ve işletmelerde kitle inisiyatifinin yönetici otoritesi üzerindeki denetimini artırmaya doğru büküldüğüne işaret ediyorlar. Sosyalist Yarışma kampanyası 1928'de üretim konferanslarının sıklığının arttığı ve mevcut yönetim süreçlerine yönelik eleştirilerin daha rahat biçimde dile getirildiği bir evreye girmiştir. Ancak bu, işyerlerinde örgütlenme hiyerarşisinin sulandırıldığı anlamına gelmemektedir. Bolşeviklerin kitle inisiyatifinin barındırdığı çelişkileri gayet iyi kavradıklarını söylemek durumundayız. Kaldı ki Stalin'in hem partinin hem de iktisadi örgütlerin kitlelerin inisiyatifine açılması gerektiğini savunduğu Nisan 1928'den sadece birkaç ay sonra, 26 Haziran'da *Pravda*'da yayımlanan *"Özeleştiri Sloganının Kabalaştırılması Üzerine"* başlıklı makalesi, *"Özeleştiri sloganı gelip geçici bir şey olarak görülmemelidir"*[44] cümlesiyle başlıyor; *"Ancak özeleştiriyi geliştirmek için öncelikle Partimizin yolunda duran bazı engelleri aşmamız gerekiyor. Bu engeller kitlelerin kültürel olarak geriliğini, proleter öncünün yetersiz kültürel gücünü, muhafazakârlığımızı, 'içi boş komünist gururumuzu' ve benzerini kapsıyor. Fakat en önemlisi değilse bile, en önemli engellerden bir tanesi araçlarımızdaki bürokrasidir,"*[45] diye devam ediyor. Stalin daha sonra bütün bunların, yani kitlelerin eleştirisinin, inisiyatifinin güçlendirilmesinin ne anlama gelmediğini, sloganın kabalaştırılmasından ne anladığını şöyle ortaya koyuyor:

> *"Özeleştiri iş disiplinini harap etmek için değil, onu güçlendirmek için, iş disiplininin bilinçli disiplin haline gelebilmesi, küçük burjuva gevşekliğine karşı koyabilmek için gereklidir. (...)*

44 J.V. Stalin, "Against Vulgarising the Slogan of Self-Criticism", *Collected Works*, cilt11, Foreign Languages Publishing House, Moskova, 1954, s.133.

45 Stalin, *agm*, s.137.

"Başkaları özeleştiri olduğu müddetçe önderliğe ihtiyaç duymadığımızı, yönetimi ortadan kaldırabileceğimizi ve işlerin 'doğal akışına' bırakılabileceğini söylüyor. Bu, özeleştiri değil rezalet olurdu. Özeleştiri önderliği gevşetmek için değil, onu kâğıt üzerinde ve düşük otoriteye sahip bir önderlik olmaktan çıkarıp etkin ve gerçekten otoriteye sahip bir önderliğe dönüştürmek için gereklidir."[46]

Şahtıy ve Smolensk vakalarından sonra, yirmilerin ikinci yarısında mavi yakalı işçilerle işletme yöneticileri ve teknik/uzman kadrolar arasında giderek daha fazla gerilen ilişkilerin patlayacağı tahmin edilebilir. Nitekim bu süreçte yönetici-uzman kadrolara karşı bir "cadı avı" başlatıldığı, birçok fabrikada yönetici otoritesinin çökme noktasına geldiği kaydedilmektedir. Bir anlamda zemberek kontrollü bir biçimde boşaltılmıştır.

Ardından tekrar kurulduğunu görüyoruz.

İşletmelerde *edinonaçaliye*, yani "tek kişi yönetiminin" uygulanması açısından kritik yıl 1929'dur.[47] Bu konuya aşağıda değineceğiz; bu noktada, çubuk tekrar yönetici-teknik personelin otoritesinin tesis edilmesine doğru büküldüğünde Sosyalist Yarışma kampanyasında cisimleşen işçi inisiyatifine ne oldu sorusuna cevap arayalım.

Planlı ekonominin ilk yıllarında Sosyalist Yarışmanın biçimlerinin çeşitlendiğini, Şok Tugaylarının yanı sıra pek çok yeni örgütlenme biçiminin ortaya çıktığını görmekteyiz. Bazı örneklerini Siegelbaum'un çalışmasından aktaralım:

"1930-31'de, işletme sınai-mali planında belirlenenlerin üzerinde üretim hedefleri ve altında maliyet tahminleri koyan karşı-planlama[48] *tugayları; üretim kotalarının gerisinde kalan işçilere teknik*

46 Stalin, *agm*, s.138.

47 *Edinonaçaliye* ilk olarak devrimden hemen sonra, 1918'de uygulanmaya başlandı. NEP dönemi boyunca devlet işletmelerinde tek kişi yönetiminin pratik karşılığı, sendikaların işletme yönetiminin işine karışmamasıydı. Dolayısıyla *edinonaçaliye*'nin aslen 1929'dan sonra uygulamaya konulduğunu söylemek yanlış sayılmaz.

48 Daha anlaşılır bir çeviri "kontra-planlama" olabilir. Burada "karşı" veya "kontra" ifadesi, elbette "planlamaya karşı olmak" anlamına gelmiyor. Bu tugaylar, işletmelere iletilen üretim hedeflerini tartıştıktan sonra, yeni bir "kontra" hedef öneriyor ve planlanan seviyenin üzerinde bir gerçekleşme sağlamak için çaba harcıyordu. 1930'ların ortasında karşı- (kontra-)

yardım sağlayan ve eğitim veren halkı ileri çekme tugayları (obşçestvennıye-buksirnye brigadıy); ve vardiya maliyet tahminlerini hazırlayan ve başka tugaylara performanslarını geride bırakmak üzere meydan okuyan maliyet muhasebesi tugayları (hozrasçetnıye brigadıy) ortaya çıkmıştı. Bunlara kalite tugayları, rasyonalizasyon tugayları ve başka karma biçimler de eklenebilir."[49]

Bu çeşitlenmenin tek anlamı Sosyalist Yarışmanın değişik sektörlerin, iktisat politikalarının ihtiyaçlarına ve amaçlarına göre yeni şekiller alması değil. Sosyalist Yarışma kampanyasının dayandığı kitle inisiyatifinin, işçi sınıfı içerisinde birçok gerilimi şiddetlendirdiğini belirtmiştik. Örgütlenme biçimlerindeki çeşitlenme bir yönüyle bu gerilimlerin farklı taraflarının kendini saklama, kendisini duruma uydurma hamlelerini de yansıtmaktadır. Ancak harekete geçirilen işçi inisiyatifini, ne tek başına sosyalist bilinçle donanmış ileri işçilerin hareketi olarak ne de yalnızca kendisini duruma uydurarak sürecin yarattığı gerilimleri hafifletmeye çalışan kesimlerin manipülasyonu nedeniyle kitleselleşen bir süreç olarak görmek doğru olur. Doğrusu, sürecin bunların hepsini birden içerdiğidir.

Yukarıda Sosyalist Yarışma kampanyasının sınıfın iki kesimini, kırdan yeni göçmüş ve kırla bağları henüz kopmamış işçileri ve eski kuşak becerili işgücünü rahatsız ettiğini belirtmiştik. Bunlardan kuşkusuz daha geniş olan ilk kesimin Sosyalist Yarışma kampanyası içerisinde kendisini saklama stratejilerinden bir tanesi, hayli özgün bir örgütlenme biçimi olan üretim kolektifleri ve üretim komünleri olmuştur. Bir kez daha vurgulamakta yarar var; üretim kolektifleri ve komünleri tamamıyla kırla bağları devam eden işçilerin manipülasyon amacıyla oluşturduğu örgütlenmeler değil; bunlar bir yandan Sosyalist Yarışmanın ruhuna, yarattığı ideolojik ortama uygun denemelerdir, öte yandan da eski toplumsal ilişkileri belirli ölçülerde devam ettirme çabasının ürünüdürler. Hangisi daha baskın, buna karar vermek örneklerin çoğunda çok zor.

İlk üretim komünleri 1929 yazında Urallarda bulunan Zlatoust'ta

planlama kampanyası en üst düzeyine ulaşmıştı.

49 Siegelbaum, *agm*, s.56.

metal sanayisinde, neredeyse bütünüyle kendiliğinden ortaya çıkıyor.[50] Komün üyelerinin ücretleri tek bir hesaba yatırılıyor ve işçiler arasında eşit olarak paylaşılıyor. Sanayide ilk üretim kolektiflerinin ise 1930 başında, yine kendiliğinden ortaya çıktığı kaydedilmektedir. Kolektifler ve komünler 1930 Mayısı'nda *GOSPLAN* kapsamındaki sanayide istihdam edilen işçilerin yüzde 9,3'ünü kapsayacak bir yaygınlığa ulaşıyor.[51]

GOSPLAN'ın Nisan-Mayıs 1930'da yaptığı bir araştırmada üretim kolektiflerinin altı biçiminin bulunduğu tespit ediliyor. Bunlar, (1) kolektif üyelerinin aynı beceri düzeyine sahip olduğu ve ücretlerin çalışılan saate göre eşit biçimde paylaşıldığı kolektifler, (2) üyelerin farklı beceri düzeylerinde olduğu, ancak ücretleri eşit paylaştıkları kolektifler, (3) üyelerin farklı beceri düzeyinde oldukları, ücret tarifesince belirlenen temel ücretleri beceri düzeyine göre paylaştıkları, ama ek ödemeleri beceriden bağımsız paylaştıkları kolektifler, (4) üyelerin farklı beceri düzeyinde oldukları ve bütün ödemeleri beceri düzeyine göre paylaştıkları kolektifler, (5) gelirin paylaşımının üyelerin bakmakla yükümlü oldukları kişilerin sayısına göre yapıldığı kolektifler ve (6) farklı üyelere farklı normlara göre ödeme yapılan kolektifler. Bu altı kategoriden ilk ikisi üretim komünleri, üçüncü ve dördüncüsü üretim kolektifleri, beşincisi üretim-refah komünü ve altıncısı ise komünlerle kolektifler arasındaki bir ara form olarak değerlendiriliyor. Araştırma en yaygın olan biçimlerin birinci kategoridekiler olduğunu, onu iki, üç ve dördüncü kategorilerin izlediğini ortaya koyuyor.[52]

İlk kolektifler ve komünler metal sanayisinde ve tekstilde ortaya çıkıyorlar ve bu iki sektör söz konusu örgütlenme biçimlerinin en yaygın olduğu sektörler olmayı sürdürüyor. 1 Nisan 1931 itibariyle metal sanayisinde 16.789 komüncü ve 30.640 kolektivist bulunurken, tekstilde 8.590 komüncü ve 26.089 kolektivist mevcut. Bunlar araştırma kapsamındaki işçilerin sırasıyla yüzde 7,53'ü ve 7,10'unu kapsıyor. Daha yüksek oranların olduğu sektörler de var (deri tabaklama [yüzde 11,73], matbaacılık [yüzde 9,98], maden işleme

50 Davies, *The Soviet Economy in Turmoil, 1929-1930*, s.261.

51 Davies, *age*, s.262.

52 Davies, *age*, s.262.

[yüzde 8,10] ve konfeksiyon ve ayakkabı imalatı [yüzde 8,23])[53], ancak bu sektörlerde komün ve kolektiflerde örgütlü işçilerin sayısı diğer iki sektöre göre daha düşük.

Akla gelen bir soru, neden plan açısından öncelik sıralaması hayli farklı sektörlerde (başta metal, ayrıca elektrik enerjisi, petrol, maden işleme, kimya vb. gibi yüksek önceliğe sahip sektörlerle tekstil, deri, matbaacılık, kâğıt gibi düşük öncelikli sektörler) bu örgütlenme biçimlerinin yaygınlık kazandığıdır. Bilinç düzeyiyle ilgili olabilir mi? Örneğin metal sanayisinde parti üyesi işçilerin oranı tekstildekine kıyasla hayli yüksek (Mart 1930'da Leningrad'da metal sanayisinde parti üyesi işçilerin toplam içindeki payı yüzde 24,6, tekstilde yüzde 11,8; Moskova'da aynı oranlar sırasıyla yüzde 14,6 ve yüzde 6,3).[54] Toplamda ise kolektif ve komün üyesi işçilerin yaklaşık yüzde 11,7'si Komsomol, yüzde 23,4'ü parti üyesi; yüzde 64,9'u parti veya Komsomol'a üye değil.[55] O halde kolektif ve komünlerin "ileri işçilerin" inisiyatifinin sonucu olduğunu söylememiz mümkün değil. Farklı örgütlülük düzeylerinde ve farklı önceliklere sahip sanayilerde birlikte yükselen bir örgütlenme söz konusu.

Dolayısıyla emek sürecine dönüp, buradan bir açıklama elde edebilir miyiz diye bakmak gerekiyor. Aşağıdaki tablo metal ve tekstil sanayilerinde beceri düzeyiyle komün ve kolektif üyelikleri arasındaki ilişkiye ışık tutuyor. Bu tablodaki verilerin yorumlanmasından bazı ilginç sonuçlar çıkartılabilir:

53 *Trud v SSSR*, Moskova, 1932, s.123'ten aktaran L. Siegelbaum, "Production Collectives and Communes and the 'Imperatives' of Soviet Industrialization, 1929–1931", *Slavic Review*, cilt 45, sayı 1, Bahar 1986, s.70.

54 *Sotsialistiçeskoe sorevnovanie v promışlennosti SSSR, Sbornik statei*, Moskova, 1930, s.16'dan aktaran Siegelbaum, *agm*, s.71.

55 Siegelbaum, *agm*, s.71.

Tablo 9. Metal işleri ve pamuklu dokuma sanayilerinde beceri düzeyi, 1929–1930 (yüzde)

Beceri düzeyi	Metal işçileri		Pamuklu dokuma işçileri	
	Bütün işçiler	*Kolektif ve komün üyeleri*	*Bütün işçiler*	*Kolektif ve komün üyeleri*
Yüksek düzeyde becerili	4,3	1,9	9,7	21,4
Becerili	18,9	17,1	30,9	49,6
Yarıbecerili	43,3	49,9	41,8	27,8
Becerisiz	33,5	31,1	17,6	1,2

Kaynak: L. Siegelbaum, *agm*, s.72

Tablodan metal sanayisinde yarı becerili ve becerisiz emekteki yoğunlaşmanın, eşitlikçi eğilimler barındıran örgütlenmelere de aynı şekilde yansıdığını görüyoruz. Diğer yandan pamuklu dokuma sanayisinde beceri düzeyi yüksek işçilerin oranı daha fazla ve bu işçilerin daha yüksek oranda kolektiflere ve komünlere üye olduklarını görüyoruz. İki noktayı hatırlamakta yarar var: Birincisi, 1929-1930 yılları parça başı ücret sisteminin yaygınlaştırıldığı yıllar. İkincisi, öncelikli sanayilerde beceri düzeyine bağlı ücret farklılaşması artarken, öncelik sırasında geride bulunan işlerde farklılaşma düzeyinin daha az olduğunu biliyoruz. Bu nedenle örneğin tekstilde yüksek beceriye sahip işçinin beceri gerektirmeyen metal işlerinde çalışmayı yeğleyebildiğini de daha önce aktarmıştık. O halde üretimin sürekli kılınmasıyla üretkenliğin, dolayısıyla parça başı ücretin artacağı metal sanayi gibi sektörlerde yarı becerili ve becerisiz işgücünün eşitlikçi eğilimler taşıması anlaşılır hale geliyor. Becerili metal işçilerinin bu örgütlenmelere özel olarak rağbet etmemesi de aynı biçimde beklenen bir durum. Öte yandan emeğin beceri düzeyine göre ücret farklılaşmasının daha az olduğu pamuklu dokuma gibi sektörlerde becerili işgücünün kolektif ücret, eşit bölüşüm eğilimine meyletmesi, yine emek sürecinin niteliği ve ücret sistemiyle ilgili bir savunma stratejisi olarak görülebilir. Kolektif ve komünler ücretleri yükseltmese de, özellikle vardiya sisteminin uygulandığı sektörlerde, vardiyalar

arasında mal çeşitliliğinin gösterdiği değişimleri ve hammadde arzının ve kalitesinin düzensizliğini azaltarak üretkenliği yükseltebilir ve dolaylı olarak ücretleri artırabilir. Becerili emeğe ödenen ücretle becerisiz emeğe ödenen arasındaki farklılık fazla değilse, becerili emeğin bu tür rasyonalizasyon girişimleri karşılığında elde edeceği gelir, fazladan aldığı ücreti paylaşmasıyla kaybedeceği geliri aşabilir. Bu örnek, sektörel kompozisyona bağlı olmak kaydıyla, becerili emekgücünün Sosyalist Yarışma kampanyasına eklemlenmesinin özgün bir biçimidir. Demek ki, işçi inisiyatifi iç gerilimleri başkalaştırarak içermeye devam etmektedir.

Özellikle zanaat üretimine dayalı küçük sanayinin halen etkin olduğu sektörlerde –deri tabaklama, konfeksiyon ve ayakkabı imalatı, matbaacılık, kerestecilik, inşaat gibi– kolektif ve komünlerin daha hızlı yayılmasının nedenleri arasında, yukarıdakilerin yanı sıra, geleneksel zanaatkâr örgütlenmesinin kalıntılarının biçim değiştirerek bu örgütlenme formlarına dönüşmesi de anılabilir. Zira geleneksel *artel* örgütlenmesinin mantığıyla üretim komünlerinin mantığı arasında ciddi bir paralellik bulunuyor. Siegelbaum bu benzerliklere şu şekilde işaret ediyor:

> *"Bir yanda arteller, diğer yanda kolektif ve komünler arasındaki benzerlikler çarpıcıdır. Arteller gibi kolektiflerin ve komünlerin pek çoğu da ortak bir ücret havuzunu (kotyol) paylaşıyor, yurtlarda kalıyor ve kendilerine, yerine getirdikleri görevler karşılığında parasal bir ücret alan büyükler seçiyorlardı. En azından bu yönleri itibariyle kolektiflerin 'sosyalist yarışmanın en yüksek biçimleri' olarak nitelenmesi aldatıcıdır; belki de bu aldatma kasıtlıdır. Geleneksellikten modernliğe uzanan spektrumda kolektif ve komünleri artellerin tam karşısına koymaktansa bu iki formasyon arasında asli bir akrabalığın olduğunu kavramak durumundayız."*[56]

O halde, mutlaklaştırmamak kaydıyla, kolektif ve komün tipi örgütlenmeleri geleneksel toplumsal ilişkilerin yeniden üretildiği örgütlenmeler olarak görmek de mümkündür. Başka bir ifadeyle kitle inisiyatifinin geleneksel yapıları çözmeden başkalaştırması ya da tersinden, geleneksel yapıların kendilerini duruma göre adapte etmeleri de olası.

---

56 Siegelbaum, *agm*, s.73.

Parça başı ve artan oranlı parça başı ücret sisteminin yaygınlaştırılması, beceri düzeyine bağlı olarak ücret farklılaşmasının artırılması, işgücü dolaşımının hem maddi özendiricilerle hem de idari tedbirlerle azaltılmaya çalışılması, iş disiplininin sağlanması için bir yandan geniş kesimlerin karar süreçlerine katılımını teşvik ederken, diğer yandan disiplini tesis etmeyi kolaylaştıracak bir fabrika içi otoritenin kurulması; bütün bunlar sosyalist kuruluşun ilk yıllarının yakıcı sorunları arasında yer alıyor.

Peki, eşitlikçi ve kolektivist eğilimler barındıran ve bir yönüyle gerçek bir sınıf inisiyatifine dayanan üretim komünleri ve kolektifleri neden 1930'un sonuna gelindiğinde merkezi politikanın desteğini yitirmiştir?

Bu sorunun yanıtı yukarıda belirtilen stratejilerin varlığında ve planlı ekonomiye geçiş sürecinde ortaya çıkan temel sorunlarda saklı. Becerili işgücü kıtlığının yaşanmaya başlandığı otuzlu yılların başında, işgücünün beceri düzeyinin yükseltilmesini yavaşlatacak her tür toplumsal ilişki ve pratiğe karşı saldırı başlatılmıştır. Üretim komünleri ve eşitlikçi eğilimin ağır bastığı üretim kolektifleri, beceri düzeyinin mevcut durumunda emek sürecinin rasyonelleştirilmesi ve elde edilen gelirin eşit bölüşümüyle, hem becerili emeğin yoğunlaştırılması için sunulan özendiricileri zayıflatıyor hem de becerisiz emeğin beceri edinme eğilimini azaltıyor; dolayısıyla bu eğilimin karşısında duruyordu. 1930 ortasına kadar üretim komünleri ve kolektiflerine ilişkin resmi kurumların tavrı halen karışıktı. Bir yandan, örneğin *Bolşevik*'te bu örgütlenmelerin işçi sınıfının bilinç düzeyini ve enerjisini yansıttığını belirten, özellikle eşitlikçi komünleri öven bir makale (Şubat 1930'da) yayımlanırken, diğer yandan Temmuz 1930'daki XVI. Kongre'de Kaganoviç komünleri ücretlerin eşitlenmesi eğilimi ve fabrika yöneticilerini katılmaya zorlaması nedeniyle eleştiriyor, bu örgütlenmelerin ücretler ve beceri düzeyi arasındaki bağlantıyı zayıflattığını savunuyordu.[57]

Son darbeyi ise 23 Haziran 1931 tarihli "Yeni Koşullar-İktisadi Kuruluşun Yeni Görevleri" başlıklı konuşmasıyla Stalin vuruyor. Bu konuşmada Stalin sanayileşmenin "altı yeni koşulundan"

57 Davies, *age*, s.265, 267.

bahsediyor. Bu "yeni yönetim şartları" arasında işgücünün yüksek dolaşım hızını ücretlerin eşitlenmesi eğilimine bağlıyor, işçi sınıfı aydınlarının ve sınıf saflarından gelen yeni bir teknik-yönetici kademenin yetiştirilmesine vurgu yapıyor, eski teknik entelijansiyanın sosyalist kuruluşa kazanılması gerektiğini belirtiyor ve hem bireysel sorumluluğun olmamasını (*obezliçka*) hem de *hozrasçet*'in[58] ihmal edilmesini eleştiriyor.[59] Böylece üretim komünleri ve eşitlikçi eğilimli üretici kolektifleri uzunca bir süre için sahneden çekilmiş, yerlerini "*Hozrasçet* Tugaylarına" bırakmış, emek sürecinin rasyonelleştirilmesi konusunda bıraktıkları deneyim ise otuzların ortalarında Stahanov Hareketi'nce devralınmıştır.

Bundan sonra Sosyalist Yarışmanın bireyselleştiğini ve daha yoğun bir biçimde maddi özendiricilere bağlandığını gözlemliyoruz. Daha önce, "özeleştiri kampanyası"nın başlatıldığı dönemde Sosyalist Yarışma, Şok Tugaylarının ve diğer örgütlenme biçimlerinin yarattığı grup baskısıyla işçilerin disiplinlerini artırma ve kendilerini geliştirmelerini sağlama amacına dayanıyor. Ancak Stalin'in konuşmasını milat alırsak, 1931 yazı itibariyle öz disiplin yerini teknik normlara ve yönetici otoritesine yapılan vurgulara bırakmış, Sosyalist Yarışma önce İzotov, daha sonra Stahanov örneklerinde olduğu gibi bireysel performansı ön plana çıkaran örneklere dayanarak sürdürülmüştür. Böylece sınıf inisiyatifinin üretkenliği artırmayı hedefleyen, üretim yönelimli boyutu ağırlık kazanırken, iş sürecinde yeni toplumsal ilişki ve pratiklerin yaratılması boyutu geri planda kalmıştır. Bu durumun ortaya çıkmasında, hızlı sanayileşme hamlesinin gereklilikleri bir yana, yönetici-teknik personelle kurulan karmaşık ilişkilerin ve işyerlerinde planlamayı olanaklı kılmak üzere yaratılmaya çalışılan otoriteyle

---

58 *Hozyaistvennıy rasçet*, yani sözlük anlamıyla "iktisadi hesaplama" ifadesi için kullanılan kısaltma. Batı kaynaklarında *hozrasçet* için "iktisadi muhasebe", "maliyet muhasebesi" gibi karşılıklar kullanılıyor. Ancak Korkut Boratav, *Sosyalist Planlamada Yeni Gelişmeler* kitabında çok yerinde bir tespitle bunun için "otofinansman ilkesi" kavramını ortaya atıyor. Bkz. *Sosyalist Planlamada Yeni Gelişmeler*, Ankara, Savaş, 1982, s.106.

59 Stalin, J.V., "New Conditions – New Tasks in Economic Construction. Speech Delivered at a Conference of Business Executives", *Collected Works*, cilt 14, s.53–83.

iş demokrasisi ve taban örgütlenmesi arasındaki yine bir o kadar karmaşık ilişkilerin de rolü bulunmaktadır.

Demokrasi ve diktatörlük: *Tek adam yönetimi*

Bir kez daha kullanılan kavramların netleştirilmesi ihtiyacı doğdu. Birincisi, işletmelerde *tek adam yönetimi* ne anlama geliyor? İkincisi 1928-1931 dönemi Sovyetler Birliği'nde yönetici otoritesiyle ne kastediliyor? Üçüncüsü Stalin'in yukarıda andığımız meşhur konuşmasında bahsettiği "kişisel sorumluluk" ne anlama geliyor?

Olgulara seçmeci bir biçimde yaklaşan tikelci yaklaşıma göre mesele gayet basit: Sovyet düzeni bir bürokratik kumanda düzeni. Buna göre Stalin'in aynı tarihsel kesit içerisinde hem işçi sınıfının inisiyatifinin geliştirilmesine, eleştiriye, bürokratizme karşı mücadeleye çağrı yapan hem de tek adam yönetimini, yönetici otoritesinin güçlendirilmesini, liderliği vb. vurgulayan çelişkili konuşmalarının amacı belli. Bürokrasi eleştirisi, taban inisiyatifi, vs. vurguları en başta sendika yönetiminde etkili Sağ Muhalefet'in gücünü kırmayı hedefliyor; argümanın ikinci kısmı ise işletme yöneticilerine, teknik entelijansiyaya gözdağı vererek, yeni ve kontrol altında bir "yönetici elit" yaratmayı hedefliyor. O halde anti Sovyetik anlayışa göre, gerekli darbe vurulduktan hemen sonra sınıf inisiyatifinin, aşağıdan denetimin yükselişinin önüne set çekilmiş, yeni ve kolay şekillendirilir durumdaki yönetici kadrodan bir "Stalinist elit" imal edilmiştir.

Aşağı yukarı iddia budur. Bu iddianın olgularla desteklenmesi, uygun bir seçmecilikle, kolaylıkla yapılabilmektedir. Üstelik bu kurgu, Soğuk Savaş döneminde icat edilen "şeytani diktatör"e atfedilen vasıflara da hayli uygun düşmektedir.

Biz *edinonaçaliye*'ye, yani işletmelerde tek adam yönetimine, dürüst bir biçimde yaklaşan bir Japon tarihçinin sorularıyla devam edelim. Hiroaki Kuromiya, yukarıda betimlediğimiz kurguya şu soruları yöneltiyor: Eğer parti önderliğinin niyeti *edinonaçaliye* vasıtasıyla fabrikalarda despotik bir yönetici iktidarı kurmaktıysa, neden bu işi sürekli olarak işçileri yöneticileri eleştirmek üzere harekete geçirmeye çalıştıkları bir dönemde yaptılar? Eğer *edinonaçaliye* "kabalığı erdem sayan" despot yöneticiler yaratmaya çalışıyorduysa, neden 1937-38'de işletme yöneticisi kadroların önemlice

bir kısmı tam da "despotizm" nedeniyle tasfiye edildi? [60] Bu sorulara "bürokratik kumanda düzeni" veya "Stalinist diktatörlük" argümanı içerisinde bazı yanıtlar verilebileceğinin farkındayım. Ancak meseleye Kuromiya'nın çizdiği çerçeveden baktığımızda neler görüyoruz; bunu ele almayı tercih ederim.

Kavramsal netlik demiştik: Tek adam yönetiminden ne kastediliyor? Burada kişilerin niyetleri, amaçları vesaireden bağımsız olarak şunun kastedildiğini görüyoruz: *Edinonaçaliye*'nin temel amaçlarından bir tanesi kurumsallaştırılmış, "hesap verebilir" bir yönetim yapısı oluşturmaktır. Bu amacın önünde engel oluşturan pratik bir sorun, işletmelerdeki yönetim ikiliğidir. Komünist idareciler, gerek yönetim deneyiminin yetersizliği, gerek teknik bilgi donanımlarının azlığı nedeniyle bazı örneklerde kendilerine bağlı uzman, teknik kadronun denetimi altına giriyor, bazılarında ise bu kadrolara karşı aşırı düşmanca bir tavır sergiliyorlar. Bolşeviklerin Şahtıy olayından çıkardıkları derslerden birisi şu oluyor: Komünist idareci yönetemiyor. Yönetemediği ölçüde de ya yapay bir otorite kurmaya çalışıyor ya da yönetmekle sorumlu olduklarının kontrolüne girerek, Smolensk vakasında olduğu gibi, yozlaşıyor. Sonuç olarak ortaya bir yönetim ikiliği çıkıyor. Dolayısıyla "tek adam yönetiminden" kastedilen, komünistlerin gerçek yöneticiler haline gelmesi, gerçekten öncülük etmeyi başarmalarının sağlanması...

Stalin, *Sosyalist Sanayinin Önde Gelen Personeli Birinci Tüm Birlik Kongresi*'nde 4 Şubat 1931 tarihinde yaptığı konuşmada bunu vurgulamaktadır:

> "Geçen yıl planı bütünüyle gerçekleştirmek için 'nesnel' olanaklara sahip miydik? Evet, sahiptik. Su götürmez gerçekler buna tanıklık ediyor. Bu gerçekler geçen yılın Mart ve Nisan aylarında sanayide hâsılanın bir önceki yıla kıyasla yüzde 31 arttığını gösteriyor. O halde neden, diye sorulacaktır, bütün yıl için planı gerçekleştirmeyi başaramadık? Bize ne engel oldu? Eksik olan neydi? *Mevcut olanakları kullanma becerisi eksikti. Fabrikaları, imalathaneleri ve madenleri gerektiği gibi yönetme becerisi eksikti.*" [61]

---

60 Kuromiya, H., "Edinonachalie and the Soviet Industrial Manager, 1928–1937", *Soviet Studies*, cilt 36, sayı 2, Nisan 1984, s.185.

61 Stalin, J.V., "The Tasks of Business Executives", *Collected Works*, cilt 13, Foreing Languages, Moskova, 1954, s.32. (Metindeki vurgu Stalin'e ait.)

Ardından konuyu tek adam yönetimine getirmekte ve meşhur "teknoloji son sözü söyler" sloganını formüle etmektedir:

> *"Sık sık şu soruluyor: Neden tek adam yönetimine sahip değiliz? Tek adam yönetimine sahip değiliz ve tekniğe hakim olana kadar da sahip olamayacağız. (...) O halde görevimiz tekniğe hakim olmak, kendi işimizin hakimi olmaktır. Planlarımızın tam olarak uygulanabilmesinin ve tek adam yönetiminin kurulabilmesinin tek garantisi budur."* [62]

Mesele, komünist yöneticilerin teknik donanımlarının geliştirilmesi ve işletmelerin yönetimini gerçekten ele almaları şeklinde konulmaktadır. Tek adam yönetiminin bir anlamı budur.

1929'da başlatılan ve 1928-29'da fabrikalarda yaşanan siyasi krize bir tepki olarak doğan kampanyanın ikinci amacı, partinin, sendikaların ve fabrika komitelerinin işletme yönetimine karışması uygulamasına son vermektir. Hesap verilebilirlik[63] ve kişisel sorumluluk kavramlarının anlattığı da budur.

Fabrikalarda 1920'lerin başlarında kurulan siyasi düzen, yerel parti sekreteri, (sendikaya bağlı) fabrika komitesi başkanı ve işletme yöneticisine dayanan bir troykanın yönetimine dayanmaktaydı. Bu yönetim yapısının 1928'den itibaren yoğunlaşan emek sürecindeki disiplinsizliğin nedenlerinden bir tanesi olduğu tespit edilerek, tek adam yönetimiyle işletmelerde parti, sendika ve işletme idaresi arasında paylaşılan yönetsel otorite işletme yöneticisinde konsolide edilmek istenmiştir.[64] "Kolektif sorumluluğun" yerine "bireysel sorumluluğun" getirilmesi de bu anlama gelmektedir.

Buraya kadar söylenenlerden tek adam yönetiminin emek sürecinde sınıfın aşağıdan denetimini ortadan kaldırmayı hedeflediği sonucunu çıkartabilir miyiz? Hayır. Kaldı ki tek adam yönetiminin üçüncü ve son amacı da yönetim otoritesini sağlamlaştırmak, yöneticiliği gerçek bir önderliğe dönüştürmek ve aynı zamanda

---

62 Stalin, *agm*, s.39-40.

63 Bu kavram, günümüz "yönetişim" yazınıyla popülerleştirilmiştir. Yönetişim literatüründe kavramın içeriği, pratikte AB, IMF, Dünya Bankası vb. örgütlerin komiserlerine hesap vermek şeklindedir. Yani kavram, bağımlı devletlerin egemenliğinin daha fazla sınırlandırılmasının ideolojik payandalarından bir tanesini ifade etmektedir. Burada ise işçi sınıfına ve devletine hesap vermek anlamında kullanılmaktadır.

64 Kuromiya, *agm*, s.186, 191.

onu işçilerin denetimine tabi kılmaktır. Sosyalist Yarışma kampanyası, eleştiri vurgusu ve tek adam yönetiminin aynı süreçte ortaya atılmış olması da bu nedenledir. Otuzların sonunda despotik yönetimle suçlanan kadroların tasfiyesi de aynı nedenledir. Kuromiya'nın bu konudaki tespiti çok açıklayıcı: *"Aşağıdan denetim, 'yukarıdan denetim'le beraber 'kendiliğinden' piyasa denetiminin yerine geçmesi gereken, planlanmış bir mekanizmadır ve o olmadan öngörülebilir bir işletme yönetiminin oluşturulması mümkün değildir."* [65] Planlamanın piyasanın yerini alabilmesi için yönetici otoritenin güçlendirilmesiyle yönetim üzerinde işçi denetimi kurulması arasında bir birlik görüldüğü anlaşılıyor. Öyleyse, tek adam yönetimi işçiler üzerinde despotik bir denetim kuran yeni bir yönetici elit yaratmaya değil, yöneticilik yapan komünistlerin, azami ölçüde işçi katılımıyla desteklenmiş idaresini anlatmaya çalışmaktadır. Bu bir açıdan, Kuromiya'nın değerlendirmesiyle, "diktatörlükle demokrasinin özgün bir sentezidir." [66]

Sonuç olarak otuzlu yılların başlarından itibaren işletme yöneticilerinin yetkilerinin genişlediğini görüyoruz. 15 Kasım 1932'de çıkarılan TsIK[67] ve Sovnarkom[68] Kararnamesi, İş Yasası'nın işletme yöneticilerinin ayda en az üç kez mazeretsiz işe devamsızlık yapılmadığı takdirde işçiyi işten çıkartmasını yasaklayan maddesini işsizliğin ortadan kalktığı koşullarda işe devamsızlığı teşvik ettiği gerekçesiyle değiştirmiştir. Değişikliğe göre işletme yöneticisine, mazeretsiz işe gelmeyen işçiyi ilk seferde bile işten çıkartma yetkisi verilmiştir.[69] 1932 Aralık ayında işletme yöneticilerine

65 Kuromiya, *agm*, s.192.

66 Kuromiya, *agm*, s.194.

67 *Tsen'tralnyi Ispolnitel'nyi Komitet*, Sovyetler Merkez Yürütme Kurulu.

68 *Sovet Narodnıh Kommisarov*, Halk Komiserlikleri Konseyi.

69 Aşağıdaki tablonun gösterdiği gibi, bu yetki sonucunda işe devamsızlıklarda ciddi bir azalma gözlenmiştir.

Tablo 10. İşe devamsızlık oranları (gün)

	Ekim 1932	Kasım 1932	Aralık 1932	Ocak 1933	Şubat 1933
Geçerli bir nedenle ("mazeretli")	0,24	0,21	0,18	0,18	0,14
Geçerli bir nedeni olmadan ("mazeretsiz")	0,59	0,43	0,18	0,11	0,07

Kaynak: R.W. Davies, *Crisis and Progress in the Soviet Economy, 1931–1933*, s.287.

gıda karnesi çıkartma yetkisi tanınmıştır. 1933 Ocakı'nda parça başı ücret tarifelerini ve üretim kotalarını sendikanın onayını almadan belirlemeye yetkili kılınmışlardır.

Bütün bunlarla beraber işçi denetimini sağlamlaştırmaya dönük adımlar da atılmıştır. Partili yöneticilerin öncülük vasıfları kazanmasına vurgu yapan "teknoloji son sözü söyler" sloganının, 1935'te "kadrolar her şeyi çözer" sloganıyla değiştirilmesi bu nedenledir. 1935 yılı Stahanov Hareketi'nin başlangıç yılıdır ve Stahanov Hareketi yönetici-teknik kadrolar üzerinde aşağıdan denetim kurmanın bir aracı olarak değerlendirilmiştir.[70]

Bu deneyin sonuçları başarılı olamadı. Bunun sonucu 1937–1938 yıllarında birçok işletme yöneticisinin tasfiye edilmesi oldu. Başarısızlık, meselenin tüm veçhelerinde görülmüştür: Pek çok işletme yöneticisi örgütleyici ve öncü lider olmayı başaramamış, teknik beceri ve bilgilerini geliştirememiş ve aşağıdan denetimin yönetim mekanizmasına dahil edilmesini sağlayamamıştır. Bu kesim tasfiyeye uğramıştır.

Ancak tek adam yönetimi, her şeye rağmen sosyalist kuruluş sürecindeki arayışın doğrultusu konusunda, geriye öğretici bir miras bırakmıştır. Alınan sonuçlardan bir tanesi işçi sınıfı içinden yetişen yönetici-teknik personel sayısındaki artıştır: 1933 sonu itibariyle toplam 438.676 kişiden oluşan sanayi yöneticilerinin 105.440'ının fabrika işçiliğinden geldiği bilinmektedir. Yine Birinci Plan döneminde sanayideki ustabaşıların yüzde 77'si işçi kökenlidir.[71] Stahanov Hareketi'nin ortaya çıkışıyla kendisini duyuran başka bir önemli kazanım, iktisadi yönetim aygıtı içerisinde aşağıdan denetimin ve işçi inisiyatifinin vazgeçilmez önemde olduğuna ilişkin kabuldür. Bu kabul, yönetim aygıtının her düzeyine hissettirilmiş, işçi inisiyatifinin geliştirilmesinin ve yönetilmesinin önemi çeşitli düzeylerde vurgulanmıştır. Bu vurgunun siyasi düzleme de taşındığını, örneğin Stahanov Hareketi'nin yükselişiyle çakışan 1936 Anayasa değişikliği seçimleriyle ilgili tartışmaya da damga vurduğunu görmekteyiz. Stalin, 1935 Ocakı'nda bu

70 Kuromiya, *agm*, s.196.

71 Siegelbaum, Lewis H. S; *Stakhanovism and the Politics of Productivity in the USSR, 1935–1941*, Cambridge University, Cambridge, 1990, s. 27, 30.

seçimlerle ilgili olarak Parti Plenumunda şunları söylüyor:

> *"Seçim yarışmasının olmayacağını düşünüyorsunuz. Ancak olacaktır ve çok canlı seçim kampanyaları olacağını öngörüyorum. Ülkemizde kötü çalışan kurum az değildir. Şu ya da bu yerel hükümetin kent ve kır emekçilerinin çeşitli ve büyüyen ihtiyaçlarını karşılamayı başaramadığı örnekler bulunuyor. İyi bir okul kurdunuz mu, kurmadınız mı? Barınma koşullarını iyileştirdiniz mi, iyileştirmediniz mi? Bürokrat mısınız? Emeğin daha etkin olmasına ve daha kültürlü bir hayat sürmemize yardımcı oldunuz mu? Milyonlarca seçmenin adayların uygunluğunu ölçecekleri, uygun olmayanları reddedecekleri, isimlerini aday listesinden çıkartacakları ve en iyi adayları belirleyip listelere koyacakları ölçütler işte bunlar olacaktır. Evet, seçim kampanyaları canlı olacaktır, kampanyalar çok çeşitli, acil sorunlar etrafında, büyük ölçüde pratik bir içeriğe sahip, halk için birincil derecede önemli konular etrafında yürütülecektir. Yeni seçim sistemimiz bütün kurumları ve örgütleri sağlamlaştıracak ve onları işlerini daha iyi yapmaya sevk edecektir. Genel, eşit, doğrudan ve gizli oy kullanma hakkı, SSCB'de halkın kötü çalışan devlet organlarına karşı kırbacı olacaktır. Kanımca yeni Sovyet anayasamız dünyadaki en demokratik anayasa olacaktır."*[72]

Sosyalist kuruluş dersleri

Hızlı sanayileşme, kırdan kente yığınsal göç, işsizliğin ortadan kaldırılması ve üretimin rasyonelleştirilmesi ve mekanize edilmesi; bunlar Sovyet deneyiminde sosyalizmin kuruluş sürecinin kritik dinamikleri arasında yer alıyor. Genç Sovyetler Birliği'nde birincisi, işçi sınıfının toplumsal bileşimi, yani Buharin'in deyişiyle, "proleterleşmiş köylülük" sanayileşme hamlesinin gerekli kıldığı iş disiplinine ve deneyimine sahip değil. İkincisi emek üretkenliğini yükseltmek, böylece sanayiyi kendi kaynaklarını yaratan bir gelişkinlik düzeyine taşımak, becerili işgücü ihtiyacını muazzam ölçüde artırıyor. Ancak proleterleşmiş köylülüğü eğitimli ve disiplinli

---

72 Aktaran Furr, Grover; "Stalin and the Struggle for Democratic Reform, Part I", *Cultural Logic*, clogic.eserver.org/2005/furr.html. 1935 Anayasasıyla ilgili tartışmalar hakkında Batı yazınından çok farklı bir çerçeve çizen bir başka kaynak için bkz. Jukov, Yuriy; *Öteki Stalin, 1933-1937 Yılları Arasında SSCB'de Siyasi Reformlar*, çeviren: Orhan Uravelli, Ankara: Lena Yayınları, 2013.

işçi haline getirmek için maddi özendiricilerin ağırlığını artırmak, ücretler arasında farklılaşmaya gitmek dışında bir çözüm yolu bulunamıyor. Eski dönemin tedrisatından geçmiş, devrimle organik bir bağ kurmamış işletme yöneticileri bu sorunun beraberinde getirdiği işgücü dolaşımına pratik çözümü, becerili işgücünü ayartmakta, yani başka işletmelerin becerili işgücünü çalmakta buluyor. Dolayısıyla işletme yöneticilerinin değişmesi de yakıcı bir ihtiyaç haline geliyor. Yeni bir otorite kurulması ve bu otoritenin devrime bağlı kadrolarla tesis edilmesi, bu kadroların yapay bir liderlik kültürüne sığınmamaları için teknik becerilerinin, donanımlarının geliştirilmesi gerekiyor. Bunun için de bu yeni kadroların aşağıdan denetimi, işin yönetilmesinin bir parçası haline getirilerek, geniş bir meşruiyet zeminine kavuşması amaçlanıyor.

Sovyetler Birliği'nde planlı ekonomiye geçiş sürecinde ortaya çıkan bu dinamiklerden ne gibi teorik sonuçlar çıkartılabilir?

Kanımca birinci ders şudur: Sosyalist kuruluş kendisine miras kalan üretici güçlerden, toplumsal ilişki ve pratiklerden bağımsız bir planlama yapısı kuramaz. Şunu kastediyorum: Maddi özendiriciler, parça başı ücret sistemi vs.; bütün bu yapıların kullanılması tek başına pratik meselelerin en kolay çözümleri olmalarından kaynaklanmaz; bunlar aynı zamanda sosyalist bilincin geliştirilmesine yönelik doğrudan müdahaleler yeterince etkili olmadığı için de kullanılmak zorundadır. Neden yeterince etkili olmuyor? Miras alınan işçi sınıfı ve toplumsal yapı buna izin vermediği için... O halde kullanılan araçların tarihsel bağlamından kopartılmış ilkeler, daha doğrusu bir takım ezberler üzerinden sorgulanmasının hiçbir anlamı yok.

Sovyetler Birliği'nde planlı ekonominin ilk yıllarında işçiler arasında gelir dağılımında eşitsizliklerin bazı açılardan arttığını gördük ve parça başı ücret sisteminin, maddi özendiricilerin öneminin arttığına işaret ettik. Ancak bunlarla beraber işçi sınıfının kitlesel ölçekte harekete geçirilebildiğini, sınıf inisiyatifinin geliştiğini, sosyalist bilinçle donanmış çalışmanın yaratılmasına dönük önemli denemelerin yapıldığını da gördük. İşletmelerde yönetici otoritesinin güçlendirilmeye çalışıldığını, ama işçilerin yönetimi denetlemesinin ve karar alma süreçlerine katılımının önemsenmesinden, başa yazılmasından hiçbir koşulda vazgeçilmediğini

tespit ettik. O halde bir aracın diğerine üstünlüğünü iddia etmek yerine, sosyalist kuruluşun her gelişim süreci gibi çelişkili bir süreç olduğunu kabul etmek durumundayız.

Sınıf inisiyatifi, sınıfın yönetime katılımı için de böyle. Sınıf inisiyatifi içerisinde eski toplumsal ilişkileri, pratikleri de barındırabilir; sınıf içi gerilimleri başkalaştırarak, yeni biçimler altında içerisinde yeniden üretebilir. Katılımcılık bu iç çelişkilere ille de çözüm olmadığı gibi, her koşulda geliştirici, ilerletici olmak zorunda da değil. Basit bir örneğini yukarıda aktarmaya çalıştık: Sosyalist Yarışmayla ortaya çıkan bazı örgütlenme biçimleri kapsadığı işçilerin beceri düzeyini artırmaktan kaçma veya verili otorite yapısını koruma çabalarını da içerisinde barındırmaktaydı ve bütün iyi nitelikleriyle birlikte eski toplumsal ilişkileri yeni bir biçim altında yeniden üreten özelliklere de sahiplerdi.

Buradan sosyalist kuruluş sürecinin sınıf inisiyatifinin geliştirilmesinden, katılımcılığın desteklenmesinden ve yeni biçimlerinin yaratılmasından vazgeçebileceği sonucu çıkmaz. Kaldı ki Sovyetler Birliği'nde sosyalizmin kuruluş sürecinde bu dinamiklerin desteklenmesinden hiçbir kesitte vazgeçilmemiştir. Ancak bu süreç tamamen kendiliğindenliğe terk edilemez ve kendi başına her şeyin önüne konularak bir fetiş haline getirilemez. Bunun için geliştirici, ilerletici olanın desteklenmesi gibi kritik bir öncülük işlevine ihtiyaç vardır. Bu nedenle öncü partinin sınıf içerisine giderek daha fazla gömülmesi, sınıf içerisindeki çalışmasını sosyalizm koşullarında da sürekli güçlendirmesi, kuruluş sürecinin en önemli derslerinden bir tanesidir.

Sovyetler Birliği'nde Tarımda Kolektivizasyonun Mantığı

Nevzat Evrim Önal

Giriş

Sovyetler Birliği tarihinin en önemli dönüm noktalarından biri, Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin (o dönemki adıyla Tüm Birlik Komünist Partisi (Bolşevik)'in) 1927 yılının Aralık ayında topladığı 15. Kongresidir. Kongre sosyalizmin maddi zemininin kuruluşu açısından birbirine sıkı sıkıya bağlı iki karar almıştı: Ekonomide merkezi planlamanın başat unsur haline gelmesini sağlayacak bir beş yıllık planın uygulamaya konması ve tarımda kulak sınıfının[1] tasfiye edilerek, küçük köylü işletmelerinin birleştirilmesi suretiyle kolektif çiftlikler kurulması.[2] Bu iki karar, devrimin ardından Sovyetler Birliği'nde sosyalist ekonominin

1 Kulak sınıfı ya da Kulaklar, Çarlık coğrafyasında kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesiyle birlikte ortaya çıkan, aristokratik kökene sahip olmayan ve büyük toprak sahiplerinden edindikleri topraklarda, pazarlanabilecek miktarda üretim yapar hale gelen varlıklı köylü aileleridir. Bu sınıfı karakterize eden özellikler piyasa için üretim yapmaları, yalnız kendi topraklarını işlemekle yetinmeyip küçük toprağı olan köylülerden toprak kiralamaları ve tasarrufları altındaki topraklarda ücretli işçi çalıştırmalarıdır. Kulaklar, burjuva sınıfının, Çarlık ve sonrasında Sovyetler Birliği kırsalındaki temsilcileridir.

2 Yosif Stalin vd., *Bolşevik Partisi Tarihi*, çev. Gaybiköylü, Ankara: Bilim ve Sosyalizm, 1971, s.346-347.

kurulması yönünde atılmış en büyük adımlar olarak tarihe geçti ve doğal olarak çok tartışıldı, çok da eleştirildi.

Bu yazıda Sovyetler Birliğinde tarımsal üretim kolektivizasyonunun sosyalizmin kuruluşu açısından önemi ve ekonomi politiği, yani bütünsel bir çerçevede mantığı ele alınacak. Bunu yaparken sürecin kendi içindeki başarı ve başarısızlıklardan ziyade, bütünlüklü bir tarihsel olgu olan Sovyetler Birliği açısından taşıdığı önemi inceleyeceğiz ve kolektivizasyon sürecine dair yapılan iki çarpıtmanın tezlerini de çürütmeye çalışacağız. Bunlardan birincisi ve en bilineni, kolektivizasyonun *gereksiz* bir zorlama olduğu, köylülüğe karşı garez güdülerek yapıldığı ve bu yüzden felaketle sonuçlandığı; ikincisi ise kolektivizasyonun normalde tedricen yapılması gerekirken Kulakların karşıdevrimci sabotajları artırması sonucunda *vakitsiz* yapılmak zorunda kalındığı ve bu yüzden başarısız olduğudur.[3]

İlk olarak, kolektivizasyon öncesi durumu inceleyelim.

Devrim öncesi Sovyet kırsalında durum

Rusya kırsalındaki üretim ilişkilerinin gelişkinlik düzeyi, Rus devrimcileri açısından 1905 Devrimi'nin öncesinde dahi en önemli tartışma başlıklarından biriydi. Öyle ki, Lenin'in 1899'da yazdığı ve kendi coğrafyasının ekonomik yapısına dair kaleme aldığı en önemli eseri olan *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*'nin büyük bölümü, Rus köylüsünün içinde yaşadığı iktisadi koşulların gelişkinliği hakkında popülist devrimci Narodniklerle polemiğe ayrılmıştı. Türkiye'de 1960 ve 70'lerde yapılmış, çoktan kapanmış olması gereken ama tuhaf biçimde halen sürdürülen Milli Demokratik Devrim – Sosyalist Devrim tartışmalarına çok benzeyen bu tartışmada Lenin, Rusya kırsalında feodalite koşullarının halen geçerli olduğunu savunan Narodniklere karşı şunları yazıyordu:

3 Kolektivizasyonun genel olarak köylülük değil özel olarak Ukraynalılara karşı yapıldığı ve bir soykırım niteliği taşıdığı "tezi"ni ise ciddiye almıyorum. Kaynağı Naziler olan, bugüne dek de Nazi sempatizanları ve sicili karanlık Ukraynalı faşistler tarafından canlı tutulmuş alçakça bir yalandır ve gereğince çürütülmüştür. İlgilenenler şu kaynağa bakabilir: Douglas Tottle, *Fraud, Famine and Fascism: The Ukranian Genocide Myth from Hitler to Harvard*, Toronto: Progress, 1987.

"1) Bugünkü Rus köylülüğünün içinde bulunduğu toplumsal ve ekonomik durum, meta ekonomisidir. (Güneydoğu sınır bölgelerine ya da sınaî eyaletlere kıyasla bu konuda en geri bölge olan) merkezî tarım kuşağında bile, köylü, tamamen pazara bağlıdır; bu bağlanış vergilerin ödenmesinden başka, ayrıca, hem kişisel tüketimi, hem de çiftçiliği açısındandır.

2) Köylülük (tarımsal ve köy topluluğu) arasındaki toplumsal ve ekonomik ilişkiler sistemi, her meta ekonomisinin ve her kapitalist düzenin yapısında bulunan bütün çelişkilerin burada da var olduğunu bize göstermektedir: Rekabet, iktisadî bağımsızlık için mücadele, (satın alınabilir ve kirayla tutulabilir) toprakların kapılması, üretimin bir azınlığın elinde toplanması, çoğunluğun proletarya saflarına itilmesi, bunların, ticarî sermaye ve çiftlik emekçisi kiralanması aracılığıyla, bir azınlık tarafından sömürülmesi gibi. Köylülük arasında, tamamen kapitalist sisteme özgü bu çelişkili biçimin damgasını taşımayan, yani çıkarlar arasındaki bir mücadeleyi ve düşmanlığı ifade etmeyen, bazıları için lehte, ötekiler için aleyhte olmayan bir tek iktisadî olgu bile görülmez."[4]

Bu satırlarda özlü biçimde sunulan (ve geçerliliği eserin bütününde, istatistikler kullanılarak detaylı ve karşı çıkılamaz biçimde ispatlanan) ekonomik saptama, Bolşeviklerin, tüm iktidar mücadelelerinde "köylülük" konusunda kendileri dışındaki sol öznelere karşı, iktidarı ele geçirdikten sonra da kendi içlerindeki sağ sapmaya karşı savundukları politik pozisyon oldu.

Gerçekten de 20. yüzyılın başında Rusya'da artık homojen, ortak çıkarlara sahip bir köylülükten bahsetmek mümkün değildi. 1861'de Çar II. Aleksandr tarafından serfliğin kaldırılmasıyla birlikte feodal üretim biçimine özgü, emeğe angarya yoluyla el koyma ilişkisi sarsılmış, aradan geçen zamanda kapitalist üretim ilişkileri yalnızca kentte değil kırda da başat hale gelmişti.[5] Öte yandan 1861 reformu yalnızca köylüyü feodal boyunduruktan azat etmemiş; feodal toprak sahiplerini de köylüye karşı sorumluluklarından kurtarmış ve her iki sınıfın üyelerini başka toplumsal sınıfların üyelerine dönüşecekleri bir sürece sokmuştu. Bu süreçte

4 Vladimir İlyiç Lenin, *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*, çev. Seyhan Erdoğdu, 2. Baskı, Ankara: Sol, 1988, s.155.

5 Lenin, age, s.170-173.

feodal egemenlerin büyük bölümü, eski üretim biçimine dayalı istismar ilişkilerini de mümkün olduğunca sürdürerek birer kapitalist malikâne sahibine dönüşmüş; bunu gerçekleştiremeyenlerin toprakları da soylu kökenden gelmeyen köylü ya da kentli uyanıklarca değerlendirilmeye başlanmış[6]; böylelikle kulaklığın temelleri atılmıştır. Köylülerin böylesi fırsatlar yakalayamayan büyük çoğunluğu ise ya kendisine ancak yetecek kadar toprağa sahip orta köylülere, ya da geçinebilmek için yeterli toprağa sahip olmayan (veya tamamen topraksız olan), dolayısıyla emeğini satmak zorunda olan kır proleterlerine dönüşmüştür. 1905 Devrimi'nin ardından gelen karanlık baskı yıllarının en önemli ismi sayılabilecek Başbakan Stolipin döneminde yapılan ikinci tarım reformu da bu süreci pekiştiren, "aynı yönde atılmış, daha da etkili bir ikinci adım" niteliğindedir.[7]

Özetle, elli yıl zarfında Rusya kırsalında feodalizmden kapitalizme geçiş yönünde hayli yol kat edilmiş[8]; ancak bu hızlı dönüşüm büyük bir çelişki de yaratmıştı. Rusya gibi ekmeğini topraktan çıkartmanın iklimsel açıdan çok zor olduğu bir coğrafyada milyonlarca köylü, feodalitenin kendilerine sağladığı görece güvenli ve tekdüze yaşantıyı kaybetmiş ve tam anlamıyla işçileşmeseler de yoksulluk ve güvencesizlikle boğuştukları bir yaşantıya itilmişlerdi. Topraksızlık büyük ve sürekli daha da büyüyen bir dertti. Malikâne sahipleri toprağın özel mülke dönüşüm sürecinde hem en iyi topraklara el koymuştu, hem eski düzenden kalma patronaj ilişkilerini kullanmaya bir ölçüde devam ediyordu, hem de artık kendi küçük mülkünün sahibi olmuş köylü doğa ya da piyasa koşulları yüzünden iflas ettiğinde ona eskisi gibi sahip çıkmıyordu. Öte yandan iflas eden soyluların toprakları ise bazı örneklerde

6 Dönemin Rus edebiyatının en önemli karakterlerinden biri olan Oblomov tam bu tip bir "absentee landlord"dur ve yaratıcısı Gonçarov tarafından 1859'da, serfliğin kaldırılmasından iki yıl önce kaleme alınmıştır.

7 Vladimir İlyiç Lenin, "'The Peasant Reform' and the Proletarian-Peasant Revolution", çev. Dora Cox, *Collected Works* Cilt 17 içinde, Moskova: Progress, 1974, s.119-128, https://goo.gl/H6TTEt (Erişim tarihi: 30 Ağustos 2017).

8 *"1861'den sonra Rusya'da kapitalizm öyle hızlı bir tempoda gelişti ki Avrupa'nın kimi ülkelerinde yüzlerce yıl alan dönüşümleri birkaç on yılda gerçekleştirdi."* Lenin, *age.*

kimsenin işine yaramaksızın boş duruyor, ya da hali vakti yerinde köylüler tarafından satın alıp özel mülk olarak işletiliyorlardı.[9]

1917'nin başında, Çarlık Rusyası'nın 15-16 milyon haneden[10] oluşan köylü kesimi nüfusun yüzde 85'ini oluşturuyordu. İşlenebilir toprakların üçte biri sayıları otuz bin civarında olan malikâne sahiplerinin elindeydi ve bu kesim, on milyon yoksul köylü ailesinin elinde bulunan kadar toprağa sahipti. Toprağın geri kalan üçte biri ise kulaklar ve orta köylüler tarafından işleniyordu. Tarım hayvan ve insan gücüyle yapılıyordu, traktör şöyle dursun çelik saban bile yok gibiydi ve köylü hanelerinin üçte biri çekim hayvanından yoksundu.[11]

Şubat'tan Ekim'e

Rusya, bu koşullarda 1917 yılının Mart ayında (Jülyen takvime göre 23 Şubat) devrimci bir krize yuvarlandı. Bir hafta içinde yüzlerce yıllık monarşi devrildi ve ülke bir geçici hükümetçe yönetilmeye başlandı.

Bu, ülkenin nüfus çoğunluğunu oluşturan devasa köylü kitleleri açısından çok sıra dışı bir durum yaratıyordu. Köylülük, hele ki bir ölçüde kendi geçimi için kendi toprağında çalışan, dolayısıyla emeğinin toplumsallaşma düzeyi sınırlı olan kesimi, düzene devlet otoritesi üzerinden bağlanır ve bu otoritenin yokluğunda büyük yıkımlar yaratabilecek, devrime de karşıdevrime de hizmet edebilecek yönsüz bir güce dönüşür.[12] Rus köylüsü açısından da durum tam olarak buydu. Çar, köylülüğün gözünde 1905 Devrimi öncesi Japonya karşısında aldığı yenilgi ile zaten büyük bir itibar kaybı yaşamış, uzayan ve tek bir zafer içermeyen Dünya Savaşı'nın

9 Edward Hallett Carr, *Bolşevik Devrimi 1917-1923*, 2. Cilt, çev. Orhan Suda, İstanbul: Metis, 1998, s.19.

10 Yosif Stalin, "Buğday Cephesinde (Komünist Profesörler Enstitüsü, Komünist Akademisi ve Sverdlov Üniversitesi Öğrencileriyle Yapılan Konuşma, 28 Mayıs 1928)", *Leninizmin Sorunları* içinde, 2. Baskı, çev. Muzaffer Erdost, Ankara: Sol, 1992, s.233.

11 V. Morozov, *Soviet Agriculture*, çev. Inna Medova, Moskova: Progress, 1977, s.13.

12 Nevzat Evrim Önal, *Anadolu Tarımının 150 Yıllık Öyküsü*, İstanbul: Yazılama, s.33.

getirdiği zorluklar bu meşruiyet kaybını daha da derinleştirmişti.[13] Şubat Devrimi, devlet otoritesini fiilen ortadan kaldırarak köylülüğü son ideolojik zincirden kurtardı ve elli yılı aşkın süredir içinde yaşadığı arafın öfkesiyle yanıp tutuşan bu kitleyi serbest bıraktı. Marx'ın haklarında "kendilerini temsil edemezler, temsil edilmeleri gerekir" dediği[14] köylüler bir yandan kendilerine yeni bir temsilci arıyordu, ama diğer yandan orağı ekin biçmekten başka bir niyetle ele almıştı.

Lenin ihtiyatlıydı. Nisan'da Bolşeviklere köylülerin bir emekçi iktidarına doğru hareketlenmesinin de; geçici hükümeti ve savaşın sürdürülmesini desteklemesinin de mümkün olduğunu söylüyor, buna rağmen tarım ve toprak konusunda mümkün olan en ileri politik mevzinin tutulması gerektiğini savunuyordu.[15] Böylelikle Bolşeviklerle, Narodnik popülizminin devamı sayılabilecek Sosyalist Devrimciler (SR'lar) arasında, köylülüğün güvenoyunu kazanmak için, Ekim Devrimi ile iktidarın alınmasına dek sürecek, hatta sonrasındaki birkaç aya da sarkacak bir mücadele başladı. Bolşevikler köylülüğün içindeki sınıfsal ayrışmayı vurguluyor, esasen buradaki proleter ve yarı-proleter unsurlara sesleniyor, tüm tarım topraklarının kamulaştırılmasını ve köylüler tarafından malikâne topraklarına derhal, zorla el konulmasını savunuyordu. SR'lar ise "toprak işleyenindir" prensipli, devrimden sonraki mülkiyet yapısının nasıl olacağı konusunda hayli muğlâk bir toprak reformu öneriyorlardı.[16]

Geçici Hükümet'in yeniden yapılandığı ve Menşeviklerle SR'ları içeren bir koalisyona dönüştüğü Nisan ayının ardından iş iyice karıştı zira SR'lar artık hükümete bir tarım bakanı vermiş durumdaydı. Bir yandan da Geçici Hükümet, halkın barış beklentisini nasıl yerine getiremiyor ve savaştan çekilemiyorsa, köylünün toprak beklentisini de yerine getiremiyor, uzlaşması imkânsız

13 Kemal Okuyan, "Bir Meşruiyet Kavgası: Ekim Devrimi'nin Güncelliği", *Gelenek* 97, Kasım 2007, s.7-10.

14 Karl Marx, *Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i*, çev. Erkin Özalp, İstanbul: Yazılama, 2009, s.188.

15 Vladimir İlyiç Lenin, "Taktik Üzerine Mektuplar", *Nisan Tezleri ve Ekim Devrimi* içinde, 5. Baskı, çev. Muzaffer Erdost, Ankara: Sol, 1992, s.24.

16 Carr, *age.*, s.37.

çelişkilerin on yıllardır biriktiği tarım sorununu uzlaşma yoluyla çözme vaadiyle sürekli erteliyordu.[17] Bu ortamda, askerler nasıl emirleri dinlemeyip cepheden firar etmeye başladıysa, köylüler de kendi işlerini kendileri görüp malikânelere zorla el koymaya başladılar.

Sonbahar geldiğinde sosyalist devrim için koşullar hızla olgunlaşıyordu. Bolşevikler, işçi ve asker Sovyetlerinde baskın hale gelmiş, köylü temsilcileri Sovyetlerinde de hatırı sayılır bir nüfuza kavuşmuştu. Bolşeviklerin yalnızca malikânelerin zoralımını desteklemesi değil, Rusya'nın derhal savaştan çekilmesini savunmaları da köylülüğün yüzünü onlara dönmesini sağlıyordu; zira orduyu besleyecek fabrikalarda çalışabilecek işçi sayısı zaten az olduğu için, ordu esasen köylü çocuklarından oluşuyordu.

Lenin bu durumu, devrimin kentli işçiler tarafından temsil edilen proleter unsurunun, köylülük tarafından temsil edilen küçük burjuva unsuru üzerinde devrimci bir önderlik kurması olarak yorumluyordu.[18] Kerenski hükümeti, çaresizlik içinde köylü ayaklanmalarına karşı zor kullanmaya başladığında ve Lenin Menşevikler ve SR'ları "köylülüğü burjuvazinin etkisi altında tutmak, onu proletarya değil burjuvaziyle koalisyona götürmek" suretiyle "gerici bir işlev üstlenmek"le suçladığında Rusya artık ikinci devrimin eşiğindeydi.[19]

Devrim'den kolektivizasyona

Bolşevikler 7 Kasım (25 Ekim) gecesi iktidara el koydular. Henüz yalnız değil, SR'ların sol kanadıyla birlikte hareket ediyorlardı. Bu koşullarda, halen kararsız durumda olan köylülüğün devrime kazanılması çok acil olduğu için, normal koşullarda Leninist çizginin kökten eleştireceği unsurlar taşıyan, esasen SR'ların tezlerinden oluşan Toprak Kararnamesi devrimin birinci günü Tüm Rusya Sovyetler İkinci Kongresi'nde Lenin tarafından sunuldu ve kabul edildi. Kararname toprakta özel mülkiyeti kaldırıyor,

---

17 Carr, *age.*, s.34-36.

18 Vladimir İlyiç Lenin, "Bolşevikler İktidarı Koruyabilecekler mi?", *Ekim Devrimi Dosyası* içinde, çev. Kenan Somer, Ankara: Sol, 1999, s.204-205.

19 Vladimir İlyiç Lenin, "Yaklaşan Felaket ve Önlemenin Yolları", *Ekim Devrimi Dosyası* içinde, çev. Kenan Somer, Ankara: Sol, 1999, s.410.

toprağın kiralanmasını ve toprağın işlenmesinde ücretli emek kullanımını yasaklıyor ve toprağı yerel koşullar göz önünde bulundurularak herkesçe eşit yararlanılacak bir toplumsal kaynak olarak tanımlıyordu. Kararname ayrıca malikâne sahipleri dışındaki hiç kimsenin kullanmakta olduğu toprağa el konmayacağını açıkça beyan ediyordu.

Bu açıkça bir taviz metniydi. Bolşevikler henüz toprağı sosyalist anlamda toplumsal, yani merkezi planlamaya tabi bir üretim aracı olarak kamulaştıracak güce sahip değildi; yoksul köylülerin ise on yıllardır uğruna acı çektikten sonra elde ettikleri toprağı daha yüksek bir mülkiyet biçimine gönüllü olarak devredecek ne bilinç ne de niyeti vardı. Bolşevikler iktidara köylüler adına da el koymuştu ama köylülük kendi iç eşitsizliklerinin sebebiyle devrimin bu alanda ilerlemesine razı olacak durumda değildi. Böylelikle Ekim Devrimi kırda, burjuva demokratik aşamada durmuş oluyordu.

Lenin, Toprak Kararnamesi'ne yönelik itirazların önünü şu şekilde kesiyordu:

> "Köylüler devrimimizin şu sekiz ayı boyunca birçok şey öğrendi, toprakla ilgili bütün sorunları kendileri çözmek istiyorlar. Bu yüzden bu yasa tasarısına karşı ileri sürülen her değişiklik önerisine karşı çıkıyoruz, hiçbir ayrıntıya girmek istemiyoruz, çünkü bir eylem programı değil, bir kararname yazıyoruz. Rusya büyüktür ve Rusya'daki yerel koşullar başka başkadır; biz köylülüğün sorunu doğru olarak kendi başına bizden çok iyi çözebileceğine inanmak istiyoruz. Bu ister bizim anlayışımız içinde olsun, ister [SR'ların] programının anlayışı içinde, asıl önemli olan bu değildir. Asıl önemli olan, köylülüğün kırda artık toprak sahipleri olmadığı sarsılmaz inancına sahip olması, bütün sorunları köylülerin kendilerinin çözmesi, yaşamlarını kendilerinin kurmalarıdır."[20]

Bu manevranın sıklıkla iddia edildiğinin aksine, sol SR'larla kurulmakta olan ittifaktan ziyade, devrimin köylülük üzerinde büyük zorlukla tesis ettiği ve en ufak bir sol maceracılıkta kolaylıkla dağılabilecek meşruiyeti korumak için yapıldığının altını çizmek

20 Vladimir İlyiç Lenin, "Toprak Üzerine Rusya Sovyetleri İkinci Kongresine Rapor – 26 Ekim (8 Kasım) 1917", *Ekim Devrimi Dosyası* içinde, çev. Kenan Somer, Ankara: Sol, 1999, s.430.

gerekiyor. Ya da, daha açık ifade etmek gerekirse, taviz SR'lara değil köylülere verilmiştir. Nitekim sol SR'larla ittifak kısa bir süre sonra bozulacak, ancak sosyalist bir devrim için hayli geri nitelikte olan Toprak Kararnamesi yürürlükte kalacaktı. Lenin, bir yıl kadar sonra, Bolşeviklerin köylülük içerisindeki örgütlenmesi olan Yoksul Köylü Komiteleri ve Komünleri'nin 1. Kongresinde yaptığı konuşmada ısrarla iki şey vurguluyordu: Yoksul köylülüğün elde ettiği her şeyi Ekim Devrimi'ne ve kentlerde kurulmuş olan işçi iktidarına borçlu olduğunu ve devrimin kırda henüz burjuva çerçeveyi aşamadığı, aşması için sınıf mücadelesinin kıra taşınması gerektiğini.[21] Ne var ki, bu kısa vadede gerçekleştirilemezdi. Ekim Devrimi'nin ardından başlayan iç savaş devrimci iktidarı devrimin yaşatılmasından başka hemen hiçbir şey düşünemeyecek derecede sıkıştırmıştı ve mevcut işçi-köylü ittifakını tehlikeye atacak her şeyden kaçınmak gerekiyordu.

Bu ittifak köylülük açısından büyük ölçüde pragmatik bir zeminde kurulmuştu. İç savaş boyunca savaş komünizmi çerçevesinde ürün fazlasının tamamına el konan köylülük, kulaklar dahil genel olarak Bolşevikleri desteklemeye devam ediyordu; zira devrim sadece topraksızı topraklandırmamış, topraklı olanların da topraklarını genişleterek zenginleşmesini sağlamıştı. Devrimin ilk aşamasında el konan malikâne ve kilise topraklarının yüzde 86'sı özel kullanımda olacak biçimde dağıtılmış, kamusal nitelikte olarak Sovyet çiftlikleri el konan toprakların ancak yüzde 11'ini almıştı[22] ve bu süreçten yararlanan her köylü devrimin yenilmesi durumunda elde ettikleri toprağı (hatta muhtemelen fazlasını) kaybedeceğinin farkındaydı.

Öte yandan, kırda yoksul köylü ve topraksız kır proleterlerine dayanmak, orta köylülükle ittifak yapmak ve kulakları karşıya almak üzerine kurulu Bolşevik strateji, ironik biçimde, devrimin toprak mülkiyetinde yarattığı değişim nedeniyle işlemez hale gelmişti. Bolşeviklerin kırdaki en sağlam dayanağı olacak olan, köylülüğün en yoksul kesimi az da olsa toprak edinerek rahatlamış,

---

21 Vladimir İlyiç Lenin, "Rusya Tarım Bölgeleri, Yoksul Köylü Komiteleri ve Komünleri I. Kongresinde Yapılan Konuşma (11 Aralık 1918)", *Ekim Devrimi Dosyası* içinde, çev. Kenan Somer, Ankara: Sol, 1999, s.506-507.

22 Carr, *age.*, s.50.

toprak mülkiyetindeki eşitsizlik büyük ölçüde ortadan kalkmıştı (Tablo 1).

Tablo 1: Ekim Devrimi Öncesi ve Sonrasında Toprak Kullanımı (toplam yüzölçümü içinde %)

	1917	1919	1920
Ekilmeyen topraklar	11,3	6,6	5,8
Ekilebilir topraklar (0-4 desyatin*)	58,0	72,1	86,0
Ekilebilir topraklar (4-8 desyatin)	21,7	17,5	6,5
Ekilebilir topraklar (8 desyatin üstü)	9,0	3,8	1,7

*Desyatin: Yaklaşık 1,1 hektarlık Rus yüzölçümü birimi.

Kaynak: Kristman'dan akt. Carr, age., s. 158.

Dolayısıyla daha savaş sürerken, orta köylü mülkiyetine uzunca bir süre daha göz yumulması gerekeceğini gösteren işaretler birikmeye başlamıştı. Örneğin köylüler iç savaşta Bolşevikleri desteklese ya da en azından tarafsız davransa da; ihtiyaç fazlası üretime el koyuluyor olduğu için ihtiyaçlarından fazlasını üretmiyorlardı.[23] Nitekim Bolşevik Parti'nin 1919 Martı'nda yapılan Sekizinci Kongresi bu konuda önemli kararlar almış, orta köylülükle olan olumlu ilişkilerin geliştirilmesini bir zorunluluk olarak saptamıştı.[24]

1920 yılının sonunda Wrangel yenilip iç savaş kazanıldığında Bolşevikler siyasi iktidara tam olarak sahip olmuştu ancak ekonomik açıdan büyük bir açmazla karşı karşıyaydılar. Neredeyse yedi yıl süren kesintisiz savaş ülkeyi harap etmişti. Üstelik iç savaşın son aylarında, bilhassa da askerler terhis olmaya başladıktan sonra eşkıyalık da, köylü huzursuzluğu da belirgin biçimde artmıştı[25]. Bu olmamış olsa dahi Rusya zaten sanayileşme açısından çok geri durumdaydı ve bu kısıt aşılmadan sosyalizmin ekonomik zemininin oluşturulması imkân dahilinde değildi. Tarım ise neredeyse tamamen küçük ölçekli aile işletmelerinde yapılıyordu ve sanayileşmeye aktarılacak bir kaynak üretmek şöyle dursun, hasadın kötü olduğu yıllarda kentlerin yeterli beslenmesini dahi

23 Carr, *age.*, 141-142.

24 Yosif Stalin vd., *Bolşevik Partisi Tarihi*, s.281-283.

25 Carr, *age.*, 159-160.

sağlayamıyordu. Tarımda verimliliği artırmanın birbirinden ayrılamayacak iki ön şartı vardı: Küçük işletmelerin birleştirilmesi ve modernizasyon. Ne var ki birincisi köylülüğün sınıfsal kompozisyonundan, ikincisi ise sınaî azgelişmişlikten dolayı yapılamıyordu.

Geriye tek bir çare kalıyordu: Bir (ya da birkaç) adım geri atmak, bir iktisadi geliştirici olarak, sınırlandırılmış da olsa piyasa mekanizmalarının sürmesini bir süreliğine kabul etmek ve sanayinin geliştirilmesi yoluyla kır ile kent arasındaki mevcut dengesizliği kent lehine dengeleyecek bir kalkınma politikası oluşturmak. Yeni Ekonomi Politikası'nın (NEP) özeti buydu. Lenin, "stratejik bir geri çekilme" olarak nitelediği NEP'in Sovyetler Birliği'nde sosyalist ekonominin derhal kurulamayacağının açıkça anlaşılmasıyla birlikte bir zorunluluk haline geldiğinin altını çiziyor; yabancı kapitalistlere verilen kimi ödünlerin yanı sıra Savaş Komünizmi döneminde kırda uygulanan ürün fazlasına el koyma sisteminin de terk edilerek köylüye ayni bir vergi getirileceği, ürün fazlasını da piyasa koşullarında satmasına izin verileceğini belirtiyordu.[26]

Riyazanov NEP için 10. Parti Kongresi'nde "köylülerle yapılmış bir Brest-Litovsk" benzetmesini yapmıştı[27] ve bundan ibaret olmasa da, NEP'in önemli bir unsurunun bu olduğu kesindi. Savaş yorgunu genç Sovyet iktidarı, ülkenin içindeki en büyük sınıfsal çelişkiyi aşmak için verilecek mücadeleyi, bu mücadele için gereken araçlara sahip olacağı bir gelecek zamana erteliyor, bunun için bir dizi ödün veriyordu. Yoksul köylü komiteleri dağıtıldı. Köylünün kapasitesinin altında üretmek suretiyle direndiği ürün fazlasına el koyma uygulaması kaldırıldı ve üretim artışını teşvik edeceği düşünülen ayni vergi sistemine geçildi, hatta daha sonra bu vergi parasal vergiye dönüştürüldü.[28] Ayrıca köylülere bizzat çalışmaya devam etmek şartıyla işçi çalıştırma ve toprağını kiraya verme

---

26 Vladimir İlyiç Lenin, "The New Economic Policy and the Tasks of the Political Education Departments (Report To The Second All-Russia Congress Of Political Education Departments, October 17, 1921)", çev. David Skvirsky ve George Hanna, *Collected Works* Cilt 33 içinde, 2. Baskı, Moskova: Progress, 1965, s. 60-79, https://goo.gl/XHWjNY (Erişim tarihi: 31 Ağustos 2017).

27 Aktaran Carr, *age.*, s.253.

28 Morozov, *age.*, s.33.

ya da toprak kiralama hakkı tanındı.[29] Böylelikle büyük oranda kamusal mülkiyet altında olan sanayi ile büyük oranda özel mülkiyet altında olan tarım, Sovyet iktidarının denetiminde ama son tahlilde piyasa koşullarında ilişkilenecekti.

Öyle de oldu, 1927 sonuna kadar Sovyet sosyalizmi, kendi hesabına tarım yapan köylülükle çatışmaksızın yaşadı. Bu dönem boyunca Bolşevikler kırda kooperatifçilik hareketini desteklediler ancak kulaklara ya da orta köylülüğe yönelik zorlayıcı hiçbir önlem almadılar, Sovyet çiftliklerinin kuruluşu bile ağırdan alındı ve yeni toprakların tarıma açılması yoluyla gerçekleştirildi. Sosyalizm, sanayileşmeye, bilhassa da ağır sanayinin geliştirilmesi, demiryolu ağının kurulması ve ülkenin elektrifikasyonuna odaklandı. Felaket boyutlarındaki, çok sayıda insanın açlıktan ve yetersiz beslenmeye bağlı sebeplerden hayatını kaybettiği 1921-22 kıtlığı dışında mahsuller de genelde iyi oldu ve şehirlerin iaşesinin sağlanmasının ötesinde, bir miktar buğday ihraç edilerek sanayileşmeye kaynak sağlandı.

Ne var ki; sosyalist sanayi ile kapitalist tarım arasında çelişkili bir diyalektik oluşmuştu. Sanayi toplumsal ihtiyaçları karşılayacak biçimde arzı artırmaya yöneliyor, tarım ise kârlılık prensibi çerçevesinde yaptığı üretimi gerektiğinde arzı kısarak ya da ürünü çeşitlendirerek düzenliyordu. Bundan dolayı 1920'lerin ortasında sanayileşmeyi hedefleyen bir ülkede en olmaması gereken şey oldu ve fiyat makası tarım ürünleri lehine hızla açılmaya başladı. Kulaklar, bir ölçüde de orta köylüler hububat üretimini artırmak yerine, para getirecek diğer ürünlere yöneliyor, daha da önemlisi fiyatların sürekli yükseldiği enflasyonist ortamda zenginliklerini paradan çok daha güvenilir olan buğday stokları biçiminde saklamayı tercih ediyorlardı.

Bunun yarattığı tek sorun kentlerin iaşesinin bir kez daha tehlikeye girmesi değildi. Devrim öncesinde 15-16 milyon adet olan köylü işletmelerinin sayısı 1920'lerin ortasına gelindiğinde 25 milyona yükselmişti.[30] Tarım toprakları üzerinde hemen her türlü özel tasarrufun serbest bırakılması sonucunda bu durum bir kez

29 Carr, *age.*, 263.

30 Morozov, *age.*, s.34.

daha eşitsizlikleri artırıyor ve en yoksul köylüleri net gıda alıcısı haline getiriyordu. Kulakların gıda fiyatlarını yükselten spekülatif faaliyetleri en çok bu kesimi vuruyor ve kırda sınıflar arası bir gerilim birikiyordu.

Tablo 2: Dünya Savaşı öncesi ve 1926-27 döneminde üretici kategorilerinin buğday üretim ve satışları

Üretici kategorileri	Buğday üretimi		Köy dışına satılan buğday		Kategorinin buğday satış oranı
	Milyon pud*	Yüzde (%)	Milyon pud	Yüzde (%)	
Savaştan önce					
1. Malikâne sahipleri	600	12	281,6	21,6	47
2. Kulaklar	1900	38	650	50	34
3. Orta ve yoksul köylüler	2500	50	369	28,4	14,7
Toplam	5000	100	1300,6	100	26
1926-27 hasat döneminde					
1. Kolhoz ve Sovhozlar	80	1,7	37,8	6	47,2
2. Kulaklar	617	13	126	20	20
3. Orta ve yoksul köylüler	4052	85,3	466,2	74	11,2
Toplam	4749	100	630	100	13,3

*Pud: 16,4 kilogramlık Rus ölçü birimi

Kaynak: Nemçinov'dan aktaran Stalin, "Buğday Cephesinde", s.234.

Tablo 2'de sunulan verilerden Sovyet iktidarı bir dizi sonuç çıkarttı. Birincisi, tarımsal üretimin mutlak düşüşü ve tarımın giderek toplumsal niteliğini yitirerek kendi kendisini beslemeye daralan hali kabul edilebilir değildi. İkincisi, kulakların toplam üretim içerisindeki payının ve ürün satış oranının düşüşü sadece gıda üretiminden uzaklaşmaları ve istifçilik yapmalarını göstermiyor, aynı zamanda onları düzen açısından vazgeçilebilir hale getiriyordu. Aradan geçen süre zarfında kulaklar NEP çerçevesinde verilen ödünler sayesinde ekonomik açıdan güçlenmiş, kırda nüfuz alanlarını genişletmiş ama toplumsal açıdan önemleri azalmış, kır dışına satılan buğday içerisindeki payları yüzde 50'den 20'ye,

650 milyon puddan 126 milyon puda düşmüştü.

Bütün bu koşullar Sovyet iktidarı açısından tarımda yalnızca çetin sorunlara işaret etmiyor, onların çözülmesi yönünde devrimci bir adım atılabilmesinin zeminini sağlıyordu.

Kolektivizasyonun sınıfsal niteliği ve sonuçları

Yukarıda açımlandığı üzere 1927 sonunda Sovyetler Birliği'nin içinde burjuvazinin tek temsilcisi olarak kalmış kulak sınıfı, hem maddi çıkarları gereği sosyalist kuruluşa açıkça cephe almış, hem de Sovyet sosyalizminin yurtiçi ve dışındaki düşmanlarının ayağını basabileceği tek toplumsal zemin haline gelmişti.[31] Kulakların 1925'ten itibaren ama bilhassa 1927'den sonra bir sermaye biriktirme biçimi olarak buğday istifçiliğine başlaması, kendi içinde ekonomik bir tutarlılığa sahip olmakla birlikte, sosyalizmin kuruluşu açısından açıkça bir sabotaj niteliği de taşıyordu.

> *"Kırın kapitalist unsurlarına gelince, Kulakların ikinci yıldır devam eden, Sovyet iktidarının fiyat politikasına karşı saldırısını hiç mi hiç rastlantı olarak düşünmemek gerekir. 1927 yılına kadar tahılını kendi isteğiyle veren Kulakın, 1927'den sonra tahılını kendi isteğiyle vermekten vazgeçmesi gerçeğini birçokları hâlâ anlayamıyorlar. Ne var ki bunda şaşılacak hiçbir şey yok. Kulak, önceleri nispeten güçsüzken, çiftliğini ciddi biçimde geliştirme olanağına, çiftliğini güçlendirmek için yeterli sermayeye sahip değilken, dolayısıyla da tahıl üretimindeki fazlasının tümünü ya da nerdeyse tümünü pazara getirmek zorunda kalırken, şimdi artık —bir dizi verimli yılın ardından, çiftliğini geliştirdikten, gerekli sermayeleri toplamayı başardıktan sonra— pazarda manevra yapma, bütün değerlerin değeri olan ekmeklik tahılı ihtiyat olarak kendisi için alıkoyma olanağına kavuştu ve artık et, yulaf, arpa ve diğer daha az önemli ürünleri pazara sunmayı yeğliyor. Kulakın şimdi gönüllü olarak tahılını vereceğini ummak gülünç olurdu. Kulakın bugün Sovyet iktidarının politikasına karşı gösterdiği direnişin kökü burada yatmaktadır.*
>
> *(...) tahıl, içinde bulunduğumuz bugünkü koşullar altında, herkesin satın alacağı, olmazsa olmaz bir metadır. Bu hususu gözönüne alan Kulak, tahılını alıkoyuyor ve böylece öteki tahıl sahiplerine de bu*

31 Morozov, *age.*, 40.

tavrı bulaştırıyor. Kulak, tahılın bütün paraların parası olduğunu biliyor. Kulak, tahıl fazlasının sadece zenginleşme aracı olmadığını, aynı zamanda, köy yoksullarını boyunduruk altına almanın aracı olduğunu biliyor. Mevcut koşullarda Kulakın elindeki tahıl fazlası, Kulak unsurun ekonomik ve politik güçlenme aracıdır. Kulakın elindeki bu fazlayı aldığımızda, sadece kentlerin ve Kızıl Ordu'nun ekmek ihtiyacının karşılanmasını kolaylaştırmakla kalmayız, aynı zamanda, Kulakların ekonomik ve politik olarak güç kazanmalarını engellemiş oluruz."[32]

Öte yandan toplumda böylesi önemli bir sınıfsal unsurun varlığı ve bu sınıfsal yapıya NEP döneminde verilen politik ödün doğal olarak Parti içinde ve dışında ideolojik sonuçlar da yaratmıştı.

Birincisi, partinin içinde, Buharin, Tomskiy ve Rikov etrafında parti merkezinin sağ sapma olarak tanımladığı bir muhalefetin oluşmasıydı. Bu kesim kulaklar dahil olmak üzere köylülük ile işçi sınıfının; bunun da ötesinde sosyalist ile kapitalist ekonomik ilişkilerin sosyalist kuruluş süreci boyunca, aralarında sınıfsal bir çatışma olmaksızın sosyalizme doğru birlikte hareket edebileceğini, hatta kulakların zenginleşip çiftliklerini geliştirmesinin son tahlilde sosyalizmin yararına olacağını savunuyordu.[33]

İkincisi ise Rusya'da Narodnik'lerden SR'lara derin tarihsel kökleri olan, toplumsal dönüşümlerin motoru olarak köylülüğü gören düşüncenin Rus entelijansiyası içerisinde yeniden canlanmasıydı. Bu ekolün o dönemdeki başlıca temsilcisi olan Çayanov[34]

---

32 Yosif Stalin, "SBKP(B)'deki Sağ Sapma Üzerine (SBKP(B) MK ve MKK Plenumu'nda Konuşma - Nisan 1929)", *Leninizmin Sorunları* içinde, çev. İsmail Yarkın, Süheyla Kaya ve Saliha N. Kaya, İstanbul: İnter, 1997, s.283 ve 336.

33 Edward Hallett Carr, *Lenin'den Stalin'e Rus Devrimi 1917-1929*, çev. Levent Cinemre, İstanbul: Yordam, s.137.

34 Çayanov ya da genel olarak popülizmin tarım sorununa yönelik tezlerinin tartışılması bu yazının kapsamının dışında kalıyor. Konuyla ilgilenenler şu makaleye bakabilir: Nevzat Evrim Önal, "Tarım ve Köylülük 'Sorun'larına Dair Bir Tartışma Çerçevesi", *Praksis* 43, s.727-739. Ama bir not düşmek faydalı olacaktır, popülizmin dönemsel teorisyeni konumunda olan Çayanov, 1920 yılında İvan Kremnev mahlasıyla *Biraderim Aleksey'in Köylü Ütopyası Ülkesine Seyahati* (çev. İhya Kahraman, İstanbul: Ayrıntı, 2015) isimli bir bilimkurgu roman yazmıştı. Roman (ne tesadüf ki) 1984 yılında geçiyordu ve kırın kente karşı gelecekte kazanacağı zaferi anlatıyordu.

eserlerinde aile mülkiyetine dayalı, aile fertlerinin emeğiyle üretim yapan köylü çiftliklerinin bir "köylü üretim tarzı"na sahip ve mutlak anlamda istikrarlı olduğunu savunuyordu. Çayanov'a göre bu form, tarihteki tüm toplumsal üretim biçimlerine (dolayısıyla, sosyalizme ve onun siyasi üstyapısı olan proletarya diktatörlüğüne) dışsaldı, kendi içinde tutarlıydı ve ortadan kalkması en azından öngörülebilir gelecekte mümkün değildi:

> *"Gelecek on yıl [1930'lar kastediliyor] zarfında, köylü emeğine dayalı çiftliklerin her koşulda SSCB dahil çok sayıda ülkede değiştirilemeyecek bir olgu olarak kalacağı açıktır. Tarımın pratiğiyle ilgilenen bizler onun gelecekteki biçimlerini mevcut köylü tarımı biçimlerinden yola çıkarak inşa etmek zorundayız."*[35]

Bu iki ideolojik hat, farklı saiklerle hareket etmekle birlikte bir noktada birleşiyorlardı. Her ikisinin sunduğu çerçevede de köylülüğün içindeki üretim ve mülkiyet ilişkilerinden kaynaklı sınıfsal farklılaşma göz ardı ediliyor ya da en iyi ihtimalle önemsiz, tali bir mesele olarak görülüyordu.[36] Bu şekilde tanımlandığında, Lenin'den itibaren Bolşeviklerin köylülüğe dair, yoksul köylü ve topraksız kır proleterlerine dayanma, orta köylülükle ittifak yapma ve kulakları karşıya alma stratejisi sadece geçici olarak değil, ilânihaye uygulanamaz bir şeye dönüşüyordu. Bu çerçeveye göre köylülük, içinde ne proleterler ne de burjuvalar olmadığı için proletarya diktatörlüğünün dışsal kalmak zorunda olduğu, ancak ittifak kurabileceği ve ülkenin hem nüfus açısından mutlak çoğunluğunu oluşturan hem de beslenme olanaklarını tekelinde tutan devasa bir toplumsal kitleydi.

Kolektivizasyon yalnızca sosyalizmle çelişkisi düşmanca hale gelmiş kulak sınıfına yönelik bir saldırı değildi. Bir yandan da sosyalizmin kendiliğinden ve tedricen kurulabileceğini savunan, küçük köylü mülkiyetinin dokunulmazlığını ve kalıcılığını savunan bu düşüncelere karşı ideolojik bir kavgaydı da.[37]

---

35 Aleksandr V. Çayanov, "Peasant Farm Organization", *The Theory of Peasant Economy* içinde, çev. R.E.F. Smith, ed. Daniel Thorner, Basile Kerblay ve R.E.F. Smith, Illinois: American Economic Association, 1966, s.47.

36 Stalin, "SBKP(B)'deki Sağ Sapma Üzerine", s.303-304.

37 Stalin, kolektivizasyon için verilen mücadelenin en şiddetli olduğu günlerde komünist teorisyenlerin bu düşünceler ile mücadele etmiyor, hatta onların

Dahası, kırdaki süreç de birden fazla boyut barındırıyordu. Küçük ve dağınık aile çiftliklerinin kolektif çiftliklerde birleştirilerek daha verimli ve merkezi planlamaya uygun büyük ölçekli işletmelere dönüştürülmesi; tarımın modernizasyonu için Makine Traktör İstasyonları kurulması ile kulak sınıfının toprak, alet ve hayvanlarına el konularak tasfiye edilmesi, bu büyük sürecin, aralarında dinamik bir uyum gözetilmesi gereken parçalarını oluşturuyordu.

Kolektivizasyonun yıkıcı boyutu diyebileceğimiz kulakların tasfiyesinin zora dayalı olması kaçınılmazdı ve bu yüzden uzun bir zamana yayılmaması gerekliydi; yapıcı boyutu diyebileceğimiz orta köylülerin kolektif çiftliklerde birleştirilmesi ise esasen rızaya dayalı olmak zorundaydı ve bu da rızanın yerine zor konarak kısa yoldan çözülebilecek bir iş değildi.

Sovyet iktidarı, tarihindeki en büyük atılımı yapabilmek için sürecin bu iki boyutunu birbirini kolaylaştıracak biçimde kullanmayı başardı. Devrimden bu yana büyük bir özveriyle çalışmalarına rağmen başlarından hiç eksik olmamış kıtlık sorunundan haklı biçimde kulakları sorumlu tutan kentli işçiler ile kulaklar güçlendikçe onların boyunduruğu altına girmekten başka çareleri kalmamış, böylelikle bir kez daha topraksızlıkla tanışmış ve Çarlık zamanında malikâne sahiplerine hissettiği nefreti bu kez kulaklara karşı hissetmeye başlamış yoksul köylülerin öfkesi 1929 yılında serbest bırakıldı. Bu patlama kolektivizasyon sürecinin itici gücü oldu. Kulakların kamulaştırmaya direnirkenki başlıca savunma yönteminin besi hayvanlarını kesip yemek, çeki hayvanlarını öldürmek ya da doğaya salmak, sakladıkları buğdayı ateşe vermek gibi[38], yoksul bir köylünün gözünde İsa ikonasına tükürmekten

kavramsal çerçevesini olağan biçimde kullanıyor olmalarını eleştiriyordu: Yosif Stalin, "SSCB'de Tarım Politikasının Sorunlarına İlişkin (Marksist Tarım Bilimcileri Konferansı'nda Konuşma - 27 Aralık 1929)", *Leninizmin Sorunları* içinde, çev. İsmail Yarkın, Süheyla Kaya ve Saliha N. Kaya, İstanbul: İnter, 1997, s.356-380.

38 1928-1933 yılları arasında Sovyetler Birliği tarımında en önemli unsurlardan biri olan atların sayısı 30 milyondan 15 milyona, büyükbaş hayvan sayısı 70 milyondan 38 milyona, küçükbaş hayvan sayısı 147 milyondan 50 milyona düşmüştü. "[Kulaklar] *yetkilileri öldürüyor, kolektif çiftliklere ait mülkleri kundaklıyor, hatta kendi ekin ve tohumluklarını ateşe*

beter bir kötülük niteliğinde davranışlar olması kuşkusuz bu öfkeyi daha da körükledi.

Yaşanan kısa ama yoğun şiddet dönemi yalnızca kulakların nihai yenilgisiyle sonuçlanmadı; aynı zamanda siyasi görüş mesafesi kendi bulunduğu yerellikten ötesine uzanamayan ve Sovyet iktidarının ülke çapında en zayıf yer olduğu kırda iç savaştan bu yana kulakları yerel iktidar olarak görmeye başlamış orta köylüye devlet otoritesinin işçi sınıfının elinde olduğunu gösterdi. 1930'un başlarında amaç hâsıl olup da artık şiddet kulakların tasfiyesinden ziyade, orta köylüleri kolektif çiftliklere katılmaya zorlamak için kullanılan bir araca dönüşmeye başladığında, Stalin sürece meşhur "Başarı Sarhoşluğuna Kapılmak" makalesini yazarak müdahale etti. Bu makalede "köyün sosyalizme doğru temelden dönüşümünün artık garantili olduğunun görülebileceğini" belirten Stalin, Parti'nin görevinin artık "elde edilen başarıları sağlamlaştırmak ve bunlardan daha da ilerlemek için plânlı olarak yararlanmak" olduğunu vurguluyordu.[39]

Değerlendirme: "Vakitsiz" ya da "gereksiz" miydi?

Öncelikle, kolektivizasyon sürecinin Sovyetler Birliği tarihinin, Batı'da hakkında en fazla yalan üretilen dönemi olduğunu vurgulamak gerekiyor. Sosyalizmin kuruluşu için bu denli büyük bir atılımın yapıldığı ve sonuç alındığı bir dönemin, insani açıdan trajik taraflarının olmaması mümkün değildi ve küçük burjuva liberalizmi doğal olarak yalnızca tarihi çarpıtarak değil, sürecin trajik detaylarına odaklanıp, devrimci özünü gölgede bırakarak da propaganda yapıyor. Kendi adıma, kolektivizasyonun insani boyutunun önemsiz olmadığını ve bunun hakkıyla anlaşılması için en iyi kaynağın Mihail Şolohov'un döneme dair yazdığı *Uyandırılmış Toprak* ve *Don Kıyısında Hasat* romanları olduğunu düşünüyorum.

Bunun dışında, kolektivizasyon hamlesini karalamak için

veriyordu." Schuman'dan akt. Tootle, age., s.93-94.

39 Yosif Stalin, "Başarı Sarhoşluğuna Kapılmak: Kolektif Çiftlik Hareketinin Sorunlarına İlişkin", *Leninizmin Sorunları* içinde, çev. İsmail Yarkın, Süheyla Kaya ve Saliha N. Kaya, İstanbul: İnter, 1997, s.387.

kullanılan 1932-33 açlığının esas sebebinin üst üste iki yıl kuraklığa bağlı kötü hasatlar olduğu, kolektivizasyon sürecinde kulak direnişinin buğday ve canlı hayvan stokuna, bilhassa da çekim gücünü sağlayan at varlığına verdiği zararın da durumu kötüleştirdiği, peşin hükümlü bakmayan herkes için açık olmalıdır. Sorun çatışmalar olsaydı, açlığın mücadelenin en şiddetli günlerinin yaşandığı 1929 ve 1930 yıllarında olması gerekirdi. Olmadı, çünkü bu yıllarda hasat iyiydi. Ama ülkeyi zaten kıt kanaat besleyebilmekte olan tarımda 1931 ve 1932 yıllarının hasadı 1930'la kıyaslandığında %12-13 civarında düşük gerçekleştiğinde[40] sonuç 1921-22'ye benzer bir felaket oldu.

Kolektivizasyon hamlesi, Sovyetler Birliği coğrafyasını kadim bir lanet gibi her kurak yılda kasıp kavuran beslenme sorununu da çözmek için yapılmıştı. Bu sorun çözülmeden, işçi sınıfının özgüvenle sosyalizmi kurmaya girişmesi zaten mümkün değildi. Kolektivizasyonu kıtlığa sebebiyet verdiği iddiasıyla karalayanlar, 1925-1940 döneminin en kötü hasadı olan 1936'da neden benzer bir durumun yaşanmadığını; ya da Sovyetler Birliği'nin en verimli bölgelerinin Nazi işgali altına olduğu korkunç yıllarda nasıl olup da (Naziler tarafından planlı biçimde kuşatılmış kentlerde ve esir kamplarında aç bırakılarak katledilenler dışında) açlık sebebiyle yaygın ölümler yaşanmadığını açıklayamamaktadır.

Yaşanmadı, çünkü Birinci Beş Yıllık Plan'ın tarımdaki ayağı, iddia edilenin aksine kırı yağmalayıp sanayiye ve orduya kaynak aktarmak için değil, tarımın modernizasyon sorununu çözmek için yürütülmüştü; 1930-1932 döneminde tarım sektörü sermaye veren değil alan konumdaydı.[41] 1940'a gelindiğinde kulak direnişi sırasında kaybedilen 15 milyon beygirlik çeki gücü, yerine aynı miktarda traktör gücü konarak telafi edilmişti.[42]

Sovyetler Birliği coğrafyası, üzerinde sürekli bir gölge gibi duran

---

40 Karcz ve Wheatcroft'tan derleyerek aktaran Holland Hunter, "Soviet Agriculture with and without Collectivization, 1928-1940", *Slavic Review* 47(2), Yaz 1988, s.205, Tablo 2.

41 Barsov'dan aktaran James R. Millar, "Mass Collectivization and the Contribution of Soviet Agriculture to the First Five-YearPlan: A Review Article", *Slavic Review* 33(4), Aralık 1974, s.763, Tablo 4.

42 Jasny'den aktaran Hunter, *agy.*

açlık tehlikesinden kolektivizasyonla kurtuldu.

O halde bölümün başlığındaki soruya gelebiliriz: Vakitsiz ya da gereksiz miydi?

"Vakitsizdi" tezi iki varyanta sahip. Birincisine göre Sovyet iktidarı kolektivizasyona kulakların aşırılıkları nedeniyle zorlanmış, başka çaresi kalmadığı için böyle bir işe girişmiştir. İkincisi ise Bolşeviklerin (tezin sıklıkla ifade edildiği haliyle Stalin'in) ekonominin sosyalist bölmesi yeterince güçlendikten sonra, bu ekonomik güç kullanılarak güzellikle halledilebilecek bir işi zorla yapmaya kalkıştığını savunmaktadır.

Öncelikle, bu tezin her iki varyantı siyasi iktidarı devrimle ele geçirmiş olan Bolşevik Parti'yi tarihin öznesi değil nesnesi olarak soyutlama hatası yapmaktadır. 1917-1933 döneminde Parti'nin yer yer olayların akışının kontrolünü yitirme tehlikesi yaşadığı doğru olmakla birlikte NEP'ten çıkış, kolektivizasyonun çok ötesinde bir kapsamı olan, tamamen planlı ve Parti kongresinde tartışılarak alınan, dolayısıyla öznel bir karardır.

Buradan devamla, sosyalist kuruluş hamlesi, tarımı merkezi planlamanın bir parçası haline getirecek olan kolektivizasyon olmaksızın yalnızca eksik kalmaz, mutlak anlamda başarısız olurdu; zira beslenmenin ve sanayinin kullandığı tarımsal hammaddelerin üretiminin planlanamaması, başka hiçbir şeyin de planlanamaması anlamına gelirdi. Dolayısıyla "vakitsizdi" tezinin birinci varyantı yanlıştır; mesele sadece NEP'in sağladığı olanaklarla biti kanlanan kulakların kaşınmasına indirgenemez. Kulaklar tahıl istifçiliği yapmasaydı da kolektivizasyon hamlesi yapılacaktı.

İkinci varyant ise şu açıdan yanlıştır: Bolşevik Parti kuşkusuz kaçırdığı uçurtmasının ipinin peşindeki çocuk gibi tarihin arkasından koşmamaktadır, ama bir yandan da olayların geçtiği tarihte zamana karşı yarışmaktadır. Emperyalistler tarafından kışkırtılmasa yaşanmayacak olan iç savaş kazanılmış, geçici bir barış sağlanmış ve kapitalist dünyanın içine yuvarlandığı 1929 Buhranı Sovyet iktidarına biraz zaman kazandırmıştır. Ancak Bolşevikler, bilhassa da Lenin'in çok iyi bir öğrencisi olan Stalin, ekonomik krizlerin ardından emperyalist paylaşım savaşlarının geldiğinin ve Sovyetler Birliği'nin mevcut uluslararası koşullarda böylesi bir savaşın birinci

hedefi olacağının farkındadır; bunu defalarca ifade de etmiştir.[43] Kulaklar kırsalda, yaptıkları üretimin ötesinde bir politik nüfuza sahipti ve merkezi iktidarı zayıflatacak bir savaşın bu nüfuzu daha da artıracağı açıktı. Tarımın, sosyalizme sınıfsal açıdan düşman olan, *olmak zorunda olan* kulakların kontrolüne bırakılması, mevcut sınaî gelişkinlik düzeyinde kazanılması zaten zor görünen savaşın daha baştan kaybedilmesi anlamına gelecekti.

Bu mantık hatası, "gereksizdi" tezi için de geçerlidir; ama "gereksizdi" tezinin bundan daha önemli ve yanıtlanması gereken başka bir hatası var.

Kolektivizasyon asla "gereksiz" değildi, yapılması zorunluydu. Hatta dahası, kolektivizasyon, tarımın sosyalizasyonu konusunda asla bir son durak olamazdı ve olmamalıydı. Kolektif çiftlikler, 1920'lerdeki kooperatifçilik hareketinin mirasını da devralan üretim kooperatifleriydi ve özel ile kamusal arasında *melez bir mülkiyet biçimini*[44] temsil ediyordu. Stalin, partideki sol sapmayla polemiğe girmek ve onlara karşı kolektif çiftlikleri savunmak zorunda kaldığı dönemde dahi bu yapıların içinde sınıf mücadelesi unsurlarının var olduğunu ve bu unsurların dönüştürülmesi için mücadele edilmesi gerektiğini kabul ediyor;[45] hatta kolektivizasyon ve Birinci Beş Yıllık Plan'ın başarısının herkesin başını döndürdüğü 1933'te kolektif çiftlik formunun mutlaklaştırılmaması ve buralarda komünistlerin denetiminden asla vazgeçilmemesi, aksi takdirde kolektif çiftliklerin kolaylıkla sosyalizm düşmanlarının sığınağına dönüşebileceği uyarısını yapıyordu.[46] Üstelik bunun maddi zemini de vardı. Kolektivizasyon tüm üretimi kolektif çiftliklerde toplamamış; ayrıca kolektif çiftliklere giren köylülerin kişisel topraklarda üretim yapmaya devam etmesine izin verilmişti. Savaş öncesi yıllarda dahi bu, tahıl dışı üretimde önemli

43 Carr, *age.*, s.209; Williams'dan aktaran Tootle, *age.*, s.98.

44 Kemal Okuyan, *Sovyetler Birliği'nin Çözülüşü Üzerine Anti-Tezler*, İstanbul: Nazım, 2005, s.31.

45 Stalin, "SSCB'de Tarım Politikasının Sorunlarına İlişkin", s.373-375.

46 Yosif Stalin, "Kırda Çalışma Üzerine - SBKP(B) MK ve MKK'nın Ortak Plenumu'ndaki Konuşma (11 Ocak 1933)", *Leninizmin Sorunları* içinde, çev. İsmail Yarkın, Süheyla Kaya ve Saliha N. Kaya, İstanbul: İnter, 1997, s.515-518.

bir yer tutuyordu.[47]

Açıkça ifade edilmesi gereken şudur: Özel mülkiyetin hiçbir biçiminin var olmayacağı, sınıfsız ve sömürüsüz bir toplum kurma hedefiyle hareket eden komünistler, iktidarda oldukları ülkelerde, bu topluma doğru gidişte bir geçiş aşaması ve bir mücadele toplumu niteliğinde olan sosyalizm koşullarında, işçi sınıfının öncülük yapmakta olduğu orta sınıfları işçileştirmekten ve onları var eden mülkiyet biçimlerinin toplumsal alanını daraltıcı müdahaleler yapmaktan asla vazgeçemezler. Sosyalizmden komünizme yapılacak bu yolculukta tek büyük ve şiddetli dönüşümün siyasal devrim, yani iktidarın ele geçirilme süreci olacağı, toplumsal devrimin yani sonunda komünizme varılacak toplumsal dönüşüm sürecinin ise işçi sınıfı ile diğer orta sınıflar arasında (aynı manaya gelmek üzere ekonominin merkezi planlamaya tabi sosyalist kesimi ile özel çıkarlar doğrultusunda yapılan küçük burjuva-kapitalist kesimi arasında) gerilimsiz, barış içinde bir arada yaşama prensibi içerisinde, tedricen gerçekleşeceği düşüncesi tarihte ortaya çıkmış en önemli reformizm tiplerinden biridir. Bu tip Sovyetler Birliği ile sınırlı değildir; ama orada Komünist Parti'deki sağ sapmanın özü Stalin döneminde de, sonrasında da bu olmuştur.

Bu varsayım mümkün değildir; bir coğrafyada sosyalizm kurulduğu andan itibaren sınıf mücadelesi yeni bir düzleme taşınır; ama toplumda özel mülkiyete dayalı maddi unsurlar varlığını sürdürdüğü müddetçe bu unsurlarla mücadele de varlığını sürdürecektir, sürdürmek zorundadır. Bu mücadelenin biçimi, tarihsel koşullar ve ihtiyaçlar altında belirlenecektir, ama sosyalizm yaşayacak ve varlığını sürdürecekse, daima devrimci olmaya devam edecektir, etmek zorundadır. Az önce belirttiğimiz gibi, sosyalizm bir geçiş toplumu, mücadele toplumudur ve sosyalist iktidar da devrimci olmaktan vazgeçemez.

Sovyetler Birliği'nde orak ile çekicin birliği asla kalıcı bir "eşitlerin birliği" olamazdı ve iktidardaki işçi sınıfı, önce aile ölçeğinde üretim yapan, ardından kolektif çiftliklerde örgütlenen köylülüğe kolektif veya değil, kamusal olmayan mülkiyetten tamamen arınıp

47 V. Litov, *Stalin ve Hruşçov Hakkında (İvan Aleksandroviç Benediktov ile Söyleşi)*, çev. Candan Badem, İstanbul: Yazılama, 2008, s.77.

devlet çiftliklerinde işçileşme konusunda da öncülük etmeliydi.

Bu kuşkusuz ilkeseldir; yöntemi, zamanlaması, aşamaları her deneyimde farklı olabilir. Ama sosyalizm koşullarında uykuya yatmış görünen herhangi bir sınıfsal çelişkinin ilânihaye ertelenebileceğini düşünmek kendiliğindenciliktir ve Leninizme aykırıdır; söz konusu ilkeyi kategorik olarak reddetmek ise komünizmden vazgeçmektir.

Dolayısıyla, Sovyet sosyalizminin en büyük atılımlarına ve Anayurt Savaşı'na önderlik etmiş Stalin'in ölümüne çok yakın bir dönemde kaleme aldığı şu satırlar çok talihsizdir:

> *"(...) işçiler ve kolektif köylülük yine de konumları itibariyle birbirlerinden ayrılan iki sınıfı oluştururlar. Ama bu fark onların dostluğunu hiçbir biçimde zayıflatmaz. Tersine, onların çıkarları aynı ortak çizgide, sosyalist düzenin sağlamlaşması ve komünizmin zaferi çizgisinde yatar. (...) Bütün bunlar, kent ile kır arasındaki, sanayi ile tarım arasındaki zıtlığın zemininin mevcut sosyalist düzenimiz tarafından kaldırıldığı anlamına gelir."*[48]

Talihsizdir, çünkü kendisinden sonrasını olumsuz anlamda belirlemiş, hayırhah yaklaşılmaması, varlığı sürekli akılda tutulması ve üzerine gidilmeye devam edilmesi gereken bir çelişkiye göz yumulmasında etkisi olmuştur.

Ve Sovyetler Birliği'ne en büyük zararı veren hain Gorbaçov'un kolektif çiftlik kökenli olması, 1931 doğumlu olmasına rağmen anılarında uzun uzun kolektivizasyonun ne korkunç bir dönem olduğunu anlatması tesadüf sayılabilir. Ama SBKP hiyerarşisinde yükselirken kolektif çiftlik üyesi köylülerin kişisel tarlalarının genişletilmesine izin verme yönünde inisiyatif kullanmış; Genel Sekreter olduktan sonra ise tarımın mevcut sosyalizasyon düzeyinin mutlak surette altını oyacak aile sözleşmesi sistemine öncülük etmiş olması kesinlikle tesadüf değildir. CIA'in bu gelişmeleri yakından takip etmiş ve değerlendirmiş olması da...[49]

Bütün bu çerçevede, Sovyetler Birliği'nin tarımda kolektivizasyon

---

48 Yosif Stalin, "SSCB'de Sosyalizmin Ekonomik Problemleri", *Eserler* Cilt 16 içinde, çev. Saliha N. Kaya, İstanbul: İnter, 1994, s.302.

49 CIA, "The Family Contract in Soviet Agriculture" (1 Eylül 1987 tarihli, 3 Mayıs 2012'de gizliliği kaldırılmış rapor), https://goo.gl/UT18Rb (Erişim Tarihi 3 Eylül 2017)

deneyimi, kuşkusuz eksikleriyle, ama sosyalizmin en yakıcı sınıfsal sorunlarından birinin üzerine devrimci biçimde gidilmiş ve çok önemli sonuçlar alınmış bir girişim olarak, Sovyetler Birliği deneyiminden bugüne devrolan mirasın en önemli parçalarından biridir. Aynı sorunun gelecekte yaşanacak sosyalist devrimlerin tümünde şu veya bu biçimde dikkate alınması gerektiği açıktır, dolayısıyla Sovyetler Birliği'nin sosyalist kuruluş deneyimi bu açıdan dikkatle değerlendirilmeli ve dersler çıkartılmalıdır.

1917-1945 Arası Sovyet Dış Politikası: Tek Ülkede Sosyalizm Dönemi

Kemal Okuyan

Ekim Devrimi'nin itici güçlerinden birisinin silah altına alınmış milyonlarca yoksul köylü ve savaş ekonomisinin baskısından bunalmış işçilerin barış arzusu olduğu biliniyor. Bolşevizm bu arzuyu kapitalist sınıfa karşı öfkeyle birleştirerek taşıdı işçi sınıfını iktidara.

"Barış" talebine somut bir yanıt üreterek iktidara gelen bir siyasi hareketin dış politikasının merkezine "barış" olgusunun yerleşmemesi mümkün değildi. Dolayısıyla Sovyet iktidarının ilk dış politika pratiklerinden biri, artık son evresine giren Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'nın savaşmakta olduğu güçlerle derhal barış görüşmelerine başlamak oldu.

Sovyet hükümeti bir yandan da Çarlık Rusyası'nın ve sonrasında 1917 Şubatı ile Kasımı arasında ülkeye hükmeden Geçici Hükümet'in dış politikasını tümüyle reddediyor ve Rusya'nın diğer emperyalist ülkelerle yaptığı anlaşmaları yayınlayarak "gizli diplomasi"ye son veriyordu. Böylece Bolşevikler hem emperyalist paylaşımın siyasi ve ahlaki sorumluluğunu üzerlerinden atıyor hem de emperyalizme karşı uyanmaya başlayan mazlum uluslara güven veriyordu.

Ancak Ekim Devrimi'nin hemen ardından hayata geçirilmeye

başlanan bu dış politika ilkeleri ile dünya gerçekliği arasındaki açı sanıldığından genişti. Sovyet iktidarının "barış" konusundaki kararlılığı, özellikle Almanya ile yürütülen görüşmelerde takınılan yapıcı tutuma rağmen ülkenin fiilen savaşsız bir konjonktüre girmesi için birkaç yılın geçmesi gerekti. Uluslararası gericilik tarafından desteklenen "iç düşman"la girişilen zorlu iç savaş ve başat emperyalist ülkelerin hemen tamamının doğrudan katıldığı "yabancı askeri müdahale", Sovyet halkının "barış"a kavuşmasını geciktirdi.

Sovyet iktidarının dış politikasını zorlayan bir başka olgu daha vardı. Bolşevikler 1917 Ekimi'nde iktidarı aldıklarında, Rusya'yı gelişmiş bazı ülkelerin takip edeceğine ilişkin yaygın bir inanca sahiptiler. Zaten 1916'dan itibaren savaşan belli başlı emperyalist ülkelerde emekçi halktaki hoşnutsuzluk artmış, ekonomik güçlükler dayanılmaz hale gelmiş, savaşın ilk yıllarında yoksulları da saran milliyetçi duygular etkisini yitirmeye başlamıştı. Devrim her yerde ama özellikle Almanya'da kendisini hissettiriyordu. Sovyet yönetimi, bu devrimci yükselişi doğal olarak veri aldı ve dış politikasının merkezine yerleştirdi.

İlk Hariciye Komiseri (Dışişleri Bakanı) olarak görev üstlenen Trotskiy makamını bir tür "propaganda" bürosu gibi görüyor ve Sovyetler Birliği'nin nasıl zorlu bir "diplomasi" yolculuğunun başında olduğunu kestiremiyordu.[1]

Aslında Sovyetler Birliği, daha ilk günden itibaren, şiddeti başlangıçta pek fark edilmeyen bir dış politika gerilimi ile karşı karşıya kalmıştı. Her büyük devrim gibi, doğası gereği yayılan, bulaşan bir yapıya sahip olan Ekim Devrimi kısa süre içinde çok geniş bir coğrafyada otoritesini kurmuş, ancak asıl etkiyi gelişmiş kapitalist ülkelerde yaratmıştı. Sonuçta bütün Bolşevik kadrolar, Rus Devrimi'ni dünya devrim sürecinin bir halkası olarak görüyor ve Sovyetler Birliği'ni "Rusya"yla sınırlandırılacak bir ülke olarak kurgulamıyorlardı. 1918'de Almanya'nın galip emperyalist ülkelerle imzaladığı Versailles Anlaşması'nın yarattığı hoşnutsuzluk ve yaşanan ağır ekonomik kriz ile birlikte hızla yükselişe geçen

1 Trotskiy kendi anılarında duygularını şöyle anlatır: "Bizim diplomatik ne işimiz olabilir ki? Birkaç devrimci bildiri yayınlayıp dükkânı kapatacağım, hepsi bu." Leon Trotskiy, *Hayatım* (2. cilt), çeviren: Müntekim Öçmen, Köz, 1970, s.404.

Alman Devrimi bu sürecin belirleyici unsuruydu.

1919 yılına, yani Komünist Enternasyonal'in kurulduğu yıla gelindiğinde *Kızıl Ordu + Alman proletaryası = Dünya Devrimi* formülünün başarısından pek az kişi kuşkulanıyordu. Sovyet iktidarı ile Alman Devrimi'nin kucaklaşmasının dünyadaki mevcut bütün dengeleri değiştireceği ve diğer kapitalist ülkelerdeki işçi hareketinin de ciddi bir yükselişe girdiği hesaba katıldığında Almanya'da, Sovyet iktidarının dünya devriminin yolunu temizleyeceği açıktı.

Dış politika açısından bakıldığında bu formülün başka her şeyi kendisine bağlayabilecek kudrette olduğu herhalde açıktır. III. Enternasyonal yani Komünist Enternasyonal de aslında dünya devrim sürecinde kapitalizme nihai darbeyi vurmak, bu darbeyi koordine etmek için kurulmamış mıydı?

Ancak 1917 7 Kasımı'ndan itibaren bir başka süreç daha işlemeye başlamıştı. Hayali ya da olası değil, gerçek bir işçi devletinin ayakta kalması, tarihsel iddialarını hayata geçirmesi, bunu yaparken kendini koruması, savunması.

Bolşevikler bu iki parametre arasındaki gerilimin önemini pek kavramadılar. Gerçi daha 1918'de, Almanlarla sürdürülen Brest-Litovsk görüşmelerinde bu gerilim kendisini dramatik bir biçimde hissettirdi. Alman proletaryasıyla birleşmek için yüzünü batıya dönen Sovyet Devrimi, Alman kapitalistlerine ödün veriyor, işçi iktidarı geniş bir toprak parçasından feragat ediyordu.[2]

Görüşmelere giden Dışişleri Bakanı Trotskiy gerilimi kafasında çözmüştü, Almanya'yı oyalayacaktı, nasılsa Devrim konuyu yakında radikal biçimde çözecekti. Lenin ise Sovyet Devleti'nin geri çekilme pahasına Alman sınırlarında "sulh"a kavuşması gerektiğini düşünüyordu.

Uzun ve koşulları daha da ağırlaştıran iç tartışma ve tereddütlerden sonra Lenin'in istediği oldu, Sovyet Dış Politikası ilk sınavında, kendini korumayı tercih etmişti.

Ancak gerilim bitmedi, tersine daha da şiddetlendi. Alman

[2] Brest görüşmeleri Aralık 1917'de başladı ve 3 Mart 1918'de imzalanan anlaşma ile sonlandı. Görüşmelerde Sovyetler Birliği, Almanya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Osmanlı İmparatorluğu taraftı. Sovyet yönetimi Baltık Cumhuriyetlerini Almanya'ya, Kars bölgesini Osmanlı İmparatorluğu'na bu anlaşma ile bıraktı.

Devrimi Brest Anlaşması'nın imzalanmasından sonra yükselişe geçti. Öyle ki, 1919'da Komintern'in kuruluşundan hemen önce yoldaşı Rosa Luxemburg ile birlikte katledilen Karl Liebknecht aynı yılın başında Berlin'de Reichtag binasının önünde tarihi bir kalabalığa Almanya'da Sovyet İktidarı'nın kurulduğunu ilan ediyordu. Liebknecht biraz abartmıştı ama Almanya'da ona önderlik edebilecek güçlü ve devrimci bir komünist partisi olmasa da, Devrim açık elle tutulur bir gerçek haline gelmişti. 1919'dan devrim dalgasının sönümlendiği 1924'e kadar başta Berlin, Münih, Bremen, Hamburg olmak üzere "işte şimdi oldu" denecek çok sayıda kalkışmaya imza attı Alman proletaryası.

Bolşevikler, Alman Devrimi için ellerinden geleni yapmaya çalıştı. Önemli kadrolarını Almanya Komünist Partisi'ne yardımcı olsunlar diye yolladılar. Alman işçisi silahlanıyordu ve bu yasal olmasa bile de facto bir gerçeklikti. Alman burjuvazisi 1918 fiyaskosunun ardından ve Versailles Anlaşması felaketi (28 Haziran 1919) sonrasında Cumhuriyet ilan edilirken işçi sınıfına önemli tavizler vermek zorunda kalmış, devrim bu koşullarda yükselişe geçmişti. İşte Bolşevikler o işçilerin "ayaklanma sanatı"nı öğrenmesi için zamanla yarışmaktaydı.

Ancak asıl yardım iç savaş yorgunu Kızıl Ordu'nun Polonya'yı aşarak Almanya'ya ulaşması ile sağlanacaktı. Yüz yıllar boyu Rus İmparatorluğu'nun parçası olan Polonya'nın sömürücü sınıfları ile Sovyet İktidarı arasındaki savaş 1919 başından itibaren sürüyordu. Kızıl Ordu, Ukrayna topraklarını da tehdit eden bu gerici gücün saldırılarını birkaç kez durdurduktan sonra Polonya'nın başkentine doğru ilerlemeye başladı. Emperyalistlerin desteklediği Varşova'daki hükümet düştüğü andan itibaren Rus Devrimi ile Alman Devrimi'nin buluşmasının önündeki engel kalkmış olacaktı.

Kızıl Ordu'nun zaferinden kimse kuşku duymuyordu. Trotskiy çok sıkıldığı Dışişleri Bakanlığı'ndan ayrılmış Ordu ve Donanma İşleri Bakanı olmuştu. Varşova seferinin başında o vardı, Kızıl Ordu'nun en deneyimli iki komutanı Tuhaçevskiy ve Budyonniy ile parti liderliğinin önemli isimleri olarak Stalin ve Kamanev de cephede sorumluluk almışlardı.

Olmadı. Bolşeviklerin beklentisi Varşovalı işçilerin Kızıl Ordu'nun işini kolaylaştırmasıydı. Buna, biraz da Kızıl Ordu'nun

savaş gücüne fazla bel bağlayarak askerliğin temel ilkelerini umursamayıp, kendilerinden daha zayıf Polonya ordusu tarafından yenilgiye uğratıldılar. Devrimin batıya doğru ilerleyişi durdurulmuştu.

Tam da Komünist Enternasyonal'in İkinci Kongresi'nin başlamasından birkaç gün önce!

İlk Kongre Rosa Luxemburg ve Karl Liebknecht'in ölüm haberleriyle gölgelenmişti, bu kez Polonya yenilgisinin moral bozukluğu ile toplanılıyordu.

Sanki "tarih", Bolşevik liderlere "bu işler sandığınız kadar kolay olmayacak" der gibiydi. Aynı hatırlatmayı Lenin de yapma ihtiyacı duydu ki, Komintern kongresine katılan delegelerin önemli bölümünün şaşkınlıkla karşıladığı *Sol Komünizm: Bir Çocukluk Hastalığı* broşürünü kısa süre içinde tamamladı. Kongre açıldığında kitap farklı dillerde basılmış olarak delegelerin önündeydi. Lenin özetle Avrupa'da devrimin başarıya ulaşmasının zaman alacağını söylüyor ve batılı komünist partileri "acele edeceğiz derken her şeyi berbat etmemeleri" konusunda uyarıyordu.

Aslında Sol Komünizm'deki vurgularla Komintern'in kuruluş ilkeleri arasında bariz bir açı vardı ve Lenin üstün polemik yeteneği ile farklı ülkelerden gelen ve bu açıya işaret eden komünistleri ikna etmek için ter döküyordu.

İşin gerçeği, dünya devrimi stratejisi Polonya'da ağır bir darbe almış ve Sovyet Devrimi yüzünü zorunlu olarak doğuya çevirmişti. İhtilalin Şark yönündeki yayılması esas itibariyle Rus İmparatorluğu'nun sınırları içinde kaldı. Komintern Kongresi'nden hemen sonra toplanan Bakü Doğu Halkları Kurultayı'nda zaman zaman aşırı iyimser bir atmosfer yaratılsa da Sovyetler Birliği'nin o an ulaşmakta olduğu sınırların ötesinde daha azıyla, yani "anti-emperyalist" iktidarlarla yetinileceği ortaya çıkmıştı. Türkiye de bu stratejiye dahildi, nitekim Bakü Kurultayı'ndan sonra Bolşeviklerle Mustafa Kemal'in önderliğindeki hareket arasındaki ilişkiler daha da gelişti.

Böylece "tek ülkede sosyalizm" dönemi açılıyordu. Bu, sosyalizmin tek bir ülkede kurulup kurulamayacağına ilişkin kuramsal bir tartışmayla ilgili değildi. Soru şuydu: Sovyet iktidarının temel stratejisi ne olacaktı? Olası bir dünya devrimine yardımcı olmak

mı, yoksa geniş bir coğrafyada otoritesini sağlamlaştırmakta olan sosyalist devleti savunmak mı?

İkisinin aynı ağırlıkla sürdürülemeyeceği açıktı, birinden biri tercih edilecekti. Böylece Sovyet dış politikası daha hemen başlarda ciddi bir rota değişikliğine gidiyordu. Öncelik Sovyetler Birliği'nin kendisine hasım bir dünyada ne pahasına olursa olsun ayakta kalmasına veriliyordu. Bu, dünyadaki devrimci dinamiklere sırt çevrilmeden hayata geçirilecekti. Niyet buydu ama tek ülkede sosyalizmi savunurken dünya devriminin çıkarlarını düşünmek arasındaki uyum her zaman sağlanamıyordu.

Sovyetler Birliği'nin ayakta kalması için emperyalist dünyada kendisine hava delikleri açması, ticaret yapması, diplomatik ilişki kurması gerekecekti. Bütün bunların dünya devrimine doğrudan destek verme yeteneğinde azalma anlamına geleceği de açıktı. Hiçbir iktidar kendisini yıkmak isteyenlere açık açık destek veren bir ülke ile, hele bu ülke emperyalist sistemi tamamen yok etmek için yola çıkmışsa, ilişki kurmazdı. Sovyet yönetimi hem ihtiyatlı olmak hem de emperyalist ülkeler arasındaki çıkar çatışmalarından yararlanmak, bazı emperyalist ülkeleri Sovyetler Birliği ile ilişki kurmanın ekonomik ya da siyasi avantajlar yaratacağına ikna etmek zorundaydı.

Ancak Sovyetler Birliği'ni çok daha büyük bir zorluk bekliyordu. Emperyalist ülkeler arasında kendi kuşatılmışlığını kırmak, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından imzalanan Versailles Anlaşması'nın ağır hükümlerini delmek için arayışta olan ülke Almanya'ydı. Anlaşmaya göre Almanya galiplere ağır tazminat ödemekle kalmıyor, subaylarını eğitecek okullardan ve silah fabrikalarından da yoksun kalıyordu. Sovyet iktidarının batı dünyasına baktığında Almanya'yı kendisiyle ilişki kurmakta en fazla çıkarı olan ülke olarak gördüğü açıktı. Bu doğrultuda adımlar atıldı. İngiltere ve ABD ile ticari ilişkiler kurulsa da Almanya 1933'e kadar Sovyetler Birliği'nin izolasyonu kırmasında yardım eden başlıca ülke olma özelliğini sürdürdü. Sovyetler de Almanya'nın Versailles Anlaşması'nın hükümlerini delmesine yardımcı oluyordu. Alman subaylarının Sovyetler Birliği'nde eğitilmesi, silah üretiminde yapılan anlaşmalar, karşılığında Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne teknolojik yardımda bulunması...

Zorluk tam da bu noktada başlıyordu. Almanya bir yandan da en örgütlü işçi sınıfına sahipti ve Sovyet yönetimi Alman burjuvazisiyle ilişkiye geçme eğilimi içine girdiği 1920'lerin başından 1933'e kadar bütün iniş çıkışlara rağmen devrim beklentisinin en yüksek olduğu gelişmiş kapitalist ülkeydi.

Peki bu nasıl olacaktı?

Soruya Lenin yanıt veriyor: "Rusya ile Almanya, boğazlanmış olan bir ülkeyle büyük üretici güçleri harekete geçirebilen bir ülke arasında ittifak: Bu durum Almanya'da politik bir karmaşa yaratmış bulunuyor. Alman Kara Yüzleri, Bolşeviklere karşı, aynı Spartaküs Birliği gibi sempati besliyorlar."[3] Bunun tarihi 1920. Bir yıl sonra ünlü "biz, bugün, milletlerarası devrim üzerindeki esas etkimizi ekonomik politikamız vasıtasıyla yürütüyoruz" sözü geliyor. 1922'de ise Almanya ile diğer emperyalist ülkeleri şok eden Rapallo Anlaşması imzalanıyor.

Sonuçta, öncesinde de Sovyet Rusya'nın dış politikasını belirleyen iki faktör, 1920'den itibaren önem sıralamasında birbirleriyle yer değiştirmişti. Dünya devrimiyle etkileşim tek sosyalist ülkenin savunulmasının ardına düşmüştü.

Hemen söyleyelim ki, söz konusu dönem İkinci Dünya Savaşı'nın sona erdiği 1945 yılına kadar hiç kapanmadı. Lakin arada bir büyük sarsıntı yaşandı: Hitler faşizmi!

1933 yılında Naziler Almanya'da iktidara geldiğinde, öncelikli olarak Alman işçi sınıfının ve komünistlerin hedef alınacağı açıktı. Nitekim büyük bir güç olmasına karşın Alman Komünist Partisi, kendisini toparlayamadan ağır bir darbe yedi. Kapitalist dünyadaki en büyük komünist partisi yenilgiye uğratılıyordu. Ancak Hitlercilerin uluslararası alanda yarattığı tehdit daha az değildi. Şovenizm rüzgârını arkasına alan Hitler Alman tekellerine yeni bir ufuk açıyor ve savaşçı bir dil kullanmaktan çekinmiyordu. Savaşçı ve antikomünist...

Oysa Sovyetler Birliği ile Almanya arasındaki ilişkiler 1933'e kadar belli bir istikrara kavuşmuştu. Ülkede çok sayıda Alman mühendis ve teknik eleman mevcuttu ve şimdi bunlar bir anda

3 Vladimir İlyiç Lenin, *Barış İçinde Birarada Yaşama*, çeviren Tahir Balkan, Ser, 1977.

Alman faşizminin uzantıları haline gelmişti.

Sovyet dış politikasında telaş ve belirsizlik baş gösterdi. On yılı aşkın bir süre belli bir sistematikle hareket edilmiş, önce Almanya ile anlaşılmış, sonra da diğer emperyalist ülkelerle belli bir dil tutturulmuştu. Arada 1927'de İngiltere'yle yaşandığı gibi[4] kimi krizlerle karşılaşılsa da Sovyet diplomasisi sosyalizmin kuruluşu için asgari uluslararası koşulu sağlamış durumdaydı.

Şimdi, tam da Sovyetler Birliği sosyalizme doğru büyük bir atılım yaptığı, planlı ekonomiye geçtiği, tarımda kolektivizasyon atılımını gerçekleştirdiği, hızlı endüstrileşme sürecine girdiği sırada uluslararası durum radikal bir biçimde değişiyordu. Birinci Dünya Savaşı'nda istediğini alamayan Alman tekelleri bir kez daha devredeydi ve mevcut uluslararası düzenin bozulmasını istiyorlardı.

Sovyet yönetimi emperyalist dünyanın dinamiklerini okumaya çalışıyordu. Stalin bir ara Hitler'i öne iterek bütün emperyalist ülkelerin Sovyetlere topyekûn saldıracağını düşünmeye başladı. Öte yandan veriler emperyalist ülkeler arasındaki çıkar çatışmalarının derinleşmekte olduğuna da işaret etmekteydi.

Bu durumda yıllarca Sovyetler açısından emperyalizmin zayıf karnı olan Almanya'nın yerine başka bir ülke bulunmalı, onunla yakın ilişki geliştirilmeliydi. Fazla düşünmeye gerek yoktu. Almanya'nın hızla silahlanmaya başlaması ve Hitler'in saldırgan üslubu Fransa'da yalnız emekçi halkı değil, egemen sınıf içinde bir kesimi de rahatsız ediyordu. İki ülke komşuydu ve Almanya'nın yayılmasının Fransız topraklarına dokunmaması mümkün değildi. Onca yaşanmışlıktan sonra Fransızlarda Almanya korkusu yeniden depreşmişti.

Sovyet diplomasisi Fransa'ya yüklendi. Aynı anda ülkede komünistlerle sosyal demokratlar arasında hızlı bir yakınlaşma söz konusu oldu. Bu yakınlaşma o ana kadar uzak durmayı ve sosyal demokrasiyle kıyasıya mücadeleyi salık veren Komintern'in kırmızı çizgilerini aşmasına rağmen Thorez liderliğindeki Fransız Komünist Partisi (FKP) Sovyetler Birliği'nden güçlü bir onay aldı. Tek

4 1927 yılında bütün İngiltere'yi saran grev dalgası sırasında Sovyet yönetimi işçilere her tür desteği vermiş, Sovyet ticari temsilcilikleri İngiliz polisi tarafından basılmış, bu temsilciliklerden işçilere silah yardımı yapıldığı ortaya çıkmıştı. İki ülke arasındaki ilişkiler kopma noktasına gelmişti.

ülkede sosyalizm mücadelesinde yeni bir dönem başlıyordu. Stalin Fransız burjuvazisini ürkütmeyen bir strateji geliştiren FKP'nin dönemin ruhuna uygun davrandığını bizzat FKP yönetimine söylemişti. Fransız modeli yayıldı, artık faşizme karşı geniş bir ittifak politikası hem tek tek komünist partiler hem de Sovyet dış politikası açısından belirleyici hale geliyordu.[5]

1935-1939 arası Sovyet dış politikası Almanya, Japonya ve İtalya'nın oluşturduğu revizyonist[6] bloğa karşı kolektif bir güvenlik mekanizmasının kurulmasına odaklandı. Sovyet yönetimi yeni bir savaşın kaçınılmazlığını kavradığından bir yandan da zaman kazanmaya ve sosyalizmin kuruluşunda hız kazandıkları bu süreyi mümkün olduğunca iyi değerlendirmeye çalışıyordu.

Ancak işler yolunda gitmedi. Gözlerine kestirdikleri Fransa'da sermaye çevrelerinde anti-sovyetizm kolay kolay kırılmıyordu. Ayrıca Almanya ile işbirliği yapma yanlılarının ve Almanya'yı ürkütmemek gerektiğini düşünenlerin siyasal etkisi hiç azalmadı. Fransız dış politikası iki arada bir derede kalınca Sovyet dış politikası da teklemeye başladı. Bu dönem boyunca Sovyet Dışişleri Bakanı Litvinov (bu görevi ülkenin ikinci dışişleri bakanı olan Çiçerin'den devralmıştı) İngiltere ve Fransa'yı Hitler'e karşı ortak hareket etmeye ikna etmekle uğraştı. Almanya her geçen gün daha kural tanımaz, daha küstah bir tutum aldıkça İngiltere ve Fransa da daha tavizkâr oluyor ve tarihe "yatıştırma politikası" olarak geçen kişiliksiz ve tehlikeli bir yolda ısrar ediyordu. Aslında savaş başlamıştı. İtalya'nın Akdeniz ve Afrika'da, Japonya'nın ise Asya'da yayılma girişimleri silahlı çatışmalara yol açıyordu. Sovyetler Birliği 1938-1939 yıllarında Japonya ile Hasan Gölü ve ardından Halhin Gol'de Moğolistan ve Mançurya'nın kaderini belirleyen bir savaşa girmek zorunda kaldı. Japonların geri çekilmesi ile sonuçlanan bu savaşla

5 Bu politikanın etkili olduğu ülkelerden İspanya'da Cumhuriyetçilerle faşist Franco güçleri arasındaki savaşı Hitler'e karşı bir koalisyon yaratmak için olanak olarak değerlendiren Sovyet yönetimi İngiliz ve Fransızların duyarsızlığından büyük hayal kırıklığına uğradı. Almanya tarafından açıkça desteklenen karşıdevrimci Franco İngilizler tarafından da Cumhuriyetçilere tercih edildi ve ilerici insanlığın ve Sovyetlerin bütün çabasına karşın 1936'dan 1939'a kadar süren bir iç savaş sonucunda Halk Cephesi iktidarı yıkıldı.

6 Mevcut uluslararası statükoyu değiştirmek anlamında.

birlikte Sovyet dış politikasının bir başka önceliği daha belirginleşiyordu: Aynı anda iki cephede birden savaşmama!

Geniş topraklara sahip olmak olası bir savaşta Sovyetlere bazı avantajlar sağlayacaktı: Üretimin daha "uzak" bölgelere kaydırılması, cephenin ihtiyaç duyduğu asker rezervlerinin oluşturulması, işgalci bir gücü, onun insan kaynaklarını kurutacak bir biçimde içerilere çekilmesi, savaşan asker ve ülkenin geri kalanı için gerekli gıda maddelerinin üretimi gibi...

Nitekim bunların hepsi Almanya'yla savaşta rol oynadı.

Ancak bu avantaj batı cephesinin dışında doğu cephesinde de savaşmak durumunda kalındığında ortadan kalkıyor ve Kızıl Ordu'nun gücü birbirine uzak iki ayrı bölgeye dağıldığı gibi, ülkenin tamamı savaşın sıcaklığının içine düşüyordu.

Ve doğuda Sovyetler Birliği'ni Çin ve Moğolistan'ın ilhakında bir engel olarak gören Japon gerici çevrelerinin fantezisi tam da buydu: Almanya ile birlikte Sovyetler Birliği'ne saldırmak.

Bu nedenle Sovyet dış politikası saldırgan bloğa karşı ortak hareket etmeyi bağlayıcı hale getiren çok taraflı bir anlaşma için zamana karşı yarışıyordu. Burada güçlük yalnızca İngiliz ve Fransız emperyalizmden değil aynı zamanda Sovyet sosyalizmine karşı bir tampon görevi gören Polonya ve diğer ülkelerin yönetici sınıflarından da kaynaklanmaktaydı. Moskova birini ikna etse, diğeri yan çiziyordu. İş öyle bir noktaya geldi ki Sovyet yönetimi, Hitler'in yutmak için iştahla beklediği Çekoslovakya ve Polonya'nın savunulmasına ne kadarlık bir askeri kuvvet ayıracağını bile ilan etti ve diğer büyük güçleri de aynı tavra davet etti.

Ancak İngiliz ve Atlantik'in öte tarafında ABD gericiliğinin başka planları vardı. Bu iki ülkede Almanya ile Sovyetler Birliği'ni birbirine kırdırma düşüncesi ciddi bir karşılık yaratmıştı. Hitler'in yüzünü doğuya dönmesi için her tür tavizi vermeye hazırdılar. Çekoslovakya'nın Südet Bölgesi 1938'de bu şekilde Almanya'ya hediye edildi.[7] Almanya, Fransa, İngiltere ve İtalya'nın katılımıyla

7 Çekoslovakya hükümetinin onayı olmaksızın bu ülkenin topraklarını Hitler'e armağan eden İngiltere ve Fransa, 1939 yılının Mart ayında Almanların bütün Çekoslovakya'yı işgal etmesinden de Çek hükümetini sorumlu tuttular. Onlara göre hırsıza değerli eşyayı vermezseniz, hırsızın evin tamamını talan etmesini meşru kılarsınız!

varılan Münih Anlaşması (29 Eylül 1938) Sovyet diplomasisinin Hitler'e karşı kolektif güvenlik stratejisinin başarısızlığının ilanıydı. Yine de Sovyetler Birliği samimi çabalarını sonuna kadar sürdürdü.

Bu çabalar sürerken 1920'lerdeki sıkışma artık hissedilmiyordu. 1933 yılından sonra Viyana ve Paris'te işçi sınıfının, ona önderlik etmesi beklenen siyasi hareketlerce gerektiği gibi değerlendirilmeyen iki çıkışı dışında "devrim"den söz eden yoktu. Sovyetler Birliği faşizme karşı etkili bir koalisyonun oluşmasına odaklanmış, bir yandan da savaşın Sovyetler Birliği'nin üzerine yıkılmasının önüne geçmeye çalışıyordu.

Ancak zaman kalmamıştı. Stalin İngiltere ve Fransa'yı ortak hareket etmeye ikna etmenin zorluklarının aşılamayabileceği olasılığını göz önünde bulundurarak Almanya ile ayrı bir anlaşma zemininin olup olmadığını araştırmaya başladı. Hitler de aynı anda bütün büyük güçlerle savaşma olasılığını bertaraf etmek istiyordu. Bu sırada Sovyet Dışişleri'nin başına Vyeçeslav Molotov getirildi. İngiltere'nin Sovyetleri oyalama planında bir değişiklik yoktu, görüşmelere alay edercesine düşük rütbeli subayları yolluyor, en basit konularda bile işi yokuşa sürüyorlardı. Sovyetlerin yanıtı (kendileri dahil) herkes için ağır oldu: Almanya ile Sovyetler Birliği arasında saldırmazlık anlaşması imzalandı.

Batılı istihbarat örgütlerinin ruhu bile duymamıştı, o cenahta büyük şaşkınlık ve panik yaşandı. Japonya'da Almanya ile birlikte Sovyetler'e saldırmak için gün sayan hükümet düştü. Lakin asıl sarsıntı başta Fransız Komünist Partisi olmak üzere dünya komünist hareketinde yaşandı. Anlaşmaya kadar faşizme karşı mücadelenin merkez üssü olarak görülen Moskova şimdi Hitler ile el sıkışıyordu. Bu, komünist partilerin inandırıcılığını sarstığı gibi partilerin politikasında ciddi bir karmaşaya neden oldu.

Son ana kadar diğer seçenek üzerinde çalışan Sovyetler Birliği, kendisine büyük prestij kaybettiren bu anlaşma ile aslında büyük kazanımlar elde ediyordu. Her şeyden önce Hitler'i Sovyetler'in üzerine sürme planı çökmüştü. Sovyetler iki yıla yakın çok değerli bir zaman elde etmiş, bu süre silahlanma ve savaş ekonomisinin gerektirdiği düzene geçiş için kullanılmıştı. Ülkenin batı sınırlarında 1920 yılında Polonyalı gericilere kaybedilen bölgeler yeniden

Sovyetlere katılmış, Brest'in Almanlara bıraktığı Baltık Cumhuriyetlerinde Sovyet iktidarı ilan edilmişti. İki cephede savaşma tehlikesi şimdilik bertaraf edilmişti.

Anlaşmadan bir hafta kadar sonra Almanya Polonya'ya saldırdı ve İngiltere ile Fransa'nın Almanya'ya savaş ilan etmesi ile birlikte İkinci Dünya Savaşı başladı. Sovyetler Birliği yönetimi, Polonya'yı işgal ettikten sonra büyük bir hızla batıya yönelen ve kısa sürede Paris'e ulaşan Almanya'nın ergeç Sovyetlere saldıracağını biliyordu. Kaçınılmaz olanı mümkün olduğunca ileri atmak için Almanya ile ilişkilerde aşırı temkinli davranmayı ilke edindiler. Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırı hazırlıklarına ilişkin önemli bölümü düzmece olan istihbarat raporlarını önemsemeyerek provokatif davranıştan kaçındılar. Stalin liderliği bu dönem boyunca savaşı emperyalist bloklar arası bir savaş olarak tanımlıyor ve taraflardan birini ötekine tercih etmiyordu.

22 Haziran 1941'de Almanya çok büyük bir kuvvetle Sovyetler Birliği'ne saldırdığında Avrupa'nın önemli bölümü ya Alman işgalindeydi ya da Almanya'nın müttefiki faşizan unsurlarca yönetiliyordu. Diz çökmeyen tek ülke, ada olmanın avantajlarını kullanan ve Churchill'in güçlü liderliği sayesinde Almanya'nın bunaltıcı hava akınları karşısında moral olarak çözülmeyen İngiltere'ydi. Ancak kıta Avrupası'nda direnişçi güçlerin sabotaj eylemleri dışında Alman ordularıyla çarpışan tek kuvvet Kızıl Ordu'ydu.

Sovyet yönetimi Almanya'nın saldırısı ile birlikte dış politikasında da önemli değişikliklere gitti. Her şeyden önce savaş artık antifaşist bir karakter kazanmıştı, dünyadaki bütün uluslar buna uygun bir biçimde tutum almalıydı. Bu değişim dünyadaki bütün komünist partileri rahatlattı, iki yıl süren bocalamadan sonra açık ve net bir tavır geliştirilebiliyordu.

Buna ek olarak Sovyetler Birliği dört yıl süren savaş sırasında iki temel dış politika hedefi gözeterek hareket etti: Bunlardan ilki, ABD ve İngiltere'nin Sovyetlerin ihtiyacı duyduğu silah ve teçhizatı yollamalarının sağlanmasıydı. Her ne kadar Kızıl Ordu'nun uçak, tank ve diğer silahlarla ilgili taleplerinin çok büyük bölümü Sovyet fabrikalarından tedarik ediliyorduysa da, savaş maddi kaynaklar açısından dipsiz bir kuyuydu. Ayrıca Stalin silah yardımının üç ülke arasındaki ittifakı güçlendireceğini de hesaplıyordu.

Sovyet Dış Politikası'nın bir diğer savaş dönemi hedefi Avrupa'nın batısında en kısa sürede ikinci cephenin açılarak Kızıl Ordu üzerindeki baskının hafifletilmesiydi. Nitekim bu konu Sovyetlerin Alman üstünlüğüne son verdiği ve savaşın artık kazanılacağının anlaşıldığı dönemde toplanan Tahran Konferansı'nın merkezine yerleşmiş, Kızıl Ordu'nun yıpranmasını bekleyen ve Balkanlara çıkarma yapmayı planlayan Churchill ile Stalin arasında sert tartışmalar yaşanmıştı. Zaman zaman ABD Başkanı Roosevelt'i de yanına çekmesine rağmen Stalin'in çabaları söz konusu ikinci cephenin ancak 1944'te açılmasını sağlayabildi. Normandiya çıkarması gerçekleştiğinde Sovyetler Birliği Alman ordularını kovalamaya ve Avrupa'nın doğusunu özgürleştirmeye başlamıştı bile.

Savaşın müttefiklerin lehine dönmesi ile birlikte Sovyet dış politika pratiği iki parametreyi daha gözetmeye başladı. Bunların her ikisi de uzun vadeli "güvenlik" kaygılarının ürünüydü. Öncelikli olarak Sovyetler Birliği bir daha "düşman" unsurlar tarafından kuşatılmamalıydı, burada özellikle Polonya örneği üzerinde duruluyordu. Bu tabloda, Sovyetler Birliği savaş sonrasında kurulacak dünya düzeninde Avrupa'nın doğusunda kendisi için bir güvenlik alanının sağlanması için hem askeri hem diplomatik alanda yoğun bir çaba harcadı. İngiltere ve ABD ile savaş sırasında oluşan ittifakın hiç değilse dostluk temelinde devam etmesi ve Sovyetler Birliği'nin hem yaralarını sarma hem de sosyalizmin kuruluşu doğrultusunda 1930'larda başlatılan hamlelerin sürdürülmesi için uygun uluslararası koşulların sağlanması da bir diğer hedefti.

Benim görüşüme göre son derece anlaşılır nedenlerden kaynaklansa bile Sovyet dış politikasını savaşın son evrelerinde şekillendirmeye başlayan bu yaklaşım Sovyetler Birliği'ni çözülüşe kadar götüren bir stratejik hesap hatasının ürünüydü.

Savaşın seyrinin değişmesi ile birlikte Sovyetler, İngiltere ve ABD'nin savaş sonrası düzen ve sınırlara odaklanması kaçınılmazdı. Birinci Dünya Savaşı'ndan kalan, hatta öncesine dayanan bir dizi sınır anlaşmazlığı söz konusuydu. Bundan daha önemlisi, Sovyetler Birliği haklı olarak savaşın nedenlerinin ortadan kaldırılmasının, en azından baskılanmasının peşindeydi.

Daha çok İkinci Cephe konusuna odaklanan Tahran Konferansı'ndan farklı olarak Yalta ve Potsdam Konferansları

savaş sonrası dünya düzenine odaklanmıştı ve yaklaşmakta olan Soğuk Savaş'ın belirtileri de bu toplantılarda ortaya çıkmıştı.

Sovyetler Birliği'nin Nazi ordularını kendi topraklarından attıktan sonra Doğu ve Orta Avrupa'daki ülkeleri özgürleştirmesi doğal olarak bu ülkelerdeki devrimci güçler için elverişli bir ortam yaratıyordu. Zaten bazı ülkelerde partizanlar Alman ve İtalyan işgalcilere, onlarla işbirliği içindeki yerel yönetimlere karşı mücadelede epey yol almıştı. Ancak bu ülkelerde müttefiklerden yana olan siyasi güçler komünistlerden ibaret değildi. İngiltere, başta Polonya olmak üzere birçok ülkede muhalifleri kendisine bağlamış, hatta Londra merkezli hükümetler kurdurmuştu. Bunların ortak özelliği antikomünist olmalarıydı. Kızıl Ordu'nun özgürlük kampanyası adım adım ilerledikçe İngiltere'nin ve Sovyetler Birliği'nin desteğini alan iki farklı ve "düşman" odak ülkelerinin geleceğinde söz sahibi olmak için birbiriyle mücadeleye girdi. Kızıl Ordu'nun varlığı ve Almanya'nın yenilmesinde belirleyici bir rol üstlenmesinin yarattığı prestij, Churchill'in bütün sızlanmalarına ve karşı hamlelerine rağmen Bulgaristan, Romanya, Macaristan, Polonya, Çekoslovakya, Yugoslavya ve Arnavutluk'ta devrimci-ilerici iktidarların kurulmasını sağladı. Sovyet yönetimi Kızıl Ordu'nun girdiği ülkelerden bir tek Avusturya'da bu tür bir arayışa girmedi ve ülkeden tamamen çekildikleri 1955 yılında geride bir burjuva hükümet bıraktılar.

Kızıl Ordu operasyonuna konu olmayan ama komünistlerin antifaşist mücadelede öne çıktığı Yunanistan, İtalya ve Fransa'da ise İngiliz-ABD planları doğrultusunda adım atıldı, Fransız ve İtalyan komünistleri Sovyetlerin de yönlendirmesiyle bu planlara destek olurken, Yunanlı komünistler silahlı mücadeleyi sürdürdüler ve kaybettiler.

Almanya ise gecikmiş İkinci Cephe'nin açılmasının sonucu olarak batıdan gelen İngiliz ve Amerikan ordularının varlığı nedeniyle fillen ikiye bölünmüştü ve Sovyetlerin gayretlerine rağmen emperyalist ülkeler daha baştan, yeni dünya düzeninde müttefikler arasında bir işbirliğinin olmayacağını Almanya'da kanıtlamakla meşguldüler.

Avrupa'nın savaş sonrasındaki siyasi iklimine, tek tek ülkelerin hangi toplumsal sistemle yönetileceğine ilişkin ortada bir anlaşma

olduğu, deyim yerindeyse Avrupa'nın paylaşıldığı doğru değildir. Ortaya her bir ülkede de facto bir sonuç çıkmıştır ve taraflar bu sonucu değiştirememişlerdir.

Peki Sovyetler Birliği bu sonucu mu istiyordu? Yani Sovyet yönetimi Avrupa'nın doğusunda ve Almanya'nın yarısında Halk Demokrasileri adı altında yeni sosyalist ülkeler yaratmaya mı çalışıyordu?

Buna kararlı bir biçimde "evet" demek mümkün değil. Zaten az önce Sovyetler Birliği'ni çözülüşe kadar götüren stratejik hesap hatasından kastettiğim tam da bu noktayla ilgiliydi. Sovyetler Birliği, Avrupa'nın neredeyse yarısında toplumsal düzenin değişmesine, buralarda sosyalist kuruluş sürecinin başlamasına ne hazırlıklıydı ne de buna odaklanmıştı. Sovyetler Birliği, bu ülkelerin dostluğunu ve bu ülkelerin İngiliz, Alman ve Fransız sermayesinin istediği gibi at oynattığı çiftliklere dönmemesini istiyordu. Her birinde farklı güçlerde olmalarına karşın bu ülkelerdeki komünist partilerin sosyalizme geçiş için gerekli hazırlıklara ve öz kaynaklara sahip olup olmadıkları da ayrı bir konuydu. Öte yandan İngiltere ve sonrasında ABD'nin zorlamasıyla daha savaş sürerken komünistler ve onların yakın müttefiki ilerici unsurlarla burjuva unsurlar arasında kesin bir ayrışma olmuş, bu ülkelerde barışçı ve Sovyetler Birliği'ne dost iktidarların ortaya çıkması toplumsal düzenin radikal bir biçimde değişmesini gerektirmişti.

Sovyetler Birliği'nin bir noktadan sonra kararlı bir biçimde bu ülkelerin sosyalist bir yöne girmesi için uğraştığını, gerekli siyasal ve ekonomik girdileri sağladığını söyleyebiliriz. Ancak baştaki hedefin farklı olması, Sovyet yöneticilerinin Doğu ve Orta Avrupa'daki sosyalist ülkelerle ilişkisinde hep bir sorun teşkil etti. Özellikle emperyalistlerin Almanya'yı bölme konusundaki ısrarının ardından kurulan Demokratik Alman Cumhuriyeti'nin varlığı ve geleceği Sovyetler Birliği'nde hep bir soru işareti olarak kaldı.

Demek ki, 1920'den 1945'e gelinceye kadar Sovyet dış politikasının mottosu olan tek ülkede sosyalizm döneminden çıkış ve bir sosyalist blokun yaratılması, iyi örülmüş bir stratejiden çok, İngiltere ve ABD'nin hamlelerine verilen zorunlu yanıtların ürünüydü. Sovyet dış politikası hâlâ tek ülkede sosyalizm felsefesine bağlıydı. Bunu Almanya örneğinde biraz açabiliriz. Kızıl Ordu'nun

operasyonlarının yönüne ve içeriğine ilişkin bazı düzenlemelerle Sovyet ordularının Almanya'nın çok daha büyük bir bölümünü kontrol etmesi pekâlâ mümkündü ve bu sadece ve sadece askerî-siyasal bağlamda konuşacak olursak 1920'de gerçekleşmeyenin bu kez elde edilmesi anlamına gelirdi: Polonya üzerinden Alman işçi sınıfı ile buluşma. Ancak Sovyet yönetimi Avrupa proletaryasının 1920'lerdeki gücünün kırıldığını görüyordu, ayrıca Sovyetlerin ve partizanların faşizme karşı mücadelede elde ettiği prestij ile bu prestijin sosyalizmin inşasına tahvili arasındaki farkı bilecek deneyime sahipti. Bu nedenle "düzen değişikliği" için yanıp tutuşmadı Sovyet yöneticileri; kaçınılmazı gördüklerindeyse tarihsel fırsatları değerlendirdiler.

Aslında Sovyetler Birliği, kendisini toparlama, komünizmin kuruluşu doğrultusunda yola devam etmek için zaman kazanma derdindeydi. Savaş, Sovyet ekonomisine büyük darbe vurmuş, ülkenin insan kaynaklarında trajik bir daralma ortaya çıkmıştı. 25 milyon insanın ölümünden söz ediyoruz. Yaralıları da eklediğimizde Sovyetler Birliği'nin kendi derdine düşmesinin ne kadar haklı bir temeli olduğunu anlıyoruz.

Ancak Sovyet yönetimi savaşla birlikte emperyalist dünyanın tepesine yerleşen ABD ve onun müttefiki İngiltere'nin bu zamanı vermeyeceğini, savaştaki yakınlaşmanın yerini yeni bir savaşa, soğuk savaşa bırakacağını kestiremedi. 1920'den 1945'e çok başarılı olan Sovyet dış politikası, 1945'ten itibaren doğrultusu belirsiz, enstrümanları zayıf hale düştü. Stalin'in kişisel yetenekleri bu boşluğu ortadan kaldırmadı.

Burada en büyük sorun, Sovyetler Birliği'nin 1920'den ama özellikle 1933'te Hitler'in iktidara gelişinden sonra Avrupa'da kapitalist barbarlığın yıkılması için bir strateji üretmekte zorlanması, sınıf mücadeleleri açısından belirleyici olan bu kıtada "umutsuz" ve her zaman sosyal demokrasinin belirleyiciliği altında olan işçi hareketini cesaretlendirecek bir çıkış yolu bulamamasındadır. Son tahlilde, Sovyet dış politikasının bir parametresi dünya devrimi, diğeri Sovyet iktidarının savunulmasıdır. Evet, Sovyetler Birliği devrimci hareketlere, devrimci iktidarlara hiç sırt çevirmemiş, onlar için sanılandan daha fazlasını yapmıştır ancak gelişmiş emperyalist ülkelerde işçi sınıfının etkisizleşmesinin maliyeti

öngörülemeyecek kadar büyük olmuş, bu etkisizlik Sovyetler Birliği açısından en büyük güvenlik problemi haline dönüşmüştür.

İşin doğrusu, 1920'den sonra kuruluş amacını terk etmek durumunda kalarak farklı bir misyona yerleşen ve savaş sırasında iyice işlevsizleşen Komünist Enternasyonal'in lağvedilmesi (1943) bu açıdan kendi başına bir önem taşımamaktadır. Bundan ziyade, Avrupa'nın yarısında sosyalist kuruluş için uygun koşullar yaratan ve İkinci Savaş'tan sonra yoksul köylülüğün büyük mücadelesi ile kurulan Çin Halk Cumhuriyeti'nin desteğini alan Sovyetler Birliği'nin Soğuk Savaş'ın ilk saldırıları püskürtüldükten, ABD'nin atom bombası tekeli kırıldıktan ve Kore'de ABD'nin provokasyonlarına gereken karşılık verildikten sonra dış politikasını statükonun korunmasına odaklaması büyük hata olmuştur.

Sovyet yönetimi Stalin sonrasında, zaman zaman cesur hamleler yapsa da emperyalist ülkeleri "yatıştırmak" ve yeni bir savaşı engellemek saplantısından kurtulamadığı gibi Avrupa'da komünist hareketin iyice kurumasına izin vererek Avrupa burjuvazisine ve yaşlı kıtada kurduğu hâkimiyete güvenerek hareket eden ABD yönetimine dikensiz gül bahçesi hediye etti. Avrupa dışında Asya, Afrika ve Latin Amerika'da bağımsızlıkçı hareketlere verilen destek dünya devriminin canlanmasına yetmedi, iç ve dış politikada stratejisiz kalan Sovyetler Birliği içten içe çürüdü ve emperyalistlerin yıkıcı faaliyetlerine yanıt veremez hale geldi.

Sovyetler Birliği'nde 'Halklar' Politikası

Aydemir Güler

Sovyet sosyalizminin çözülüşünde Birliği oluşturan halklar arasındaki gerilim ve çatışmalar da önemli bir rol oynadı. Baştan belirtmeliyim; burada ulusal veya etnik dinamiklerin, kanlı çatışmaları da içeren bir çözümsüzlük düğümü haline geleceklerini gösteren anlamlı verilere glasnost-perestroyka sürecinden önce pek rastlayamıyoruz. Gerçi sosyal bilimlerde, siyaset teorisinde ve siyasetin kendisinde "ba'de harab-ül basra" yaklaşımına örnek az değildir. Basra bir kez yıkılmıştır ve yıkıldığına göre bunu çoktan hak etmiş olmalıdır! 1990 sonrasında Sovyetler Birliği'nin "aslında" Rus Çarlığı'nı mumla aratan bir halklar hapishanesi olduğu yolunda bir literatürün zuhur etmesi şaşırtıcı değildir. Bu yaklaşım, Kırım Tatarlarının bağımsızlık mücadelesi konulu efsanelerden işgalci Nazi güçlerinin işbirlikçilerinden özgürlük kahramanı yaratmaya kadar gider. Bu yazıda bu tür gayriciddî tartışmalara yoğunlaşmayı düşünmüyorum. Ama yeri geldiğinde Sovyet politikalarında, sonradan ortaya çıkacak olan büyük patlamanın kaynağı olarak adaletsizlik ve baskı ilişkileri bulmaya çalışan "ciddi" örneklere ve belli başla argümanlara değinilecek.

Sovyet pratiğini reddeden eleştiriler geniş bir yelpazeye yayılmaktadır. Türdeş olmayan bu eleştirilerin toplamından bir "ideolojik" doğrultu çıkmaması bana ilginç geliyor. Öyle ki, son derece temel bir soru yanıtlanmamış olarak ortada duruyor:

Sosyalizme darbe vuran, bildiğimiz kadim ulusal sorun muydu, yoksa Sovyet devleti bir tür ulus-devlet olduğu için küreselleşmeye mi direnememişti? Sovyetler Birliği Çarlık'ın mirasçısı birçok-etnisiteli arkaik imparatorluk olarak geç uluslaşma süreçleri karşısında mı çökmüştü? Yoksa 20. yüzyılın en azından son çeyreğinde uluslar gerçekten aşılmış ve kendince bir ulusallık inşa eden Sovyetler Birliği ulus-devletlerin kaderini mi paylaşmıştı? Sahi, Sovyetler Birliği'nde halkların uyumunun yerine çatışmasının geçmesinin nedeni bir 19. yüzyıl olgusu olan ulusların ("ezilen Sovyet ulusları") gelişmesinde mi saklıdır, yoksa bu evre tamamlandıktan sonra tarih sahnesine egemen olan entegrasyoncu küreselleşme dalgası mı ezmiştir reel sosyalizmi?

Eleştirel ve reddiyeci literatürün bu konuda genel bir senteze ulaşamadığını görüyoruz. Dahası, bu saatten sonra bir sentezin artık olanaksız hale geldiğini söyleyebiliriz. Küreselleşmeci yani neo-liberal tezin dayanakları 2008 kriziyle sarsıldıktan, tezin en bilinen modeli olan Avrupa Birliği travma geçirdikten sonra, seçenekler bire inmiştir: Klasik milliyetçilik.

Ancak Sovyetler Birliği'ni oluşturan ulusların gecikmiş gelişimlerinin, birliği çözen bir dinamik oluşturduğunu kanıtlamak hayli zordur. Öte yandan milliyetçilik de, yine kriz ortamında burjuva ideolojisi ve siyasetinin merkezinde değil uçlarında, faşist ve ırkçı yüzü belirginleşerek ortaya çıkmıştır. Kim ne yaparsa yapsın, bu akımı daha ileri bir demokrasi dinamiği olarak pazarlayamaz. Putin liderliğinde yükselen emperyal(ist) Rusya'da temsil edilen "birlik" kendini bunlardan birine tam olarak angaje edemez ve yukarıdaki soruyu yanıtlayamaz. Sovyetler Birliği'nin ulusların yükselişinin mi yoksa (ulusların düşüşü anlamına gelen) ulus-devletin aşılmasının mı kurbanı olduğunu, burjuva "bilimi" ve ideolojisi, anlaşılan belirsizliğe terk edecek...

Sovyetler Birliği Komünist Partisi'ne göre ulusal sorun aşılmıştı ve toplumun bütünü yeni tip bir *Sovyet yurttaşlığı* kimliğinde buluşmak yönünde geri dönüşsüz adımlar atıyordu. Brejnev dönemine damga vuran ve (kısa süreli Andropov ve Çernenko liderliklerini ayrıca anmamız gerekmediği için birkaç yıl sonraya bakarsak) Gorbaçov liderliğinin başlangıcında iddiayla tekrarlanan bu değerlendirme bir "sosyalist olgunlaşma"yı varsayıyordu.

Burada sorunun kilit noktası yaşanan tarihsel gelişmelerin *"geri dönüşsüz"* sayılmasındadır. Sosyalizmden geri dönüşün olanaksızlığı varsayımı ve tezi bütünüyle temelsizdi. Yanlış, Sovyetler Birliği'nin sosyalizmin kazanımlarından geri düşmesini mümkün kılan bir yetersizliğin, boşluğun görmezden gelinmesi değildir. Kuşkusuz Sovyetler Birliği bir özgür halklar cenneti, asrısaadet olarak nitelenemez; ama bunun ötesinde, geri dönüş olasılığının yok sayılması sosyalizmin kazanımlarına sahip çıkacak siyasal önderlik ve toplumsal enerjinin boşa düşürülmesine neden olur. Bunu somut bir örneğin analizinden yola çıkarak değil, sosyalist toplum biçimine ilişkin genel bir teorik ve tarihsel saptama olarak dile getiriyorum. Sosyalizmin en temel güç kaynaklarından biri sınıfsız topluma doğru devrimci mücadelenin kendisidir. Zira kapitalizmin bir dünya sistemi olmaya devam ettiği koşullarda denenmesi anlamında "reel sosyalizm", tanım gereği sınıflar mücadelesi bağlamında şekillenir. Geri dönüşsüzlük tezi mücadelenin en azından belli boyutlarının öneminin azaltılabileceğini, ima değil, açıkça ilan etmektedir.

Sovyetler Birliği ne bir halklar hapishanesi ne de bir asrısaadetti. Bu iki uç, bilime ve tarihe aykırı iddiayı çöpe atarak benim söyleyebileceğim, 1917-1991 döneminde başka başlıklarda da olduğu gibi, halklar sorunu alanında da olağanüstü bir tarihsel deney, insanlığın gördüğü en gelişkin, en ileri deneyimin yaratılmış olduğudur. Geleceğin sosyalizm pratikleri yola bu muazzam laboratuvara sahip olarak koyulacaklar.

Kitabımızın okuyacağınız bölümünde, Büyük Ekim Devrimi'nin, Sovyet sosyalizminin yenilgisinin üstünden bu kadar zaman sonra kutladığımız yüzüncü yıldönümünde reel sosyalizmin başarı öykülerinden bir tanesi ele alınacak. Yanlış duymadınız; Sovyetler Birliği halklarının dağılması, uygulanan halklar politikasını yanlışlamıyor, deneyimin değerini azaltmıyor.

Başlık "halklar politikası." Çok alışıldık olunmayan bu kavramın tercih edilmesini büyük bir iddiaya dayandırmayacağım. Sovyet pratiği "yalnızca ve kesinlikle" bu kavramla ele alınabilir demeye getirmiyorum. Ancak alternatiflerin yetersiz olduğunu elbette düşünüyorum.

Sovyet pratiğinde ulusal sorunun kapitalist paradigmada

kazandığı biçimlerden bir kopuş gözlenmektedir. Ulusal sorun, organik parçası olduğu kapitalizm çağı ve burjuvazinin yükseliş döneminde temelde siyasal bir niteliğe bürünmüştür. Uluslaın gelişimi, ulusal pazar, ulusal devlet, ulusal dil, kendi dışındaki dünya karşısında ulusal egemenlik, kendi içinde ise bir siyasal platform olarak ulusal toplum boyutlarını gündeme getirmiş ve yerleştirmiştir. Ama Sovyetler Birliği'ni oluşturan uluslar bu kapitalist deneyimi ya yaşamamışlardı ya da bundan kopmuşlardır.

Ulusal sorun kavramı, Marksist politik literatürde, özellikle Bolşevik Parti'nin pratiği ve Lenin ile Stalin'in teorik açılımlarıyla ittifaklar politikası çerçevesine oturmuştur. Kendi kaderini tayin hakkı koşulsuz tanınan ezilen ulusların ve halkların, Rusya merkezli devrimci işçi sınıfının müttefiki olarak konumlandırılması hedeflenmişti. İktidarın el değiştirmesi ve korunması süresince anlamlı olan bu çerçeve, sosyalizmin kuruluşu yolunda ilerlendiği ölçüde bağlamını yitirmiştir. Artık "içinden kendi işçi sınıfı önderliğini çıkartamayan, bunun ön koşulu olarak yeterince kapitalist gelişme yaşamamış ve sınıflara ayrışmak yerine, etnik/ulusal bütünlük içinde hareket etmeyi sürdüren halklar modeli" biçiminde bir kurgu, sosyalist iktidar altında yeni toplumu inşa etmekte olan Sovyetler Birliği'nin ulusal kompozisyonunu açıklamaz. Başlangıç noktasında mümkün olan ve bir ittifaklar politikasını gerektiren böyle bir durum, sosyalizmin gelişmesine paralel olarak tarihsel bir yadsınmayla yüz yüze kalır. Sovyetler Birliği'ni oluşturan birimleri bütünleştiren eksen, işçi sınıfı ile ezilen halklar arasındaki ittifak olmaya devam edemez. Toplumu karakterize eden ve iktidarın esas dayanağını oluşturan sınıfsallık öne çıkar.

Bir diğer kavram kümesi etnisite kategorisinden türetilmektedir. Etnik topluluklardan en az birinin ulusu belirleyen güç birikimine ulaşması burjuva uluslaşma süreçleri açısından tipiktir. Hegemonyasını kuran veya hegemonyaya kaynak oluşturan etnik grup, artık bizzat ulusun kendisi haline gelmiş demektir. Geride kalanlar asimilasyon kaderiyle karşılaşırlar. Pratikte şiddet unsurunu kural olarak içeren asimilasyondan bir kültürel renk, bir politik azınlık olarak çıkış yollarının bulunduğu örnekler de vardır; özellikle emperyalist küreselleşme evresinde güçlü ulus-devletlerde toplumsal ve kurumsal yapılar seyrelmiş, birçok halk veya

etnik grup asimilasyon sürecini geri döndürmüştür. Sovyet birliği oluşturulurken asimilasyon değil, Batı'dan aktarma bir kavramı betimleyici olarak kullanırsak "ulus inşa süreci" yaşanmıştır.[1] Sovyetler Birliği için bu uygunsuz kavramı yine de kullanacaksak, elde bir değil onlarca ulusun inşası var demektir!

Başka bir Batılı kavramı, merkez-çevre ikilemini de yardıma çağırabiliriz. Yetmiş yılı biraz geçen süreçte merkez-çevre ilişkisi değişimlere uğramışsa da, "çevre"nin önem kazanması farklı uluslarda bağımsızlık fikrini beslememiş; tersinden "merkez"in ağırlığını arttırdığı zamanlarda da bu grupların kimlikleri ezilmemiştir. Sovyet halklar politikasında bu iki yaka arasındaki "çelişki" fazla bir şeyi açıklamamaktadır.

Sonuç olarak, bütün bunların kapitalist tarihsellik içine yerleştirilerek açıklanması hayli güç görünmektedir.

Bir diğer alternatif, Bolşeviklerin kullandığı ve sonra Sovyetler Birliği'nde başvurulan "milliyetler" kavramı olabilir. Milliyet kavramı ulus tanımına alınması güç etnik toplulukları ve dil gruplarını kapsama avantajına sahiptir; ama bir yandan da bu toplulukların gelişip (ileride) ulus olacakları değil, entegre olup aşılacakları bir başka sürecin unsurudurlar. Oysa böylesi bir "aşılma" klasik (kapitalist) bağlamda milliyetin gelişmesi değil güdükleştirilmesi yoluyla yaşanır. Sovyet deneyiminde topluluklar kendi kimliklerini geliştirmiş ama beklenenin tersine buradan ayrılıkçılık serpilmemiştir. Yani milliyetler büyüyüp ulus olmamışlardır.

Bu yetersizlikler ve örtüşmezlikler nedeniyle, ben daha iyisi bulunana kadar *halklar politikası* kavramını önereceğim.

---

1 Stalin bu uygunsuzluğun üstüne gidiyor bir yazısında: "Burjuva milliyetçisi parlamenterler fazladan oy garantilemek için bir ulus 'organize etmeyi' teşvik edebilirler. İyi de ne zamandan beri Sosyal-Demokratlar ulusları 'organize etmekle', ulusları 'inşa etmekle', ulusları 'yaratmakla' meşgul oluyorlar? Sınıf mücadelesinin aşırı biçimde yoğunlaştığı bir dönemde sınıflar arası ulusal birlikler organize edenler ne menem Sosyal-Demokrattırlar? Bugüne kadar bütün diğerleri gibi Avusturya Sosyal-Demokrat Partisi de önüne bir görev koydu: Adlı adınca proletaryayı örgütlemek." Marksizm and the National Question, https://www.marxists.org/reference/archive/stalin/works/1913/03a.htm (son erişim 6 Eylül 2017)
Dolayısıyla ulus inşası Sovyetler Birliği'nin formel bir hedefi olamazdı. Burada yalnızca halkların gelişimlerine olanak verilmesi ve teşviki söz konusudur.

Bu giriş satırlarını tamamlarken, vardığım temel sonuca ilişkin olarak, merakları gidermek isterim: Sosyalizm içinde şekillenen bir modelin, sistem dışı, yani kapitalizme ait kategori ve ölçütlerle doğrudan doğruya test edilmesi anlamsız ve imkânsızdır. Sosyalist "halklar modeli"nin, sosyalist ekonomik işleyiş, devlet yapılanması, hukuk sistemi, eşitlikçi bir ideolojik yapı ve güçlü bir politik işçi sınıfı önderliği tarafından koruma altında tutulması zorunludur. Merkezinde politik otoritenin yani devletin bulunması gereken bu koruma-korunma ilişkisini başlı başına bir zayıflık işareti sayamayız; sosyalizm budur. Ve bu ilişki dejenere olduğunda, korunma zaafa uğradığında, halklar politikasının kazanımları çökmeye mahkûmdur. Bu çöküş halklar arasındaki ilişki modelinden türememiştir. Reel sosyalizmde politik önderlik zayıf düştüğünde veya ortadan kaldırıldığında hızla kaotik bir kriz ortaya çıkabilmiştir. Ulusal sorunun patlamalara evrilmesi, bu alanla sınırlı politikalarla engellenemez. Sosyalizm yoksa, sosyalizmin bir alanda kurduğu model veya yarattığı çözüm nasıl varlığını sürdürebilir ki? Bu yazı Sovyetler Birliği'nde, bütünden ayrılarak ele alınması olanaksız olan halklar politikasının bütünün içinde başarılı olduğundan yola çıkmakta, bunun anlamlı verilerini bir araya getirmeye çalışmakta ve bunu iddia etmektedir.

Geri plan hatırlatması: Kendi kaderini tayin hakkı

Ulusların kendi kaderini tayin hakkı ile Marksist ulusal sorun siyasetini birbirine eşitlemek Türkiye'ye özgü değil. Bizde Kürt sorununun yarattığı atmosfer nedeniyle, konuya yaklaşımda "kaderini tayin hakkı"nı yeterli ve açıklayıcı sayanların oranının çok yükseldiği doğrudur. İşin ilginç yanı Kürt ulusal hareket(ler)i kendi kaderini tayin hakkına kıskançlıkla sahip çıkmakla birlikte, bunun yeterli olmadığını açıkça gösteren bir politika çeşitliliğine sahip olabilmektedirler. Diğer yanda, Marksizme ve hatta Leninizme referansla kendilerini tanımlayan sol hareketlerin böyle bir esneme ve "yaratıcılık" şansı bulunmamaktadır. Kendi kaderini tayin hakkının evrensel geçerliliğini sorgulamanın on yıllardır tabu sayılmasını geçelim; ezilen bir ulusun bu hakkı hangi doğrultuda kullanması gerektiğini tartışmak bile ezen ulus milliyetçiliğinin, somut durumda Kürt düşmanlığının kanıtı ilan edilir.

Oysa ulusların kendi kaderini tayin hakkı genelgeçer teorik bir doğru ve dolayısıyla politik bir ilke olamayacak kadar karmaşık bir bağlama sahip olagelmiştir. Bir kere 19. yüzyıl boyunca bu kavramın henüz doğmadığını bilmek durumundayız. Marx'ın analiz ettiği ve tutum geliştirdiği bir dizi ulusal sorun vardır. Devletsiz halkları barındıran ve Avrupa kıtasına ilişkin olan örnekler karşısında Marx "tarihsel" (historic) ve "tarihsel olmayan" (ahistoric) sıfatlarıyla bir ayrıştırmaya başvurur. İlk kategorideki halklar ulus kurma mücadelesi desteklenen ve uluslaşma süreçleri olumlananlardan oluşmaktadır. İkinci kategori ise bu yaklaşımdan yoksun kalmıştır.

Bu argümantasyonun bir dizi detayı olabilir. Ancak yakından bakıldığında, olumlanan (yani işçi sınıfları tarafından desteklenmesi savunulan) halkların Rusya'ya karşı ağırlık oluşturmak gibi bir ortak paydalarının olduğu anlaşılmaktadır:

> "1815'ten beri Çarlık rejimi, Kutsal İttifak'ın en güçlü üyesi ve gericiliğin en güçlü kalesi olarak Avrupa'daki etkisini kullanmakta hiç tereddüt etmiyordu. 1830'daki Fransız Devrimi'ne yönelik bir Rus müdahalesinin, Polonya'daki ayaklanma sayesinde engellendiğine ve Çar'ın, 1849'daki Macar Devrimi'ni bastırmak amacıyla Rus birliklerini bu ülkeye göndermeyi düşündüğüne dair yaygın bir inanç vardı."[2]

Rusya, Avrupa'da demokrasi dalgasının karşısındaki en büyük tehdittir. Demokrasi hareketi burjuva devriminin ilerici karakteristiklerini barındırmakta ve içinden emekçi hareketler serpilmektedir. Çarlık Rusyası bu geniş ve devrimci anlamıyla demokrasinin, abartarak söylersem günah keçisidir:

> "Panslavizm, salt ulusal bağımsızlık peşinde koşan bir hareket değildir. Bu hareket, Avrupa'da bağımsızlığını elde ederek, tarihin binlerce yılının yarattığını değiştirmeye dönüktür. Bu hareket, Macaristan'ı, Türkiye'yi ve Almanya'nın büyük bir kesimini haritadan silmeksizin kendini bir gerçeklik olarak ortaya çıkaramaz. (...) Panslavizm artık bir inanç olmaktan çıkmış, siyasal bir programa, daha doğrusu, kendisini 800.000 süngüyle destekleyecek geniş bir

---

2 David Fernbach, *Siyasal Marx*, çeviren: Murat Akad, İstanbul: Yeni Hayat Kütüphanesi, 2004, s.68-69.

siyasal tehlikeye dönüşmüştür.

Panslavizmin komuta edebileceği kuvvetler, sadece bu 800.000 asker değildir. Karpatlara doğru yürüyen bir ordunun başındaki Rus imparatorunun bir sözü, Avusturya'daki dokuz ya da on milyon Slavı, 1848'de olduğu gibi kışkırtabilir."[3]

Binlerce yıllık tarihin geriye sarılması... Bu dramatizasyon Marx ve Engels'in Avrupa'daki somut ulusal sorun politikalarındaki kalkış noktalarından bir tanesini resmetmektedir. Kuşkusuz somut durumun somut tahlilinden söz ediyoruz. Somut analiz teorik ve yöntemsel yaklaşımın kendisi değil ipucudur.

Historic denen kategorinin tipik üyesi Polonya oluyor. Polonya'nın özgürlüğü tarihi ilerletecek, Güney Slavları ise, serpildikçe Çarlık'ın çekim merkezine yerleşecekler. Tarihi ileri iteleyen ve kuruluş halindeki diğer uluslara İtalya, Macaristan ve Almanya örnek verilir...

Bu değerlendirmenin kendisi teorik yöntemle bağlı olamaz. Burada "ilkesel", genelgeçer sayabileceğimiz "öz", politik dengelere ilişkin gözlem değildir. Marksizm çağdaş Amerikan siyaset biliminin sıklıkla olabildiği gibi güç dengeleri gözlemciliğine indirgenemez. Ama o halde "öz" başka bir yerde olmalıdır... Bu arayış bizi işçi sınıfının genel çıkarlarına götürür. Marksizm işçi sınıfı çıkarlarını ilkeselleştirir ve dolayısıyla diğer konulardaki analiz ve pozisyon alışında sınıf çıkarı temel referans haline gelir.[4]

Marx sömürgeler sorununa kapitalizmin, kendi iç modernleşme dinamikleri pek cılız geri toplumları dinamikleştirme gücü üstünden yaklaşmışsa, burada da aynı ilkenin gölgesi belirleyici olmuştur. Sömürgelerin yağmalanması ilkel sermaye birikiminin temel kaynaklarından biridir ve Marx'ın bu tarihsel olguyu destekleyip desteklememek diye bir tartışması olmamıştır. Kapitalizmin gelişmesi aynı anda hem bir tarihsel ilerleme, hem de insanlık açısından yıkım anlamı taşır.

Marx ve Engels'in konuyla ilgili tutumlarına dair eksiksiz bir

3 Friedrich Engels, "Panslavizm", Marx-Engels, *Doğu Sorunu* içinde, çeviren Yurdakul Fincancı, Sol, birinci baskı 1977, s.632-633.

4 Aydın Giritli, "Marx, Engels, Ulusal Sorun", *Gelenek 16* içinde. Bu çok eski ve müstear imzalı çalışmanın ana doğrultusu tartıştığımız konu açısından hâlâ yararlı olabilir. Bk: http://gelenek.org./sayi/16 (son erişim 6 Eylül 2017)

katalog oluşturmak değil, bir sonucu gösterebilmek amacındayım: Burada sayılan ve sayılmayan örneklerin herhangi birinde "ulusal sorun alanına içkin" bir ilkeye rastlamıyoruz. Bu anlamda uluslaın kendi kaderini tayin hakkı, Marksistler tarafından kullanıldığında "kendinde" bir genelgeçerliliğe sahip olamaz.

Marx ve Engels'in dönemlerinden daha sonra ortaya çıkan kendi kaderini tayin hakkı kavramının burjuva kullanımı ile Leninist kullanımı birbirlerinden temelde farklılaşmaktadır. Çok basit bir biçimde. İki kullanım, çıkarları gözetilen sınıfın hangisi olduğu noktasında birbirinden ayrılır. Bu açıklıkla kendilerini anlatmaları olanaksız olan emperyalist siyasetçiler tanımlarını ayrıntılandırmak, ek kriterler icat etmek ve demagojik bir siyaset teorisi şekillendirmek zorunda kalırlar. Marksistlerin işi daha kolay, konumları açık seçiktir: İşçi sınıfı devrimini güçlendirmek.

Bu noktada Lenin ve Stalin'in katkılarıysa kritik önemde. Bu katkı Rusya çıkışlıdır, ancak yerellikle sınırlı kalmamış, genele yayılmıştır. Bu gücün kaynağı, ezilen ulusların ve sömürge halkların emperyalist, yani burjuva devrimleri döneminin geride kaldığı çağda kazandıkları eğilimsel özellikte aranmalıdır.

Burjuvazinin devrimci döneminde kapitalizmin gelişmesi işçi sınıfını tarih sahnesine çağıran ana yoldu. Burjuvazinin devrimci karakterini yitirdiği evrede gelişme çürümeyle eşdeğerdir ve işçi sınıfı buna direndiği ölçüde devrimcidir. Ve elbette direnişin bir unsuru da başkalarının direnişini cesaretlendirmek, ittifaklara girmektir. Çarlık Rusyası, devrimci bir burjuvaziye ev sahipliği yapma deneyimine neredeyse hiç sahip olmayan, öte yandan Çarlık'ın yıkılmasında mutlak çıkarı olan halkların kendilerini hapishanede hissettikleri bir ülkeydi. Devrim mücadelesi veren bir partinin bu gerçeklikle bağlantı kurmaması, buradan müttefikler türetmeyi hedeflememesi düşünülemezdi.

Ulusların kendi kaderini tayin hakkının şu veya bu yönde değil, ama "ayrılma hakkı", "bağımsız devlet kurma hakkı" olarak tanımlanmasında Lenin çok ısrarlıdır. Ayrılma hakkı düzeni yıkmakla çakışan tek seçenektir. Daha doğrusu kültürel özerklik başlığı altına sokabileceğimiz çeşitli reform programları, bütünüyle düzenin içindeki çözüm arayışları anlamına gelmektedir. Bu tür arayışlar, düzeni güçlendirme çabasına denk düşüyor, devrimci işçi

sınıfıyla ittifak kurabilecek bir gücü, sosyalizme giden yoldaki bir potansiyeli düzene teslim etmeye yarıyordu.

Öte yandan Lenin ezilen bir ulusun *ayrılma hakkı* ile pratik bir tercih olarak *ayrılmasını* birbirinden farklı görür. Büyük ülke, büyük ulus ve sonuç olarak büyük, güçlü, birleşik bir işçi sınıfı. Lenin'in Marx'tan devraldıkları arasında bu dürtü vardır. İkincisi, ayrı siyasal geleceği seçen bir ezilen ulusla işçi sınıfının ittifak kurması da hayal olacaktır. İşçi sınıfı ve komünistler, ezilen halkın hakkını savunmalarıyla bambaşka bir konuma yerleşmelidirler. Ve bu sayede ayrılma ulusal düzlemde değil sınıfsal düzlemde gerçekleşmelidir. Ezilen ulus, ezen ulusun egemen sınıfından kopmalı, ama ezen ulusun işçi sınıfıyla bağlanmalıdır.

Bu teorik-politik sistemin hayli gelişkin ve incelikli olduğu kabul edilmelidir. Lenin ve Stalin ulusal sorun teorisinde Marksizmi ciddi biçimde geliştirmişlerdir.

Rusya ve Sovyetler Birliği somutluğuna ileride geleceğim. Burada yanıt aradığımız soru daha yöntemsel ve ilkesel: Yukarıda betimlenen bir uluslar politikası çerçevesinde ulusal sorunun çözümü nasıl anlamlandırılıyor olabilir? Burjuva yorumda self-determinasyon çözümün ta kendisidir. Marksistler için böyle bir denklik olmadığına göre...

Pozitif asimilasyon

Marksizmin sınıf mücadelelerinin tarihin motorunu oluşturduğu yönündeki saptaması bir "keşiftir", çünkü görünürde olan bu değildir. Görünüşte, gelişmelerin nedeni olarak kutsal kitaplar değilse, krallar, dinler veya uluslar sayılabilir pekâlâ. Yüzeydeki çatışmaların derinlerdeki nedenleri de doğrudan veya dolaylı olarak sınıflara çıkacaktır, yine Marksizme göre. Ancak çatışmaların gerçekleştiği, gelişmelerin yaşandığı alan hiç de suni değildir ve değersiz kabul edilemez. Hayat bir halüsinasyon değildir. Komünistler, çarpılmış veya eksik bilinçleriyle yaşamakta ve devinmekte olan insanları sınıf çıkarları zeminine taşımak için mücadele ederler. Kendilerini ulusal yargılar, ideolojiler ve örgütlenmeler içinde tanımlayan, nefes alıp veren insan toplulukları, eninde sonunda ulusun egemen sınıflarına esir düşmüş sayılırlar ve kurtarılmaları gerekir.

Mezhep savaşları nasıl siyasal mücadelelerin doğru platformu değillerse ve mezhepçi ideolojiler ve çıkarlar kimi sınıfların çıkarlarını gizliyor, kirli çıkarların kitlelere yutturulmasını sağlıyorsa, uluslar ve ulusçu ideolojiler de öyle. Komünistlerin tarihsel hedefi ulus'un siyaset platformu olmaktan çıkarılmasıdır.

Bu formülasyonun, kapitalizm çağında, yani her tür ezme-ezilme ilişkisinin artı-değer sömürüsüne ve/veya onu kolaylaştıran ideolojik öğelere eklemlenerek yeniden üretildiği bir dönemde, Marksizm içinde neden örtük kaldığını anlayabiliriz. Komünizm bir politik harekettir ve bir yandan, ezilenlere, kapitalizmde asla bulamayacakları bir özgürlük vaadiyle seslenirken, Marksizme içsel olan diğer boyutu, yani söz konusu ezilen grubun, kimlik tanımının siyasette yeri olmayacağını gündeme getiremezdi. Bir tür sosyalist kimliksizleştirme ile karıştırılabilecek, ürkmeye neden olabilecek, dahası rakip ideolojilere demagojik bir koz hediye edebilecek bu yaklaşım Sovyet deneyiminde de açıkça gündeme gelmemiştir. Ancak Sovyetler Birliği'nin halklar politikasına ışık tutan hedef, kanımca ulusal dinamiklerin depolitize edilmesidir. Bunun bir diğer adı, lanetli bir kavramı ödünç almak pahasına, "pozitif asimilasyon" olarak konabilir.

Ulusu bu anlamda başkalaştırmak için onun gerçekliğini veri almak gerekir. "Hayali cemaatler"[5] teorisi, milliyetçiliğin ulus kimliğini ebedileştirmesine karşı son derece sert bir eleştiri üretmiş ve ebedilik ne kelime, ulusu büyük bir yalan olmakla, icat edilmiş olmakla suçlamıştır. Lakin ebediciliğin, *perennialism*'in tahtından indirilerek icatçılıkla, *inventionalism*'le mahkûm edilmesi bir dönem sanıldığı kadar güçlü bir karşı çıkış değildir. Marksizm ulusu ve benzer yapıları tarihsel olarak oluşmuş, yani geçici kategoriler olarak tanımlar. Bunlar bir halüsinasyon değildirler. Ulus işçi sınıfı tarafından fethedilmelidir. Ulusun burjuvazinin egemenliğinden çıkartılması ve proletaryanın ulusun liderliğini ele geçirmesi, politik devrimin ta kendisi değil midir?

Ulus, Stalin'in kapsayıcı tarifiyle[6] tarihsel olarak oluşmuş,.

5 Bak: Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler*, çeviren: İskender Savaşır, İstanbul: Metis, 9. Baskı, Mart 2017.

6 Stalin, *age.*

istikrarlı bir halk topluluğudur ve dört temel ortak özelliği barındırmalıdır: "(...) tarihsel olarak oluşmuş, ortak bir dile, ülkeye, ekonomik yaşama ve ortak kültürde karşılığını bulan bir psikolojik yapıya sahip istikrarlı bir insan topluluğu." Dil, ülke, ekonomik yaşam ve kültür. Ulusun bir siyaset platformu olmasının arkasındaki maddi temel bu tanımdadır. İşçi sınıfı ortak paydalara sahip istikrarlı bir tarihsel oluşumu görmezden gelerek hareket etme ayrıcalığına sahip olamaz. Böyle bir yaklaşımın basbayağı doktriner bir apolitizm olacağı görülüyorsa, ulus maddi bir gerçekliktir. Ulusun maddi gerçeklik niteliği burjuva milliyetçiliğinin bir safsata olmasından farklı bir durumdur.

Ulusun nesnel gerçekliği, ulusun siyaset platformu olarak yapılandırılmasının da altyapısıdır. Ancak bu altyapının üstüne tek tip bir bina dikilmesi zorunlu değil. Ulusal sorunun çözümü ulusun ve ulus temelli ideolojilerin sürekliliğini temel alan yaklaşımlara, yani milliyetçilere göre, ulusların arasında adaletli bir ilişki kurulmasından ibaret olabilir. İyi de; sınıflara bölünmüş bir dünyada adalet ne demektir?

Burada sözü edilen "çözüm" hakikaten bir burjuva çözümüdür. Sosyalizme değil demokrasiye ait bir çözüm!

Marksizme göre adaletin referans kümesi de ulus olamaz. Ulusal sorunun çözümü ile ulus kategorisinin içinden çıktığı tarihe iade edilmesi yakından ilişkilidir. Dillerin birbirine yakınlaşması, mobilizasyonun artması ve ülke topraklarının mülkiyet konusu olmaktan çıkması, ekonomik entegrasyonun derinleşmesi, kültürel etkileşimin güçlenmesi ve istikrarlı bir "insanlık topluluğuna" doğru yön kazanılması mümkündür. Dil, tarihsel kültür, gündelik alışkanlıklar gibi öğelerin topluluğu niteleyici özellikler olmaktan da çıkması, bugün ütopik bir vizyonun sınırlarını zorlayacak, havsalamız böyle bir geleceği almakta güçlük çekecektir. Ancak bu öğelerin başkalaşması ve ulusal kimlik algısının bütünüyle farklılaşması gayet mümkündür.

Ama önce, bir nüfus ve ortak yaşam birimi olarak ulus, siyaset platformu olmaktan çıkarılmalıdır. Marksistler ulusal sorunun çözümü derken burjuva çağında adaleti esas alabilirler. Peki ya sosyalist toplumun inşası sürecinde?

Sosyalizmde burjuva ulus kategorisi aşılmalıdır. Ulusun, aynı

zamanda düşünmenin enstrümanı olan dillerin, insanlık düşüncesine olağanüstü derinlik kazandırabilen yerel kültürlerin imhasını da içerecek biçimde "aşılması", buna pozitif bir ilerleme anlamı yüklenmesi saçma görünüyor. Ulusun aşılması depolitize edilmesidir.

Ulus ezeli ve ebedi değil de tarihsel bir oluşumsa, asimilasyon da yalnızca bazı ulusların diğerlerini özümsemesi, buharlaştırması değil, ulus kategorisinin bütününün yok edilmesi anlamına gelecektir.

Burjuva milliyetçiliğinin, sömürgecilerin, emperyalistlerin ve ırkçıların kullanımındaki haliyle asimilasyonun kirli ve karanlık bir sicili var. Dahası, kirli olan temizlenip kurallı hale getirilse, karanlık olan biraz aydınlatılsa ve hatta renklendirilse bile sicil aklanmış olmayacaktır. Zora dayalı asimilasyon sakildir; kabul. Ama zora değil de ekonomik baskıya, ideolojik basınca, kültürel kuşatmaya dayalı asimilasyon mekanizmaları daha mı iyidir? Kaldı ki, bugün bu tür "yumuşak" mekanizmalar kurgulamakta dünyamızın en gelişkin yöresi olan Batı Avrupa'nın, bir yandan da milliyetçi, faşist ideolojilerin mekânı olduğu, geleneksel proletaryanın işlevlerinin aşağı görülen göçmenlere aktarıldığı açıktır. Ayrımcılığın "azınlık"lara eşitsiz dağıtılması, bir yandan ayrımcılığa derinlik ve şiddet kazandırmakta, diğer yandan da gizlemektedir. Eski kuşak göçmen Türkler yaşadıkları ülke vatandaşlığını kendi hakları sayarken, yeni kuşak Suriye göçmenlerini, en az beyaz Avrupalı kadar tehdit olarak algılayabilir.

Asimilasyon uygulamalarında sorunlu unsur; bir topluluğun kimlik özelliklerinin zayıflatılması değildir. Bu uygulamanın kapitalist bağlamındadır sorun.

Kendisini sosyalist iktidar mücadelesinde yeniden kurmakta olan çok-kültürlü, çok-uluslu bir ülke proletaryası düşünün. Bu sınıf karakteri, üyelerinin ulusal özelliklerini daha az önemsemeleri yoluyla ciddi dozda asimilasyonu içinde barındırır. Sosyalist kuruluşta da toplumun içindeki ulusal farklılık mesafelerinin azaltılması mutlaka içerilecektir. Üstelik içerde ve dışarda aralarında ulusal karakter özelliklerinden kaynaklanan mesafeler bulunan işçi sınıflarının, birinin diğeri üstünde üstünlük kurma, ayrıcalık kazanma çabasına girmesini güdüleyen ekonomik çıkarlar da

var olmayacaktır.

Bu süreç, yeni bir kavram icat etmeyeceksek *asimilasyon*dur. Ancak bütünüyle farklı bir içerikle, olumlu bir anlamla buluşmuş olarak. O halde asimilasyonun bir de pozitif anlamlısı olmalıdır. Negatif ile pozitif arasındaki ayrım, içerilen baskı ve zorun dozajıyla, bu anlamda nicel bir karşılaştırmayla değil, sınıfsal öze referansla yapılmalıdır. Kapitalist bağlamda asimilasyon sömürü oranlarını yükseltmeye endekslenir. Sosyalist kuruluşa içkin asimilasyon, eşitlik ve özgürlük ütopyalarının toplumsal normlarının inşası anlamına gelir.

Özü ulusun depolitize edilmesine indirgenebilecek olan *pozitif asimilasyon* kavramına da yukarıda değindiğimiz nedenlerle Sovyetler döneminde rastlanmıyor. Ancak Sovyetlerde en az bunun kadar cesur egzersizler yapılmadığı söylenemez. Tarihsel bir kırmızı çizgiyle birlikte: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ni oluşturan yapılar politik devlet yapılarıdır. Bu durum aynı zamanda ulus kategorisinin siyasetsizleştirilmesinin önünde yetmiş küsur yıl varlığını sürdüren kategorik ve yapısal sınırı gösterir. Kuşkusuz emperyalist kapitalizmin varlığı bu sınırın ellenmemesinde belirleyicidir.

Donanımlı deneysellikte ilk dönem: *Korenizatsiya*

Ekim Devrimi, Çarlık İmparatorluğu'nun özgün koşulları nedeniyle halklar politikası açısından bulunmaz bir laboratuvarla buluşmuştur. Bu laboratuvara Bolşeviklerin mutlak bir donanımla girmiş olduklarını kimse iddia edemez. Ancak Lenin'in Avusturya Marksizmi ekolünün "kültürel özerklik" teziyle girdiği polemik sosyalist iktidar perspektifinin zorunlu uğrağı olarak ezilen halklar ve sömürge uluslarla ittifak yollarının araştırılması, Bolşevik Parti'nin kadro kaynaklarındaki etnik çeşitlilik, parti aygıtının devrimci hazırlık aşamasında toplumdaki çeşitlilikle girdiği zengin temaslar, Stalin'in bu birikimi derleyip toparlamakla görevli merkez kadro olarak öne çıkması az buz bir birikim sağlamamıştır. Ekim Devrimi'nin Rus coğrafyasının ötesinde otorite kurma gereksinimi, burjuva milliyetçiliğinin eski düzen özlemiyle ve anti-sosyalist yaklaşımlarla özdeşleşmesi, komünist harekete içkin enternasyonalizm ve halkçılığın özgün birleşimi bu birikime

eklenmiştir. Bu donanımın eksiksiz olması imkânsızdır ve dolayısıyla Sovyet pratiğinde deneyselci yan ağırlıklıdır. Öte yandan bu donanım söz konusu tarihsel momentte, dünya çapında benzersizdir.[7]

Deneysel unsur tartışmayı çağırır. "Rus usulü tartışma"[8] içine nüfuz edilmediği durumda son derece kırıcı olabiliyor. 1922'de Lenin ile Stalin arasında, "Gürcü olayı"nda su yüzüne çıkan anlaşmazlık parti muhaliflerinin, sonranın anti-Stalinistlerinin abartmalarına koz armağan etmekle birlikte, kanımca kritik bir öz içermeyen "Rus usulü" bir tartışmadır.

1922'de Lenin, Gürcü kökenli Stalin'i "büyük-Rus şoveni" olmakla suçlar! Ne zaman? 1921'in Mart ayındaki 10. Parti Kongresi'nde Stalin'in ulusal sorun raporunu[9] sunmasından ve bunun onaylanmasından sonra, 1922 Aralık'nda! Stalin sonraki kongrelerde (öncekilerde olduğu gibi) ulusal sorun konusunda otorite olmaya hep devam edecektir.

Önce Bolşevik Parti'nin sonra Ekim Devrimi'nin ezilen halklara yönelik seslenmesindeki slogan "ulusların kendi kaderini tayin hakkı" savunusudur. Daha önce hatırlatıldığı gibi bu savunuda tayin hakkının düpedüz ayrılma, ayrı devlet kurma hakkı anlamına

---

7 Avusturya ekolünün kültürel özerklik tezi hem yukarıda geçerken değindiğimiz gibi düzen içi bir düzenleme olarak, devrimci olmayan bir perspektif olarak mahkûm edilmiştir, hem de kültürel özerkliğin sonuç olarak sınıflar arasında ulusal bir bütünleşme öngörmesi üstünden milliyetçi karakter taşıması nedeniyle eleştirilmiştir: *"... ulusal özerkliği benimseyen bu 'yeni' görevi de benimsemek zorundadır; ama bunu benimsemek sınıf pozisyonunu terk etmek ve milliyetçilik yoluna girmek anlamına gelir. (...) kültürel-ulusal özerklik milliyetçiliğin ince bir biçimidir."* Stalin, *age.*

8 Risk alarak ve haddimi aşarak bu Rus özelliğinin Puşkin'in Türkçede Ataol Behramoğlu ve eski Ezginin Günlüğü sayesinde tanınan bir şiirini göz önüne alınarak hissedilmesini önereceğim: *"Ey uzak ülke, güzel ülke / Ey bilmediğim ülke! / Ne kendi isteğimle geldim sana / Ne de soylu bir atın sırtında / Beni, bu yiğit delikanlıyı / Gençliğin ateşi getirdi buraya* (veya; *... sürükledi beni*) */ Bir de başımdaki şarap dumanları."* (Puşkin, Bilinmeyen Ülke, çeviren: Ataol Behramoğlu)

9 Stalin raporunun temel hatları şunları içeriyordu: Yerli ulusların *Sovyetleştirilmesi*, yerel unsurların *Sovyet çalışmasına katılması*, Sovyet organlarında *yerel unsurların ağırlığının arttırılması*, okul, tiyatro, üniversite gibi alanlardaki hedeflerle *kültürel gelişimin* desteklenmesi, Rusların *eski sömürgeci ayrıcalıklarının* tasfiyesi.

geldiği açıktır. Ancak Bolşevikler geleneğe sadık Marksistler olarak büyük devlet çatısında birleşmenin güçlü işçi sınıfı anlamına geleceği kabulünden hareket ederler. Özgürlük vaadi iradi birliğin güvencesidir. Bu, cesur olmanın ötesinde cüretli bir taktiktir.[10] Bu politikanın emperyalist kültürde milliyetçi boğazlaşmaların, sömürgecilik karşıtı hareketlerde ise milliyetçi bir kurtuluşçuluğun egemen olduğu 20. yüzyıl başları için çarpıcı derecede radikal nitelik taşıdığı açıktır.

Öte yandan bir siyasi iktidar, gücünün kaynağını oluşturan toplumsal hücrelerle yetinerek inşa edilemez. Proletarya diktatörlüğü de işçi sınıfının öz gücüyle yetinemez. Paris Komünü'nün derin bir sorunu, devrimin Paris'le sınırlı kalması değil midir? Kentin banliyösü mesafesindeki Versailles'da izole edilmiş Saray, bir köylü ülkesi olan Fransa'nın genelinde başkenti anıştıran bir devrimci rüzgârın esmiyor oluşu sayesinde iktidar odağı olmaya devam etmiştir. Bu açmaz Büyük Fransız Devrimi'nin de kuyusunu kazmış, Paris'in devrimci baldırı çıplakları, geniş köylü yığınlarının destek verdiği Bonapartizm karşısında nihai olarak etkisizleşmişti.

Ekim 1917'de kurulan iktidarın öz güçleri kuşkusuz Rusya işçi sınıfı; ana coğrafyası Moskova ve Petrograd'dır. Bu güç yığınağı kendine yeterli olduğu için değil ama yalnızca üstüne kaldıraç yerleştirilebileceği, bir kaldıracı taşıyabilecek sağlamlıkta olduğu için değerlidir. Karadeniz'e, Avrupa'nın içlerine, Asya'ya, Kafkaslara gözünü dikmeyen bir işçi sınıfı iktidarı en gelişkin sınai merkezlerde intihar ederdi. Asya'nın sanayiyle ve modern sınıflarla tanışmamış olması, Kafkaslarda Bakü dışında bir proleter birikiminin

10 *"İktidara geldiğimizde, Finlandiya, Ukrayna, Ermenistan ve Çarlık (ve Büyük Rus burjuvazisi) tarafından ezilmiş diğer herhangi bir ulusa bu hakkı (ayrılma hakkını -çn.) derhal ve koşulsuz olarak tanıyacağız. Öte yandan, hiçbir şekilde ayrılmadan yana değiliz. Büyük bir devleti, Büyük Rusların sıkı bir ittifakını arzuluyoruz; bunu demokrasinin ve sosyalizmin çıkarları açısından ve farklı ulusların emekçilerinin mümkün olan en büyük kısmını proletaryanın mücadelesine çekmek için istiyoruz. Proleter devrimci birliği arzuluyoruz, ayrılığı değil. Devrimci birleşmeyi arzuluyoruz; özgür birleşmeyi istiyoruz; ayrılma hakkını kabul etmek zorunda oluşumuzun nedeni de bu (ayrılma özgürlüğü olmaksızın birleşme özgür bir birleşme olarak nitelendirilemez)."*
Lenin'den aktaran, Tony Cliff, *Lenin Bütün İktidar Sovyetlere 1914-1917*, cilt II, çevirenler: Tarık Kaya, Bernar Kutluğ, İstanbul: Z, Ekim 1994, s.313.

bulunmaması, Ukrayna'nın Karadeniz'e uzanan bir köylü denizi olması gerçeği, devrimin bu doğrusunu değiştirmiyordu.

Ulusların kendi kaderini tayin hakkının "ayrılma hakkı" olduğunu söyleyen Lenin'in ve Stalin'in sözlerinin yalnızca bu kısmının Çarlık ulusları tarafından benimsenmesi, Ekim Devrimi'nin mezarının kazılmasından başka sonuç vermezdi. Önemli olan bütünlüktür. Ezilen ulusların devrimcileri (devrimciler Bolşevik Parti'de bütünleştiklerine göre, ezilen ulusların partilerinin Bolşevik kadroları) ulusal kaderin birlik yönünde tayinini savunmalıdırlar. Bu kadrolar bir yanıyla uluslarının temsilcisi, ama bundan daha fazla merkezi işçi sınıfı iktidarının taşıyıcıları olarak davranmalıdırlar. "Gürcü olayı"nda Lenin-Stalin tartışması bu hassas teraziye ilişkin bir tartışmadır.

Hassas terazinin verdiği sonuç *yerlileştirme* olarak Türkçeleştirebileceğimiz politikadır. Bir dönemin stratejisine damga vuran *korenizatsiya* terimi, Batı dillerine *indigenization* veya *nativization* olarak aktarılıyor veya *korenization* olarak bırakılıyor. Kabaca Rus olmayan halkların ve toplulukların gelişiminin desteklenmesi. Tabii bir de, Büyük-Rus kibirinin bütün görüngülerine karşı mücadele.

Bu politikanın Ekim Devrimi'ni izleyen ilk dönemin, sonraki yıllarda sürdürülemeyen veya ihanet edilen romantizmini temsil ettiği çokça dile getirilmiştir. Bu tez tarihsel dayanaktan yoksundur. Biçimin hiç değişmeksizin yetmiş yıl boyunca korunduğunu söylemek saçma olur. Ancak korenizasyon politik ve teorik temelleri çok güçlü bir devrimci geçiş stratejisidir ve Sovyetler Birliği'nin halklar deneyimini temsil gücüne sahiptir.

Aşağıdaki pasajların söz konusu enerjiyi hissetmemize olanak sağladığını düşünüyorum:

Birinci alıntı bir Stalin biyografisi yazan Britanya Komünist Partisi'nin Komintern'de temsilcisi Jack Murphy'den:

> "[Bu görev] Rus olmayan milliyetlerin emekçi yığınlarının daha ileri durumdaki merkezi Rusya'yı geçmelerine yardım edilmesini ya da başka bir deyişle, onlara şu sorunlarda yardımcı olunmasını kapsıyordu: (a) Sovyet devletini, bu halkların ulusal ve geleneksel koşullarına uygun biçimlerde ve onların arasında geliştirmek ve güçlendirmek; (b) bütün iktidar organlarının, yerel halkın adetlerini ve

psikolojini iyi bilen kişilerden oluşabilmesi için, adli, idari ve ekonomik hizmetleri onların kendi dillerinde geliştirmek ve güçlendirmek; (c) kendi basınlarını, okullarını, tiyatrolarını, kulüplerini ve bütün öteki kültür ve eğitim kurumlarını kendi dillerinde geliştirmek; (d) olabildiği kadar hızlı bir biçimde, yerli vasıflı işçilerden, Sovyet ve parti örgütleyicilerinden oluşan kadroların ve bütün yönetim alanlarında ve özellikle halk eğitimi alanında yöneticilerin yetiştirilmesi amacıyla Kırgız, Başkırt, Türkmen, Özbek, Tacik, Azerbaycan, Tatar ve Dağıstan halkları için bu milliyetlerin kendi dillerinde öğretim yapacak, gerek genel eğitim, gerek mesleki ve teknik eğitimle ilgili yaygın bir okul ağı yaratmak ve geliştirmek."[11]

İkinci alıntı yaşamının önemli bölümünü Sovyetler Birliği ve Çin Halk Cumhuriyeti'nde geçiren Amerikalı gazeteci Anna Louise Strong'un Stalin biyografisinden:

"Bu çıplak vahşiliğe gelen on binlerce insanın gözleri önünde, kuzey-güney hattını döşeyen ekip son çelik rayı da yerine yerleştirdiler. Son çivi, Rus ve Kazak yüksek memurları ile, inşaatçılar adına Shatoff, 70 yaşındaki Japon komünistlerinin lideri Katayama ve Komünist Enternasyonal'in temsilcisi tarafından çakıldı. Katayama'nın çiviye vurduğu son darbenin anlamı açıktı. Bu demiryolunun, buğdayın pamukla birleşmesinden, yeni toprakların öncülere açılmasından, genç çobanların kabile baskılarından kurtulmalarından daha fazla bir anlamı vardı. Asya'ya doğru yürüyen dünya devriminin yoluydu bu."[12]

Korenizatsiya'nın felsefesi ve başarısı birden fazla ekseni harmanlamış oluyordu. Sosyalist devletin toplumsal tabanını Rus-olmayan bölgelere yaymak. Rus-olmayan halkların özgürleştirilmesi yoluyla gönüllü birliği inşa etmek ve ulusal soruna çözüm üretmek. Yerel dil ve kültürlerin özgürleştirilmesi ve geri halkların ilerlemesinin teşvikiyle bir yeni kalkınma ve aydınlanma devrimi gerçekleştirmek.

Bu, güçlü bir pakettir. Korenizasyon ilerleyen yıllarda terim olarak kullanılmaz olmuşsa da Sovyet halklar politikasının, kanımca özünü oluşturmaya devam etmiştir. Nitekim bir başka araştırmacı

---

11 Jack T. Murphy, *Stalin*, çeviren: Celal Üster, Ankara: Bilim ve Sosyalizm, Üçüncü baskı, Ağustos 1996, s.227.

12 Anna Louise Strong, *Stalin Dönemi*, çeviren: Alaattin Bilgi, Ankara: Onur, Mart 1988, s.39

yerelleştirme'nin sürekliliğine işaret etmektedir:

> "1930'ların başlarındaki kültürel devrim, 1920'lerde egemen olan yerlileştirme politikasının tersine çevrilmesi olarak değil, daha etkin biçimde sürdürülmesi olarak sunuldu. Bir ölçüde bu doğruydu: 1929'dan sonra yükselen cehalete karşı büyük kampanya birlik cumhuriyetlerindeki yerel dillerin durumunu güçlendirme sonucunu verdi. Yayınlanan istatistikler partinin ve devlet aygıtının yerlileştirilmesinin yıllar boyu sürdüğünü gösteriyor."[13]

Burada benim kast ettiğim, yukarıda örneklediğim ilk dönemki devrimci enerjinin süreklileşmesi değildir. Özellikle Stalin sonrasında bu açıdan açık bir duraklama, kuruma yaşanmıştır. Aşağıda geleceğiz...

Acil zorunluluk: Birlik

Sovyetler Birliği'nin Çarlık'tan devraldığı demografik kompozisyon, kabaca, nüfusun yarısının (yarıdan biraz fazlasının) etnik Rus, geri kalan çeyreklerden birinin Rus-olmayan Slav, diğerinin de Slav-olmayan (çeyrekten biraz az) halklardan oluşması biçimindeydi.

Ülkenin ekonomik altyapı, toplumsal formasyon, işçi sınıfının gelişkinliği, kültürel birikim açılarından birinci topluluğu, "eşitler arasında birincisi" kuşkusuz Rusya'da yaşamaktadır. Farklı kriterler açısından sıralama değişebilir olmakla birlikte Orta Asya'ya doğru gittikçe toplumsal ilerleme ölçütlerinin topluca gerilediği de tahmin edilebilir.

Milliyetçilik modern bir ideolojidir. Temel tarihsel trajedisi kapitalizmin gelişmemişliği veya son derece eşitsiz gelişmiş olduğu, imparatorluk ardılı Rusya'da, nüfusun farklı etnik/ulusal bileşenleri arasındaki sorunların çatışma biçimini almamış olması şaşırtıcı değil. Gerçekten de Çarlık Rusyası'nda düşman milliyetçiliklerden söz etmek yerinde olmayacaktır. Çarlık otokrasisiyle bütünleşik Rus kimliğinin (ve sömürgeciliğinin) karşısına yerel direnişlerden daha gelişkin bir modern burjuva milliyetçi akımı çıkmamıştır.

Çarlık döneminde 1897'de 85 "dil grubu" saptanıyor. Sovyetler

[13] Ben Fowkes, *The Disintegration of the Soviet Union – A Study in the Rise and Triumph of Nationalism*, Birleşik Krallık: Palgrave MacMillan, 1997, s.62.

Birliği'nde 1926'da yapılan bir sayıma göre 194, 1937'deki bir başka sayıma göre 165 etnik topluluk yaşamaktaydı.[14] Tek başına bu sayısal veriler bile Batı'nın uluslaşma süreçlerine yabancıdır. Sayı çokluğu coğrafyanın alabildiğine geniş olmasıyla ancak kısmen açıklanabilir. Batı'da süreç komşu etnisiteler arasında hegemonya mücadeleleri biçimini almış ve ekonomik temelli bir asimilasyon uzun yıllara yayılarak yaşanmıştır. Modern çağın bilinen egemen ulusları sayısız komşu halkın erimesi pahasına oluştular. Burjuva ulus devletlerin egemenlik kazanmaları söz konusu asimilasyon süreçlerinde köklü sıçramaları beraberinde getirir. Modern devlet, yerel odakların merkezi hegemonyaya tabi kılınması, ulusal pazar ilişkilerinde akışkanlığın sıçrama kaydetmesi, yerel dil ve kültürlerin ulusal eğitim mekanizmalarının dışına itilerek, birçok örnekte kamusal alanda yasaklanarak sönümlen(diril)meleri, yeni ulusal kimliğin başat etnik grup üzerine inşa edilmesi ("hayali cemaat" olarak icat edilmesi), tarihin bu doğrultuda yeniden yazılması vs. demektir.

Çarlık İmparatorluğu'nun sömürge ve bağımlı halklara uyguladığı baskılar nedeniyle bu halkların Rus unsuruna karşı verdikleri tepkiler, genel olarak ulusal karaktere ulaşamamış ve yerel düzeyde kalmıştır. Bunun nedeni Rus burjuvazisinin cılızlığında, kapitalizmin eşitsiz gelişiminde gizlidir. Rusya'da kapitalizm ulus kurma (ve dolayısıyla diğer milliyetleri provoke etme) açısından yeterince yol almamış, modern gelişmeleri arkaik Çarlık düzenine eklemleme yoluna gitmişti. Kapitalizmin ister Ruslar ister başka halklar içinde serpilmesi, etnik ve milliyetçi karşı karşıya gelişleri çok daha muhtemel kılacaktı. Nitekim uzun süre bir bölgesi Çarlık hegemonyasında kalan ve kimi havzalarında hakiki bir sanayi devrimi yaşanan Polonya'da muhalif bir ulusal birikimin ortaya çıktığını biliyoruz. Yerel ölçekli merkezkaç dinamikleri bu kategoriye sokmak zorlama olur.

Bu noktada Sovyet halklarından birinin özel durumuna değinmek gerekir. Kültürel ve tarihsel olarak en gelişkin bağımlı Çarlık

14 Sayı farkını açıklamak için Stalin'in kimleri yok ettiğini, kimleri kayırdığını araştırmaya zaman harcanmamalıdır. Tanımlar uygulamalara ışık tutacağı için kritik öneme sahipti ve bu nedenle ölçütler ve kategoriler dönem dönem farklılaşmıştır

halkı kuşkusuz kadim Ermeni topluluğudur. 20. yüzyıl başı itibariyle bu gelişkinliğin sınıfsal boyut kazandığı da saptanabiliyor. Öyle ki Güney Kafkasya'nın en ileri iki kenti olan Tiflis ve Bakü burjuvazileri etnik olarak, sırasıyla Gürcü ve Azeri değil, Ermeni ağırlığı taşıyordu.[15]

Uluslaşmanın gözlemleneceği bir alan da siyasettir. Ermeni toplumunun kendine özgü siyasal ve ideolojik gelenekler ürettiği, bunların partileştiği de görülmektedir.

Ermeni uluslaşmasının daha ileri aşamalara sıçramasının önündeki engellerden biri, bu halkın Rusya ve Osmanlı toplumlarındaki konumlanışı ve yine bu iki tarihsel imparatorluğa dağılmış olmaları olsa gerek. Türkiye coğrafyasına yayılmış yaşayan Ermeni toplumu sosyal, ekonomik ve kültürel olarak kuşkusuz en ileri etnik birikimi temsil ediyordu. Osmanlı'da Müslüman-Türk merkezli bir ulusal kimlik oluşumunun ilk olarak Ermeni kimliğiyle çatışmaya girmesi de rastlantı değildir.

1915'te (teknik anlamıyla kullanırsam) açıkça soykırıma uğrayan bir halkın Çarlık dağıldığında kendini tehdit altında hissedeceği bir ulus-devlete yönelmemesi ve Sovyetler Birliği'nin organik parçası olarak yapılanması anlaşılır bir durum.

Kapitalistleşme ve ulus kimliğine önderlik edecek bir burjuva sınıfının oluşumu açısından Ermeni toplumunun çok gerisinde kalan komşu Gürcistan'da bağımsızlık fikrinin 1917 sonrası iktidara yerleşen Menşeviklere ait olduğu görülür.

Batı'ya gidildiğinde 1918 yılının Mart-Aralık ayları arasında Almanya'nın işgalindeki bölgede bir Belarus devletinin kurulduğunu görürüz. Bu yapı tamamen bir kukla devlettir ve Belarus ulusal bilincinin ilerletilmesi yönünde herhangi bir katkısından söz edilememektedir.[16]

1990 sonrasında bağımsızlıklarını ilan eden ülkelerde "ulusal tarihler" tam anlamıyla "hayalidir." Sovyetler Birliği'ni oluşturan ulusların ve toplulukların yaşadıkları gecikmiş uluslaşma süreci burjuva sınıflarının derin bir tarihsel birikime sahip oldukları ve mücadelelere önderlik ettikleri Batı coğrafyasından temelde

---

15 Fowkes, *age.*, s.18

16 Fowkes, *age.*, s.27

farklıdır.

Sovyet deneyiminde burjuvazinin gelişimine paralel bir tarihsel süreçte olgunlaşmış olmayan "uluslardan" söz edildiği, günümüz Batı Sovyetolojisinde atlanan bir olgudur. Ekim Devrimi'nin ardından yaşanan çatışmalardaki ulusal referanslar yanıltıcıdır.

Askeri karşı karşıya gelişlerde ilk örnek Kızıl Ordu'nun tarihsel olarak Rusya ile girift ilişkileri olan Polonya'ya müdahalesiyle 1920 yazında karşımıza çıkar. Ekim Devrimi'nin bir Avrupa ve dünya devriminin kıvılcımı olarak fonksiyon göreceği beklentisi, Polonya işçi sınıfının Rus sınıf kardeşleriyle birlikte tutum alacağına uzanıyordu. Bilindiği gibi, tam tersine Polonya emekçileri ulusal burjuva iktidarından kopmamış ve Tuhaçevskiy komutasındaki Kızıl Ordu'nun Varşova önlerinden geri püskürtülmesi Bolşeviklerin dönem tahlilinde bir kırılma noktası oluşturmuştur.[17]

İç Savaş döneminde sosyalist iktidara karşı gözlemlenen direnişler doğal olarak belirli somut coğrafyalara yaslandı. Ancak burada karşıdevrim belirli ulusların veya etnik grupların kimlikleriyle bütünleşme göstermemiş, Çarlık Ordusu'nun generalleriyle veya anti-Bolşevik, Menşevik yerel iktidarlarla özdeşleşmiştir. Kuşkusuz İç Savaş'ın açık veya örtük bir tarafında uluslararası emperyalizm de yerini alıyordu.

Rusya'dan Sovyet Cumhuriyeti'ne dönüşen coğrafyada "ulusal sorun"un farklı ulusal/etnik topluluklar arasında ortaya çıkmış olmadığı söylenebilir. Ezilenlerin nefret objesi egemen unsur olarak Ruslar değil, Çarlık'tır. Rus kimliğiyle özdeşleştirilebilecek sömürgeci pratiklerden kopuş konusunda da Bolşevikler (başka ülkelerde sosyalist hareketlerin gösterebildiği gibi) herhangi bir tereddüt göstermemişlerdir. On yıllar sonraki çözülüş momentinde de etnik çatışmalar "çevredeki ezilen kimlik" ile "merkezdeki Rus kimliği" arasında değil, bir eğilim olarak çevredekiler arasında patlak verecekti.

Ekim Devrimi'nin ülkesi Ocak 1918'de toplanan 3. Tüm Rusya

17 Çarlık döneminde Rusya'ya bağlı olan Finlandiya ayrı bir bahistir. Ulusal formasyon açısından görece gelişkin olan Finlandiya'nın bağımsızlık yoluna girmesi, Ekim Devrimi'nden sonra, antikomünist burjuva unsurların ağırlık kazanmasının ürünüdür. Finlandiya sağı Bolşeviklerin iktidarından önce bağımsızlıkçı değildi.

Sovyetler Kongresi'nde kabul edilen *"Emekçi ve Sömürülen Halkların Hakları Bildirgesi"*nde "Özgür ulusların özgür birliği temelinde ulusal Sovyet Cumhuriyetleri Federasyonu olarak Rusya Sovyet Cumhuriyeti" olarak tarif edildi.

1923'te toplanan 12. Parti Kongresi'ne sunulan Merkez Komite Tezlerinde Büyük-Rus şovenizmine karşı mücadele kuvvetle vurgulanır. Yerlileştirme yaklaşımıyla uyumlu olan bu vurgunun yanına başka bir konu daha eklenmişti raporda:

> "(...) çok sayıda milliyetten oluşan cumhuriyetlerin bazılarında bu savunmacı milliyetçilik sıklıkla saldırgan milliyetçiliğe, bu cumhuriyetlerin zayıf milliyetlerine karşı güçlü bir milliyet tarafından yöneltilen aleni şovenizme dönüşmektedir. (Gürcistan'da) Ermeni, Oset, Acar ve Abhazlara yönelen Gürcü şovenizmine; (Azerbaycan'da) Ermenilere yönelen Azeri şovenizmine; (Buhara ve Harzemşah'ta) Türkmen ve Kırgızlara yönelen Özbek şovenizmine. Dahası şovenizmin bütün bu türleri NEP koşulları ve rekabet tarafından beslenmektedir ve bazı ulusal cumhuriyetleri çatışma ve çekişme sahasına çekmekle tehdit etmektedir. Bu olguların halkların bugün tek bir birlik devletinde birleşmelerini engellediğini söylemeye gerek bile yok. Şimdiye kadar milliyetçiliğin kalıntıları Büyük-Rus şovenizmine karşı özgün bir savunma biçimi olduğundan, bu kalıntılara karşı mücadele de Büyük-Rus şovenizmine karşı kuvvetli bir mücadeleden geçiyordu. Ancak bu kalıntılar tekil cumhuriyetlerdeki zayıf ulusal gruplara yönelen yerel şovenizme dönüştüğü ölçüde Parti üyelerinin görevi söz konusu kalıntılara karşı doğrudan bir mücadele yürütmek olacaktır. Sonuç olarak Partimizin üçüncü acil görevi milliyetçi kalıntılara ve öncelikle bu kalıntıların şovenist biçimlerine karşı savaşmaktır."[18]

Çarlık Rusyası'nın ardından, öncesinde milliyetçiliğin taşıyıcılığını üstlenen modern bir burjuvazinin genel olarak gelişmemiş olması nedeniyle, milliyetçilik sorununun ezilen halklardan değil ama üstün kültür Ruslardan kaynaklanması anlaşılır bir durumdur ve Parti bu soruna savaş ilan etmiştir.

Eski ezilen, şimdiki geri halkların özgürlüklerinin tanınması ve cesaretlendirilmesi çelişkinin karşı kutbundaki yerel

[18] Stalin, "Parti ve devlet işlerinde ulusal etkenler", https://www.marxists.org/reference/archive/stalin/works/1923/03/24.htm (son erişim 6 Eylül 2017)

milliyetçilikleri baskılayacaktı. Bu açıdan hiç sorun olmaması mümkün değildir, ancak yerlileştirme ile birlikte bu sorun kaynağı da kontrol altına alınabilir. Ancak çok boyutlu yerel çelişkilerin su yüzüne çıkması karşısında sosyalist devlet daha az enstrümana sahipti.

Sorunun tespitinde NEP ve rekabete yapılan vurgu Parti liderliğinin konuyu güçlü biçimde kavradığına tanıklık etmektedir. Henüz 1923'te, NEP'in serbest bıraktığı piyasa ilişkilerinin hiç aralıksız bu tür sosyal çıktılar vermesi ilginçtir.

Bolşevik Devrimi'nin tarihçisi Carr'a göre "Cumhuriyetin ismindeki 'federal' teriminin tam bir anlamı yoktu; hem Rus olmayan nüfusun çoğunlukta bulunduğu 'özerk' cumhuriyet ve bölgelerin RSFSC içinde birleşmeleri anlamına geliyor, hem de eski Rus İmparatorluğu'na ait diğer bölgelerde ilan edilen ya da edilmesi muhtemel olan Sovyet Cumhuriyetleri ile RSFSC arasında ilişkiler kurulmasını ifade ediyordu."[19]

Nitekim Rusya Federal Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, 1922 sonlarında Ukrayna, Beyaz Rusya (Belarus) -ve Transkafkasya adı altında bir araya gelen- Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'la bütünleşerek Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne dönüşecek, 1925'te Özbekistan ve Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri de Birliğin parçası olacaklardı.

Ancak Birliğin çimentosunun takviye edilme gereksinimi kısa süre içinde kendini gösterdi. Dünya devriminin geri çekilişi Varşova önlerinde kalmadı ve Rus Devrimi'nin bayrağı devredeceği umulan Almanya'da devrim son nefesini 1923'te verdi. Britanya başta olmak üzere emperyalist dünya ilk işçi devletine karşı savaş baltalarını gömmeye niyetli olmadığını gösteriyordu. 1929 Büyük Buhranı ise Büyük Savaş'ın emperyalist rekabet ve paylaşım kavgasına çözüm getirmediğinin kanıtı olacaktı.

Çıkartılacak tek sonuç vardı: Ekim Devrimi'nin ülkesi kendisini hızla tahkim etmeliydi.

Bu tahkimat o ana kadar yepyeni devrimci bir teorinin uygulamaya sokulduğu halklar politikasını da kapsamalıydı. Teoriye

19 Edward Hallett Carr, *Lenin'den Stalin'e Rus Devrimi*, 1917-1929, İstanbul: Yordam, Çev: Levent Cinemre, 2. Basım, 2010; s.93.

güvenmek başka şey, pratikte verilebilecek açıkların trajik sonuçlar yaratması olasılığı başka şeydi.

Üstelik *korenizatsiya*'ya yukarıda parti belgelerinde işaret edilen NEP etkisiyle paralel, ama kendi başına son derece dramatik olan yeni bir sorun eklemlenmişti. Ben Fowkes'tan aktaracağım:

> "Yerlileştirme politikaları, en azından kısa erim için ulusal özgünlüğü korumaya ve güçlendirmeye yönelikti. Ama bu politikalar geleneksel töreler ve kurumlara karşı bazen şiddetli olabilen bir saldırıyla el ele gitti; söz konusu adet ve kurumlar, verili bir ulus veya ulusal grubun tanımının önemli bir parçası olan kadının bağımlılığı, dinsel ayin ve adetler, eski hukuk ve idare sistemleri gibi unsurlardı. Bolşevik yerlileştirmenin bu yönü yerel halkın kendisini geleneksel otoritelere ve yaşam biçimine süreklileşmiş biçimde bağlanmasıyla çatışıyordu."[20]

Bir ulusal kimliğin kurucu, tanımlayıcı unsurlarının tamamının özgürleştirilmesi diye bir şey söz konusu olamaz elbette. Ulusal kimlik ve kültür "demokratik" olarak nitelenip topluca aklanamaz. Dinsel unsur ulusal olandan çok daha köklüdür ve eğer ulusal unsur dinsel olanla açık ve sert bir hesaplaşmaya girmemişse büyük olasılıkla dinsellik ulusallığı baskılayacaktır.

Ulusal kimlik ve kültürün dini ve dinsel kurumları karşısına aldığı örnek Fransa'dır. Fransa, Aydınlanmanın politik bileşeninin, cumhuriyetçiliğin en ileri gittiği yerdir aynı zamanda. Burada bile, ideolojisi ve kurumlarıyla din, kiliselerin kurşunlanmasıyla, ruhban sınıfın giyotin kuyruğuna sokulmasıyla kovulduğu sahneye geri gelmeyi, Fransız Devrimi'ni izleyen toplumsal formasyona entegre olmayı başarmıştır.

Rusya'da üstün etnik öğe olarak Çarlık/Rus kimliği de basbayağı dinseldi. Ortodoks kilisesinin merkezde durduğu ideolojik ve kurumsal yapı, Yahudi toplumu dışındaki unsurlarla köklü bir çatışma yaşamamıştı. Sonuç olarak Sovyetler Birliği'nin devraldığı ulusal ve etnik kimliklerin dinle ciddi bir hesaplaşmaları yoktur. Sosyalizm bu hesaplaşma olmaksızın kurulamazdı.

Dinsel kimlikler ile demokratik unsur birbirini iter. Sıradan insanın ve bir bütün olarak halkın kaderini toplum dışı bir otoriteye

---

20 Fowkes, *age.*, s.50.

veya böyle bir otoritenin yeryüzündeki temsilcisi kurumlara havale etmesi, verili bir etnik/ulusal kimliğe içkin durumdaysa, ne yapılacaktır? Yurttaş kategorisinin yerine cemaat üyesini, halkın hakkını aramasının yerine biat etmenin konmasını özgürlük namına desteklemek dünyanın en saçma işi olurdu.

Dönemsel sosyo-ekonomik bağlamın adı ise Yeni Ekonomi Politikası'ydı. NEP meta üretimi ve dolayısıyla sermaye demekti. Merkezi iktidar henüz ekonomik gücün küçük bir bölümünü eline alabilmişti. Özgürleştirilen yerel/ulusal kimliklerin içine NEP'ten beslenen yerel egemenler de yerleşiyordu.

Bolşeviklerin iktidarda benimsedikleri halklar politikasının merkezinde ulusları özgürleştirmek değil, eşitlik ve özgürlük veya kısaca komünizm yönünde mevcut durumlarından başkalaştırmak vardır. Ulus inşası olarak da adlandırılan özgürleşme, sosyalist aydınlanmanın ve birliğin bir fonksiyonudur. Yerlileştirme veya genel olarak kimliklerin özgürleştirilmesi kendinde bir amaç değil, bu yeni aydınlanma dalgasını kolaylaştıran bir ortam veya enstrüman olarak anlaşılmalıdır.

Bu çelişkiye eşlik eden bir diğer sorun da sınıfsaldı. Ekim Devrimi'nden yalnızca birkaç yıl sonra ve sanayileşme/planlama atağından önce, "Sovyet ulusu" denilen bütünlüğün içinde geçmiş toplumsal yapının artığı diye hafife alamayacağımız farklı sınıflar, veya kimliklerini korumakta olan farklı sınıfsal kökenler mevcuttu. Varlıklı ve yakın geçmişte toplumsal düzeyde en ağırlıklı kesimlerin yeni bir Sovyet ulusunun kimliğini etkilememiş olması düşünülebilir mi?

Akla bir de tarihin eski evreleri geliyor. Daha önce asimilasyon kavramından söz ederken bilinen tüm modern ulusal kimliklerin zor mekanizmasını bir biçimde kullanarak çok sayıda etnik kimliği yok ettiğini belirtmiştik. Sonuç basittir: Her ulusal kültür kendi içinde şoven ve saldırgan unsurlar barındırır. Sosyalist birlik için bunlarla da mücadele edilecekti elbette.

Fowkes, yerlileştirme politikasında yerel otoritelerle ve eski yaşam biçimiyle çatışmaya değindiği yerden devamla "Kimi zaman," diyor, "Rus-olmayanlar çatışmadan kaçmayı beceriyorlardı." Bir başka araştırmacının Kazak toplumuna ilişkin bulgularını aktarıyor:

"Kabile (klan), köy ve eski otoriteler basit bir biçimde kendilerini Sovyet olarak yeniden yapılandırıyor ve toplumlarını en az öncesi gibi yönetiyorlardı."[21]

Sosyalizmin özgürleştirici karakterine uygun ve sosyalist iktidarın sağlamlaştırılmasına yönelik bir politikanın etrafından ustalıkla dolanmayı becerenler "ezilen uluslar" mıdır? Yoksa işçi sınıfının iktidarı ele geçirmesiyle birlikte kendilerini tehdit altında hisseden eski egemen sınıflar hileli bir direnişe mi geçmişlerdir?

Geçmişte, Bolşevik Parti'nin Rusya'nın ulus kimliği başlığına doğrudan temas eden ideolojik-politik tercihleri olmuştu. Devletin tarafı olduğu bir uluslararası paylaşım savaşının içerde devrimci bir sınıf savaşına dönüştürülmesi bunlardan biridir. Milliyetçi atmosferden payını almış ortalama bir kamuoyu yargısında bu politikanın ihanet olarak damgalanacağı herhalde açıktır.

Bolşeviklerin sicili vardır üstelik. 1904-5 Japon Savaşı'nda Rusya'nın yenilgisinin devrimcileştirici sonuçları olduğunu vurgulayanlar onlar olmuştu. Bolşevikler burada kalmamış, Birinci Dünya Savaşı sırasında Çarlık Ordusu içinde, pratik sonuçları köylü askerleri ya kaçıp köyüne dönmeye ya da üstlerinin emirlerine uymamaya teşvik yönünde örgütlenme yürütülmüştür. Şimdi 1920'lerin ortalarında aynı partinin kadrolarının Rus kimliğini bir ölçüde ayrıcalıklı bir vurguyla sahiplenmeleri veya Rus toplumundaki bu ayrıcalıklılık duygusuna sırtlarını yaslamaları pek de mantıklı bir olasılığa benzememektedir. Bolşeviklerin temsil ettikleri ve harekete geçirdikleri işçi sınıfının en ileri kesimlerinin "işçi sınıfının vatanı yoktur"a yatkınlık duymaları beklenir.

Gerçekten de 1920'lerde bir tür *Rusçadan uzaklaşma* eğilimi ortaya çıkmış, farklı dillere ait alfabelerin kullanımı, Rusça sözcüklerin yerini tutacak sözcük üretimi gibi yönelimler görülmüştür. Rusçaya ve Rus milliyetçiliğini çağrıştıran her öğeye mesafeli durmak, Çarlık'ın düşman ve sömürgeci karakterinden kopuş olarak rasyonalize ediliyordu.

NEP'in tarımda mülk sahibi, varlıklı kesimlerin semirmesine yol açması, aynı kesimin kendilerini demokrasinin içine alan yeni toplumsal siyasal örgütlenmede tutunması, merkezi iktidarın geniş

21 Margaret Olcott, *The Kazakhs*'dan (s.162) aktaran Fowkes, *age.*, s.47.

halk kitlelerine yönelik aydınlanmacı ve özgürleştirici stratejisinin hassas dengeler gözetilerek yürütülmesi gerekliliği ve din dahil eski yaşam biçimlerinin yeniden üreyebilmesi. Dışarıda ise emperyalizmin açık bir savaş hazırlığında olması, Avrupa işçi sınıfının geri çekilmesi, komünist partilerin güç kaybı...

Tekrar etmekte sakınca yok; Sovyetler Birliği Komünist Partisi "birlik" ihtiyacını şiddetle hissetmiş olmalıdır.

1927'de, yani NEP'in son günlerinde ve planlı ekonomiye geçişin arifesinde Orta Asya'nın geriliğine karşı bir "*hücum*" hareketi başlatılır. Kadınlar kitlesel olarak örtülerini atmakta, kızıl kervanlar aydınlanma propagandası ve örgütlenmesi yürütmekteydi. Paralel olarak Müslüman nüfusa sahip bölgelerde Arap alfabesinden Latin alfabesine geçiş, az önce sözünü ettiğimiz Rus-mesafesiyle doğrudan ilgilidir. Yoksa Arap alfabesinin kitlesel okuma yazma kampanyalarına uygun düşmeyen yapısı (sesli harf kullanımının azlığı) gibi bir dezavantaj yalnızca Latin değil, Kiril alfabesiyle de ortadan kaldırılabilirdi.

Yeri gelmişken; Arap alfabesinin terk edilmesinde dinsel çağrışımı ve bağlantısı kuşkusuz vardır. AKP döneminde Türkiye'de tanık olunan, alfabe değiştirmenin geniş kitlelerin geçmişle ve kültürleriyle bağlarının kopmasına neden olduğu yolundaki tez ise, hiç de bizimkilerin icadı değildir. Aynı iddia veya tarih tahrifatı Sovyetler'in çözülüşünden sonra 1990'larda da (1930'larda değil!) ortaya atılacaktı. Türkiye'de verilen yanıt burada da yeterlidir. Orta Asya'da 1917 Devrimi sırasında okuryazarlık oranının yüzde 2 civarında olduğu kestirilmektedir. 1928'de bu oran 3,8'e çıkartılabilmiştir. Kırgızistan ve Türkmenistan'da 1913'te bu halkların kendi dillerinde herhangi bir kitap basılmamıştı. 1957'de Kırgızcada 400, Türkmence de 392 kitap basılıyor.[22]

Hangi yazılı kültürel geçmişten söz ediliyor? Sovyet Orta Asyası'nda Arap alfabesi Türkiye'den iki yıl önce, 1926'da terk edildi. Bu eğitim düzeyiyle ilgili bölgelerde ne yerlileştirme politikasında anlamlı başarılar elde edilmesi, ne eski egemenlerin kökünün kazınması mümkün olabilirdi. Yazılı kültürü ve okuryazarı

22 Lenore A. Grenoble, *Language Policy in the Soviet Union*, New York, Boston, Dordrecht, London, Moscow: Kluwer Academic Publishers, 2003, s.155.

minimum düzeydeki bir coğrafyada alfabe değişimi, açıktır ki, geçmişe değil geleceğe yönelik bir müdahale ve yatırımdır.

Hücum 1930'larda ibadethanelerin dönüştürülmesi ve yer yer kapatılması, ibadetin kamusal alandan dışarı itilmesi, dinsel vakıf mallarının kamulaştırılması, zekât gibi sosyalizmin temel mantığına aykırı uygulamaların terk edilmesiyle sürdü. Eğitim dinsel kuşatmadan kurtarıldı ve merkezileştirildi.

Bunun bütünlüklü ve uyumlu bir paket olduğu, planlı sanayileşmeye geçilmeksizin aydınlanmanın da olamayacağı görülmektedir.

Bu arada yerlileştirme politikasının pozitif getirisi de hafife alınmamalıdır. Genel olarak yerli unsurların toplumsal ve politik yaşamdaki geri duruşları kayda değer ölçülerde değişmiştir. Devlet ve parti kadrolaşmasında yerli nüfus oranının düşük sayılamayacağı (Sovyetler Birliğini oluşturan) cumhuriyetlerde de, tersi örneklerde de oranların yükseldiğini görüyoruz. Gürcistan ve Ermenistan'da yerli kadro oranı nüfus içindeki Gürcü ve Ermeni oranından daha yüksektir. Kazakistan'da ise 1924'te komünist partide Kazak oranı yüzde 8 iken, 1933'te yüzde 53'e ulaşır. Doğuya gittikçe Rus faktörünün ağırlığının artması ise her bir gelişkinlik kriteri açısından bakıldığında anlaşılır bir durumdur.

Ulusal kimlik, sovyetçilik, sosyalistlik

Sovyet sosyalizminin tarihi gelgitler içerir, ama gelgitlere dayanarak okunması ancak "yeni başlayanlar"a kolaylık sağlayabilecektir. Şöyle bir karikatürü düşünün: Merkezi Çarlık'tan yerlileştirmeye (merkeziliğin karşıtı yerelleştirme ve onunla hısım akraba bir kavram olarak yerlileştirme'nin tınısı hoş!) gelindikten sonra, bir sonraki aşama yeniden merkezileştirme ve onun kaçınılmaz parçası olarak Ruslaştırma. Bu mantıkla Hruşçov tekrar âdemimerkeziyetçiliğe dönecek, Brejnev Rusçuluğa çekecek, bu oyun, ipin Gorbaçov'un elinde kopmasıyla bitirilecektir! Olayı bu basitlikte ele alan geniş bir literatür şekillenmiş durumda.

Bana sorarsanız *korenizatsiya*'nın ana fikri hiç terk edilmemiştir...

Ancak "gelgit" vardır. Örneğin 1934'te Stalin asıl tehlikenin Lenin'in hep öne sürdüğü gibi Büyük Rus şovenizmi değil, küçük ulus milliyetçiliği olduğunu dile getirir:

"Büyük-Rus milliyetçiliği veya yerel milliyetçiliğe yönelmesi konusunu bir kenara bırakarak soralım: Nedir milliyetçilik sapması? Milliyetçilik sapması işçi sınıfının enternasyonalist politikasının burjuvazinin milliyetçi politikasına uyarlanmasıdır. Milliyetçilik sapması, Sovyet sisteminin altını oymak ve kapitalizmi restore etmek amacıyla 'birinin kendi', 'ulusal' burjuvazisinin girişimlerini yansıtır. Her iki sapmanın kaynağı, gördüğünüz gibi aynıdır. Bu, Leninist enternasyonalizmden uzaklaşmadır. Eğer iki sapmaya birden ateş etmek istiyorsanız, o halde sapmanın yerel milliyetçiliğe mi Büyük-Rus milliyetçiliğine mi yöneldiğini bir kenara bırakıp enternasyonalizmden ayrılanları hedef alın.

"Hangi sapmanın temel tehlikeyi temsil ettiği gibi bir tartışma var: Büyük-Rus milliyetçiliği mi, yerel milliyetçilik mi? Bugünkü koşullar altında bu biçimsel ve sonuç olarak anlamsız bir tartışmadır. Bütün zamanlar ve bütün koşullarda geçerli olacak, temel ve daha hafif tehlikeyi belirlemek için uygun hazır reçeteler vermeyi denemek aptalca olur. Yok böyle reçeteler. Temel tehlike bizim mücadele etmeyi durdurduğumuz, dolayısıyla devletin içinde büyümesine izin verdiğimiz sapmadır.

"Ukrayna'da çok yakın zamanlarda Ukrayna milliyetçiliği sapması temel tehlikeyi temsil etmiyordu; ama ne zaman ki buna karşı mücadele durdu (...), Ukrayna milliyetçiliği temel tehlike haline gelmiştir. Ulusal sorun alanında temel tehlikenin ne olduğu sorusu yararsız, biçimsel tartışmalarla değil, verili bir andaki durumun Marksist analiziyle, bu alanda yapılan hataların araştırılmasıyla belirlenir."[23]

Stalin'in yaptığı vurgunun son derece dengeli olduğu görülüyor. Bu yaklaşımda Rus milliyetçiliğini aklayan bir tutum aramak abes olur.

Yerlileşmeci değil ama "yerelci" eğilimlere karşı alınan pozisyonda kırılma tarihi ise 1929'dur. Aynı yılın hızlı sanayileşme ve merkezi planlamanın başlangıcı olması rastlantı değil. Merkezi planlama ile Birliği oluşturan Cumhuriyetlerin ekonomide kontrol alanları daraltılır. Örneğin Birinci Beş Yıllık Planla birlikte 1927'de sanayide Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin

23 J.V. Stalin, SBKP(B) Merkezi Komitesi Çalışmaları hakkında On yedinci Parti Kongresi'ne sunulan Rapor, 26 Ocak 1934, https://www.marxists.org/reference/archive/stalin/works/1934/01/26.htm (son erişim 14 Ağustos 2017)

denetimindeki oran yüzde 81,2 iken 1932'de 37,5'e düşer.[24]

Konunun eğitimle doğrudan ilgisi vardır. Sanayileşmeyle birlikte yetişmiş işgücünün ülke içinde sirkülasyonu hız kazanır. Sovyetler Birliği'nde ekonomik gelişme, kapitalizmin çevrimlerine bağışıklığı olduğu için süreklilik taşımış ve somut olarak eğitimli emekgücündeki artış buna yetişemediği için birçok cumhuriyetteki Rus nüfus oranı da artmıştır. Bu politika artık mutlaka bir *lingua franca* gerektirir. Okuryazar oranının düşük olduğu Çarlık Rusyası'nda ortak bir iletişim dili, üst sınıfların, yöneticilerin ve eski düzen aydınlarının ayrıcalığıydı. Artık öyle değil. Uluslararası ticari merkezlerde yüzlerce yıl önce, kapitalist toplumlarda burjuva devriminin öncesinde, ulusal pazarın şekillenmesiyle birlikte kendini dayatan ortak dil, Sovyetler Birliği'nde merkezi planlama ve endüstrileşmeyle ortaya çıkan bir gereksinimdir. Bunun yerele karşı merkez, ulusal zenginliklere karşı Rusçuluk ile açıklanması mümkün değildir.

Yerlileştirme vurgusu pratikte bu gereksinimi frenlemiştir. Elimizdeki veriler sorunun yerel dillerin yaygınlaşması değil, Rusçanın daha geniş kesimler tarafından kullanılmasındaki eksiklik olduğunu ve merkezi eğitim politikalarının tam da bu noktaya müdahale ettiğini gösteriyor. 1932'de eğitimde merkezileşme tamamlanıyor. Rusça ise ancak 1938'de tüm ülkede, Rus olmayan okullarda zorunlu ders haline getirilebilmiştir.

Merkezi planlamaya geçişten Anayurt Savaşı'nın sonuna kadar *korenizatsiya* uygulamalarında aynı tonlamayla ısrar edilmesi olanaklı değildi. Ancak Savaş öncesinde ve sırasında Stalin'in Büyük-Rus milliyetçiliğine yol verdiğine ilişkin ciddi kanıt bulmak mümkün olmamaktadır. Çok arandığını biliyoruz:

> "Büyük Rus halkının rehber rolünü destekleme kararının belki en güçlü ifadesi Stalin'in Kızıl Ordu kumandanları için verilen bir resepsiyondaki ünlü konuşmasında bulunabilir (1945). Bu konuşmada Stalin Rus halkını 'Sovyetler Birliği içindeki tüm ulusların en seçkini (...) ülkemizin tüm halkları içinde Sovyetler Birliği'nin yönlendirici gücü' olarak tanımladı."[25]

---

24 Fowkes, *age.*, s.63.

25 Dina Zisserman-Brodsky, *Constructing ethno-politics in the Soviet Union*, Samizdat, *Deprivation, and the Rise of Ethnic Nationalism*, New York: Palgrave Macmillan, 2003, s.23-24.

SSCB'de Ruslaştırma politikasının izlendiğine, Rus milliyetçiliğinin diğer ulusları ezdiğine yönelik bula bula bu hitabı bulmak beceri değil. Bir kere, Anayurt Savaşı sırasında bütün ideolojik cephaneliğin cepheye sürülmesi meşru olurdu. Faşizmi ve işgalciyi yenilgiye uğratırken akıl almaz sayılarda kayıp veren, ülke nüfusunun yarıdan fazlasını oluşturan Rus toplumunun Stalin tarafından onore edilmesinde bir şovenizm skandalı keşfetmek için kötü niyetli olmak gerekir. Karşısındaki, çoğu Rus kökenli subayları öven Stalin'in kendisinin Rus olmadığı ayrıca hesaba katılmalıdır.

Stalin'in daha önceleri Rus halkını onore ettiği yine olmuştu. Örneğin 1923'te, bu kez Parti Kongresi'nde onore etmişti:

> "Stalin'in argümanı ağırlıklı olarak iki noktaya bağlanıyordu: Bir konfederasyondan ziyade 'tek bir birlik devleti' kurma ihtiyacı ve Rusya'nın merkezinin proleter karakteri. Rusların üstün olduklarını ima ediyordu, ama Rus oldukları için değil, proleter oldukları için."[26]

Stalin Sovyet iktidarının işçi sınıfına, işçi sınıfının en gelişkin kesitlerine yaslanmak zorunda olduğunu savunuyordu. Yerlileştirme döneminde de geçerli olan bu savunu, daha sonraları tekrarlanmıştır. Buradan söylemin ötesinde bir Ruslaştırma ve milliyetçilik kokusu alanlar, tek tek cumhuriyetlerin yetkilerinin genişletilmesini dile getirmişler, "aşırı" gördükleri merkezileştirmeye itiraz etmişlerdir. Parti ve devlet aygıtındaki kadroların ne kadarının yerli nüfustan olduğuna ilişkin tartışmalar, istatistiğin hangi değer aralıklarının anlamlı olduğuna ilişkin standart yaklaşımlarını zorlamaktadır. Bir Doğu cumhuriyetinde nüfusun vasıflı ve eğitimli işgücünün kayda değer bir parçasını oluşturan Rus kökenli Sovyet vatandaşlarının parti ve yerel yönetim organlarında görece yüksek oranda yer bulmalarını Rus kayırmacılığına, kolonyalizme yormak anlamsızdır.

Bu ve benzeri argümanlardaki sorunlu yan, cumhuriyetlerin otorite alanı ile merkezin otorite alanı arasına hatasız bir terazi koymakla halledilemez. Yerli halktan kadro oranı yüzde kaç olduğunda yeterince adil veya özgür olunacağına nasıl karar verilecek? Belli bir etnik grubun sosyalist topluma uyum için hangi özelliklerini feda edebileceği, ulusal gururunun nerede incineceğini nasıl ölçeceğiz?

---

26 Fowkes, *age.*, s.43.

Sorun sosyalist toplumsal ilişkilerin demokratiklik ölçümünün her toplumsal yapıya uygulanabilecek kriterler bulup onlarla hesaplanmaya çalışılması biçimindeki yöntemdedir. Örneğin ekonomide veya eğitimde merkezi planlamada açılan her delik, sosyalizmden ve her kökenden işçi sınıfından çalınmıştır. Bir işletmenin üretim hacmine ve ürünlerinin nerede tüketileceğine Birliği oluşturan bir devletin kendi başına karar vermesi merkezi planlamayla ve dolayısıyla sosyalist demokrasiyle çelişecektir. Ulusallığa dönersek, tek tek cumhuriyetlerin otoritelerinin meşruiyet kaynağı ulusal kimlik olacaksa, bu iktidardaki işçi sınıfının en azından ilgili kökenden bölmesinin politik ulusalcılığa meylini temsil etmeyecek midir?

Özetle, bu başlıkların halkların eşitliğinden ziyade toplumsal yapının sosyalist karakteriyle ilgili tartışmalar olduğu gözden kaçmamalıdır. Bu tartışmanın halkları ilgilendiren yüzünde en gelişkin bileşen olarak Rus kimliğine özel bir ağırlık veren Sovyet ulusu kavramlaştırması vardı. Bu haliyle de Ruslar dışındaki unsurları baskılayan bir içeriğe sahip değildi.

Savaş sırasında güvenlik gerekçesiyle gündeme gelen zorunlu göç uygulamaları da Ruslaştırmanın kanıtı olarak yorumlandı. 1941'de Volga Almanlarının özerk cumhuriyeti lağvedilmiş ve yaklaşık 700 bin Alman Sovyet yurttaşı deportasyona tabi tutulmuştur. Göçe zorlanan Kırım Tatarlarının sayısı 194 bin civarındadır. Her iki topluluğun işgalci Nazi güçleriyle işbirliğine yönelmesi bu uygulamada belirleyici olmuştur. Benzer bir diğer karar da bir kalkışmanın yaşandığı Çeçen-İnguş bölgesinde yaşanmıştır.

En az 25 milyon Sovyet vatandaşının öldürüldüğü, Sovyet sanayi merkezlerinin ve geniş bir coğrafyanın işgale uğradığı bir dönemde alınan güvenlik önlemlerinin kendi somut bağlamlarında değerlendirilmesi zorunludur. Kuşkusuz sosyalizmde deportasyonun bir ulusal sorun enstrümanı olduğunu kimse ne düşünmüş ne savunmuştur. Bir milyon kişi ülkenin güvenliğine karşı risk oluşturdukları için, yani ihanet verisi veya kuşkusu nedeniyle sürülürken, hayatını kurtarmak ve sanayinin işlerliğini sürdürmek için göç etmek durumunda kalan nüfus 25 milyondur! İnsan yaşamının ve göçmenliğin sayılarla somutlanıp birbirine tokuşturulmasından analitik çıkarsamalara gitmek gayri meşru olur kuşkusuz;

ve burada yapmaya çalıştığım da bu değil. Ancak ülkenin çeşitli bölgelerinde farklı halkların payına düşen toplumsal acıyı tarihsel bir bağlamda ele almak durumundayız. Hayatını kurtarmak ve sanayinin işlerliğini sağlamak amacıyla organize edilen büyük göç ülkenin Avrupa'ya yakın kesimlerinden Orta Asya'ya doğru gerçekleşmiştir. Yoksa Rus nüfusun Rus olmayan bölgeye bu şekilde kaydırılması o bölgelerin demografik yapısını manipüle etmeye dönük bir ırkçılık örneği mi sayılacaktır?

Hiçbiri değil. Ama bu tablonun tamamı Sovyet toplumunun dayanılmaz bir gerginlik yaşadığı ve kasılma haline girdiğini göstermektedir. Bu kasılma olmaksızın savaş kazanılamazdı. Ve bu kasılmayla yaşamaya devam edilemezdi.

Stalin'in kazanamadığı savaş

Merkezine sosyalist ülkenin birliğinin sağlamlaştırılmasının konduğu bir stratejiden söz ediyoruz. 1920'lerin sonlarından Anayurt Savaşı sonrasına kadar yaklaşık yirmi yıl süren ve içinde sanayileşmenin, Parti ve devletin konsolidasyonunun, aydınlanma kampanyasının, son derece ağır bir savaşın yer aldığı bu dönemin birtakım kaymalar içermemesi düşünülemez. Ancak bu kaymaları egemen Rus milliyetçiliğinin belirtileri olarak yorumlamak haksızlık olacaktır.

Stalin'in 1950'lerin başlarında genel olarak bir dizi konuda yaptığı müdahalelerden halklar politikası da payını almıştır. Dilbilim tartışmasına kısaca bakmalıyız.

Rus kimliğine önem veren bir Sovyet yurttaşlığı ile toplumun konsolide edildiğini anlatmaya çalıştık. Bu yıllar boyunca eksenin kaydığını göremiyoruz, ama eksenden kayanlar olduğunu Stalin saptıyor. Stalin, Sovyet bilim çevrelerinde ağırlığını hissettiren bir dilbilimciler topluluğunu açık biçimde mahkûm edecektir.

Özetlersem, başını Nikolas Yakovleviç Marr'ın çektiği bu akım diller ve sosyalist toplumun gelişimi, dil ve sınıflar arasında son derece kaba bir ilişki tarif ediyordu. Buna göre dil sınıfsaldı, sosyo-ekonomik temelin belirlediği ve onunla birlikte değişecek bir üstyapı kurumuydu, uzun zaman dilimlerine yayılarak değişmeyi beklemek zorunda değildi, tersine devrimci sıçramalarla gelişebilirdi; ve sınıfsız topluma giden süreçte dünya dilleri tekleşecekti.

Sovyetler Birliği'nin sınai ve proleter yoğunluğu en yüksek halkının dili olan Rusça hakkında, sonucu belli bir fal bakmaya benziyordu bu teori. Stalin *Son Yazılar* başlığıyla yayınlanan söyleşi ve makale derlemesinin dilbilim bölümünde yer verilen çalışmalarıyla bu kaba materyalizmi reddedecekti. Eleştiri oklarının isabet ettiği dilbilimciler saf sınıfsal bir başlangıçtan yola çıkıp Rusçayı dünya dili olmaya aday göstermiş oluyorlardı aslında. Stalin ise dillerin tekleşmesi teorisini temkinlilikle karşılar ve böyle bir gelişmenin ön koşulunun sosyalizmin dünya çapında zaferi olduğunun altını çizer:

> "Stalin'in XVI. Parti Kongresi'ndeki konuşmasından aktarılan öteki formülüne gelince, dillerin bir tek ortak dil halinde birleşmesinin sözkonusu edildiği bu formül, başka bir dönemi gözönüne getirmektedir, bu dönem sosyalizmin dünya çapında zaferinden sonraki dönemdir, artık dünya emperyalizmi var olmayacaktır, sömürücü sınıflar devrilmiş bulunacaktır, ulusal ve sömürgesel baskı tasfiye edilmiş olacaktır, ulusal ayrılık ve ulusların karşılıklı olarak birbirinden kuşku duyması yerine, ulusların yakınlaşması ve karşılıklı olarak birbirlerine güvenmesi yer alacaktır, ulusların hak eşitliği gelişmenin içinde gerçekleşecektir; o zaman uluslar arasındaki işbirliği, örgütlü bir biçimde gerçekleşecek ve ulusal diller kendi işbirlikleri sırasında tam bir özgürlük içinde karşılıklı olarak birbirini zenginleştirme olanaklarına sahip olacaklardır. Anlaşılır ki, bu koşullar altında bazı dillere baskı yapılması ve onların yenilgisi, ötekilerin de zaferi sözkonusu olamayacaktır. Artık karşımızda birinin yenik çıkacağı ve ötekinin savaşımda zafere ulaşacağı iki dil bulunmayacaktır; ama ulusların uzun bir iktisadi, siyasal ve kültürel işbirliği sonucunda, karşı karşıya bulunan yüzlerce ulusal dil arasından önce en zenginleşmiş tek bölgesel diller ayrılacaktır, sonra da bölgesel diller bir tek ortak enternasyonal dil halinde birleşecektir, kuşkusuz, bu dil, elbette ne Almanca, ne Rusça, ne İngilizce olacak, ama bölgesel ve ulusal dillerin en iyi öğelerini içeren yeni bir dil olacaktır."[27]

Stalin'in "bu koşullar altında bazı dillere baskı yapılması (...) söz konusu olmayacaktır" ifadesinin üstünde fazla düşünülmeden

---

27 Stalin, *Son Yazılar 1950-1953*, Çeviren: M. Gaziturhan, Ankara: Sol, ikinci baskı, Mayıs 1976, s.56-57.

yazılmış olma ihtimali yoktur. Stalin ilgili başka yazılarıyla bahsi geçen kişilerin itibarlarını tamamen ellerinden almış, ancak bazılarının iyi niyetli olduğunu da geçerken belirtmiştir. Teori hem bilimden uzaktır, hem Rus kimliğinin Sovyet yurttaşlığı içinde kazandığı itibarlı mevkiyi Rus milliyetçiliğine doğru çekiştirmektedir. Sovyet liderliğinin ihtiyacı ise muhtemelen çok yorgun düşmüş toplumu rahatlatmaktır.

Peki, bu müdahale *korenizatsiya*'ya geri dönüş müdür? Bu yazının başından beri tekrarladığım gibi, ulusların kendi kaderini tayin hakkından yerlileştirmeye geçiş nasıl tutarlı idiyse, sosyalizmin tahkimatı için alınan önlemler de yerlileştirmenin yadsınması değil devamı olarak görülebilir. Kanımca Sovyetler Birliği'nde özeleştirisi verilmesi gereken bir Ruslaştırma tercihinde bulunulmamıştı. 1950 Tezleri ise enternasyonalleş(tir)me yönünü gösteriyordu. Artık halkların birbirleriyle kaynaşacakları ve ulusal karakteristiklerin uluslararasılaşacağı bir geleceğe işaret ediliyordu. Bu yapılanma sosyalizmin dünya çapındaki zaferini takip edecekti kuşkusuz. Ama tarihsel doğrultu belliydi ve eksenden kayanların ehliyetleri iptal ediliyordu.

Hruşçov döneminde atılan adım Rusçanın Rus-olmayan Sovyet yurttaşları için yasal ikinci dil yapılması ve Sovyet sosyalist toplumunun iletişim dili haline getirilmesi için önceki dönemde gösterilen çabaların devamı olmuştur. Yerlileştirme uygulamalarına belli ölçülerde geri dönülmüştür. Buraya kadar bir sorun yoktur.

Hruşçov'un Stalin sonrası denemesi, özel olarak halklar politikasında değil, ama sosyalizmin bütünselliğinde bir "doku seyreltmesi" anlamına gelir. 1956'da toplanan 26. Kongre'de ilan edilen de-Stalinizasyon artık gerekliliği azalan kimi vurguların düzeltilmesinin ötesinde bir gerilemedir. Toplumun kasılmasının ve aşırı yorulmasının nedenleri arasına sanayileşme ve merkezi planlamanın da dahil edildiği ve sosyalist ekonomiye piyasa enjeksiyonu yapmaya yönelindiğinde, bunun halklar platformuna çok kısa bir aralıkla yansıyacağını, NEP deneyinden biliyor olmalıyız. Hruşçov liderliğinin, her adımını "post-Stalin demokratikleşmesi" olarak sunması kimi dengeleri bozmuştur.

1956'daki sert kırılma olmasa, Rusçanın yasal ikinci dil olması ve yerlileştirmenin sentezinin denenmesi ilginç bile olabilirdi.

Halklar politikasının ihtiyacı demokratikleşme değildi. Demokratikleşme sosyalizmde sınıfsal olarak tanımlanabilir ve yine ancak öyle uygulanabilir. Sınıf karakteri ihmal edilmiş bir "cumhuriyetler, uluslar, bölgeler arası demokratiklik" sistemin özüyle uyumsuzdur. Bu muğlak içeriğiyle demokratikleşme, merkezi ekonomi ve devlet yönetiminde bazı esnemelere gidileceği beklentisini körüklemiş, yerlileştirme önlemleri bir kez daha yerel güç odaklarının şekillenmesine davetiye çıkartmıştır. "Hruşçovcu yerlileştirme" 1920'lerin Leninist yerlileştirmesinden farklı bir ton taşır.

Sonuç olarak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyetler Birliği'ne katılan Baltık Cumhuriyetlerinde milliyetçi kaynama Estonya'dan başlar. İçeriksiz demokratikleşme aslında burjuva demokrasisinden esinleniyordu. Bu esinlenmenin maddi temelleri Doğu Avrupa'nın genç sosyalist ülkelerinde zaten mevcuttu. Doğu Avrupa'da Kızıl Ordu'nun işgal ordusu, Sovyetler Birliği'nin Rus imparatorluğu olarak resmedilmesi bir muhalefet standardı haline gelecektir.

Stalin'in olgunlaştırma denemesi, mekanik sınıf indirgemeciliğini durdurmuş ama merkezi politika orada tutunamayarak sınıf bakış açısını devre dışı bırakmaya başlamıştır.

Brejnev'li yıllar Hruşçov dengesizliğinin yol açtığı sorunları yeniden kontrol altına alma güdüsüyle açılır. Stalin'in 30 yıllık liderliğinden sonra 22 yıllık görev süresiyle göze çarpan Leonid Brejnev'in bir liderlik değil de "muhafaza" sistemi kurduğu söylenebilir. 1920'lerden 50'lere kadar son derece dinamik, atak, canlı, mücadeleci ve sonuçta yorucu bir tarih yaşanmışken, 1960'lardan 80'lere kadar bu açılardan her şey tersidir.

Ulusal karakterli burjuva demokrasisi arayışı yayılmayı sürdürür. 1965'te Ermenistan başkentinde, Sovyet Ermenilerinin yaşadığı diğer bölgelerin cumhuriyete katılması tezleri (irradantizm) su yüzüne çıkar. 1970'te Gürcistan, kiliselerinden çalınan hazineler diye bir gündem açar. 1970'lerde Volga Almanlarının geri dönüş talebi yükselir. Kırım Tatarları ise artık gösteriler düzenlemekte ve "uğradıkları haksızlığı" afişe etmektedirler. Baltık ülkelerinde aydınlar Molotov-Ribbentrop anlaşmasının açıklanması talebiyle hareketlenirler. Burada kasıt, bu ülkelerin İkinci Dünya Savaşı sırasında Kızıl Ordu tarafından işgalinin ve sonrasında Sovyetler

Birliği'ne katılmalarının meşruiyetini sorgulamaktı. Bir Sovyet Cumhuriyeti olan Estonya'da 1980'de Moskova Olimpiyatlarının boykot edilmesi talebi yükseldi...

> "1960'larla 1980'ler arasında, dinsel ve etnik kimliğinden bağımsız olarak bütün etnik azınlık hareketleri güçlü Batı yanlısı yönelimler sergilemiştir. Bunlar yalnızca Batı tipi demokrasi talep etmekle kalmıyor, Batı politikalarına, toplumsal değerlerine bağlılıklarını ifade ediyor, Sovyet rejimi ve politikalarından ayrılıklarını vurguluyorlardı."[28]

Bu artık bir karşıdevrim hareketi olarak görülebilir. Sovyetler Birliği'ni oluşturan halklarla ilgili haklı bir direniş gerekçesi söz konusu değildir. Sovyet merkezi, kapitalizm yanlısı akımları baskılama yeteneğini yitirmektedir.

1981'de Brejnev 26. Kongre'de milliyetler konusunda yeni sorunlar tanımlayacaktı: Kültürel koşullar ve yaşam koşullarında eşitsizlik söz konusuydu. Emekçi nüfusu eşitsiz dağılıyordu. Doğum oranlarının farklılığı nedeniyle demografik durum değişiyordu. Bütün ulusal azınlıklara temsil hakkı ihtiyacı ele alınmalıydı. Belli başlı partilerde ve devlet organlarında ağırlıklı ulusların aşırı temsiliyeti bir sorun haline gelmişti... Çok belli ki SBKP ulusal bağlantılı tartışmaları sosyalist düzen içinde bir denkleme yerleştirmeyi deniyordu.

Ancak bu tartışmaların bütünü sosyalist cumhuriyet halklarının entegrasyonu, sosyalist ülkenin konsolidasyonu amaçlı değildir. Konumuz, artık SBKP'nin de dışlayamadığı bir biçimde temsili demokrasidir. Sosyalist rejimde temsili burjuva demokrasisinin tartışılması bir çözülme sendromudur. Dini kimliklere özgürlüklerinin iadesi dahil politik milliyetçiliğin önü açılmıştır.

Bu kongrede Brejnev vagonu sallar: "Yoldaşlar! Artık ülkemizde geri ulusal bölgeler bulunmuyor!"

Hruşçov'la restore edilen İkinci Yerlileştirme Brejnev döneminde sürdürüldü. Ancak bu kez yerlileştirmede, yerel yönetici kadroların kalıcılaşması biçiminde bir olgu ortaya çıktı. Yetkisi kısmen genişleyen ve kişisel konumlanışları neredeyse sabit kabul edilen bir devlet kadrolaşması, sosyalizmin gelişmesi açısından

---

[28] Zisserman-Brodsky, *age.*, s.41.

bakıldığında enerjisiz bir kuruma hali, Birliği oluşturan Cumhuriyetler açısından bakıldığında ise yerel güç odaklarının yeniden belirmesi anlamına geliyordu.

Oysa on yıl önceki Parti Kongresi'nde Brejnev, Sovyet halkını "ortak bir ülkeyi, devleti, ekonomik sistemi, kültürü, komünizm ve ortak bir dil inşa etme amacını paylaşan yeni insan toplumu" biçiminde tanımlamıştı.[29] Çeşitli milliyetlerin kaynaşması ve gelişmesinin sembolü, bir süper milliyet olarak Sovyet halkı. Bu yeni "ulus"un tanımlayıcı niteliği komünizmden türetilmişti. Sosyalist ülkenin "ulus" tanımının içine ideolojik ve politik bir yeni unsur eklenmesi, teorinin aşırı politize edilmesi olarak görülmemelidir. Ulusları tarihin yokluk devirlerinden yalan yanlış icat eden burjuva milliyetçiliklerinin yanında Brejnev tezi gayet meşrudur. Sorun Sovyet halkının toplumsal kimliğinin "komünizm inşası" ile tanımlanmaya uygun olup olmadığında, kitlelerin böyle bir mücadelenin içinde kendilerini hissedip hissetmediklerindedir.

Elbette bu arada sosyalizmin kazanımları göz kamaştırıcı olmayı sürdürüyordu. En az yedi yıl eğitim görenlerin oranı bazı bölgelerde 1939'dan 1985'e şöyle değişmişti: Gürcistan'da yüzde 13,7'den yüzde 78,4'e, Ermenistan'da 9,2'den 76,9'a, Rusya'da 8,2'den 70,9'a, Azerbaycan'da 5,2'den 72,5'e, Türkmenistan'da 1,4'ten 67,7'ye, Özbekistan'da 1,6'dan 68,3'e...

En geri halkların işgücüne katılımları 1967'den 1987'ye kadar büyük artış göstermişti: Türkmenler yüzde 58'den 82'ye, Kırgızlar 59'dan 79'a, Kazaklar 61'den 83'e, Özbekler 65'ten 86'ya, Tacikler 63'ten 87'ye.

Bir araştırmacı dillerle ilgili şu verileri aktarıyor: Çarlık Rusyası'nda 1897'de yüzde 24 olan okuryazarlık oranı 1939'da yüzde 81,2'dir. Taşrada oran yüzde 19,6'dan 76,7'ye çıkmıştır. 1979'da ise resmi okuryazar oranı yüzde 99,7'dir.

1924'te 25 ayrı dilde ders kitabı basılan ülkede on yıl sonra bu sayı 104'e çıkar. 1938'de Özbekistan'da 22, Ukrayna'da 17, Dağıstan'da 20 ayrı öğretim dili söz konusudur.[30]

1982'de Yuri Andropov kısa süreliğine SBKP Genel Sekreterliğini

---

29 Grenoble, *age.*, s.59.

30 Grenoble, *age.*,s.47.

üstlendiğinde 26. Kongre çizgisini masaya yatıracağını açıkça gösterir. Hatalardan söz etmekte ve Brejnev döneminin özelliği olan "kadro istikrarı politikasını" terk edeceğini ilan etmektedir. Hedef tahtasına yolsuzlukları yerleştirmiştir! Andropov 15 aylık görev süresince bir kırılma yaratamaz.

Gorbaçov'un ilan ettiği glasnost da perestroyka da birbirinden beterdir. *Glasnost* sosyalizmin içine sokulmuş burjuva demokrasisinin nasıl yıkıcı bir enerji oluşturacağını sergilemiştir. Biri diğerinin haksızlık yaptığına inanan, inandırılan topluluklar hızla etnik kavgalara sürüklendi. 1988'de Karabağ katliamı, 1989 Tiflis olayları, 1989 Haziran Özbek-Misket çatışması... Sovyet halkları 65 yıl önce bir Parti Kongresi'nde dikkat çekilen küçük ulus şovenizmine geri dönmüşlerdi. Kürtler ve Azeriler, Kırgızlar ve Özbekler, Abhazlar ve Gürcüler arasındaki ilişkiler hızla kan dökülmesi aşamasına taşındı.

Küçük uluslar arasındaki çatışmalar toplumsal dokuyu çok kısa süre içinde çözülme noktasına getirdi.

Perestroyka daha az trajik bir sonuç yaratmadı: Merkezi planlamanın mahkûm edilmekte olduğu, aşağılandığı günlerde yatırım kararlarına bir kriter kondu: *Verimlilik*. Bu, yatırımların daha zengin ve başarılı bölgelere kayması anlamına geliyordu. Sovyet sisteminin eşitsizlikleri giderme ilkesi terk edildi. Yatırımlar söz konusu olduğunda 1970'lerde SSCB'nin Güneydoğusuna (yani görece sanayi yoğunluğu düşük bölgeler) yapılan yatırımlar Kuzeybatısına (yani Sovyetler Birliği'nin görece sanayi yoğun bölgeleri) yapılan yatırımlardan yüzde 19 daha fazlayken, 1986'da ilişki yüzde 13 ile tersine döndü! Gelişkin bölgelere yatırım her tür altyapı, ulaşım kolaylığı ve yetişkin emek gücü açısından daha "verimli" (siz bunu artık kârlı diye okuyun!) olacaktı. Sosyalizm açısından saçma, kapitalizm çerçevesinde son derece rasyonel biçimde, artık zengin bölgelere daha fazla yatırım yapılıyordu. Bunun sosyalizmle bir ilgisi olmadığı açıktır. Sovyet toplumu yalnızca yatırımların eşitsizlikleri azaltma amacı gözetilerek yapılmasına değil, gelir düzeyi daha yüksek bölgelerden geri olanlara gelir transferi mekanizmalarına da alışmıştı. Bu mekanizma da kırılmaya uğradı. Piyasacı yaklaşımların sosyalist bir sosyo-ekonomik formasyonda verimlilik artışı argümanıyla rasyonalize edilemeyeceği, piyasanın

sosyalizmin temel taşı olan toplumsal dayanışmayı tasfiye etmeye yaradığı, bölücü bir işlev gördüğü, milliyetçi tepkileri tetiklediği acı bir deneyle ve çok kısa bir sürede kanıtlanacaktı.[31]

Başarı öyküsü mü?

Bu bölümü bitirirken temel saptama ve tezleri kısaca toparlamakta yarar görüyorum.

Birinci olarak, başlıktaki sorunun yanıtını olumlu verebilmemiz ileri sürdüğüm teorik ve metodolojik görüşle bire bir bağlantılı. Sosyalizm pratikleri ancak sosyalizmin ölçütleriyle yargılanabilir. Kapitalizmin problematiğinde demokratik mekanizmaların kimi toplumsal alanlarda gerçekten de belirli ölçülerde desantralizasyonla el ele gitmesine rastlayabiliriz. Sosyalizmde adem-i merkeziyet demokrasinin değil sosyalizmin sulandırılmasının belirtisidir.

Dahası, önce Çarlık sonra Sovyetler çatısında bir arada, yan yana yaşayan toplulukların uluslaşma deneyimleri, sermaye birikimi ve kapitalistleşme süreçlerinde yaşanan modellerden tamamen farklıdır. Uluslaşma sınıfsal bir olgudur ve Rusya-Sovyetler örneğinde öncü burjuvazi devrimden önce de var olmamıştır.

Halklar konusunda sosyalizmin tüm ölçütlerini domine etmesi gereken genelgeçer ilke, ulusal ve benzeri kimliklerin siyasal yaşamın temel düzlemi olmaktan süreç içinde çıkartılması olmalıdır. Bolşeviklerin bu yönde benimsedikleri yol SSCB'nin bütün yaşamı boyunca korunmuştur: Eğitim, kültür ve dile ilişkin alanlarda özgürleşme.

Bu, Sovyet deneyinden geleceğin sosyalizm deneylerine güçlü bir aktarımdır. Sosyalist demokrasinin bir ilkesinin bu yaklaşım olduğunu düşünebiliriz.

Ekim Devrimi ulusların kendi kaderini tayin hakkıyla yola çıkmış, halkların gönüllü birlikteliği olarak Sovyet birliğine varılmıştır. Bundan sonrası benim pozitif asimilasyon diye adlandırdığım süreçtir. Bu sürecin ulus ve etnisitelerin depolitizasyonuna kadar ilerlemesi kapitalizmin dünya çapında yenilgiye uğratılmasıyla

---

[31] Onca Rus milliyetçiliği ve Ruslaştırma karalamasına karşılık, merkezi Sovyet hükümetinin Rusçayı SSCB devlet dili olarak ilan ettiği tarih Nisan 1990'dır. Bu karar ülkeyi saran ayrılıkçı-milliyetçi akımlara karşı gecikmiş ve kof bir tepkiden ibaretti. (Grenoble, *age.*, s.63)

yakından bağlantılıdır.

O halde tarihsel ilerlemenin geri dönüşsüz olduğu düşüncesi boştur. İlerleme otomatik bir mekanizma değil, bir sınıf mücadelesi çıktısıdır.

Halklar politikası söz konusu olduğunda, ulusal/etnik kimliklerin hem tarihsel kökleri itibariyle politik öğeleri içlerinde barındırdıkları açıktır; hem de Sovyetler "Birliği", her biri bir alt kimlik anlamına gelen ülke, ulus, milliyet, etnisite temelli yapıların birliği olarak söz konusu kimliklerin politik niteliğinin yeniden üremesine elverişli bir ortam sunmuştur. Bu bir hata değil, sınıf mücadelesinin dünya ölçekli olmasının ürünüdür.

Sovyetler Birliği'nin yenilgi ve çözülüşü sosyalizm deneyinde ulaşılan ufukları boşa düşürmemektedir. Yetmiş yıllık tarih geri halkların kalkınmasına ve aydınlanmasına, ayrımların ve ayrımcılıkların ciddi ölçüde giderilmesine sahne olmuştur. Kültürel kimlik gelişimi anlamında ulus inşasının zorunlu olarak milliyetçiliğe ve ulus-devletlere götürmediği kanıtlanmıştır.

Halklar sorunu başlığı bir başka açıdan daha özgündür. Bu alanda Sovyet tarihinde kopuş veya yadsıma değil süreklilik esastır.

Sosyalizmden dönülmesi ve parçalanmayı takip eden yakın dönem, kapitalizmin eşitlik ve özgürlük düşmanı karakterinin tipik görüngülerini içermektedir.

Sovyet deneyinde farklı kültürlerin, *halkların yakınlaşması ve kaynaşması* (bu da bir Sovyet kavramıdır: *sblizhenie i sliianienarodov*) sosyalizmin kapitalizme üstünlüğünün bir diğer göstergesini oluşturur. Merkezi ekonomi, piyasa rekabetinin yokluğu, ekonomik karar mekanizmalarının piyasa rasyoneline değil kamusal çıkara dayandırılması gibi özellikler göz önüne alındığında, bunda da şaşılacak bir şey bulunmamaktadır. Ama bu, dönüp dolaşıp kimlikler arası sorunlara gömülen kapitalizmin özgürlük ve demokrasi konseptinin demagojik karakterini gösterir.

20. yüzyıl sosyalizmi gerçekten bir başarı öyküsüdür.

Kapitalizm ise çözümsüz soruları insanlığın önüne getirip bırakmış görünüyor. Bir tarihsel ilerleme olarak yaşanan burjuva uluslaşmanın ve modern ulus-devletlerin inkâr edildiği küreselleşmeden geriye emperyalist tahakkümden başka bir şey kalmamış bulunuyor. Modern burjuva ulusların etnik bileşenlerine rücu

etmesi dünyayı daha demokratik kılmadı, tersine kaotik bir şovenizm haritası şekillendi. Ulus-ötesi birlik denemeleri birbirinin tamamlayıcısı olan emperyalist hegemonya arayışları ve milliyetçi yükselişlerle yolun sonuna gelmiş bulunuyor.

Sovyet deneyinin bir başarı öyküsü olarak okunması, geçmişe yönelik, yani nostaljik bir iç rahatlatma değil, geleceğin nasıl yapılandırılacağının ilke ve ipuçlarının bilince çıkarılması anlamına geliyor.

Ekim'den Sinemaya, Devrim'den Çözülüşe: Bir Sergiden Tablolar

Çağrı Kınıkoğlu

"Sinemayı boş, bütünüyle işe yaramaz, hatta zararlı bir eğlence biçimi olarak değerlendiriyorum. Ancak anormal bir kişi bu abuk sabuklukları sanat ile bir tutabilir. Tamamıyla bir zırvalık ve böylesi aptallıklara herhangi bir önem atfedilemez."

II. Nikolay, 1913 [1]

"Tüm sanatlar içinde, sinema, bizim için en önemlisidir."

V. İ. Lenin, 1922 [2]

Giriş

Ekim'den sinemanın payına ne düştü? Ekim olunca sinema ne kazandı?

Yüzüncü yılında, Ekim'den sinema adına ne kaldı? Ekim'in ülkesi ve toplumu tarihe karıştı, sineması peki? Eskiyen, değersizleşen ve anlamsızlaşan filmler mi kaldı geriye? Bugüne, bu çağa, sırf öncekisi geride kaldı diye sanki daha ileriymiş gibi örtük bir kabulle

1 Richard Taylor; *The Politics of the Soviet Cinema, 1917-1929*, s. 1, Cambridge University, 1979.

2 Anatoli Lunacharsky, "Conversation with Lenin" (1922), aktaran, Richard Taylor - Ian Christie; *The Film Factory, Russian and Soviet Cinema in Documents, 1896-1939*, s. 57, Routledge - Digital Printing, 2005.

değinilen 21. yüzyıl insanına, bir şey söyleyebiliyor mu bu sinema?

"Bu sinema," dedim. Adı ne bu sinemanın? Ekim'in sineması desek, Ekim kavramlaştırmasına yakışmayacak acayiplikleri ne yapacağımızı bilemeyeceğiz. O acayiplikleri de kapsayacak doğru adı bulmalı. Ekim Devrimi, İç Savaş'ın ardından, coğrafyasının adını Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği koydu 1922'de: En iyisi kısa yoldan ülkenin adıyla anmak ve Sovyet sineması demek. Geleneksel anlamda bir ulusal sinema değil bu, hiç öyle olmadı. Ulusal kimlik inşası çerçevesinde de değerlendirilmesi mümkün değil. En baştan itibaren enternasyonalist, sosyalizm ufkuna bağlı ve ondan güç alan bir sinema oldu Sovyet sineması, bir ulusal–etnik kimlikten değil. Bugün bir sürü sinema tarih kitabı "Rus Sineması" başlığı altında inceliyorlar Sovyet sinemasını, Rus sinema tarihinin içindeki bir kesit, bir ara dönem olarak ele alıyorlar. Büyük bir gaflet. Rus işçi sınıfı ve köylüsü hep Ukraynalı, Kırgız, Kazak, Özbek, Moğol, (...) kardeşleriyle birlikte yer buldu perdede kendine. Fıkralardaki gibi; "Bir Türk, bir İngiliz, bir Fransız, bir gün (...)," türünde de değil üstelik: Candan, yoldaşça paylaşılan bir mücadele ve toplumsal yaşamın eşit unsurları olarak yer buldular.

Peki, devam edelim, Sovyet sineması deyince akla ne geliyor?

En başta filmler elbette: Sergey Eyzenşteyn'in[3] Potemkin

3 Yazının en başından, dikkat çekmek istediğim bir konu var: Rusça isimlerin Türkçedeki yazılışı konusu... Alfabeleri ve sesleri tam olarak örtüştürmek mümkün değilse de, yönetmen adlarını da, film adlarını da, becerebildiğim ölçüde, telaffuz edildikleri gibi yazmaya çalıştım. Yazıda geçen bazı adlara rastlayınca bir yadırgama oluşmaması için neden böyle yaptığımı açıklamaya çalışayım: Türkçenin kullandığı Latin alfabesini kullanmayan dillerde geçen adların söylendikleri gibi yazılmasını doğru buluyorum. Örneğin Eisenstein ya da Ayzenştayn değil Eyzenşteyn; Dovzhenko değil Davjenko gibi... Örneğin İran sinemasının kimi isimlerinde olduğu gibi, Türkçede de kullandığımız Cafer (Panahi) adını "Jafar" olarak, (Abbas) Kiyarüstemi'yi "Kiarostami" şeklinde, İngilizce dolayımıyla yazmak, pek saçma bir yaklaşım oluyor. (Akira Kurosava'yı W ile yazmaktaki gibi...) Anglo-Amerikan ifadelerden dilimizi ayıklamak düşünce süreçlerinde sadeleşme ve berraklaşma olanağı yaratması anlamında önemli geliyor bana. Sinema yazınında buna çok ihtiyacımız var. Bununla birlikte bu çabamın kimi karışıklıklara zemin sunduğunun da farkındayım: Örneğin Türkiye'de yayınlanan sinema kitaplarında (ve dergilerde) hem "Sergei Eisenstein" hem "Sergey Eisenstein" hem de "Sergey Ayzenştayn" yazılışlarının kullanıldığını görmek mümkün, bu yazıdaki kaynaklarda

Zırhlısı, Vsevolod Pudovkin'in Ana, Vertov'un Kameralı Adam filmleri herhalde öncelikle... Biraz meraklısı, bunların yanına ilki için Grev'i, Ekim'i, Aleksandr Nevskiy'i, Korkunç İvan'ı, ikincisi için Asya Üzerinde Fırtına (veya Cengiz Han'ın Mirasçısı), üçüncüsü için de Lenin İçin Üç Şarkı'yı vb. ekleyecektir. A, evet, 2. Dünya Savaşı filmleri var, doğru: Askerin Türküsü, İvan'ın Çocukluğu, Turnalar Uçarken (Leylekler değil, Turnalar)... Daha da meraklı olanlar, Klimov'un Gel ve Gör'ünü de vurgulayacaklardır. Başka? Tarkovskiy diyenler var tabii ki... Sovyet sineması ve Tarkovskiy ikilisi nasıl bağdaştırılıyor, ayrı konu. Yine de evet, Tarkovskiy de konumuza dahil... Başka? Belki Moskova Gözyaşlarına İnanmıyor.

Başka pek bir şey yok. Film nâmına yani. 1920'lerde yapılan on civarı film, 1950'lerde veya 1960'ların başlarında yapılan üç beş film, 1980'lerde yapılan üç beş film...

Akla gelen bu filmler ve yönetmenleri de ne kadar izlenmiştir, o bile tartışma konusu ama geçelim.

Sovyet sineması bundan ibaret mi? 1917-1991 arasındaki yetmiş dört yılda başka ne söylendi, çekildi, kimler ne yaptı? Yetmiş dört yılı yirmi civarında filmle geçiştirmek pek acayip oluyor, bunu baştan söyleyelim.

Aslında bir avuç filme indirgenerek bütünü göz ardı edilen, çeşitlilik, renklilik açısından "buraların kralı benim" diyen Holly.wood'u; entelektüel kapasite, derinlik, felsefi anlamda insanı tartışma vb. başlıklarda "buraların kraliçesi benim" diyen Avrupa "sanat" sinemasını, rahatlıkla nal toplar hale getirebilecek bir sinema Sovyet sinemasının toplamı...

Akla gelen bir başka konu, belki Tarkovskiy üzerinden, Sovyetler Birliği'nde sanatçının özgürlükten yoksun oluşu, bu nedenle de hamhalat filmler ortaya konuşu meselesi olabilir. Bu konuyu yazı içinde ele alacağız zaten; özgürlük nasıl düşünülmeli, kaba saba filmler var mıydı, ne yoğunluktaydı(...) Ama şu aşamada bir not düşelim: Sığlık, sakillik, manipülasyon, sanatçının özgürlük

da görülebileceği üzere. Yine de bunu göze almış oldum; alışkanlıklar ve dikkatsizlikler nedeniyle bu gayretimi uygulamayı atladığım yazımlar için de şimdiden affımı dileyeyim. "Başlangıç"larda böyle sorunların yaşanması anlayışla karşılanır sanırım...

yoksunluğu türü başlıklarda Hollywood'un sicili ortadayken (Welles, Chaplin, Hollywood On'larının maruz kaldıkları vs.), insanın aklına, Sovyet sinemasının gelmesi, yani izleyicisine "baldır bacakla yalan söylemeyen", kışkırtmayan, militarizme ve her tür provokasyona kapılarını kapatmış bir sinemanın gelmesi büyük bir haksızlık... Mesele "hak-hukuk" meselesi değil elbette. Kasıtlı, bizzat kendisi ideolojik manipülasyon bu "akla geliş"in, hepimiz biliyoruz. Zaten meselenin düğümlendiği noktalardan biri de bu: Nasıl oldu da Sovyetler Birliği, bu koskoca, renkli, derinlikli, güçlü sinemayı dünyaya duyurmayı, suskunluk suikastına uğratılmasına engel olmayı ve sahip çıkmayı beceremedi ve gerileyerek, koca bir birikimden Tarkovskiy alanına daraldı biterken? "Nasıl oldu da çöktü?" sorusuna çok yakın bir soru bu aslında...

Bu yazıda, işte tüm bu alanı taramaya çalışacağım. İlkin, verilerle de destekleyerek, Ekim Devrimi öncesinde Çarlık Rusyası'nın sinema alanındaki birikimini, bu birikimin devrim sonrasına ne ölçüde devrolduğunu; ardından, Ekim Devrimi'nin toplumsal ölçekte aydına ne sunduğunu; daha sonra ilk kuşak sinemacıların çalışmalarının politik-ideolojik bağlamını; 1930'lardaki tartışmaları ve nihayetinde de 2. Savaş'tan sonra Sovyet sinemasının nasıl bir seyir izlediğini anlamaya ve anladığım kadarıyla paylaşmaya çalışacağım.

Başlığından da anlaşılabileceği üzere, yazıyı tasarlarken, 19. yüzyılın en önemli Rus bestecilerinden Musorgskiy'in "Bir Sergiden Tablolar" eserinden esinlendim. Bu eserde Musorgskiy, bir mimar-ressam arkadaşının sergisini gezerken tabloların kendisinde bıraktığı izlenimleri notalara döküyor. Eserde, benim bu yazıyı planlarken temel aldığım şey, eserin iki ana unsuru: İlk unsur, serginin gezilişi esnasındaki "gezinti" melodisi; ikinci unsur ise "tablolar." Ben de bu yazıda, kronolojik akışı gözeterek, sınırlı sayıda estetik-ideolojik-politik tartışma başlığında "gezinmeyi" ve yine oldukça sınırlı sayıda film ve anekdot çerçevesinde de "tablolardan" örnekler aktarmayı hedefliyorum. Musorgskiy gibi çaplı ve etkili performans ortaya koymak pek zor tabii ki ve benim yazı boyunca "gezinti"lerim, "tablolar"ın tuttuğu yerden daha geniş bir alana yayılıyor ama dedim ya, esin kaynağı o eserdi. Umarım en azından "dinlenebilir" bir şey çıkmıştır sonuçta. Tartışma başlıkları

ve film seçimleri elbette öznel bir boyut taşıyor kaçınılmaz olarak. Örneğin; komedi filmleri, çocuk filmleri ve canlandırma filmleri gibi Sovyet sineması açısından değer taşıyan bir dizi başlığa hiç girmedim. Yine de seçimlerin sürecin bütününü temsil edebilecek boyutları olmasını da gözetmeye çalıştım.

Artık başlayalım.

I. Kimsenin ne yapabilecek durumda ne de buna istekli olduğu şeyi yapmak

I.I. 1896-1928: Stüdyolar, salonlar, siyasi iktidar, her şey emeğin olacak!

Ortaya çıktıklarından itibaren, onlar olmadan yazılamayacak denli radikal bir şekilde dünya sinema tarihine geçen Sovyet filmlerinin öncesine uzanan, olgusal açıdan zengin, ilginç anekdotlarla dolu bir tarihi var sinemanın, Rusya coğrafyasında. Hoş, bu zenginlik hemen hemen sıfırlanıyor fiilen devrim sürecinde. Bu zenginlik ve arkasından yaşanan sıfırlanma, maddi altyapı anlamında şiddetli yoksunluk, Sovyet sinemasının ilk dönemini de sonrasını da etkiliyor, hem olumsuz hem de olumlu anlamlarda. Bu nedenle ve ülkemizde Sovyet sineması üzerine ister tarihsel, ister ideolojik estetik düzlemlerde, derli toplu incelemelere rastlamak da pek mümkün olmadığından, Ekim Devrimi'nin sinema alanında ilk etapta nasıl bir işlevi olduğunu ve nasıl bir muazzam dönüşüme kaynaklık ettiğini anlamak için, 1917'nin öncesine uzanıp o tarihe ilişkin kimi olguları, ilişki ve süreçleri, verileri aktarmakta fayda var.

Sinema kent demek, kent sanayi demek, sanayi işçi sınıfı demek, işçi sınıfı kapitalizm demek, kapitalizm sosyalizm demek. Hâlen böyle olduğunu düşünmek için gerekçeler oldukça çok, fakat 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başı için mutlak olarak böyle. Bu ilişkisellikler, bu ikililer, bir eşitlemeden ziyade, biri olmadan diğerinin düşünülemeyeceği ve dolayısıyla biri varsa diğerinin de gündemde olduğu anlamına geliyor. Sinema, kapitalist gelişmenin belirli bir yoğunlaşma aşamasında, sanayinin kentlerdeki belirli bir gelişim düzeyinde, işçi sınıfının nicel olarak yaygın ve yoğun olduğu coğrafyalarda ortaya çıktı, hızla gelişti ve yayıldı.

Çarlık Rusyası'nda kentleşmenin, kapitalistleşmenin düzeyi, sanayinin ve bir kurtuluş ufku olarak sosyalizme ve devrime önderlik edecek bir işçi sınıfını nicelik ve nitelik olarak yaratacak ölçüde gelişip gelişmediği tartışmasına Lenin'in nokta koyduğu biliniyor. O dönemin Rusyası'ndaki işçi sınıfı; İngiltere, Fransa, ABD vb. kapitalist ülkelerdeki sınıf kardeşlerine nazaran nüfusun daha düşük bir oranını teşkil ediyor olabilirdi. Yine Rusya'daki sanayi o ülkelerin sanayilerine nazaran daha geri bir düzeyde olabilirdi. Ama, örgütlenirse sosyalist devrime önderlik edebilecek ve sahip çıkacak bir işçi sınıfı vardı Rusya'da.[4] Büyük ölçekli ve sanayi malları da üreten fabrikalar azımsanmayacak sayıda üretim kapasitesinde çalışıyordu. Daha küçük ölçeklileri ve atölyeleri vb. de dâhil edince önemli bir kentsel nüfus anlamına geliyordu bu.

Sinema, Birinci Savaş'ın hemen öncesinde Rusya'da, işte bu yarı-okuryazar kent proletaryasının, çalışma süresi dışındaki sınırlı "boş zamanını" geçirme yollarından biri oluvermişti hızla.[5] Büyük eğlence parkları, panayırlar, barlar, müzikholler, tiyatrolara eklenmişti sinema salonları.[6] Eğlence hayatına katılan salonların isimleri de sinemanın o günkü kavranış ve işlev düzeyini gösteriyor:

4 Rusya'da kapitalizm gelişmiş miydi? Gelişebilir miydi? Bu sorular, "Rusya nereye gidiyor?" sorusunun tartışılmasıydı aslında. Lenin, 1896-1899 arasında yazdığı Rusya'da Kapitalizmin Gelişimi kitabıyla bu tartışmayı "teorik anlamda" sonlandırmıştı. Şunu hatırlamakta fayda var: "Vorontsof kapitalizmin Rusya'da hiçbir zaman gerçek bir ilerleme gösteremeyeceği noktasında direnmişti; Lenin bu görüşün karşısına, kapitalizmin Rusya'da ayağını basabilecek bir eşik ele geçirmekle kalmayıp, şimdiden "kesin olarak yerleştiği" gibi şaşırtıcı bir savla çıktı. (...) Burada önemli olan nokta (...) ekonomik gelişmenin durumuyla ilgili tanısında, ağır basan üretim ilişkilerine ve temel sınıf çelişkilerinin doğasına önem vermiş olmasıdır. Kapitalizmin bütünüyle ve geri çevrilemeyecek derecede yerleşmiş olduğu sözleriyle anlatmak istediği şey, ücretli emeğin sömürülmesine dayanan mal (emtia) üretiminin yerleşmiş olmasıydı. (...) "kapitalist evreden geçmekte olmak" Lenin için hr şeyden önce "kapitalist sınıf savaşı deneyiminden geçmek" anlamına [geliyordu]." Andrzej Walicki, *Rus Düşünce Tarihi 1760-1900: Aydınlanma'dan Marksizme*, çev.: Alaeddin Şenel, V, 1987, s. 392.

5 Richard Taylor, *The Politics of (...)*, s. 3.

6 Devrim sonrasının erken tarihli ilginç filmlerinden biri olan Şeytan Tekeri'nde (Çortovo Koleso, G. Kozintsev ve L. Trauberg, 1926) hafta sonu iznine çıkan denizcilerin eğlenmeye gittiği eğlence parklarının büyüklüğü, çeşitliliği ve kapasitesi çok şaşırtıcıdır.

İlyuzyon / İllüzyon, Çari / Mucizeler, Miraj / Serap, Fantaziya / Fantezi, Mir Çudes / Harikalar Diyarı...

Kentsel nüfus ve sanayileşme düzeyi ile birlikte düşünülünce sinemanın devrim öncesinde Rusya'nın en büyük kentlerinde[7] epeyce gelişkin bir altyapıya sahip olması çok da şaşırtıcı olmayacaktır. Gelişkinlikten kastım, daha ziyade nicelik anlamında: Lumière Kardeşler'ce icadının[8] ve 28 Aralık 1895'te Paris'teki gösteriminin ardından, pek çok ülkede olduğu gibi Rusya'da da sinematograf, 1896'da Lumière Kardeşler'in ekipleri ile serüvenine başlıyor.[9] Çok kısa süre içinde gezici gösterimlere dönük büyük ilgi nedeniyle sabit film gösterim salonlarına gereksinim duyuluyor. Ortalama yirmi beş sandalyeli bu salonlar, 1917'ye gelindiğinde, sekiz yüz ile bin arası koltuklu salonlara yerini bırakıyor. 1908'de Moskova'da yetmiş beş salon var, St. Petersburg'da seksen dört. 1914'te, yani savaşın hemen öncesinde, tüm Rusya'da en azı üç yüz en çoğu da sekiz yüz koltuk kapasiteli bin dört yüz salona ulaşıyor sayı. Salonlar dışında başka gösterim mecraları da oluşmaya başlıyor: Örneğin 1906'da Volga Nehri'nde hizmet sunmak üzere sekiz yüz izleyici kapasiteli Kızıl Yıldız adlı bir yüzer sinema inşa ediliyor, deneme gösterimleri de başarılı geçiyor ancak hizmete geçmeden hemen önce çıkan bir yangında imha oluyor.[10]

İlk on yılda Çarlık Rusyası'nda Fransız Pathé ve Gaumont

7 1913'te Moskova'nın nüfusu 1.817.100 kişi, https://en.wikipedia.org/wiki/Timeline_of_Moscow; St. Petesburg'un nüfusu ise 2.318.645 kişi, https://en.wikipedia.org/wiki/Timeline_of_Saint_Petersburg; her iki sayfaya erişim: 27 Eylül 2017.

8 Sinematografın icadı elbette Lumière Kardeşler'in yaptıklarına indirgenemez ama bugünkü konvansiyonel sinema kültürünün başlatıcıları olmaları anlamında onlara referans veriyorum.

9 1894'te tahta çıkan Çar II. Nikola'nın 1896'da gerçekleşen taç giyme töreni de bu ekipler tarafından kayda alınıyor ve Rusya'da yapılan ilk film kaydı oluyor. Lumière Kardeşler'in, kendi icat ettikleri biçimiyle bu kayıt ve gösterim tekniğini kullanıma sokar sokmaz, birkaç ay içinde neredeyse eş zamanlı olarak tüm dünyaya yayılan bir kayıt ve gösterim ağı kurmalarının altında, bu tekniğin bir geleceği olacağına inanmamaları ve dolayısıyla hazır ilgi çekmişken bu ilgiyi paraya dönüştürme konusunda hızlı davranmaya çalışmaları yatıyor. Bkz. Richard Taylor, *The Politics of (...)*, s.2.

10 Birgit Beumers, *A History of Russian Cinema*, Bloomsbury Academic, 2013, s.7.

firmaları egemen film piyasasında. Bu firmalar hem ağırlıklı olarak Fransız filmlerinin dağıtımını yapıyor hem de Rusya'da çekimler yaptırıyor.[11] Bu dönemin ilginç notlarından biri şu: 1905 Rus-Japon Savaşı ve 1905 Devrimi olup bitenlerin kaydı ve izlenmesi doğrultusunda büyük merak uyandırıyor ve bir toplumsal talep oluşuyor. Ancak hükümet her iki olaya ilişkin sinematografik kayıtlara el koyup imha ediyor. Bir Fransız firmasının, bu ilgi ve talep nedeniyle Paris'te bu başlıklara ilişkin "Rus haber filmleri" "imal ettiği" de aktarılıyor![12]

1907'de ilk Rus yapım firması kuruluyor, bu firma tarafından "Çarlık Rusyası'ndan manzaralar" niteliği taşıyan belge filmler çekiliyor. Dramatik temsillere iyice alışmış izleyici için Kiev, Odessa, Harkov, Ekaterinoslav, Sibirya'dan gelen bölgesel haber filmleri heyecan verici taze bir damar oluşturuyor. Ve büyük ilgi topluyor. Pathé, 1908'de ilk Rus temalı oyunculu film Don Kazakları'nı çekiyor ve filmi 219 kopya basıyor, film büyük izleyici topluyor; firma "Bugüne dek Rus halkı, Rus salonlarında, Rus parasıyla ödeme yaptı ama konusu Rus hayatından alınan film hiç görmedi," diye duyurmuş filmi.[13] Drankov'un kurduğu ilk Rus yapım firması da 1908'de "ilk oyunculu Rus filmi" olarak nitelenen, bir köylü ayaklanması liderini anlatan "Stenka Razin"i çekiyor.[14] [15] Pathé, Gaumont, Drankov'un ardından başkaları da geliyor diğer taraftan: Gaumont'un Rusya kolunun yöneticilerinden Paul Thiemann,

---

11 Lumière Kardeşler'in Rusya'ya çekim yapmaya gönderdikleri ekiplerden birinin üyesi olan Félix Mesguich, 1898'de Nijni Novgorod'da gerçekleşen çekimlerde, köylülerin, şeytan icadı olduğuna inandıkları kamera ve gösterim aletlerini kundakladıklarını anlatıyor. Özellikle film malzemesinin (pelikül) nitrat içermesi, elektrik yokluğu nedeniyle gösterim cihazlarının çalıştırılmasında kullanılan yakıtlar, gösterim ortamlarında büyük yangın riskleri oluşturuyordu. Richard Taylor, *age.*, s.3.

12 Taylor, *The Politics of (...)*, s.4.

13 Taylor, *The Politics of (...)*, s.5.

14 Beumers, *age.*, s.8, 9.

15 Bir araştırmacı Stenka Razin'den bir yıl önce, 1907'de yine Drankov'un Puşkin'in Boris Godunov eserini çektiğinden ve ilk film olarak bunun kabul edilmesi gerektiğinden bahsediyor: Yuri Tsivian, "Early Russian Cinema: Some Observations", Ian Christie – Richard Taylor, *Inside The Film Factory: New Approaches to Russian and Soviet Cinema*, Routledge, 1991 – Taylor&Francis e-Library, 2005, içinde, s.9.

tütün taciri Friedrich Reinhardt ile Thiemann&Reinhardt'ı kuruyor. Danimarka firması Nordisk'in, İtalyan Ambrosio'nun ve ABD'nin Vitagraph şirketlerinin filmlerini ithal ediyorlar, daha sonra kendileri film üretmeye başlıyorlar. "Yerli sermaye" olarak ise eski bir yüzbaşı Aleksandr Hanjonkov yine önce hazır film ithalatı, sonra ham film tedarikçisi, nihayetinde de film yapımcısı olarak yerini almıştı. Bir başka Rus Yosif Ermoliev de, bir tüccar ailesinin mensubu olarak, önce Pathé'nin Moskova bürosunda çalışmış, ardından kendi şirketini kurmuştu...[16]

Sinemanın gördüğü ilgi bir taraftan hükümette rahatsızlık da yaratıyor. 1905'te bir tür sansür yasasıyla Çar, ailesi ve kilisenin filmlerde ele alınmasına dönük yasaklar konuyor. 1908'de salon sayılarına kısıtlama getirilmeye çalışılan bir kararname çıkarılıyor, sinemaların faaliyet göstereceği saatler kısıtlanıyor. 1909'da filmlere müzik eşliği yasaklanıyor. "Bilim adamları" sinemanın gözleri bozduğunu açıklıyor, yangın çıkarttığını, körlüğe ve ahlaki sapkınlığa yol açtığını ilan ediyor (bu dönemde pornografik film üretimi de yoğunlaşmaya başlıyor aslında). Ancak halkın talebiyle faaliyet saatleri ve müzik eşliğindeki kısıtlamalar kaldırılıyor.[17]

Sinemaya ilgi artık taşraya doğru da taşınıyor. Samara, Nijni Novgorod, Riga, Smolensk, Yekaterinburg dahil pek çok kent sinemanın gösterim alanına dahil oluyor. 1902'de Doğa Tarihi dersi öğretmenleri Birinci Kongresi'nde eğitim filmleri üretilmesi ve okulların sinemalılaştırılmaları çağrısı yapılıyor. 1911'deki Eğitim Kongresi'nde her idari bölgenin (zemstvo) eğitim amaçlı kendi sinema alet edevatına kavuşturulması tavsiye kararı alınıyor. 1912'de Tüm Rusya Eğitim Konferansı'nda ticari gösterimlere karşı eğitsel sinema salonlarının açılması için mücadele çağrısı yapılıyor.[18]

Savaşın arifesinde Rusya'daki sinemalarda gösterilen filmlerin

16 Beumers, *A History of (...)*, s.10 ve 18.

17 Taylor, *The Politics of (...)*, s.7

18 Çarlık Rusyası'nda özellikle 1905 Devrimi'nden itibaren, burada eğitim başlığında görüldüğü üzere, meslek alanlarında önemli bir örgütlenme dinamiğinin ortaya çıktığını görmek beni şahsen şaşırttı. Savaş öncesinde bir Arıcılar Birliği'nin dahi kurulmuş olması ve bu birliğin de sinemaya ilişkin benzer talepleri olması çok ilginç.

yüzde doksanı yabancı filmler. Çünkü temel olarak hazır film ithali, her koşulda yerli üretimden daha ucuza geliyor. Dağıtımcılar bunu tercih ediyorlar. Öte yandan, Rusya'da üretilen filmlerin ham filmi de ithal ediliyor. Bu iki unsurla beraber düşünüldüğünde, savaşın çıkması, Rusya'da sinemayı çok derinden etkiliyor: Temmuz 1914'te Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'yla savaşa girilmesi, Almanya'dan ham film veya hazır film ithalinin hem siyasi hem askeri nedenlerle yasaklanmasıyla sonuçlanıyor. Film ithalatı ve ihracatına çoğu Avrupa ülkesinde (yanıcı malzeme oluşu çerçevesinde stratejik bir materyal olarak değerlendirilmesi vb.) yasaklar konuyor. Güzergâh kesildiği için Fransa'dan ve İtalya'dan hazır film veya ham film ithalatı da ciddi ölçüde sekteye uğruyor. Pathé 1915'te Rusya'daki ofisini kapatıyor, Reinhardt Rusya'yı terk ediyor[19], Thiemann & Reinhardt'ın Moskova ofisi kundaklanıyor ve Thiemann Ufa'ya sürülüyor. Süregiden tedarikteki sorunlar çeşitli girişimciler eliyle (Danimarkalı aracılar vb.) bir şekilde Almanya'dan, İsveç'ten, ham film ithali sağlanarak Rusya'daki izleyici için film üretimin ve bir şekilde hazır filmlerin ithal edilmesinin (montajda ara yazıların, isimlerin vb. değiştirilmesiyle az sayıda da olsa gösterilebilmesine) devamı sağlanıyor. Daha önce iç pazarda yüzde doksanları bulan yabancı film payı, yüzde yirmilere düşüyor. 1913'te çoğu kısa metrajlı 129 Rus prodüksiyonu film üretimi rakamı, 1916'da tamamı uzun metrajlı 499 filme çıkıyor. Polonya büyük ölçüde artık Rusya sınırları dışına çıktığı halde, yine bu dönemde toplam salon sayısında artış kaydediliyor.[20] Malzeme tedariği sorunları bu sorunların üstesinden daha rahat gelebilecek tekellerin oluşmasına zemin sunuyor. Bunlar bir arada düşünüldüğünde, Birinci Dünya Savaşı'nın yıkım ve sıkıntılarının, bir anlamda Rusya'daki sinema endüstrisinin gelişmesini tetiklediği, ona zemin sağladığı söylenebilir.

1916'ya gelindiğinde sinema Rusya'da kent nüfusunun (sinema, aristokrasi mensubu, asker, bürokrat, tüccar, işçi, köylü izleyiciyi büyük ölçüde bir araya getiren bir ortam da oluşturuyordu,) temel eğlence biçimlerinden biri haline gelmişti. Salon sayısı artık

19 Beumers, *A History of (...)*, s.19.

20 Taylor, *The Politics of (...)*, s.11.

üç bin civarındaydı.

Savaş nedeniyle ortaya çıkan işgücü talebi çerçevesinde büyük kentlere göçlerin artması ya da savaş bölgelerinden büyük şehirlere gelen nüfus, asker yığınakları, film talebini arttırıyor. Öyle ki, daha önce günde iki seans gösterim yapan salonlar beş altı seansa çıkarıyorlar gösterim sayılarını. Savaş koşullarında alkol yasakları, toplumsal ve psikolojik yorgunluk, kaçışçı arayışları teşvik ediyor, düş ve fantezi dünyası olarak işlev üstlenmiş sinemaya talebi canlı kılıyor.

Talep kendi başına bir olumluluk anlamına gelmiyor elbette. Talebi karşılamak üzere üretilen birbirinin tekrarı senaryolar ve filmler de eklenince, bir senaryo krizi baş gösteriyor. Bu kriz o boyutta ki bazı yapım firmaları ödüllü senaryo yarışmaları düzenlemeye dahi başlıyor.

Sinema sanayisi geliştirilebilecek bir potansiyel oluşmuş olmasına rağmen, sektörün büyük ölçüde yabancı sermayeye bağımlı olması, ham film stoğu, gösterim ve diğer ekipman açısından ithalata bağımlı olması, savaşla şiddetlenen mali yapıdaki kırılganlıklar, etkilerini göstermeye başlıyor. Hükümet, bir Askeri Film Bölümü kurmasına, 1916'da bir sinema okulu açılması fikrinin ortaya atılmasına rağmen (hayata geçmiyor), daha ziyade sansür ve denetim çerçevesinde yaklaşıyor sinemaya. Aydınlar nezdinde de yaklaşımlar çeşitleniyor: Gorkiy, Mayakovskiy, Meyerhold gibi sanatçılar, erken tarihlerden itibaren sinemaya ilişkin henüz çelişik düşünceler ifade ediyorlar (sanat değeri taşıyıp taşımadığı, bu tekniğin tiyatro veya edebiyat karşısında bir hükmü olup olamayacağı bağlamında soru işaretleri vb.). Potansiyellere ve yapılan çağrılara rağmen sinema bağlamında eğitsel işlev üstlenecek film üretimi anlamında da dişe dokunur bir adım atılmıyor.

Şubat Devrimi'nin ardından, hem kırılgan yapıyı daha sağlam temellere oturtmak arayışıyla hem de Geçici Hükümet'in sektöre müdahale etmesi ihtimaline karşı güç oluşturabilmek amacıyla, sektörün çeşitli kesimlerini (girişimciler, teknik ekip, yaratıcılar) örgütlemeye dönük çabalar ortaya çıkıyor. Aslen sinema alanındaki sermayedarların ön ayak olduğu bu örgütlenme denemelerinde yönetim ağırlıklı olarak sermayedarlarda olduğu, çıkar ve hedefler aslında çeliştiği için, etkinlik ve işlev kazanamıyorlar.

Savaşa devam kararı almış olan ve kendi derdine düşen Geçici Hükümet bu arada sinemayla ne yapacağını bilemiyor. Sansür mekanizması kaldırılıyor. Çeşitli komiteler kuruluyor[21], sinemadan nasıl yararlanılabileceği tartışılıyor. Bu komiteler bir Hazine'ye bağlanıyor, bir Savaş Bakanlığı'na. 1916 kışıyla birlikte kentlerde enerji krizi baş gösteriyor, salonlar kapanmaya başlıyor. Sinema sektörü çalışanları grevler ve eylemlerde yer alıyorlar ve bu nedenle Şubat Devrimi'ne ilişkin pek az görüntü kaydedilebildiği aktarılıyor. Mayıs 1917'de elektrik kısıtlamaları artınca sinema sermayedarları ile Geçici Hükümet karşı karşıya gelmeye başlıyor.[22] Yine 1917 Baharı'nda sinema yapımcıları hem kısıtlamalar hem de kentlerdeki "huzursuzluk ve kargaşa" nedeniyle Moskova Sovyeti ile bir anlaşma yaparak, alet edevatlarıyla Kırım'a taşınmaya, Yalta ve Odessa'ya yerleşmeye, stüdyolarını buralarda kurmaya başlıyorlar. Oyuncular, teknisyenler, senaristler, yönetmenler, diğer branşlardan sinema çalışanları da bu yer değişikliğine eklemleniyorlar.[23]

Bu arada elektrik sınırlaması nedeniyle gösterim sayıları düşmeye ve dahası salonlar kapanmaya başlıyor. Tüm Rusya Sinema Çalışanları Konferansı Ağustos 17'de bir kez daha toplanıyor. Elektrik kaynaklarının yokluğu, ham film kıtlığı, çalışma koşullarının iyileştirilmesi ve bir an önce normalleştirilmesi talepleri ve yerli filmlerin desteklenmesi için yabancı filmlerden vergi toplanması niyeti gündeme geliyor. Bu başlıklarda herhangi bir adım atılamadığı gibi, takip eden iki ay içinde elektrik kısıtlamaları artıyor ve salonlara artık haftada üç gün çalışma izni tanınıyor.

Maddi altyapı ve üretim ilişkileri açısından manzara böyle. Bir de içerik düzleminden yaklaşalım döneme. Sinemanın Rusya'ya girdiği tarihten Ekim Devrimi'ne kadar, gösterilmek üzere ithal

21 Petrograd Sovyeti'ne bağlı olarak kurulan Skobolev Komitesi vb. Çarlık Rusyası'nda ve Ekim Devrimi'nden sonra sinema alanında ortaya çıkan örgütlenmelerin ve kurumsallıkların hikâyeleri başlı başına bir inceleme konusu olacak kadar önemli ve zengin bir malzeme ve örüntü ortaya koyuyor.

22 Taylor, *The Politics of(...)*, s.22.

23 Burada anlatılan dönemden bir süre daha sonra, 1918 başlarında geçen bir hikâye de olsa, Nikita Mihalkov'un "Raba Lyubvi / Aşk Kölesi" (1976) filmi bu dönemin sinemacılarını ve Kırım'daki yapım süreçlerini anlatan hoş bir filmdir. Aynı adlı bir film çekiminde çalışan kameraman, bir Bolşevik'tir.

edilen veya Rusya'da üretilen filmlerin nelerden bahsettiğini de kısaca not etmek gerek.

Dönem bu açıdan da ilginç bir dönemdir. Çünkü Birinci Savaş öncesi Avrupası ve Rusyası iktisadi, siyasi krizlerin yanı sıra derin bir ideolojik krizin de içinde sarsılan toplumları işaret ediyor. Hiçbir şeyin eskisi gibi olamadığı, süremediği bir dönem. Sanat tarihi açısından "ekspresyonizm/dışavurumculuk" ana başlığı altında toplanabilecek şekilde, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başı dünyası, emperyalizme dönüşen kapitalizmin bu dönüşüm sancılarına tanıklık ediyor. Sanayi merkezlerinde sömürünün ve yoksulluğun oldukça yoğunlaştığı, kapitalizmin –elbette kendi krizleriyle birlikte- hemen hemen tüm dünyaya yayıldığı, kapitalist kentleşmenin kentleri birer suç, hastalık, çürüme yumağına döndürdüğü dinamikler yaşanıyor. Bu dinamiklere işçi sınıfı örgütlenerek ve mücadele ederek yanıt üretmeye çalışıyorsa da henüz iktidarı alma ve toplumsal yaşamı yeniden kurma ufkundan uzak. Böyle olduğu için de aydın ve sanatçıların büyük çoğunluğu açısından çıkışsızlık, umutsuzluk, karamsarlık, güvensizlik, tedirginlik, yüzyıl sonu melankolisi vb. ifadelerle betimlenen anlatı ve temalar ortaya konmaya başlanmış durumda. Sinema özelinde bunun yansımaları savaş öncesi dedektiflik, polisiye türleriyle başlayıp (Der Mann Im Keller/Tavanarasındaki Adam, Das Geheimnis Von Chateau Richmond / Richmond Şatosu'nun Sırrı gibi Webbs filmleri, Nordisk'in Şerlok Holms serisi, Pathe'nin Nick Winter filmleri, Eclipse'in Nat Pinkerton filmleri, vb.)[24] Alman Dışavurumculuğu örnekleri arasında savaş sonrasına kadar uzanan fantezi – korku filmleri (Der Student von Prag / Praglı Öğrenci – Rye, 1913; Homunculus – Rippert, 1916; Das Cabinet des Dr. Caligari / Dr. Cagliari'nin Kabini - Wiene, 1920; Nosferatu – Murneau, 1922) vb. filmler hatırlanabilir. Ayrıca altüst olan sosyal yapının görüngüleriyle uğraşan ve melodramatik karakteriyle öne çıkan yapımlar da (aldatılan eşler, vb. konulu bu tür filmlerin üretiminde İskandinav ülkeleri ve Danimarka bu alanda başı çeken ülkeler arasında ve Asta Nielsen gibi bir kadın oyuncu yıldızlaşıyor bu dönemde; Afgrunden / Uçurum,

24 Sebastian Hesse, "Ernst Reicher alias Stuart Webbs", Thomas Elsaesser (ed.), *A Second Life: German Cinema's First Decades*, Amsterdam University, 1996, s.145.

Det Blaa Blod / Mavii Kan, Stodder Baronen / Dilenci Baron, vb.) bu dönemin tipik filmleri arasında sayılabilir.[25]

Yazımızın coğrafyasına dönecek olursak, yukarıda betimlemeye çalıştığım ideolojik kriz ve görüngüleri bağlamında, Rusya için şunları not edebiliriz: "[Rusya'daki] Kültürel yaşam, dönemin çökkün iktisadi ve politik ikliminden saparak yön değiştirme eğilimindeydi. 1890'lardan 1910'lara kadar olan dönem, yaygın adıyla Gümüş Çağ'da (Puşkin ve Lermontov'un yaşadığı on dokuzuncu yüzyıl başlarındaki çağa Altın Çağ denmesinden hareketle böyle deniyordu,) Rusya'nın kültürel zaferleri üzerinde yükselerek tarif ettiği yüksek sanatsal standartlar ile, kabareler, vodviller, sirkler, Petruşka'nın kukla tiyatrosu, panayırlar, müzikhollerde eğlenen 'aşağı sınıflar'ın yaygınlaşan kütlesel eğlence anlayışı arasında bir zıtlık yaşanıyordu. Gümüş Çağ, gerçeklikten (ve on dokuzuncu yüzyıl edebiyat ve sanatının gerçekçiliğinden) geri çekilmeyle, [tutunabileceği, destek alabileceği – Ç.K.] değerleri, transandantal alemlerde, uzak kültürlerde, mistisizmde ve sembolizmde aramasıyla karakterize olmuştu. (...) Yüzyıl sonu melankolisini, en uçlardaki güzelliklerle, çürüme ve dekadana dönük [eşzamanlı] ilgiyi, Batı'daki benzerleriyle paylaşıyordu."[26] Bu bağlamın sinemaya yansıması Yevgeni Bauer'in melodramları[27] ve Yakov Protozanov'un Ekim Devrimi öncesi filmlerinde de açıkça görülebilir (Bir İhtiyar Adamın Terk-i Diyarı –Tolstoy ölüm döşeğinde İsa'yla sohbet ediyor, 1912; Maça Kızı –Puşkin uyarlaması-, 1916; Kazanan Şeytan, 1917; Peder Sergiy –Tolstoy uyarlaması-, 1917).[28] (Dönemin kültürel atmosferi ve ideolojik yönelimler

25 Casper Tybjerg, "The Faces of Stellan Rye", Thomas Elsaesser (ed.), *A Second Life (...)*, s.155-159.

26 Beumers, *age.*,s.6-7.

27 Rachel Morley, "Zhizn' A Zhizn' / A Life for Life – Evgenii Bauer, 1916", *The Cinema of Russia and the Former Soviet Union* (ed. Beumers, Birgit), Wallflower Press, 2007, içinde; s.13-22.

28 Ekim Devrimi'nin henüz sinema alanında etkisini göstermediği erken bir tarihte, 1918'de, biri ABD'de diğeri Rusya'da yayınlanan iki ilişkisiz yazıda, dramatik açıdan ABD ve Avrupa'da egemen olan yaklaşımla Rus yaklaşımı Arasındaki farklara işaret ediliyor: ABD'de yayınlanan bir dergide Rus filmlerinin Amerikan filmlerinde idealize edilen mutlu sonların aksine "kaçınılmaz son"a meylettiği ifade edilirken, Moskova'da yayınlanan bir

konularına bir sonraki bölümde biraz daha ayrıntılı olarak tekrar değineceğim.)

Sonuç olarak 1917 Ekim Devrimi, mevcut düzenin krizinin sinema alanı özelindeki yansıması işte böyle bir karmaşa, istikrarsızlık, kısıtlar, dağılma egemen durumdayken gerçekleşiyor: Stüdyolar Moskova ve St. Petersburg'u terk etmeye, sektör, oyuncuları, teknik elemanları, yaratıcılarıyla ve tüm alet edevatıyla Kırım'a taşınmaya başlamış durumda. Ham film stokları çok sınırlı, gösterim için getirilen film sayısı savaş nedeniyle iyice azalmış durumda, bilet fiyatları inişli çıkışlı, senaryo krizleri giderek yoğunlaşıyor, elektrik sorunu nedeniyle salonlar kapanıyor, seans sayıları düşüyor ve benzeri... Aynı Manifesto'da söylendiği gibi, "çağırdığı yeraltı güçlerine artık söz geçiremeyen büyücü başına[29] benziyordu Rusya'da sinema sermayedarlarının durumu.

Krizler, umutsuzluk, karamsarlık, güvensizlik, yitirilenlerin yerine yenisinin konamaması, çöken bir iktidar ve toplum, sadece melodrama ve metafiziğe yönelmeyle sonuçlanmamıştı elbette . Sanatçı ve aydınlarda radikal ufuklara yönelme, o ufuklarla buluşma eğilimini de güçlendirmişti. Yazının başlarında Lenin'in 'Rusya'da Kapitalizmin Gelişimi'nde ortaya koyduğu ufuk, yani kapitalizm koşullarından kurtuluşun olanaklı olduğu ve bunun da ancak sosyalizmle gerçekleşebileceği ufku, umutsuzluk denizinde boğulan sanatçı ve aydınlar nezdinde giderek daha güçlü karşılıklar bulmaya başlıyordu. Savaş konusunda Bolşeviklerin diğer tüm

sinema gazetesinde şöyle deniyor: " 'Her şey yolunda gider ve mutlu biter' ilkesi bizde 'her şey yolunda gider ama kötü biter' şeklindedir; bize trajik sonlar gerek." Bu farklılık, Rusya'da üretilen filmlerde ya ABD'de çekilen filmlerin yeniden çevrimlerinde filmin finalinin değiştirilmesi biçiminde (örneğin Griffith'in 1909 tarihli The Lonely Villa filminin Rusya'da Protazanov'un tarafından 1914'teki Drama u Telefona / Telefon Dramı adıyla yeniden çevriminde, asıl filmde kocanın tam zamanında yetişip karısını kurtarması sahnesi, kocanın yetişemeyip soyguncular tarafından öldürülen karısının cansız bedeniyle karşılaşması şeklinde değiştiriliyor) veya çifte son ile çekilip Rusya dışına ihraç edilen filmlerde mutlu son, Rusya içine dönük olan kurgularda ise trajik sonla kurgulanması tercih ediliyor. Bkz. Yuri Tsivian, "Early Russian Cinema (...)", Ian Christie – Richard Taylor, *Inside The Film Factory (...)*, içinde, s.7-8.

29 Karl Marx – Friedrich Engels, *Komünist Parti Manifestosu*, çev.: G.Doğan Görev, Yazılama, 2007, s.14.

siyasal odak ve doğrultulardan farklı olarak "derhal barış" noktasında olmaları da bu karşılık bulmada etkili oluyordu.

Bu koşullarda 1917'de Ekim Devrimi gerçekleşti.

"Tam da kitapta söylendiği gibi", üretim ilişkilerinin, sinema özelinde de üretici güçlerin gelişimine engel olduğu bir evrede gerçekleşti devrim: "(...) Varlıklarının toplumsal üretiminde, insanlar, aralarında, zorunlu, kendi iradelerine bağlı olmayan belirli ilişkiler kurarlar; bu üretim ilişkileri, onların maddi üretici güçlerinin belirli bir gelişme derecesiyle örtüşür. Bu üretim ilişkilerinin tümü, toplumun iktisadi yapısını, belirli toplumsal bilinç biçimleriyle örtüşen bir hukuki ve siyasal üstyapının üzerinde yükseldiği somut temeli oluşturur. Maddi yaşamın üretim tarzı, genel olarak toplumsal, siyasal ve entelektüel yaşam sürecini koşullandırır. İnsanların varlığını belirleyen şey, bilinçleri değildir; tam tersine, onların bilincini belirleyen, toplumsal varlıklarıdır. Gelişmelerinin belirli bir aşamasında, toplumun maddi üretici güçleri, o zamana kadar içinde devindikleri mevcut üretim ilişkilerine ya da, bunların hukuki ifadesinden başka bir şey olmayan, mülkiyet ilişkilerine ters düşerler. Üretici güçlerin gelişmesinin biçimleri olan bu ilişkiler, onların engelleri haline gelirler. O zaman bir toplumsal devrim çağı başlar. (...) yakından bakıldığında, her zaman görülecektir ki, sorunun kendisi, ancak onu çözüme bağlayacak olan maddi koşulların mevcut olduğu ya da gelişmekte bulunduğu yerde ortaya çıkar."[30]

Maddi koşullar, devrim öncesinde bu anlamda olgunlaşmıştı Rusya'da. Kapitalist Rusya'nın sinema alanındaki üretim ilişkileri de üretici güçlerin gelişimine engel hale gelmişti. Üstesinden gelinmesi gereken şey, bir keşmekeşin düzene sokulmasından ibaret değildi: "Rusya'da sinemanın durumu alışılmışın dışında görevlerle karşı karşıya. Mesele basitçe film üretim ve dağıtımının kamulaştırılması ve sinema salonlarının doğrudan denetim altına alınması değil. Mesele bu sanat ve eğitim dalında bütünüyle yeni bir ruhun geliştirilmesidir," diyordu Lunaçarskiy 1919'da, "kimsenin ne yapabilecek durumda ne de buna istekli olduğu şeyi biz

[30] Karl Marx, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Önsöz, çev.: Sevim Belli, Sol, 1979, s.25-26.

yapmak zorundayız."[31]

Bu yazıda sinemanın ontolojisine girme, tüm bu süreçler ve tartışmalar ile sinemanın ontolojisi arasında nasıl ilişkiler bulunduğunu çözümleme olanağımız yok. Şu kadarını söyleyelim ki; kapitalizmin insanlığı getirdiği eşikte, yani "ya barbarlık ya sosyalizm" eşiğinde ortaya çıkmıştı sinema da. Milyonların emeği ile insanlık tarihinde görülmemiş zenginliklere, buluşlara, tekniklere imza atılabilen bir çağdı bu. Milyonların ve tüm insanlığın, tarihi boyunca ilk kez sömürüden, esaretten, bağnazlıktan, düşmanlıktan kurtulabilme ihtimali belirmişti. Birey-toplum, parça-bütün, güncellik-tarihsellik, an-süreç, (...) ikiliklerinin yeni bütünlüklere doğru aşılabilme ihtimali... Tüm toplumsal tarihte ilk kez sınıfsız, sömürüsüz bir toplumsal yapı kurma ihtimalinin belirdiği çağda, insanı içinde yaşadığı nesnellik ve kişiselliği ile bir arada işleyebilecek, içinde yaşadığı an'ı sürece bağlayabilecek, en ağdalı durağanlıkla en coşkun hareketi bir arada işleyebilecek bir sanat da biçimleniyordu yavaş yavaş: "yalnız tepelerde biriken bulutları dikkatle izleme yeteneğiyle değil, aynı zamanda kirpiklerin altında belirmeye başlayan bir gözyaşı damlasını da izleme yeteneğiyle."[32]

Sinema bu açıdan da bir eşikteydi: Panayır eğlencesi olarak ortaya çıkan bir buluşta, milyonların kurtuluş ihtimalinin, özlemlerinin, çabalarının, heyecanlarının, düşüncelerinin dile geldiği ve paylaşıldığı bir sanat dalı olabilme potansiyeli vardı. O güne kadar ister ABD'de ister İskandinavya'da, ister Almanya, Fransa, İtalya'da olsun, sadece duyguların istismarı açısından değerlendirilen ve bu anlamıyla kendisi de bir sömürü aracı olan[33] sinema

---

31 Anatoli Lunacharsky, "The Tasks of the State Cinema in the RSFSR", I. Christie, – R. Taylor, *The Film Factory (...)*, içinde, s.46.

32 Sergey M. Eisenstein, "Başarı (Gurur)", *Film Biçimi* içinde, çev.: Nijat Özön, Payel, 1985, s.246.

33 Aslında bizatihi üretim sürecindeki sömürünün arttırılması için sinemadan yararlanılmaya başlanması da "Taylorizm"in yani kapitalizmin bir uygulamasıydı. Lenin, 1914'teki bir yazısında "işe yeni alınan bir işçinin önce fabrikanın sinemasına götürülüp kendisine yapacağı iş ile ilgili bir model uygulamanın izletildiğini, işçiden bunun gibi çalışması beklendiğinin anlatıldığını, bir hafta sonra da işçinin kendi performansının işçiye izletildiğini ve modelle kıyaslandığını ve böylece bu tür gelişmelerin işçilerin daha büyük bir baskı altına alınıp sömürünün yoğunlaştırılmasında bir araç olarak kullanıldığını" ifade ediyor. Aktaran

dalında "bütünüyle yeni bir ruh geliştirilmesi" potansiyelini görebilenler Ekim Devrimi'nin önderleri ve kadroları olmuştu.

Ekim Devrimi kadrolarının sinemanın potansiyeli hakkında o dönemde verili olanın ötesinde bir ufku sezmeleri, şaşılacak şey midir, buna şaşan olur mu bilmiyorum ama neden ve nasıl böyle olduğuna örnek olarak devrimin gerçekleştiği gece Lenin'in Tüm Rusya Sovyetleri İkinci Kongresi'nde yaptığı konuşmadan şu cümleleri aktarayım:

"Bizim görüşümüze göre, devlet gücünü halkın bilinçliliğinden alır. Halk her şeyi bildiğinde, her şey hakkında yargıda bulunabildiğinde ve her şeye bilinçle yaklaşabildiğinde güçlüdür ancak."

İktidarın alınışından dört yıl sonra, İç Savaş'ın sonlarında da şu ifadeleri kullanıyor: "Ülkemizde okuryazar olmama diye bir olgu varken, siyasal eğitimden bahsetmek bizim için çok zordur. Okuryazar olmayan biri siyasetin dışında kalır; ona önce alfabenin öğretilmesi gerekir. [Okuryazarlık] olmayan yerde, sadece dedikodu, skandal, laf taşıma ve önyargılar vardır, siyaset yoktur."

Devrimin önderlerinin bu türden yüzlerce ifadesi bulunabilir kolaylıkla. İşçi sınıfının ve emekçilerin, sınıflı topluma nihayet vermek üzere sorumluluk üstlenmek için bilinçlenmeye ihtiyaçları var ve elde hangi araç varsa bunun için kullanılacak. Yazının girişindeki; "sanatların en önemlisi" ifadesinde vurgulandığı üzere... Bu sade bir mesele ve bu kadar basit aslında.

Basit olmasına basit ama; yalın, sade, basit her şeyi karmaşıklaştırmayı becerebildiğimiz gibi bu konuyu da karmaşıklaştırabildiğimiz ortada: sanatın yüceliği nerede kaldı, eğitime indirgenecekse; yaratım özgürlüğü yok mu, siyasi olarak bu bekleniyor diye pedagogluk mu yapacak sanatçı tarzı sorular üşüşüyor ve ardı arkası kesilecek gibi değil. O nedenle, konumuzdan çok uzaklaşıp dağıtmayalım elbette ama soruları ciddiye alıp, bunları samimiyetle merak edenlere değer verip, en azından şu aşamada iki noktaya, bilinç ve siyaset başlıklarına ilişkin birkaç not düşmeye ve açıklığa ulaşmaya çalışalım, zira bunlar tüm sanat tarihine ilişkin olduğu kadar özel olarak Sovyet sinemasının tarihi boyunca da karşılaşacağımız kimi meselelerle de doğrudan ilişkili.

R. Taylor, *The Politics (...)*, s.29.

Çağımızın ilginç bir özelliği baş gösteriyor bu başlıklar ele alınırken: Bilinç de, siyaset de söz konusu edilmeye başlandı mı sinirler geriliyor, huzursuzlanmalar başlıyor... Sevimsiz, duygu yoksunu, takır tukur, manipülatif cümleler kurulmaya başlanacak duygusu kasıp kavuruyor ortamdakileri... Nedenlerine burada girmeyelim ama notlarımızı düşelim:

Öncelikle, bilinç konusunun sadece ve mutlak anlamda bilgi, okul vb. düzlemlerde ele alınamayacağını, bilmem söylemeye gerek var mı? Yaşam, toplum, insanlık, (...) akla ne geliyorsa, yani "insani olan, bize yabancı olmayan her şey" ve hatta insani olmayan ve bize yabancı olan her şey hakkında fikir yürütmek, görüş oluşturabilmek, soru sorabilmek, yanıt bulmak istek ve çabası, sadece bilgi konusu değil aynı zamanda duygu konusudur da. Marksizmin bu konuda eli rahat ve güçlüdür: Bilim ve sanat, yaşamı kavramlar ve imgeler aracılığıyla düşünmek ve duyumsamak yöntem ve pratikleridir bize göre. Dolayısıyla anlamak, yani bilinç, akıl, duygu ve deneyimin bileşkesidir. Dolayısıyla bilinçten bahsedilen bir ortamda istatistik verilerin, ders kitaplarının, hamasetin donukluğu ve kuruluğu önyargıları çağrışmamalı hemen. (Yaratım, yaratıcılık konusunda ise, tüm sanat tarihi bize yaratım süreçlerine sınırlar getirilmesinin eserlerde nitel gelişkinliğe dönüşme olasılığına dönüşebildiğini, özgürlük meselesinin yaratım süreçlerinde sınırlar getirilmesiyle değil başka şeylerle ilişkili olduğunu gösteren sonsuz sayıda örnekle dolu!) Bilinç meselesini Nâzım'ın yardımıyla kavramak pek güzel olur: Hani; "anlamak gideni ve gelmekte olanı, o bir müthiş bahtiyarlık" der ya Nâzım; böyle işte, bilinç, bizler için, anlamaktır, bahtiyarlıktır.

İkinci nokta ise şu siyaset konusu... Siyaset, insanı tanım yapmaktan kaçınmaya sevk edecek kadar karmaşık bir başlık ve fiil olmakla birlikte, yine de üstüne gitmek durumundayız, bir tanım yapmaya çalışalım: Siyaset, sınıflara ve dolayısıyla farklı çıkarlara bölünmüş bir toplumda, "nasıl yaşayacağız?" sorusuna verilen yanıtı hayata geçirebilmek üzere bir ortak toplumsal irade oluşturma çabasıdır. Farklı sınıflara mensup toplum üyelerinin sonsuz sayıda çapraşık, çelişik özlem, istek, beklenti, arzu, gereksinimlerinden doğan gerilim ve hareketinin, belirli bir hedef doğrultusunda yoğunlaştırılabilmesi faaliyetidir. Bu ortak irade oluşmadan

ve yeniden ve yeniden üretilmeden bir toplumun yaşamaya devam edebilmesi mümkün değildir. Bu anlamda siyaset sınıflara bölünmüş (veya sınıfları ortadan kaldırma sürecine girmiş) toplumların hayatında olmazsa olmazdır. Azınlıktaki sermaye sınıfı, "sınıflar yokmuş" gibi davranarak yüce idealler peşinde koşmaya çağırıp aldatır toplumun genelini. Biz ise sınıfların farkında olarak ve toplumun ezici çoğunluğunu oluşturan işçi sınıfı ve emekçilerin çıkarları doğrultusunda siyaseti örmeye çalışırız. Kimileri "başkalarının iradeleri üzerinde söz sahibi olmak" olarak görüp siyaseti sevmese de, uzak dursa da böyledir, siz uzak dursanız bile siyaset sizin hayatınızın göbeğindedir. Kendi iradenizle ve bilinçle ya da farkında olmadan başka iradelere tabi olarak, bir şekilde siyaset hep oradadır. O nedenle "siyaset kurumu/siyasetçiler şöyle istedi diye neden..." negatif cümlesini dağarcığımızdan çıkarıp "madem siyaset yaşamın olmazsa olmaz bileşeni, o halde onu ben yönlendirmeliyim" olumlu yaklaşımına geçmekte fayda var... Siyaset, başkaları için, sınıf düşmanımız için zorun, manipülasyonun, kendi dar çıkarlarını tüm toplumun çıkarları gibi göstermenin yol ve yordamı iken, bizim için "dedikodu, skandal, laf taşıma ve önyargılar"dan uzaklaşarak, bilincin yol göstericiliğinde bir ortak irade oluşturma çabasıdır.

Ekim Devrimi ve Sovyet sinemasıyken mesele, nerelere geldi... Fakat bunlarsız Ekim de Sovyet sineması da hatta genel anlamda sinema dahi konuşulamaz.

Ama tamam, biz yine zamana ve mekâna bağlanarak düşünmeye devam edelim...

Ekim Devrimi'nin ardından, bilinçlilik konusu bu kadar yaşamsalken, sinemanın, potansiyelleri itibariyle hesaba katılmaması düşünülemezdi bile. Devrimden önce söze ve yazıya, görüşmelere, toplantılara, miting konuşmalarına, gazete ve broşürlere yaslanan propaganda, sinemayla birlikte büyük bir ufuk da kazanmış olacaktı: İşçilerin üretim süreçlerinden politik süreçlere kadar, gündelik yaşamın yeniden inşasından yaratılmakta olan yeni toplumun değerlerine kadar, insanlık tarihinde ilk defa emeğin iktidarı kurulurken her alanda söz sahibi olabilmeleri, bu bilincin oluşmasına, biçimlenmesine, topluma mal olmasına bağlıydı. Çünkü sosyalizm, önceden tanımlanmış bir ütopya kıyafetinin topluma

giydirilmesi değildi, bilinçli insan eyleminin ucu açık faaliyetlerinin sonucu oluşacak bir toplumsal örgütlenmeydi. Eyzenşteyn "düşlerin kaldıramayacağı denli büyük olanaklar taşımakta"[34] olduğunu düşünüyordu yeni açılan sayfanın... Lenin de "Proletarya devriminden önce, bize ütopyacılığı yakıştırıyorlar," diyordu, "şimdi ise geçmişin kalıntılarını inanılmaz bir hızla ortadan kaldırmamızı istiyorlar! Fakat biz ütopyacı değiliz. (...) Yeni, doğunca, ondan daha güçlü olan eski bir süre daha kalır, bu, doğada olduğu gibi, toplumsal hayatta da daima böyledir. (...) Yeninin tohumlarını özenle incelemeli, üzerilerine en büyük bir dikkatle eğilmeli, gelişmelerini kolaylaştırmak için her yolu denemeli, bu güçsüz filizlere bakmalıyız. Aralarından bazılarının ölmesi kaçınılmazdır. (...) Ne olurlarsa olsunlar, yeninin bütün tohumlarını güçlendirmek gerekir. Hayat, içlerinden yaşama şansı en yüksek olanları seçecektir."[35] Zira "devrim, şimdiye dek zincire vurulmuş tüm güçleri serbest bırakıp, onları derinliklerden yaşamın yüzeyine"[36] çıkarmıştı. Şablonlar yoktu ve bu dinamizmin bağrında neler taşıdığını, nelere evrilebileceğini bir kâhin gibi öngörmeye çalışmak anlamsız bir çabaydı: "Marx'ta Ütopya kurgulamaya, bilinmeyen hakkında tahmin yürütmeye yönelik bir çabanın izi bulunmaz," diye de yazmıştı.[37] Kurtuluş düşü kurmanın ve hülyalılığın karşıtı olarak söylenmiş sözler değil bunlar; yeşermekte olanı cılızlaştırıp kötürümleştirecek, deneyimden süzülmemiş şablonlar oluşturmaktan kaçınmaktı mesele.

Devrimin ertesinde başlayan İç Savaş döneminde sinema alanında köklü kararlar alınması ve hemen adımlar atılması olanaklı olmadı. Savaşın hemen ertesinde baş gösteren tedarik sıkıntıları şiddetlenerek devam ediyor, yapımcılar Kırım'a taşınmış, geride kalan, taşıyamadıkları malzemeleri de tahrip etmişlerdi. Sektörün

34 Sergey M. Eisenstein, "Tiyatrodan Geçerek Sinemaya", *Film Biçimi*, içinde, s.15.

35 V. İ. Lenin, "Devrimci Çalışma Biçimi", *Proletarya Kültürü*, çev.: Nadiye R. Çobanoğlu, Yar, 1988, içinde, s.46, 47.

36 Lenin'den aktaran C. Zetkin: "Lenin: Art Belongs to the People, Conversation with Clara Zetkin", I. Christie – R. Taylor, *The Film Factory (...)*, s.49.

37 Lenin'den aktaran E. H. Carr, "Bolşevik Ütopya", *1917: Öncesi ve Sonrası* içinde, çev.: Begüm Adalet, Birikim, 2007, s.77.

çoğu personeli, yönetmenler, oyuncular, teknik elemanlar, ülkeyi terk etmişti. Yani yukarıda bahsettiğimiz altyapı ve teknik birikim, neredeyse tamamen ortadan kalkmıştı. O kadar ki, Eyzenşteyn sinema ortamını bir kente benzeterek, şunları yazıyordu: "1920'lerin başlarında hepimiz Sovyet sinemasına henüz var olmayan bir şeymiş gibi geldik. Geldiğimizde ne kurulmuş bir kent vardı, ne meydanlar vardı ne de yollar açılmıştı; hatta günümüzün sinema kentinde rastladığımız eğri büğrü sokaklar, çıkmaz sokaklar bile yoktu. (...) bu yere tıpkı bedeviler ya da altın arayıcıları gibi gelmiştik."[38] Hemen not edelim: Bu yokluk ve boşluk, sadece dezavantaj değil avantajdı da aslında... Daha sonra buna tekrar döneceğiz.

Sorunlar aşılmaya çalışılırken atılan adımlar sonuç alıcı olmuyordu o koşullarda: İlk etapta Moskova'da bir laboratuvarın ham film üretme olanakları zorlanmış ama sonuç alınamamıştı; bir Rus kimyager banyo edilmiş filmlerin üzerini yeniden emülsiyon ile kaplayıp kullanıma sokmayı denemiş ama çok verimsiz sonuçları olmuştu; Sovyet imalatı malzeme üretimi için Berlin modellerini incelemek üzere bir Rus teknisyen Berlin'e gönderilmiş, bundan da anlamlı bir sonuç çıkmamıştı; son olarak, bir de dolandırıcılık vakası vardı: 1918 Temmuz'unda, Jacques Cibrario de Goden adlı bir İtalyan asıllı, Moskova Sinema Komitesi tarafından ABD'den çeşitli sinema malzemesi almak üzere ayarlanmış, kendisine 220 bin altın ruble/1 milyon dolar verilmiş ancak bu kişinin ABD'ye gittikten sonra parayı kendi amaçları için harcadığı öğrenilmişti.[39]

Her şey bu karanlık tablodan ibaret değildi elbette. Devrim'le aynı safta yer alan sanatçılar, sinemanın önemini kavradıkça, kendi katkılarını yapmak üzere ellerinden geleni sunmaya başlıyorlar: Mayakovskiy film senaryoları yazmaya başlamış, Litvanyalı kameraman Eduard Tisse, Rusya'ya gelip 1 Mayıs gösterisini filme almış, akabinde, İç Savaş'ta propagandif çalışmalar yürütmek üzere devreye girmeye başlamış olan ajit-trenler çalışmasına katılmıştı. Kuleşov "filmsiz film"ler üretmeye, sayesinde montaj kuramlarını

38 S. M. Eisenstein, "Tiyatrodan Geçerek Sinemaya", *Film Biçimi*, s.15.

39 R. Taylor, *The Politics of (...)*, s. 165. Bu üçkağıtçının akıbeti hakkında bir bilgi bulamadım; yanına kâr kalmış mıdır, bilemiyorum.

geliştireceği deneylerini yapmaya başlamıştı. Aynı dönemde Denis Kaufman (sonrasında Dziga Vertov adını alacak), bu ajit-trenlerde gösterilecek materyalin hazırlandığı Moskova'daki laboratuvarda çalışıyordu.[40]

Sonuçta, böyle bir ortamda, sinema ancak 27 Ağustos 1919'da kamulaştırılabildi ve Aydınlanma Komiserliği'ne bağlandı; gerçek anlamda sinema eğitimi veren ilk üniversite de bu kapsamda kuruldu[41]. Komiserliğin çözme yükümlülüğüyle karşı karşıya olduğu sorunlar arasında şunlar vardı: El konulan stüdyolar çoğunlukla hiçbir malzeme barındırmayan, herhangi bir teknik donanımdan yoksun sahneler ve karanlık salonlardan ibaretti.[42] Yoksunluklar her düzlemde geçerliydi: Sadece ham film stoğu anlamında da değil; kameralar Birinci Savaş öncesinden kalmaydı, içlerinden çalışanlar, parça yokluğundan işlev dışı kalmak üzereydi; elektrik sorunları devam ediyordu ve salonlarda düzenli gösterim olanakları çok sınırlıydı[43]; işleyebilir durumda olan ya da kısa vadede o hale getirilebilen salonlarda, eski filmler çizik, yırtılmış eski kopyalardan gösteriliyordu; belli başlı ülkeler Ekim Devrimi'yle oluşan yeni iktidarı henüz tanımadıkları için dış ticaret ve ithalat açısından da önemli sorunlar vardı.

Aydınlanma Komiserliği, birkaç yıl boyunca çeşitli kurumsallıklar oluşturarak[44] sorunların üstüne gitti. Bu yoksunluklar içinde özellikle vurgulanması gereken ajit-trenler (kinopoezd), tüm

40 Beumers, *A History of (...)*, s.33.

41 Macaristan'daki kısa ömürlü Macaristan Sovyet Cumhuriyeti ilk sinema okulunu kurmuştu ama eğitim alanında bir yol alamadan yıkılmıştı bu cumhuriyet.

42 Vance Kepley, "The Origins of Soviet Cinema: A Study in Industrial Development", I. Christie – R. Taylor *Inside The Film Factory (...)*, içinde, s.67.

43 Bu noktada Lenin'in "Komünizm = Sovyet iktidarı + elektrifikasyon" formülünü hatırlamakta fayda var. Sosyalizmin yaşayabilmesi açısından ne kadar önemli bir mesele olduğunu anlayabilmek çok önemli: Sinemayı dahi göbekten ilgilendiren bir meseleydi elektrik üretimi ve dağıtımı. Konu, sosyalizmin bir tür kalkınmacılık olarak veya endüstri fetişizmi şeklinde damgalanıp geçilemeyeceği kadar yaşamsal.

44 Yazının daha önceki bir bölümünde de belirttiğim üzere, bu kurumsallıkların hayata geçirilişi ve örgütlenişi de üzerinde durulması gereken bir başlık.

Rusya taşrasında oldukça önemli işlevler üstlenmiş halde çalışmalarına devam ediyordu. Lenin'in demiryolları üzerinde hararetle durmasının nedenlerinden biri de merkezi iktidarın politik-ideolojik müdahalelerini taşraya taşıma olanağı sağlayan bu ajit-trenlerdi.

İç savaş döneminde geliştirilen propaganda örgütlenmesi birkaç kitap konusu olacak kadar önemli ve ilginç bir konu. Bir fikir vermek üzere parantez açmış olalım ve aktaralım. Moskova ve Petrograd dışındaki siyasal çalışma bütünleşik çalışan iki önemli "buluşa" imza atıyor. Ajit-noktalar (agitpunktiy - agitatsiyonniy punkt: ajitasyon noktaları), terminallerde ve tren yollarının birleştiği stratejik noktalarda kurulan buluşma noktaları. Bu noktalarda merkezde, bünyesinde bir kütüphane, sınıflar, sinema ve sahne, Komsomol ve Parti odaları, bir satranç odası ve müzik odası bulunan politdoma (politiçeskiy dom, politik ev) bulunuyor. 1919'da yüz kırk ev faaliyette ve 1920'de bunlara iki yüz yirmi adet daha ekleniyor. Faaliyetin sürekliliğini sağlayan bu evlerle bütünleşik olarak da ikinci buluş olan ajit-trenler görev üstleniyor. Bu trenler, politdoma'lara gelip, planlanan çalışmayı gerçekleştirip, bir sonraki istasyona devam ediyorlar. Üzerinde propagandif içerikli resimlemelerin bulunduğu ajit-trenlerde ise kapsamı ve içeriği zamanla gelişmiş olarak, kitapçı, kütüphane, ofislerin ve malzemelerin bulunduğu sekiz-on vagonluk trenler. Bu trenlerde, çoğu henüz hayatında hiç film izlememiş köylüler için"trenlerin ziyaretlerinin en akılda kalıcı unsuru" olarak değerlendirilen film gösterimlerini gerçekleştirmek üzere film gösterim cihazları bulunuyor, bazılarında da az sayfalı gazete ve bildirilerin basılabildiği bir matbaa da yer alıyordu. Ajit-trenler, hem Bolşeviklerin halkın gözünde teknoloji, modernleşme ve ilerlemeyi temsil etmelerine yarıyor hem de merkezi politik gündemlerin aktarımının yanı sıra yeni liderliğin halk tarafından tanınmasına da yardımcı oluyordu. İlk kuşak ajit-trenlerden sonraki ikinci kuşakta içerik ve teknik daha da gelişmiş ve vagon sayıları on altı ile on sekize kadar çıkmış, telefon, telgraf ve radyo vericileriyle de donanmıştı. On beş ile on sekiz arası "politik işçi"ye seksen kadar da teknik yardımcı eşlik ediyordu. Propagandif içerikli olarak geliştirilen ajitkiler (skeç filmler) çocuklar arasında çok popülerdi ve 1918 Temmuz-Aralık

arasında Moskova'da 112 bin çocuk bu filmleri seyretmişti, Lenin treni ise örneğin 1919 Ocak ve Martı arasında 23 bin çocukla buluşmuştu. Son olarak da şunu belirtelim: Bu trenler 1918-1920 arası kuzey batıdan (Pskov, Riga, Minsk vb.) Denikin'le savaşılan Ukrayna'ya, Sibirya'ya, Kafkaslara, Çuvaş'a, Başkır'a kadar pek çok bölgede yoğun olarak faaliyet göstermişti. Örneğin sadece 1919 yılı içinde Ekim Devrimi, Lenin ve Kızıl Yıldız adlı trenler toplam 753 miting düzenlemiş ve 1 milyon 300 bin kişiye ulaşmıştı. 1920 sonunda Ekim Devrimi treni tek başına 430 film gösterimi düzenlemiş, 620 bin izleyiciye ulaşmıştı.[45] Bu rakamlar, sinemanın devrim açısından teşkil ettiği önemi ve bu trenlerde görev üstlenen veya Moskova'da ve Petrograd'daki stüdyolarda bu trenlerde gösterilecek filmleri üreten sinemacıların nasıl bir çalışma içinde olduklarını hayal ettirebiliyordur sanırım.

1921 yılında, dönemin en önemli sorunlarından biri olan kıtlığın neden olduğu açlığa bir ölçüde derman olabilmek üzere uluslararası dayanışmayı örgütlemek amacıyla Komintern tarafından kurulan Uluslararası İşçi Yardımlaşması örgütü, yardım kampanyalarında yararlanmak üzere filmlerden faydalanma yoluna gitti, Mejrabpomfilm[46] adıyla bir kurumlaşmaya gidildi ve açlık konusunda yapılan belgeseller aracılığıyla oldukça önemli miktarlarda yardım toplandı. (Nâzım Hikmet, Rusya'ya ilk kez bu dönemde gitmiştir ve Pudovkin'in bu tarihte yaptığı ama büyük ihtimalle korunamamış olan "Golod... Golod... Golod.../Açlık... Açlık... Açlık..." filmini izlediğini anlatır çeşitli anılarında; "Açların Gözbebekleri" şiirini de yine bu dönemde yazmıştır.) Açlık

45 R. Taylor, *The Politics of (...)*, s.54.

46 Mejrabpom ya da Mejrabpomfilm, Uluslararası İşçi Dayanışması adının Rusçasının (Mejdinarodnaya Raboçaya Pomoş) ilk hecelerinin birleştirilmesinden adını alan bir Alman-Sovyet ortak girişimiydi. 1936 yılına dek faaliyet gösterdi. Merkezi Berlin'de bulunan oluşumun Moskova'da da bir film stüdyosu bulunuyordu. Bu kurum 1936'dan sonra, bütünüyle çocuklar ve gençler için üretim yapan dünyadaki ilk film yapım firması olan Soyuzdetfilm'e dönüştü; bu oluşum da 1948'den itibaren Gorkiy Film Stüdyosu oldu. Mejrabpom'un Almanya kolu da film üretiyordu ve bunlardan biri Bertold Brecht'in tasarlayıp senaryosunu yazdığı Slatan Dudow ile birlikte yönettiği 1932 tarihli "Kuhle Wampe oder Wem gehört die Welt? / Kuhle Wampe (Boş Mide) ya da Dünyanın Sahibi Kim?" filmiydi.

sorununun giderilmeye başladığı 1922'den 1924'e kadar bu kurum Sovyetlere film ve ekipman tedariği konusunda önemli destekler sunmuştur. 1924 yılından sonra da, aralarında Pudovkin'in "St. Petersburg'un Sonu" ve "Asya Üzerinde Fırtına–Cengiz Han'ın Mirasçısı", Protazanov'un "Aelita"sı, ilk Sovyet sesli filmi olan Nikolay Ekk'in "Yaşam Yolu" gibi pek çok önemli film için gerekli sermayeyi sağlamıştır.

Bir başka kurumsallık olan ve 1922 yılında kurulan Goskino, 1924'te Sovkino'ya yerini bırakıncaya dek önemli işlevler üstlendi. Artık çeşitli uluslararası anlaşmalarla elini rahatlatmaya ve izolasyondan kurtulup uluslararası ticari faaliyetlere girebilmeye başlayan Sovyet iktidarı bu kurumsallık aracılığıyla yeniden film ve film malzemesi ithaline başlayabildi. Kamulaştırma ve merkezileşme sayesinde uluslararası alanda bu tekel konumundan yararlanarak (Avrupa ve ABD film ihracatçıları açısından Sovyetler Birliği kendileri için en büyük pazardı), Sovyetler Birliği'nde yeniden açılmaya başlayan salonlara ucuza film tedarik etmekte işlev kazandı. Bu sayede de sinema alanına aktarılabilecek bir sermaye birikimi oluşmaya başlamış oldu. Burada Lenin ve Lunaçarskiy'in uyarılarını da aktarmakta fayda var: Özellikle ABD çıkışlı filmlerin ilgi gördüğünü[47] bilen Lenin ve Lunaçarskiy, bu filmlerin gösterimleri öncesinde politik ajitatörlerin önemli güncel siyasal meselelerle ilgili konuşmalar yapmasının örgütlenmesi üzerinde duruyorlardı ısrarla. Yabancı filmlerden elde edilen gelirin yanı sıra, mevcut koşullarda ithalat yapmak zorunda olan görece zayıf sinema endüstrisi, merkezi yapı sayesinde daha güçlü endüstri dallarının gelirleriyle de destekleniyordu.

47 Burada bahsedilenden daha geç bir tarihte dahi bu ilgi oldukça yoğun. 1926 yılında Mary Pickford ve Douglas Fairbanks (Potemkin Zırhlısı'nın seyredip önemsemiş iki ABD'li oyuncu) Sovyetler Birliği'ni ziyaret ediyorlar. Sergey Komarov bu seyahati kaydeden bir kameraman. Gittikleri her yerde binlerce insan tarafından karşılanan ikiliyi gezi boyunca kayda aldıktan sonra, Mary Pickford'un kendisini ziyaret eden bir oyuncuyu öpmesinin ardından, elindeki belge görüntülerden faydalanarak o öpülen oyuncunun ana karakter olduğu bir komedi film çekiyor. Film çok önemli bir film olmasa da Sovyet kentlerinde iki ABD'li oyuncunun nasıl "çılgınca" sevildiğini gösteren belge görüntüler nedeniyle özel bir değer taşıyor. Potseluy Meri Pikford / Mary Pickford'un Öpücüğü, Sergey Komarov, Mejrabpomfilm, 1927.

1924 yılında Sovkino'nun kuruluşuyla birlikte sinema alanındaki konsolidasyon da büyük ölçüde sağlanmış oldu. Film ve film malzemesi ithali belirli bir sisteme oturmuş, salonlar yenilenmiş, Sovyetler Birliği ölçeğinde teşkilatlanmaya başlamış bir dağıtım ve gösterim ağı hayata geçmeye başlamıştı.

Şu rakamlar, Sovyetler Birliği'ndeki sinema ortamının ölçeğini ve Sovkino'nun (Lenin'in "kinofikatziya stranyi/kırın sinemalılaştırılması" olarak tarif ettiği hedef de hesaba katıldığında) neyi başardığını anlamak açısından değer taşıyacaktır:

1924-25 sezonunda yabancı filmlerden elde edilen gelir 3.67 milyon ruble (toplam gelirin yüzde 79'u) ve buna karşılık yerli filmlerden elde edilen gelir 992 bin ruble (yüzde 21) iken, 1926-27 sezonunda yabancı film gelirleri 7.99 milyon ruble (yüzde 51) ve yerli film gelirleri 7.67 milyon ruble olmuştu. 1928 yılında yapılan açıklamada da ilk kez Sovyet filmlerinden elde edilen gelirin yabancı filmlerden elde edilen geliri geçtiği ifade edilmişti.

Şunu da ekleyelim: Devrim öncesinden kullanılabilir durumda ancak bin civarında salon devralan Sovyet iktidarı, 1925'te bu rakamı 2 bine, 1929-30 sezonunda ise 10 bine çıkarmış durumdaydı. Ayrıca ulusal demiryolu ağının oluşması ve bu ağın sinema ile entegre edilmesi sayesinde 1925 yılında bin altı yüz adet jeneratörlü ve yeni model projeksiyon cihazlı gösterim birimi Sovyetler Birliğini arşınlamaktaydı ve bu rakam 1927'ye gelindiğinde 2 bine çıkmıştı bile![48] 1927'deki On Beşinci Parti Kongresi'nde film endüstrisinden elde edilen gelirlerin başka bir mecrada değil yine sinema alanında değerlendirilmesi ve ham film ve malzeme üretimine ayrılması kararı alınmıştı.[49] Bu doğrultuda ham film üretimi konusunda adımlar atılmıştı ve 1930'ların başlarıyla birlikte iki çok büyük ölçekli film laboratuvarı ve üç malzeme fabrikası üretime geçmişti. Yavaş yavaş sesli film dönemine yaklaşılırken, Pudovkin'in "Ben Londra'dayken (1929 yılı – Ç.K.) SSCB'ye donanım sağlama konusunda en iyi patentlere sahip Anglo-Amerikan derneğinin temsilcilerine, dile getirdikleri fiyatlar ve koşulların bize tek bir yol bıraktığını, o yolun da kendi donanımımızı

48 Kepley, *agm.*, s.77.

49 Kepley, *agm.*, s.78.

kendimizin yapmasından geçtiğini anlatmaya çalışmıştım,"[50] diyerek aktardığında olduğu üzere, ABD ve Almanya'daki araştırmalarla hemen hemen aynı tarihlerde giriştiği çalışmaların sonunda Aleksandr Şorin'in geliştidiği ses kayıt sistemleri de kısa süre içinde kullanılmaya başlanacaktır film çekimlerinde. Kamera, lens ve malzeme üretimi için de hazırlıklar yapılıyordu.

Yeniyi güçlendirmek, bilinçlenmenin önündeki engelleri kaldırmak, o bahtiyarlıkla milyonlarca insanı buluşturmak demiştik. Ve aslında sinema üzerine tartışır ve konuşurken en çok ve kolayca es geçilen bir boyutla başlamış oldum, Ekim'in sinemaya kattıklarını anlatmaya çalışırken. Sovyet sineması diye bir birikimden bahsedeceksek, bu olgular ve tarihi hepten atlamanın büyük bir gaflet olacağı kanaatindeyim. Hem çağımızın hem de ülkemiz ortalama entelektüelinin bir sorunu bu: Sanat üzerine konuşurken sadece sanat eserini hesaba katarak gündeme almak... Oysa o eserin kim tarafından hangi koşullarda üretildiği, kime nasıl ulaştığı, toplumun genelinin o esere erişiminin koşulları; sanata ve sanatçıya verilen toplumsal değer ve biçilen toplumsal rol gibi bir sürü başlık var hesaba katılması gereken. Ekim Devrimi bu anlamda çığır açmış bir pratik oldu: Kimsenin yapabilecek durumda olmadığı ve yapmaya istekli dahi olmadığı şeyi yapmış oldu Ekim, sinema alanında.

Neredeyse hiçbir altyapıya sahip olmadan, piyasa ilişkilerinin ve savaşın, yani sermaye sınıfının ufkunun darmadağın ettiği sinemanın kamulaştırılarak maddi altyapısının sağlanması ve güçlendirilmesi, dünyanın ilk sinema okulunun kurulması, gösterim ağının tüm topluma hitap edilecek şekilde yaygınlaşması, filmlerin üretimi için gereken sermaye de dahil olmak üzere, Sovyet ülkesinin belirli kaynaklarının sinema ortamı için değerlendirilmesi, politik bilinçlenme, eğitim alanlarında sinemanın sistematik olarak değerlendirilmeye başlanması, Ekim'in önemli katkıları arasındaydı. Ancak bu kadarı sadece altyapıya ilişkin! Başka boyutları da var elbette bu katkının: Bir eğlence unsurunun "sanat" haline gelmesi Ekim Devrimi'nin sinemaya yaptığı en önemli katkıydı.

50 Vsevolod Pudovkin, "Sinemada Ses İlkesi Üzerine", *Film Çekme Sanatı ve Sinemada Oyunculuk*, çev.: Osman Akınhay, Agora., 2014, s.187.

I.II. Hepimiz Vakulinçuk'un Öfkesinden Çıktık!

Sanat haline gelmek ne demek?

Tolstoy'a da, Brecht'e de atfedilen bir söz vardır, kimin söylediğinden ziyade, edilmiş olan söz önemli: "Sanatların en yücesi yaşama sanatıdır." İşte bu doğrultuda, türlü malzeme, teknik ve yöntemle ortaya konan estetik faaliyet ve üretimin, yaşamı dönüştürecek olan insanı dönüştürme ufku taşır hale gelmesi demek.

Kimi örnek vaka ve sahnelerle aktarmaya çalışalım: Hangi ülke sinemasının ürünü filmler izleyicileri üzerinde şu etkileri yaratabildi?

* "İngiltere'de Rus filmlerine yönelik şu anki tutum yetkililerin akıl almaz aptallıklarıyla malûl bir tehlike arz ediyor. Sanat eserine, ormanda yaşayan bir kabile üyesi zenci kendi toteminde nasıl dehşeti ve kudreti görürse, öyle yaklaşıyorlar. "Potemkin!" diye seslenin ve görün, tüm bir Britanya Ordusu nasıl kukalar gibi birbirlerinin üstüne devrilmeye başlayacak! Bunlar Bay Meisel'e de vize vermemişlerdi, Potemkin'e müzik besteledi diye... Pudovkin'e ise ancak bir haftalık vize verdiler; geldiğinde de görülmesin, duyulmasın diye etrafını kuşattılar."[51]

* "Almanya'da ilk kez sansürsüz bir kopyasının gösterildiğini duydum. Alman askerleri filmi izlemesin diye ellerinden geleni yapmışlar ama başaramamışlar."[52]

* "Sansür heyetleri birçok yabancı ülkede Potemkin'in özel gösterimler dışında gösterilmesine izin vermemişti. Kimi ülkelerde de (film, müziği ile birleşince öyle bir etki yaratıyordu ki), gösterimine izin verildiği halde müziğinin çalınmasına izin verilmemişti."[53]

* "Kötülüğün peşin hükümlülükte köklendiğine ne çok tanık oluruz. Moğolistan'ın ücra köşelerinde dinozor yumurtasına

---

51 Bryher, *Film Problems of Soviet Russia*, Riant Chateau Territet, 1929, s. 11, 12. Bryher, asıl adıyla Annie Winnifred Ellerman (1894-1983) 20. yüzyılın ilk yarısının ilginç figürlerinden. Eyzenşteyn başta olmak üzere Sovyet sinemasının İngiltere'de tanınması doğrultusunda önemli katkı ve destekleri oluyor. Close Up adlı sinema dergisini çıkarıyor ve bugüne sadece Paul Robeson'un da rol aldığı Borderline filminin kaldığı Pool film üretim kolektifini kuruyor.

52 Bryher, *age.*, s.31, 32.

53 aktaran Nijat Özön, S. M. Eisenstein, *Film Biçimi*, s. 238'de dipnotta.

rastlamak, insanlar arasında yan tutmayan birine rastlamaktan daha kolay. Mat/Ana: bir Rus filmi mi? O zaman mutlaka bir devrim başlatacak, gösterimine izin verilmemeli! Rusya kelimesinde öyle bir "sihir" var ki, resmi yetkililere göre, bu filmi izleyince tüm İngiltere pencereleri camları kırmaya, kapıların kasalarını yakmaya başlayacak ve İçişleri Bakanlığı'nı basacak, tam bir Hollywood usulü devrim kavrayışı! Niye, çünkü Metro-Goldwyn Mayer aslanı markası altında değil de Sovkino üretimi olduğu için..." "Ana, 1928 yılında Film Society tarafından Londra'da bir tek seans olarak gösterildi. İlginç bir şekilde izleyiciler arasındaki muhafazakârlar en çok coşan ve etkilenenlerdi. İşçi taratarları (Labour Party kastediliyor – Ç.K.) ise büyük ölçüde gerilip tedirgin olmuşlardı. Aniden parlayabilir ve fazla güçlü bulmuşlardı filmi."[54]

* "Beni en çok etkileyen filmler arasında yer alan Potemkin Zırhlısı'nı seyrederken duyduğum heyecanı unutamam. Sinema çıkışında, Alésia yakınındaki bir sokakta barikatlar kurmaya hazırlanıyorduk ki, polis duruma el attı. Hep söylemişimdir; sinema tarihinin en güzel filmidir bu."[55]

* "Asya Üzerindeki Fırtına (diğer adıyla Cengiz Han'ın Mirasçısı – Ç.K.) Berlin'de bir fırtına kopardı. Bilet almaya çalışanları kontrol altına alsın diye polis çağırıldı. Günler öncesinden tükeniyordu biletler."[56]

* "Pudovkin'in Ana ve St. Petersburg'un Sonu filmlerini ilk kez Londra'da izlemiştim. Gösterimin sonunda bazı izleyicilerin filmdeki Bolşevik işçi; 'Bütün İktidar Sovyetlere!' diye slogan attığında tezahürat yaptıklarını hatırlıyorum. Filmin siyasi bakışına ve mesajına hiç katılmayan izleyiciler bile sanatsal çarpıcılığı nedeniyle heyecandan yerlerinde duramıyordu. Bu çarpıcılık, insanı filmin mesajının lehine döndürüyordu. Sanatın gücüne harika bir örnekti bu. Filmin ardından salondaki orkestra 'Tanrı Kralı Korusun'

54 Bryher, *age.*, s.54.

55 Luis Buñuel, *Son Nefesim* (Anılar), çev.: İlkay Kurdak, Agora, 2006, s. 111. Bir önceki anekdotta Bryher'in "Hollywood usulü devrim kavrayışı" dediği yaklaşımın Buñuel'inkiyle örtüşmesi hem dönemin "ruhuna" ilişkin ilginç bir veri oluşturuyor hem de Buñuel'in coşkun naifliğine ilişkin...

56 Bryher, *age.*, s.69.

marşını çaldı, ne olur ne olmazdı!"[57]

* "Asya Üzerindeki Fırtına'nın İngiltere'deki gösterimleri Parlamento'da tartışma yaratmış, neden böyle bir filmin gösterilmesine izin verildiği sorulmuştu[58]. İçişleri Bakanı Joynson-Hicks, o esnada Londra'da olmadığını ve konunun kendisine aksetmediğini söyleyince, İşçi Partisi milletvekili Kenworthy İngiltere böyle bir tehditle karşı karşıyayken Joynson-Hicks'in nasıl olup da Londra'da olmayabildiğini sormuştu."[59]

1920'lerin sonlarından derlediğim bu anılar ve anekdotlar şunu gösteriyor: Öyle filmlerden bahsediyoruz ki, kendi çağlarının en hararetli meselelerini paçasından tutup silkeleyebilecek ve kendi ülke sınırlarını aşıp tüm dünyanın sinema izleyicisiyle aynı frekansta buluşacak denli heyecan ve coşku yaratabilmişler, umut ve özgüven verebilmişler izleyicilerine.

Maddi altyapıdaki dönüşümün ardından, bu ara bölümde, söz konusu eserlere imza atmış "öznelliği" düşünmeye ve anlamaya çalışacağız:

Kim bu filmleri üreten insanlar? Hangi duygu ve düşüncelerle üretmişler? Dünya sinemasının (aslında bugünküne çok benzer şekilde) eğlencelik olarak ürettiği korku-fantezi-komedi-melodram filmlerine karşılık bambaşka bir sinema kavrayışı ve yaklaşımı nasıl biçimlenmiş? Hem, öyle ya, 1924 tarihli Grev ile başladığımızı varsayalım, hepsi de Lenin'in ölümünden sonraki o "lanet edilen" Stalin döneminde üretilmiş bu filmlerin! Oysa zulüm görüyor, her şeylerine karışılıyor, iki dakika rahat nefes alamıyor olmaları gerekiyordu...

İçlerinde görece daha çok tanınanları da var, daha az tanınanları ve belki hiç tanınmayanları; ilk formasyonları çerçevesinde, çok tanınanları hatırlayalım, az tanınanları ve bilinmeyenleri de biraz tanıyalım:

Sovyet sinemasının ilk kuşağı, yani 1920'lerde film üretenlerden Lev Kuleşov, Moskova Resim Heykel ve Mimarlık Okulu

57 Herbert Marshall, *Masters of the Soviet Cinema: Crippled Creative Biographies*, Routledge & Kegan Paul, 1983, s.11.

58 Bu film Moğol coğrafyasındaki İngiliz egemenliğini hedef alıyorsa da genel anlamda emperyalizme karşı tüm Asya'ya seslenen bir filmdi.

59 Marshall, *age.*, s. 23, 24.

mezunu, Ekim'in ardından İç Savaş'ta ajit-trenlere materyal üretiminde görev alıyor, ilk sinema okulunun ilk hocalarından, ham film yokluğunda "filmsiz filmler" çekiyor atölyesinde öğrencileriyle; Sergey Eyzenşteyn Petrograd'da mimarlık ve mühendislik okuyor, 1918'de okulu bırakıp Kızılordu'ya katılıyor, propaganda çalışmalarında görev alıyor, Meyerhold'la ve Proletkült'de tiyatro yapıyor ve oradan sinemaya geçiyor; Vsevolod Pudovkin fizik ve matematik okuyor, 1914'te seferberlik göreviyle Çarlık Ordusu'na alınıyor, I. Savaş'ta Almanlara esir düşüyor, esir kamplarında İngilizce ve Almanca öğreniyor, üç yıl mahkûm olduğu esaretten kaçıyor, 1918'de önce savaşta yerinden yurdundan olmuş olanlar için kurulan bir merkezde, sonra bir silah fabrikasının kimya laboratuarında çalışıyor, sonrasında 1922'de Kuleşov'a geliyor ve onun atölyesinde oyunculukla başlayıp yönetmenliğe geçiyor[60]; Dziga Vertov müzik eğitimi alıyor, Psikonöroloji Enstitüsü'nde okuyor, Ekim'le birlikte ajit-trenlerde gösterilmek üzere haftalık belgeseller yapmaya başlıyor[61]; Aleksandr Davjenko öğretmenlik yapıyor, diplomatlık yapıyor, resimle uğraşıyor, karikatüristlik yapıyor ve 1920'lerin sonlarına doğru sinemaya geçiyor; Fridrih Ermler'in marangoz babası, 1905'te, anne ve beş kardeşi terk edip ABD'ye gidince, küçük yaşta çalışmaya başlıyor, okuma yazmayı kendi kendine öğreniyor, film izlemeyi çok seviyor ve oyuncu olmak istiyor, 1915'te Litvanya'dan Moskova'ya kaçak olarak gelip bir polise film stüdyolarının nerede olduğunu sorunca yakalanıp sınır dışı ediliyor; 1916'da Çarlık Ordusu'nda askere alınıyor, 1918'e gelindiğinde Devrimci Askeri Komite'ye bağlı bir casus olarak, Alman işgalindeki bölgelerde (bugünkü Letonya ve Polonya sınırlarındaki bölgelerde) faaliyet gösteriyor, 1919'da Partili oluyor, 1920'de ÇEKA'ya katılıyor, 1923'te Leningrad Perde Sanatları Enstitüsü'ne giriyor ve sinema macerası başlıyor[62]; Abram Room önce tıp, sonra tiyatro okuyor ve ardından sinemaya geçiyor... 1930'larla birlikte film yapmaya başladığı için ikinci kuşak sayılmakla birlikte

60 Marshall, *age.*, s.18, 19.

61 Marshall, *age.*, s.64-65.

62 Denise J.Youngblood, "The Early Films of Fridrikh Ermler: Cinema as Social Criticism", Anna Lawton, *The Red Screen: Politics, Society, Art in Soviet Cinema*, Taylor & Francis e-Library, 2005, içinde, s.75-77.

Mihail Romm'u da ekleyelim: 1917'de Moskova Resim, Heykel ve Mimarlık okuluna devam ediyor. 1918-1920 arası İç Savaş'ta Kızılordu saflarında çok çeşitli görevler üstleniyor, 1925'te Sovyet hükümetinden bir burs alıyor, heykeltıraş olarak okulu bitiriyor, 1928'den itibaren sinemaya yoğunlaşmaya başlıyor...[63]

Henüz rüştünü ispatlayamamış bir sanat olarak sinemanın bir okulu yokken, bazıları yakın sayılabilecek branşlarda eğitim almış olsalar bile, aslen sinema ile hiç ilgisi olmayan insanlar bunlar. Birkaç yıl içinde sahip oldukları formasyon bambaşka bir mecrada yeniden şekillenecek ve sinema tarihinin önemli filmlerine imza atacaklar... (Bu ilk evrede dahi hepsi avangard kolda yürümüyor, buna özellikle dikkat çekeyim: Örneğin Ermler, Room, Romm, deneyci–arayışçı ufku öne çıkan koldan daha farklı, yeni sanatın canlı tazeliğini kucaklayan ama diğer taraftan klasik dramatik yapıyla daha yakın ilişkide bir sinema kanalında yürüyorlar. Ayrıca devrimden sonra yurtdışına giden önceki kuşaktan yaratıcıların bazıları da–örneğin Yakov Protazanov- Sovyetler Birliği'ne dönüp, devrimle aralarındaki mesafeyi kapatıp "yol arkadaşları" olarak kendi geleneksel sinema anlayışlarını devam ettiriyorlar. Yani ilk on yıl sadece 'avangardizm'den ibaret değil. Deneyci araştırmacı damar, gelenekselci damar ve ikisinden de beslenen üçüncü bir damar aynı anda besliyor kurulmakta olan Sovyet sinemasını.) Hepsinin bir ortak özelliği var ama: Nabızları tarihle beraber atıyor, kabuklarına çekilmiş insanlar değiller, kaynayışla beraber kaynıyorlar.

Ekim Devrimi'nin katkılarından biri daha var karşımızda: Ekim Devrimi, demiş ve dedirtmiş oldu ki, uzmanlık, önemli ölçüde, bir yanılsamadır. Marx da erken tarihli metinlerinden birinde yazmıştı: "Zanaatkâr bilgeliğinin bir mücevheri olan 'herkes kendi bildiği işi yapsın' deyişi, bir saatçi olan Watt buhar makinesini,

63 Bazı okuyucular "neden hep erkekler?" diye sormuş olabilirler, hemen vurgulayayım: Ekim Devrimi sinema alanında bir sıçrama daha ortaya koyuyor elbette; kadınlar, başka ülke sinemalarında yalnızca oyunculuklarıyla sorumluluk alırken, Sovyet sineması kadın yönetmenler (Olga Preobrajenskaya, Esfir (Ester) Şub, Yuliya Solntseva – bir Avrupa festivalinde en iyi yönetmen ödülü alan ilk kadın yönetmen), kurgucular (Yelizaveta Svilova), kameramanlar (N. Tokarskaya) da yetiştirmeye başlıyor.

bir berber olan Arkwright yün örme makinesini ve bir kuyumcu olan Fulton da buharlı vapuru icat ettiği anda bir saçmalık haline geldi." İşbölümünün yarattığı "belli bir görevi üstlenen işçi" kavramının yerini "her yönüyle gelişen birey alacaktı."[64]

Belirli bir alanda yoğunlaşmanın ve uzun yıllara yayılan bir çalışmanın, deneyim ve bilgi birikimi anlamında, uğraşının yasalarını bilmek (ve aşabilmek) doğrultusundaki katkıları elbette tartışılmaz. Ancak bizim ele aldığımız konu çerçevesinde, merak ve heyecanla yaşanan toplumsal ve siyasal deneyimin, en az ilgili alanda alınan eğitim kadar önemli olduğu, bunun da ötesinde tarihin çağrısına kulak vermenin, yani Nâzım'ın dediği çerçevede, "gideni ve gelmekte olanı anlamak" bahtiyarlığına ulaşmanın damga vurduğu durumlar ve formasyonlarla karşı karşıyayız. Her biri çok çeşitli branşlardan insanlar, çok zengin ve alabildiğine siyasal bir yaşam deneyimiyle yüklü olarak bir kez sinemaya yöneldikten sonra artık çok çalışarak, çok düşünerek, çok araştırarak, çok tartışarak ve üreterek geliştiriyorlar kendilerini.[65] Akıl ve yüreklerinde Ekim Devrimi var, ona en uygun, en coşkulu, en doğrudan katkıyı yapabilmek tüm amaçları...

İkinci konu, bu son cümleyle ilişkili olarak "adanma/bağlanma ve yaratım özgürlüğü" konusu...

Lunaçarskiy, daha önce de andığım "Sinemanın Görevleri" yazısında sinemaya eğitsel anlamda önemli misyonlar

64 K, Marx ve F. Engels, *Alman İdeolojisi*'nden aktaran E. H. Carr, "Bolşevik Ütopya", *1917: Öncesi ve Sonrası*, içinde, s.97.

65 Şu kendini geliştirme meselesi önemli: sanat tarihinde –benim görebildiğim kadarıyla- alanı ve ne yaptığı konusunda bu kadar gelişkin bir özbilince sahip sanatçı kümelenmesine pek rastlanmaz. Sovyet sanatçıları, bu açıdan parmak ısırtan bir düzeydeler. Hepsi mi öyleydi, bilemiyorum tabii ama Eyzenşteyn'den Pudovkin'e, Vertov'dan Romm'a, yazdıkları, söyledikleri, yaptıkları, halen ufuk açan, düşünmeye kışkırtan, hiç eskimeyen ve bu çağın bile ilerisinden konuşan, post-modernci sinema "kuramcılarının" yanlarına bile yaklaşamayacağı çözümlemeler ve yaklaşımlarla kaynıyor. 1935'teki Parti Sinema Konferansı'nda Davjenko'nun salondaki Eyzenşteyn'e dönük olarak söylediği "onun kadar bilseydim, ölürdüm," ifadesinin anlattığı şey aslında sadece Eyzenşteyn'e ilişkin bir durum değil. (Davjenko Eyzenşteyn'e "yeter artık, haydi film çek," demek için söylüyor bunu. Bu konferansın biraz arkasından, Aleksandr Nevskiy filmi geliyor... Yani sadece entelektüel bir ilgi değil, tarihsel ve toplumsal sorumluluğunu derinden hisseden bir sanatçının derinliğidir bu.)

biçiyor, "insanlığın kültürel tarihi, (...) Fransız Devrimi'nden Ekim Devrimi'ne kadar politik tarihi, (...) bilim tarihini, yüksek kültürün tarihini"[66] anlatma konusunda elini taşın altına koyması gerektiğini düşünüyordu. Bunların ötesinde, sinemanın, Sovyetler Birliği'ndeki tüm diğer sanat dallarında olduğu gibi, politik açıdan izleyicisini donatması, onda, güncellik ve tarihsellik boyutlarını içerecek şekilde Ekim Devrimi'ne ve Sovyet ülkesine heyecanla bağlanacağı bir bilinç uyandırması beklendiğini de biliyoruz. Andığımız (ve anmadığımız) yönetmenlerin tamamı bu anlamda sorumluluk üstlenmiş yaratıcılar ve filmler de bu bağlamda üretilmiş filmler: Potemkin Zırhlısı 1905'in yirminci yıldönümü için yapılmıştı, Ana (Pudovkin) da aynı bağlama oturuyordu; Ekim (Eyzenşteyn), St. Petersburg'un Sonu (Pudovkin), Romanov Hanedanının Sonu (Şub), SVD (Kozintsev ve Trauberg), Ekim Devrimi'nin onuncu yıldönümü için "talep edilen" filmlerdi. Genel Çizgi ya da Eski ile Yeni (Eyzenşteyn), Ivan (Davjenko), Donbas Senfonisi (Vertov), kolektivizasyon ve Beş Yıllık Plan perspektifinin doğrudan ürünüydü. 1930'lar, yine belirli bir tarih bilinci şekillendirmek üzere, Devrim ve İç Savaş dönemini işleyen pek çok yapıma sahne olmuştu (Cephanelik–Davjenko; Kırk Birinci-Protazanov; Kenar Mahalle–Barnet; Çapayev–Vasili Kardeşler; Maksim'in Gençliği–Kozintsev; vb.). Aleksandr Nevskiy, Korkunç İvan (her ikisi de Eyzenşteyn'in), Traktörcüler – Privyev, İspanya (Şub), yükselen faşizmle ve ufuktaki Nazizmle hesaplaşma gündeminin ürünleriydi. Sinegöz, Haydi Sovyet!, Dünyanın Altıda Biri (hepsi Vertov'un), Şeytan Tekeri (Kozinsev ve Trauberg), İmparatorluktan Parçalar (Ermler), Prostitutka (Freylih), Yatak ve Divan (Room), Tek Başına (Kozintsev ve Trauberg), Kadının Dünyası (Dzigan), hep gündelik yaşam, Devrim'in toplumda yarattığı dönüşümler ve ortaya çıkan yeni sorunlar üzerine filmlerdi. Tam da bu sorunların üstüne giden, bunlar üzerine kafa yoran, izleyicisini de kafa yormaya davet eden filmler... Savaş zamanı yapılan filmler de keza, kendi güncelliklerinin meselelerini, tarihsel ve politik bir bağlam içine oturtarak ele alan yapımlardı, Maşenka

[66] Anatoli Lunacharsky, "The tasks of (...)", I. Christie – R. Taylor, *Film Factory (...)*, içinde, s.46-49.

–Rayzman; Kutuzov-Petrov, Gökkuşağı–Donskoy, (...). Yani bu şu demek oluyor ki, Sovyet sinemacısı, kendi güncelliği ile çok canlı bir ilişki halindeydi ve olup biten her şey, yaratım süreçlerinin onsuz olmaz tonu olarak, kendi "kişisel" meselesiydi aynı zamanda! Politik açıdan önemsediği her konuda söz söyleyebilir, tartışabilir, film yapabilirdi... Kurulmakta olan yepyeni bir toplum ve yaşam biçiminde "kişisel" olan, sosyalizm için katkı yapma tercihinde bulunmak ya da bulunmamakta düğümleniyordu ve istisnasız hepsi ilkini "tercih etmişlerdi."

Zamanında Puşkin için söylenmiş bir söz geliyor aklıma: Çağdaşı ve dostu Leh şair Mickiewicz, "Dünya politikasına ve ülkesinin iç politikasına ilişkin yargılarını dinlerken, onun, yaşamını toplumsal alanda çalışmaya adamış ve her gün bütün parlamentoların raporlarını okuyan bir insan olduğunu düşünmek mümkündü,"[67] demiş. Puşkin'den örnek verdim çünkü bu tavır ve yaklaşım, yani çağını şiddetle merak edip anlama çabası ve de çağını eşitliğe, özgürlüğe, kardeşliğe doğru taşıma mücadelesi (Aydınlanma düşüncesinin mirasçısı Puşkin'in Dekabristlere dönük sempatisi iyi bilinir), aslında sanata ve insanlığa dünya ölçeğinde katkı yapabilen sanatçıların büyük kısmının ortak noktalarındandır. Sovyet sinemasında ilk kuşak sanatçı profili, bu açıdan Puşkin'le "aynı soydan"dır. Coğrafi ve ırksal olarak değil; sanatlarını, nesnelliği ve kendilerini kavrayışları açısından...

Bu iki nokta, yani akademizmden uzakta biçimlenen formasyon ve bu formasyonun tarihe kulak veren politik kimlik sayesinde dönüşüp daha ileri bir noktadan hareketine devam etmesi, konumuz açısından altını çizmemiz gereken noktalar.

Öznellik, içinde bulunduğu koşullara müdahale etmek ihtiyacı üzerine harekete geçiyor, kendini, nesnellik kavrayışı ile tarih ve güncellik içinde bir yere oturtuyor, kendine görev biçiyor, odaklanıyor ve hareketine daha ileri bir düzeyde devam ediyor.

Ekim'in yüzüncü yılında dikkat çekeceğimiz en önemli meselelerden birinin bu olduğuna inanıyorum.

Bu kuşağın formasyon kazanma sürecini, şöyle bir akış olarak

67 A. Mickiewicz'den aktaran, Ataol Behramoğlu, *Rus Edebiyatının Öğrettiği*, Evrensel, 2008, s.88.

da ifade edebiliriz:

Arayış, öfke, yıkıcılık, kuruculuk.

Arayış yerine kabuğuna çekilme, öfke yerine kayıtsızlık, yıkıcılık yerine tutuculuk, kuruculuk yerine benmerkezcilik doğrultusunda tutum takınanlar, şu aşamada konumuz değil. Tarihi yapanlar bu iki tutumdan ilkini takınmış olanlardı. Ve biz onları anlamaya çalışıyoruz:

Yosif Heifitz'in 1960 tarihli o su gibi duru Çehov uyarlamasındaki (Küçük Köpekli Kadın, 1889) kadın karakter "(...) içim içimi kemiriyordu. Bir şeyler istiyordu canım. 'Bizden iyi yaşayanlar da var elbette, diyordum kendi kendime. Daha ilginç bir hayatım olsun istiyordum. Hep düşünüyordum... Siz anlayamazsınız bu duyguyu. Yemin ederim, kendimi tutamaz olmuştum," diyordu, "inanın, inanın bana, yalvarıyorum... Dürüst, temiz bir hayatım olsun istiyorum. (...) Ama ne yaptığımı kendim de bilmiyorum."[68] Mark Donskoy'un, 2. Savaş'ın, diğer adıyla Anayurt Savunması'nın en hararetli dönemlerinden birinin göbeğinde çektiği, 1943 tarihli filmi "Gökkuşağı" ise bir eski Ukrayna halk şarkısıyla başlıyor: "Ah, canımın içi! Güzel bir hayatı nasıl da istiyorsun; haydi, o zaman onun için mücadele et!" (Faşizmin işgaline uğrayan bir halka başka ne denebilirdi ki?)

1890'larda veya 1905 öncesi doğan bu Ekim Devrimi'nin ilk kuşak sanatçılarını, Sergey Yutkeviç'in hoş ifadesiyle "devrimin delikanlı sanatçıları"nı[69], bu iki ufkun belirlediğini düşünüyorum. Çocukluklarını ve ilk gençliklerini yaşadıkları dünya onları değil tatmin etmek, o dünyadan kurtulmanın yollarını aramaya taşıyordu. Bolşevikler ise "haydi onun için mücadele et!" çağrısının somut karşılığıydı. (Yaşamı sermaye düzenince işgale uğrayan bir insanlığa başka ne denebilirdi ki?)

Bu konuyu biraz deşmekte fayda var. Dünyanın mevcut halinden kurtulmayı arzulayan tek küme Rusya'daki aydınlar değildi elbette. Diğerleri ne yapıyordu bu sırada?

---

68 Repliği, öykünün kendisinden aktardım: Anton Çehov, *Köpeğiyle Dolaşan Kadın, Otuz Yedi Seçme Öykü*, çev.: Ergin Altay, İş Bankası, s.135.

69 Sergey Yutkeviç, "Devrimin Delikanlı Sanatçıları", Jean Luda Schnitzer - Marcel Martin, *Devrim Sineması*, çev.: Osman Akınhay, Öteki, 1993, içinde, s.13-56.

Aynı dönemin, yani 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başının Avrupa aydını, aynı tarihsel kesitte benzer duyguları ve düşünceleri paylaşıyordu: Sanat tarihinde "ekspresyonizm/dışavurumculuk" olarak adlandırılan kırılma (veya sıçrama) tam da "tatmin etmeyen eski dünya"nın ifadesiydi. Her şey, özellikle sanatlar alanında, sorgulanıyor, reddediliyor ve yerle bir ediliyordu. Kapitalizm, emperyalizme dönüşmekteydi ve vaat edebileceği bir şey kalmamıştı: Tüm yaşam, yoğun bir şekilde metalaşıyor ve burjuva devrimleri çağında değeri zirveye çıkan, yaşama anlam katan "birey" hızla acizleşiyor, toplumsal yaşama müdahil olamıyor, edilgen, atıl bir alanda yaşamaya itiliyordu. Yüceltilen o bireyin, aslında bir toplumsal sınıfın üyesi olduğunu ortaya çıkarmıştı Marksizm.[70] Hem umutsuzluk hem öfke vardı gündemde. Benjamin'in ifadesiyle "uslu bir eşek gibi"[71] bu hayatın peşine takılmak istemiyordu sanatçılar. Özgürlüğü arıyorlardı, isyan ediyorlardı. Her türlü bunalımda, demişti Lunaçarskiy, dış koşullar ve iç mutluluk arzusu arasındaki çatışma ne kadar ağırlaşır, dayanılmazlaşırsa, bunalım da o kadar güçlü hissedilir ve dışa vurulur; eklemişti bir de: "Bir insanın bilincinde gelişen iç mutluluk arzusu, törpülenmiş, güzel, akılcı bir yaşantının belki de belirsiz ideali - (...) belirli ölçüde onları tümüyle çöküşten, solup gitmekten ve yaratmayı bırakmaktan kurtardı."[72] Nâzım'ın dediği gibi, umutsuz yaşanmıyor... Gerilim yüklü dünyada çıkış aranıyordu. Sanatçı kümelenmeleri birbiri ardına manifestolar yayınlıyordu. Farklı bir bağlamı da olsa, Carr'ın döneme ilişkin bir tespiti önemli: "20. yüzyılın başına gelindiğinde bireysel üretici nadir rastlanan ve ikincil bir fenomen haline gelmişti; sıradan bireyin haklarını kullanabilmesinin, hatta seçtiği mesleği sürdürebilmesinin tek yolu elverişli gruplara katılıp onların yazılı ya da yazılı olmayan kural ve anlaşmalarına uymasından

70 E. H. Carr, *The Soviet Impact on the Western World*, The Macmillan Company, 1947, s.92.

71 Walter Benjamin, "Gerçeküstücülük: Avrupa Aydınının Son Fotoğrafı", *Son Bakışta Aşk - Walter Benjamin'den Seçme Yazılar* içinde, çev.: Nurdan Gürbilek, Sabir Yücesoy, Metis, 1993, s.163.

72 Anatoli Lunaçarski, "Çaykovski ve Bugün" (1928), *Miras* içinde, çev.: İsmail Yarkın, M. Ali İnci, İnter, 2001, s.72.

geçiyordu."[73] Bu tespiti, bu bir araya gelişlerin, kümelenmelerin nesnel, ekonomi-politik temeli olarak kavramak ufuk açıcı olacaktır. Bu ekonomi-politik temelin üzerinde yükselen mantık için ise, şu yaklaşım değerli: Modernist olarak adlandırılan dönem boyunca sanatçılar, fotoğraf, sinema, radyo, televizyon, çoğaltma ve kayıt sistemleri karşısında bir savunma mekanizması oluşturuyorlardı, diyor Raymond Williams, manifestolarla bir araya gelmek, bu anlamda kendilerinin farkına varmaları ve kendilerini duyurmalarının bir aracı haline gelmişti: "Fütüristler, İmgeciler, Sürrealistler, Kübistler, Vortisistler, Formalistler ve Konstrüktivistler, her biri kendi tutkulu ve tepeden bakan görüşleriyle yeniye ulaştıklarını ilan ediyor, bu yenilikçi buluşlarının 'katılaşmış ortodoksilere' dönüşmesine engel olacak şekilde sapmalar halinde aynı hızla bölünüyorlar, birliktelikleri dağılıyordu."[74] İlk etapta, Williams'ın da söylediği gibi, bir tür savunma dürtüsü, kendi konumunu ilan ediş çabalarıydı bunlar. Kapitalist metropolün sunduğu yaşam, eskiyi dağıtıyor, dağılanları farklı düzlemlerde bir araya gelmeye zorluyor, bir araya geleni tekrar dağıtıyordu. Bu bir araya gelişler daha ziyade siyasal bir hedefi olmayan tavır alışlar, kültürel reddiyeciliklerdi. Bu öbeklerin bazılarının siyasallaşmaları yine onlara ebelik eden sermaye düzeni ve burjuvazi eliyle gerçekleşmişti: "Fazlasıyla düşünsel bir tavrın devrimci bir muhalefete dönüşmesinde burjuvazinin radikal zihinsel özgürlüğün tüm biçimlerine beslediği düşmanlık başrolü oynadı."[75] Bu düşmanlık, bu öbeklerin kimilerini sola itmişti. Ancak çoğunlukla örgütlü siyasal mücadeleden uzak duran bu grupların üyeleri, Benjamin'in ifadesiyle en fazla "sol burjuvalık" konumuna ulaşabiliyorlardı. Siyasal ve ideolojik krizlerin eşlik ettiği bu tutumlar, dinamizm de diyebiliriz, özgürlük arayışı da, nereye ulaştı? Benjamin "(...) bu özgürlük deneyimini (...) devrimin kurucu yönüyle kaynaştırabildiler mi? Kısacası, isyanı devrime bağlayabildiler mi?"[76] diye soruyordu. Yanıtı Williams veriyor: "hızla burjuva karşıtı duruşlarını yitirdiler ve yeni

73 Carr, *The Soviet Impact (...)*, s.92.

74 Raymond Williams, "When was Modernism?", *The Politics of Modernism* içinde, Verso, 1993, s. 33.

75 Benjamin, *agm.*, s.162.

76 Benjamin, *agm.*, s.165.

uluslararası kapitalizmle konforlu bir bütünleşmeye kavuştular."[77]

Niye böyle olmuştu? Ya da şöyle soralım: Yukarıda benzer duygu ve düşünceleri paylaştıklarını vurguladığım Rusya coğrafyasındaki sanatçılar nasıl olmuştu da düzenle bütünleşme ihtimalini aşıp, yeni bir dünyayı kurma çabasının saflarına katılabilmişlerdi? Ne olmuştu da ardı arkası kesilmeyen ve birbirini takip eden dağılma ve birleşme döngüsünden çıkabilmişler, bir safta toplanabilmişlerdi? Bunun için Eyzenşteyn'den yardım alabiliriz. Çok önemsediği edebiyatçı James Joyce üzerine yazdıklarında şunları söylüyor:

"Joyce'un yapıtında erişilen etki zaman zaman şaşırtıcı ölçülere varır; ne var ki bunun bedeli, yazınsal söylemin temellerinin tümüyle çöküşü, doğrudan doğruya yazınsal yöntemin tümüyle dağılışıdır; çünkü sıradan okur için metin, bir "abrakadabra"ya dönüşür. Bu noktada Joyce kapitalizmin emperyalist aşamaya girmesiyle birlikte sanatta en çok serpilip gelişen sözde "sol" eğilimlerin üzücü yazgısını paylaşır. Bu "solcu" sanatları, bu eğilimleri açısından incelersek, olayın oldukça tuhaf bir açıklamasını buluruz:

"Bir yanda, kurulu düzenin sürekliliğine kesin bir inanç, dolayısıyla insanın sınırlılığına bir inanç vardır. Öte yandan, söz konusu sanatlar kendi sınırlarının ötesine adım atma gereksinimi duyarlar. Bu durum çoğunlukla bir patlamaya yol açar; ama bu patlama dışarıya doğru, sanatın çerçevesini genişletmeye doğru değil -böyle bir şey ancak bu sanatın içeriğinin emperyalizme karşı ve ileriye dönük bir yönde geliştirilmesiyle olabilir- içeriye doğru, sanatların içeriğine doğru değil araçlarına doğrudur. Patlama yaratıcı ve ilerletici değil, yıkıcıdır.

"Tarihin ilerici kesimiyle birleşmeye karar veremeyen, böylece kendilerini mahkûm eden sanatçıların durumu budur. Bu sanatçılar, kafalarını duvara vururlarsa, kendi olanaklarının tavanı deleceğini sanan insanlara benzerler. Oysa gelişmeyi sonuna dek benimseyen, kendi sanatlarının yazgısını her zaman gelişmenin yazgısına bağlayan sanatçıların yazgısı ne kadar parlaktır. Fütürist bir ozanken, kendini çağımızın en büyük ozanı yapan yola giren Mayakovskiy'nin öyküsü böyledir. Yapıtlarında kimi biçimcilik

77 Williams, *agm.*, s.35.

depreşmelerine karşın, gelişmeye açık dürüstlüklerini lekelememiş öbür sanatçıların öyküsü de böyledir. Yaratıcılar için tek yol, tek çıkış budur."[78]

Yormuş olabilirim elbette ama dinlendireceğim şimdi, bu kısma başlarkenki alıntıları yeniden paylaşarak: Anna Sergeyevna, Küçük Köpekli Kadın "(...) Daha ilginç bir hayatım olsun istiyordum. Hep düşünüyordum... Siz anlayamazsınız bu duyguyu. Yemin ederim, kendimi tutamaz olmuştum," diyordu, "inanın, inanın bana, yalvarıyorum... Dürüst, temiz bir hayatım olsun istiyorum."

78 Sergey M. Eisenstein, "Başarı (Gurur)", *Film Biçimi*, s. 249, 250. Bu kitabın ve *Film Duyumu*'nun çevirileriyle ilgili, aslında Türkçedeki sinema yazınının büyük kısmı için geçerli bir sorundan bahsetmenin yeri: Burada aktardığım metinde kimi kelime karşılıklarını değiştirdim (örneğin "anamalcılık" değil de "kapitalizm" olarak yazdım). Özellikle Eyzenşteyn'in, çevrilmeleri önemli bir katkı olan bu iki kitabı, bir taraftan da çevirilerinin kurbanı olmuş durumdalar. Sinemayla ilgilenen hemen her insanın kütüphanesinde yer alıp, neredeyse hiç okunmuyorlar: Teknik, estetik, sanatsal kavramların çok dağınık olduğu bir evrede Türkçeleştirme çabasında zaman zaman sansür vb. uygulamalardan sıyrılabilmek veya kovuşturmalardan uzak kalabilmek, zaman zaman Türkçeleştirme çabasını uç bir yorumla zorlamak nedeniyle, neredeyse anlaşılması olanaksız bir hale getirilmiş. Ritüel için kuttören, diyalektik için eytişim, norm için düzgü, kadans için durgu, hem prototip hem arketip için ilkörnek, dinamizm için devimsel, perspektif için görünge, hem yapısal özellik hem kişisellik için ayrı ayrı kullanılan karakter kelimesi için her ikisinde de özyapı, sahne için görünçlük, sahne düzenlemesi (mizansen) için görünçlükleme ve daha bir sürü kelime veya kavram için verilen bir sürü karşılık, okumayı ve anlamayı inanılmaz derecede verimsizleştiriyor. Özön'ün çok önemli çabasını ve emeğini değersizleştirmek haddimiz olmamakla birlikte, kitapların yeniden çevrilmesinin acil bir gereksinim olduğunu da belirtmeliyim. Bu tür sıkıntıları bu yazıya da taşımamak için, yazı boyunca özellikle Film Biçimi'nden yaptığım alıntılarda, Jay Leyda'nın yayına hazırladığı Film Form: Essays on Film Theory (Harvest / HBJ, 1977) kitabıyla karşılaştırma yaparak bazı kelimeleri değiştirdim. Yine de Nijat Özön'e borcumuz çok büyük elbette... Çeviri konusunu açmışken bir örnek daha vereyim: Schnitzer ve Martin imzalı derleme Devrim Sineması da Türkçeye kazandırılmış, Osman Akınhay'a teşekkürü borç bildiğimiz değerli kitaplardan. Kitapta iki yerde, avangard denemeler yapan kimi tiyatro topluluğu üyelerinin kimi oyunlarda "ceplerindeki krakerleri" izleyicilerin oturdukları koltukların altına atarak veya sallanan iplerin ucuna bağlı krakerleri izleyicilere doğru savurarak onları ürkütüp şaşırttıklarından bahsediliyor. Kendi kendime, krakerle nasıl korkutuyorlar acaba, derken uyandım, cracker, çata-pat da demek İngilizcede. Bunu fark edince, avangard tiyatrocuların izleyicilere kraker atarak onları ürkütmeye çalışacak kadar uçuk olmadıklarını fark edince, rahatladım...'

"Gökkuşağı" filmindeki halk şarkısı da şunu: "Ah, canımın içi! Güzel bir hayatı nasıl da istiyorsun; haydi, o zaman onun için mücadele et!"

Bolşevikler, işte bunu kattı kendi çağdaşı genç aydınlara ve aydın adaylarına: Sosyalist devrim, sosyalist iktidar hedefiyle, düzenin sürekliliğine ve insanın sınırlılığına olan köhnemiş inancı yerle bir ettiler, kendi sınırlarının ötesine adım atma gereksinimi duyan sanatçıları, tekrar tekrar dağılmamak üzere örgütlenmek, düzenin dışına ve giderek karşısına doğru adım atmak için cesaretlendirdiler. Avrupa aydınının, kendisi uzlaşmadığını düşünse de düzenle konformist bir şekilde bütünleşmesine yol açan da tersinden aynı dinamikti: Kendilerine düzenin dışını gösteren ve özgüven veren bir politik öznenin yokluğu...

Ekim'in sinemacıları bu adımı attıktan sonra, bu bölümün girişindeki anekdotlara açılan bir yolu döşemiş oldular. Hepsi Vakulinçuk'un, Potemkin Zırhlısı'nın öldürülen denizcisinin öfkesini kuşanmıştı ve isyanlarını devrime taşıyabildiler.

Vakulinçuk'un öfkesi mi?

Kurtlu et yedirilmesine isyan etmişti. Hani 2017 yılında, memleketin birinde, "canım devlet kuru fasulye mi pişirir?" denerek yemek hizmetleri özelleştirilen bir orduda askerlik yapan erata yedirilip de yüzlercesini hastanelik eden yemekler gibi...

I.III. Avangard'dan Sosyalist Gerçekçilik'e (mi?):

Ekim Devrimi'nin sinema bağlamında nesnelliğin ve öznelliğin dönüşümü açısından neler kattığını da biraz kurcalamış olduk. Ancak orada başlayıp bitmiyor işler... Sonrası da var.

"Sonrası" pek çok tartışma ile yüklü.

Devrim oldu, sosyalizm iktidara geldi. Biraz sonra, dünya da Sovyetler Birliği de yeniden fokurdamaya başladı. 1929'da büyük bir iktisadi bunalım yaşandı. Sovyetler Birliği bunu ucuz atlatmıştı, zira planlı ekonomiye geçilmişti. Ancak başta Avrupa olmak üzere, bu defa faşizmin sesi çıkmaya başlamıştı. E zaten öncesi 1905 Devrimi'ydi, Birinci Dünya Savaşı'ndan çıkılmıştı, Ekim Devrimi olmuştu, iç savaş yaşanmıştı, kıtlıklar, açlıklar, NEP'le boğulmaktan kurtulmaya çalışmıştı zaten genç sosyalizm... Hiç durulmayacak mı ortalık?

Sovyetler Birliği ucuz atlatmıştı dedim ama hayatın gerçekleri pek öyle değil. Yani sükûnet içinde yaşanmadı o zorlu dönemi atlatma işi...

Eski ile yeninin kavgası bir şekilde sürüyordu, bir sürü Sovyet sinemacısı, bunu anlattı bir sürü filmde. "Ama," diyordu bazıları, "o eski filmlerin tadı yok mu ne bunlarda? Öbürleri daha avangard, daha çarpıcıydı..." Sonra "tek ülkede sosyalizmi kurmaya kalkışmaktan oluyor bunlar hep" lafları gelmeye başladı. Tek ülke, tek parti, tek lider ve giderek bunlara kılıf uydurmak işlevi yüklendiği iddia edilen bir tek sanat kavrayışı (...), laflar böyle devam etti.

Ekim'in ülkesi bir şeye dönüşüyordu da neye dönüşüyordu acaba? Sineması da dönüşmüştü ama neye dönüşmüştü? Eleştirileri yapanların eleştirileri, perspektifleri doğru muydu?

Bu bölümde biraz bu alanlarda gezineceğiz.

Bir anılar demeti ile çıkıyoruz yola. Bu yazı için tanıklıklarından gerçekten yararlandığım Herbert Marshall'dan kimi notlar aktararak başlıyorum:

H. Marshall, sinema heveslisi bir işçi çocuğu, İngiliz işçi sınıfının bir üyesi yani... Bir dönem, İngiliz belgesel okulunun önemli figürlerinde John Grierson'a da asistanlık yapıyor. 1929'da Almanya'nın Stuttgart kentinde düzenlenen Avangard Film ve Fotoğraf Festivali'ni izlemeye gittiğinde ilk defa Sovyet filmleri ile karşılaşıyor, Vertov'un filmlerini izliyor ve kendisiyle tanışıyor. İzlediklerinden çok etkileniyor. Ardından, yine aynı yıl Londra Film Derneği'nin düzenlediği Amatör Film Festivali'nde kendi film ve fotoğraf çalışmalarıyla iki ödül alıyor. O esnada VOKS'un[79] bültenine rastlıyor: Dünyada mevcut tek sinema okulundan haberi oluyor: GIK.[80] Ekim Devrimi ardından Lenin'in kararnamesiyle kurulan dünyanın ilk sinema okulundan ve önde gelen Sovyet yönetmenlerinin bu okulda hocalık yaptığından... Aynı dönemlerde,

---

79 Adı Rusça Vsyesoyuznoy Obşçestvo Kulturnoy Svyazi s Zagranitsey kelimelerinin baş harflerinden oluşan Tüm Birlik Yabancı Ülkelerle Kültürel İlişkiler Derneği, 1925 yılında kuruluyor ve Sovyetler Birliği'nin diğer ülkelerle kültürel ilişkilerini geliştirmeyi amaçlıyor.

80 Bu sinema okulunun anlamı ve serüveni için Sergey Mihayloviç Eyzenşteyn'in çok değerli bir yazısının meraklısınca mutlaka okunmasını öneririm: Sergey M. Eisenstein, "GTK-GIK-VGIK: Geçmiş-Günümüz-Gelecek", *Sinema Sanatı* içinde, Payel, çev.: Nilgün Şarman, 1993, s.65-74.

Pudovkin de İngiltere'ye geliyor (gösterimlerinde neler yaşandığından bahsetmiştim daha önce). Marshall, heyecanla bu gösterimlere katılıyor ve bir gösterimin ardından yapılan bir söyleşi sonrası Pudovkin'le tanışıyor. Pudovkin "büyük bir dostlukla" yaklaşıyor kendisine. Moskova'da okumanın mümkün olup olmadığını soruyor Marshall bu görüşmede. Pudovkin, daha önce Batı'dan hiç öğrenci almadıklarını, olup olmayacağını araştıracağını söylüyor ve ayrılıyorlar.

Heyecanlı bir bekleyişle geçen aylar sonra, VOKS'un Anglo-Amerikan Seksiyonu'ndan bir mektup alıyor: Mektup, Pera Attaşeva'dan, Eyzenşteyn'in asistanı ve ilerideki eşi.... "Mektup hayatımı değiştirdi..." diye yazıyor Marshall. "Moskova, Leningrad Bulvarı'nda bulunan Devlet Sinematografi Enstitüsü, Profesör V. Pudovkin'in tavsiyesine binaen, Herbert Marshall'ı Yönetmenlik Fakültesi'ne öğrenci olarak kabul edecektir," yazıyor mektupta.

Moskova'ya vardığında, Pudovkin ve bir GIK mezunu olan, İngilizce de bilen Stepanov ile bir görüşme yapıyorlar. Sanatsal yeterliliğini anlamaya çalışıyorlar ve elbette kişisel ve politik konulara da giriliyor. Bir öyküyü senaryolaştırması isteniyor, vs. Sonuçta Pudovkin ve Stepanov ilgili kurula olur veriyorlar. Ardından Enstitü'deki Komünist Parti sekreteriyle görüşüyor Marshall. Sekreter, Savitskiy adlı bir "eski Bolşevik", Kızılordu Süvari Birliği eski komutanlarından, İç Savaş'ta başından yaralanmış, yüzü gözü sıyrıklarla dolu. Bellinde tabancası, Marshall'a soruyor Savitskiy:

"Adın? Mesleğin? Toplumsal konumun? Kökenin?" Stepanov tercümanlık ediyor görüşmede; bu soruların, babasının bir proleter mi, yoksa beyaz yakalı bir işçi mi olduğunu anlamayı amaçladığını söylüyor. "İşçi," diyor Marshall. Ardından (Marshall 'kurşun sıkar gibi sordu' diye anlatıyor,) "Baban ne iş yapıyor gerçekten?" diye bir daha soruyor Savitskiy. "Duvarcı, tuğla duvar örüyor, iş bulabildiğinde tabii..." O an her şey değişti, diye anlatıyor Marshall, "Savitskiy kıkırdadı, birden elimi yakaladı, kıracak gibi sıktı ve "Horoşo. Pervoy kategoriy!" (Güzel. Birinci kategori!) dedi." Stepanov "bu kabul edildin, anlamına geliyor," diyor, "birinci kategori demek; Biraz daha fazla yiyecek alacaksın, ulaşımını, konaklamanı, kültürel etkinliklerden yararlanmanı daha ucuza sağlayacaksın, cep harçlığın da olacak."

Marshall ile Savitskiy dost da olmuşlar kısa süre içinde. Savitskiy kendisi istemiş Enstitü'de çalışmayı, diye anlatıyor Marshall, Kızılordu'dan malûlen ayrıldıktan sonra. Pudovkin'in kimi filmlerinde oyunculuk da yapmış, "çok özgün bir tipi vardı," diye hatırlıyor Marshall. Sık sık evine davet eder olmuş Marshall'ı; Birinci Beş Yıllık Plan döneminde, yiyecek konusunda sıkıntılar baş gösterdiğinde, Marshall'a destek de atarmış Savitskiy, kendine tahsis edilen tayınını paylaşırmış Marshall'la (...) 1983 yılında yayınlanan bu anlatımlarında; "Fazla yiyecek alıyordu çünkü parti sekreteri olduğu için imtiyazlıydı," diye yazıyor. E seninle paylaşıyordu ya iki lokma şeyi? Ne acayip bir değerlendirme bu şimdi... Neyse, devam edelim...

Okuldan sonra İngiltere'ye dönüyor Marshall. Uzunca bir süre Sovyet filmlerinin İngiltere'deki gösterimlerini organize etmekle de uğraşıyor, bilahare tiyatro yönetmenliği, yazarlık da yapıyor.

Yıllar sonra, 1949 yılında, Paris'te düzenlenen Dünya Barış Konferansı'na Pudovkin'in de katılacağını duyunca, onunla görüşebilmek için elinden geleni yapmış. Çünkü "kolay değil"miş: "KGB muhafızları Sovyet yurttaşlarını kuşatma altına alırdı, Stalin tiranlığının en koyu zamanları" imiş o zamanlar. Üstelik Büyük Britanya Komünist Partisi ile de takışmış bu çabası sırasında; biliyormuş ki bu konferans Komünist Partilerin bir cephe çalışmasıymış aslında ve partiden kendisine bir gözlemci kartı bile vermemişler konferansa katılması için... Ama o bir şekilde gitmiş. Aragon, Elsa (Lily Brik'in kardeşi), Paul Robeson, Picasso, (...) hep oradalarmış. Sovyet elçiliğinde görüşmeyi başaramamış; bir yolunu bulup Pudovkin'in en önemli Sovyet delegesi olarak bulunduğu konferans salonundaki platforma ulaşmış. Pudovkin her zamanki gibi dost canlısı bir şekilde yaklaşmış Marshall'a...

İki soru sormuş Pudovkin'e Marshall. Birini aktarıyor: "Bizim ilk karşılaştığımız günlerden beri ne oldu Sovyet sinemasına? Açık bir gerileme ve düşüş var, sadece nitelik olarak değil, nicelik olarak da. Yılda yüz adet oyunculu/kurmaca film yapmak yerine, on film planlamak! Bu nasıl olup da bir sanatsal gelişime temel olabilir? GIK'ten mezun olan bizim öğrencilerin film yapabilmek için ne şansı olacak ki?" Pudovkin'in "bütün söylediği, Stalin'in büyük, epik filmler yapılabilmesi için akılcı önerilerde bulunduğu,"

olmuşmuş, "Sayıca az ama nitelik olarak yüksek filmler." Karşılık vermiş Marshall: "Ama bu bir dağ sırasının sadece Everest ya da Mont Blanc türü birer zirveden ibaret olmasını istemek, başka hiçbir dağın, tepenin bile bulunmamasını arzulamak gibi bir şey!" Hatta Marx'tan alıntı da yapmış: Niteliğin, ancak niceliğin dönüşümü ile ortaya çıkabildiğini söylemiş... Pudovkin'se, parti hattının doğrulundan kuşku duymadığını söylemiş cevaben. Marshall şöyle bağlıyor görüşmeyi aktarışını: "Böyle söylerek, kendisinin ve Eyzenşteyn'in nice sıkıntılarla yetiştirdikleri tüm o yetenekli öğrencileri bir kenara atılmaya mahkûm etmiş oluyordu."[81]

İşte böyle...

Biraz uzunca aktardım ama kanaatim o ki, "avangard versus sosyalist gerçekçilik" tartışmasını yürütmek için pek güzel bir zemin ve materyal.

İngiltere'deki bir işçi çocuğuna dünyanın en önemli sinemacılarıyla aynı okulda bulunup eğitim alma olanağı tanıyan bir muazzamlığın değerlendiriliş biçimi ve düzeyi, açıkçası beni afallatıyor. Akıl alır gibi değil ama böyle... Kıt kanaat yaşayan, aldığı sınırlı tayını bir öğrenciyle paylaşan okul yöneticisi bir komünistin davranışını bile "imtiyazlılık"la açıklayabilen, yıllar sonra görüştüğü ustasına "hesap soran ve Marksizm dersi veren," acayip bir insan tipi... Bu tipin kavrayışı, yaşanan onca deneyimi hiçe sayarak görüngülerle ve üstelik de onları anlamaya çalışmadan uğraşmak anlamına geliyor bence; üstelik sorumsuzca, özensizce, birçok örnekte de ahlaksızca...

Burada mesele "nankörlük" değil. Çok derin, tarihsel, sınıfsal, siyasal ve ideolojik bir mesele, bir yarılmanın tezahürü bu...

İlk dönem Sovyet sinemasını, yaratım süreçlerine müthiş ilhamlar katan, 1930'larla birlikte bir kırılma yaşayıp iflah olmamacasına bozulan bir güzellik olarak değerlendirmek, 1930'lar ve sonrasının sinemasını da hiyerarşisinin her katmanında diktatörlük heveslilerinin bulunduğu, sanattan ve sinemadan, insanlıktan, kültürden nasibini almamışların idare edip baskıladığını düşünmek (öyle ya, onlara Marx'ı öğretecek kadar iyi biliyorlar ve onların göremedikleri bu durumları görecek kadar zekiler), yalnızca

81 Bu hikâyenin tamamı, Marshall, *age.*, s. 10-60.

Marshall'a özgü değil maalesef. Bu çalışma için okuduğum Türkçe ve İngilizce literatürün ezici bir çoğunluğu bu perspektiften yaklaşıyor.[82] (İtiraf etmeliyim, zaman zaman bitirebilmek için tahammül etmekte çok zorlandım bazı kitapları okurken! Çok yararlandım ama açıkçası hayatımda etmediğim küfürleri de ettim içimden, hatta bazen yüksek sesle...)

Böyle miydi? Bu gerçek olabilir mi?

Sovyet sineması, ilk yıllarında muhteşem eserler verip, 1930'lardan itibaren, ta ki Tarkovskiy adlı o "deha" çıkana kadar, ipe sapa gelmez filmlerden başka bir şey üretmedi mi? Murat Belge kafalı gericiliğin "literatüre kazandırdığı" kavrayışla, ortalığı maddi ve manevi anlamda pislik götürürken, kocaman cüsseli, güçlü kuvvetli, sadık, çalışkan erkek ve kadın işçilerin gösterildiği filmler mi üretildi neredeyse altmış yıl boyunca?

Ne zavallılık... Ne sefil bir "anlamama" gayreti ve ne rezalet! Ne büyük bir düşmanlık!

Kızgınlığımızı dizginleyip, devam edelim: Onların lanse ettiği gibi değil, hemen söyleyeyim. '30'larda da 2. Savaş sonrasında da önemli eserlere imza atan bir sinema var karşımızda. 2. Savaş sonrasını yazının son bölümüne bırakalım ve 1930'lara, şu "avangardın bitirildiği" söylenen yıllara bakalım önce.

1920'lerde, yani SSCB tarihi açısından önemli bir eşiğin daha atlandığı yıl olan 1928 – 1929 dönemi, kolektivizasyon ve Beş Yıllık Plan uygulamasının başlangıcının öncesinde, Eyzenşteyn Grev, Potemkin Zırhlısı, Ekim, Eski ve Yeni (ya da Genel Çizgi) filmlerini yapmış durumda. Bir taraftan yoğun olarak GIK-VGIK'de teorik çalışmalarına devam ediyor, öğretmenlik yapıyor. 1928

82 Şunu belirtmek gerek: 1991'e kadar Sovyet sineması üzerine İngilizce literatür oldukça sınırlıyken, 1991'den itibaren bariz bir patlama yaşanıyor. Çok büyük kısmı ya eski sosyalist ülke akademisyenleri ya da emperyalist metropol akademisyenleri olan bu literatürün yazarları, çoğunlukla bu ufku yeniden üreten incelemelere imza atmışlar. Belli ki birtakım "research center"lar teşvik etmiş bu alanın incelenmesini ve bu ufkun üretilmesini ve yeniden üretilmesini... Bu söylediklerimi bir tür paranoya olarak yorumlayacaklara ise, bu kadar saf olmamalarını salık verebilirim ancak. Değerli çalışmaları sakatlayan, kötürüm eden, değersizlerini de zaten çekilmez kılan bu ufka karşı Sovyet sinemasını savunmak ve birikime sahip çıkmak önemli bir görev olarak sinemacıları bekliyor.

sonlarında, kameraman Tisse ve yönetmen Aleksandrov ile birlikte, teknik gelişmeleri incelemek, dersler vermek, kimi film çalışmaları yapmak üzere önce Berlin'e, sonra Zürih'e, Londra'ya, Paris'e, sonra ABD'ye, sonra Meksika'ya gidip, '32'de geri gelecek... Pudovkin Ana, St. Petersburg'un Sonu, Asya Üzerindeki Fırtına filmlerini yapmış durumda. O da teorik çalışmalarına devam ediyor, diğerleriyle benzer amaçlarla Avrupa'da seyahatler yapıyor ve tabii çeşitli Sovyet filmlerinde oyunculuk kariyerini de sürdürüyor. Vertov Sine-Göz, Sine-Pravda, Dünyanın Altıda Biri, Haydi Sovyet! İleri!, On Birinci Yıl, Kameralı Adam filmlerini yapmış ve çalışmalarına devam ediyor, yurtdışı seyahatlerine çıkıyor. Davjenko, Ukrayna üçlemesi olarak nitelenen Zvenigora, Cephanelik, Toprak filmlerini yapmış durumda.

Bunların her biri sinema tarihine geçen çok önemli filmler.

Bu yaratıcıların ince ince dokudukları, günlerce, aylarca, yıllarca kafa yordukları, uğraştıkları, didindikleri bir mesai sonucu ortaya koydukları birikimi, iç tartışmalarını, bu tür bir yazıda ayrıntılı olarak aktarmak olanaksız. Evet, bu toplam birikim oluşurken bu yaratıcıların birbirleriyle polemikleri, çatışmaları, kavga gürültüleri de eksik olmuyor. Kurgu anlayışı, oyunculuk anlayışı, sinemayı edebiyattan-oyunculuktan-tiyatrodan arındırıp arındırmamak, sesin işlevi, pek çok konuda hem tartışıp hem de üretiyorlar. Buna da ayrıntılarıyla girmek olanaksız. Ama şu var: kafa göz yararak tartışıyorlar ve aynı amaca gönül vermenin sıcaklığıyla üretmeye devam ediyorlar.

Böylece, yeni bir çağda (emperyalizm ve kapitalizmden sosyalizme geçiş çağında), yeni bir toplumsal özün (sosyalizmin) ifadesini bulduğu, yeni bir sanat dalının kurucuları oldular: "Sinema gerçekten büyük bir sanat olarak eşsizdir; çünkü terimin en geniş anlamıyla sosyalizmin bir çocuğudur. Öbür sanatların ardında yüzyılların geleneği yer alır. Sinemanın tüm tarihinin kapsadığı yılların sayısı, öbür sanatların gelişmesinde yer alan yüzyılların sayısından daha azdır. Bununla birlikte işin en önemli yönü şudur: Genellikle sinemadan bir sanat olarak, daha sonra da öbür sanatlara yalnız eşit değil, aynı zamanda birçok yönden onlardan üstün bir sanat olarak söz edilmeye, ancak sosyalist sinemanın ortaya çıkışıyla birlikte başlandı. Her ne kadar sinemamızın tümüyle

serpilip gelişmesinden yıllarca önce, ülkemizde en büyük düşünürlerden kimileri sinemanın bütün sanatlar içinde en önemlisi ve yığınları etkileme bakımından en güçlülerinden biri olduğunu belirtmişlerse de, sınırlarımızın ötesindeki insanların sinemanın bir sanat olarak tiyatro, yazın ya da resim kadar ciddiye alınmasından söz açmaları için Sovyet filmlerinden oluşan bir yıldız kümesinin ortaya çıkmasını beklemek gerekmişti. Sinema ancak o zaman müzikholün, lunaparkın, hayvanat bahçesinin, korku tünellerinin düzeyinin üstüne çıkmış ve büyük sanatlar ailesi arasındaki yerini almıştı."[83]

Bu yıldızlar kümesi, biraz önce kimilerinin adlarını andığım filmler, tekil olarak değil ama bütün olarak, ne yapmıştı?

Yeni bir sanatın kurallarını tanımlamışlar[84], bunu da Devrim'i, kütlenin hareketini, muazzam bir dönüşümü anlatırken yapmışlardı. Devrimi kim yaptı? Nasıl yaptı? Ne yaşadı? Ne hissetti? Nasıl bir süreçten geçti? Şimdi hangi noktadayız? Geleceğimizde ne var? İstisnasız tüm bu filmlerde bu soruların damgası vardır. Lunaçarskiy'in "Özellikle mücadelenin yoğunlaştığı içinde bulunduğumuz dönemde, sinemayı proletaryanın karşı karşıya olduğu sanatsal ve sosyo-politik görevlerin üstesinden geleceği yüceliğe çıkarabilecek, burjuva sıradanlıklarının alışkanlık ve uğraşlarına bulaşmamış yeni işçi kadrolarına ihtiyacımız var," dediği kadrolardı bunlar. İlk bölümde bahsettiğim "eski birikim, yol, yordam ve kültürün yokluğunun avantaja dönüşmesi" bununla ilgiliydi. İlk sinema "terbiyelerini", ellerindeki materyali, izleyicilerinin dikkatini cezbedecek ve o dikkatin dağılmamasını sağlayacak şekilde, aklını alarak değil aklını açarak, ekonomik ve dinamik bir görsellikle sunmaları gereken ilk bölümde bahsettiğim ajit-trenlerde almışlardı. Çarpıcılık, dinamizm, hızlı, güçlü, derin bir etki, üslupları ve yaklaşımları farklı da olsa tüm bu ilk kuşak sinemacılarının ortak noktasıydı. Avangard yani öncü oluşları hem sinema alanında ilk kez böyle bir ifade biçimi geliştirmeye soyunan yaratıcılar olmalarından hem de bunu yeni bir toplumsallığın ifadesi

83 Sergey M. Eisenstein, "Başarı (Gurur)", *age.*, s.244.

84 Bu çabaları, Antik Yunan'daki doğa filozoflarının, Rönesans'ın bilim insanı ve sanatçıyı aynı kimlikte toplayan aydınlarının, Aydınlanmacılar'ın yaptıkları kadar önemli, onlarınkine benzer bir çabaydı.

olarak ortaya koymalarından kaynaklanıyordu. İç Savaş deneyimli bir ekoldü bu, alabildiğine politik ve kaçınılmaz olarak da deneyselciydiler. İster Moskova'daki stüdyolarda, ister ajit-trenlerin laboratuvar stüdyolarında, kadraj, hareket, kurgu çalışıyorlardı. Devrim en etkili nasıl ifade edilir? Eski ile yeni arasındaki muazzam fark ve dönüşüm en çarpıcı nasıl ifade edilir? İzleyici perdede izledikleriyle en canlı iletişimi hangi üslup boyunca kurar? Devrimi yapan kütlenin bir bileşeni olduğunu nasıl hisseder? İlk aşamanın soruları bunlardı. Bunların yanıtlarını aradılar, yarattılar. Arka arkaya gelen iki görüntünün kavram üretmesi meselesi, tipaj teorisi, çekiciliklerin kurgusu, (...) hep bu dönemde biçimlendi. Sadece sinema değil, dönemin tüm sanatlarında geçişlerin değil kütlesel lekelerin, zıtlıkların, güçlü duyguların, şiddetli bir dinamizmin ifade bulduğu rahatlıkla görülebilir: Büyük kopuşun sanatı ve sinemasıydı bu. Eskinin kıçına basıverilen tekmenin ve o tekmeyi basanların sineması... Yeni bir iktidarın kurulduğu ve bu iktidarın, cehalet başta olmak üzere, geri pek çok alışkanlığın ve kültürel biçimlenmenin sürdüğü, uluslararası ilişkiler açısından gerilim yüklü, çok yaşamsal iktisadi sorunların hüküm sürdüğü bir coğrafyada "yeni"yi "yeni bir toplumsal düzen" olarak kavrayanların sineması... Yıkmanın diyalektiğinin işlediği bir sinema...

Peki bu aşamadan sonra, sinema (veya diğer sanatlar) aynı şekilde yollarına devam edebilir miydi? Devrimin kendi maddi altyapısını ve ekonomisini güçlendirmeye soyunduğu, yeni kentler, barajlar, fabrikalar, okullar, hastaneler (...) kurduğu, tüm toplumun bu sıçramaya odaklanmasının yaşamsal önem taşıdığı, Sovyet işçisinin kentte de kırda da bu uğurda canını dişine takarak çalıştığı, toplumsal alışkanlıkların dönüşmeye başladığı, daha paylaşımcı, daha eşitlikçi, daha dayanışmacı bir yaşamın kurulmakta olduğu, zaman zaman hiç de hafife alınamayacak dirençlerle karşılaşılan bir evrede, sanatı da toplumu da artık bambaşka görevlerin beklediği bir dönemde, üslup olarak, biçim olarak, araçlar olarak, biçem olarak, aynı diyalektik işleyebilir miydi? Sinema yazınında avangarddan sosyalist gerçekçiliğe geçiş olarak adlandırılan dönüşüm (aslında sadece sinema değil Sovyetler Birliği'ndeki tüm sanat dalları için geçerli bir dönüşüm), bu zeminde kavranmalıdır. Artık "kurmanın diyalektiğinin" işlemesi gereken bir dönem başlamıştı

Sovyet toplumunun hayatında. Yeni bir toplumsal değerler sistemi oluşmaktaydı. Bu değerler sisteminin toplumsallaşması, yeniden-üretilmesi, yıkmanın diyalektiğinin eseri olamazdı.

Ajit-trenleri veya 1920'lerin sonlarında artık sine-tren haline gelen uygulamaları pek heyecanla ve sevinçle karşılayıp, sanatın demir üretimini, çelik üretimini, kömür üretimini konu etmenin nesinin heyecan verici olduğunu soran o kadar çok ki! Bunu sorgulayanlar (sorgulansın, kimse bir şey demiyor), o sine-trenlerin hangi rayların üstünde gittiğini, o rayların nerelere nasıl ulaştığını, o rayların üstünde giden tekerlerin, vagonların, lokomotiflerin nasıl üretildiğini umursamıyorlar! Buğday üretimini önemsemeyenler, o trenlerdeki, o trenlerin ulaştığı coğrafyalarda buluştuğu insanların açlık mı çektiğini, karnının doyup doymadığını mesele etmeyi akıllarına bile getirmiyorlar! Planlı ekonomiye geçişin en az devrimi yapmak kadar hayati olduğunu kavrayamıyorlar. "Ah, ne oldu o güzelim filmlere? Onlar gibisi üretilmiyor artık hiç... Marx da demişti ki..." Böyle deyip, o zor zamanlarda kendisine yoldaşlık eden okul yöneticisinin üç kuruşluk tayın istihkakından birazını alıp üstüne de "imtiyaz bu," diyene ne denebilir ki?

Onlar gibi filmler üretilmiyordu çünkü Eyzenşteyn, Pudovkin, Davjenko, Vertov, (ve arkalarından gelen yeni kuşak sinemacılar) o sorgucu melekler gibi düşünmüyor, hissetmiyordu. Yeni evre ne kadar can alıcı meseleleri bağrında taşıyordu, bunun farkındaydılar. Önceki bölümde de söylediğim gibi, politik sanatçılardı çünkü. Politikayı, filmlerinin bir taraflarına yerleştirilecek işçi figürleri veya kızıl bayrak türü semboller olarak kavramıyorlardı. İçinde yer aldıkları toplumun geleceğe yürüyebilmesi için neye ihtiyaç varsa, onu karşılamaya koşmaktı politik olan onlar için: O ortak toplumsal iradenin şekillenmesi için üstlerine ne düşüyorsa yapacaklardı. Büyük kopuştan vazgeçmek ve küçülmek miydi bu? Hayır: Aslında yine büyük kopuşun yanındaydılar, kopuş bir kez gerçekleşmişti ve bu defa onun sürekliliğini ve güçlenmesini sağlamaya soyunmuşlardı artık. Benjamin'den ödünç alarak söyleyelim, "isyanı kuruculuğa" bağlıyorlardı. Her şey dört dörtlük ilerlemiyordu ve önemli sorunlar da vardı, her düzeyde! Yine de kuruculuğa bağlanmaktan vazgeçmemişlerdi.

Neden ve nasıl böyle düşündüğümü bir olgu üzerinden çok

kısaca aktarmaya çalışayım:

1928 yılında bir Tüm Birlik Parti Sinema Konferansı düzenleniyor. Yazının ilk bölümünde Sovyetler Birliği'ndeki dağınık sinemasal süreçleri toparlamak üzere 1924'te Goskino'dan sorumluluğu devralan Sovkino'dan ve gerçekleştirdiği atılımlardan bahsetmiştim. Bu atılımlara rağmen birçok başlıkta bir dağınıklığın sürdüğü ve istenilen düzeye henüz ulaşılamadığı eleştirileri de sıkça dile getiriliyor bu evrede. İdeolojik düzlemde filmlerin içerik ve biçimlerinden (Eyzenşteyn, Pudovkin, Davjenko, Vertov da almaktadırlar bu eleştirilerden paylarını), sinema endüstrisinin malzeme, dağıtım, film ihracı ve ithali ve benzerinin de aralarında olduğu bir sürü probleme ilişkin eleştiriler sürüyor. Sekiz yönetmen, bu konferansa bir tebliğ sunuyorlar. G. Aleksandrov, G. Kozintsev, L. Trauberg, A. Popov, V. Pudovkin, A. Room, S. Eyzenşteyn, S. Yutkeviç imzalı tebliğ, öncelikle siyasal önderlik ve plan konusunda belirgin bir doğrultu oluşturmuş olan Devrim'in bu başarısını selamlıyor ve bu durumun sosyalist inşa açısından ideolojik diktatörlüğün (kullanılan ifade bu) de yaşam bulabilmesine büyük bir olanak sağladığını vurguluyor ve soruyor: "Bu olanak sinema sektöründe yeterince değerlendirildi mi?" Yanıtları, hayır. Devamla, aynı tebliğde, sinema alanının iktisadi olarak güçlenmesi ve ideolojik hattın belirginleşmesi için atılması gereken adımlara ilişkin önerilerini yapıyorlar. Temel eleştirileri sinema alanına yön veren ufkun iktisadi belirlenimli olması. (Sovkino'nun icraatlarını hatırlayalım.) İdeolojik netliğin altını özellikle çiziyorlar çünkü alana işletme gözüyle bakılmasının, maddi kayıplar kadar ideolojik savrukluğa da yol açtığını vurguluyorlar. Acilen, doğrudan Parti Merkez Komitesi'ne bağlı çalışacak bir politik-ideolojik organ oluşturulmasını talep ediyorlar. Başka unsurların değil, asıl olarak sinemacıların sinemanın planlanması alanında sorumluluk üstlenmesini talep ediyorlar. Sinemacıların sorumluluk üstlendiği böyle bir organın ideoloji alanında bir netliğe ulaşılmasına katkı sağlayacağını ifade ediyorlar. İdeoloji bir "felsefeci taşı" ya da ne idüğü belirsiz ve kuyruğundan yakalanmaya çalışılan bir kuş değildir, diyorlar, sosyalizmin inşası açısından her bir özgül evrede

Parti'nin analiz edip önerdiği bir dizi somut tezdir, diyorlar.[85]

"Bizi rahat bırakın, sanat yapalım," demiyorlar, daha çok sorumluluk istiyorlar. Özyönetimcilik de değil yaptıkları çünkü partinin de daha doğrudan ve merkezi bir şekilde müdahil olmasını istiyorlar süreçlere...[86]

Daha çok sorumluluk isteyen sanatçı ile sorumluluktan uzak durmaya çalışan sanatçı arasında gerçekten dağlar kadar fark var. Bu ayrım sosyalist gerçekçiliğe giden yolu döşüyor...

Burada üç noktaya özellikle değinmek istiyorum:

Birincisi şu: Genel kabullerin sonuçlarını tartışmak amacıyla açtığım bu başlıktaki avangard ve sosyalist gerçekçilik kavramlaştırmalarının, Sovyet sinemasını anlamak ve çözümlemek açısından ne kadar işlevli olduğundan kuşkuluyum. Örneğin, açıkçası, ilk dönem Sovyet sinemasına dönük avangard kavramlaştırmasıyla, sonrasındaki sosyalist gerçekçilik dönemi arasında bir Çin Seddi bulunduğunu düşünmüyorum. Önceki bölümlerde de bahsetmiştim, Çarlık Rusyası'nın aydınını ve aydın adayını yıkma ve kurma diyalektiğine aynı anda bağlamıştı Bolşevikler. Yenisini kurmak için yıkmaya çağırmışlardı. Bu anlamda devrimin ilk evresinde

---

85 "Bir Grup Film Yönetmeninden Parti Konferansı'na", "To The Party Conference on Cinema from a Group of Film Directors", I. Christie, R. Taylor, *The Film Factory (...)* içinde, s.205, 206.

86 Kısa tutabilmek için konferansın sonuçları hakkında şunu not edeyim sadece: Kaynak yaratma işine fazlaca odaklanan ve eleştirilere muhatap olan Sovkino bu konferansın ardından 1930 yılında yerini Soyuzkino'ya bırakıyor. Soyuzkino'nun yerini 1933'te kurulan ve başkanlığını Boris Şumyatskiy'in yürüttüğü GUKF (Film ve Fotoğraf Endüstrisi Daire Başkanlığı) alıyor, "milyonlar için sinema" ilkesi öne çıkarılıyor, 1935'te ilk Moskova Film Festivali düzenleniyor; 1939'da kurulan Sinema İşleri Merkez Komitesi GUKF'dan görevi devralıyor ve nihayet 1946'da bir Sinema Bakanlığı kuruluyor. Bu kurumsal yeniden düzenlemelerin her birinin kendi zaafları ve tabii sinemaya katkıları da oluyor. Daha önce de söylediğim gibi, konu ayrıca incelenmeyi gerektirecek kadar fazla ayrıntı içeriyor. Karmaşıklığın boyutları, Kültür Bakanlığı, İdeoloji meselelerinden sorumlu Merkez Komite üyeliği vb. diğer kurumlar da hesaba katılınca, daha iyi anlaşılacaktır. İdeolojik alanda böyle büyük bir ülkede ve üstesinden gelinecek işlerin (kısaca "iş" diyorum, yoksa elbette önemli mücadele başlıkları) çokluğuyla, 2. Savaş ve Soğuk Savaş da hesaba katılırsa, politik gündemlerin yoğunluğunda, odaklanma, ortak doğrultuya sahip olma, birlikte üretken, canlı bir kültür-sanat yaşamına katkı koyma meselesinin sırf kurumlaşma/örgütlenme anlamında bile pek zorlu bir mesele olduğu tahmin edilebilir.

işleyen yıkıcılığın diyalektiği kuruculuğu da içeriyordu elbette ve sonraki dönemde, sosyalist iktidarın konsolidasyonu evresinde eski düzenin hortlaması ihtimali büsbütün ortadan kalkmadığı için, kurucu diyalektik de elbette kopuşçu / devrimci karakterini belli ölçülerde koruyordu. Bu iki evrenin birbiriyle özdeş olmaması, birbirine indirgenemeyecek olması anlamında bir farklılık barındırması, böyle bir diyalektikle anlaşılmalı. Bu bağlamda, belki de yeni kavramlaştırmalar, dönemleştirmeler, ufuklarla yazılacak başka, çağdaş bir sanat ve sinema tarihi kurmanın zamanı gelmiştir... Öyle ya, sanat tarihi de saf bir alan değil, ideolojik mücadelenin en hararetli yaşandığı alanlardan biri ve maalesef büyük ölçüde karşı sınıfın ufkuyla belirlenen bir sanat tarihi yazını geliyor elimize, hangi kitapçıya gidip raflara elimizi uzatsak. Sınıf mücadelelerinin eksene konduğu bir sanat tarihi (Arnold Hauser vb. aydınların girişimlerinin 20. yüzyıla ve günümüze değin taşınması ve geliştirilmesi), büyük bir ihtiyaç. Bu ihtiyacın giderilebileceği zamana kadar, rastladığımız kavramlara, dönemleştirmelere, tasniflere dikkatle yaklaşmakta fayda var.

İkincisi şu: Biraz önce "her düzeyde önemli sorunlar vardı" demiştim ve birkaç örnek vermeliyim... Örneğin Parti'nin çeşitli düzeylerinde veya eleştirmenler nezdinde, ilk uzun metrajlı filmi Grev'den itibaren Eyzenşteyn'in filmleri ciddi eleştiriler alıyor. Eleştirenlerin ifadeleriyle, kolay takip edilebilir bir olay örgüsü yokluğu ya da karmaşıklık, hız, soyutluk, (...) türü problemlerin, izleyicilerin bu filmleri anlamasına engel olduğu ifade ediliyor. İlk gösterimlerde Potemkin Zırhlısı yine benzer eleştiriler alıyor ama yurtdışında çok büyük etki uyandırınca Sovyetler Birliği'nde daha yaygın gösteriliyor ve övgüler alıyor. Uzatmayayım ama Pudovkin, Vertov, Davjenko, hepsi bu eleştirilerin muhatabı oluyorlar. Zaman zaman çok ağır ve onur kırıcı noktalara dahi varabiliyor eleştiriler...[87] Ya da tekil olarak filmler özelindeki eleştirilerin

[87] Başta Eyzenşteyn olmak üzere tüm bu sinemacıların eleştirileri gösterdikleri olgunlukları ve iyimserlikleri gerçekten çarpıyor insanı. Daha önce bahsettiğim bağlanma ve özbilincin bu olgunlukta yeri olduğuna inanıyorum. Şunu da not edeyim: Diğerlerinin de benzer yazılarını bulmak mümkün ama özellikle Eyzenşteyn'in, 1930'larda Sovyet sinemasının yaşadığı dönüşümü nasıl değerlendirdiği, 1935 yılındaki Sinema

ötesinde, örneğin "Sovyetler'de mizahın yeri" konusunda, yine örneğin Film ve Fotoğraf Endüstrisi Daire Başkanı konumundaki Boris Şumyatskiy ile (1930'lardaki yeni yönelimler çerçevesinde Gogol ve Çehov hayatta olsalardı, onların mizah anlayışlarının da artık yaşama sevinci -joie-de-vivre-, iyimserlik ve şen olmayı yansıtması gerekeceğini söylüyordu[88]) Eyzenşteyn'in yürüttüğü tartışmada ("bizim tasasız gülebilmemiz için henüz vakit erken," diyordu Şumyatskiy'e cevaben 1937'de yazdığı bir yazıda, "sosyalizmin inşası daha bitmedi, havailiğe yer yok aramızda; gülmek bizim yedek silahımız olacaktır; artık 'sovyetler Birliği' olan 19. yüzyıl Rusyası'nda nasıl 'gülmek' baş kaldıran bir unsur idiyse, bugün 'gülmek'in hedefi düşmanı yok etmek olacaktır,"[89]) olduğu gibi, gayet önemli konuları kamuoyu önünde hararetle tartışmak durumunda kalıyorlardı. Ama, hep dedim ya, kuruculuktan asla vazgeçilmedi. Zamanla, avangarddan da sosyalist gerçekçilikten de beslenen damarlar zaten vardı, bunlar güçlendi.

Üçüncüsü de şu: Bu kavram ve beraberinde ortaya konan uygulamalar, sevsek de sevmesek de, artık tarihimizin bir parçasıdır ve o düzlemde değerlendirilmelidir. Tarihsel bir perspektiften ele alırsak, sosyalist gerçekçilik, her şeyden önce ve aslen bir politik kategoridir, estetik kategori değildir.[90] Bu doğrultuyu tarif edenlerin,

---

Konferansı'nda yaptığı konuşmanın redakte edilip basılmış hali olan "Film Biçimi: Yeni Sorunlar" yazısından okunabilir. S. Eisenstein, *Film Biçimi*, Payel, içinde, s.145-192.

88 James Goodwin, *Eisenstein, Cinema and History*, University of Illinois, 1993, s.147.

89 Sergey M. Ayzenştayn, *Bir Sinemacının Düşünceleri*, çev.: Azmi Arna, Yol, s.72, 73.

90 Türkçe sanat yazınında "sosyalist" kelimesini "toplumcu", "sosyalizm" kelimesini "toplumculuk" olarak karşılayan bir anlayış var. Etimolojik açıdan yanlış karşılıklar olmayabilir ama kavramların apolitizasyonu denebilecek bir duruma taşıyor bu karşılıkların kullanılması. Sosyalizm ve sosyalistlik, toplumun genelinin iyiliğini özleyen bir hülyalılık, hayata, sanata, (...), bu pencereden yaklaşan bir perspektif de olmakla birlikte, yalnızca bir felsefi-ideolojik konumlanış deklarasyonu değildir. Bu konumdan hareketle sermaye düzeninin karşısına sosyalizmi kurmak üzere dikilmektir; sermaye düzeninin tek alternatifi olan bambaşka bir iktisadi-politik-ideolojik toplumsal yapıyı, sosyalizmi kurmayı hedeflemektir. Sosyalist gerçekçiliği "toplumcu gerçekçilik" olarak karşılamak, kavramın içindeki politik içeriği sulandırmaya, daha da kötüsü silikleştirmeye yol

belki çubuğu fazla bükmelerinden, belki "hık deyicilerin" o çubuğu biraz daha bükmelerinden, tabii biraz da düşmanca yaklaşımların zaten fazlaca bükülmüş çubuğu kırmalarından dolayı konu, bir estetik tartışmasına dönüşmüştü ve maalesef halen böyle anlaşılıyor. Politik süreçlerin mantığı çerçevesinde, sosyalist gerçekçiliğin derdi figüratiflik, anlaşılırlık, şöyle bir kurgu ritmi, böyle bir tempo, şu, bu değildir. Sosyalist gerçekçiliğin derdi, sosyalist iktidarı kurma iradesinin oluşmasıdır. Devrimini yapmış sosyalist bir ülkede, devrimin yaşaması ve gelişmesi için üretmektir; devrimini yapamamış bir ülkede ise sosyalist iktidarı bir an önce kurmak için üretmektir. Her iki toplumsal yapı için de geçerli, sanatçıya; politikleşmek, toplumsal yaşamda sorumluluk üstlenmek, sanatının yasalarını onları aşabilecek, yeni yasalar tarif edebilecek kadar iyi bilmek, derinleşmek, tarihi, çağını iyi anlamak ve kavramak, sınıfsız ve sömürüsüz bir dünya hayalinin gerçekleşebilmesi için kendi toplumuna ve insanlığa ilgi ve sevgisini canlı tutmak düşer bu doğrultuda. Eyzenşteyn'e Potemkin Zırhlısı'nın yirminci yılında, 1945'te yazdığı bir yazısında "Sıra gelmişken bu filme asıl katkısı olana değinmek istiyorum. Yani halkıma ve onun devrimci geçmişine... Tüm sanatçılarımıza ilham kaynağı olan büyük halkımın önünde saygıyla eğiliyorum,"[91] dedirten bu ilgi ve sevgiydi işte. Tersinden söyleyecek olursak, 1930'da gittiği "demokrat ve özgürlükçü" ABD'de kendisine film çektirilmemesinin nedeni de aynı ilgi ve sevgiydi: Yapımcılarla yürüttüğü bir senaryo görüşmesinde, konunun gerektirdiği bir tartışmalı cinayet meselesinde, suçun cinayetle itham edilen kişiden ziyade sistemde olduğunu savunduğu için, projeden el çektirilmişti Eyzenşteyn'e... Çünkü "demokratlık ve özgürlüğün" kırmızı çizgisi olan sermaye düzeninin kutsallık alanını ihlal etmişti, sermayenin mantığına göre sistemde sorun yoktu, bir problem varsa bu bireyin olabilirdi ancak.[92]

açıyor. Terminoloji kullanımı konusu da bir ideolojik mücadele alanıdır, dikkat edilmesi gerekiyor.

91 Sergey M. Ayzenştayn, *Bir Sinemacının (...)*, s. 36.

92 Bu projenin serüveni ve değerlendirme için bkz.: Sergey M. Eisenstein, "Bir Geliştirim Dersi", *Film Biçimi* içinde, Payel, 1985, s. 99-127 ve Sergey Ayzenştayn, "Bir Amerikan Trajedisi", *Bir Sinemacının Düşünceleri* içinde, s.58-67.

Avangard ve sosyalist gerçekçilik dönüşümünün mantığını kavramaya dönük bir toparlama yapabildiğimi umuyorum.

Bunun ötesinde, sosyalist gerçekçiliği bir tür alaycılıkla "olumlu ve etkin karakter, parti ne diyorsa konu olarak onun işlenmesi, sosyalist ahlakın yüceltilmesi, geniş kitlelere hitap etmek..." olarak indirgemek veya bir düşmanlıkla "Stalin ve zalim birtakım yöneticilerin kaprisleri ve beğenilerine göre sanat yapmak..." olarak nitelemek biraz saçmalaşıyor, hele de yukarıda bahsettiğim sinemacıların yaklaşımını düşününce... Kestirmeci olacaksak, biz Nâzımcıyız, onun gibi düşünürüz: "Picasso da, Neruda da sosyalist gerçekçidir; iyi sanat yapan bütün sanatçılar sosyalist gerçekçidir!"[93] Gelin de bunun içinden çıkın bakalım...

Ciddi olarak tartışacaksak, yıkıcı bir dönemin estetiğiyle kurucu bir dönemin estetiği arasındaki fark üzerine kafa yorabiliriz. Çünkü örneğin kırgınlıklar, küskünlükler, kabalıklar ve hoyratlıklar,[94] hararetli tartışmaların yaşandığı (hele de bu tartışmaların bir uçluklar diyarında yaşandığını düşünürsek,) bu alanda ortaya çıkıyor. Tamamen hoyratlıktan ibaret olmayan ve özenle, ayrıntılı olarak üzerinde durmak gereken "formalizm" ve "modernizm" eleştiri ve tartışmalarına burada daha fazla girme olanağım maalesef yok. Ancak şu iki nokta var: Birincisi; bu tartışmaları politik-tarihsel-toplumsal zeminden koparark, eser özelinde ve biçim üzerinden tartışmanın (şu şöyle kurgulanmış, bunun dramatik yapısı şöyle, öbürleri öyle değil; bu dekadandır, şu yozluktur, vb.) bizatihi kendisi formalizme kayıyor, buna dikkat etmek gerek. İkincisi; belirli bir alanda yoğun emek sarf ederek bir üretimde bulunmak fiiline ve nosyonuna uzak olanların, böylesi bir üretimin önemli boyutlarını dönüştürmek gibi bir çabanın nasıl güç ve ağır bir uğraş olduğunu anlamaları pek kolay değil, bunun

93 Nâzım Hikmet'ten aktaran Lisandro Otero, *Nâzım'ın Küba Seyahati* filmi içinde, Yön.: Ç. Kınıkoğlu, G. Rolando, NHKM-ICAIC, 2008.

94 Eyzenşteyn'de ve Pudovkin'de daha az, Vertov'da ve Davjenko'da daha yoğun olmak üzere, günlüklerde ve kişisel notlarda bu kabalık ve hoyratlıkların bu yaratıcıların iç dünyalarındaki iç burkucu ve zaman zaman da yaşatılanlara öfkelendiren yansımalarını okumak mümkün. Örneğin, bkz. Alexandr Dovzhenko: *The Poet As Filmmaker – Selected Writings*, ed. & transl. by Marco Carynnyk, MIT, 1973. Ve her şeye rağmen sosyalizme bağlanma iradeleri gerçekten etkileyici.

farkındayım. İç Savaş'ın ve NEP'in ardından, planlı bir yaşama geçmek gibi yeni ve bir büyük sıçramanın daha eşiğine gelen karmaşık bir toplumsal yapının gereksinimleri doğrultusunda, artık başka türlü öncülüklere ihtiyaç duyulan, artık yeni sorular ve olanaklarla dolu bir toplumsal yaşamda, bir önceki evrede oluşmuş olan yıkıcı bir estetiği, kütlesel bir dinamizmin damga vurduğu bir estetiği yeniden biçimlendirmek, usulca, sakince gerçekleşebilecek bir şey değil, şiddetli ve büyük bir politik irade, iddia, kararlılık ve çalışkanlık gerektiriyor, bunu da not etmek gerekir.

Bu bölümü kapatmadan, son olarak, 1930'larda ve 1940'larda yapılmış ve Korkunç İvan, Çapayev gibi zaten bilinen önemli ve karakteristik filmler dışındaki pek bilinmediğini sandığım birkaç filme özellikle ve çok kısaca işaret etmek istiyorum:

Öncelikle "müzikaller" konusu... Evet, ben de bu yazı için çalışırken izleyene kadar sadece varlıklarından haberdardım ve izlememiştim; izlediğimde gerçekten şaşırdım. Müzikalleri başlatan isme de şaşırdığım gibi: Eyzenşteyn'le 1929'a kadarki tüm filmlerinde birlikte çalışan Aleksandrov'un ABD'den döndükten sonra imza attığı filmler (Neşeli Gençler-1934, Sirk-1936, Volga Volga-1938), müzikal filmlere dönük kişisel alerjimi işin içine katmadan yazmaya çalışıyorum, ABD'deki türdeşlerinin dekoru değişmiş versiyonları olarak göründü gözüme ilk başta. Acaba, dedim, sosyalist gerçekçiliği eleştirenler haklı olabilir mi? Aynı ABD'deki gibi, bir tür kaçışçı estetikle dönemin sorunlarından dikkati başka yere mi çekmeye çalışıyorlar? Sonra düşündüm: Şostakoviç geldi önce aklıma. Birçok önemli filme müziğiyle katkıda bulunmuş bu önemli bestecinin, anılarında, hep operet yazmaya dönük hayallerinden bahsettiğini hatırladım; Rusya'da ve sonrasında SSCB'de klasik müziğin gelenekleri içinde yeri olan ve sevilen bir formdu operet. Müzikallerin böyle bir karşılığı olabilirdi. Sonra filmleri bir daha düşündüm: Sirk, bir gösteri dünyası filmi olmasına rağmen, finalinde derin değil ama güçlü bir ırkçılık karşıtı mesaj veriliyordu; bir başka müzikal film yönetmeni İvan Piryev'in Traktörcüler (1939) adlı filmi de, bir kolhozda geçen ve olay örgüsü itibariyle bir özelliği olmayan bir hikâyeye sahipti, ancak filmdeki asıl meselenin, traktörcülerin tankçı olmak üzere eğitim almaları olduğunu fark ettiğimde ve 1939 yılını hesaba kattığımda, Sovyet

sinemasının, 1938 tarihli Aleksandr Nevskiy'den itibaren (Esfir Şub'un İspanya'sını da ekleyebiliriz) Sovyet toplumunu faşizm konusunda ciddi şekilde uyarmaya başladığını fark ettim. Sonra da dönüp bu filmlerle yakın tarihlerde yapılmış bir Hollywood filmi izleyeyim dedim, Fred Astaire – Ginger Rogers'lı Dans Edelim Mi (1937) filmini izledim. Daha gösterişli olduğu kesindi; koreografi, danslar, prodüksiyon vb. Sovyet türdeşlerine göre çok daha ihtişamlıydı. Bir transatlantikte Fred Astaire'in tiril tiril beyazlar giymiş mutlu zenci işçilerle (geminin makine dairesinde!) birlikte şarkı söyleyip dans ettiklerini gördüğümde ise, filmlerin kavrayış ve işlev farkını daha iyi anladım. Sevmedim ama anladım, sanıyorum.

Büyük ölçüde dekorda çekilip müzikal yapısı nedeniyle hep bir yapaylık duygusu uyandıran yapımların ötesinde, bir de neredeyse İtalyan Yeni Gerçekçiliği'nin ataları sayılabilecek düzeyde gündelik yaşamın içinden, işçilerin, emekçilerin, sıradan insanların anlatıldığı filmler var bu dönemde. Aslında "sosyalist gerçekçilik" müdahalesiyle ne yapılmak istendiğini anlayan ve çubuğun iki ucuna yani avangarda da sosyalist gerçekçiliğin acayip yorumlarına[95] vardırmadan, iki ufuktan da beslenerek de başka bir yol kurmaya başlayan bir sinemanın işaretleri: ÇEKA'yı kuran Djerjinskiy'e adanmış olan ve sokak çocuklarının topluma kazandırılması çabasını anlatan Yaşam Yolu (Sovyet sinemasının ilk sesli filmi olduğu için bu alanda önemli bir deneme de; Nâzım'ın

95 Diğer sanat dalları bir yana, sinema alanındaki bu acayip yorumlar, çok sınırlı bir dönemde, daha ziyade 1950'lerin başlarında şöyle bir görünüp eleniyorlar, baskın hale gelmiyorlar. İzlerken "yok artık" dediğim epey sahneyle dolu Miheil Çiyaureli'nin 1950 tarihli Berlin'in Düşüşü, bu filmlerden biriydi. Daha filmin açılışında, kırda saçılmış çiçek toplayan ilkokul çocuklarının, öğretmenlerinin yanına gelip çiçekleri ona sunmalarının ardından öğretmenlerinin "haydi, demir çelik fabrikasına gidelim," demesiyle el ele tutuşup şarkılar söyleyerek, kısa pantolon ve kısa kollu gömlekli halleriyle, metal eriyiklerinin, fırınların arasında dolaşmaya başlamalarını nasıl yorumlamalı, bilemiyorum. En az Fred Astaire'in tiril tiril kıyafetli mutlu zencilerle dansı kadar yadırgatıcı... Çiyureli'nin başka bir filmini izleme fırsatım olmadı, hakaret etmek gibi bir niyetim yok ve tüm sinematografisi böyle midir, onu da bilmiyorum. Ama bu tür filmlerin, izleyebildiğim kadarıyla Sovyet sinemasında baskın sinemayı oluşturmadığını rahatlıkla söyleyebilirim.

da bir dönem birlikte tiyatro yaptığı Nikolay Ekk'in filmi); ilk Beş Yıllık Plan hedeflerinin tutturulması için katkılarını koymak üzere köylerinden çıkıp Dinyeper Nehri üzerine yapılacak bir barajın inşaatına çalışmaya giden üç ayrı İvan'ın hikâyesini anlattığı (İvan'lardan biri iş kazasında ölüyor ve film onlara adanıyor, cilalanan bir gerçeklik yok yani!) ve bugün artık Brecht estetiği unsurları olarak görünen birçok uygulamaya o dönemde imza atmış olan Davjenko'nun İvan'ı; Boris Barnet'in 1933 tarihli Kenar Mahalle filmi 1914-1917 arasında, yani Birinci Dünya Savaşı esnasında ayakkabı atölyesi işçilerinin yaşadığı bir mahalleyi ve savaştan para kazanan vurgunculuğu anlatıyor; Altaylar'a öğretmenlik yapmaya giden yeni mezun bir öğretmenin iç çelişkileri ve çocuklar için Kulaklarla verdiği mücadeleyi etkileyici bir şekilde işleyen ve gösterime girdiğinde tüm SSCB'de çok ilgi gören Tek Başına (Kozintsev ve Trauberg, 1931 – Nazilerin Leningrad Kuşatması sırasında filmin bir makarası tahrip olduğundan filmin yaklaşık yirmi dakikalık bir bölümü, sonradan yapılmış bir seslendirmeyle siyah ekranda hikâye olarak anlatılıyor filmde); Grigoriy Kozintsev'in Bolşevik işçilerin 1917 öncesi mücadelesine odaklanan Maksim üçlemesi; yine yazıda bahsettiğim ve Gorkiy üçlemesi ile tanınan Mark Donskoy'un Nazilerin işgali altında olan bir köyde geçen ve "son faşistin nasıl gebereceğini görmek için hayatta kalmaya çalışan halkı anlatan, yaşam duygusu çok güçlü, 1943 tarihli Gökkuşağı, 1930'lar ve 1940'ların ilginç filmlerinden.

Tabii ya; bu dönemin hoş yanlarından biri de, Mihail Romm'un film çekmeye başlamış olması: 1871 Paris Komünü döneminde, yani Almanların işgali altındaki bir Fransız bölgesinde geçen bir Mauppasant hikâyesi olan "Boule de Soif / Yağ Tulumu"nu uyarlıyor ilk filminde ve yurtseverlik konusunu tartışıyor. Atmosfer ve oyuncu yönetimi açısından da etkileyici bir film. Ardından, dönemin askeri yöneticilerinden Klement Voroşilov'un önerisiyle, John Ford'un Kayıp Devriye'sini (1934) Sovyet Orta Asya'sında 1931'e dek süren Basmacı Ayaklanması'na uyarladığı On Üç'ü (1936) yapıyor; izne çıkan bir grup Kızılordu askeri, yanlarında bir jeolog, bu ayaklanmanın liderlerinin olduğu bir grup tarafından Orta Asya'nın bir çölünde kuşatılıyorlar, bu kuşatılmanın hikâyesi. Bu filmin ardından, ana karakterin Lenin olduğu ilk filmler olan

1918'de Lenin ve Ekim'de Lenin filmleri var, sonra da çarpıcı film Düşler (1941) geliyor. 1933 yılında o dönemde Polonya'ya dahil olan yoksul bir köyden, bir Polonya şehrine gelip bir restoranda garsonluk yapan, akşamları da kaldığı Düşler pansiyonunda angarya işleri yaparak barınan Anna'yı ve pansiyonun sahibesi ve diğer sakinlerini anlatıyor: Düşleri olmak ne demek, düşler niye gerçekleşmez, düşleri gerçekleşmeyenin hayatı nasıldır, düşleri için mücadele etmek ne demektir, bunları tartışıyor film.

Bilmem dikkatinizi çekti mi: Deminden beri saydığım filmlerin olay örgüleri, karakterleri kimler, nasıl insanlar? Hepsi sosyalist inşa için canını dişine takmış, hülyalarını kuşanmış, didinen, çalışan, mücadele eden insanlar... İşte Lunaçarskiy'in "sinemada yeni bir ruh geliştirmek" derken kastettiği şey, tam da buydu bence. Kapitalizmin çürüttüğü insanın karşısına "iyi insanı" çıkarmak. Çürümenin, çirkefliğin insanlığın yazgısı olmadığını gözle görülür, elle tutulur hale getirmek... O evrensel sorunsala müdahalesini yapmak: "İnsanın kötücüllüğü ufku değil insanın iyiliği kazanacak!" diyebilmek...

İşte Ekim'in sineması Sovyet sineması, çok kişisel bulunabilir ve böyle bulunmasına itirazım yok. Bu sinema "sınıfsız ve sömürüsüz bir insanlık ideali için mücadele eden ve emek veren iyiliğin, tarihe düşülmüş kaydı"dır. Sosyalist gerçekçiliğin kırarcasına büktüğü çubuğun ve deneyci, araştırmacı, yenilikçi avangardın bileşiminin sonucu bu olmuştur. İtalyan Yeni Gerçekçiliği'nden İngiliz Özgür Sineması'na, Fransız Şiirsel Sineması'ndan, Brezilya'nın Yeni Sinema'sına Latin Amerika'nın Üçüncü Sinema'sından, Uzakdoğu, Afrika sinemalarına, Türkiye'nin Toplumcu Gerçekçi sinemasına kadar, tüm dünya sinemasına renk çalmış, umut ve cesaret vermiştir.

Londra'nın sisi meşhurdur; gidilmemiş olsa bile filmlerden, edebiyat eserlerinden tanınır, bilinir... Gidenler katılır mı, bilmiyorum, artık o meşhur sisin bulunmadığı da söylenir Londra'da. Ve yine denir ki, özellikle 19. yüzyıl sanat eserlerinde betimlenen o sis, Londra'daki sanayi işletmelerinin yoğun olarak kullandığı, kalabalık ve çok kötü koşullarda yaşayan işçilerin ısınmak için buldukça yaktıkları kömürün dumanı ve denizden gelen nemin bileşimiyle oluşurmuş. Artık pek esamisi okunmayan bu sisin zihinlerde hâlâ bir yer işgal etmesi için de denir ki, bu sis, varlığını

19. yüzyıl İngiliz ressamı John Turner'a borçludur... Çok sayıda tablosunda o sisi kayda geçirdiği için, o sis varlığını sürdürürmüş imgelemlerde...

İşte Sovyet sineması da insanlığın iyiliğini kayda geçirdi. Kayıt altına alınamayan iyiliğin yaşaması zordur.

Ama iyilik kazanamadı, değil mi?

Niye böyle oldu?

II. "Genç Olmak Kolay Mı?"

"1956'ya kadarki Stalinist kimliği ortada olmakla birlikte," diyorlar Mihail Romm için, "en liberal film yönetmenidir. Sıradan Faşizm (1966) adlı gayet kişisel belgeselinde, Nazi Almanyası ve Sovyetler Birliği arasındaki benzerliğe ilişkin doğrudan göndermeler yapmıştı. Böyle bir karşılaştırma o dönemde bir sapkınlık anlamına geliyordu. Aslında Rus medyasında Hitler ve Stalin'in özdeş muamele göreceğini bir çeyrek yüzyıl öncesinden öngörmüştü."[96]

Ya siz böyle bir cümle kurulabileceğini "öngörebilmiş miydiniz?" Kırk yıl düşünseniz aklınıza gelir miydi?

Faşizmin insanlığa ettiklerini son derece derinlikli, içe işleyen, sarsıcı şekilde anlatan Romm, meğer aslında Stalin'i de hedef tahtasına oturtmuşmuş, yani o faşizmin "tarihin çöplüğüne gönderilmesi" mücadelesine başkalarıyla birlikte siyasal açıdan önderlik eden kişiyi...

Nasıl ama? Yerseniz; yemezseniz gargara yapın.

Farisî'de ne güzel demişler: Men çe guyem, tamburem çe zened?

Bu kafa başka alanlarda da zehir gibi zekâsıyla harıl harıl işliyor, gördük, okuduk, Şostakoviç için Volkov'un söylediklerinde mesela.[97]

Romm'a dönelim. Öyle miydi acaba? Nazi Almanyası ile Sovyetler Birliği'ni bir tutuyor olabilir miydi? Ne biliyoruz?

Şuradan biliyoruz mesela:

1962 yılında Bir Yılın Dokuz Günü diye bir film yapıyor Romm.

96 Dmitriy Shlapentokh, Vladimir Shlapentokh, *Soviet Cinematography 1918-1991: Ideological Conflict and Social Reality*, Aldine De Gruyter, 1993, s.134.

97 Kemal Okuyan, "Önsöz: Dimitriy Şostakoviç İçin...", *Dimitriy Şostakoviç, Bir Sovyet Sanatçısı Olarak Tarihe Tanıklığım* içinde, çev.: Volkan Terzioğlu, Yazılama, 2010, s.3-10.

Çağdaş meseleleri tartışmaya soyunmuş durumda, bir Sovyet nükleer fizikçisinin, karakterin adı Gusev ve bir gerçek fizikçiden ilham alınarak çizilmiş bir karakter, bu fizikçinin yaptığı deneyler sonucunda ölümcül düzeyde röntgen ışığına maruz kalıp ölüşünün mantığını sorguluyor. Film etkileyici bir film. Görselliğin kuruluşu, müzik olmadığı halde müzik ödülü alacak kadar özenli ses tasarımı, en önemlisi de düşünsel düzeyi... Leonid Kalaşnikov, önemli Sovyet görüntü yönetmenlerindendir, Gleb Panfilov'un çektiği bir Maksim Gorkiy uyarlaması olan Vassa'da (1983) birlikte çalışıyorlar, senaryo üzerinde çalışırlarken yapmayı hedeflediklerı bir şeyi anlatıyor: "Bir tiyatro oyunu uyarlamasıydı bu, bir evin içinde geçen bir oyun. İzleyicinin ilgisini diri tutacak kovalamaca, koşmaca, patlama, aksiyon yoktu. Filme ilgiyi ancak düşünsel derinliği güçlü şekilde işleyerek ayakta tutabilirdik." İşte bunun gibi, düşünsel düzeyi yüksek bir film Romm'un Bir Yılın Dokuz Günü filmi. Olay örgüsünü ve diğer karakterleri anlatmayacağım, merak eden bir yolunu bulup izlemeli, filmdeki bir sahneyi aktaracağım:

Tartışmalardan biri, "komünizmi kimlerle kuracağız?" tartışması. Deneylerin bir aşamasında işler ters gitmeye başlıyor, moraller bozuk... Deneye eşlik eden asistanlardan birinin kayıtlarda yaptığı bir yanlışlığa sinirleniyor Gusev ve teorik fizikçi arkadaşı İlya'yla günün sonunda yorgunluk içindeyken yaptıkları bir sohbet esnasında; "Kıçına tekmeyi basacağım yarın onun," diyor. Arkadaşı, İlya; "Çocuk âşık, hiç mi merhamet beslemiyorsun?" diye soruyor bunun üzerine. Gusev'in yanıtı; "Senin şu iyilikseverliğin de burama geldi," oluyor. İlya da şunu söylüyor; "Kusura bakma ama komünizm ancak iyi insanlar tarafından kurulabilir. İyi ve müsamahalı insanlar tarafından." Gusev de şunu söylüyor; "Senin o iyi insanlarının her şeyini alıveriyorlar burunlarının dibinden, ruhları duymuyor." İlya tekrarlıyor: "Sadece iyi ve müsamahalı insanlarla..." Gusev, zaten yorgun, kapatıyor konuyu; "Senin komünizminin nasıl bir şey olabileceğini hayal edebiliyorum. Neyse, haydi gidelim..."

Filmin bence en önemli sahnelerinden birini daha paylaşmalıyım: Gusev, artık öleceğini kabullendikten sonra, bir kolhozda yaşayan babasını ziyarete gidiyor, vedalaşmak için... O ziyarette, bir akşam el ayak çekildikten sonra, baba oğluna soruyor; "Oğlum,

şu atom denen şeyle ilgili herkes bir şeyler söylüyor... Bunun için ölmeye değer miydi?" "Evet," diyor Gusev, "değerdi." "Peki, için rahat mı oğlum?" diye soruyor babası tekrar. "Rahat baba," diyor Gusev... Çabanın, emeğin, fedakârlığın anlam taşıdığı bir toplumda yaşıyor çünkü...

Filmde bir de "aptallık" üzerine bir sohbet var ve çok hoş, uzatmamak için almıyorum. Ama sonuçta, getireceğim yer şurası: Romm, 1950'lerden itibaren, örneğin Marlen Hutsiyev'in Zareçnoy Sokağında Bahar (1956), Lev Kulicanov'un Yaşadığım Ev (1957), Ağaçlar Kocamanken (1962), Mihail Kalatozov'un Asla Gönderilemeyen Mektup (1962) Georgiy Daniyela'nın Moskova'da Dolaşıyorum (1963) gibi filmleriyle açmaya çalıştıkları bir tartışma kanalında kendi güçlü katkısıyla ilerliyor. Bu tartışmanın iki ana sorusu var bence: Birincisi, Anayurt Savaşı'nın üstünden on yıldan daha fazla bir zaman geçtikten sonra, nereye gidiyoruz? İkincisi, gittiğimiz yere bizi kim götürecek, kiminle yürüyeceğiz, kim yolumuzu açacak, bize düşen nedir? İlk soru için şunu söyleyebilirim: 2. Savaş, savaşa taraf olan tüm ülkelerde ama özellikle Avrupa ve Sovyetler Birliği'nde çok ciddi toplumsal sarsıntılara neden oldu. Tahayyül etmesinin bugün bizler için zor olduğunu sandığım sarsıntılar. Tarih kitaplarından yararlanarak nispeten daha az, sanat eserlerinden yararlanarak nispeten daha çok anlamaya yaklaşabileceğimiz ama kavraması zor sarsıntılar... Bu sarsıntılar özellikle bu iki odakta, savaşın üzerinden belli bir zaman geçtikten sonra, kırılma ya da sıçrama ya da ikisi birden, tüm bu coğrafyaların toplumlarını bir dönüşümün eşiğine getirdi.[98] Bu

98 Yeri gelmişken söyleyeyim, Sovyetler Birliği'nin, o Soğuk Savaş filmlerinde filan resmedildiği türden ve kavrama dönüşen adlandırmayla bir "demirperde" arkasında izole olmuş bir ülke olduğuna, özellikle sinemasını izledikten sonra, hiç katılmıyorum. Dünyanın geri kalanı ile çok benzer karakterler taşıyan kültürel–ideolojik bir atmosferi paylaşıyor Sovyetler Birliği. İster endüstriyel toplumlar olmaları, ister "rakip olmalarının" (aslında "mücadele etmelerinin") yarattığı ortak zemin nedeniyle diyelim, iki ayrı gezegendeki iki ayrı yaşam formu değil karşımızdaki yapı. Avrupa toplumlarında "post-war dreams"in çuvallamasının yansımalarını İtalya'da Visconti'de, Rosi'de, Antonioni'de, İngiliz Özgür Sinema'cılarının, Fransız Yeni-Dalga'cıların filmlerinde vb. görmek mümkün. Sovyetler Birliği'nde ise (Stalin'in ölümünün ardından Hruşçov dönemini Yumuşama–Thaw olarak adlandırmak ne kadar analitik bir yaklaşım, bilemiyorum), bir

anlamda gerçek ve ciddi bir tartışma bu.

İkincisi, "(...) kiminle yürüyeceğiz, bize düşen nedir?" soru öbeği... Burada bir başka filme geçmek istiyorum: Az önce başka bir filmini andığım Marlen Hutsiyev'in Yirmi Yaşım (veya diğer adıyla İlyiç'in Kapısı veya bir diğer adıyla Lenin'in Muhafızı) (1965) filmi. Bu film, filmin çekildiği dönemde geçen, askerlik görevinden dönen bir gencin, Sergey'in, ailesi ve iki mahalle arkadaşıyla yeniden buluşması, yaşama kaldığı yerden devam etmesi ekseninde gelişiyor. Demin bahsettiğim filmler gibi, son derece sade, berrak, yalın bir üslupla, yapay şoklarla tansiyonu arttırmaya çalışmadan, usul usul akan ama içeriği itibariyle bence çok şiddetli bir film. Daha doğrusu bahsettiğim tartışmaya, özellikle ikinci soru bağlamında şiddetli girdilerde bulunuyor. Bunu nasıl yapıyor? Gündelik yaşamın içinde, son derece sıradan ilişkiler boyunca, iç tartışmalarla (filmin bir yerinde, arkadaşlarıyla gezinirken, içinden düşünüyor: Askerdeyken ne güzeldi, hiçbir şeyi düşünmen gerekmiyor... Döneli üç ay oldu. Bir şey bekliyorum ama ne, bilmiyorum - Çehov mu konuşuyor ne yoksa?!-)... Sergey'in bir fabrikada işe girmesi, boş zamanlarında iki arkadaşıyla yaptıkları hafta sonu ya da akşam gezmeleri, mahalle aralarında futbol maçları, bir kıza tutulması, çeşitli sosyal ilişkilerinde yaşadığı gerilimler, tartışmalar, vs. Filmin Sovyetler'de o yıllarda gündelik yaşamın nasıl aktığını, mekânları, insanları göstermesi açısından zaten oldukça hoş olan filmin asıl önemi ise şurada: Tüm gençler, bir anlam boşluğunun eşiğindeler. Bugünleri geçmişle, özellikle Anayurt Savunması ile anlam kazanıyorsa da (bu gençliğin çoğu babalarını savaşta yitirmiştir), geleceğe dönük bir ufukları neredeyse yok. Dalgacılık gençler arasında giderek yaygınlaşıyor ve kız arkadaşıyla gittiği bir ev buluşmasında çıkan bir tartışmada; "Sizin ciddiye aldığınız hiçbir şey yok mu?" diye çıkışıyor kendi yaşıtı kimi

çuvallamadan bahsedemesek bile, bahsettiğim tür filmler sayesinde, "Yumuşama" nedeniyle olsun, başka toplumsal-politik dinamikler nedeniyle olsun, ciddi bir yön arayışının ve sorgulamanın gündemde olduğunu görebiliyoruz. -Somut bilgim yok, yukarıda tartışma başlattıklarını söylediğim yönetmenler SBKP'li miydi, bu filmler parti içinde süren bir tartışmanın çıktıları mı (bana öyle geliyor ama emin değilim, Rus yoldaşlarımızdan katkılarını bekliyoruz), kendi inisiyatifleri mi, hangisi olursa olsun, görünen o ki "gerçek bir tartışma" bu...-

gençlere. Çoğu üniversiteli bu gençlerin... "Senin var mı?" diye soruyor biri... Sergey yanıtlıyor; "Devrim'i ciddiye alıyorum, Enternasyonal Marşı'nı ciddiye alıyorum, 1937 yılını ciddiye alıyorum, savaşı, askerleri ciddiye alıyorum, hemen hemen hiçbirimizin babasının olmayışını ciddiye alıyorum, savaş zamanı bizi açlıktan ölmekten kurtaran patatesleri ciddiye alıyorum..."

Filmin finaline doğru, evde, uykusunun kaçtığı bir gece, salonda sigara içerken, sesler geliyor kulağına. Usul usul soluma, arada öksürme sesleri... Dönüp bakıyor, bir siperin içinde uyuyan askerler... Savaşta ölen babası peyda oluyor sonra, asker kıyafetleriyle... "Demek böyle biri oldun ha," diyor babası... Sergey "bu kadar genç miydin?" diye soruyor, babası; "Senin kadardık işte hepimiz..." diyor. Biraz sohbet ettikten sonra; "Neyin var?" diye soruyor baba. Sergey; "Bana açıklaman gereken bir sürü şey var," diyor biraz heyecanlanmaya başlayarak, "kimseye sana inandığım gibi inanmadım. Tavsiyene ihtiyacım var, hem de hemen..." "Şşşt," diyor babası, "uyandıracaksın. Biraz uyusunlar; sabah beşte hepsi ölecek..." "Ya sen?" "Ben bir gün sonraki taarruzda öleceğim." (...) "Öleceğini biliyor muydun?" "Hayır, yaşayacağım sanıyordum. (...) Çok az zamanımız kaldı, gitmem gerek, yoldaşlar bekliyor. (...) Bu yurdu sana bırakıyorum. Vicdanım tamamen huzurlu. İnsanın vicdanı hep lekesiz kalmalı, duyuyor musun? (...) Beni unutma..." Gidiyor baba... Sergey gün ağarmak üzereyken, pencereden dışarıyı seyrediyor... Gün ağarıyor, Sergey de içlerinde, insanlar işlerine gidiyorlar. Moskova sokaklarından insan manzaraları üstüne Sergey'in sesi düşüyor; "Yalnız değilsen ve inandığın şeyler varsa, hiçbir şeyden korkmazsın. Sabah yeni bir güne başlamaya değer o zaman. (...insan manzaraları...) Daha değerli bir şey yok. İşte tüm bunlar bizim..." Üç asker geçiyor, Lenin'in mozolesine doğru yürüyorlar. "Ve tüm bunlara sonuna kadar sadık kalacağız, biliyorum." Askerlerin yürüyüşü devam ediyor, mozoledeki alınlıktaki Lenin yazısının altında bulunan kapıda iki asker var. Bir anlığına Enternasyonal Marşı'na dönüşüyor çalan müzik; nöbet değişimi gerçekleşiyor. Nefis bir Moskova perspektifinin üstünde "Bugün pazartesi," diyen iç sesi duyuluyor yine Sergey'in, "haftanın ilk günü."

Çok etkileyici bir finali bu şekilde aktardığım için üzgünüm.

Ama herhalde çok açık anlaşılmıştır: İlk soru "nereye?" ve

ikinci soru öbeği "kiminle yürüyeceğiz ve bize düşen nedir?"e verilen yanıt açık. Sosyalizm doğrultusuna devam, gençlik nöbeti devralmalı.

Çok açık görünüyor ama değil maalesef... Mesela Hruşçov için açık değilmiş en azından. Aslında 1961'de başlamış filmin serüveni. 1963 yılında bu filmi özel bir gösterimde izledikten sonra küplere binmiş Hruşçov. Babasına danışmak istemişti hani Sergey, babası ise kişisel şeyler, karısı, kızı hakkında bazı şeyler konuştuktan ve "bu yurdu sana emanet diyorum, beni unutma" dedikten sonra gitmişti ya, ona kızmış işte... "Buradaki fikir," demiş, "çocukları, babalarının kendilerine hayatta yol göstericilik yapamayacakları ve dolayısıyla da tavsiye için dönüp onlarla konuşmaya gerek olmadığı doğrultusunda etkilemek. Yönetmenler, gençlerin, büyüklerine danışıp sormadan, nasıl yaşanacağına kendilerinin karar vermeleri gerektiğini düşünüyorlar."[99] Babaların bilgeliğine karşı açık bir saldırı olarak değerlendirmiş bu filmi Hruşçov.[100] Yekaterina Furtseva, eski bir tekstil işçisi, 1956-60 arası Merkez Komite'de İdeoloji'den sorumlu, 1960-'74 arası Kültür Bakanı,[101] bu süreçte Hutsiyev'e sahip çıkmaya çalışmış ama sonuç olarak filmin gösterime girmesi Hruşçov yerini Brejnev'e bıraktıktan sonra mümkün olabilmiş.

Yirmi Yaşım'da babaların bilgeliğine saldırı olduğunu sanmıyorum ama Hruşçov'un 20. Kongre hamlesinin ve takip eden sürecin, Sovyet insanının özgüvenini ciddi bir şekilde sarstığını sanıyorum. Carr, Marksizm'in batı dünyası üzerindeki etkilerini incelediği kitabında, şunları söylüyor: "Gerçek bir devrim, kendi koyduğu kuralların bile gerisine düşmesi kabilinden, mevcut düzenin kötülüklerini sergilemekle asla yetinmez, asıl olarak mevcut düzenin ahlaki otoritesinin üzerinde temellendiği değerlere, onun köklerine saldırır. (...) Marksist devrimin asıl özü, batı demokrasisinin ideal ve ilkelerinin, aslında imtiyazlı bir sınıfın çıkarlarının

99 Hruşçov'un konuşması 10 Mart 1963 tarihli Pravda'dan alınmış; kaynak: Josephine Woll, *Real Images: Soviet Cinema and Thaw*, 2000, Woll'un değinisi şu linkte: http://www.kinoeye.org/01/08/woll08.php.

100 Mira Liehm, Antonin, J. Liehm, *The Most Important Art – Eastern European Film After 1945*, University of California, s.216.

101 Beumers, *A History of(...)*, s.116.

bir yansıması olduğunu ilan ederek, onların ahlaki otoritesini sorgulatması olmuştu. (...) imtiyazlıların özgüveninin altını oymuştu (...)."[102] "Teşbihte hata olmaz": Hruşçov'un yaptığı şey bir devrim ya da karşıdevrim değildi ve tabii ki Sovyetler Birliği'nde bir imtiyazlı sınıf yoktu. Ancak, 20. Kongre ufku, kolektivizasyon, Beş Yıllık Planlar, toplumsal yaşamın her alanında sıçramalar, kendisini işgal eden faşizmin ta Berlin'e kadar geri kovalanması türünden üstesinden gelmenin çok ağır bedellerini ödemiş bir toplumun hamlelerinin altını oymuş, bir imtiyaz varsa, ki böyle bir dünyada sosyalizm neredeyse bir imtiyazdır, onun asıl sahibi olan Sovyet halkının özgüvenini sarsmış oldu. Bu anlamda, 1950'lerin ortalarından itibaren Sovyet toplumunda belirli tartışmaları olanaklı hale getirenin, daha doğrusu zorlayanın, kasılmış ve katı haldeyken yumuşayan, buzların çözülüşü kabilinden bir çözülen toplumsal dokunun kendine gelmeye başlamasından ziyade, giderek toplumun geneline yayılan ve koyulaşan bir anlam yitimi, yön kaybı duygusu vb. olduğunu düşünüyorum. Zaten bu nedenle bir yön duygusuna en çok gereksinimi olan ve sorumluluk alması sosyalist iktidar için yaşamsal önem taşıyan gençlik ve bir yön tayininde düşünsel emeğine çok ihtiyaç duyulan aydınlar ön plana çıkıyor bu filmlerde. '30'larla birlikte "artık kütlelerin değil, örnek bireylerin anlatılması"na dönük siyasi talep ve müdahalelerin ardından (Vasilyev'lerin Çapayev'i bu talepler açısından üretilmiş ideal bir örnekti), yeniden bireyin, ama dönemin Avrupa sinemasındaki çoğu örnektekinden (Antonioni vb.) farklı olarak yalnız olmayan, yaşanan sorunları da kendi gibilerle ortak olan ve bunun bilincinde olup o sorunları nasıl aşabileceğini bulmaya çalışan bireyin ön plana çıkması olgusuyla da karşılaşıyoruz. Benim yorumum o ki, filmlerden çıkardığım sonuç daha doğrusu, bu dönem, özellikle 1960'lar, Sovyet toplumunun bir yeni öncülük dinamiğine ihtiyaç duyduğu bir dönem...[103]

[102] Carr, *The Soviet Impact (...)*, s.94, 95.

[103] Burada bana çok ilginç gelen bir konuya daha değinmek istiyorum. Çözülüşten sonra, özellikle Putin döneminde faşizmin yenilgisinin ilan edildiği gün olarak Kızıl Meydan'da kutlanan 9 Mayıs tarihli Zafer Günü'nün, 1945'ten sonra 1965'e kadar kutlanmadığını, ilk kez ve anlayabildiğim kadarıyla biraz da savaşa katılan veteranların zorlamasıyla, 1960'ta Moskova'da

Bu bölümde bahsettiğim filmlerin hemen hepsi, bir önceki filmlerle ilgili olarak söylediğim "iyi insanı kayıt altına alma" faaliyetinin bir devamı niteliğinde. Başka sinemacılar da kayda geçirmeye devam ediyorlar: Bir önemli kol da 2. Savaş filmleri. Bu filmlerin de çoğunda genç karakterler ön planda. Sadece not edip geçeceğim; Turnalar Uçarken (Kalatozov), Askerin Türküsü (Çukray), Askerin Babası (Çekidze), İnsanın Kaderi (Bondarçuk) vb. savaş filmleri, militarizmin m'sini barındırmayan, izleyicisinde yalnızca yurdunu savunana saygı ve sevgi uyandıran bir savaş sinema geleneği oluşturuyorlar.

Bu filmler nezdinde, sinematografi açısından da önemli bir gelişim yaşanıyor, buna da işaret etmek şart: Olay örgüsü ve konunun işlenmesi açısından, hikâyenin görece daha geriye çekildiği, doğrusal akışın kırıldığı bir anlatım ortaya çıkıyor. Dış dünyayı ve iç dünyayı, tarihi ve güncelliği, bireyi ve toplumu, duyguları ve düşünceleri aynı anda kucaklamaya çalışan bu filmler, kalkıştıkları işin güçlüğünü büyük bir yalınlıkla ve sadelikle çözüyorlar. Hollywood'un giderek bulmacalaşan, hızlanan, izleyicisini ezen estetiği karşısında örneğin, ya da Avrupa'nın bocalama estetiği karşısında, son derece sade, basit ama derinlikli bir estetik şekillenmeye başlıyor. Kadrajlar, kurgu, kamera hareketleri; dramaturji yaklaşımları, ses tasarımları, hem bir ayrıştırmaya hem de yeni bir bütünlüğe ulaştırmaya işaret ediyor. Tolstoy'un Çehov'un Bozkır öyküsü için söylediğindeki gibi: "Bu öyküde izlenimci ressamların yöntemine benzeyen bir şey var... Bakıyorsun, sanki hiçbir seçim yapmadan elinin altına gelen her boyayı kullanmış. Bu fırça vuruşlarının kendi arasında ilişkisi yok sanki. Fakat az öteye

Lenin Stadyumu'nda büyük bir kitlesellikle gerçekleşen bir kutlama yapıldığını, daha sonra 1965'te ilk kez büyük bir gösteri düzenlendiğini gördüm. Bu bilgileri başka kaynaklardan teyit edemedim ama eğer böyleyse, Sovyet halkının özgüvenini ve umudunu pekiştirecek çok önemli politizasyon dinamiklerinden birinin ihmal edildiği bir durumla karşı karşıyayız demektir. Elbette çok ağır bir yıkıma yol açan savaşın yaraları tazeyken, sürekli kaşınmak istenmemiş olabilme ihtimali de var ama yine de araştırılması ve açıklığa kavuşması gereken bir konu bu. Bkz. Jeremy Hicks, "A Holy Relic of War: the Soviet Victory Banner as Artefact", *Remembering the Second World War*, ed. Patrick Finney, Routledge, 2017.

çekilip baktığında, tümünden bir izlenim doğuyor."[104] İlginçtir, bu parça-bütün ilişkisi mantığı, karşıtlıkları, ikilikleri yeni bir sentezde bütünleştirme, iç dünyaları bu eksende işleme sorunsalı, Eyzenşteyn'in de üzerine çokça kafa yorduğu konulardandı. "İyi insan" bir kez daha yenilenme ipuçları sergileyen bir estetiği de çağırıyordu.

Ama artık "iyi insan"ın kafası karışmış durumda. Üstüne üstlük, 2. Savaş'tan önceki filmlerde, bir şekilde kendini hissettiren Parti, örgütlü toplum, sosyalizm nosyon ve uygulamaları, Sovyet sinemasında giderek hem görülmemeye hem de hissedilmemeye başlıyor; Romm, Hutsiyev, Panfilov, Alov ve Naumov gibi yönetmenlerin tutumları ve filmlerinin içerikleri "istisnai" kaçacak ölçüde! (İlginçtir, hani bu dönem için "iki kutuplu dünya" denir ya, filmler Sovyetler Birliği'ni anlatır anlatmasına ama kutbun diğeri neredeyse yoktur filmlerde. Yine ve sadece Romm'da, Hutsiyev'de, Panfilov'da, Alov ve Naumov'da biraz hissedilir "emperyalizm" diye bir şeyin varlığı!) 2. Savaş öncesinde sinemada herkese karışan, "her şeye bir şey diyen", öyle çekme, böyle yapma, şöyle yap, diyen Parti, sanki elini eteğini çekmiş, artık sadece denetliyor, öncülük etmiyor. Az önce söylediğim şey, yani yeni bir öncülük dinamiğine ihtiyaç böylesine şiddetliyken, tartışma, ne olduğunu, nereye gittiğini anlama ihtiyacı bu kadar şiddetliyken, Parti bu ihtiyaca karşılık vermekte ürkek davranıyor, atması gereken adımları atamıyor. Kafası karışan iyi insanı, bu anlamda, örgütsüz de bırakıyor.

Bu arada bir şey daha yaşanıyor:

Mihail Romm'un yetiştirdiği bir genç kuşak sahneye çıkmaya başlıyor: Andrey Tarkovskiy, Grigoriy Çukray, Vasili Şukşin, Nikita Mihalkov, Aleksandr Mitta, Tengiz Abuladze, Gleb Panfilov, (...) hepsi Romm'un öğrencileri... Diğer VGIK mezunları da geliyor: Elem Klimov, Kira Muratova, Larisa Şepitko, Tatyana Lioznova, Artavazd Peleşyan... ve Gürcüler: Giorgi Şengelaya, Sergey Paracanov, Otar Yoselyani vd.

Hepsi çok yetkin sinemacılar: Hareketli görüntüyle bir düşünce

[104] Tolstoy'dan aktaran, Ataol Behramoğlu, "19. Yüzyıl Rus Romanı Üzerine Notlar", *Rus Edebiyatının Öğrettiği (...)*, s.66.

ve duyguyu anlatmak, atmosfer yaratmak, ritim ve tempo tutturmak, (...) belli ki VGIK gerçekten iyi sinemacı yetiştiriyormuş. İşledikleri konular da "alışılageldik" konular: 2. Savaş, İç Savaş (veya Çarlık Rusyası'nın orta çağa kadar giden tarihi) gibi dönem filmleri, edebiyat uyarlamaları, SSCB'nin Doğu Cumhuriyetlerinden manzaralar veya kendi çağlarına bakışları... Ancak bu filmlerde bir değişiklik baş gösteriyor. 1960'lardan 1970'lere, ele alınan konulara ilişkin daha mistik, giderek dinselci, kültürel-etnik kimliklere gözünü çeviren, çoğu, anlatım yapısını toparlamamak üzere dağıtan-çünkü bir bütünlük kurma derdi olmayan- filmler gelmeye başlıyor. Sorular "biz ne olacağız?"dan "ben ne olacağım"a dönüyor. "Ben", yani birey, 1950'ler ve 1960'lar için yalnız olmadığını söylediğim ve içinde yer aldığı toplumla bütünleşik birey, sorunlarını kişisel görmeyen birey, sorumluluk isteyen birey, artık "kimse beni anlamıyor", "ben ne yaşıyorum biliyor musunuz?" cümlelerinde kendini buluyor.

Mihail Romm, Sıradan Faşizm ile (1965); Marlen Hutsiyev, Temmuz Yağmuru (1966); Gleb Panfilov, Ateş Geçit Vermez (1968), İlk Çıkış (1970), Söz İstiyorum (1976), Vasili Şukşin Kızıl Kartopu Ağacı (1974) filmleriyle, ilk grubun açmaya soyunduğu "sosyalizmin mevcut sorunlarını aşmak için yeni kuşakların sorumluluk üstlenmesi" meselesini tartışmayı sürdürmeye çalışıyorlar. 1960'ların ikinci yarısında ortaya çıkıp ve 1970'lerde güçlenmeye başlayan yeni oluşan kolda ise örneğin 2. Savaş'ı anlatırken dinsel öğelerin görülmeye başladığı İvan'ın Çocukluğu (Tarkovskiy)[105],

[105] Daha önce Sıradan Faşizm'de Stalin'in de hedef alındığı muhteşem analizini yapan Şlapentoh'lar, bu film için de bir şeyler söylüyorlar. Filmin, büyük ölçüde insan yerleşimlerinin çok uzağında, doğal bir dokuda, kırlarda, bataklıklarda, nehir deltalarında vb. geçtiği hatırlanacaktır. Şlapentoh'ların yaklaşımları şöyle: "Film özellikle kırsal bölgelerde kurulmuştur ve kır yaşamı imgeleri perdeye hâkimdir. Huş ağaçlarının sembolizmi, yalnızca Rusya Ana'yı değil, ülkenin köylü karakterini de temsil eder. Huş ağaçları, aynı zamanda, Sovyet iktidarının dayattığı dramatik ve acı yüklü değişimlere rağmen, köylülerin kendi ulusal kültürlerinin özünü korumayı başardıklarının da hatırlatıcısıdır. Yüzyıllardır olduğu gibi..." Şaka gibi değil mi? Tarkovskiy'in sonradan dahil olduğu ama mistisizmini hissettirmeye başladığı bu film, faşizmin zulmünü ve direnci değil, Sovyet zulmünü anlatırmış meğer, öyle bir sembolizmi varmış! Bu kadarı Tarkovskiy'in dahi aklına gelmemiştir sanırım... Okuyucudan özür

Yükseliş (Şepitko), kültürel-etnik kimliklerin altının daha belirgin çizilmeye başlandığı Unutulmuş Ataların Gölgeleri, Sayat Nova (Paracanov), Pirosmani (Şengelaya), güncellikten 19. yüzyılın da gerilerine doğru uzaklaşan ve o günleri özleyen Andrey Rublev (Tarkovskiy), Unutulmuş Ataların Gölgeleri (Paracanov), Mekanik Bir Piyano için Bitmemiş Bir Parça (Mihalkov), İç Savaş'a ilişkin "halk beyazlarla kızıllar arasında ne çok çekti," diyen (ama kızıllar da fena değil, diyormuş gibi yaparak günü kurtarmaya çalışan) Parla Parla Yıldızım (Mitta) veya İç Savaş'a 1960'lardaki liberal Hollywood dönem filmlerinde (Butch Cassidy and the Sundance Kid veya Bonnie & Clyde v.b.) olduğu türden, eğlence-özgürlükçülük-aksiyon çerçevesinden yaklaşan Yabancılarlayken Evinde Gibi, Evindeyken Yabancılarla Gibi (Mihalkov), çağdaş temalarda ise "mutluluk diye bir şey olamaz" tezine doğru yol alan ve anlam yitimi, yalnızlık, parçalanma başlıklarını onlardan adeta marazi bir keyif alıyormuşçasına işleyen, süreci değil anları önemseyen Kısa Karşılaşmalar (Muratova), türü filmler kendilerine bir yer açıyorlar.

Hem sinematografik hem estetik hem toplumsal anlamda, bir farklılaşma çok dikkat çekiyor: Romantikleri çağrıştırıyor büyük ölçüde bu kümelenme ve yaklaşımlar. Rönesans'la başlayıp Aydınlanma ve Fransız Devrimi'ne kadar, bugünden bakınca burjuvazinin yükseliş süreci olduğunu rahatlıkla söyleyebildiğimiz dönemde, aydın, önemli misyonlar üstleniyor; toplumsal yaşam boyunca çok etkin, süreçlerin tam göbeğinde. Cüretli, meydan okuyucu, özgüvenli. Fransız Devrimi'nin hemen ardından, burjuvazi aydına; "Yeter artık, iktidara geldim, sen işlevini gördün, artık kenara çekil," diyor. Bunu deyişinin en ideal örneğini bir hukukçu olan Robespierre'in idamıyla sembolize edebiliriz. Bu süreç, aydının cüretinde ve meydan okuyuculuğunda büyük bir kırılmaya yol açıyor. Gündemi kentten taşra ve kıra, güncelliğin anlamsız bulunması çerçevesinde geçmiş özlemine ve masal ve efsanelere, bilimden hurafelere ve fantezilere kayıyor, yeni bir yaşam

dilerim ama sosyal medyada dolaşan videodaki gibi "salak, yemin ederim, geri zekâlı bu çocuk," diyesi geliyor insanın ancak, bu parlak akıl yürütme karşısında... D. Shlapentokh – V. Shlapentokh, *Soviet Cinematography (...)*, s.141.

bütünlüğü kurmaktan kuytularda kendi köşesine çekilmeye ve o kuytuluğun tadını çıkarmaya doğru kayıyor ve kendini artık kıymeti anlaşılmayan bir deha olarak kavramaya, dilini karmaşıklaştırmaya, eski rejimlerin yerini almış olan yeni değer ve anlam sistemlerini değersizleştirmeye ve anlamsızlaştırmaya başlıyor. Sosyalizmin sorunlarını çözme sorumluluğunu üstlenebilecekken, cüretle ve meydan okuyarak sorunların üstüne gidebilecekken, "sen daha dur bakalım," denilen aydın adaylarının, Sovyetler Birliği'nde de benzer bir yönelime savrulduklarını, bugünden bakınca, rahatlıkla söyleyebiliyoruz. Burada kastım, kişiler düzeyinde, örnek olsun, fırsat verilseydi Tarkovskiy'in aslında önemli bir komünist sanatçı olacağı, türü bir yakıştırma değil. Kişilerin ötesinde işleyen bir dinamiği çözümlemeye çalışıyorum. Öyle olmasaydı, kim ne olurdu, bunu bilemeyiz, artık bir anlamı da yok. Demek istediğim, bu yönelime giren genç aydınların, birer emperyalizm ajanı, birer karşıdevrimci olduklarını düşünmek için veya anlam bunalımını ifade ettikleri filmleri samimi bir kafa karışıklığıyla ortaya koymadıklarını, Sovyet toplumunu dağıtmak için bir misyon üstlendiklerini varsaymak için bir nedenimiz yok. Bir kere bu yola girdikten sonra kendilerine çengel atılanlar mutlaka olmuştur ama süreç, asıl olarak, Parti'nin toplumsal yaşamdan geri çekilişiyle başlamış gibi görünüyor, dediğim gibi, bugünden bakınca ve filmlerden görüldüğü kadarıyla...

Burada şöyle ilginç bir mesele daha var: Bu ikinci gruptaki filmlerin epeycesi, tartışma yaratan, denetime takılan, rafa kaldırılan filmler. Sovyetler Birliği'nde film yapım süreçlerinde senaryo aşamasından itibaren sıkı bir denetimin bulunduğunu bildiğimize göre -sadece ideolojik denetimden bahsetmiyorum, mali kaynağı da devlet sağlıyordu sonuçta- bu rafa kaldırılan filmin nasıl olup da gerçekleştiği, gerçekten pek ilginç bir meseledir. Emek, malzeme, örgütlenme, zaman, bir film yapım sürecinde ne demektir, bilenler vardır sanırım ve bu muazzam kaynaklar seferber ediliyor her defasında. (Ve hatta, örnek olsun, VGIK mezunu değerli görüntü yönetmeni Hayk Kirakosyan, Tarkovskiy'in, Stalker filmini, hem de en baştan başlamacasına, tam üç kez çektiğini anlatmıştır, Stalker'in otuzuncu yılı için yazdığı yazıda, tam üç kez!). 1986'da Moskova Film Festivali'nde, o dönemin önemli sinema

kurumlarından birinin başında olan Elem Klimov'un, Glasnost ve Perestroyka coşkusuyla "artık raflardan indiriyoruz," diye duyurduğu filmlerle doluyor ortalık bir anda. Ve büyük çoğunluğu, bahsettiğim ideolojik damarın beslediği filmler... Büyük çoğunluğu, "beni rahat bırakın, ne istiyorsam anlatayım," diyen bir anlayışın ürettiği filmler...

Parti yok, örgütlülük yok, ideolojik dağınıklık had safhada, sorumluluk üstlenme talebi gündemden düşmüş, "biz" yerini "ben"e bırakmış durumda... Marlen Hutsiyev Son Söz (1983) ve Sonsuzluk (1992) ile Gleb Panfilov Vassa (1983) ile tartışmaya ilişkin artık son sözlerini söylüyorlar. Diğer kol tamamen güçlenmiş durumda: Tengiz Abuladze, Tövbe (1983) ile geçmişe dönük sonsuz bir nefreti, Kira Muratova, Gri Taşlar Arasında (1983) ve Astenik Sendromu (1989) ile darmadağın oluşu simgeliyor adeta. Daha az "sanatsal" filmlerde de dağılış iyice kendini gösteriyor: Mihalkov, temel olarak Çehov'un Küçük Köpekli Kadın'ından yola çıkarak çektiği Kara Gözler'de, Yosif Heifitz'in kemiklerini sızlatırcasına, Çehov'un sorunsalını değil geçmişe özlemi öne çıkardığı oryantalist (rakı-şiş kebap-dansöz misali votka-çingene-(taşra) güzellemesi yapıyor) bir 19. yüzyıl panoraması çiziyor. Karen Şahnazarov, anlam dağılışını ve yitimini sürreel anlatımlara taşıyor (Sıfır Kenti, 1989 vd.), Moskova Gözyaşlarına İnanmıyor (1979) filminde Menşov, muhtemelen yaptığının çok da farkında olmadan, toplumsal yaşamın gidişatına kayıtsızlaşmaya başlamış her toplumda görülen, anlattığı dönemlerin toplumsal-siyasal özünü göz ardı ederek görüngülere odaklanan o nostalji duygusunu kaşıyor ve bu arada küçük bir film, bir belgesel kendi sorusunu soruyor: Tüm Sovyetler Birliği'nde büyük ilgi gören Genç Olmak Kolay Mı?'da (1986)[106] Juris Podnieks, Litvanya'nın Oger kentinde 1985 Temmuzu'nda düzenlenen bir rock konserinin ardından, konsere gelenlerin dönüşte kullandıkları bir trenin tahrip edilmesi nedeniyle, yakalanan yedi lise çağındaki gencin yargılanmaları ve mahkûm edilmelerini (yargılanmaları sırasında soruyorlardı; "O kadar insan vardı, nasıl sadece bizi sorumlu tutabilirsiniz," diye), konsere katılan başka bazı gençlerin de o olay sonrasında

106 Beumers, *A History of(...)*, s.199.

yaşamlarında nelerle karşılaştıkları üzerine son derece sade bir filme imza atıyor. Film basit ama çok çarpıcı: Gençler, Afganistan meselesinin, Çernobil felaketinin de ağırlığı üzerilerinde, yönetmenle görüşmelerinde; "Sizin kuşak hiç değilse sorunlar olduğunu biliyordu ve onları çözmek için uğraştı, bir şeyler elde etti; bizim artık her şeyimiz var ve yapabileceğimiz hiçbir şey yok," diyorlar... Tüm yaşamsal tutamaklar ellerinden gitmiş bir gençlik manzarası insanı çarpıyor...

Ve zaten bir süre sonra: Sovyetler Birliği, artık yoktu...

III. Sonuç yerine

Açıkçası, "sosyalizm niye yıkıldı?", "ne yaşandı?" sorusu bu yazının ana muradı değildi. Ekim'in sinemaya katkılarını anlamaya ve sergilemeye çalışmak üzere, kronolojik bir sırayla Sovyet sinemasının örneklerini izlemek, bir tarih geçidinin karşısına geçip izlemek gibi bir sonuç verdi. Sovyet sinemasını biraz izlemeye çalışmıştım, müziği ile biraz ilgiliydim, edebiyatını da fırsat buldukça okumaya çalışıyordum, biraz da tarih... Ama Sovyet toplumuyla ilk kez bu kadar yakından ve doğrudan (sinema dolayımıyla yani) temas kurmuş oldum ve kendi adıma -tabii ki retrospektif değerlendirmenin avantajıyla- ne yaşandığını da biraz sezmeye başladım, sanıyorum: Ekim Devrimi'nin kurduğu SSCB neden çözüldü, çözülmeyebilir miydi, asıl kabahat kimde, nasıl oldu bunlar, Sovyet sinema tarihi belli ölçülerde anlatıyor bunu...

Büyük ölçüde de "iyi insanlar" tarihi olarak.

O "iyilikleri kayda geçirilmiş insanlar"ın tarihini şöyle kabaca özetleyebilirim:

* Yoksulluk, yıkım, acıdan başka bir şey getirmeyen eski dünyanın; işçilerin, köylülerin, aydınların el birliğiyle tarihin çöplüğüne atılması ve sosyalizmin iktidara gelmesi; insanlık tarihinde açılan şaheser bir sayfanın, kendi sanatsal – entelektüel şaheserlerini de yaratmaya başlaması;

* İktidarın korunmaya ve yaygınlaştırılmaya çalışılması, eski düzenin direnci: İç Savaş;

* Eski düzenin kökünün kurutulması ve yeni düzenin iktidarını kökleştirmek üzere, tüm işçi ve köylülerin, Sovyet toplumunun omurgasını oluşturacak şekilde örgütlenmesi, seferber edilmesi;

köklenen yeni toplumun bilimle, sanatla, yeni yaşam değerleriyle, tüm toplumsal hizmetlerle, bunların artık birer imtiyaz olmaktan çıktığı şekilde, yaygın ölçüde buluşmaya başlaması;

* Bu buluşmaya saldırı: Faşizmin işgali ve Anayurt Savunması;

* Faşizmi yenen bir halkın, yeniden ayakları üstünde doğrulması çabası, yönünü ve motivasyonunun kaynaklarını yeniden tarif edebilmesi için arayışa girmesi; aydını, gençliği ve en önemlisi Parti'yi göreve çağırması;

* Parti'nin bu çağrı karşısında tutuk kalması, yenilenme olanaklarını değerlendirememesi, korumaya yönelmesi; her şeyini ama her şeyini mücadele ederek kazanmış bir halkın mücadele etmeyi unutmaya başlaması;

* Boşluk tanımayan hayatın, emperyalizm tarafından kuşatılması ve Sovyet toplumunun, iyiliğiyle baş başa, tükenişe seyirci kalması ve son.

Hep söyledim, bunlar, benim filmlerden çıkardığım sonuçlar. Bir siyasi değerlendirme değil, siyasi değerlendirme boyutları da olan, farklı bir değerlendirme. Sinemanın, söylenegelen o tüm "özgürlüksüz"lüklere rağmen (aslında "zorunluluğun bilincine vararak özgürleşmiş" sanatçılardı söz konusu olan), Sovyet halkının iyiliğini kayda geçirmeyi başardığı düşüncesinden hareket eden ve bunu emeği, katkı koyan herkesi, işçisiyle, sanatçısıyla, bilim insanlarıyla, tüm Sovyet toplumunu, büyük bir saygı ve sevgiyle selamlayan bir değerlendirme...

Bu sinema, kendi ülkesi ve tüm o düşlerle beraber tarihin sayfaları arasına karıştı...

Olsun. Bedelleri ağır oldu ama varsın, karışsın. Neleri tekrarlamamak gerektiğini de neler yapabileceğimizi de gördük. Örgütsüzse, yön duygusu yoksa, iyiliğin ne kadar güçsüz kaldığını, "burnunun dibinden, elindeki her şeyin alınabildiğini" gördük. Ama sonuçta o iyilik bir kere kayda alındı. İmgelemimizde yaşıyor.

Mücadelemizle de yaşatacağız.

Çalışmada yararlanılan filmler: [107]

DÜNYA SİNEMASINDAN:

Bir Ulusun Doğuşu, D. W. Griffith, 1915
Hoşgörüsüzlük, D. W. Griffith, 1916
Dr. Cagliari'nin Kabini, R. Wiene, 1920
Nosferatu, F. W. Murnau, 1922
Batı Cephesinde Yeni Bir Şey Yok, L. Milestone, 1930
Dans Edelim Mi, M. Sandrich, 1937
Butch Cassidy ve Sundance Kid (veya Sonsuz Ölüm), G. R. Hill, 1969

ÇARLIK RUSYASI:

Kazanan Şeytan / Satana Likuyuşçiy, Y. Protazanov, 1917
Peder Sergei / Otets Sergei, Y. Protazanov, 1918

SOVYET SİNEMASI:

Mühendis Prayt'ın Projesi / Proekt İnjenera Prayta, L. Kuleşov, 1918
Glumov'un Günlüğü / Dnevnik Glumova, S. Eyzenşteyn, 1923
Aelita, Y. Protazanov, 1924
Bay Batı'nın Bolşevikler Diyarındaki Olağanüstü Serüvenleri / Neobiçayniye Priklyuçeniya Mistera Vesta v Strane Bolşevikov, L. Kuleşov, 1924
Kinoglaz, D. Vertov, 1924
Grev / Staçka, S. Eyzenşteyn, 1924
Satranç Ateşi / Şahmatnaya Goryaçka Chess Fever, V. Pudovkin, N. Şpikovskiy, 1925
Potemkin Zırhlısı / Bronenosets Potyomkin, S. Eyzenşteyn, 1925

---

[107] Liste, bu yazı için -tekrar ya da sıfırdan- izlediğim filmlerden ve TV yapımlarından oluşuyor. Zamansızlıktan ya da altyazısını edinemediğim için izleyemediğim pek çok film var elbette. İzleyenlerin, başka çalışmalarda izlenmeyenleri tamamlaması dileğiyle...
Film adlarını, yaygın kabul görmüş olanlar dışında, kendim Türkçeleştirdiğim için, herhangi bir karışıklığa mahal vermemek amacıyla, Rusça okunuşlarını da ekledim.
Sovyet filmleri dışındaki filmleri, ülkelere göre tasnif etmedim, tek bir grupta topladım.
Yapım tarihleri konusunda farklı kaynaklarda farklı tarihler olabildiği için, emin olduklarım dışında temel olarak imdb.com sitesindeki verilerden yararlandım. Listeyi, tarih sırasına göre yaptım.
Sovyet filmleri arşivini teklifsizce açan Volkan Terzioğlu'na sonsuz teşekkürler.

Kino-Pravda no. 21, D. Vertov, 1925
Beynin Mekanizması / Mehanika Golovnogo Mozga, V. Pudovkin, 1926
Miss Mend, F. Otsep, Boris Barnet, 1926
Ana / Mat, V. Pudovkin, 1926
Şeytan Tekeri / Çortovo Koleso, G. Kozintsev, L. Trauberg, 1926
Palto /Şinel, G. Kozintsev, L. Trauberg, 1926
Haydi İleri, Sovyet! / Şagay, Sovet!, D. Vertov, 1926
İmparatorluktan Parçalar / Oblomok İmperiy, F. Ermler, 1926
Prostitutka, O. Frelih, 1926
Dünyanın Altıda Biri / Şestaya Çast Mira, D. Vertov, 1926
Diplomatik Çanta / Sumya Dipkuryera, A. Davjenko, 1927
Kırk Birinci / Sorok Perviy, Y. Protazanov, 1927
Meri Pikford'un Öpücüğü / Potseluy Meri Pikford, S. Komarov, 1927
Yatak ve Divan / Tretya Meşçanskaya, A. Room, 1927
Romanov Hanedanı'nın Sonu / Padeniye Dinastiy Romanovih, E. Şub, 1927
St. Petersburg'un Sonu / Konetz Sankt Peterburga, V. Pudovkin, 1927
SVD – Büyük Hareket Birliği / Soyuz Velikogo Dela, G. Kozintsev, 1927
Ekim / Oktyabr, S. Eyzenşteyn, 1928
Asya Üzerindeki Fırtına - Cengiz Han'ın Mirasçısı / Potomok Cingizhana, V. Pudovkin, 1928)
On Birinci Yıl / Odinnadtsatyi, D. Vertov, 1928
Trubnoy'daki Ev / Dom Na Trubnoy, B. Barnet, 1928
Komünar'ın Piposu / Komunaris Çibuhi, K. Marjanişvili, 1929
Cephanelik / Arsenal, A. Davjenko, 1929
Yeni Babil / Novy Babylon, G. Kozintsev, L. Trauberg, 1929
Kameralı Adam / Çelovek S Kino-apparatom, D. Vertov, 1929
Turksib, V. Turin, 1929
Eski ve Yeni - Genel Çizgi / Staroye i Novoye - Generalnaya Linya, S. Ayzenştayn, 1929
Toprak / Zemlya, A. Dovjenko, 1930
Yaşam Yolu / Putyevka V Jizn, N. Ekk, 1931
Tek Başına / Odna, G. Kozintsev, L. Trauberg, 1931
Sine-tren filmleri / Kinopoezd, A. Medvedkin, 1931
Coşku: Donbass Senfonisi / Entusiasm: Simfoniya Donbass, D. Vertov, 1931
Kadının Dünyası / Jenşçina, E. Dzigan, B. Şreyber, 1932
Ivan, A. Dovjenko, 1932
Büyük Avutucu / Velikiy Uteşitel, L. Kuleşov, 1933
Ankara - Türkiye'nin Kalbi / Ankara - Serdtse Turtsii, S. Yutkeviç, 1933
Kenar Mahalle / Okranya, B. Barnet, 1933
Neşeli Gençler / Veselye Rebyata, G. Aleksandrov, 1934
Maksim'in Gençliği / Yunost Maksima, G. Kozintsev, 1934

Yağ Tulumu / Pyshka (Boule de Soif), M. Romm, 1934
Çapayev, S. Vasilyev, G. Vasilyev, 1934
Lenin İçin Üç Şarkı / Tri Pesni o Lenine, D. Vertov, 1934
Mutluluk / Şçastye, A. Medvedkin, 1935
Aerograd, A. Dovjenko, 1935
Yeni Güliver / Novy Gulliver, A. Ptuşko, 1935
Sirk / Tzirk, G. Aleksandrov, 1936
Bejin Çayırı / Bejin Lug, S. Eyzenşteyn, 1937
Ekim'de Lenin / Lenin v Oktyabre, M. Romm, 1937
On Üç / Trinadstat, M. Romm, 1937
Volga – Volga, G. Aleksandrov, 1938
Ekmeğimi Kazanırken / V Lyudyakh, M. Donskoy, 1938
Aleksandr Nevskiy, S. Eyzenşteyn, 1938
İspanya / İspaniya, E. Şub, 1939
Traktörcüler / Traktoristiy, I. Privyev, 1939
Düşler / Meçta, M. Romm, 1941
Maşenka, Y. Rayzman, 1942
Genç Fritz / Yunost Fritz, G. Kozintsev, L. Trauberg, 1943
Gökkuşağı / Raduga, M. Donskoy, 1943
Kutuzov, V. Petrov, 1944
Sivastopol Savaşı / Bıtva Za Sevastopol, V. N. Belyaev, 1944
Korkunç Ivan - I / Ivan Grozniy – I, S. Eyzenşteyn, 1944
Korkunç Ivan - II / Ivan Grozniy – II, S. Eyzenşteyn, 1945
Berlin: Tarihsel Kayıt / Berlin: İstoriçeskaya Hronika, Y. Rayzman, 1945
Amiral Nahimov / Admiral Nahimov, V. Pudovkin, 1946
Gizli Görev / Podvig Razvedçika, B. Barnet, 1947
Berlin'in Düşüşü / Padeniya Berlina, M. Çiyaureli, 1950
Musorgskiy, G. Roşal, 1950
Çukile Gek / Çuk i Gek, I. Lukinskiy, 1953
Magdana'nın Eşeği / Magdanas Lurja, T. Abuladze, 1956
Zareçnoy Sokağı'nda Bahar / Vesna Na Zareçnoy Ulitse, M. Hutsiyev, 1956
Karnaval Gecesi / Karnavalnaya Noç, E. Ryazanov, 1956
Katiller / Ubıitsi, A. Tarkovskiy, A. Gordon, M. Beiku, 1956
Turnalar Uçarken / Letyat Şuravli, M. Kalatozov, 1957
Yaşadığım Ev / Dom, v Ktorom ya Jivu, L. Kulicanov, Yakov Segel, 1957
Don Kişot / Don Kihot, G. Kozintsev, 1957
Durgun Akardı Don / Tihi Don, S. Gerasimov, 1957
Suluboya / Akvarel, O. Yoselyani, 1958
Lenin Yaşıyor / Jivoy Lenin, M. Romm, M. Slavinskaya, 1958
Askerin Türküsü / Ballada o Soldata, G. Çukray, 1959
Bir Çiçek Hakkında Şarkı / Sapovnela, O. Yoselyani, 1959

Bugün Kimse Ayrılmayacak / Segodniya Uvolneniya Ne Budet, A. Gordon, A. Tarkovskiy, 1958
İnsanın Kaderi / Sudba Çelovek, S. Bondarçuk, 1959
Asla Gönderilemeyen Mektup / Neotpravlennoye Pismo, M. Kalatozov, 1960
Palto / Şinel, A. Batalov, 1960
Küçük Köpekli Kadın / Dama S Sobaçkoy, Y. Heifitz, 1960
Dikanka Yakınlarında Bir Çiftlikte Akşam / Veçera Na Hutore Bliz Dikanki, A. Rou, 1960
Ferah Gökyüzü / Çistoe Nebo, G. Çukray, 1961
Ağaçlar Kocamanken / Kogda Derevya Byli Bolşimi, L. Kulicanov, 1962
Bir Yılın Dokuz Günü / Devyat Dney Odnogo Goda, M. Romm, 1962
İvan'ın Çocukluğu / Ivanovo Detstvo, A. Tarkovskiy, 1962
Moskova'da Dolanıyorum / Ya Şagayu Po Moskve, G. Daniyela, 1963
Askerin Babası / Jariskatsis Mama / Otetz Soldat, R. Çkidze, 1964
Ben Kübayım / Ya Kuba, M. Kalatozov, 1964
Yirmi Yaşım / Mne Dvadtsat Let, M. Hutsiyev, 1965
İlk Öğretmen / Perviy Uçitel, A. Konçalovskiy, 1965
Sıradan Faşizm / Obıknovenniy Faşizm, M. Romm, 1965
Unutulmuş Ataların Gölgeleri / Tini Zabıtih Predkiv, S. Parajanov, 1965
Savaş ve Barış / Voyna i Mir, S. Bondarçuk, 1966
Kanatlar / Krilya, L. Şepitko, 1966
Temmuz Yağmuru / İyulskiy Dojd, M. Hutsiyev, 1966
Andrey Rublev, A. Tarkovskiy, 1966
Arabaya Dikkat Et / Beregis Avtomobilya, E. Ryazanov, 1966
Cinlerin Şahı / Vıy, K. Erşov, 1967
Küçük Kız ve Bir Şeyler / Devoçka i Veşçi, N. Mihalkov, 1967
Kısa Karşılaşmalar / Korotki Vstreçi, K. Muratova, 1967
Plyuşçiha Sokağındaki Üç Kavak / Tri Topolya Na Plyuşçiha, T. Lioznova, 1967
Başlangıç / Skizbe, A. Peleşyan, 1967
Sayat Nova - Narların Rengi / Sayat Nova - Tsvet Granata, S. Parajanov, 1968
Görevde İki Yoldaş / Slujili Dva Tovarişça, Y. Karelov, 1968
Ateş Geçit Vermez / V Ogne Broda Net, G. Panfilov, 1968
Kırmızı Çadır / Krasnaya Palatka, M. Kalatozov, 1969
Elmas Kol / Brillantovaya Ruka, L. Gayday, 1969
Parla, Parla Yıldızım / Gori, Gori, Moya Zvezda, A. Mitta, 1969
Biz / Menq, A. Peleşyan, 1969
Pirosmani, G. Şengelaya, 1969
Waterloo, S. Bondarçuk, 1970
Savaşın Sonunda Sakin Bir Gün / Spokoyniy Den V Konçe Voyni, N. Mihalkov, 1970

İlk Çıkış / Naçalo, G. Panfilov, 1970
Kaçış / Beg, A. Alov, V. Naumov, 1971
Vanya Dayı / Dyadya Vanya, A. Konçalovskiy, 1971
Burada Şafaklar Sakin / A Zori Zdes Tihie, S. Rostotskiy, 1972
Cemile, I. Poplavskaya, 1972
Baharın On Yedi Anı / Semnadtçat Mgnoveniy Vesnıy, T. Lioznova, 1972 (12 bölümlük TV dizisi)
Ivan Vasilyeviç Meslek Değiştiriyor / Ivan Vasilyeviç Menyaet Professiyu, L. Gayday, 1973
Kızıl Kartopu Ağacı / Kalina Krasnaya, V. Şukşin, 1974
Yabancılarlayken Evinde Gibi, Evdeyken Yabancılarla Gibi / Svoy Sredi Çujih, Çujoy Sredi Svoyih, N. Mihalkov, 1974
Yurtları İçin Savaştılar / Oni Srajalis Za Rodinu, S. Bondarçuk, 1975
Dersu Uzala, A. Kurosava, 1975
Gençler Uzayda / Otroki Vo Vselennoy, R. Viktorov, 1975
Kaderin Cilvesi ya da Banyonun Tadını Çıkar / İroniya Sudbi, İli S Legkim Parom, E.Ryazanov, 1975
Ayna / Zerkalo, A. Tarkovskiy, 1975
Söz İstiyorum / Proşu Slova, G. Panfilov, 1976
Aşk Kölesi / Raba Lyubvi, N. Mihalkov, 1976
Savaşsız Geçen Yirmi Gün / Dvadçat Dney Bez Voyni, A. German, 1977
Mekanik Bir Piyano İçin Bitmemiş Bir Parça / Neokonçennaya Pyesa dlya Mekaniçeskogo Piyanino, N. Mihalkov, 1977
Yükseliş / Voshojdeniye, L. Şepitko, 1977
Şerlok Holmes ve Doktor Watson / Şerlok Holms i Doktor Vatson, I. Maslennikov, 1979-1986 (8 bölümlük TV filmi serisi)
Beş Akşam / Pyat Veçerov, N. Mihalkov, 1979
İz Sürücü / Stalker, A. Tarkovskiy, 1979
Aquanotlar / Akvanavti, I. Voznezenskiy, 1979
Sonbahar Maratonu / Osenniy Marafon, G. Daniyela, 1979
Moskova Gözyaşlarına İnanmıyor / Moskva Slezam Ne Verit, V. Menşov, 1980
Tahran '43 / Tegeran-43, A. Alov, V. Naumov, 1981
Yüzyılımız / Mer Dare / Naş Vek, A. Peleşyan, 1983
Kızıl Çanlar 2 - Dünyayı Sarsan On Gün / Krasnye Kolokola 2 - Ya Videl Rojdenye Novogo Mira, S. Bondarçuk, 1983
İki Kişilik İstasyon / Vokzal Dlya Dvoih, E. Ryazanov, 1983
Tövbe / Monanieba, T. Abuladze, 1983
Son Söz / Poslesloviy, M. Hutsiyev, 1983
Vassa, G. Panfilov, 1983
Gri Taşlar Arasında / Sredi Serih Kamney, K. Muratova, 1983

Tanık Yok / Bez Svideteliy, N. Mihalkov, 1983
Arkadaşım Ivan Lapşin / Moy Drug Ivan Lapşin, A. German, 1984
Gel ve Gör / İdi i Smotri, E. Klimov, 1985
Genç Olmak Kolay mı? / Vai Viegli But Jaunam, Juris Podnieks, 1986
Kara Gözler / Oci Ciornie, N. Mihalkov, 1987
Küçük Vera / Melankaya Vera, V. Piçul, 1988
Sıfır Kenti / Gorod Zero, K. Şahnazarov, 1989
Taxi Blues, P. Lungin, 1989

Sovyet Avangard Sanatı: Eksik Kalan Arayış

Yiğit Günay

"Şu sanat tarihi ne heyecan verici bir şey! Orada yapılması gereken iş yükü tam bir Marksiste göre! Sabaha kadar uyuyamadım, bir kitaptan diğerine atladım. Ve sanat için hiç zaman ayıramadığım ve ayıramayacağım için çok üzüldüm."

Lenin, 1905

Devrim öncesi, siyasetçiler

1916, İsviçre. Büyük Savaş başladığından beridir savaş karşıtlarının ve politik sürgünlerin mesken edindiği ülke.

Zürih. Duvarları tuhaf resimler ve çoğunlukla anlamsız sloganlarla bezeli, tavanda asılı gerçek boyutta bir kukla askerin içeri gelenleri gözlediği, henüz birkaç ay önce açılmış kafede iki kişi satranç oynuyor.

Biri Rumen, henüz lise öğrencisiyken, 16 yaşında, iki okul arkadaşıyla birlikte Romanya tarihinin ilk modernist edebiyat dergisini çıkarmış - ancak üç ay. 18'ine geldiğinde savaş patlak vermiş. 19'unda bir dergi daha çıkarmış - biçimsel olarak avangard, içerik olarak savaş ve sistem karşıtı. O dergi de kısa ömürlü olunca, İsviçre'ye gelmiş.

Diğeri Rus, henüz lise öğrencisiyken, 16 yaşında, ağabeyi Çar'a

suikast düzenlemiş, başarısız olmuş, yakalanmış, asılmış. Ağabeyinin izinden, o da devrimciliğe adamış hayatını. Kendisi artık Rus işçi sınıfı hareketinin önde gelen liderlerinden biri. Sibirya'da sürgün hayatı görmüş, ardından ülke dışına çıkmak zorunda kalmış. Henüz birkaç ay önce Zürih'e taşınmış.

Samuel Rosenstock ve Vladimir İlyiç. Tristan Tzara ve Lenin.

Oturdukları kafe, Cabaret Voltaire. Tzara, kafenin gediklilerinden. Şubat ayında buradaki diğer sanatçılarla birlikte Dada hareketini kuranlardan. Sadece savaşa değil, uygarlığa, hayatın her türlü pisliği ve ikiyüzlülüğüne karşılar Dadacılar. Ve kahredici bir bilinçle, kendilerinin de bu pisliğin parçası olduklarının farkındalar. Temmuz'da ilk manifestolarını yirmi yaşındaki Tzara okuyor: "[....] görevliler olarak özgür değiliz ve disiplinsiz ve ahlaksız, acı gereklilik olarak özgürlük diye haykırıyoruz ve insanlığa tükürüyoruz."[1]

Bu en hafif tabiriyle tuhaf sanatçıların eksantrik çıkışları Lenin'in ilgisini çekmiyor. Kafe, eşi Krupskaya'yla birlikte oturdukları evin karşı köşesinde olduğundan, ara sıra kafa dinlemeye geliyor. Tabii, daha iki yıl önce, uzun yıllardır yoldaş olarak gördüğü, hemen hepsi kendi partilerinden daha kıdemli, daha deneyimli işçi sınıfı partilerinin savaş başlar başlamaz "ulusları" adına savaşan ülkelerine destek vermeleri ihanetinin yaşattığı sarsıntı düşünüldüğünde, kafenin müdavimi olan sanatçıların hepsinin savaş karşıtı olması, buraya gelmesi için bir artı. Bir de, evlerinin hemen arkasındaki sosis fabrikası yüzünden evin içinin her gün dayanılmaz kokularla doluyor olmasının da biraz payı var, kafeye yapılan kaçamaklarda.

Fakat bunlar ancak birer kaçamak. Lenin, vaktinin büyük kısmını kutu kadar evde okumak, yazmak ve yazışmakla geçiriyor. Tzara'nın isyânkar ama herhangi bir çözüm planından tamamen uzak o manifestoyu okuduğu Temmuz ayında, Lenin, Almanya'da işçi sınıfı adına savaşa karşı çıktıkları için parti içinde hizip durumuna düşen Rosa Luxemburg ve yoldaşlarının siyasi pozisyonunu değerlendirdiği Junius broşürünü yazıyordu. Takdir etmek, pohpohlamak için değil elbette: Almanya'daki yoldaşların

1 Franck, Dan, *Bohemler*, çev: İsmail Yerguz, Sel, Ocak 2009, s.256.

argümanlarında geri siyasi noktaları vurguluyor, onları daha da ileriye çekmek için kıyasıya eleştiriyordu. Tüm varlığını, benliğini Rusya'da devrim yapmaya odaklamıştı. Ve o dönem herkes, Rusya'daki devrimin ancak Avrupa'da, özellikle de Almanya'da gerçekleşecek devrim sayesinde ayakta kalacağına inanıyordu. Almanya'da doğru siyasi çizgide yoldaşların varlığı hayati önemdeydi.

Cabaret Voltaire'deki, asırlık burjuva sanat kurumuna ve kapitalizmin dünyaya getirdiği sefalet ve savaşa karşı yükseltilen doğrultusuz ama yıkıcı sanatsal çıkışlar belki pek ilgisini çekmiyordu Lenin'in. Ama Rus devrimcinin sanatla hiç ilgilenmediği sanılmamalı. Kişisel vaktinde edebiyat ve müzikten keyif alıyor; daha ziyade klasikler... Lev Tolstoy üzerine yazdığı değerlendirme makaleleri dışında doğrudan sanat eleştirisi alanında pek kalem oynatmıyor. Sanatla bağlantılı olarak yazdığı makaleler, ekseriyetle sanat-siyaset ve sanat-parti ilişkisi üzerine. 1905 Kasım ayında, ilk Ekim Devrimi'nden bir ay sonra sürgünden St. Petersburg'a geldiğinde ve Bolşevikler devrimin özgürlükçü siyasi ortamı sayesinde yasal bir dergi çıkarabildiklerinde, "parti edebiyatı" kavramını ortaya atıyor; "Kahrolsun tarafsız yazarlar! Kahrolsun edebiyatın 'üstün insanları'! Edebiyat, işçi sınıfının ortak davasının bir *parçası* haline gelmelidir" diye yazıyor, sonra da ekliyordu: "Sakin olun baylar! Parti edebiyatını ve bunun parti denetimine tabiyetini tartışıyoruz."[2] Lenin, haklı olarak, sanat alanına dair değerlendirmelerle parti-sanat ilişkisine dair değerlendirmeleri birbirinden ayırıyor, ilkini düşünürken Lev Tolstoy gibi devrimci siyasetle hiçbir ilgisi bulunmayan bir sanat ustasını "Rus Devrimi'nin aynası" olarak övüyor, ikincisini düşünürken edebiyat, parti mekanizmasının "bir çarkı, bir vidası" olmalıdır diyordu. Bu arada da sanatçılarla kişisel ilişkisini sürdürüyordu. Fakat, Lenin'de "kişisel olan"la "devrim için olan"ı ayırmak imkansız. Zürih'teyken düzenli olarak Gorkiy'le yazışıyorlardı, yazışmaların Lenin'in kaleminden çıkan kısmının temel motivasyonu, Gorkiy'i tekrar parti çizgisine kazanmaktı. 1908'de partide yaşanan hizipte -bir diğer edebiyatçı-

[2] Lenin, V. I., "Party Organization and Party Literature", *Novaya Zhizn*, sayı 12, Kasım 1905. Kaynak: Collected Works, Moskova: Progress, 1965, Cilt 10, s.45.

Bogdanov'un başını çektiği tarafa yakın duran Gorkiy'i, Bogdanov ve diğerlerinin felsefi ve siyasi sapmaları konusunda ikna etmek için çabalıyordu. Bu arada, aynı ayrışmada partiden uzaklaşan bir başka sanat insanını daha sevgiyle anıyordu. "Lunaçarskiy partiye dönecektir" diye yazıyor, ekliyordu: "Diğer ikisi gibi [Bogdanov ve Bazarov'u kastediyor - YG] bireyci değildir o. Doğada nadir görülen bir özellik. Ona karşı 'zaafım var' - kahretsin, ne ahmakça sözler: zafiyetinin olması! Biliyorsun, onu seviyorum, mükemmel bir yoldaş!"[3]

Anatoliy Lunaçarskiy... O da İsviçre'de. Cenevre Gölü kıyısında, Vevey yakınında yaşıyor. Henüz lise öğrencisiyken partiye örgütleniyor. 20 yaşında Zürih Üniversitesi'ne gidiyor, üniversite biter bitmez tekrar Moskova'ya, devrimci çalışmaya... Önce tutukluluk, ardından sürgün. Sürgünde bir yandan devrimci mücadele -ağırlıkla, özellikle kültür sanat alanında düşünsel üretim-, diğer yandan geçim derdi: Partiye para kazandırmak için kurduğu eğlence parkı büyük sükse yapınca, "lunapark"lara ismini vermesi, bu Bolşevik kadronun muhtelif becerilerinin eğlenceli bir kanıtı. 1903'te parti Bolşevikler ve Menşevikler olarak bölündüğü sırada Paris'te, epey bir süre, iletişimsizlik yüzünden, ayrışmanın temellerini anlayamıyor, yurtdışındakilerin çoğunluğu Menşevik kanatta, fakat o dinliyor, okuyor ve Bolşeviklerin haklı olduğuna kanaat getiriyor. Bundan sonraki yıllar, Lenin'le yakın mesaiyle geçiyor: Parti yayınlarında yazılışleri. Ta ki 1908'de, bu defa kendileri partiden ayrılıncaya kadar.

Tüm bu yurtdışı sürgün dönemi boyunca Lunaçarskiy, kültür sanat alanına dair sürekli düşünüyor ve üretiyor. Kendisinin de üretim yaptığı ve en fazla ilgilendiği alan edebiyat, fakat müzikten plastik sanatlara, sanatın tüm dallarını yakından takip ediyor. Yirminci asrın ilk on yılı, sanatta en baş döndürücü, radikal dönüşümlerin yaşandığı dönem. Lunaçarskiy, bu dönüşümü anlamak için önce empresyonizme bakıyor.

1913'te yazdığı "Paris Mektupları"nda Lunaçarskiy, "realizmin

3 *В И Ленин, М. А. Горкий - Письма, воспоминания, документы*, Moskova: SSCB Bilimler Akademisi, 1958, s.234. Rusçadan çeviri konusunda yardımcı olan Ozan Akalın'a ve isimlerin Türkçeye aktarımı konusunda yardımcı olan Barış Zeren'e teşekkür ederim.

geleneğe karşı isyanı" olarak gördüğü empresyonizmin, resme getirdiği asıl yeniliği, çok özlü bir şekilde formüle ediyordu:

> *"Ben nasıl görüyorsam, öyle çiziyorum!"* - onun [empresyonist ressamın] en sevdiği şiar budur.
>
> *"BEN nasıl görüyorsam!"* - işte dönüm noktası da budur.[4]

Bu yorumda, günün herhangi bir saatinde dışarı çıkıp o an gördüğünü palete aktaran empresyonist ressamların doğayı kopya etmekten ziyade, doğanın kendilerinde oluşturduğu izlenim ve duyguları, yani öznel deneyimlerini aktardığı yönündeki ifade esas. Ancak daha önemlisi, Lunaçarskiy'in, sanatçıların asırlardır süregelen akademik geleneğin dışına çıkıp, bireysel iradelerini ortaya koymalarını "dönüm noktası" olarak görmesi... Lunaçarskiy böyle diyordu, çünkü bireysel iradeye sahip çıkmanın, kolektif iradenin parçası olmanın ilk adımı olduğunu biliyordu.

Ama eksikleri de biliyordu. Empresyonizm ve sonrasındaki arayışları peşinen ve heyecanla güzellemekten uzaktı, Rus devrimci. Yapıcılık arıyordu, kuruculuğun, daha üstün bir iradenin peşindeydi. Cézanne'a dair değerlendirmesi, peşinde olduğu niteliğin açık ifadesi: "Deforme etmek empresyonistlerde lirik karaktere, Cézanne'da yapıcı karaktere sahiptir; empresyonist, resmi müzikleştirir, Cézanne onu mimariye yakınlaştırır."[5]

Temel eksiklikse, sanat alanının dışındaydı ve Lunaçarskiy, iyi bir devrimci olarak, makalesinin son cümlesinde tam olarak buna dikkat çekiyordu. Kübizm ve fütürizmi birer marazilik olarak niteliyor, ekliyordu: "Ne var ki, toplumsal alanda uygun ilerleme olmaksızın, böyle bir marazilikten muzaffer planlılığa geçiş düşünülemez."[6] Sanat, hayattan bağımsız değildi, aynı anlama gelmek üzere, politikadan bağımsız değildi. Toplum dönüştürülmeksizin, sanat alanında zafer elde edilmesi imkansızdı. Toplumu dönüştürmek: tabii ki partiyle mümkündü.

Lunaçarskiy bu teziyle, yüz yıl önce *avangard* kavramını ilk ortaya atan ismi, Saint-Simon'u tekrarlıyordu. Bir parantez açıp oraya,

---

4 Anatoli Lunaçarski, *Devrim ve Sanat*, çev: Süheyla Kaya, Salih Kaya, Ankara: İnter, Nisan 2000, s.98.

5 *age.*, s. 113

6 *age.*, s. 124

ele aldığımız tarihsel dönemin (ve bugünün?) en önemli siyasi ve sanatsal kavramının[7] ortaya çıkış noktasına dönmemiz gerekiyor.

Avangardın ortaya çıkışı

1798, Paris. 38 yaşında bir adam, henüz dört yıl önce, devrimin ordusuna askeri mühendisler yetiştirmek amacıyla kurulmuş olan École Polytechnique'in giriş kapısının tam karşısındaki apartmana taşınıyor. Claude Henri de Saint Simon, sıradan bir kişilik değil: Kökleri Charlemagne'a kadar uzanan soylu bir ailenin 13 yaşındaki çocuğuyken soyluluğu reddettiği için babası tarafından aklı başına gelsin diye hapse yollanmış, gençliğinde ABD'nin Bağımsızlık Savaşında Lafayette'in birliklerine katılıp çarpışmış, Fransız Devrimi olunca kendini eşitlikçi düşüncelere adamış bir devrimci. Gözlerini, Fransız Devrimi'nin ufkunun ötesine dikmiş: sosyalist bir düzen arayışında. Bu düzenin bilim ve teknik sayesinde geleceğine inandığı için, askeri teknik okulun hemen karşısına taşınıyor, hızla öğrenciler arasında örgütlenmeye başlıyor. Tipik devrimci: Toplumu kökten dönüştürmenin teorik planını kafasında kurduğu anda, bunun pratik ayağını örmek üzere hayatını da baştan kuruyor.

Peki teorik plan ne? Teorik plan; eşitlikçi bir düzenin, sosyalizmin kurulması için, kurucu özne olacak bir öncüye duyulan ihtiyaç. Saint-Simon ve dönemin diğer "ütopik sosyalistleri", Marx ve Engels'in bu -haklı- tanımlaması nedeniyle sonradan yalnızca akademik ilgiye mazhar olsalar da, 19'uncu yüzyıl boyunca ortaya atılan devrimci fikirlerin büyük kısmının kaynağı bu isimlerdi. Saint-Simon'da toplumsal sınıflar vardı, ancak Saint-Simon toplumu değiştirecek özneyi bir sınıf olarak değil, teknik bilgiye mazhar bir öncüler grubu olarak kurguluyordu. Grup, mimarlar, mühendisler ve sanatçılardan[8] oluşacaktı. Sanayi devriminin dünyayı ka-

7 Türkçeye siyaset bağlamında çok yerinde şekilde "öncü" olarak çevrilmiş olan avangard kelimesi, Rusçada, Fransızcadan alındığı şekliyle kullanılıyor. Bizde sıklıkla yaşanan şekilde avangard kelimesinin kullanımı daha ziyade sanat tarihine ayrılırken, Rusçada (ve haliyle Lenin'de) "öncü parti"de kullanılan kelime de avangard.

8 Saint-Simon'un görüşlerinin şematik bir pozitivizmden uzaklaşıp olgunlaştığı sonraki yıllarında öncü grup, daha ziyade bilim insanları, sanayiciler/zanaatkârlar ve sanatçılar olarak tarif ediliyordu. Genel anlamda formülasyon, bilim-üretim-sanat olarak özetlenebilir.

sıp kavurduğu, teknik yenilikler nedeniyle hayatın akıl almaz bir hızda değişip dönüştüğünü herkesin iliklerine kadar hissettiği bu dönemde Saint-Simon'un öncü grubuna mimarlar ve mühendisleri seçmesi şaşırtıcı değil, fakat sanatçıların da burada yer alması, en azından tartışmalı bir konu. Platon sanatçıları ideal devletinden kovduğundan beridir süregelen sanatçının meşruiyeti tartışmasına radikal bir yanıttı bu. Ancak Saint-Simon bu radikal yanıtı verirken, sanatçının rolünü de radikal biçimde yeniden tanımlıyordu. Geleneksel olarak sanatçıya atfedilen yansıtmacılık rolü, yani var olan gerçekliği tuvale/kâğıda/sese aktarma ödevi, Saint-Simon'da dönüştürücülük rolü, yani gerçekliğe müdahale etme, şekillendirme ödevi halini aldı. Saint-Simon, "insan ruhunun mimarları" olarak düşündüğü sanatçıları birer ayna değil, birer kurucu özne, birer üretici olarak görüyordu. Fransız sosyalistin bu yaklaşımı, üretimcilik/prodüktivizm denilen sanatsal yaklaşımın temelini oluşturdu.

Bir noktaya dikkat çekmek gerekli: "Ütopik sosyalist" kelimesinin çağrıştırdığı imgeler nedeniyle Saint-Simon'un bir çeşit "saf düşünce insanı" olduğu sanılmamalı. Saint-Simon, bir hareketin lideriydi ve örgüt, özellikle prestijinin çok arttığı ve yurtdışına açıldığı 1830 Devrimi'nden hemen sonraki süreçte, dönemin ilerici kesimlerine ciddi anlamda damga vurmuştu. Thomas Carlyle'dan Franz Liszt'e, Victor Hugo'dan George Sand'e, alanlarında sanatsal üretimin öncüleri olan sayısız ismin hareketle bağlantısı vardı. Bunlardan biri de büyük Alman şair Heinrich Heine'ydi. Heine, politik nedenlerle Fransa'da yaşıyordu, sanatın yansıtmacı değil, üretimci/dönüştürücü olması görüşünü benimsiyordu ve Almanya'da Saint-Simoncu düşüncenin yayılmasında en önemli isimdi. Heine, henüz birlikte üretmeye başlamalarından önce dahi hem Marx hem de Engels'in en yakından takip ettikleri isimlerden biriydi. Marksizmin kurucularının tüm estetik tartışmalarında, Saint-Simon'un yaklaşımı temel referans noktalarından biri oldu.[9] Kısacası, Saint-Simon hareketi hem teorik hem pratik olarak öncüydü. Dönemin en donanımlı mühendisle-

9 Halen araştırılmaya ve tartışılmaya muhtaç olan bu konuda yakın dönemde Türkçeye çevrilen bir kitap, Marx ve Engels'in estetik anlayışlarına dair kanımca doyurucu bir çerçeve sunuyor: Margaret A. Rose, *Marx'ın Kayıp Estetiği*, çev: Aydın Çavdar, Ayrıntı, 2015.

rini yetiştiren akademinin karşısında ev tutup insan örgütlemeye başlayacak iradeyi sergileyen bir devrimcinin başka türlü davranması düşünülemezdi.

Bu, bizi, Lunaçarskiy'e geri götürüyor. Tıpkı Lunaçarskiy gibi, Saint-Simon da, iyi bir devrimci olarak, sanatçılara öncülük rolü atfetse de, temel eksikliği, temel gereksinimi sanat alanının dışında görüyordu. "Edebi, Felsefi ve Sınai Düşünceler" kitabında, bir sanatçıyla bir bilim insanını konuşturuyor ve sanatçıya şunları söyletiyordu:

> *"Sizlere öncü (avangard) olarak hizmet edecek olanlar biziz, sanatçılar. İnsanlar arasında yeni fikirler yaymak istediğimizde, bunları mermere ve tuvale dökeriz... Böylece insanlara enerji veririz, muzaffer bir etki yaratırız. İnsanoğlunun hayalgücüne ve duygularına sesleniriz, bu nedenle her zaman en canlı ve en kararlı eylemliliğin içinde bizim olmamız gerekir. Ve eğer bugün bizim rolümüz gereksiz veyahut ikincil, tali görünüyorsa, sanatta eksik olan, ki bu sanatın enerjisi ve başarısının da önkoşuludur; ortak bir hamle ve genel bir düşüncedir."*[10]

"Toplumsal alanda uygun ilerleme", "ortak bir hamle ve genel bir düşünce..." Bu eksiği kapatan, 1917 Ekim Devrimi ve Bolşevikler oldu. Sovyet avangard sanatının, yirminci yüzyılın ilk yarısındaki avangard sanat akımında özgünlüğünü sağlayan da tam olarak bu: "Düşüncelerini iktidarda bulan" ve bundan güç alan, dolayısıyla teorik yaklaşımlarını pratiğe dökme konusunda diğer herkesten çok daha büyük bir fırsat yakalayan yalnızca Sovyet sanatçılardı. Makalemizin temel konusu bu: Bu sanatçıların sosyalist iktidarla nasıl ilişki kurdukları ve bu ilişkinin onları nasıl biçimlendirdiği... Fakat devrime gelmeden önce, bu sanatçıların devrim öncesindeki durumuna kısaca bakmalıyız.

Devrim öncesi, sanatçılar

Aralık 1915, Rusya. Petrograd'da bir grup sanatçı, öğleden sonra açacakları sergi için son hazırlıkları yapıyor. Fakat ortamda gerilim var: Serginin iki ağır topu, birbirlerinin işlerinin sergide yer

[10] Akt. Donald D. Egbert, "The Idea of 'Avant-Garde' in Art and Politics", *The American Historical Review*, Cilt 73, Sayı 2, Aralık 1967, s.343.

almaması gerektiği konusunda günlerdir yaygara koparıyorlar. Sonunda o gün karşılaştıklarında, kayışlar kopuyor. Sözlü atışmalar, fiziki kavgaya dönüşüyor. Büyük olan 37 yaşında, tepesi attığında ortaya çıkan öfkesi herkesçe biliniyor. Diğeri ondan yedi yaş küçük, dikkat çekecek kadar uzun boylu, fakat sıska, çelimsiz. Sovyet avangardının iki büyük ismi: Kazimir Maleviç ve Vladimir Tatlin. Yumruk yumruğa iki devin arasına, bir diğer sanatçı, Aleksandra Ekster giriyor. İkiliyi, işlerini sergi salonunun iki ayrı odasında sergilemeye ikna ediyor.

Aynı serginin iki ayrı odasındaki eserler, halen sanat tarihinin çığır açan eserlerinden... Maleviç, sergide meşhur Siyah Kare'yi ortaya çıkarıyor: Empresyonistlerin çizgi yerine fırça darbeleriyle resme taşıdığı, Cézanne'ın vücuda kavuşturduğu, kübistlerin sistematikleştirdiği lekeyi, saf değer olarak rengi, yapı taşı olarak geometrik şekli en yalın ve anıtsal şekilde ilan eden, beyaz zemin üzerine siyah bir kare. Birçokları için soyut resmin başlangıç noktası. Şüphesiz, resmin evriminin doğrultusu ve geleceği konusunda ortaya atılan en dolambaçsız ve mutlak manifesto. Tatlin, köşe kabartmalarını ilk kez görücüye çıkarıyor: Bir duvardan diğer duvara uzanan teller etrafında inşa edilmiş, formları, malzemeyi ve bunların mekan/boşlukla ilişkilerini kavramaya çalışan bu soyut eserler, sanat tarihinde kaide üzerine oturtulmamış ilk heykeller.

Rusya 1915 itibariyle sanatsal biçim arayışları açısından Fransa'da yaklaşık yarım asır sürmüş bir dönemi on beş yıllık yoğun bir dönemde yaşamış ve Batı Avrupa'yı yakalamıştı. Ancak Rus sanatçılar, taklitçilikten uzaktı. Evet, empresyonizmden başlayarak Cézanne'cılık, kübizm, fütürizm ve diğer Batı Avrupa kökenli eğilimlerin tümü denenmişti Rusya'da. Hem Maleviç hem Tatlin hem de dönemin diğer Rus avangard sanatçılarının bir-iki yılda bir üslubun değiştiği geçmişleri, yakın dönem sanat tarihi ders kitapları gibidir. Fakat buna, iki özellik daha eşlik ediyordu: Birincisi, halk sanatından esinlenme çabasıydı. Bizans'tan kalma ikon resmi geleneğine bakılıyor, taşradaki el sanatlarının üslupları çağdaşlaştırılmaya çalışılıyordu. İkincisi, Rusya topraklarının koşulları, insanları, düşünceleri mantıki sonucuna götürmeye, radikal adımlar atmaya eğilimli hale getiriyor, dolayısıyla sağcı İtalyan fütürizmi Rusya'da bambaşka bir üslup ve kimliğe bürünebiliyor,

Maleviç ve Tatlin 1915'te "taklit etmekle" suçlandıkları akımları aşacak adımlar atabiliyordu.

Elbette dönemin Rus avangard sanatçılarıyla Batı Avrupalı muadilleri arasında epey benzerlik de söz konusuydu. Tıpkı Fransa'daki gibi, Rusya'da da avangard sanatçıların büyük kısmı ciddi maddi zorluklar içinde çalışıyor, eserlerini kimseye satamıyor, sanatsal üretime devam edebilmek için çoğu zaman olmadık işlerle iştigal ediyorlardı. Dönemin en etkin sanatçılarından Natalya Gonçarova'nın atölyesi o kadar küçüktü ki, büyük boyuttaki resimlerini parça parça yapıyor, ancak sergi salonunda yan yana konulup birleştiklerinde resmin bütününü görebiliyordu.[11] Tatlin para kazanabilmek için bir sirkte güreşçilik bile yapmış, ama deneyimi olmadığından kavga sırasında aldığı bir darbe sonucu sol kulağı duyma yetisini kaybetmişti. Yine de sanat tutkusu onu maceradan maceraya sürüklüyor, Tatlin de hiç geri durmuyordu. 1913'te Berlin'e giden müzisyen ve dansçı arkadaşlarının grubuna akordiyoncu olarak katılmıştı. Alacakları bahşişin miktarını belirleyen etmenler arasında imajın ne denli önemli olduğunu bildiğinden, dikkat çekmek için sahnede kör taklidi yapıyordu. Konserlerden birine bizzat Kayzer gelmiş, dikkatini çeken bu kör akordiyoncuyu yanına çağırıp altın bir saat hediye etmiş, Tatlin derhal saati satmış, gruptan ayrılmış ve kendine Paris bileti almıştı. Amacı Picasso'yla tanışmaktı. Aradı, taradı, Picasso'yu buldu ve yanında kalmasına müsaade etmesini istedi. Ancak İspanyol'un başında zaten yeterince çulsuz sanatçı dostu vardı, tanımadığı birine yer açmadı. Yine de Tatlin parasının yettiği birkaç hafta boyunca akordiyonunu kapıp Picasso'nun atölyesini ziyaret etmeyi ihmal etmedi.[12] Tıpkı Fransa'daki gibi, Rusya'da da bu sanatçılarda politik bir yön vardı. Polonyalı bir aileye doğan, çocukluğu şeker pancarı tarlalarıyla çevrili köylerde geçen Maleviç 1904'te hayatında ilk kez Moskova'ya geldikten birkaç ay sonra 1905 Devrimi patlak verince, eline geçirebildiği tüm yasadışı bildirileri sokakta dağıtmaya koyulmuştu.[13]

11 Camilla Gray, *The Russian Experiment in Art 1863-1922*, Londra: Thames & Hudson, 2000, s.110.

12 *Age.*, s.174.

13 *Age.*, s.145.

Ancak bu politik yön, örgütlü değildi. Devrim sonrasında Sovyet avangard sanatını şekillendirecek olan sanatçıların hiçbiri devrim öncesi parti üyesi değildi. Dolayısıyla kapitalizmin ve Büyük Savaş'ın getirdiği yıkım ve sefalete tepki, sanatlarına hiçbir karşılık bulamadıkları ve felaketin eşiğine gelmiş olan topluma karşı bir yabancılaşma hissiyatı yaratıyor, bu da tepkilerini planlı ve zamana yayılmış şekilde eyleme dökmek yerine, beklenmedik ve aceleyle kotarılan provokasyonlarda bulunmalarıyla sonuçlanıyordu. Mihail Larionov, Natalya Gonçarova, Vladimir Mayakovskiy veya Burlyuk kardeşler sık sık Moskova sokaklarında orasına burasına çiçekler kondurulmuş saçma derecede renkli ceketler, yanaklarına çizilmiş simgelerle arz-ı endam ediyordu. Saygın burjuva etkinliklerini basıyor, epey gürültü çıkarıyorlardı. Sonuç: Walter Benjamin'in sonradan veciz biçimde söylediği üzere; "Bilindiği gibi, burjuvazi eyleme karşı ne kadar duyarlıysa, skandala karşı da o kadar vurdumduymazdır."[14]

Yine de, bu provokasyonların gerisinde yatan örtük politik bilinç, bugünden bakılarak yok hükmünde sayılmamalı. Öncelikle, bu "absürd" tavırlar, dönemin kitlesel ruh hali açısından hiç de absürd değildi. John Berger'in aktardığı bir anekdot, söz konusu ruh halini özetliyor: "Pek çok garip şey oluyordu. Her şeye mantıksızlık hakimdi. O günlerden kalan küçük bir olay hâlâ anlatılır: Bir piyade tümeni kentin [Paris'in] sokaklarından geçiyormuş. Uygun adım ilerlerken, anlamsız bir biçimde kıyıma gönderilen koyunlar olduklarını belirtmek üzere melemeye başlamışlar."[15] Ayrıca, bu provokasyonların biçimleri ikna edici olmasa dahi, içeriklerinde açıkça haklı unsurlar vardı. 1913'te Mayakovskiy ve Burlyuk kardeşlerin birlikte çektiği *13 No'lu Kabarede Drama* filminde, göbek deliklerinde kaşık ya da turp taşıdıkları kostümler, sembolistlerin ve bunların Rusya'daki muadilleri olan "Sanat Dünyası" ekibinin sanatı kutsallaştırıp her şeyin üstünde tutan yaklaşımlarını alaya almak amaçlıydı: avangardın en temel sloganı "Yeniden Hayata!"

---

14 Walter Benjamin, "Sürrealizm: Avrupalı Aydının Son Fotoğrafı", *Sanat-Siyaset: Kültür Çağında Sanat ve Kültürel Politika* içinde, çev: Nurdan Gürbilek, Sabir Yücesoy, İstanbul: İletişim, 2011, s.61.

15 John Berger, *Picasso'nun Başarısı ve Başarısızlığı*, çev: Müge Gürsoy Sökmen, Yurdanur Salman, İstanbul: Metis, 2010, s.94.

idi. Belli bir zümreye ait kılınan sanatla halk arasında, gündelik yaşam arasında bir kesişim alanı yaratabilmek için ellerindeki tek silahı, provokasyonu kullanıyordu. Tüm bu dalga geçme hali, sanatçıyı tekrar halkın içinde yaşayan, kitlelerin bir parçası olan, meşru bir birey haline getirmeye yönelik naif bir çırpınıştı.

Tüm bu naifliğe yol açan, devrimcilerin bir asırdır vurguladıkları eksiklikti: Toplumsal alanda uygun ilerleme... Devrim! 1917, bu sanatçı kuşağının bir asırdır işaret edilen eksikliğini kapattı. Ekim Devrimi, o güne dek hiçbir avangard sanatçının sahip olmadığı bir ufuk açtı Sovyet sanatçılarının önünde. Peki avangard sanatçılar, yeni Sovyet iktidarıyla nasıl bir ilişki kuracaktı? Sanatı bilindik anlamıyla sanat olmaktan çıkarmak isteyen bu devrimcilerle, politikayı bilindik anlamda politika olmaktan çıkarmak isteyen diğerlerinin mücadelesi nasıl iç içe geçecek, birbirini besleyecekti? Bu soruların yanıtlarını aramadan önce, avangardın, felsefi düzeyde sanat-politika ilişkisini nasıl kavradığına dair bir parantez açmamız gerekiyor.

Kısa tutmak ve genel hatları ortaya koymak açısından, Lev Kreft'in "üç model" yaklaşımından hareket edebiliriz.[16] Kreft'e göre modernlikle [kapitalizmle] birlikte, tarihsel olarak birbirini izleyen ama iç içe de geçen, aynı dönemde birlikte var olabilen üç sanat-siyaset ilişkisi modeli ortaya çıktı: ulus inşası, özerklik ve avangard. 17 ve 18'inci yüzyılda gelişen ulus inşası modeli, ulus-devlet yaratımının merkezi unsuru olan, sınırlarını belirleme anlamında "ulus"u tanımlama görevine uygun olarak, sanatın bir kurum haline getirilmesine dayanıyordu. Kurulan sanat akademileri, ulus-devlet açısından uygun olan sanatla uygun olmayan sanatı belirleme yetkisine sahip bir otorite haline gelmişti. 19'uncu yüzyılda, özellikle romantizm akımıyla paralel olarak gelişen sanatın özerkliği modeli, gerçekte sıklıkla karikatürleştirildiği üzere sanatı "fildişi kuleye kapatan", sanatla siyaset arasında hiçbir ortak zemin olamayacağını savunan bir görüşü yansıtmıyordu. Apolitik değil, antipolitik bir modeldi bu: Sanat, insanlığın ilerlemesindeki özel, ayrıcalıklı rolünden ötürü özerklik iddiasına sahipti. İnsan-

16 Lev Kreft, "Sanat ve Siyaset: Sanatın Siyaseti ve Siyasetin Sanatı", *Sanat-Siyaset: Kültür Çağında Sanat ve Kültürel Politika* içinde, çev: Elçin Gen, İstanbul: İletişim, 2011.

lığın kurtarıcısı, umutların tek potansiyel gerçekleştiricisi olduğu için, üst-siyasi bir güç olduğu için sanat diğer bütün güçlerden ve düzenlerden bağımsız, özerk olmalıydı. Avangard modelin temel çıkış noktasıysa, modernizme ve bunun estetizmi olan "sanatın özerkliği" yaklaşımına yönelik, sanatın hayattan koparıldığı eleştirisidir. "Yeniden Hayata!" sloganında vücut bulan bu eleştiri, çıkış noktası itibariyle sanattan ziyade siyaseti vurgular. "Avangard sanat-siyaset modelinde sanat siyaset haline gelir, modernite boyunca büründüğü tarafsızlıktan soyunur ve mevcut yaşamın ilerisinde, bugünde geleceği temsil eden, bunu da sanat değil siyaset bağlamında yapan bir alana dönüşür."[17]

Artık, devrim öncesinde sanatsal avangardın üzerinde yükseldiği felsefi zeminin ayaklarını yerine oturtmuş durumdayız. Sanat akademilerinin reddinin yanı sıra sanatın politikadan özerkliğinin de reddi, sanatsal üretimin hayatın yeniden üretiminin bir parçası haline getirilmesi, insanlığın ilerlemesi mücadelesinde sanatın, politika dışı bir güç olarak değil politik öncünün bir parçası olarak rol oynaması, yapıcılık-kuruculuk niteliklerini taşıyan bir iradeyi temsil etmesi, mevcut haliyle "sanat" denilen şeyin reddi ve buna atfedilen sınırların mümkün mertebe ihlal ve imha edilmesi...

Bir kez bu felsefi zemin anlaşıldığında, devrimden sonra diğer hemen tüm sanatçılar devrime sırtlarını dönerken, avangard sanatçıların nasıl ilk günden itibaren devrimi sahiplendikleri daha anlaşılır hale gelecektir.

Devrim ve sonrası: Savaş Komünizmi

"Ekim Devrimi'ni kabul etmek ya da etmemek. Benim için böyle bir soru söz konusu değildi. Ben organik biçimde, bu aktif, yaratıcı, sosyal ve pedagojik hayatla bütünleştim." Tatlin, 7 Kasım 1917'de Bolşevik Partisi'nin öncülük ettiği Ekim Devrimi'nin hemen sonrasındaki hissiyatını bu sözlerle anlatıyordu. Aşağı yukarı 1924'e kadar altın çağını yaşayan genç avangard sanatçılar kuşağının en parlak temsilcilerinden Aleksandr Rodçenko, "Tüm irademl

17 *Agy.*, s.38

kendimi devrime kaptırmıştım" diyecekti.[18] Maleviç, avangard sanatçıların bu hissiyatının tesadüfi olmadığını, kendi perspektiflerinin mantıki sonucu olduğunu vurguluyordu: "Kübizm ve fütürizm, 1917'de siyasi ve ekonomik yaşamda yaşanan devrimin habercisi niteliğindeki devrimci sanatsal biçimlerdi."

Devam etmeden, bir kısa not düşmeliyiz. Ekim Devrimi'ni takip eden süreçte Sovyetler'de fütürizm, İtalya kaynaklı sanatsal akımdan tamamen bağımsız bir anlamda, genel olarak avangard tavra sahip sanatçıların tümünü ifade etmek için kullanılıyordu. Bazen aynı anlam için "sol sanatçılar" ifadesi de kullanılıyordu. Bu ifadenin kökleri devrim öncesine uzanıyordu: 1909'da dört güzel sanatlar öğrencisi akademiden "solculuk" nedeniyle atıldıklarında, "solculuk"larının resmi gerekçesi "Cézanne, Van Gogh ve Matisse'in eserlerine yatkın" olmalarıydı[19], ama devrim sonrasında bu ifadenin kullanılmasında "sol sapma"yı anıştıran, yerme maksatlı bir ton da vardı. Avangard sanatçı İvan Puni, tüm avangard sanatçıları kapsayacak şekilde fütürizm ifadesinin kullanılmasının, Mayakovskiy'in *Komünün Sanatı* dergisindeki o meşhur dizesiyle yakından ilişkili olduğunu düşünüyordu: "Sokaklar fırçalarımız, meydanlar paletlerimiz." Puni'ye göre bu dize, sanatı, hayatın yaratımı olarak tanımlıyordu, bu nedenle de Puni, o dönem kullanıldığı anlamıyla fütürizmi, "Kendi içine kapanmış bir şey olarak sanat eserinin sınırlarının dışına çıkmaya yönelik, açık ve kesin bir şekilde ifade edilmiş eğilim, yani ayrı bir disiplin olarak sanatın tasfiye edilmesine yönelik bir eğilim" olarak özetliyordu.[20]

Devrim, avangard sanatçıların önünde yepyeni bir kapı açmıştı. Bir burjuva kurumu olarak sanatın kendine çizdiği tüm sınırları ortadan kaldırıp sanatı yeniden hayata döndürmeye, hayatın üretimi ve yeniden üretiminin bir parçası yapmaya yönelik arzularını gerçekleştirebilmeleri için muazzam bir olanak önlerine serilmişti. Ve bu konuda önemli bir yardımcıları vardı: Anatoliy Lunaçarskiy.

Lunaçarskiyve Lenin'i 1916'da Zürih'te bırakmıştık. 1917 yılının

18 Christina Lodder, *Russian Constructivism*, Hong Kong: Yale University, 1983, s.48.

19 Camilla Gray, *age.*, s.122.

20 Akt. Lodder, *age.*, s.48

Şubat ayında Rusya'da demokratik devrim olur olmaz, iki isim de Rusya'ya yasadışı yollardan dönüp giderek şiddetlenen devrimci mücadeleye katkı koymak üzere yolculuk planları yapmaya başladı. Bahar aylarında ayrı ayrı Rusya'ya vardılar. Lunaçarskiy halen Bolşevik Partisi üyesi değildi, fakat Şubat'tan Ekim'e kadar süren, tarihin olağanüstü yoğunlaştığı, her gün büyük siyasi gelişmelerin yaşandığı çalkantılı dönemde takındığı kişisel siyasi tavırların tümü Bolşevik Parti'nin yönelimleriyle örtüşüyordu. Sonunda yaz aylarında partiye döndü. Lenin'in Gorkiy'e mektubunda neredeyse ilan-ı aşk ettiği bu kadroya olan sevgisi sadece insani niteliklerinden kaynaklanmıyordu. Lenin ona, kültür-sanat konularında, partinin diğer tüm kadrolarından daha çok güveniyordu. Ekim Devrimi'nin ardından Lunaçarskiy, Sovyet iktidarının en önemli bakanlıklarından biri olan, yalnızca kültür-sanat değil, aynı zamanda eğitim alanını da kapsayan Aydınlanma Komiserliği'nin başına getirildi.

Ancak ne Lunaçarskiy'in ne de Lenin ve Bolşevik Parti'nin Ekim'de iktidara gelmelerinin ardından dikensiz gül bahçesinde hareket ettikleri düşünülmemeli. Devrim, aslına bakılırsa Çarlık Rusyası'nın birkaç kentinde yaşanmıştı. Bu kentlerdeki burjuva unsurlar arasında iyi ihtimalle Bolşevik iktidarla işbirliği konusunda gönülsüzlük, kötü ihtimalle açık karşıdevrimcilik egemendi. Kırsaldaysa yıllar sürecek İç Savaş'ı başlatmak üzere gericiler, Çarlık ordusunun subayları ve emperyalist devletler hazırlık içerisindeydi. Sanat alanı da asırlardır toplumun üst sınıflarının dışlayıcı ve ayrıcalıklı oyun alanı haline gelmişti. Lunaçarskiy ve Aydınlanma Komiserliği, atmaya çalıştığı hemen her adıma karşı dirençle karşılaşıyordu. Direncin kaynağı Çarlık yanlılarından çok liberallerdi.

1917'de Şubat'taki demokratik devrim sonrasında Petrograd'da Sanat Emekçileri Birliği kurulmuştu. Her eğilimden sanatçıyı barındıran birliğin temel hedefi, resmi akademinin sanat alanındaki mutlak hegemonyasının yok edilmesiydi. Fakat Ekim Devrimi itibariyle birliğe daha az ilerici, ortayolcu unsurlar hakimdi. Birlik, devrimle birlikte iktidarın gerçek sahibi olan İşçi, Köylü ve Asker Temsilcileri Sovyetleri'nden tam bağımsızlık güvencesi vermediği müddetçe Lunaçarskiy'le ve Aydınlanma Komiserliği'yle birlikte

çalışmayı reddedeceğini duyurdu. Lenin, Lunaçarskiy ve Bolşevik hükümetin önceliğiyse devrimi ayakta tutmaktı - bu uğurda, teknik bilgi sahibi burjuva profesyonellerden mümkün olduğunca faydalanılmaya çalışılıyordu çünkü işçi sınıfı henüz bu büyük ülkeyi yönetecek nitelikli kadrolara sahip değildi. Lunaçarskiy zekice politik manevralar sonucu birlik üyesi sanatçıların önemli bir bölümünü, Müze ve Antik Eserlerin Korunması Departmanı'nda çalışmaya ikna etti.[21] Ancak asıl adım, 1918 başında, tüm güncel sanat işlerinin idaresi için Güzel Sanatlar Departmanı'nın (IZO) kurulması oldu. Hükümetin doğrudan sanat meselelerini yönetmek üzere bir devlet dairesi kurmasının kendisi bile Sanat Emekçileri Birliği'nin liberal "sanatın özerkliği" yaklaşımına taban tabana zıttı.[22] IZO'nun yönetici kadrosu, her eğilimden sanatçıyı barındırıyordu. Toplamda ortaya çıkan eğilim, en hafif tabirle "ılımlı" sayılabilirdi. Fakat IZO'nun Moskova örgütlenmesinde avangard sanatçıların ağırlığı hissediliyordu. Moskova dairesinin başında Tatlin vardı, üyeler arasında Maleviç, Kandinskiy, Rozanova gibi isimler dikkat çekiyordu.[23]

Devrimden sonraki üç yılda IZO, henüz iktidarın tam olarak sağlanamadığı, Birinci Dünya Savaşı nedeniyle hem işgücünün hem üretim kapasitesinin büyük kısmını yitirmiş ve İç Savaş'la

21 Bu durumun temsil ettiği genel bir doğru, Sovyet avangard sanatına dair Türkçede yazılmış ender çalışmalardan biri olan, Ali Artun'un "Sanatın İktidarı" kitabında pas geçiliyor. Artun, kitabının başlığına da yansıttığı temel tezinde, devrimden sonraki dönemde avangard sanatçıların "iktidar" olduğunu, sanat alanını bizzat yönettiklerini iddia ediyor. Bu doğru değil. Devrimden sonraki on yıllık süreçte hemen her kurumda kimisi açıkça sağcı olan, farklı sanatsal eğilimlerden isimler yer alıyordu. Lunaçarskiy, bu sağcı ağırlığı dengelemek için genç avangard sanatçılara daha fazla sorumluluk verme eğiliminde olsa da, avangard sanatçıların bu dönemde sanat alanında "iktidar" olduklarını söylemek mümkün değil.

22 Ali Artun'un bahsedilen kitabındaki bir diğer yanlış yaklaşım da bu konuda. Artun, avangardın "sanatın özerkliği"ni savunduğunu öne sürüyor. Oysa bu dönemde yalnızca Sovyetler'de değil, tüm Avrupa'da avangard sanatçılar sanatın özerkliği fikriyle hesaplaşma içerisindelerdi.

23 IZO Moskova departmanı, kuruluşuna dair bakanlığa yazdığı resmi raporda, dairedeki sanatçıları "sol" ve "merkez" eğilimde olarak niteliyordu. Sanatçıların kendilerini niteleme kıstaslarının dahi açıkça siyasi kavramlar olması, avangardın siyasetle sanatı bir ve aynı şey görme eğiliminin bir örneğiydi. Lodder, *age.*, s.49.

boğuşan bir ülkede, kıt kaynaklara rağmen sanat alanını canlandırmaya yoğunlaştı. 1918-1920 arasında 28 sergi düzenlendi. Sergilerin adı "Özgür Devlet Sergileri"ydi, katılım için bir seçici kurul dahi yoktu, dileyen herkesin eserleri sergileniyordu. IZO'nun müze departmanı, ki departmanın başında avangard sanatçılar Rodçenko ve Stepanova vardı, çoğunluğu devrim öncesi burjuva sanat çevresinde işlerini satamadıkları için sefalet koşullarında bulunan genç sanatçılara ait 1926 eser satın aldı. Rusya genelinde 30 ilde açılan müzelere bu eserler dağıtıldı. Taşra illerine müze açılması, İç Savaş koşullarında "işleyen bir sosyalist devlet" olduğunu ortaya koymak açısından önemli bir adımdı. IZO aynı zamanda siyasi propagandaya yoğunlaşıyordu. Söz konusu dönemde Devrimin yıldönümü kutlamaları için 1250, okuryazarlık kampanyası için 2000 afiş sipariş edildi. Çeşitli projeler için yarışmalar düzenleniyordu: Projelerin bir örneği, Karl Marx anıtı gibi siyasi anlamda önemli fakat sanatsal anlamda alışıldık bir yarışmayken, bir diğeri kitap ve dergi satılacak büfe tasarımıydı. İkinci örnek, prodüktivist yaklaşımın etkilerini ortaya koyuyor. Bir diğer çalışma, Rodçenko ve Rozanova'nın ürettikleri program etrafında, Moskova, Petrograd ve civar kasabalarda savaş döneminde harap olmuş zanaatkârlık atölyelerinin yeniden canlandırılması ve üretimlerinin estetik niteliğinin güçlendirilmesi için düzenlenen kampanya oldu. Tüm bu ilk girişimler, kendini sanatın geleneksel alanına hapseden natüralist[24] ressam ve heykeltıraşların sterilize yaklaşımına karşıt olarak, avangard sanatçıların, sanatı doğrudan hayatın ve devrimin bir parçası olarak yeniden kurmaya ve sosyalist devletin pratik gereksinimlerine yanıt aramaya yönelik eğilimlerinin göstergeleriydi.

Fakat IZO içindeki avangard sanatçıların bu çabalarının

24 Burada realist yerine natüralist terimini özellikle tercih ediyorum. Natüralist üsluptaki eserlere "realist" denmesi, halen devam eden, fakat epey kafa karıştırıcı bir eğilim. İnsan figürlerini doğadaki hallerine uygun resmeden sanatçıların "gerçekçi" olarak nitelenip, günlük kullanım için çaydanlık tasarlayan avangard sanatçıların "gerçekçi" olarak görülmemesi başlı başına tuhaf. Ancak realizmle natüralizmin birbirine karıştırılması, avangard öncesinden, 19'uncu asırdan beri süregelen bir mesele. Buna dair nitelikli bir tartışma için, Marksist sanat tarihçisi Arnold Hauser'in *Sanatın Toplumsal Tarihi* çalışmasının dördüncü cildine bakılabilir.

Bolşevik Parti'den güçlü bir destek gördüğünü söylemek zor. Parti üyelerinin ve işçi sınıfının estetik beğenileri halen geleneksel/klasik üsluba yakındı. Ülkenin basbayağı savaş koşullarında ve kıtlık içinde olması, olası bir rahatlamayı iyice zora sokuyordu. 24 Kasım 1918'de partinin resmi yayını olan Pravda'da çıkan bir yazıda IZO'nun 2 milyon rublelik bütçeyi "fütürist" eserler satın alarak çarçur ettiği, bunların yerine Benois ve Golovin gibi natüralist ressamların "saygıdeğer sanat eserlerinin" alınması gerektiği söyleniyordu. Lunaçarskiy buna yanıtında IZO'nun alımlarda tarafsız davrandığını, ancak genç ve burjuva döneminde resmi beğenilere uymadıkları için sefalet koşullarında yaşayan sanatçılara biraz daha ayrıcalıklı davranıldığını belirtiyordu. Lenin de parti genelinde yaygın olan "fütürist" sanatçılara yönelik önyargıyı paylaşıyordu. Henüz tüm Sovyet halkı tarafından benimsenmesine ve Stalin tarafından "dönemimizin en iyi ve en yetenekli Sovyet şairi" olarak nitelemesine on yıl olan genç Mayakovskiy'in *150.000.000* başlıklı şiir kitabının 5 bin kopya basıldığını öğrendiğinde, İç Savaş'ı kazanmaya ve kıtlık sorununu çözmeye odaklanmış olan devrimci lider "Kütüphaneler ve eksantrikler için 1500 kopyadan fazlasına ihtiyacımız yok" diye çıkışıyordu.[25]

Yine de Lenin, sanat meselelerine kişisel olarak karışmamak konusunda netti. Bunun, "sanatın özerkliği" fikriyle, sanatın kendi haline bırakılmasıyla, devlet ve partinin bu alana müdahaleden kaçınmasıyla hiçbir ilgisi yoktu. Lenin sanat-siyaset ilişkisine dair genel ilkeler konusunda taviz vermeksizin bastırıyordu: Partinin sanat alanı üzerindeki otoritesinin kabul edilmesi ve devrimin propaganda ihtiyaçlarına sanat alanından yanıt üretilmesi. Ancak ayrıntılara dair karar alma inisiyatifini, temel ilkelerde kesin olarak aynı düşündükleri Lunaçarskiy'e bırakmayı tercih ediyordu. Bir defasında, yıkılan Çar 3. Aleksandr heykelini yerine konulması planlanan alternatif heykelleri incelemiş, kendi beğenisine uygun natüralist tarzdaki işlerin hiçbiri hoşuna gitmemiş, sadece fütürist bir heykel ilgisini çekmişti. Yine de "Ben bu konuya uzağım, Lunaçarskiy'e sorun" demişti.[26] Lenin, bu tavrını açıkça dile ge-

25 Lodder, *age*, s.50

26 V. I. Lenin, *Lenin on Literature and Art*, Wildside Press LLC, 2008, s.235.

tirmekten çekinmiyordu. 1921'de avangard sanatçıların ağırlıkta olduğu Yüksek Sanat Teknik Stüdyoları'nın öğrenci yurdunu ziyaret etmiş, öğrenciler Lenin'i derhal sanat ve siyaset felsefesine dair derin sorular bombardımanına tutmuştu. Lenin şakacı bir dille gençlerle hafiften dalga geçmiş, ama kendisini sanat üzerine ciddi bir tartışma yürütmeye yetkin hissetmediğini de eklemişti. Bu avangard öğrencilerin tümünün kendilerini "komünist" olarak nitelediğini öğrendiğindeyse çok sevinmişti.[27]

Lenin kimi durumlarda bizzat kendisi de sanat alanına dair somut öneriler ortaya atıyordu. 1918 yılında Lunaçarskiy'e iki ayaklı bir ajitasyon kampanyası önerdi: Genelde afişlerle doldurulan kent duvarlarına daha kalıcı devrimci sloganlar yazılması ve tarihin büyük devrimcilerinin her biri için Moskova ve Petrograd'da birer anıt dikilmesi. İki öneri de hayata geçirildi, ancak pek başarılı olamadı. Anıtlar için gelen heykellerin niteliği çok düşüktü, İç Savaş koşulları nedeniyle heykellerin çoğunun derme çatma malzemelerden yapılmış olması durumu daha vahim hale getirmişti. Buna rağmen politik sanatın sokağa taşınması için önemli bir adım atılmıştı.

Lenin'in sanatı hayatın içine sokmak ve politikleştirmek yönündeki yaklaşımı, avangard sanatçılar tarafından da paylaşılıyordu. IZO'nun misyonlarından biri de politik ajitasyondu. Bunun en önemli parçalarından biri, 1 Mayıs, devrim yıldönümleri gibi önemli kitle gösterisi günlerinde hem yürüyüşün hem de kent sokaklarının tasarlanmasıydı. Devrimin birinci yıldönümü kutlamalarında Rodçenko'nun da aralarında bulunduğu bir grup sanatçı, Kızıl Meydan'da bir havaifişek gösterisi tasarlamışlardı. Gösteriler sırasında sokaklar avangard üslupta eserlerle donatılıyordu, ama avangard sanatçıların hayalleri bundan çok daha büyüktü. 1921'de Komintern'in üçüncü kongresi onuruna yapılması planlanan meydan gösterisi, bunun bir örneğiydi: Plana göre meydanın bir tarafına, eski dünyanın insanı insanlıktan çıkaran kentlerini temsil eden, "Kapitalizm Kalesi" adında bir kent kurulacak, diğer meydanaysa "Geleceğin Kenti" isminde, dönemin avangard mimarlarının tasarlayacağı bir maket kent inşa edilecekti. Ordu

27 *Age.*, s.237

ve halkın birinci kentten ikinci kente yürümesi planlanıyordu.[28] Proje, mali kısıtlar nedeniyle hayata geçirilemedi. Ama yaklaşım bakiydi. Hayata geçirilen örneklerden biri, devrimin beşinci yıldönümü kutlamaları için avangard besteci Arseniy Avraamov'un Bakü'de verdiği muazzam "konser"di. Sirenlerin Senfonisi isimli eser Kızıl Ordu'nun Hazar Filosu'na bağlı gemilerin top atışlarıyla başlamış, kentin kilise çanları, fabrika düdükleri, lokomotifleri müzik enstrümanları olarak kullanılmış, tüm kent halkı hep bir ağızdan Marseyez ve Enternasyonal marşlarından bölümler okuyarak senfoninin korosunu oluşturmuştu. Bu deneme, sanatın geleneksel sınırlarının hepsini çiğniyor, dinleyiciyi icracı haline getiriyor, kitleleri sanatçıya dönüştürüyor, gündelik yaşamın seslerinin müzikte kullanılması konusunda öncü çabalardan birini temsil ediyordu.[29]

Öncü yaklaşım, hem sanat hem siyasette verili durumu, algıyı, beğeniyi, seviyeyi temel almaz, bunu dönüştürmeyi hedefler. Bolşevik Parti, nesnel durumun tüm kısıtlarına rağmen gerekirse zorlamalarda bulunacak bir iradenin neler başarabileceğini en görkemli şekilde zaten kanıtlamıştı. Fakat nesnelliği temel almak başka, veri almak başka şeylerdir. Bolşevikler bu konuda naif hayalciler değil, yeni bir düzen kurmak için kolları sıvamış gerçekçilerdi. Nesnelliği veri almakla, bunu daha ileriye taşımak üzere dönüştürmek arasındaki gerilim, avangard sanatçıların da peşini bırakmıyordu. Henüz yeni kurulmakta olan, soyut bir estetik dilin geniş emekçi kitleleri tarafından benimsenmesi, onlara heyecan vermesi pek mümkün olmuyordu ve genç sanatçılar bunun farkındaydı. 1919 yılında bir gözlemci, eski akademik sanatçıların köşelerine çekilip "istikrarlı, normal günler"i bekledikleri sırada avangard sanatçıların boşluğu doldurup sokakları neredeyse ele geçirdiklerini belirtiyordu: "Rus fütüristleri, ressamları ve şairleri, devrimin ilk günlerinden itibaren 'Her şeyi getirin sokaklara, boya kovalarını sırtlanın ve etrafı boyayın' çağrısı yapıyorlardı."

28 Lodder, *age.*, s.51.

29 Miguel Molina Alarcon, *Baku: Symphony of the Sirens - Sound Experiments in the Russian Avant-garde*, Londra: ReR Megacorp, 2008. Senfoninin özgün kayıtları yoksa da, Molina Alarcon'un çalışmasıyla üretilen bir rekonstrüksiyonu internette bulunup dinlenebilir.

Ancak bu denemeler, kitlelerin ruh halinin organik bir ifadesi gibi durmuyordu: "Sergilerde keskin biçimde devrimci görünen tüm o köşe kabartmaları, düzlem ve materyallerin kombinasyonlarından oluşan konstrüksiyonlar, sokaklara ve meydanlara taşındıklarında uygunsuz, fazla bireysel, hatta resimsel görünüyorlardı. Kapıların dışına asılmış resimler gibiydiler."[30]

Başarılı denemeler yok değildi. El Lisitskiy'in, İç Savaş'ta Kızıl Ordu'nun çabalarına destek olmak için tasarladığı ve Maleviç'in üslubundan etkilenen, tamamen geometrik figürler ve yazılı sloganlardan oluşan "Kırmızı Kamayla Beyazı Vur" afişi, halen sanat tarihinin en önemli eserlerinden biri olarak kabul edilir ve afişin, yalnızca geometrik figürler ve renkleri kullanarak herkesçe anlaşılır, vurucu bir mesaj verdiği açıktır: Üçgen şeklindeki kırmızı, işçi sınıfı ve onun öncü örgütü Bolşevik Partisi'ne atıftır, karşıdevrimcilerin rengi olan Beyaz, ülkenin dört bir yanını sarmış çetelere atıfla beyaz bir yuvarlak biçiminde betimlenir. Afişler, özellikle fotomontajın kullanılmaya başlamasıyla birlikte, avangard sanatçıların en başarılı olduğu alanlardan biridir.

Bir diğer önemli eser, Tatlin'in 3. Enternasyonal Anıtı'dır. Fakat anıtın kendisine gelmeden önce, Tatlin'in sanata dair yaklaşımını biraz daha iyi anlamak gerekir. IZO'nun Moskova Dairesi'nin başkanı olan Tatlin, Lenin'in önerisiyle çıkan Anıtsal Propaganda kampanyasına dair değerlendirmesini sunduğu Temmuz 1918 tarihli raporunda, (sonradan haklı çıktığı üzere) bu kadar kısa zamanda anıtların, sanatsal nitelikleri tehlikeye girmeksizin yapılmasının mümkün olmadığını belirterek, bunun yerine genç sanatçılara gerekli materyallerin verilip, seçimlerin eski jüri sistemi yerine uluslararası bir dergi heyeti tarafından yapılmasını öneriyordu. Bir ay sonra hükümete yeni bir mektup yollayan Tatlin, anıtların "sosyalist devletin özgür üretimleri" olması gerektiğini belirttikten sonra, kampanya kapsamında sadece tarihin önemli devrimci figürlerine dair değil, aynı zamanda "Rus Devrimi ve şimdiye kadar hiç yapılmadığı şekliyle devletle sanat

30 V. Dimitriev, 'Pervyi itog', *Iskusstvo kommuny*, Sayı 15, 1919, s 2-3. Akt: Lodder, *age.*, s.51.

arasındaki ilişkiye" dair de anıtların yapılmasını öneriyordu.[31] Bu mektup, henüz devrimin üzerinden bir yıl geçmemişken, Tatlin'in bir Devrim Anıtı yapma fikrine sahip olduğunun bir işaretiydi. 1919 yılı başında IZO, Tatlin'e tam da bu görevi verdi: Bir devrim anıtı projesi. 1919 Mart'ında *Komün Sanatı* dergisindeki bir makalesinde avangard sanat teorisyeni Nikolay Punin, Tatlin'le yaptığı görüşmeye dayanarak sanatçının yaklaşımını özetliyordu. Tatlin'in peşinde olduğu temel özellikler tüm hayatın kökten değiştiği Sovyetler'e uygun bir dinamizm ve yapının kendisinin propaganda ve ajitasyon boyutları taşımasıydı. Tatlin geleneksel anıtlar gibi statik olmaktan ziyade, devrimle birlikte yaşayacak ve değişecek, hareket halinde bir anıt istiyordu. 1919'da dünya işçi sınıfı hareketinin merkezi olarak Üçüncü Enternasyonal'in kurulmasıyla birlikte Tatlin de anıtı Enternasyonal'e adamaya karar verdi. Hayallerini sınırlandırmıyor, teknik olanakların ötesini istiyor, gerçekten kentin çehresini değiştirecek bir anıt düşlüyordu. Benzer hayaller, bizzat Lunaçarskiy'de de vardı. Halk Komiseri olarak tamamen pratik bir insan olan Lunaçarskiy, devrimin başarabileceklerinin teorik sınırsızlığını kavramaya çalışmaktan hiç vazgeçmemişti. Ekim 1918'de bir konuşmasında; "Sanatçıların ve mimarların kardeşliği doğacak, sadece insanlığın ideallerine dair tapınak ve anıtlar yapmakla yetinmeyecekler, tamamen sanatsal kentler yaratacaklar. Sanatı hayatla birleştirmek - yeni sanatın görevi budur" demişti.[32]

Tatlin sonunda anıtın maketini ortaya çıkardığında, bu gerçekten de o güne dek hiç görülmemiş bir yapıydı. Eyfel Kulesi'nden daha yüksek bir yapı olan 3. Enternasyonal Anıtı işçi sınıfının iradesinin simgesi olan demir ve bilincinin berraklığının simgesi olan camdan yapılacak, üç dev salondan oluşan bir yapıydı. Üç salon da hareketli olacak, kendi etrafında dönecekti. En alt salonda Enternasyonal'in kurulları ve meclisi, orta salonda yürütme kurulunun odaları olacak, en üst salonda dünya işçi sınıfının propaganda merkezi olacaktı: gazete, radyo, enformasyon bürosu. Proje, maddi kısıtlar nedeniyle gerçekleştirilemedi, fakat Sovyet

31 Lodder, *age.*, s.55.

32 Lodder, *age.*, s.59.

hükümeti, 1920'ler boyunca birçok uluslararası fuarda Sovyet pavyonunda anıtın maketini pavyonun merkez unsurlarından biri olarak sergilemeyi sürdürdü.

İlk yılların muhasebesi

Savaş Komünizmi dönemine denk gelen, her alanda sosyalist devletin kurulması için denemeler yapılan, kıt kaynakların merkezi kararlara uygun olarak azar azar bölüştürüldüğü ama devrimci heyecanın had safhada olduğu devrimin ilk beş yılında, sanat alanında yapılanlar, partiyi tatmin ediyor muydu? Lunaçarskiy, 1920'de, sanat camiasından ziyade partiye hitaben kaleme aldığı "Devrim ve Sanat" makalesinde ilk yılların muhasebesini şöyle özetliyordu:

> *"Devrimin ilk yıllarında devrimin sanat üzerindeki etkisi neredeyse hiç fark edilmiyordu. Gerçi Blok tarafından "Onikiler", Mayakovskiy tarafından "Buffo-Gizemi" yazılmış, çok sayıda iyi afiş ve belli sayıda yararlı heykel yapılmıştı, fakat bütün bunlar hiçbir şekilde devrimin kendisini karşılamıyordu. Belki de bu durum, büyük ölçüde, devasa düşünce ve duygu içeriklerine sahip devrimin, gerçekçi bir ifade tarzı, şeffaf, düşünce ve duygularla doyurulmuş bir biçimi gerektirmesiyle açıklanır. Ne var ki sanatçılar arasında gerçekçiler (daha doğrusu: gerçekçiliğe az çok yakın duran sanatçılar), daha modern akımlardan sanatçılar kadar devrime yakınlık göstermediler; bunlar ise -soyut yöntemleri daha çok sanat endüstrisine ve sanat süslemeciliğine uygundu- devrimin yeni düşünsel içeriğini dile getirebilecek durumda değillerdi. Böylece, devrimin (tekrar ediyorum: ilk yıllarda), kendisi için yeterince anlamlı sanatsal bir biçim ortaya çıkarmasıyla övünemeyiz."*[33]

Avangard sanatçılar da gelinen noktadan tatmin olmuş değildi. Bir defa, Lunaçarskiy'in de altını çizdiği üzere, devrimi ifade edecek biçimsel olgunluğa erişmiş değillerdi. Ayrıca, sanatın nasıl olması gerektiğine ve sanat-siyaset ilişkisine dair genel olarak doğru bir eğilime sahip olmalarına rağmen, iş bunun teorik ayrıntılarını ortaya koymaya ve bunlara uygun pratik üretim yapmaya geldiğinde neredeyse hiç yol kat edememişlerdi. Avangardın

33 Lunaçarski, *age.*, s.43.

teorik pozisyonunun ayrıntılandırılmasına yönelik ilk adımlar, (makalede birkaç defa atıfta bulunduğumuz) Aralık 1918-Nisan 1919 arasında sadece beş sayı, IZO'nun resmi yayını olarak çıkan *Komün Sanatı* dergisinde atıldı. İlk sayının ilk sayfasında basılan ve "Sokaklar fırçalarımız, meydanlar paletlerimiz" dizesinin yer aldığı Mayakovskiy'e ait şiir bir çeşit asgari program sağlıyordu, ancak asıl program tartışmalarında birlik yoktu. İlk sayıdaki Osip Brik imzalı makale, sanatçılara "proleter sanatı"nın özü olarak; "Tahrif etmeyin, yaratın. İdealistik böbürlenmeler değil, materyal nesneler... Sizin fikirlerinize ihtiyacımız yok... Sanat tıpkı diğer üretim araçları gibidir" diyerek, nesne üretimi bazlı bir prodüktivist yaklaşım formüle ediyordu. İvan Puni, beşinci sayıda Brik'e verdiği yanıtta, sanatçıların endüstriyel üretimde herhangi bir faydası dokunacağına dair şüphesini dile getiriyor, bunun en fazla "uygulamalı sanatlar" ve "dekorasyon"la sonuçlanacağını öne sürüyordu - Lunaçarskiy'in bir yıl sonra yapacağı saptamanın öngörüsü.[34] Teorik tartışmaların daha verimli ve sistematik şekilde yürütülmesinde asıl önemli adım, Mart 1920'de Sanatsal Kültür Enstitüsü'nün (INKhUK) kurulması oldu. Enstitünün amacı, genel olarak sanatı ve sanatın materyal, renk, mekan/boşluk, zaman, biçim, teknik gibi boyutlarının teorik olarak aydınlatılması üzerine kolektif çalışma yürütülmesiydi. INKhUK'ta avangard sanatçılar, hummalı bir şekilde biçimsel araştırma ve teorik tartışmalara koyuldular. "Laboratuar dönemi" adı verilen birkaç yıl boyunca bu çabalar sürdü.

Peki devrimden sonraki ilk yıllarda Sovyetler'de sanatın durumuna dair Lenin ne düşünüyordu? Lenin, 1920'de yaptığı bir konuşmada, devrimin sanatçıyı serbest pazarın boyunduruğundan kurtarmış olduğunu, sanatçının çalışmasının devlet tarafından hem korunacağının hem de satın alınacağının taahhüt edildiğini ve böylece sanatçının, "herhangi başka bir şeye bağımlı olmadan kendi idealleri doğrultusunda özgürce yaratabilme" konusunda serbest kılındığını gururla anlatıyordu. Devrimin lideri bir kez daha sanata dair estetik yargılarda bulunmaktan kaçınmış, ancak sanatçının sosyalist toplumdaki yerine dair asgari koşulların

34 Lodder, *age.*, s.76-78.

sağlanmış olduğunu vurgulayarak bir başarıya işaret etmişti.[35]

Fakat 1920 itibariyle Lenin'in kafasını meşgul eden, sanatın güncel durumundan daha ciddi bir mesele vardı. İç Savaş'ın kazanılacağı belli olmuştu, fakat Avrupa'nın gelişmiş ülkelerinde arka arkaya yeni devrimler yaşanmayacağı da belli olmuştu. Sovyetler Birliği'nde sosyalizmin kuruluşunun güvence altına alınması için hızla önlemler alınması, en başta da üretimin artırılması gerekiyordu. Savaş Komünizmi dönemindeki aşırı merkeziyetçi, ekonomik olağanüstü hal durumu savaş çabalarının finanse edilmesine olanak sağlamıştı, ama üretimin artırılması hedefine uygun değildi. Böylece, 1921'den itibaren, ekonomide serbest pazara ve özel girişime alan açan ekonomik reformlar uygulanmaya başlandı. Yeni Ekonomi Politikası (NEP) olarak bilinen bu program, sanat alanının yapısını kökten değiştirdi.

Çıkmaz sokak: NEP Dönemi

INKhUK'ta yürütülen teorik tartışmalar, genç sanatçılar açısından kafaların daha da çok karışmasıyla sonuçlanıyordu. 1920'de sanatçılar birkaç ay boyunca kendilerini müzeye kapatıp, klasik ve modern resim ve ressamları tek tek incelemiş ve bunların başarıları ve eksiklerini değerlendirmişti. Ardından kendi ilkelerini yansıtacak resimler yapmak üzere her biri çalışmış, fakat ortaya çıkardıkları çizimlerin hiçbirinden tatmin olmayınca, yeni sanatın yağlıboya resim yoluyla yapılamayacağında karar kılmışlardı. Bu süreçte bir yandan da sürekli olarak devrimin güncel gereksinimlerini izliyor, buna nasıl yanıt verebileceklerini düşünüyorlardı. Aynı zamanda bu genç devrimci sanatçılar, geçmişin burjuva sanatıyla kökten hesaplaşıp yeni bir proleter sanatı yaratmayı kafaya koymuştu.[36] Sanatı hayatla birleştirmek, devrimin ihtiyaçla-

35 Margaret A. Rose, *age.*, s.195

36 Bu politik motivasyon, genel olarak sanat tarihi anlatılarında pas geçiliyor. Oysa dönemin ruh hali, insanlığa devasa bir yıkım getirmiş olan burjuva mirasıyla toptan hesaplaşma ihtiyacını besliyordu. Lunaçarskiy, geç dönemde, 1933'te yazdığı "Eleştiri Üzerine Düşünceler" başlıklı makalesinde, bunun politik karşılığını çok özlü bir biçimde dile getiriyordu: "Bir sınıf ortaya çıkarken, aynı zamanda yavaş yavaş kendi sınıf gururunu örgütlemeye girişir." Lunaçarski, *age.*, s.30.

rı, prodüktivist estetik teori, işçi sınıfı sanatı... Tüm bu noktalar, aynı eksende birleşiyordu: üretim. 1921'de INKhUK bünyesinde ilk Konstrüktivist manifesto yayımlandı ve avangard sanatçılar, sanatı doğrudan üretimin ve bu yolla gündelik yaşamın organik bir parçası haline getirmek üzere faaliyet göstermeye başladılar.

Konstrüktivistler, sanatla endüstri arasında köprü kurmak için birçok girişimde bulundular. Tatlin, tencere, tava, ocak gibi ev eşyaları için yeni prototipler tasarladı, Lyubov Popova ve Varvara Stepanova moda tasarım alanına girdi ve kumaş desenleri ve hazır giyim ürünleri tasarladılar, Rodçenko Mayakovskiy'le işbirliği halinde onlarca devlet işletmesi için reklam kampanyaları tasarladı. Bu sıradan görünebilecek tasarımların önemli ideolojik yönleri bulunuyordu. Örneğin Popova ve Stepanova, tekstil fabrikalarının kumaş üretim süreçlerinde kadın giysilerinde kullanılmak üzere üretilen kumaşların geleneksel çiçek vb. desenler yerine modern ve geometrik desenlerle üretilmesini, kadınlara burjuva toplumunda biçilen rolün değiştirilmesinde önemli bir etken olarak görüyordu. Kimisi düpedüz politikti: Parçalara ayrılıp çanta haline getirilerek taşınabilen, mobil bildiri stantları tasarlanması gibi. Bazıları ciddi endüstriyel projelerdi: Özellikle hidroelektrik santrallerinin tasarımında konstrüktivist sanatçıların epey katkısı olmuştu.

Geleneksel sanat tarihi anlatısında Sovyet avangardı denildiğinde verilen örneklerin büyük kısmı, bu dönemde, temelde malzemenin sağladığı olanakların araştırılmasına yönelik teknik deneylerden oluşan soyut "laboratuar ürünleri" oldu. Oysa avangard sanatçılar, üretime somut katkılarını çok daha fazla önemsiyordu. Bu noktanın hakkını veren erken araştırmacılardan German Karginov, Rodçenko üzerine 1979'da yazdığı kitapta tabloyu şöyle betimliyordu:

> *"Fakat onlar hayal kurmaktan fazlasını yaptılar: Şartlar gerektirdiğinde fabrikalarda, basımevlerinde, inşaat endüstrisinde ve başka yerlerde üretken bir çalışmanın içinde olmak için sanat 'laboratuarları'nın kısıtlı alanlarını terk ettiler. Güzel sanatların standardını bedensel işlerin seviyesine indirmek için yapmadılar bunu, bunu yaptılar, çünkü üretimin niteliksel standardını yükseltmek, üretime yeni bir yaşam ve duyguyla nefes katmak ve teknik, sosyal ve entelektüel devrim yüzyılının gerekleriyle uyumlu bir üretim*

yaratmak istediler."[37]

Ancak bu noktada, avangard deneyin sonunu hazırlayan etkenlerden biriyle karşılaştılar. Avangard sanatçıların sanayiyle işbirliği çabaları, çoğu zaman sanayi cephesinde duvara çarpıyordu. Çünkü bunlar partinin ve hükümetin arkasında durduğu bir program kapsamında atılan adımlar değil, bireysel çabalar halindeydi. Çoğu zaman fabrika yönetimleri bu "eksantrik" sanatçılara güvenmiyor, burun kıvırıyor, işbirliği taleplerini geri çeviriyordu. Bazı durumlarda bizzat sanatçılar, heves ettikleri hedefleri gerçekleştirecek teknik yeterliliklere sahip olmuyordu.

Bu ilk zorluğun da temelinde yatan, daha derin bir etken vardı: Yeni Ekonomi Politikası. NEP döneminde sanat bir kez daha serbest piyasanın hakimiyetine bırakıldı. Devlet, propaganda gücü yüksek alanlara bütçe ayırmayı sürdürüyordu ancak burada aslan payı, haklı olarak sinemaya gidiyordu. Plastik sanatçılar geçimlerini sağlamak için ya devlet işletmelerinin sipariş ettiği işleri yapmalıydı ya da eserlerini "kamuoyuna" satmalıydı. Kamuoyunda eser satın alacak parası olanlarsa "nepmen"lerdi - yeni dönemin yeni zenginleri. Avangard sanatçılar bu pıtrak gibi çoğalan burjuvalardan tiksiniyor, bu yeni zenginler de avangard sanattansa geleneksel, "realist" eserlere ilgi gösteriyordu. Dziga Vertov, 1926'da "Biz sinemaya, birinci sınıf sinema salonlarımızın localarına yayılmış nep-adamları ve nep-kadınlarına peri masalları yedirmek için gelmedik" diye isyan ediyordu. Walter Benjamin, 1926 Aralığı'nda Sovyetler ziyareti sırasında uğradığı bir tiyatro salonunu; "Girer girmez burnuma parfüm kokusu çarptı. İçeride mavi tulumuyla tek bir komünist görmedim, herhangi bir George Grosz albümünden fırlamışa benzeyen tipler doluydu etrafta" diye betimliyordu.[38]

NEP dönemiyle başlayan serbest piyasa egemenliği, avangardın inişe geçmesine ivme kazandıran bir diğer değişikliği daha tetikledi: Sanatsal akımlar arasında "realist" olarak nitelenen natüralist üsluba yatkın sanatçı örgütlenmeleri hızla güç kazanmaya başladı.

---

37 Aktaran Margaret A. Rose, *age.*, s.181.

38 Aktaran Paul Wood, "The Politics of the Avant-Garde", *The Great Utopia: The Russian and Soviet Avant-Garde, 1915-1932* içinde, Guggenheim Müzesi, 1992.

Bu dönemde tüm sanatçılar büyük dernekler etrafında örgütleniyordu ve bunlar arasında kıyasıya bir mücadele vardı. Rusya Devrimci Sanatçıları Derneği (AKhRR), devrime sempati besleyen fakat realist/natüralist üslupta ve sanatın geleneksel sınırları içerisinde üretim yapan genç kuşak sanatçılar arasında hızla örgütlenmeye başladı. AKhRR, parti içerisinde avangardlara göre çok daha fazla destek buluyor, birçok alanı kapatıyordu. Avangardların güne değil geleceğe hitap eden sanatsal yaklaşımları, partinin ve genel kamuoyunun desteğini almaktan uzaktı.

Bu kara tablo, avangardların teorik tartışmalarını da dolaylı olarak etkiliyordu. Sovyet avangardına dair anlatıların büyük çoğunluğunda birkaç ismin yaklaşımları, tüm konstrüktivistlere ya da avangard sanatçılara atfediliyor. Oysa dönemin avangard sanatçıları bir asgari programı paylaşsalar dahi, derin teorik meselelerde birbiriyle tamamen aynı düşünen neredeyse iki kişi bulmak bile zordu. Resmettiğimiz kara tablo, yani parti kamuoyunun desteğinin kazanılamıyor olması işleri daha da çıkmaza sokuyordu. Çünkü kimi isimler, parti nezdinde meşruluk kazanmanın yolunu daha "devrimci", daha "radikal", daha "sol" tezler öne sürmekte bulacaklarını düşünüyor, zorlu teorik sorular, saçmaya varan pozisyonlardan değerlendirilince sular iyice bulanıyordu. Tuval üzerine resim yapmak halen meşru muydu, yoksa bu tamamen geride mi bırakılmalıydı? Prodüktivist sanat, ancak ve ancak elle tutulur ve fayda sağlayan bir nesne üretildiğinde mi söz konusu olabilirdi, yoksa "nesne" tanımının kendisini mi genişletmek lazımdı? Yoksa meselenin üretilen nesneyle zaten ilgisi yoktu da, aslolan bizzat üretim süreci miydi? Bir örnek: On yıllar sonra Sovyet akademisinde yeniden devrimin ilk yıllarının avangard sanatçılarını incelemeye soyunan ilk Sovyet sanat tarihçilerinden olan Han-Magomedov, 1921 sonunda INKhUK içerisinde sanatçılarla sanat teorisyenleri arasındaki dengenin teorisyenler lehine bozulduğunu ve teorisyenlerin sanatçılığı iyice baskılayıp düpedüz mühendisliğin alanına giren faaliyetlere çubuk büktüğünü saptıyordu.[39] Bir başka örnek: 1924 yılında INKhUK'taki sanatçılar arasında

39 Akt Christina Kiaer, *Imagine No Possessions - The Socialist Objects of Russian Constructivism*, Londra: The MIT, 2005, s.13-14.

üretim sürecine nasıl dahil olunacağına dair sorun tartışılırken tartışmadan bir miktar sıtkı sıyrılan, grubun önemli isimlerinden Karl Yoganson, kimseye haber vermeden Prokatçik fabrikasına sanatçı değil düz işçi olarak iş başvurusunda bulunup kabul ediliyor, birkaç yıl boyunca çalıştığı fabrikada üretim bantlarının tasarımından metal boyama için yeni bir püskürtme aleti icadına, basbayağı endüstri ve makine mühendisliğinin alanına giren işlere soyunuyordu.[40]

Yine birçok sanat tarihi anlatısında es geçilen, gerçek manasını kavrayabilmek için Leninist teorinin kavranmasını gerektiren bir başka etken daha söz konusuydu avangard sanatın işini zorlaştıran: Partinin durumu. Bolşevik Parti'nin ismi, Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin meşhur bölünme kongresinde çoğunluk olmalarından gelse de, Bolşevik Parti, devrimi yaptığı sırada bile diğer sol örgütler karşısında azınlıktı. Dahası, devrimin düşünsel merkezi olan Lenin de atılım öngören, irade koymayı gerektiren birçok fikrinde partinin yönetici kadrosu içinde azınlıktı. Oysa Leninist örgüt, işçi sınıfının öncü gücünün tümüyle ortaklaşmış bir irade sergilemesine ihtiyaç duyuyordu. Sanat alanında bunun tam tersi bir tablo vardı. 1908 yılında Lunaçarskiy'in de partiden koptuğu hizbin tepe ismi Bogdanov, devrim sonrasında Proletkült isimli, proletaryanın kendi kültürünü yaratması gerektiği tezinden hareket eden kitlesel bir sanat örgütüne önderlik ediyordu. Proletkült içinde çok farklı akımlardan insanlar vardı, ancak insanlığın tüm geçmiş sanat tarihini yok etmek gerektiği de dahil olmak üzere açıkça aşırı tezler ileri süren "solcu"ların büyük kısmı bu örgüt içinde yer alıyordu ve örgüt, kendi faaliyetlerinde devletten "tam bağımsızlık" talep ediyordu. 1920'de Proletkült'ün pik noktasına ulaştığı dönemde örgütün üye sayısı, Komünist Parti'nin üye sayısından daha fazlaydı! Leninist öncü örgütün bu duruma müdahale etmemesi mümkün değildi. Aşırı sol unsurlara yönelik bu kaçınılmaz müdahaleler, genel olarak avangard sanatçıların imajını ve tezlerinin meşruiyetini de zedeliyordu.

Burada bir şerh düşmeliyiz. Makalemizin asıl konusu olan

40 Yoganson'un ayrıntılı öyküsü için bkz: Maria Gough, *The Artist as Producer - Russian Constructivism in Revolution*, University of California, 2005.

plastik sanatlar alanındaki avangard sanatçılar, partinin iktidara gelişinden itibaren girdiği politik yönelimlerin hemen tümünü sahiplenen, bu yönelimleri veri alacak şekilde kendi sanat politikalarını geliştirme arayışına giren pozisyonlar almışlardı. Bunun en açık örneklerinden biri, Lenin'in bayraktarlığını yaptığı, üretimin artırılması için fabrikalarda Taylorcu/Fordist işbölümü modelinin uygulanması yönelimiydi. Üretim sürecini olabildiğince küçük parçalara bölerek işçiden beklenen niteliği düşüren, yabancılaşmayı artıran fakat verimi de artıran Taylorcu model, avangard sanatçıların üzerinde en fazla titredikleri Marksist ilkelerden kafa emeğiyle kol emeği arasındaki ayrımın ortadan kaldırılması ilkesiyle -en azından kısa vadeli sonuçları bakımından- açıkça çelişiyordu. Bu ilke, sanatçılarla halk, sanat üreticileriyle işçiler arasındaki ayrımı ortadan kaldırmak ve böylece "sanat"a kaybettiği meşruiyeti geri kazandırmak isteyen avangardlar açısından hayatiydi. Buna rağmen avangard sanatçıların çoğunluğu, bir kez parti üretimde Taylorcu bir yönelime girdiğinde bu politikaya destek olmuş, parti yöneliminin arkasında durmuştu.

Fakat yukarıda saydığımız tüm bu etkenler, Sovyet avangard sanatının arayışını yavaş yavaş sönümlendirdi. Özellikle Soğuk Savaş'ın ideolojik atmosferinden beslenen sanat tarihi anlatıları, bu çok karmaşık denklemi sadece Stalin döneminde "sosyalist gerçekçiliğin dayatılması" tezine dayandırarak açıklıyor, avangard sanatçıların "hükümet baskısı" altında ezildiklerini söylüyorlardı. Bu iddianın kendi başına neredeyse hiçbir açıklayıcılığı olmadığı epeydir konuyla ilgili araştırmalarda kabul ediliyor. 1980'lerden itibaren, özellikle Christina Lodder'in derinliğiyle çığır açan Rus Konstrüktivizmi çalışmasının ardından döneme dair yapılan incelemelerde bu basmakalıp ve gerçekten epey uzak "Stalin yüzünden" kolaycılığı tekrarlanmıyor, yukarıda anılan nedenlerden biri öne çıkıyordu. Lodder, avangardın sönümlenmesinde Sovyetler Birliği'nin o dönemki maddi yetersizliklerinin temel sebep olduğu görüşündeydi - sınai üretim ve teknolojik gelişim açısından daha ileri bir ülke söz konusu olsaydı, avangard arayış aradığı yanıtları bulabilirdi. Paul Wood, çubuğu büyük oranda NEP döneminin ekonomi-politiğine büküyordu.

Bu yorumların tümü, bu makale boyunca da aktarmaya

çalıştığımız üzere, akademik açıdan kuşkusuz doğru. Hem Lodder hem Wood'un başını çektiği ekonomik gelişkinlik ve NEP dönemi ekonomi-politiği argümanları, nesnel/yapısal sebeplere dayanmaları açısından kuşkusuz güçlü argümanlar. Avangard sanatçıların teorik tartışmalarında ihtiyaç duydukları atılımı yapamamaları, partinin iç mücadelelerinin etkisi, bununla bağlantılı olarak parti önderliğinin avangard sanatın felsefi yaklaşımının hayata geçirilmesi konusunda ön açıcı politikalar geliştirememiş olması gibi diğerleri, görüldüğü üzere öznel, dolayısıyla analiz edilirken kavranması, ele avuca gelmesi daha meşakkatli etkenler.

Peki Ekim Devrimi'nin yüzüncü yılında, bugünden geriye bakan Leninistler olarak önümüzde şu soru duruyor: Sovyet avangard sanatı, 1920'lerde bir çıkmaz sokağa mı girmişti? Başka bir deyişle, nesnel/yapısal durum, prodüktivist bir estetik arayışının genç Sovyet sosyalizminin kuruluşunda sanat alanının, insanlığın o güne dek tecrübe etmediği bir program etrafında şekillenmesini imkansız mı kılıyordu? Açıkçası, avangardın sanatı yeniden hayatın içine sokmaya, üretimin parçası haline getirmeye yönelik felsefi yaklaşımı doğrultusunda tüm nesnel kısıtlara rağmen çok şey yapmak mümkündü. Elbette gerçekleşmemiş yaratıcı çözümlerin neye benzeyebileceği konusunda alternatif tarih yazmaya kalkışmak (yarına yönelik bir hazırlığın parçası olarak tamamen verimsiz olmasa da) dünü açıklamak noktasında pek tatmin edici olmaz. Yine de, bir somut örnek, yapılabilecekleri kavramak, hayalgücümüzü genişletmek noktasında yardımcı olabilir. Walter Benjamin, bu dönemde Marksist camiada avangard sanat yaklaşımını en derinlikli ve aynı zamanda hararetli savunan isimlerden biriydi ve bu hararetli savunması için gereken cephaneyi oluştururken, iyi örnekleri ararken sürekli Sovyetler Birliği'ne bakıyor, asıl büyük atılımların buradan çıkacağına inanıyordu - çünkü, bir Marksist olarak, yapının sanat üzerindeki belirleyiciliğinin sınırlarını kavramıştı. Benjamin, ünlü "Teknik Olarak Kopyalanabildiği Çağda Sanat Yapıtı" makalesinde, sanatçıyla kitleler, sanatla üretim arasındaki sınırların ortadan kaldırılmasına dair şöyle yazıyordu:

> *"Okuyan biri, her an yazan biri olmaya hazırdır. Son derece uzmanlaşılmış bir iş sürecinde iyi ya da kötü bir uzman olmak zorunda*

kalan biri olarak -çok küçük bir işin uzmanı bile olsa- yazarlığa geçiş olanağı elde etmektedir. Sovyetler Birliği'nde işin kendisi dile geliyor. İşin sözlerle anlatılması, onun uygulanması için gereken becerinin bir bölümünü oluşturuyor. Edebiyat yetkisi artık konuya ilişkin eğitimde değil, meslekî teknik eğitimde temelleniyor ve böylece kamusal varlık haline geliyor."[41]

Benjamin Sovyetler'i ziyaretlerinde, ülkenin içinde bulunduğu zorlu durumu ve kısıtları birinci elden yaşamış olsa da, olumlu örnekleri tutup çıkarmaya çalışmaktan geri durmamıştı. Ama burada aktardığı, yani sanat eğitiminin bildiğimiz anlamda sanat eğitimi olmaktan çıkıp işçi sınıfının meslekî eğitiminin organik bir parçası haline gelmesi pek de başarılamamıştı Sovyetler'de, söz konusu olan Benjamin'in -kelimenin anlamıyla çelişkili gibi görünse de- bilinçli bir hüsnükuruntusuydu. Yine de, nesnel koşullar ne olursa olsun yapılabileceklere, doğrultuya dair bir örnek sunuyordu.

Bu, Ekim Devrimi'nin yüzüncü yılında, bugünden geriye bakan Leninistler olarak önümüze bir başka soruyu daha koyuyor: Eğer 20'ler avangard çıkış için mutlak bir çıkmaz sokak değildiyse, çıkışın bulunamamasındaki temel sebep nedir? Bir kez daha tekrarlayalım: 20'lerin hem ekonomik koşullar ve uluslararası politik durumun Sovyetler üzerinde yarattığı basınç bakımından geniş anlamda hem de partinin içinde bulunduğu politik durum bakımından dar anlamda nesnel koşullarının, avangard sanatın kaderi üzerinde büyük bir belirleyiciliğe sahip olduğu kesindir. Fakat, tam da bu nesnel zorlukları ve tüm bunlara rağmen sosyalizmin kuruluşunun nasıl mümkün olduğunu kavrayabilen bir Leninistin, temel sebebi ararken en başa partiyi, önderliği koyması gereklidir. Ekim Devrimi ve Sovyet sosyalizminin tarihi, "nesnel koşullar" ve "kabul gören kıstaslar"ın her seferinde sınırlarını zorlayıp, "imkansız" sanılanı başarmak üzerine kuruludur - ve bu tarihin en önemli unsuru, şüphesiz öznel iradedir. Yukarıda saydığımız, avangardın sonunu hazırlayan etkenler, partinin iradesi yaratıcı bir şekilde denklemin bir parçası haline geldiği anda sorun

41 Walter Benjamin, "Teknik Olarak Kopyalanabildiği Çağda Sanat Yapıtı", *Sanat Siyaset - Kültür Çağında Sanat ve Kültürel Politika* içinde, s.109.

olmaktan çıkabilecek niteliktedir. Bu çıkmaz sokak aşılabilirdi.

Olmadı. Yine de elimizde, kısacık bir döneme sıkışsa da, hayalgücümüzün sınırlarını zorlamamamızı sağlayabilecek kadar malzeme sağlayan bir deneyim var. Kapitalizmin sanata biçtiği gömleğin orasını burasını kırpmak değil, işçi tulumuyla bir ve aynı şey haline gelmesini sağlamak artık bugün ve geleceğin konusu. Marksistler olarak biliyoruz - sosyalizm olmadan, yeni bir düzen kurulmadan bunu başarmak mümkün değil. Yine de, tartışmaya başlamamız, kafa yormamız gerekiyor, çünkü bu alanda epey geride kaldık. Hayıflanmaya gerek yok: İrade, her şeyi çözer.

Devrimin Müziği, Müzikte Devrim: Sovyetler Birliği'nin Klasikleri

Kemal Okuyan

Sovyetler Birliği'nde müziği konu alan batılı kaynakların neredeyse tamamında Lenin'in Beethoven'ın Appassionata'sı ile ilgili sözleri yer alır. Tanık Maksim Gorkiy'dir ve mesele şudur: Lenin sömürüyle, savaşlarla kirletilen bir dünyada insanların bu kadar güzel şeyler yaratabildiğine ne kadar şaşırdığını, bu güzelliği her gün dinleyebileceğini ama bu güzelliğin çirkinlikleri yok etme iradesini zayıflatmaması gerektiğini söyler bir dost ortamında.

Burjuva tarih yazımı için Lenin'in sanata yaklaşımının kanıtıdır: Güzellikler bizi uyuşturur, bize savaş tamtamları lazım![1]

Lenin dost meclisinde şöyle de demiş olabilir, "yahu arkadaşlar Appassionata beni gerçeklikten kopartıyor, dinlemeyeceğim gayri..." Tam olarak ne dediğini bilemiyoruz.

Ne önemi var!

Lenin "yoldaşlar başım ağrıyor, kesin şu müziği" diye şikâyet de edebilirdi ve buradan Sovyet sosyalizminin müzik politikasına ilişkin derin anlamlar çıkartılırdı.

Ne büyük ahmaklık, ne büyük alçaklık!

Aslında anlatılan, Lenin'den Beethoven'a bir büyük övgüdür; Lenin elbette Appassionata'yı ve diğer güzellikleri dinlemeye devam

1 Amy Nelson bunu şöyle ifade ediyor: "Lenin'in Beethoven'in profesyonel devrimcilerin militanlığını yumuşatabileceği korkusu..." *Music for the Revolution*, Penn State Press, 2004, s.1.

etmiştir, önderlik ettiği partinin toplantıları öncesinde şu ya da bu yoldaştan en fazla Appassionata'yı çalmasını rica etmiştir, dahası batıda üzeri örtülmeye çalışılırken Beethoven'ı dünya müziğinin zirvesine oturtan da Lenin'in partisidir.

Ama kalıp belli, Sovyetler Birliği'nde müzik kaba saba insanların elinde kalmış, Rus mirası çarçur edilmiş, kalburüstü birkaç müzisyene de büyük acılar çektirilmiş! Lenin nereden bilsin, çok sevdiği bir eser hakkında öylesine söylediği bir laf üzerine büyük hikâyeler yazılacağını...

Bakın Sovyetler Birliği'nin ilk Aydınlanma Bakanı (Komiseri) Lunaçarskiy yaşananı, Lenin'in söylediklerini nasıl aktarıyor:

"Appassionata'dan daha iyisini tanımıyorum, bunu her gün dinleyebilirim. Harika, insanüstü bir müzik. Sürekli olarak, belki de safdil bir gururla şunu düşünüyorum: İnsanlar, ne harikalar yaratabiliyorlar!"[2]

Ekim Devrimi'nden 100 yıl sonra, Sovyetler Birliği'nde yazılmış müzik eserlerini dinlerken yine aynısını söyleyebiliyoruz: İnsanlar ne harikalar yaratabilmişler. Ve bilmemize karşın anti-komünizmin 7/24 çarpıtma yeteneğini, sosyalizmi karalamak için gerçekleri nasıl ters yüz ettiğini, yine de hayret ediyoruz; Sovyetler Birliği'nin müzikal açıdan devasa bir çöle dönüştüğünün ileri sürülmesine...

Oysa bir büyük arayıştır Sovyetler Birliği'nde müzik ve gıdasını insanlığın eşitlikçi bir toplum arayışından almıştır.

Devrimin müziği notalara dökülünceye kadar

Ekim Devrimi eşsiz bir yaratımdı. Çok katmanlı, inişli çıkışlı, sürprizli yapısıyla şiir gibiydi, görkemli bir tiyatro sahnesiydi, kahramanlarını kâh bir trajediye kâh bir komedinin ortasına taşıyan bir sinema filmiydi, yüz binlerce fotoğraf karesiydi ve devasa bir koroydu kakofoniyle çokseslilik arasında gidip gelen.

Aydınlar vardı Rusya'da, çoğu şaşkınlık içinde oradan oraya sürüklendi. 1917 Ekim'inde devrim Bolşeviklerin şahsında işçi sınıfının elinde kaldığında, mutsuz oldular, yıllarca Çarlığın baskısını yaşadıktan sonra kendilerine gereken değeri verecek, onları

[2] Anatoliy Lunaçarskiy, *Miras*, çeviren: İsmail Yarkın, İnter, 2001, s.23.

el üstünde tutacak bir düzen isterlerdi. Halkçılıklarında "aristokrat" bir yan vardı çoğunun. Bolşeviklerin de ileri gelenleri aydındı ama başka dertleri vardı onların, ayakların baş olması için uğraşıyorlardı.

Bir bölümü sindi, bir bölümü kapağı yurtdışına attı, bir bölümü Sovyet iktidarının marjlarında gezinerek havayı kokladı, bir bölümü düpedüz sabotajcı oldu, küçük bir bölümü ise yaratıcı aklını, birikim ve yeteneğini ilk işçi devletinin hizmetine sunmaya karar verdi.

İşin gerçeği, Sovyetler ülkesi derhal kendi aydınını yaratma işine soyunmak zorundaydı; bu hem sanat hem bilim-teknik hem de siyasal alanlar için geçerliydi.

Müzik ise bayağı umutsuz bir alandı. Müziğin eğitmenleri Çarlık Rusyası'nın kalburüstü ailelerinden geliyordu çoklukla. Müzisyenlerin de pek bir farkı yoktu. Konservatuvarlardaki öğrencilerin çok büyük bir bölümünün emekçi halka uzak gençler olduğunu yazmaya bile gerek yok herhalde. Öyle ki, 1917'yi takip eden yıllarda, müzik okullarında sokaktakinin tamamen tersi bir atmosfer vardı; aristokrasi ve burjuvazi bu okulların dersliklerinde ve koridorlarında iktidardı. Bolşeviklerin konservatuarlara arka kapıdan kaydettiği bir avuç devrimci neredeyse "düşman" bir ortamda tutunmaya çabalıyordu. Burada "eski dünya"dan gelip "yeni düzen"e sahip çıkan bir avuç müzik insanının uzun ve zahmetli bir yolculuğa çıkmış olan Sovyet ülkesi için yaptıklarına değinmemek olmaz. Az sonra...

Bu çabalar sürerken Bolşeviklerin müzikle pek ilgilendikleri söylenemez. Genç Sovyet Cumhuriyeti İç Savaş, açlık, anarşi ve dış kuşatma ile boğuşuyordu. Kuşkusuz zorlu mücadele dönemlerinde sanatın yeri olmadığına dair bir düşünceleri yoktu ama kapsamlı bir müzik politikası geliştirebilecek kaynaklara sahip değillerdi. Buna bir de Lenin'in "sinema" ısrarını eklemekte yarar var. Aslında müziğe tutkun bu büyük ihtilalci, henüz ilk evresindeki sinemaya çağın sanatı gözüyle bakıyor ve devrimin bu yeni sanata odaklanması gerektiğini düşünüyordu. İlerleyen yıllarda partinin önderliğini üstlenen Stalin'in ise önceliği edebiyattı.

Bu koşullarda müzik ikincil plana düştü.

Ancak unuttukları bir şey vardı, müzik bizzat mücadele ederken

icra edilebilen tek sanattı ve ondan kaçış yoktu. Çalışırken, savaşırken, eğlenirken, kitle yürüyüşü düzenlerken şarkı söyleyebilirdiniz ve Rus proleterleri tam da bunu yapıyordu.

Dolayısıyla devrimin müziği ne olacak sorusu hemen kendisini hissettirdi. Mücadele eden işçiler, askerler geçmiş yıllardan süzülüp gelen kitle şarkılarını bazen sözlerini yenileyerek güncelliyordu. Fransız Devrimi'nden kalma Marseillaise, Paris Komünü yıllarından gelme Enternasyonal, 1905 Devrimi'nde büyük popülerlik kazanan Polonya kökenli Varşovyanka en yaygın bilinenlerdi. Bunlardan Marseillaise, Fransa'nın bugün hâlâ ulusal marşı olan muhteşem eser, İşçilerin Marseillaise'i olarak uyarlanmış, Şubat Devrimi'nden sonra Geçici Hükümet tarafından Rus Ulusal Marşı olarak da ilan edilmişti. Ekim Devrimi'nden sonra da bir süre geçerli oldu bu ve neden sonra Lenin "burjuva devrimi"nin marşı sosyalist iktidarımıza yakışmaz diyerek bir başka Fransız bestesini tercih etti: Enternasyonal!

Özetle Rus emekçileri eski ya da "dış" kaynaklı eserlerle idare ediyordu. Klasik ekol ise daha önce söylediğim gibi Devrim'den uzak durmaktaydı. Bir de eğlence dünyası vardı ki bayağılık tarafından ele geçirilmişti. Bu öyle ölçülerdeydi ki, kabak aslında çok zengin bir halk müzik damarına sahip olan "Çingene Müziği"nin başına patladı. Devrimin müzik alanına ilk müdahalelerinden biri Roman müziğini baskılamak hatta yasaklamak oldu. Bir önyargının ya da ırkçılığın ürünü değildi, o dönem bu kaynak ne yazık ki proletaryadan orta sınıflara, çürütücü-lümpen bir kültürü besliyordu.

Demek ki Rusya'da müzik alanı Devrim'den sonra bir boşluğa yuvarlanmıştı. Ancak Devrim bu, çalmadığı kapı, girmediği ev, burnunu sokmadığı tek bir "hayat" yoktu. Bolşevikler pek ilgilenmese de birileri devreye girdi ve yeni düzenin müziğinin de yeni, yepyeni olması gerektiğini ileri sürdüler. Gün proletaryanın günüydü, burjuvazinin müziğinden tamamen kurtulmak gerekirdi.

Bu "devrimci" tezin önüne çıkmak kolay değildi, devrimin kaynaklarını kullandılar, bazı yöneticilerden cesaret aldılar, sesleri yüksek perdeden çıkıyordu. Bir yandan denemeler yapıyor, bir yandan da eskiyi yıkmak için fırsat kolluyorlardı. Evet yıkıyor, kırıyorlardı. Piyanoları kırdılar, hem de on binlercesini! Lunaçarskiy

ve birkaç yöneticinin kararlılığı olmasaydı Sovyetler Birliği tarihe bayağı yüz kızartıcı bir sanatsal tecrübe ile geçecekti. Bereket yavaş yavaş müziğin önemini kavramaya başlayan Sovyet Devleti iki hatadan da uzak durmayı becerdi. Bolşevikler bir yandan yenilikçi akımı izleyip, onlara gereken desteği sunarken diğer yandan da o ana kadarki tek sanat müziği olarak kendini kabul ettiren klasik müziği koruma altına almayı başardılar.

Ancak toplama baktığımızda 1920'ler yenilikçilerin hâkimiyetindeydi. Devlet destekli örgütler kurdular, bunların isimleri de söylemleri de çok iddialıydı. Prokoll örneğin, mevzubahis olan sosyalizmse üretimin kolektif olması gerektiği düşüncesindeydi, besteler birlikte yazılıyordu. Kimisi orkestra şeflerinin işçi sınıfı iktidarına yakışmadığını ileri sürerek şefsiz konserler düzenlemekteydi. Bir bölüm ise klasik müzikten tamamen kurtulmak gerektiğine inanmıştı.

Prokoll'cu Davidenko, Şehter, Beliy, Koval iz bırakan eserler yaratamadılar. Bugüne birkaç şarkı kaldı onlardan.

Devrim'in etkisiyle ortaya çıkan bir başka müzik hareketi-örgütü ise *Assotsiyatsiya Sovryemennoy Myuziki*'ydi (ASM). Çağdaş Müzisyenler Birliği birçok ülkede kendini hissettiren avangard müzisyenlerin arayışlarının Rus versiyonuydu. Ekim Devrimi'nin "öncü" ekollerle rezonansa girmesinde şaşılacak bir yan yoktu. ASM üyeleri bir yandan Mahler, Schoenberg, Hindemith gibi bestecilerin eserlerinin Rusya'da tanıtımını yapıyor bir yandan da kendi yaratıcı çalışmalarına yön vermeye çalışıyorlardı. Aralarında Devrim öncesinden gelen Nikolay Myaskovskiy ve sonradan ünlenecek Şostakoviç, Şebalin, Mosolov gibi sanatçılar vardı.

ASM'de cisimleşen deneysel ve modern akımın Sovyetler Birliği'nde müziğin gelişimine olan katkısı yadsınamaz. Sovyet senfoni geleneğinin kurucusu diyebileceğimiz Myaskovskiy ve o geleneğin zirvesinde duran Şostakoviç, ASM'de cisimleşen akımdan koptuklarında bu dönemin etkilerini yeni bir senteze taşımayı becerdiler. Yalnızca senfonik müzik değil, bütün türler için geçerliydi bu; 1920'lerde bugün bir sanatsal değer atfedilmeyen arayışlar, denemeler, öncü çıkışlar olmasaydı Sovyet müziği 1930'larda (birkaç on yıl süren) altın çağına giremezdi.

Aynı hak teslimi ASM ile büyük gerilimler yaşayan *Rassiskaya*

Assotsiyatsiya Proletarskih Myuzikantov (RAPM) için de söz konusu olmalı.Rusya Proleter Müzisyenler Birliği, 1920'lerde müzik alanında en büyük ağırlığı taşıyan, zaman zaman "resmi" bir otorite haline gelen örgüt olarak 1917 öncesinden kalan mirası reddetmek konusunda inatçı bir tavır sergiledi. Eğer RAPM'nin bu inadını dizginleyen başka ağırlık noktaları olmasaydı, Bolşevik Parti yönetimi üyesi olan bu zapt edilmez gençlerin putları yıkma kampanyalarına göz yummak dışında destek verseydi, gerçekten trajik bir tablo çıkacaktı ortaya. Ancak eleştirmenlikleri besteciliklerinden daha baskın olan bu topluluğun başlattığı tartışmalar, yaptıkları öneriler, ortaya attığı fikirler büsbütün değersiz değildi. Onlar uçlarda gezinirken, zamanla ana akım haline gelerek Sovyet müzik dünyasını belirleyecek unsurların yaratıcı enerjisini güçlendiriyorlardı.

RAPM, "madem yeni bir hayat kuruyoruz, o zaman bizim müziğimiz de o yeni hayata damga vuran sınıfa ait olmalı" düsturu ile hareket etmekteydi. İçlerinde "sözsüz müzik çöpe" diyenler de vardı, birçok enstrümanın yasaklanmasını isteyen de. Bir kısmı işi aristokrasi ve burjuvaziyi temsil ettiği için klasik müziği, kır ahmaklığını temsil ettiği için de halk müziğini yok etmek gerektiğini açık açık söylemeye kadar vardırdı. Devrimin müziğini, emekçinin müziğini arıyorlardı, bunda samimi oldukları da muhakkaktı ancak başka sanat dallarında da karşımıza çıkan bu soylu arayışta hesaba katmadıkları bir şey vardı: Ekim Devrimi yeni bir çığır açmıştı açmasına ama onun öncesinde insanlık tarihi sadece çürümeden ibaret değildi; eşitlik ve özgürlük mücadelesi 1917'de başlamamıştı ve sanat insanlığın haklıyı, iyiyi, güzeli elde etme çabasının parçası olarak gelişmiş, değerlendirilmesi gereken muazzam bir birikim oluşturmuştu. Sovyet Devrimi'nin devraldığı mirastı bu.

Yine de bu genç kadın ve erkekler küçümsenmeyecek bir iş yaptılar, bütün kalıplar sorgulandı, klasik gelenekten gelen sanatçılar üzerinde sağlıklı bir baskı kuruldu, onların bir bölümü salonlardan, dar kulüplerden çıkarak işçi ve köylülerle birlikte nefes almaya başladı. Arseniy Avraamov'un 1922'de Bakü'de gerçekleştirdiği eşi benzeri olmayan konser, RAPM ve diğerlerinin yarattığı iklimde mümkün oldu. Evet, yük ve savaş gemilerinin, lokomotiflerin,

fabrikaların, kamyonların düdükleriyle, binlerce insandan oluşan devasa bir orkestra ve koro ile icra edilen Sirenlerin Senfonisi belki gerçek proleter müzik olarak yaygınlaşmadı ama Ekim Devrimi'nin beşinci yılında bütün bir kenti içine alan bir sanat eylemi olarak tarihe geçti. Hayal edin, Avraamov elinde kızıl bayraklar, bir tepenin üstüne çıkmış fabrikaları, gemileri yönetiyor ve sirenlerin, düdüklerinin yarattığı kaotik ortamda Enternasyonal ve benzeri devrimci ezgiler seçiliyor.

Belki ortaya çıkan müziğe değil ama bu arayışa şapka çıkarılır!

Ya teremine ne demeli?

Ekim Devrimi'nden sonra "proletaryanın enstrümanı ne olmalı" tartışması da yapıldı. Bu tartışmanın son derece gerçek bir yanı vardı, ona girmiyorum. Örnek olsun, "ucuz"luk, "taşınabilirlik" yabana atılır kriterler değildi. Veya 12 ton sistemine uygunluk ya da birkaç yüzyıl boyunca batı müziğini belirleyen bu sistemin kalıplarından kurtulmak isteyenlerin tezleri... Bunlar tartışıldı, sonuç da verdi. Akordeon, Sovyet yönetiminin müziği elitlerin elinden alıp halka indirmek için seçtiği enstrüman oldu. Piyanoya geçişi kolaylaştırdığı düşünüldü, taşınabiliyordu, "kararlı"ydı... Akordeonun bazı kısıtlarını ortadan kaldırmak için müzisyenler ve mühendisler birlikte çalıştı, modifiye ettiler ve milyonlarca üretip, Sovyetler ülkesine bir tohum gibi serptiler.

Ama Lenin bir ara başka bir enstrümana, teremine odaklanmıştı. Tereminin kökü yoktu, bir Sovyet bilim insanının, Lev Termen'in radyo dalgalarını kullanarak yarattığı yeni bir aletti. Vurmalı değildi, yaylı değildi, telli değildi, üflemeli de değildi! Radyo dalgalarını yönetiyordunuz ve kemana benzer bir sese ulaşıyordunuz. Termen'in aleti bizzat Lenin'e tanıttığı kesin de Lenin'in "işte devrimin enstrümanı budur" diyerek heyecanlandığı sadece bir rivayet. Olabilir, Lenin'dir bu, yeniliklerden her zaman büyük coşku duyar.

Sonuçta daha sonra Sovyet istihbaratına buluşlarıyla büyük hizmetler veren Termen'in aletinin Sovyet müziğinin önünü açmayacağına karar verdiler. Teremin tutmadı ama bugün sadece çeşitli boylarda tereminlerden oluşan senfoni orkestraları varsa oturup düşünmek gerek. Kim bilir, enstrümanın tınısına daha uygun bir müzikal geleneği olan Japonya'da gerçekleşseydi ilk sosyalist

devrim (bugün tereminin en yaygın olduğu ülkelerden biridir), bu ilginç enstrümanın geleceği çok farklı olabilirdi...

1920'ler kısmen böyle; deneylerle, tartışmalarla, arayışlarla geçti. Kuşkusuz bu kadar değil. Bir kere herkesin birleştiği bir doğru vardı: Sovyetler Birliği'nde müzik bütün topluma yayılan bir faaliyete dönüşmeliydi. Devlet kaynak ve kadro eksikliğine rağmen, milyonları içine alan bir müzikal ağ oluşturdu. Çalan-söyleyen ile dinleyen ayrımı tamamen ortadan kalkamazdı ama herkesin bir biçimde müzikal yaratımın içine çekilmesi için en uygun platformun "koro" olduğuna karar verildi. Her fabrikada, her okulda, her çiftlikte, her askeri birlikte korolar kuruldu, bunların çoğuna tek bir enstrüman, akordeon eşlik etti. Sonrası gelirdi, geldi de... İnsanlar birlikte üretiyorsa, birlikte öğreniyorsa, birlikte dövüşüyorsa, birlikte şarkı da söylüyordu; bunu daha ileri bir düzleme taşıdılar.

Klasik müzikte ülkeyi terk eden ya da Devrim'e sırtını dönen müzik insanlarının dışında kalan birkaç kişi kolları sıvayıp bu büyük mirasla Sovyet Devrimi arasındaki ilişkinin büsbütün kopmasını engelleyecek bir eğitici rol üstlendi. Burada iki kişi çok önemlidir; 1928'de ülkeyi terk edinceye kadar Aleksandr Glazunov ve 1956'da ölünceye kadar Sovyetler Birliği'ne büyük bir tevazuyla hizmet eden Reinhold Glière... Devrimin ilk yıllarında bir avuç genç sanatçı onlar sayesinde birinci sınıf bir eğitim aldılar, onlar sayesinde Devrim ile Miras arasında bir köprü kuruldu.

1920'ler gerçekten bir köprüdür her açıdan. Siyasette, ekonomide, sanatta... Müzik açısından bugünden bakıldığında kayda değer bir üretim yoktur. Myaskovskiy'nin bir iki senfonisi, bale ve operada cılız denemeler, kitle şarkısında bugünlere kadar yaşama şansı bulan az sayıda örnek...[3]

Ancak nasıl NEP yıllarında Sovyet ekonomisi daha sonraki büyük ve devrimci atılım için güç biriktirdiyse, Sovyet müziği de 1920'lerde sonrası için hazırlanmış oldu. Her tarafı saran şarkı ve

3 Bu örnekler arasında bizde Avusturya İşçi Marşı olarak bilinen Pokrass kardeşlerin bestesi Kızıl Ordu Herkesten Güçlüdür ve Yuliy Hayt'ın Havacılık Marşı'nı saymak gerekiyor. Bunlar sosyalist kuruluşun ruhunu yansıtan, daha sonra yaygınlaşacak bazı kalıpları içeren ve yaygın beğeni kazandığı için kimi eleştirilere karşı dokunulmazlık elde eden şarkılardır.

dans toplulukları demiştik, aynı yıllarda "elit müziği" diye damgalanan klasik müziğin de halka indiği, inebileceği kanıtlandı. İzdihamdan müzisyenlerin kendilerine zor yer bulduğu konserler düzenlendi; işçiler, askerler bu konserlerde Beethoven'ı ve diğer insanlık değerlerini tanıdılar ve kurmakta oldukları yeni yaşamda o değerlerin de katkısı olduğunu öğrenerek, mirasa sahip çıktılar. Sovyetler Birliği'nde fabrika çıkışı opera binasına yönelen milyonlarca işçinin yüreği ve aklı 1920'lerde kazanıldı.

1927 yılında, Beethoven'ın 100. ölüm yılı nedeniyle düzenlenen bir dizi konserin öncesinde işçilere, askerlere Engels'in de favorisi olan bu büyük besteciyi "neden dinlemeleri gerektiği"ni anlatırken Aydınlanma Komiseri Lunaçarskiy şöyle diyordu:

"Biz de bir doruğuz. Biz, insan enerjisinin devasa canlılığına sahip yaratıcılarız, biz, proleter ilkbaharın, proleter devrimin ilkbaharının çocuklarıyız. Ve biz bu doruktan etrafa baktığımızda, önümüzde tarihin en yüksek doruğunu görüyoruz: Burjuvazinin devrimci canlanmasını."[4]

"Bakın" diyordu geleceklerini ellerine alan mujikten devşirme proleterlere, "biz büyük iş yapıyoruz ama insanlık şimdiye kadar da büyük işler yaptı, yapılanları hafife almayın, onlarla birlikte yeniden kuracağız dünyayı..."

Kapitalizmden ölesiye nefret etmek ve geçmişin burjuva devrimlerine gereken değeri vermek!

Sovyet müziği bu temel üzerine kuruldu ve şaşmaz ilke şuydu: Sanat müziği ile kitle müziği arasındaki ayrımı azaltmak...

Bunu başardılar da.

İsteyen küçümseyebilir ama Sovyetler Birliği'nde 1932'de kurulduktan sonra o alandaki tek örgüte dönüşen Sovyet Besteciler Birliği'ne üye olmak için müziğin değişik türlerinde eserler vermek gerekiyordu. Senfoni yazan film müziği de yaratıyordu; baleye yönelen konçerto da besteliyordu; opera üreten kitle şarkısına da imza atıyordu. Herkesin özel önem kazandığı bir kulvar elbette vardı ama müzik yaşamın her alanına sızıyorsa, besteci de burnunu her yere sokmalıydı.

Batılı antikomünist müzikologlar "Şostakoviç'e zorla basit

4 Lunaçarskiy, *age.*, s. 26.

şarkılar bestelettiler" diye uyduradursun sanatçımız bundan pek hoşnuttu, üstelik büyük eserler çıkardı "farklı" türlerden. Düşünsenize, sinema salonuna gidiyorsunuz ve izlediğiniz filmin müziğini ülkenin en önemli bestecisi yazmış, mutlu mesut eve doğru yürüyorsunuz, karşılaştığınız bir askeri birlik aynı bestecinin eserini büyük bir coşkuyla söylüyor ve evdeki ufaklık besteciden bir çocuk şarkısı ile karşılıyor sizi. Sovyet müzik dünyasında kim varsa hepsi böyle; Prokofiyev, Haçaturyan, Kabalyevskiy, Hrennikov, Karayev, Sviridov... Popüler şarkıların yaratıcılarının da senfonileri olduğu pek bilinmez. Belki birinci sınıf eserler üretmemişlerdir ama buraya verdikleri emek, halkın ağzından düşmeyen şarkılara içerilmiş, onlara derinlik katmış, düzenlemelerinin çağdaş formlara taşınmasına yardımcı olmuştur.

Şarkıcılar için de aynısı geçerlidir. Sovyetler Birliği'nde popüler şarkı alanında zirveye çıkan bütün solistler aynı zamanda klasik eserleri seslendirmişlerdir, çünkü hemen hepsi opera eğitiminden geçmiştir. Her biri Kızıl Ordu Korosu'nun önünde de söylemiş olan Vladimir Neçayev, Vladimir Bunçikov, Georgiy Vinegradov, Georg Ots'un kalburüstü opera sanatçıları olduğunu söylemeye bile gerek yok; kuşkuyla bakan dinleyebilir. Daha sonra 1970'lerde bir popüler kült haline gelen Müslüm Magomayev de aslında bir opera sanatçısıydı.

Sovyetler Birliği'nde müziğin değişik kolları; klasik müzik, halk müziği, kitle müziği büyük bir hızla birbirine yaklaşmış, sanat müziği, halk müziği ayrımının ortadan kalkabileceği görülmüştü.

Eğer 1950'lerden sonra ideolojik titizlik bir kenara bırakılmasaydı, çok daha fazlası yapılabilirdi.

Şimdi geliyoruz 1930'lara...

Daha önce belirttiğim gibi, 1930'lar Sovyetler Birliği'nde müziğin altın çağının başlangıcıdır. Kuşkusuz bunun toplumsal nedenleri var en başa yazılması gereken. Sovyetler Birliği bu on yılda trajik, bazı boyutlarıyla asla yaşanmaması gereken olayları da yaşamıştır. Ancak bu olayların boyutlarının biraz da ülkenin aynı yıllarda kaydettiği büyük ilerlemeye, daha doğrusu sıçramaya leke düşürmek için abartıldığı da bilinmelidir.

Sovyetler Birliği 1930'larda, yalnızca ve temel olarak parti içi hesaplaşma ve onun uzantısı olan Moskova Mahkemeleri değildir;

1930'larda Sovyetler Birliği, eşitlikçi bir toplum için gerçekleştirilen büyük hamlelerdir, planlı ekonomiye geçiştir, endüstrileşmedir, insanlığın şimdiye kadar tanık olduğu en ileri toplumsal manifestolardan biri olan 1936 Anayasasıdır. Bu yıllarda Sovyet yurttaşı yeni bir yaşamın kurulmakta olduğuna ikna olmuş, mutlu, özgüvenli ve yaratıcı insandır.

Bunun müziğe yansıyacağı açıktı.

Sanat, en zor dönemde dahi insanı ileri çekmeli, insanı geliştirecek duyguları güçlendirmeli. 1930'larda ise toplumsal ve siyasal koşullar sanatçıya optimizm aşılıyor, sanatçı da topluma! Müzik için eşsiz bir dönem. Çünkü bu sığ, tekdüze bir iyimserlik değil, mücadeleci, gerilimli bir iyimserlikti.

Dimitriy Şostakoviç'in film müziği olarak yazdığı Karşı-Plan (1932) müzik alanında sözünü ettiğim devrimci iyimserliği en iyi yansıtan eserlerden biridir. İsaak Dunayeskiy'nin Neşeli Çocukların Marşı için de aynı şey söylenebilir. Burada kaba politika yoktur, ideolojik derinlik yakalanmıştır ve kitle şarkısının da "sanat" olabileceği kanıtlanmıştır.

Çünkü Sovyetler Birliği'nde onca arayış ve tartışmadan sonra müzik şu ideolojik ilkeyi içselleştirmiş durumdadır:

"Devrim konusu, aslında derinden müzikseldir, yani müziğin kendisi, sanat olarak devrimci düşünceyi en kolay biçimde ifade eden bir dildir. Elbette müzik, huzur ve sessizliği resmeden ve enerjimizi uyuşturan bir ninni ya da bir idil yaratabilir. Ama müziğin ana içeriğini, güçlerin mücadelesi oluşturur. Mücadele olmazsa, müzik de olmaz. Müziğin kendisine göre inşaedildiği iç yasalar, adeta bir ses bileşiminin diğerleriyle mücadelesidir."[5]

Bu mücadelenin müzisyenin şahsında da süreceği açıktı. Her şeyden önce 1930'lara Sovyetler Birliği ciddi belirsizliklerle girmişti. Devrimden sonraki on yıl İç Savaş, dış müdahale ve kapitalizmin bazı açılardan restorasyonu anlamına gelen ekonomi politikalarla geçmiş, bu politikaların kaçınılmaz toplumsal sonuçları olmuştu.

Sovyet sanatçıları bir yandan bu karmaşada yön tayin etmeye çalışıyor bir yandan da "proleter sanatı" konusunda ısrarcı sanat

5 Lunaçarskiy, *age.*, s. 32

örgütlerinin bir türlü istenen sonucu vermeyen basıncını azaltmaya çalışıyordu.

1932 bu açıdan Sovyet sanatçısını "rahatlatan" bir yıl oldu. Birbiriyle rekabet halinde olan sanat örgütleri kapatıldı, bunun yerine her sanat dalı için tek bir örgüt kuruldu, Sovyet Besteciler Birliği bunlar arasındaydı. Aynı anda Bolşevik Parti "sosyalist gerçekçiliği", yalnızca sosyalist kuruluşun değil, bütün bir dönemin sanatını belirleyecek bir düstur olarak ilan ediyordu. Birçok süreli yayın kapandı, Sovyet Müziği adıyla etkili bir dergi çıkarılmaya başlandı.

Peki "sosyalist gerçekçilik" ne anlama geliyordu? Tarihi antikomünistlerden okumayı kanıksayanlar için mesele basitti, "parti kültür alanına el koyuyor ve sanatçılara ne yapmaları gerektiğini dikte ediyordu!" Oysa kazın ayağı öyle değildi. Sovyet sanatçısı üzerinde yaratımın "teknik" boyutlarını da içeren yarı-resmi bir baskı 1932 öncesinde sanatsal alanı iyice kısırlaştırmıştı. Daha da önemlisi, "proleter sanat"ın bekçisi rolünü benimseyenler, komünist olmamakla birlikte ülkesini terk etmeyen ve bir biçimde yeni düzene bağlanmak isteyen sanatçıları Sovyet dünyasından dışlamak için her şeyi yapmaktaydı. Oysa Sovyetler Birliği'nin bilimde, üretimde, sanatta "aydın"a ihtiyacı vardı ve emekçi halkın içinden aydın yetiştirme işlemi zaman alıyordu. 1932'deki operasyon, Sovyet sanatında ateşkes ilan etmek için gerçekleştirilmiş ve bazı tartışmalar geleceğe bırakılmıştır. "Sosyalist gerçekçilik" gibi pek de tanımlanamayacak bir etiket icat edilmiş ve sanatçılara "sosyalizm hedefine hizmet ettiğiniz sürece özgürsünüz" denmiştir.

Sovyet Besteciler Birliği'nin kuruluşunda "hedefini ilerici sosyalist ideolojiyle belirlemiş tüm Sovyet sanatı tüm akım ve türleri halkın hizmetine sunmalıdır"[6] ifadesi geçmektedir.

Böylece Sovyet sanatında gerilim azalmış, eldeki kaynakların tamamı aynı "amaç"ın içine yerleştirilmiştir. Sosyalist gerçekçilik, sanatçıya "en genel anlamda sosyalizmle barış, en azından uyum göster, ben de seni kabulleneyim" denmesidir. Bu bağlamda sosyalist gerçekçilik diye bir akım, tür ya da kalıp yoktur, nitekim onun içini doldurma girişimleri bugüne dek pek başarılı olmamıştır. Devrimci sanattan söz edilebilir, çünkü burada sanata bir yön ve

6 Lyudmilla Polyakova, *Soviet Music*, Athena Books, 2004, s. 11.

misyon tanımlanmaktadır. Sosyalist gerçekçilik kavramı ise belli bir gerçekçilik türüne işaret etmekte ama onun ne olduğunu izah edememektedir.[7]

Bu söylenenlerle 1930'lu yıllarda partinin müzik alanına müdahalelerinin çeliştiği söylenebilir elbette. Ancak burada bir çelişki yok. 1932'ye kadar müdahaleler son derece kontrolsüzdür, deyim yerindeyse müzik alanında sınıf çatışmalarını regüle eden hiçbir otorite bulunmamaktadır, bir bakıma orman kanunları geçerlidir. Sovyet Besteciler Birliği'nin kurulması ile birlikte Sovyetler Birliği yurttaşı bütün müzisyenleri içine alan haklar, kurallar ve olanaklar yaratılmış oluyordu. Ve bu havuzun yönetimi öncü siyasal kuruluş Bolşevik Parti'nin yönlendiriciliğine aracı olan komünist sanatçıların elindeydi. Sorun şuydu ki, 1932 sonrasında Sovyetler Birliği'nde sınıf mücadelesi hızla keskinleşti. Mülk sahibi sınıflara karşı yoğunlaşan tasfiyeler ve bütün dengeleri bozan sanayileşme hamleleri, ideolojik-kültürel alanı da etkiledi. Bunun üstüne 1933 yılında Almanya'da Hitler'in iktidara gelmesiyle ortaya çıkan hassas uluslararası durum eklendiğinde partinin eldeki sanatçı birikimini ihtiyaçlar doğrultusunda üretmeye teşvik etmesi kaçınılmaz hale geldi.

Bir müziksever olarak duygusuzca konuştuğumun farkında olsam da meseleye şöyle yaklaşmak taraftarıyım: Siz mühendislerin önüne hedefler koyacak, "şunu şu kadar sürede yapacaksınız" diyecek ve onların da bu planlama sürecine, karar alma sürecine katılım kanallarını açacaksınız ama insanın yüreğinden hareketle aklına şekil veren sanatçıya hiçbir şey demeyeceksiniz! Bu mümkün değil. Sovyet sanatçısına, bireyciliği bastırma, dayanışma ve kolektif duyguları güçlendirme, iyimserlik ve mücadelecilik aşılama, biçimcilikten uzak durma, toplumsal gereksinimleri gözetme doğrultusunda girdiler yapılmasından daha doğal bir şey

7 Daha ilginç olan, sosyalist gerçekçiliğin batıda burjuvazinin bir kesimiyle işbirliği anlamına gelen Halk Cephesi politikalarına cuk oturmasıdır. Pek bilinmeyen bir örnektir ama ABD'de 1935'e kadar edebiyat ve sinemada kendisini gösteren son derece gelişkin işçi sınıfı sanatının bu yıldan itibaren yerini ABD Komünist Partisi'nin ittifaklar politikasındaki değişime koşut olarak daha farklı ve geniş bir kanaldan yürüyen "ilerici sanat"a bıraktığını unutmamak gerekir. Bu politika değişikliği de sosyalist gerçekçilikle gerekçelendirilmiştir.

olamazdı. Bu girdilerin zaman zaman sanatçı yaratıcılığını köreltici biçimler aldığı, gereksiz nobranlıklara evrildiği görüldü ama...

Aması şu ki, Sovyet sanatçısının ensesinde en fazla boza pişirilen 30'lı ve 40'lı yıllar onların en üretken, en yaratıcı olduğu dönem oldu. Bunu en azından müzik ve edebiyat için söyleyecek durumdayım.

Şostakoviç örneği...

Sovyet müzisyenler üzerinde partinin kurduğu "baskı"nın niteliğini en bilinen ve de Sovyet bestecilerin açık ara en önemlisi olan Dimitriy Şostakoviç örneği üzerinden açıklayabiliriz. Şostakoviç'in özel bir sanatçı olduğu daha 1920'li yıllarda, ilk senfonilerini bestelediği dönemde anlaşılmıştı. Henüz denemeler peşindeydi, senfonileri Ekim, 1 Mayıs gibi adlar taşısa bile, biçimcilikten kurtulamamıştı, bununla birlikte senfonik müziğin o ana kadarki sınırlarını zorlayan bir yapısı vardı bestelerinin. Sovyet iktidarı bu genç yeteneğin kendisini geliştirmesi ve ifade etmesi için her şeyi yaptı. Ülkenin en önemli orkestra ve salonlarını kullanabiliyordu, ortalamanın üzerinde geliri vardı. Doğal olarak bütün gözler Sovyetlerin yetiştirdiği ilk kalburüstü müzisyen adayı olarak onun üzerindeydi, senfonik müziğin büyük ustası Myaskovskiy zaten kendini kanıtlamış biriydi, büyük hizmetler verse de Sovyetler Birliği'nin evladı sayılmayacak yaştaydı. Prokofiyev ise henüz ülkesine dönmemişti. Bu koşullarda Şostakoviç'in her eseri gazete ve dergilerde geniş yer buldu, değerlendirildi, çokça övüldü, zaman zaman eleştirildi.

Dördüncü Senfonisi ise Pravda'da yerden yere vuruldu.

Unutulan şu, Sovyetler Birliği'nde o dönem sanat eleştirmenliği fazlasıyla ciddiye alınan bir uğraştı. Aynı eserle ilgili farklı değerlendirmeler yapılır, bu değerlendirmeler sanat dünyasında önemsenirdi. Sanatçılar şimdi olduğu gibi diğerlerinin üretimine duyarsız, kayıtsız kalmış değildi. Birbirlerinin eserleri hakkında çekinmeden görüş beyan eder, yorumda bulunurlardı. Böylesine canlı bir sanat ortamında Sovyet sanatçılarının kaderinin Stalin'in "beğenisi"ne bağlı olduğu iddiası düpedüz saçmalıktır. Stalin'in görüş beyan ettiği, müdahil olduğu örnekler elbette vardır. Ama bilinmelidir ki bu müdahaleler toplumsal-siyasal rasyonaliteden

asla yoksun olmamıştır.

Sovyet basınında sanatsal tartışmaların ne kadar geniş bir mecrada sürdüğünün anlaşılması için uç bir örnek verebilirim. Bilindiği gibi caz, Sovyetler Birliği'nde çok tartışmalı bir müzik türüydü, partinin cazla ilgili çekincelerinin haklı nedenleri bulunuyordu ama bütün bunlar söz konusu müzik türünün üzerinde sürekli tepinildiği anlamına gelmiyordu. Cazın gelişkin ve değerlendirilmesi gereken bir müzik olduğunu ileri sürenlerle, caza kapıların kapatılması gerektiğini düşünenler arasındaki tartışma hiç bitmedi ve bu tartışmalar kamuoyunun önünde yapıldı.

Abartı yok; 1936 yılında partinin günlük gazetesi Pravda ile hükümetin günlük gazetesi İzvestiya cazla ilgili olarak birbirlerine girmişti. Bunlar Sovyetler Birliği'nin en yüksek tirajlı iki gazetesiydi ve Pravda kabaca cazcı, İzvestiya ise caz karşıtı bir konum almış, tartışma onlarca makaleyle sürmüştü. Konuyla ilgili 19 makale yayınlandı bu tartışmalar sürerken. Pravda'da şöyle yazılıyordu: "Amerikan cazı çürümüştür ama bunun için müziğin kendisi suçlanamaz. Sovyetler'de cazı eleştirenler, klasik müzikte daha vulger ve formalist örnekler olduğunu hesaba katmalıdırlar."[8]

Anlayacağınız caz bir taraflaşma konusudur, hem de en gergin 1936 yılında.

Benzer biçimde Sovyet sanatçısı övgüye de yergiye de alışkındır, aynı eser için farklı tutum alındığına çok rastlanmıştır. Ancak Şostakoviç'in Dördüncü Senfonisi'ni pek beğenen olmamıştır. Ne yalan söyleyeyim, farklı orkestralardan kayıtlar dinledim, sıcak bir ilişki ben de kuramadım. Besteciye neredeyse işkence yapıldığını bile ileri sürecek kadar kontrolden çıkmış olan batılı eleştirmenler de (piyasa kurallarına mahkûm oldukları için) öyle fazla sahip çıkamamıştır bu senfoniye.

Şostakoviç'in eleştirilerden çok rahatsız olduğunu, o dönem içe kapandığını biliyoruz. Sonra Beşinci Senfoni geliyor, sanatçı tarafından "bir Sovyet sanatçısının haklı eleştirilere yanıtı" açıklamasıyla... Bu senfoni otobiyografik bir yan taşır; çelişkiler, inişler-çıkışlar, hesaplaşmalar ve sonunda görkemli bir çıkış... Ama bu çıkış huzura kavuşturan bir çıkış değildir, gerilim sürmekte lakin

8 Frederick Starr, *Red and Hot*, Limelight Editions, 1994, s.165.

çaresizlik aşılmaktadır.

Parti'nin istediği de budur: Çelişki gösterilecek ama çıkışsızlık resmedilmeyecek, çözüme gidilecek!

Peki bu bayağılık mıdır?

Dinleyin Beşinci Senfoni'yi, karar verin. Bu senfoninin eğer bestecinin bir diğer başyapıtı Yedinci Senfonisi değilse, yirminci yüzyılda yazılan en önemli senfoni olduğunda birçok kişi hemfikir.

Kuşkusuz burada şu sorun var. Sanatçı her zaman "çıkış"ı hissetmeyebilir ya da her zaman toplumun gerilimlerine koşut duygulanımlara yanıt üreten bir yaratıcılık sergileyemeyebilir. Bu doğaldır ama partinin sanatçı üzerinde başka bir yönden baskı kurması da doğaldır. İşte bu çekişme, Sovyet sanatının itici gücü olmuş, 1930'lar ve 40'larda onca zorluğa rağmen mükemmel eserler ortaya çıkmıştır. Stalin sonrasında gerilim azaldı azalmasına ama yaratıcı enerji de gitti. Şostakoviç'in 1956 sonrası eserleri "olgun" fakat çok özel değildir. Tıpkı Ehrenburg'un 1956 sonrasındaki romanları gibi...

Örnekler çoğalabilir. Bazen utanç verici bir hoyratlık söz konusu olsa bile, parti doğrusunu yapmıştır.

Yeri geldiği için, Şostakoviç'in bu "baskı" ortamında partiye nanik yaptığı, onu aldattığı iddiasına değinmek gerekiyor. Solomon Volkov adlı bir paragöz sahtekâr, besteci öldükten sonra ortaya çıkıyor ve "Şostakoviç bana anılarını aktardı" diyor. Birçok defa yurtdışına seyahat eden, batılı gazetecilerle sayısız kez baş başa görüşen Şostakoviç "beni takip ediyorlar, bunları sana anlatıyorum, ölümümden sonra yayınlarsın" diyerek yeteneksiz bir müzik insanı olan Volkov'a konuşuyor.

Özeti şu, Şostakoviç'in birçoğu politik anlam taşıyan besteleri, aslında Sovyetler Birliği'ni yerden yere vurmak için yazılmış! Örneğin Leningrad Kuşatması sırasında yazılan ve kentin adını taşıyan Yedinci Senfoni, Hitler'in saldırısını değil, ülkeyi bu duruma sokan Stalin'in zorbalığını tasvir ediyormuş! Onbirinci Senfoni ise 1905 Devrimi için değil, Macaristan'a 1956'da yapılan askeri müdahaleyi protesto etmek için bestelenmiş! Böyle gidiyor, kocaman bir kitap...[9]

9 Solomon Volkov, *Testimony*, Limelight Editions, (1979) 2004.

Şostakoviç'in bileğini bükemediler, onu rezil bir riyakâra dönüştürmeyi deniyorlar. Bestecinin, Sovyetler Birliği'ni savunmak için pek istekli olmadığı bilinen karısı dahi "bu adam benim kocamı tanımaz" diye itiraz etti ama nafile... Batıda rant peşindeki bazı eski Sovyet yurttaşı müzisyenlerin tanıklığının da yardımı ile bugün bütün dünya Şostakoviç'i Sovyet rejimine muhalif bir zavallı olarak tanıyor!

Şostakoviç'in Sovyet yönetimi ile hiç sorunu olmadığını, tutarlı bir ideolojik-siyasal karaktere sahip olduğunu iddia etmiyorum. Böyle olsaydı, bu kadar verimli ve yaratıcı olamazdı. Ancak Sovyetler Birliği'ne inanmış, devrimci bir sanatçıydı o ve öyle kalacak.

Sovyet bestecilerinin farkı

Sovyet müziği dendiğinde Şostakoviç sonrasında hemen akla gelen isim Sergey Prokofiyev olur genellikle. Devrimin ardından Sovyetler Birliği'nden kaçtığı, sonra 1936'da geri geldiği de bir kenara not edilmiştir. Oysa bu öyküde "küçük" bir çarpıtma vardır. Prokofiyev Sovyetler Birliği'nden kaçmamıştır. 1918 yılında ülkenin en aydın yöneticilerinden olan Anatoliy Lunaçarskiy'nin kapısını çalıp "biraz temiz hava almak istiyorum" demiştir dürüstçe. Lunaçarskiy "burada yeterince temiz hava olmadığını mı düşünüyorsun" diye takılmış ve "okyanus havası istiyorum" yanıtını almıştır. Aydınlanma Komiseri'nin besteciye son sözleri şudur: "Sen müzikte devrimcisin, biz hayatta. Birlikte çalışmamız gerekirdi ama senin yolunda durmayacağım." Prokofiyev önce ABD'ye gitti, orada üretkenliği düştü, sonra Fransa'yı denedi ve tatminsiz geçen yıllardan sonra 1936'da ülkesine döndü. Bu bir kaçış öyküsü olarak görülebilir ama bestecinin kaçtığı aslında kendisidir. Daha sonra defalarca "hemen başta yeni Rusya'nın doğuşunun bir parçası olamadığı için pişmanlığı"nı ifade etmiştir. [10]

Batılı tarihçiler batıya yerleşmiş, iyi-kötü karnı doyan bir müzisyenin Sovyetlere, üstelik ülkenin en ünlü bestecisine dönük çok sert eleştirilerin tam gündeme geldiği sırada, dönmesine anlam verememişlerdir. Oysa yanıt Prokofiyev'in üretimindedir. Yurtdışında kaldığı 18 yıl boyunca ortalama eserler yazan Prokofiyev

[10] Polyakova, *age.*, s. 47.

Sovyetler Birliği'ne döndükten sonra tıpkı Şostakoviç'in olduğu gibi en önemli iki senfonisi olan 5 ve 7. Senfonileri, Teğmen Kije Süiti'ni, Korkunç İvan ve Aleksandr Nevskiy'i bestelemişti.

Bütün bu başarılara karşın Şostakoviç'in sanatçı kimliğinde biriken gerilimin benzeri Prokofiyev için de söz konusuydu. Besteci zaman zaman sert eleştirilerle karşılaştı, kimi eserleri Sovyet orkestralarının programlarından çıkarıldı, yakın bazı sanatçı dostları çeşitli gerekçelerle tutuklandı. Bununla birlikte Prokofiyev ülkesine ve sosyalizmin kuruluşuna hiç sırtını dönmedi. Bu açıdan Devrimin 20. Yılı Kantatı'nı (1937), Stalin'in Şerefine (1939) adını taşıyan bir diğer vokal eseri ve benzerlerini zorla bestelediği iddialarına gülüp geçmek gerekiyor.

Yaşanan zorluklara rağmen, birçok Sovyet sanatçısı canla başla sosyalizm için üretiyordu. Büyük bir bölümü Nazi Almanyası'na karşı verilen savaşta üzerlerine düşeni yaptılar. Devrim için, barış için, insanlık için, enternasyonalizm için sayısız eser ortaya çıkardılar; piyasanın tahakkümü altındaki batılı aydının bütün bunları anlaması zaten mümkün değil.

Tiflis doğumlu Ermeni besteci Aram Haçaturyan'ın ünlü Gayen Balesi (1942) Sovyet kırlarında geçen sınıf mücadelesi için yazılmış görkemli bir müzikal manifestodur. Gayen zorla, istemeyerek bestelenemez. Sanatçının Stalin Hakkında Şiir'i (1938) belki de bir siyasetçi için yazılmış en güzel ezgilerle bezenmiştir; sahte duygulara yer yoktur burada.

Evet, Şostakoviç'in, Prokofiyev'in, Haçaturyan'ın, Azeri besteci Kara Karayev'in, Dimitriy Kabalyevskiy'nin, Georgiy Sviridov'un, Tihon Hrennikov'un tarihe Sovyet devletinin maaşlı memurları olarak geçmesine nasıl izin verilebilir ki? Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği 1991 yılında çözüldü diye Sovyet müzisyenlerinin yazdığı onca değerli senfoni, bale müziği, opera, konçerto, sonat ve kitle şarkısına "çöp" muamelesi yapılabilmesi insanlığın ayıbıdır.

Sovyet klasik müziğini anlamak için küçük bir seçki önerisi

Dimitriy Şostakoviç:

- 5 ve 7. Senfoniler
- 1 numaralı piyano konçertosu
- 2 ve 8 numaralı Yaylı Çalgılar Dörtlüsü
- Karşı Plan Film Müziği
- Güneş Anavatanın Üzerinde Parlıyor (Kantat)

Sergey Prokofiyev:

- 5. Senfoni
- Devrimin Yirminci Yılı için Kantat
- Teğmen Kije Süiti
- Aleksandr Nevskiy Film Müziği

Aram Haçaturyan:

- Gayen Balesi
- Spartaküs Balesi
- Stalin için Şiir
- Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Ulusal Marşı

Dimitriy Kabalyevskiy:

- 4. Senfoni
- Requiem (Kantat)
- 1 numaralı çello konçertosu
- Okul Yılları (Şarkı)

Kara Karayev:

- Yedi Güzel (Bale Süiti)
- Leyla ile Mecnun (Senfonik Şiir)
- Vietnam Süiti

Georgiy Sviridov:

- Zaman İleri
- Kar Fırtınası

Tihon Hrennikov:

- 1 numaralı keman konçertosu
- Moskova Pencereleri (Şarkı)

Nikolay Myaskovskiy:

- 21, 24 ve 27. Senfoniler

Kadının Ekim'inden Ekim'in Kadınına Doğru

Serpil Güvenç

Sovyetler Birliği Komünist Partisi ve liderlerinin, devrimi izleyen günlerde, yasal ve toplumsal alanda kadının yaşamında gerçekleştirmeye başladıkları değişikliklerin kökeni, Marksizmin kurucularının konuya ilişkin teorik yaklaşımlarında yatar. Bir başka deyişle, Bolşeviklerin, devrimin ilk günlerinden başlamak suretiyle, güncel deyimle *"patriyarka"* mekanizmalarının tümünü hemen silip atmaları, bu bağlamda getirdikleri boşanma ve aile yasalarıyla gayrimeşru-meşru çocuk ayrımını, boşanma ve kürtaj yasaklarını ortadan kaldırmaları, devrimin iş yasalarıyla kadının üretimdeki eşitliğini sağlamasının yanı sıra ona getirdiği ayrıcalıklar ve kolaylıklar tesadüfen yapılmış şeyler değildir.

Bu kısa çalışmada, Ekim Devrimi'nin kadınla ilgili teorik arka planını, kadınlarla ilgili çıkan yasaların tümünü, kadınların eğitim koşullarını ve Sovyet kadınının savaş dönemlerinde kendi haklarını ve ülkesini savunmak için verdiği mücadeleyi aktarmaya çalışacağım. "Ayine*si iştir kişinin*" atasözünde olduğu gibi, pratiğin yoruma çok az yer bıraktığı görülecektir.

1917 Ekim Devrimi'nin teorik dayanakları: Marx-Engels

Engels, 1884'te yayınlanan *"Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni"* başlıklı eserinde, kadının toplumsal konumunu mercek altına alır ve bu konumu tarihsel maddeci açıdan sınıflı ve sınıfsız

toplumsal formasyonlar bağlamında çözümlemeye girişir. Engels, yapıtında şöyle yazar:

> *"Tarihte son çözümlemede tayin edici faktör, maddi yaşamın üretimi ve yeniden üretimidir. Ancak bu üretim durumu incelendiğinde, iç içe geçmiş iki süreçten oluştuğu görülür. Birincisi, maddi geksinim maddelerinin, yiyecek, giyecek, barınak ve bunların üretimi için gerekli âletlerin üretimi; ikincisi, türün yeniden üretimi. Belirli bir tarihsel dönem ve belirli bir ülkedeki insanların içinde yaşadıkları toplumsal kurumlar, bu iki üretim türü tarafından, bir yandan emeğin bir yandan da ailenin ulaştığı gelişme aşaması tarafından belirlenir."*

Bu süreçleri inceleyen Engels, *"aile sisteminin tamamen mülkiyet sistemi tarafından belirlendiği bir toplum"*un ortaya çıktığını belirtir[1]. Bu bağlamda, 1846'da Marx ile birlikte yazdıkları ve yayınlanmayan bir elyazmasında, ilk iş bölümünün *"çocukların doğması için kadın ile erkeğin yaptıkları iş bölümü olduğunu"* söylediklerini vurgulayarak ilk iş bölümünün erkek ve kadının doğal niteliklerinden doğduğunu söyler.

Engels'e göre, anaerkil düzende yani sınıfların ve özel mülkiyetin henüz tarih sahnesine çıkmadıkları koşullarda, soy ana aracılığıyla sürer. Emeğin üretkenliği arttıkça toplumsal ilişkiler de değişir. Üretim fazlasının oluşmasıyla *"servetler arasındaki eşitsizlik, başkasının gücünden yararlanabilme olanağı"* yani sınıf karşıtlıklarının temeli gelişir ve sınıflar, özel mülkiyet gündeme gelir.Bu bağlamda, kadının üretim sürecindeki konumu da değişir. Hayvancılığın, madenlerin işlenmesinin ve sonunda tarımın başlamasıyla birlikte, kadın üretimden çekilir ve metalaşır. Özellikle sürülerin aile mülkiyeti haline gelmesiyle birlikte emek gücü de kadın gibi metalaşır ve tutsaklar sürülere göz kulak olacak köleler haline gelirler. Yeni düzende, zorunlu iş araçlarını sağlamakla yükümlü olan erkek onların sahibidir. Sadece iş araçlarının değil, sürünün ve kölelerin de sahibidir. Sonuçta, anaerkillik çöker, analık miras hukuku ve soy zinciri kalkar, bu olay, *"dişi cinsin tarihsel*

1 Tony Cliff, *Kadınların Özgürlüğü*, Çeviren: Şamil Beştoy, İstanbul: Ataol, Aralık 1981, s.253.

yenilgisi"dir.[2] Erkek evde de yönetimi ele alır, kadın aşağılanır, uşaklaştırılır, "*erkeğin cinsel isteklerinin kölesi*" haline getirilerek basit bir çocuk yetiştirme aracı olur.[3] Görüldüğü üzere, kadının yenilgisinin kaynağında, üretim araçlarının üretimi ve yeniden üretimi süreçlerindeki konumu bulunmaktadır.

Yıkılan anaerkil düzen, yerini monogamiye yani tekeşliliğe ya da karı-koca evliliğine bırakır. Erkek, elde ettiği "zenginlik"i miras yoluyla kendi çocuklarına vermek istemektedir. "*Babaları kesinlikle bilinen çocuklar yetiştirmek amacıyla, bu aile, erkek egemenliği üzerine kurulmuştur; babalığın kesinlikle bilinmesi gerekir çünkü bu çocuklar... mirasçıları olarak babalarının servetine sahip olacaklardır.*"[4] Engels, karı-koca evliliğinin yani monogaminin büyük bir tarihsel ilerleme olduğunu ama her ilerlemede olduğu gibi, aynı zamanda görece bir gerileme olduğunu ve bazılarının durumunun iyileşmesi ve gelişmesi, bazılarının da acı çekmesi ve gerilemesi anlamına geldiğini belirtir. Sömüren ile sömürülen ilişkisinin doğmasıyla sonuçlanan bu süreçte, tarihte kendini gösteren "*ilk sınıf çatışması*", erkekle kadın arasındaki uzlaşmaz karşıtlığın karı-koca evliliği içindeki gelişmesiyle ortaya çıkmıştır ve ilk sınıf baskısı da "*dişi cinsin erkek cins tarafından baskı altına alınmasıyla düşümdeştir.*"[5]

Engels, monogaminin özellikle erkeği hiç ama hiç bağlamadığını ve erkeğin cinsel ilişki özgürlüğünün sürdüğünü ve zamanla bunun açık fuhuşa dönüştüğünü de ekler.

Köleci, feodal ve son olarak da kapitalist toplumsal formasyonda yani tüm sınıflı toplumlardaki kadının köleliğinin ve uğradığı çok yönlü sömürünün ekonomik, siyasal ve toplumsal nedenlerinin ayrıntılı olarak ele alındığı eserde, modern toplumda evlilik yasalarının da sınıfsal niteliği ortaya konur. Kadının, modernitede de aile içindeki konumunun "*gizli ya da açık ev köleliği*" olduğunu söyler Engels. Aile içinde erkek burjuvadır ve kadın proletaryayı

---

2 F.Engels, *Ailenin, Devletin ve Özel Mülkiyetin Kökeni*, Çeviren Kenan Somer, Ankara: Sol, 2012, s.68.

3 Tunç ve Figen Tayanç, *Dünyada ve Türkiye'de Tarih Boyunca Kadın*, İstanbul: Tan, 1981, s.28-9.

4 F.Engels, *age.*, s.74.

5 F. Engels, *age.*, s.78.

temsil eder. Sonuçta, kadının kökten kurtuluşu, sınıflı toplumun yıkılması mücadelesiyle el ele gider.

Engels, işçi ailesinin durumunu da ele alır ve bu ailede kadının büyük sanayiye -emek pazarına ve fabrikaya- girmesiyle birlikte *"işçinin evinde erkek üstünlüğünün son kalıntısının da temelini yitirdiğini"* belirtir. Tek bir istisna olabilecektir; o da *"... belki, tek-eşlilikle birlikte töreye girmiş olan bir kabalık artığı"dır.*[6] Bu duruma işaret eden Engels, kadının sanayi toplumundaki çifte sömürüsüne de parmak basar. Kadının toplumsal üretime katılmasını büyük sanayi sağlamıştır ama bu açılım, onu hiçbir şekilde ev işlerinden uzak tutmamaktadır. Kadının kafa veya kol işçisi olması bu durumu değiştirmemektedir ve kadının *"ev içi"* köleliğinin kaynağı budur. Dolayısıyla kadının kurtuluşunun ilk koşulu, kadın cinsinin yeniden toplumsal üretime dönmesi ve karı koca evliliğinin toplumun iktisadi birimi olarak ortadan kaldırılmasıdır.

Engels, *"çok yakında"* kapitalist üretime vurulacak bir *"süpürge darbesinden sonra"* her şeyin düzeleceğini yani değişikliğin bir *"toplumsal devrimle geleceğini"* vurgular. Bu devrim *"vasiyetle bırakılabilecek en önemli servetlerin; üretim araçlarının hiç olmazsa büyük bölümünü toplumsal mülkiyete dönüştürerek"* başarılacaktır.

Ataerkil aileden bu yana, toplumu hiç ilgilendirmeyen, bir özel hizmet haline gelen ve toplumsal üretimden uzaklaştırılan kadının *"baş hizmetçi"* konumunda olduğu ev yönetimi de artık toplumsallaşacaktır. Özel ev ekonomisi, toplumsal bir sanayi haline dönüşecek, çocukların bakım ve eğitimi bir kamu işi olacak; toplum meşru ya da gayri meşru tüm çocukların bakımını üzerine alacaktır.[7]

Engels yeni bir neslin ortaya çıkışıyla birlikte cinsel ilişkilerin de yeniden düzenleneceğini söyler. Beklediği nesli ise şöyle anlatır:

> *"... hayatlarında asla, bir kadının teslimiyetini para karşılığında veya herhangi bir toplumsal zorunluluk yardımıyla satın alma durumunda kalmayacak bir erkek nesli; asla, ne kendilerini gerçek bir aşk dışındaki nedenlerden dolayı bir erkeğe teslim etme durumunda ne*

6 F.Engels, *age.*, s.85.

7 F.Engels, *age.*, s.87 ve 89-90.

de bu teslimiyetin ekonomik sonuçlarının korkusu yüzünden sevdiği kişiyi reddetme durumunda kalmayacak bir kadın nesli."[8]

Engels bir kehanette bulunmamaktadır; çünkü ona göre bu nesil kendi törelerini ve herkesin hareket tarzı hakkında karar verecek uygun kamuoyunu kendisi yaratacaktır.

Kadının ezilmesine karşı çıkan ve kadın-erkek ilişkilerini eleştiren Marx - Engels'in bu yaklaşımları, ilk kez, 1884'te yazılan *"Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni"* adlı yapıtta ortaya çıkmamıştır. Marx ve Engels, tarihsel anlamda çok kapsamlı ve değerli bu başyapıtın yazılmasından önceki yıllarda da konuya eleştirel yaklaşmışlardır.

Örneğin; 15 Kasım 1842'de, Gazette Rhenane'da yazdığı bir makalede Marx'ın, Prusya'da boşanma hakkında çıkan kanun tasarısını eleştirdiğini, evliliğin bir kavram değil, bir toplumsal olay olduğunu ve aşksız bir evliliğin ayakta durmasının olanaksızlığını savunduğunu görürüz. Boşanma ise gerçek çözülmüşlüğün hukuken ortaya çıkarılmasından başka bir şey değildir.

Gazetenin yasaklanmasının ardından 1843'te Paris'e giden Marx, *"ekonomik ve felsefi yazıları"*nda kadın-erkek arasındaki ilişkiyi diyalektik olarak ele alır, yöneldiği bilimsel sosyalist düşünce onu, kadın-erkek ilişkisini özel mülkiyet ile ilişkilendirmeye iter. Marx'a göre, özel mülkiyet insanı *"o kadar dar kafalı, o kadar aptal"* kılmıştır ki, bir eşya ancak elimizde bulunmaktaysa yani tek sözcükle, onu tüketiyorsak bizimdir. Dolayısıyla; bir insanın yalnızca bir başka insanın ihtiyaç ve kaprislerini tatmin amacıyla, bir hor görme ya da sömürü hedefi olması kabul edilemez.[9] Bunun yanı sıra, kadın-erkek ilişkilerinin toplumsal gelişmenin vardığı düzeyi gösterdiğini ve kadınların ortaklaşa kullanımının [savunulması]nın ise, *"ele geçirme iştahını gidermek için özel mülkiyete karşı duran işlenmemiş bir komünizmin ifadesi"* olduğunu yazarak bazı ütopik sosyalistlerin bu yöndeki düşüncelerini yerer.

1845'te yazdığı *"Kutsal Aile"*de de burjuva ailesini kıyasıya eleştiren Marx' a göre,

---

8 K. Marx, F. Engels, V.I. Lenin, J. Stalin, *Kadın ve Komünizm*, çev.: Ö. Ufuk, İstanbul: Öncü, Kasım 1970, s.111.

9 K. Marx, F. Engels, V.I. Lenin, J. Stalin, *age.*, s.38-39.

"Kadın cinsinin aşağılanması, aynı zamanda hem uygarlık hem de barbarlığın özsel bir özelliğidir... Kadının kölelik içinde tutulmasından dolayı kimse erkek kadar çok cezalandırılmamıştır."[10]

Engels de, *"Ailenin, Devletin ve Özel Mülkiyetin Kökeni"*nden çok daha önce yazdığı bir başka değerli yapıt olan *"İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu"*nda kadın ve çocukların yaşadıkları yoksulluğu ve insanlık dışı çalışma koşullarını ayrıntılı bir biçimde anlatır ve sermaye sınıfının, özellikle makinelerin erkek emeğinin yerini almasından sonra erkek yerine kadın ve çocuklar yerleştirdiğini, *"daha iyi çalıştıkları ve daha az ücrete talip oldukları için"* kadınları tercih ettiğini belirtir. Gerçekten de 1839 yılında Britanya'da fabrika işçilerinin yarıdan fazlası kadındır ve bunların yaklaşık yarısı ise 18 yaş altındadır. Yetişkin erkek işçiler ise çalışan nüfusun ¼'ünden azını oluşturmaktadırlar.

Engels, kadın ve çocuk işçilerin çalışma koşullarını da anlatır eserinde:

"...Moda mevsiminde... günlük çalışma süresi 18 saattir ama... sık sık olduğu gibi gece çalışmak zorunda kalmazlarsa, iki saatten fazla dinlenme ve uyuma zamanı bulamazlar ve 19-20 saat çalışırlar... Dokuz gün boyunca soyunmadıkları ve çabuk atıştırabilsinler diye yemeklerinin küçük parçalar halinde önlerine konduğu bir şiltede ara sıra dinlenebildikleri olur... çalışma ve uyuma odalarının nemli havası, iki büklüm durmaktan gelen kötü sindirim... kötü sonuçlar doğurur... omurga eğrilmesi, gözlerde bozukluk ve şişmeler... öksürük, göğüs darlığı... birçok halde göz öylesine yıpranır ki onmaz bir körlük başlar... bu kızların kısa, acıklı yaşamına çoğu zaman verem son verir".[11]

1848'de yayınlanan Marx ve Engels'in birlikte yazdıkları *"Komünist Manifesto"* da, kadının kitlesel üretime katıldığı modern sanayide kadın emeğinin, erkek emeğinin yerine nasıl ve neden geçtiği anlatılır ve burjuva evliliği sert bir biçimde eleştirilir.

"Burjuva evliliği, gerçekte evli kadınların ortaklaşalığıdır ve dolayısıyla komünistler olsa olsa ikiyüzlüce gizlenen bu kadınların ortaklaşalığı yerine açıkça yasallaştırılmış bir ortaklığı getirme isteğiyle

10 *Age.*, s.117.

11 Sibel Özbudun, *Kadın ve Aile*, İstanbul: Tekin, , 2015, s.84-85.

suçlanabilirler... Zaten, apaçıktır ki, bugünkü üretim ilişkilerinin ortadan kalkmasıyla birlikte, bu ilişkilerden kaynaklanan kadınların ortaklaşalığı da yani resmi ya da özel fuhuş da ortadan kalkacaktır."[12]

Kadın nasıl özgür olacaktır? Marx ve Engels'e göre çare komünizmdir. Kadını özgür kılacak olan komünist toplumdur, fuhuş ancak böyle bir toplumda ortadan kalkacaktır.

Marx ve Engels, kadınların kurtuluşu için sadece kadının toplumsal üretime katılmasını, gerekli ama hiçbir zaman yeterli görmezler. Çocuk, yaşlı ve sakatların bakım hizmetlerinin de toplumsallaştırılması gerekmektedir. Komünizmle birlikte emeğin cinsiyet anlamındaki bölünmesine son verilmesi, tüm emek biçimleri arasındaki farkların ortadan kalkmasının bir parçası olacaktır. İki arkadaş, *"Alman İdeolojisi"*nde şöyle yazarlar:

"Komünist toplumda kimse özel bir etkinlik alanında çalışmayacaktır. Herkes dilediği alanda uzmanlaşabilecektir, üretimi toplum düzenleyecek ve bunun sonucunda benim için bugün bir şey ve yarın başka bir şey yapmak, sabah avlanmak, öğleden sonra balık tutmak, akşam çobanlık yapmak, yemekten sonra eleştiri yapmak olanaklı hale gelecektir ve bunun için avcı, balıkçı, çoban ya da eleştirmen olmam gerekmeyecektir."[13]

Marx, 1867'de yayınlanan anıt eseri *"Kapital"*de, kadınların fabrikada çalışmasının, kadının feodal boyunduruktan kurtulması açısından ilerici yönünü vurgular. Ama bu bağlamda, sermayenin kadın ve çocuk emeği üzerinden elde ettiği *"kan"*lı kazancı dile getirir ve egemen sınıfın kadın ve çocuk cinayetlerini geniş bir biçimde betimler. Üretime katılan ve erkek işçilerle birlikte proletaryayı oluşturan kadın, sonunda yine erkeklerle birlikte bu sermaye diktatörlüğünü ortadan kaldıracaktır. Burjuva toplumunun kadına yüklediği tüm bağımlılıklar, ev köleliği de bu toplumla birlikte yok olacaktır.

Özel mülkiyet ile kadının ikincil konumu arasındaki ilişkiyi belirten Engels de aynı bakış açısından hareketle, kadının köleliğinin

---

12 K. Marx - F. Engels, *Komünist Manifesto ve Komünizmin İlkeleri*, çeviren Muzaffer Erdost, Ankara: Sol, 2002, s.138.

13 Tony Cliff, *Kadınların Özgürlüğü*, İstanbul: Ataol, 1981, s.270.

özel mülkiyet rejiminin son bulmasıyla ortadan kalkacağını ve aşk evliliğinin de ancak özel mülkiyetin son bulmasıyla tam olarak yaşanacağını, çünkü ancak o zaman birlikte olmak için karşılıklı sevgiden başka bir ölçütün kalmayacağını belirtir. Sömürü ve toplumsal eşitsizliği yok edecek olan proleter devrim kadına vurulan boyunduruğu da ortadan kaldıracaktır. Korunan ve saygı gören anneliğiyle, geleceği güvence altına alınmış çocuklarıyla ve erkekle eşit haklara sahip olduğu çalışma koşullarıyla güven içinde olacak kadın, bağımsızlığına kavuşacak ve kişiliğini geliştirme olanağı bulacaktır.

Engels, "*Komünist Manifesto*" için yazdığı taslakta:

> *"Komünist toplum, cinsler arasındaki ilişkileri sadece ilişki kuran insanları ilgilendiren tamamen özel ilişkiler haline gelecektir ve bunlara kimse karışamayacaktır. Bu, özel mülkiyetin kalkması ve çocukların komünal biçimde eğitilmesi dolayısıyla şu anda var olan evliliğin iki temel dayanağının – özel mülkiyet nedeniyle kadının kocasına ve çocukların ebeveynlere bağımlılığı- ortadan kalkmasıyla olanaklı olacaktır"*[14] der.

Engels, gerçek karı-koca evliliğinin de komünizmde yaratılacağını yazar "Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni"nde:

> *"Cinsel aşk, gerçekten özel niteliğiyle -bugün bu nitelik sadece kadınlarda tamamen gerçekleşir- gerçekleştikçe cinsel aşk üzerine temellenen evlilik de gerçek bir monogami olacaktır... monogami, çökmek bir yana -erkekler için de- bir gerçeklik haline gelecektir".*[15]

Özetleyecek olursak, Marx ve Engels, kadının kurtuluşunun gerçekleştiği bir toplumda özel mülkiyetin ortadan kalkmış olacağını ve kadının burjuva ailesindeki işlevlerinin toplum tarafından üstlenileceğini öngörmektedirler. Mirasın kaldırılması da burjuva ailesinin önemli bir temelini yok edecektir.

Kadının özgürlüğü ekonomik özgürlüğü ile başlamaktadır. Evden kurtulan kadının sınıflı toplumlarda üstlendiği çocuk ve yaşlı bakımı vb. birçok ev işi toplumsallaştırılacaktır. Çocuk eğitimi yerini toplumsal eğitime bırakacak ve yaşlı bakımı

14 *Age.*, s.270.

15 *Age.*, s.270.

kamusallaştırılacaktır.

Şunu da eklemek gerekir: Bu toplum bir devrim sonucunda doğacaktır ve öngörülen değişiklikler ise kadın ve erkek emekçilerin iktidar olacakları bir toplumsal düzende gerçekleşecektir.

Marx ve Engels'in İzinde: Lenin

Marksizmin kurucularının kadının kurtuluşuna yönelik teorik yaklaşımları, 1917 Ekim Devrimi ile birlikte ete kemiğe bürünmüştür. Lenin'in her konuda olduğu gibi kadın konusunda da, devrim öncesi ve sonrasında, Marksist ilkeleri izlediği ve bir bakıma teoriyi pratiğe dönüştürdüğü söylenebilir.

1917'de SSCB'nin kuruluşundan itibaren bu konuda yasal ve toplumsal planda yapılanları gözden geçirmeden önce, Lenin'in devrim öncesinde çeşitli yazılarına, örgütlerde konuya ilişkin çalışma ve yaklaşımlarına ve SBKP'nin kurulması öncesindeki yıllarda parti programlarında kadının yerine bakmak ön açıcı olabilir.

Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin (RSDİP) kurulması öncesinde 1895'te Lenin, Petersburg İşçi Sınıfının Kurtuluşu için Mücadele Birliği'ni (PİSKMB) kurar. Yönetimde N. Krupskaya dahil dört kadın yer almaktadır. Örgüt kuruluşundan bir yıl sonra 230 bin tekstil işçisini kapsayan bir grevin önderliğini yapar.[16] Krupskaya'nın Lenin önderliğindeki dönemde yazdığı *"İşçi Olarak Kadın"* broşürü, kadına dair Bolşeviklerin ilk siyasal tavrına işaret etmesi anlamında önemlidir. Broşürde işçi kadınların çalışma koşulları incelenmekte ve Birliğin bu kadınlar arasında yürüteceği ajitasyon ve örgütlenme biçimlerine değinilmektedir. Krupskaya, bu dönemde Lenin'in Tornton fabrikasındaki işçilere hitaben yazdığı bildiriye *"Tornton Mill'deki erkek ve kadın emekçilere"* başlığını koyduğunu, ufak bir ayrıntı gibi görünen bu olayın Lenin'in emekçi kadına verdiği önemi gösterdiğini belirtmektedir.[17]

RSDİP 1898 tarihinde kurulur. Kongrede katılım sınırlı kalmış, tüzük ve program kabul edilememiş ve seçilen Merkez Komitesi

16 Lenin ve yakın arkadaşlarının tutuklanmasının ardından örgüt liderliğinin değişimiyle birlikte (PİSKMB) Ekonomistlerin eline geçer.

17 N. Krupskaya, *Preface to the Emancipation of Women*, www.marxists.org, 30 Kasım1933.

kısa bir süre sonra tutuklanmıştır. Bu nedenle söz konusu kongre sadece bir kuruluş niteliğini taşır. Daha sonraki yıllarda, Plehanov'un başını çektiği *"Emeğin Kurtuluşu"* grubunun getirdiği program taslağı üzerindeki görüşmelerde, Lenin, diğer demokratik taleplerin yanı sıra *"kadının erkek ile tam hak eşitliği"*nin taslağa alınmasını ister.[18] Lenin 1899'da sürgünde iken parti örgütü ile mektuplaşmalarında, *"Emekçilerin Davası ve Kadınlar"* adlı bir broşür de yazmak istediğini belirtir. Krupskaya'ya göre, köylü kadınlar ve fabrika işçisi kadınların inceleneceği bu broşürde, onlar için tek kurtuluşun devrimci harekete katılmak olduğu ve emekçi kadının nihai kurtuluşunun ise işçi sınıfının zaferinde yattığının anlatılması düşünülmektedir.[19]

1901'de Lenin, Obukhov savunmasına katılan kadınlar ve Marfa Yakovleva'nın mahkemedeki savunmasını över. Aynı dönemde, fabrika çalışanı, köy emekçisi ve el zanaatkârı kadınların yaşam koşullarını incelemektedir.

RSDİP'nin 2. Kongresi 1903'te yapılır. Bolşevik ve Menşevik ayrımının ortaya çıktığı bu kongrede kabul edilen programda emekçi kadınlara dair talepler ve kadınların hak eşitliğinin yer aldığı görülür. Söz konusu program 1919'a dek Bolşeviklerin programı olarak kalmıştır.[20] Kadınla igili maddeler şöyle sıralanmaktadır:

---

18 V.I. Lenin, *Collected Works*, Vol. 4, Moscow: Progress, s.234.

19 N. Krupskaya, *Age*.

20 22 Mart 1922 Sovyetler Birliği Komünist Partisi Siyasal Programı'nda da aynı vurguları görürüz:
"3. SBKP'nin görevi, emekçi nüfusun daha geniş kitlelerinin, demokratik hak ve özgürlüklerini kullanmalarını sağlamak ve bunun için maddi olanakları genişletmektir.
4. Yüzyıllar boyu burjuva demokrasisi, cinsiyet, din, ırk ve milliyet ayrımı olmaksızın insanın eşitliğinden söz edip durdu ama kapitalizm bu eşitliğin hiçbir yerde pratikte gerçekleşmesine izin vermedi ve emperyalist aşamada ırklar ve milliyetler arasında en yoğun baskıyı öne çıkardı. Sovyet hükümeti, emekçilerin hükümeti olduğu içindir ki, tarihte ilk kez, bu hak eşitliği yaşamın tüm alanlarında ve tam olarak uygulandı. Buna aile hakları ve evlilik alanında kadına dair eşitsizliğin son kırıntılarının tümüyle ortadan kalkması da dahildir. Şu an partinin temel görevi, özellikle de proletaryanın geri kalmış kesimleri ve köylülük arasında önyargı ve eski eşitsizliklerin tüm izlerini silip atmak amacıyla ideolojik eğitim çalışması yürütmektir. Parti, kadınların yasal eşitliği ile tatmin olmamaktadır; kadını modası geçmiş ev ekonomisinin maddi yükünden kurtarmaya çalışmakta ve bu yükü,

"... işçi sınıfının fiziki ve ahlaki çöküntüden korunması... ve ... kurtuluş mücadelesi yeteneğinin geliştirilmesine yönelik çıkarları doğrultusunda" Partinin talepleri şunlardır:

- Zümrelerin kaldırılması ve cinsiyet, din, ırk ve ve milliyetinden bağımsız olarak tüm yurttaşların eşitliği, 21 yaşına gelen tüm Rusya yurttaşları için evrensel ve doğrudan oy hakkı

- 8 saatlik iş günü

- Gece vardiyası ve gece çalışması yasaktır. 15 yaş altı çocuklar çalıştırılamaz.

- Tüm yurttaşların yasa önünde tam eşitliği

- ... Evlilik, doğum ve ölüm kayıtlarının, bağımsız, mülki memurlara ...devri. *Kadınların, kadın organizmasına zararlı tüm dallarda çalıştırılmalarının yasaklanması, kadınların doğum öncesi dört hafta, doğum sonrası altı hafta çalıştırılmaması; bu dönemlerde ücretlerinin tam olarak ödenmesi*

- Kadınların çalıştığı tüm atölye, fabrika ve diğer işletmelerde memedeki çocuklar ve küçük çocuklar için kreş ve çocuk yuvalarının kurulması; emziren kadınların en az üç saatte bir ve en az yarımşar saat işten muaf tutulmaları.[21]

1905-07 döneminde Bolşevikler, ülke içinde kadın işçiler arasında ajitasyon çalışmaları yürütürler, işçi kadınların taleplerinin yükseltildiği mitingler yaparlar. Bu dönemde, RSDİP'deki kadın üye oranı yüzde 15'tir. Bu oran Alman Sosyal Demokrat Partisi'ndeki oranın üstündedir.

1900'lü yıllar öncesindeki yazılarında, Lenin, kadının sınıflı

---

ev komünleri, halk yemekhaneleri, genel çamaşırhaneler, kreşler vb. ile değiştirmeye çalışmaktadır.

12. Eğitim alanında kadının özgürleşmesi ve toplumsal eğitimin geliştirilmesi için bir okul öncesi kurumlar, kreşler, anaokulları, çocuk yuvaları vs. ağı kurulması...

24. Kadınlara gece çalışması ve tüm kadınlara ve 18 yaşın altındaki herkese özellikle tehlikeli işlerde çalıştırılması ve fazla mesai yaptırılması yasaktır. Kadınlara doğum öncesi ve doğum sonrası olmak üzere 8'er hafta izin ve bu dönemde tam ücret verilmesi. Süt veren anneye her üç saatte bir en az yarım saat olmak üzere izin verilmesi, süt veren annelere ek ödenek hakkı.."

21 Gül Özgür, *Rusya'da 1917 Sosyalist Ekim Devrimi ve Kadınların Kurtuluşu, 'tavuk kuştur, kadın insandır'* Cilt 2, İstanbul: Dönüşüm, Ekim 1997, s.103-4 ve V.I. Lenin, *Collected Works*, Volume 2, Moskova: Progress, s.93-98.

toplumdan kaynaklanan sorunlarına dair kişisel düşüncelerini ortaya koyar. 1896-99'da yazdığı ve Rusya'da kapitalizmin gelişmesini ayrıntılı olarak incelediği, aynı adı taşıyan eserinde Moskova Guberniasındaki kadınların 18 saat çalıştırıldıklarını, 5-6 yaşlarında işe başlatıldıklarını ve ücretlerinin çok düşük olduğunu, çiftçilerin ve tüccarların kadınları sömürdüğünü anlatır. Bunların yanı sıra, ağır sanayinin kadın özgürleşmesindeki yerini, kadının bağımsızlaşmasının ve patriyarkal zincirlerinden kopmasının yolunu açtığını vurgular.[22]

Devrimden birkaç yıl önce 16.6.1913'te Pravda'da yazdığı *"İşçi Sınıfı ve Maltusçuluk"* başlıklı yazıda ise Pirogov doktorlar kongresinde kürtaja dair uzun tartışmaların yapıldığını, bu tartışmaların yeni Maltusçuluk çerçevesinde yürüdüğünü, doktorların bunu desteklediğini, yapılmak istenen şeyin ise *"gerici ve çirkin banal bir liberalizm"* olduğunu söyler. Lenin'e göre, kürtaj vasıtasıyla çocuk sayısının azaltılması düşüncesi, küçük burjuvazinin kötümserliğinden ve korkusundan ileri gelmektedir.

Yeni Maltusçuluk olarak nitelediği bu tavrı eleştiren Lenin şunları da ekler:

> *"Ama bu söylediklerimiz asla kürtaj karşıtı tüm yasaların ve kontraseptiv önlemlerle ilgili tıbbi literatürün dağıtılmasına karşı tüm yasaların koşulsuz olarak kaldırılması talebimizden bizi alıkoyamaz. Bu yasalar egemen sınıfın iki yüzlülüğünden başka bir şey değildir. Bu yasalar kapitalizm ülserini tedavi etmez; ancak onları özellikle emekçi sınıflar açısından kötü ruhlu ülsere dönüştürür. Tıbbi propagandanın özgürce yapılması ve erkek kadın tüm yurttaşların temel demokratik haklarını savunmak başka şeydir; sosyal yeni maltusçuluk teorisini savunmak başka şey..."*[23]

Lenin'in 1913'te yazdığı birçok makalede, bir kez daha, kadınların kapitalizm tarafından nasıl ezildiklerini ve düşük ücretlere mahkûm edildiklerini yazdığı görülür. Bunun yanısıra, İskra'daki makalelerinde, Çarlık yönetimine karşı mücadeleye katılan kadınları yüceltir.

Lenin kadınlara oy hakkı konusundaki görüşlerini de 1907

---

22 N. Krupskaya, *agm.*, 30 Kasım 1933.

23 K.Marx-F. Engels-V.I.Lenin- J. Stalin, *age.*, s.142-145.

Stuttgart'taki Enternasyonal kongresindeki tartışmalar bağlamında ifade eder. Avusturyalıların kadınlar için oy hakkı değil, erkekler için evrensel oy hakkı için mücadele verilmesinin gerekli olduğunu savunduklarını, Alman Sosyal Demokratlarının -özellikle Klara Zetkin'in- buna karşı çıkarak Avusturyalıların oportünizme saptıklarını söylediğini anlatır. Sonuçta, Avusturyalıların önerisi reddedilmiş ve oy hakkının kadın-erkek eşitliği noktasında savunulması gerektiği kararı alınmıştır. Lenin mutludur ve bu kararı destekler.

Krupskaya, 1916-17 yılları arasında Lenin'in özellikle emekçi kadınları konu alan sekiz makale yazdığını söylemektedir.

Ağustos-ekim 1916 arasında yazdığı *"Marksizm ve Emperyalist Ekonomizmin Bir Karikatürü"* eserinde *"boşanma hakkı"* başlıklı bölümde konuyu tartışır. Lenin'e göre, bir insan hem demokrat hem sosyalist ise tam boşanma özgürlüğünü savunmalıdır çünkü bu hakkın yokluğu, ezilen cinsin yani kadının yükünü daha da arttırır. Lenin yine de şunu eklemeden geçmez; kadınlara kocalarını terketme hakkının tanınması, tüm eşlerin bunu yapmalarına bir davet anlamını taşımamaktadır. Lenin'e göre, kapitalizmde ezilen sınıflar demokratik haklarını kullanamazlar, dolayısıyla birçok durumda boşanma hakkı kullanılamaz çünkü ezilen cins ekonomik olarak ezilmiştir. Devlet ne kadar demokratik olursa olsun, kapitalizmde kadın, *"yatak odasının, çocuk odasının ve mutfağın kölesidir; ev kölesi olarak kalır."* Tam bir boşanma özgürlüğü ise, kadının *"ev içi köleliği"*nin kaynağının kapitalizm olduğunu görmesini sağlar.

11.3.1917'de yazdığı *"Uzaktan Mektuplar"*da, kadınların kamu faaliyetine, askerliğe, siyasal yaşama çekilememeleri, ev işleri ve mutfağın öldürücü atmosferinden çekilip alınamamaları durumunda gerçek özgürlüğü güvence altına almanın olanaksızlığını vurgular ve *"bırakın sosyalizmi, demokrasiyi bile inşa etmemiz olanaksızdır"* diye ekler.[24] Kadınlar genelde sadece siyasal yaşamda değil, günlük ve evrensel kamu hizmetlerinde bağımsız bir yer alacaktır... Yaşlı, evsiz ve çocukların bakımı, gıda gözetimi ve benzeri fonksiyonlarda, kadınlar sadece sayısal olarak de-

24 *Age.*, s.149

ğil gerçekten erkeklerle eşit konumda olmazlarsa, bu hizmetler asla yeterli çalışmaz.[25]

SSCB'de *"serbest aşk"*a ilişkin görüşler Batı araştırmacılarınca geniş tartışma konusu yapılmıştır. Bu konuda Lenin'in İnessa Armand ile mektuplaşmaları konuya açıklık getirmektedir. İnessa Armand'ın, kendisinin görüşüne başvurduğu bir broşürle ilgili olarak, Lenin, *"Kadın için aşk özgürlüğü talebini çıkartın, bu proleter değil, bir burjuva talebidir"* tümcesiyle fikrini açıklar.[26]

1922'de yazdığı *"Militan Materyalizmin Önemi Üzerine"* başlıklı yazısında, Economist'teki bir eleştiri üzerine dolaylı olarak konuya değinir. SSCB'deki yasal evliliğin aslında bir seks ilişkisi olduğunu, *"kiraz seven"* aşıkların iştahlarını *"yasal"* bir şekilde doyurduklarını iddia eden yazarı *"klerikalizmin diplomalı hizmetkârları"*ndan olmakla eleştiren Lenin, burjuva ülkelerinde evlilik, boşanma ve evdışı çocuklar ve kadın konusunda tam bir feodal bakışın halen varlığını sürdürdüğünü, burjuva ülkelerinde boşanmaya ilişkin rakamların SSCB'den çok daha yüksek olduğunu söyler. *"Bizim aramızdaki fark, SSCB yasalarının ikiyüzlü olmayışları, kadın ve çocuğu alçaltmamaları, bu ikiyüzlülük ve alçaltmaya karşı savaşmalarıdır"* der.[27]

Lenin'in, kadının sömürülmesi, alınacak önlemler ve SSCB iktidarının duruşuna yönelik bir makale ve iki konuşmasına daha değinmeden geçmemek gerekir. Bunlardan ilki: *"Sovyet İktidarı Ve Kadının Statüsü"* başlıklı yazıdır.[28] Lenin, toprağın, fabrikala-

25 Lenin, bu eserinde, kurulu düzenin ordusu tüm halkın silahlı ordusu ile yer değiştirdiğinde, bu kurumda her iki cinsten -15-65 yaş arası- tüm yurttaşların hizmet vereceğini söyler. İkinci Dünya Savaşı'nda ve öncesinde SSCB'deki kadının silahlandırılıp orduya alınması olgusunda, nesnel ve öznel koşulların zorlamasının yanı sıra, bu düşüncenin yaşama geçirildiği söylenebilir.

26 V.I. Lenin, *Collected Works*, 1915, Volume 35, İ. Armand'a 17 Ocak tarihli mektup.

27 *The Economist*'te (1922, N.1, s.83) Sorokin isimli bir yazar, Sovyet evlilik yasalarını eleştirmek amacıyla yazdığı yazıda, Petrograd'da her 10 bin evlilikten 92.2'sinin boşanma ile sonuçlandığını ve biten her 100 evliliğin 51.1'inin bir yıldan az sürdüğünü, sadece yüzde 26'sının 6 aydan fazla devam ettiğini yazmaktadır.

28 V.I. Lenin, "Soviet Power and the Status of Women", *Collected Works*, Vol. 30, Moskova: Progress, 6.10.1919, s.120-123.

rın özel mülk olduğu hiçbir cumhuriyette, en demokratik olanında bile, "*dünyada hiçbir yerde, en ileri ülkede bile*" kadının tam eşitliği kazanamadığını çünkü dünyanın hiçbir yerinde, ezilenle ezen arasında, sömürenle sömürülen arasında eşitliğin olamayacağını, yasaların erkeklere ayrıcalık verdiği hiçbir yerde özgürlüğün olamayacağını yazar. İşçi ve köylülerin, eşitlik denildiğinde, bunun *"Hangi cinsler arasında?", "Hangi uluslar arasında?" ve "Hangi sınıflar arasında?"* olduğu sorularını mutlaka sormaları gerektiğini belirtir. Kadına dair soruyu kendi yanıtlayan Lenin şunları vurgular:

> *"Avrupa'nın en geri ülkesinde, iki yıllık Sovyet iktidarı, kadınların özgürleşmesi ve onların "güçlü" cinse statülerinin eşitlenmesi için dünyanın tüm aydınlanmacı, ilerici, "demokrat" cumhuriyetlerinin 130 yılda yaptığından çok daha fazlasını yaptı. Aydınlanma, kültür, medeniyet, özgürlükler –dünyanın tüm burjuva, kapitalist cumhuriyetlerinde bu güzel sözcükler tamamen tiksindirici, pislik içinde, tamamen alçak, hayvanca, kaba yasalarla, evlenme hakkı ve boşanmaya ilişkin yasalarla birleşmektedirler ki, o yasalara göre kadın aşağılık bir mahluktur, evlilik dışı doğan çocuk aşağı bir statüdedir, "meşru" çocuğa göre. Bu yasalar kadını aşağılar ve hakaret eder:.. Kahrolsun bu sahtekârlık! Ezilen bir cins varken ezilen sınıflar varken, sermayenin özel mülkiyeti varken... özgürlük ve eşitlikten söz edenler kahrolsun!..."*

Konuşmalardan ilki, Lenin'in Moskova Sovyeti seçimleri vesilesiyle işçi kadınlara seslenmesidir.[29] Seçimlerde daha çok yer almaları gerektiğini, Sovyet hükümetinin, kadını erkekten aşağı bir duruma getiren, evlilik ve çocuk hakları konusunda erkeği ayrıcalıklı hale getiren tüm eski, aşağılık burjuva yasalarını tamamen ortadan kaldıran ilk ve tek hükümet olduğunu, toprak sahiplerinin, kapitalistlerin ve tüccarların olduğu yerde, kadının, yasa önünde bile erkekle eşit olamayacağını, ancak yasa önünde eşitliğin illa ki gerçekte eşitlik demek olmadığını anlatır. Sovyet hükümeti, çalışan kadının erkeğe sadece yasa önünde değil gerçekten eşit olmasını istediği için kadınların toplumsallaştırılmış girişimlerin [ço-

29 V.I. Lenin *İşçi Kadınlara*", *Collected Works*, cilt 30, Moskova: Progress, 21 Şubat 1920, s.371-72.

cuk yuvaları, kreşler, kamu mutfakları, kamu çamaşırhaneleri ve benzeri kurumlar kastedilmektedir - SG] yönetiminde ve devletin yönetiminde daha çok yer almaları gerekmektedir. Yönetimde yer alan kadın hızla öğrenecek ve erkekleri yakalayacaktır. Moskova Sovyeti'ne daha çok kadın göndermelerini ister kadınlardan. Lenin'e göre, kadınlar tam olarak özgür olmadıkça proletarya tam özgür olamaz.

Bir diğer konuşma, 23 Eylül 1919'da, 4. Moskova Kent Konferansı'nda partili olmayan emekçilere verilen söylevdir. Lenin bu konuşmada, Sovyet Cumhuriyeti'nde emekçi kadının görevlerini tartışır.[30] Ev işi nedeniyle kadının hâlâ zor durumda olduğunu, kadının tam kurtuluşunu gerçekleştirmek ve onu erkekle eşit yapabilmek için ulusal ekonominin toplumsallaşması ve böylelikle kadınların rahatça ortak üretici emeğe katılmaları gerektiğini anlatır. Emek üretkenliği, emek miktarı, iş günü uzunluğu, emek koşulları vb. anlamında kadın-erkek eşitliğinden söz etmediğini, kadının aile içi pozisyonu nedeniyle erkekle eşit olması gerektiğini belirtir. Tüm hakların tanınması durumunda bile kadının ezilmişliğinin sürdüğünü, tüm ev işinin onların omuzlarına yüklendiğini, kadının gelişmesine hiçbir katkısı olmayan ev işinin *"bir kadının yapabileceği en barbar, en az üretici ve en yorucu iş"* olduğunu vurgular.

Lenin'in devrimden bir yıl sonra ve birçok yasal değişikliğin gerçekleştiği SSCB'de yaptığı konuşmanın şu bölümünün, onun kadın ve sosyalizm anlayışını ve kadının yeni toplumdaki siyasi konumunu sergilemesi açısından anlamı büyüktür:

> *"Sosyalist ideali izleyen bizler sosyalizmin tam olarak uygulanması için savaşmak isteriz ve bu alanda kadınlar için büyük bir alan açılmıştır. Sosyalizmin yerleşeceği toprağı temizlemeye çalışıyoruz, bunun için ciddi hazırlıklar içindeyiz ama sosyalizmin inşası ancak kadının tam eşitliğine ulaştığımızda ve ancak kadının küçük, aptallaştırıcı, üretici olmayan o işten kurtulduğu zaman birlikte yapacağımız çalışmaya giriştiğimizde başlayacaktır. Bu, çok uzun yıllar alacak bir iştir. Bu iş hızlı sonuç vermez ve sintilasyon etkisi yapmaz. Kadını ev işlerinden kurtaracak lokantalar, çocuk yuvaları gibi*

30 V.I. Lenin, *On the Soviet State Apparatus*, Moskova: Progress, s.43-46.

model kurumlar kurmaktayız. Ve bu kurumların tümünün örgütlenmesi büyük çapta kadınların sırtındadır. İtiraf etmeliyiz ki, kadını ev köleliği koşullarından kurtaracak bu kurumlardan Rusya'da henüz çok az sayıda var.... Savaş ve yoldaşların size anlattıkları gıda durumu, bu işimize engel olmakta... Emekçilerin kurtuluşu emekçilerin elindedir diyoruz; aynen bunun gibi emekçi kadınların kurtuluşu da emekçi kadınların kendilerinin sorunudur. Emekçi kadınlar bu kurumların gelişmesini izlemelidirler ve bu faaliyet, eski, kapitalist toplumla karşılaştırıldığında, onların pozisyonunda tam bir değişim sağlayacaktır... Eski, kapitalist toplumda siyasette aktif olabilmek için özel eğitim gerekliydi; bu nedenle de kadınlar, çok gelişkin, özgür kapitalist ülkelerde bile, siyasette önemsizdiler. Bizim görevimiz, siyaseti her kadın için ulaşılabilir hale getirmektir. Toprakta ve fabrikalarda özel mülkiyet ortadan kaldırıldığına göre ve kapitalistler ve toprak sahipleri iktidardan düşürüldüğüne göre, politika işi, işçi kadın da dahil olmak üzere bütünüyle tüm emekçiler için daha basit, açık ve anlaşılır bir şey olmuştur...

Kadına ilişkin talepler 1919 Rusya Komünist Partisi (Bolşevik) Programı'nda da yer alır. Programın ilgili bölümü şöyledir:

"... Genel siyasi alanda;

...4. Burjuva demokrasisi, yüzyıllarca cinsiyet, ırk, din ve milliyetinden bağımsız olarak insanların eşit olduğunu ilan etmiş ama kapitalizm hiçbir yerde bu eşitliğin maddeten gerçekleşmesine izin vermedi ve emperyalist aşamada ırkların ve milliyetlerin ezilmesini daha da şiddetlendirdi. Sovyet iktidarı bu hak eşitliğini ancak emekçilerin iktidarı olduğu için yaşamın tüm alanlarında dünyada ilk kez eksiksiz gerçekleştirmeyi ve evlilik hukuku ve bir bütün olarak aile hukuku alanında kadınların eşitsizliğinin son izlerini de tamamen yok etmeyi başardı. Partinin görevi, eskiden kalma eşitsizliğin veya önyargıların tüm izlerini, özellikle de proletaryanın ve köylülüğün katmanları içinde tamamen yok etmek için ağırlıklı olarak ideolojik ve eğitici çalışmadır. Kendini kadınların biçimsel hak eşitliği ile sınırlamayan Parti, eski ev ekonomisinin yerine komün evleri, kamu aşevleri, merkezi çamaşırhaneler, çocuk yuvaları vb. geçirerek, onları maddi yüklerinden kurtarmayı amaçlamaktadır."[31]

... Adli Düzen alanında:

31 Gül Özgür, *age.*, s.119.

II. Bütün iktidarı eline alan ve burjuva iktidar organlarını -eski yapıdaki mahkemeleri- istisnasız ortadan kaldıran proleter demokrasisi, burjuva demokrasisinin 'hakimlerin halk tarafından seçilmesi' formülü yerine, 'hakimlerin emekçiler tarafından seçilmesi' sınıfsal şiarını geçirdi ve bunu tüm hukuk örgütlenmesinde uyguladı. Bunu yaparken her iki cinsiyet de tüm haklarda, hem hakimlerin seçimi hem de mahkeme görevlerinin yerine getirilmesinde eşit kılındı.

...Halk eğitimi alanında:

12. Toplumsal eğitimin iyileştirilmesi ve kadının kurtuluşu için okul öncesi yaş grubu için kurum ağının yaratılması: Kreş, çocuk yuvaları, çocuk yurtları vb.

...İş güvenliği ve sosyal hizmetler alanında:

18. bütün kadınlara ve 18 yaşından küçük erkeklere gece çalışmasının, onları sağlığa özellikle zararlı üretim dallarında çalıştırmanın ve fazla mesai yaptırmanın yasaklanması; kadınlara doğum öncesi ve sonrası sekiz hafta, ücretleri tam ödenmek üzere doğum izni verilmesi ve bütün dönem için ücretsiz tıbbi yardım ve ilaç sağlanması; emziren annelere her üç saatte bir ve en az yarım saat olmak üzere emzirme molası hakkı verilmesi ve emziren kadınlara ek para yardımı yapılması"[32]

Lenin'in ölümünden sonra Sovyet iktidarının kalıcılığını sağlama görevini üstlenen Stalin'in kadına dair görüşleri genelde görmezden gelinir ya da kadın düşmanlığı ile suçlanır. Oysa, bu konuda da bir Lenin izleyicisi olan Stalin, komünist toplumda kadının görevi ve kadınların Komünist Parti üyelikleri konusunda onun görüşlerinin yaşama geçirilmesinde kararlı bir tutum almıştır. Stalin'i göre, kadınlar proleter devrimini tüm yürekleriyle desteklemelidirler. Çünkü *"insanlık tarihinde ezilenlerin, kadın emekçilerin katılmadığı hiçbir büyük eylemi yoktur."* Kadınların, kolektif çiftlikler ve fabrikalarda çalışmalarının ne kadar yaşamsal olduğunu gören Stalin, Uluslararası Emekçi Kadın Günü'ndeki konuşmasında kadınların sosyalist düzene inançlarının kazanılmasının önemine değinir ve şunları söyler:

"Kadın emekçiler -çalışan kadın ve köylü kadın- muazzam bir işçi rezervi oluşturmaktadırlar. Bu rezerv nüfusumuzun yarısıdır. Bu

32 Gül Özgür, *Age.*, s.4-5.

kadınların işçi sınıfını ya da karşıdevrimi desteklemeleri, proleter devriminin, proleter iktidarının, proleter hareketin kaderini tayin edecektir. Dolayısıyla proletaryanın ve onun öncü müfrezesi olan Komünist Parti'nin ilk görevi, kadını, proleter kadını, köylü kadını burjuvazinin etkisinden kurtarmak, onları siyasal anlamda aydınlatmak ve proletaryanın bayrağı altında örgütlemektir."[33]

Stalin'in SSCB'nin başında bulunduğu yılların, hızlı bir sanayileşme ve kolektifleşme çabalarının yoğunlaştığı ve kadının toplumsal kazanımları ve ulaştığı konumun belirginleştiği bir döneme denk geldiği düşünüldüğünde, konuşmalardaki vurgular daha kolay değerlendirilebilir.

SSCB yasalarında kadın

Sovyetler Birliği'nin kuruluşundan itibaren, Bolşevik iktidarı, çok kısa süre içinde gerçekleştirdiği yasal değişikliklerle, tüm emekçiler gibi, emekçi kadının da yaşamını değiştirir. Bu konuda *"taş üstünde taş"* bırakılmadığını ısrarla yineleyen Lenin yerden göğe kadar haklıdır. SSCB, kadının sınıflı toplumda bir emekçi olarak ve bunun yanı sıra cinsiyeti nedeniyle karşılaştığı problemlerin siyasal kararlılıkla ve iktidar gücünü kullanarak her alanda çözme iradesini gösteren tek devlettir. Teorisyenlere göre, kadınların kölelik zincirlerinden kurtarılması bakımından Bolşevik Devrimi bir şanstır. Devrim, kadının aşağılanmasına neden olan tüm yasal kısıtlamaları kaldırmış, erkekle eşitliğini tanımış ve yine erkekle eşit bazda olmak üzere ona çalışma olanağı tanımıştır.[34]

Bolşevik iktidarında, hem emekçi kimliğiyle iş yasaları bağlamında hem de *"kadın"* kimliği çerçevesinde aile, boşanma, kürtaj ve benzeri yasalar bağlamında kadına yeni bir dünyanın açıldığını söylemek abartılı olmaz.

Kadının erkekle her alanda eşitliği ve bu bağlamda seçme-seçilme hakkı, devrimin ilk anayasası olan 1918 Anayasası'yla tanınmıştır.[35] 122. maddede devrimin emekçi kadının yaşamındaki

33 Alice Schulster, "Women's Role in the Soviet Union: Ideology and Reality", *The Russian Review*, volume 30, N: 3, July 1971, s.260-67.

34 Alice Schuster, "Women's Role in the Soviet Union: Ideology and Reality", *The Russian Review*, Vol.30, No:3, July 1971, s.260-67.

35 1918 Anayasası'nın 22. maddesinde *"SSCB'de tüm vatandaşlar -cins,*

kolaylaştırmalara dair getirdiği tüm toplumsal kurumlar ve haklar tek tek sayılmıştır.[36] "*Yurttaşlara vicdan hürriyetini sağlamak için, SSCB'de kilise devletten ve okul da kiliseden ayrılmıştır. Tapınma hürriyeti gibi dine karşı propaganda hürriyeti de bütün yurttaşlara tanınmıştır,*" ibaresinin yer aldığı 124. maddede ise kadını yüzyıllar boyu aşağılayan dinsel doğmaların silinip atılmasına dair önemli bir adımın atıldığı görülmektedir. Sovyetler Birliği'nde emekçi kadının yaşamına dair çalışma yapan araştırmacılar, kadın-erkek konusundaki temel eşitliğin SSCB'nin 10 Temmuz 1918 tarihli anayasası ile geldiğini, cins farkına bakılmaksızın her yurttaşa çalışma zorunluluğunun getirildiği koşullarda kadın emekçi için pozitif ayrımcılık ve korumacılık yapıldığını belirtmektedirler.[37]

1936 Sovyet Anayasası'nın 122. maddesinde de,

> *"SSCB'de kadınlar, ekonomik, yönetimsel, kültürel, politik ve diğer kamu faaliyetlerinde tüm alanlarda erkeklerle eşit haklara sahiptir. Bu hakların kullanılabilmesi olanağı, kadının erkekle iş, işe ödenen ücret, dinlenme ve boş zaman, toplumsal güvence ve eğitimde erkekle eşit hak, anne ve çocuğun çıkarlarının devlet tarafından korunması, tam ücretle doğum izni, büyük ailelerdeki kadınlara ve evli olmayan kadınlara devlet yardımı ve doğum evleri, kreşler ve çocuk yuvalarına ilişkin geniş bir ağ sağlanması ile güvenceye alınmıştır"* denilmektedir.

124. maddede ise "*Yurttaşlara vicdan özgürlüğünün sağlanması için, SSCB'de din devletten, okul da kiliseden ayrılmıştır. Tapınma*

ırk, milliyet farkı olmaksızın- eşittir" ibaresi geçmekte, 64. maddesinde ise "*Kadınlar Sovyetlere erkeklerle eşit koşullarda seçer ve seçilirler*" denmektedir (aktaran Schuster).

36 1918 Anayasası'nın 122. maddesi şöyledir: "*SSCB'de ekonomik, siyasal, kültürel ve sosyal hayatın tüm alanlarında, kadına, erkeğinkilere eşit haklar tanınmıştır. Kadınların bütün bu sosyal haklarının gerçekleşmesi imkânı, iş, ücret, dinlenme, sosyal güvenlik ve öğrenimde kadınlara erkeklerle eşit haklar verilmesi, ananın ve çocuğun menfaatlerinin devletçe korunması, çok çocuklu analarla yalnız analara yardımlar yapılması, kadına, ücretinin devamı suretiyle gebelik izni verilmesi, geniş bir doğum, çocuk bakımı evleri ve bahçeleri şebekesi yollarıyla sağlanmıştır.*"

37 Norton T. Dodge, *Women in the Soviet Economy: Their Role in Economic, Scientific and Technical Development*, Baltimore: The John Hopkins, 1966, s.57.

hürriyeti gibi, dine karşı propaganda hürriyeti de tüm yurttaşlara tanınmıştır" ifadesiyle 1918 Anayasası'ndaki haklar yinelenmiştir. Yabancı araştırmacılar, SSCB'nin kuruluşundan itibaren kadına dair bu olumlu yaklaşımların yaşama geçirilebilmesini, Lenin'in köy ve kent emekçi kadınını özgürleştirme ve erkekle eşitliğini sağlama konusundaki kişisel olumlu yaklaşımına ve emekçi kadınların büyük çapta katılımı olmaksızın sosyalist devrimin gerçekleşemeyeceğine dair inancına bağlamaktadırlar. Bu çerçevede Lenin'in bir komünist olduğu ve komünizmi hedefleyen bir sistemin olmazsa olmazlarından birisinin her türlü sömürüyü ortadan kaldırmak olduğu ise bilmezden gelinmektedir.[38]

Burada vurgulanması gereken bir başka önemli şey, Lenin'in etrafında, başta eşi ve yoldaşı N. Krupskaya olmak üzere, Alexandra Kollontay, İnessa Armand ve Alman komünisti Clara Zetkin gibi Marksizmi özümsemiş, Sovyet iktidarına büyük emekleri geçmiş ve kadının sorunlarıyla emeğin sorunlarının birlikteliğini kavramış kadınların bulunmasıdır. Lenin'in, devrim öncesinde ve devrim döneminde kadın hakları ve kadının korunması konusundaki kararlarında bu Bolşevik kadınların etkisi yadsınamaz.

Devrimin ilk günlerinden itibaren çıkartılmaya başlanan ve bir bakıma Anayasayı önceleyen kararnameler ile yasalarla Sovyet kadınının yaşamında çok temel değişiklikler gerçekleştirilme girişimleri görülmektedir. Burada, aile, boşanma, kürtaj gibi konularda yapılan değişiklikler ile iş yasalarında kadın emekçilere getirilen güvenceler ve korunma hükümleri ayrı iki bölüm halinde ele alınacaktır. İki yasa demeti bir bütün oluştursa da, ayrı ayrı incelenmelerinin kolaylık oluşturacağı düşüncesiyle böyle bir yol seçilmiştir.

SSCB'de aile, evlilik, boşanma, kürtaj, velâyet konularında çıkartılan yasalar

Devrimden bir ay sonra, Tüm Rusya Merkez Yürütme Komitesi ve Halkın Komiserleri Konseyi iki kararname yayınlar. Bunlardan ilki, 29 Aralık 1917'de çıkarılan *'Boşanma Hakkında Kararname'*

38 Bakınız; Alice Schuster ve Tarık Ali, *The Dilemmas of Lenin*, Verso Books, Great Britain, 2017.

ve ikincisi ise 31 Aralık 1917'de çıkarılan *'Medeni evlilik, Çocuklar ve Nüfus kütüğünün yürürlüğe konulması üzerine kararnamedir.* Sovyet hükümeti kararnamelerin gerekçesini şöyle tanımlar:

> *"Çarlık döneminde kadınla ilgili olan yasa onun erkeğe yani önce babasına sonra kocasına bağımlılığı üzerine kuruluydu. Bir kadın kocasının izni olmadan pasaport alamamaktaydı. ... Ancak çok büyük zorluklarla boşanmayı becerebilirdi. Sovyet yasalarının kadın açısından en önemli ilkesi, onun her açıdan erkekle eşitliğidir. Eşit oy hakkı, eşit işe eşit ücret ve çocuklar üzerinde eşit söz hakkı. Boşanma, bunu ısrarla talep eden evli tarafların her ikisi açısından mümkündür çünkü kimsenin evlilik bağını ayakta tutmaya zorlanması istenmemektedir..."*[39]

Bu kararnameler aynı zamanda kilisenin evlilik ve aile kurumu üzerindeki etkisine karşı mücadelenin göstergesidir. Kilisenin evlilik işleriyle ilişkisi kesilmiş, kilise evliliği geçersiz kılınmış, medeni nikâh kabul edilmiştir. Boşanma olanaklı hale gelmiş, taraflardan birinin talebiyle anlaşma durumundaki çiftlere hemen ayrılma hakkı getirilmiştir. Devrim öncesinde boşanmanın olağanüstü zor, çok uzun süren ve maddi olarak da çok yük getirmesi nedeniyle sadece varlıklı sınıfların yararlanabildiği bir süreç olduğu düşünülürse, bu hakkın verilmesinin önemi anlaşılır. SSCB'de devrim sonrası boşanma davaları, yerel mahkemelerde ve bürokratik olmayan bir şekilde yürütülmüştür.

Kararnamelerin bir başka özelliği, meşru-gayri meşru çocuk ayırımının ortadan kaldırılmasıdır. Bolşevik iktidarı gayri meşru çocuk kavramını reddetmektedir. Bolşevik Partisi Programı'nda, ekonomik ve toplumsal statüden doğan kısıtlamalara karşı çıkılmak suretiyle, çocuklar dahil olmak üzere toplumun tüm bireylerinin toplumun tüm kültürel ve toplumsal getirilerinden tam anlamıyla yararlanmaları öngörülmektedir.

Kollontay'ın şu sözleri, çocuklara ve anneye yönelik devrim hükümetinin tutumunu açıklaması açısından önemlidir:

> *"Sovyet hükümeti, dünyada anneliği kadının toplumsal bir görevi olarak resmen ve yasal bir biçimde kabul eden ve bir işçi cumhuriyetinde kadınların her zaman çocuk doğurmak ve yetiştirmeyi topluma*

39 Gül Özgür, *age.*, s.297.

karşı bir sorumluluk olarak yerine getirdikleri temeline dayanan yasalar yapmış ilk hükümettir." [40]

Ocak 1918'de Sosyal Refah Komiserliği, devrimin ilk amaçlarından biri olan annelerin yükünün hafifletilmesi ve çocuk ölümlerinin azaltılması için önlemler alınması bağlamında *"Annelik ve Gençliği Koruma Bölümü"*nü kurar ve bir yasa çıkarır. Yasaya göre, gereksinimi olan tüm annelere -gebe kadınlara ve daha önce anne olmuş kadınlara- bedelsiz tıbbi yardım yapılmasına, doğum evlerinin öncelikle işçi, köylü ve memur kadınlara hizmet vermesine, doğum evlerine gelen kadınların "bilim kurbanı" yani deney tahtası yapılmalarının yasaklanmasına, ebelik eğitiminin iki yıla çıkarılmasına karar verilir.

Kollontay, kadına yönelik bu acil önlemlerin gerekçesini şöyle anlatır:

"... annelerin desteklenmemesi, toplumun çocukların bakımına karşı ilgisizliği; günümüzde kadının profesyonel çalışması ile anneliğin sağlıklı bir şekilde bağdaştırılamamasından kaynaklanan çelişkinin ve genelde annelik sorununun temel nedenidir. Bu çelişkinin iki olası çözümü vardır: 1) ya kadın evine dönecek ve ulusal ekonomik yaşama herhangi bir biçimde katılmaktan vazgeçecek 2) ya da annelik sigortası ve küçük çocukların bakımı da içinde olmak üzere öyle sosyal önlemler alınacak ki, kadın doğal görevi olan anneliği, profesyonel/mesleki sorunluluklarını terk etmeden, ekonomik bağımsızlığını yitirmeden ve sınıfın amaçları doğrultusunda mücadeleye etkin katılımdan çekilmeden yerine getirebilsin" [41]

Ağustos 1918'de yeni bir aile yasasının hazırlanması için bir komite kurulur. Eylül 1918'de *"Nüfus, Aile, Evlilik ve Vesayet Yasası"* çıkarılır[42]. Bu yasanın önemli bazı noktaları şunlardır:

- Evlenen kadın kocasının soyadını almak zorunda değildir.
- Evli taraflardan birinin ikamet bölgesini değiştirmesi durumunda, diğeri onu izlemek zorunda değildir. Kadın ve erkek iş seçiminde

40 Alexandra Kollontay, "Anneliğin korunmasındaki ilk adımlar", 1917-1918", *Kadınların Özgürlüğü* içinde, Çeviren: Yasemin Çongar, İstanbul: Yarın, 1986, s.56.

41 *Age.*, s.67

42 Bazı kaynaklarda ay olarak Ekim gösterilmektedir.

tamamen özgürdür.

- Mal ayrılığı getirilmiştir. Başka bir deyişle, eşlerin evlilik öncesi sahip oldukları mallar kendilerine aittir. Evlilikte kazanılan mal ortaktır. Ayrılık durumunda bu konuda mahkeme kararı belirleyicidir. Drahoma yasaktır. Yasa ile vurgulanan eşlerin eşitliğidir[43].
- Eşlerin birbirlerine ve evlilik içi ve evlilik öncesi doğan çocuklara, çocukların ana babaya ve kardeşlere nafaka yükümlülüğü gelmiştir.
- Yasanın yürürlüğe girmesinden önce doğan çocuklar da yasada belirtilen haklara sahiptirler.
- Evlât edinme yasaklanmıştır. Bunun nedeni, kırsal alanda, evlât edinilen çocukların işçiliğe zorlanması kaygısıdır.
- Ana babanın çocuğun eğitiminde eşitliği vurgulanmaktadır ve bu bağlamda kadının ikincil konumu sona ermektedir.
- Velâyet hakkı ana babaya eşit olarak tanınmaktadır.
- Çocukları ilgilendiren tüm önlemlerin ana baba tarafından karşılıklı anlaşma ile alınması öngörülmektedir.

Çocukların "*bedenen terbiye edilmesi*" yani dayak bu yasayla yasaklanmaktadır. Yetim çocukların bakımı devletçe üstlenilmektedir.

Evlilik yasasının teorik anlamı üzerine Lenin'in yorumu şöyledir:

> *"Evlenme yasası sadece halk üzerindeki kilise-din etkisi ile mücadele etmek anlamına gelmez. Hem devrimci hem de sosyalisttir. Sadece eski, burjuva öncesi evlilik ilişkilerinden farklı olmakla kalmaz. Evliliğe karşı, partiyarkal, feodal engelleri ortadan kaldırmakla kalmaz; gelin ve güveyin inançlarındaki farklılığı, evliliği olanaksız hale getiren dini engellemeleri de ortadan kaldırır. Yasa önünde kadını erkeğe eşit kılar... Yasa tam bir boşanma hakkı getiriyor, evliliği bir yaşam kurumu yapmıyor. Evlilik yasamız insanları önyargılarından*

43 Serebrennikov, *The Position of Women in the USSR*, Freeport, NY: Books for Libraries Press, 1970, s.12-13. Tarık Ali *"The Dilemmas of Lenin"* çalışmasında, Çarlık yasalarının Ortodoks kilisesi ve diğer dinlerin gereksinimlerine göre yapıldığını, kadına pasaport bile verilmediğini, her şeyin erkeğin iznine tabi olduğunu ve kadından tam itaat beklendiğini, siyasal hakka ya da eşitliğe sahip olmadığını ama mülk hakkının olduğunu belirtiyor. Rus kilisesinin ise ancak miras, hediye, toprak ve çeyizde kadına ayrı mülkiyet hakkı tanıdığını, bu durumun ise bugünün Suudi Arabistan yasalarına benzediğini vurguluyor. Tarık Ali, *The Dilemmas of Lenin* içinde 'The Octobrist Women' bölümü, s.30.

kurtarmaktadır ve sadece sözde değil eylemde de tüm çocuklara -hiçbir öncelik tanımaksızın- yasa önünde eşitlik getirmektedir... Bir geçiş dönemindeyiz. Kapitalizmden sosyalizme geçiş... Toprak sahipliğini kaldırdık, gelir vergisini kaldırdık, tüm göçmenlerin ve isyancıların mülklerine el koyduk, kredi ve iletişim araçlarını devletleştirdik... tüm çocukların parasız yetiştirilmesi devlete verildi..."

Kadına ilişkin önemli kararnamelerden birisi de 1920'de çıkarılan Kürtaj Kararnamesi'dir. Kararname'de:

"Geçmişin kalıntıları ve günümüzün zor ekonomik koşulları bazı kadınları düşük yapmaya zorladığı için, Halkın Sağlık ve Sosyal Refah Komiserliği ve Halkın Adalet Komiserliği [bu konuya ilişkin] cezai önlemleri geçersiz kabul etmiş ve bu nedenle kadınların sağlığını korumak ve ırkı cahil ve çıkar peşindeki vurgunculardan korumak için şu karara varmıştır:

Kürtaj yani gebeliği yapay yollarla sonlandırma işi serbesttir ve kadınların operasyon sırasında azami güvenliğinin sağlanmasının güvence altında olduğu yer olan devlet hastanelerinde yapılacaktır" denilmektedir. (Sovyet Rusya Halkın Sağlık ve Sosyal Refah Komiserliği ve Halkın Adalet Komiserliği)

Sovyetler Birliği dünyada kürtajı yasallaştıran ilk devlettir. Kadınlara hijyenik koşullarda, hastanede ya da bir klinikte kürtaj olma şansı verilmiştir.[44] Halen birçok ülkede kürtajın yasak olduğunu ve bu durumun kadın yaşamını tehdit eden önemli bir sorun olduğunu, ayrıca o yıllarda antibiyotiklerin olmadığını anımsayacak olursak kürtaj özgürlüğünün ne kadar yaşamsal bir hak olduğu daha iyi anlaşılır.

1936 Haziran tarihinde yeni bir aile yasası yapılmıştır. Bu aile yasasında, kadının analık döneminde korunması koşulları önceki yasadan daha fazla vurgulanmaktadır. Devletin analara yapacağı yardım ve çocuk sahibi olma durumunda kadına yapılan ödemeler arttırılmıştır. Kafa ve kol emekçisi kadınlara, ayrımsız olarak, hamilelik döneminde ve sonrasında dört aylık bir izin hakkı tanınmıştır. Büyük aileler için çocuk yardımı arttırılmış, çocuklarını terk eden ve nafaka ödemeyen babaların 2 yıl hapis cezası alacağı

44 Barbara Alpern Engel, *Women in Russia 1700-2000*, USA: Cambridge University, 2004, s.162.

yasayla belirlenmiştir.

Yasanın Batılı kaynaklarca en çok tartışılan yanı kürtajın belli koşullar dışında yasaklanmasıdır. Sovyet kaynakları, 1920 yasasıyla kürtajın serbest bırakılma nedeninin *"olağanüstü koşullar"*dan kaynaklandığını ve *"geçici"* bir durum olduğunu, ekonomik koşulların ve 1. Dünya Savaşı'yla gelen zorlukların sağlıklı bir anneliği olanaksız hale getirdiğini, kürtajın zararlı sonuçlarına ve tehlikelerine karşın bu müdahaleyi zorunlu kıldığını belirtmektedirler. Buna karşın, 1930'lu yıllarda, SSCB'nin maddi olanakları artmış, devlet ve kamu kurumları anaları özel olarak korumaya almışlardır. Artık Sovyet kadını gelecek endişesi olmaksızın *"bir ana ve bir yurttaş olarak çocuğunun doğumu ve erken eğitimi konusundaki yükümlülüklerini"* yerine getirebilecektir. Yeni yasa, kadının sağlığı açısından ve daha da ötesinde sağlıklı bir aile ve karı koca ilişkilerinin sağlamlaştırılması için kürtajı yasaklamıştır.

Yasa çıkarılmadan önce, kamuoyunda enine boyuna tartışılmış, çalışan kadınların konuya ilişkin düşüncelerine başvurulmuştur. Tartışmalar Mayıs-Haziran ayları boyunca gazete sütunlarında, ülke çapında yapılan toplantılarda da sürdürülmüştür.[45] Yasanın ilgili tüm parti organlarında ve kadın örgütleri de dahil olmak üzere ilgili tüm kuruluşlarda da yoğun bir biçimde tartışıldığını da belirtmeden geçmeyelim.

Yasanın arka plânını, devrim öncesinde ve devrim sırasında yaşanan Birinci Dünya savaşı ve İç Savaşı izleyen yıllarda nüfustaki ciddi azalmalar ve ekonomik sorunlar, sosyalizmin kuruluş çabaları içinde olan bir ülkenin sanayileşme hamleleri ve benzeri birçok toplumsal sorun oluşturmaktadır. Boston Üniversitesi Sosyoloji Profesörü olan Mark G. Field, 1917-1945 yılları arasında SSCB'nin muazzam bir insan gücü kaybına uğradığını, savaş yıllarında çok yüksek olan ölüm oranının aynı yıllarda doğum oranını da çok düşürdüğünü, bu düşüşün emek gücüne katılımı çok azalttığını, Stalin'in büyük bir sanayileşme hamlesi başlattığını ve bunun için de nüfusun tümünün üretime katılmasının gerektiğini, o dönemde kadının ülkenin ekonomik, siyasal yaşamına katılımını açıktan destekleyen bir ideolojinin var olduğunu, eşit

45 Serebrennikov, *age.*, s.22-23

hakkın anlamının da üretim eyleminde eşitliğin zorunluluğundan geçtiğini belirtmektedir. Ne var ki yasa, kadın sağlığını tehdit eden durumlar dışında kürtajı yasaklaması, doğumu teşvik etmesi ve boşanmayı zorlaştırması[46] açısından, Batı ülkelerinin *"bireysel özgürlük"* anlayışına ters düşmüştür.[47] Gerçi daha tarafsız yorumlar da yok değildir. Wisconsin Üniversitesi Sosyoloji Profesörü Kent Geiger, SSCB iktidarının başından beri, kadının sevdiği erkekle evlenme ve istediği zaman boşanma özgürlüğünün hiçbir yasa ile elinden alınmadığını, 1936 Aile Yasası ile devletin kadının analık görevlerine dönmesini değil, tersine kadına karşı sosyal adaletin uygulanmasını teşvik ettiğini belirtmektedir.

Buna karşın, 1930'lu yıllarda SSCB'de aile ve kadın konusunu inceleyen ABD'li, Avrupalı ve Türk araştırmacıların, Stalin'in şahsında eleştiri oklarını yönelttikleri yasada, iddia edilenin aksine, kadının çalışma yaşamındaki koşullarının iyileştirilmesi ve çocuk bakımı konularında özgürleştirilmesi için sosyalist devletin önemli oranda kaynak aktardığı görülmektedir.[48] Devletin çocuk doğum ve bakımı için verdiği yardımlar arttırılmış, yuva ve kreş yaşındaki çocuklar için yeni ve ucuz çocuk bakımı kolaylıkları, büyük çocuklar için genç izci kuruluşlarının sağladığı yaz kampları gelmiştir. Sağlık hizmetleri iyileşmiş ve gelişmiş, yaygınlaşan halk çamaşır yıkama evleri, kurulan kafeterya ağı kadınların mutfak işini azaltmıştır. Kadınların nafaka almasının önündeki en-

---

46 Henry L. Roberts, "Introduction", *The Role and Status of Women In the Soviet Union* içinde, USA, Teachers College, 1968, s.51.

47 Yasaya ilişkin çarpıtmalar ve yorumlar çok çeşitlidir. Örneğin kürtaj yapan doktorlara verilecek 1-2 yıllık ceza, ölüm cezası ya da çalışma kamplarına gönderilmek şeklinde yazarlarca arttırılmıştır. N.L. Pushkareva ve E. Levin, *Women in Russian History: From the Tenth to the Twentieth Century*, USA: ME Sharpe, 1997, s.261. Yasanın çıkma nedeni ise, Stalin'in "Kafkasyalı bir erkek olarak *'feminist'* her türlü fikirden tiksinmesi"yle açıklanır. Server Tanilli, *Ne Olursa Olsun Savaşıyorlar*, İstanbul: Alkım, Ekim 2006, s.93, Stalin'in karısının operada ya da halk içinde görülmemesiyle ya da Stalin'in kadınlara karşı görüşlerinin *"oryantalizmi"*yle açıklanmıştır. Henry L.Roberts, s.16. Bu yaklaşımların yasayı gerekli kılan koşulları açıklamak açısından hiç doyurucu olmadıkları görülmektedir (Yasanın tam metni için bakınız: Serebrennikov, age., s.263- 277).

48 N.L. Pushkareva ve E. Levin, *Women in Russian History: From the Tenth to the Twentieth Century*, USA: ME Sharpe, 1997, s.261.

geller kaldırılmış, erkeklerin çocuk bakımını ve yetiştirilmesini kadınlara yükleyen davranışları ceza kapsamına alınmış ve basın yoluyla teşhir edilmiştir. Hamile olduğu için bir kadını işe almayı reddetmek ya da bu nedenle maaşını düşürmeye çalışmak ceza nedeni sayılmıştır.

1944 yılında da doğumu özendiren ve aileyi besleyen ama bu arada kadına büyük koruma ve destek sağlayan bir aile yasasının daha çıkarıldığı bilinmektedir.

Stalin'in ölümünü izleyen Hruşçov-Brejnev-Kosigin'li yıllar, 1917-1952 yılları arasındaki ekonomik ve siyasal hamlelerin ürünlerinin toplandığı, savaş yaralarının sarıldığı, nüfus sorununun bir ölçüde çözüme ulaştığı bir dönemi simgeler. Bu yıllarda boşanma kolaylaştırılmış, 1955'te kürtaj yeniden yasallaştırılmış, 1968'de çıkarılan bir aile yasası ile doğum kontrolü kabul edilmiştir.[49] Bununla birlikte, sosyalizmden kapitalizme geçilme koşullarının yaşandığı bu dönemlerde ve izleyen Gorbaçov-Yeltsin iktidarlarında erkek emekçiler gibi, kadın emekçilerin de işsizlik, güvencesizlik ve benzeri olgularla karşılaştıkları ve yaşamlarının çekilmez hale geldiği de vurgulanmalıdır.

SSCB'deki kadına dair devrim yasa ve kararnamelerinin önemini kavrayabilmek için kadının Çarlık Rusyası'ndaki konumuna bakmak yeterlidir.

Çarlık döneminde Ortodoks kilisesinin etkisi

Rusya'da kapitalist ilişkiler ancak 18. Yüzyılın sonuna doğru gelişmeye başlamıştır ama 19. Yüzyılın sonuna gelindiğinde toprak köleliğinin halen egemen durumda olduğu görülür. Rusya nüfusunun yüzde 90'ını kucaklayan başlıca ekonomi dalı olan tarımda emeğin temelinde serfler bulunmaktadır. Bir başka ifadeyle, 1861'de toprak köleliğini kaldıran ve Rusya'da kapitalizme geçişi hızlandıran reforma rağmen, 1917 öncesinde Rus toplumunun yüzde 80'i köylülerden oluşmaktadır.[50] Böylesi bir toplumsal ya-

49 Alpern Engel, *age.*, s.237.

50 Rusya'da kapitalizmin gelişmesi konusunda bakınız: V.I. Lenin, *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*, Çeviren Seyhan Erdoğdu, Ankara: Sol, Eylül 1975 ve Zubritski, Mitropolski, Kerov, *Kapitalist Toplum*, Ankara: Sol, 2009, s.70-80.

pıda, feodal kalıntıların ve özellikle kilisenin gücünü devrim sonrasında uzun süre yitirmediği ortadadır.

988'de Hıristiyanlığın kabulüyle birlikte Rusya'da Ortodoks Kilisesi'nin kuralları, evlilik, boşanma, bekaret, kürtaj konuları da dahil olmak üzere yaşamın her alanında geçerli olmaya başlamıştır. Kiliseler, inananların nikâhını kıymaktaydı. Baba ve kocalara sınırsız bir otorite tanınmakta, evlilik öncesi cinsel ilişkiye hoş bakılmamakta, bu ilişkiyi yaşayan kadınlar için kiliseye para cezası ödenmektedir. Aynen diğer dinlerde olduğu gibi, Ortodoks inancında da kadının yeri ikincildir ve Adem'in uyluğundan çıkan kadının kocasına baş eğmesi, alçak gönüllü olması ve onun emirlerine uyması beklenmektedir. Kiliseye göre, gülen, konuşan, kadın haklarını ya da kadının eşitliğini savunan, Tanrıdan ve papazdan korkmayan kadın *"şeytan"*dır.

Analık yüceltilmekte, kadının işinin çocuk doğurmak olduğuna inanılmaktadır. Kilise kadınların çocuk aldırma, hamile kalmamak için önlem alma ya da düşük yapma girişimlerini tanrı buyruklarına aykırı bularak cezalandırmakta, çocuk düşürmek cinayetle eşit tutulmaktadır. Evlenme yaşı çok düşüktür. Boşanma ise yasaktır. Sadece bazı koşullarda Kilise boşanmaya izin vermektedir. Bunlardan ilki zinadır. Erkek için zina metres tutmak ve bu kadından çocuk sahibi olmakla tanımlanmakta iken kadın zinası için ise herhangi bir erkekle sıradan bir bağlantısı olması yetmektedir. Çarlık Rusyası'nda kadın kocasını zinadan dolayı boşayamaz iken zina yapan koca kiliseye yüklü bir ceza ödeyerek kurtulmaktadır. Karısı zina yaptığında koca sadece onu boşamak hakkına sahip değildir; boşamak zorundadır. Karısını boşamayan erkek çok büyük miktarda para cezası ödemek zorundadır.Kilise kurallarına göre, kadın sadece zinada değil *"eğer yabancılarla yemek yer, içer ve uyursa"* ve kocasının yaşamına bilinçli olarak son verme girişiminde bulunursa, kocasının izin vermediği eğlencelere katılırsa ya da düşüncesizlik ederek eve hırsızların girmesine neden olursa yine boşanabilmektedir. Yalnızca cinsel yetersizlik ya da çocuğu olmama durumunda her iki taraf da boşanma talep edebilmektedir. Erkeğin yeniden evlenme hakkına karşılık kocasını terk eden kadınların yeniden evlenmesi yasaktır.

Kilisenin baskıcı uygulamalarının yanı sıra Çarlık Rusyası'nda

serf kadınların efendileri tarafından cinsel saldırı, cinayet dahil her türlü insanlık dışı davranışla karşılaştıklarını da anımsatalım. Örneğin, o dönemdeki yasalara göre, efendi, kölesi olan kadını döverek öldürdüğü takdirde ceza almamaktadır.[51]

Doğu Cumhuriyetleri ve kadına dair yasalar

Sovyetler Birliği'nin Doğu'daki Müslüman Cumhuriyetlerinde ise, aynen ortodoksluktaki gibi, kadın için din ve gelenek kaynaklı benzer zorluklar söz konusudur. Geçmişten gelen feodal kalıntılar, etkisini büyük çapta devrim sonrasında da sürdürmüş ve kadının özgürleşmesine dair kadınlara seçme-seçilme hakkının verilmesi, evlenme yaşının 18'e çıkarılması gibi değişiklikler büyük tepkiyle karşılanmıştır. 1924'te SSCB resmen kurulduğu ve Doğu Cumhuriyetlerinin birçoğu birliğe katıldığı halde, SSCB'nin tüm yasaları bu bölgelerde geçerli olamamıştır. Örneğin, 1920'li yıllarda Rusya federasyonunda evlenme yaşı 18'dir ama bu cumhuriyetlerde kadınlar resmi olarak 16 yaşında evlenebilmektedirler. SSCB hükümetince bu taviz verilmekle birlikte tek tek yerel cumhuriyetlerde devrim sonrasında da yaşamın parçası olmayı sürdüren zorla evlendirme, ticari evlilik, çok karılılık, kan davası gibi konular suç unsurları kabul edilmiş, bu konularda yasal önlem getiren özel kararnameler yayınlanıp uygulanmıştır. Örneğin, başlık parasının geçerli olduğu bir ülke olan Kazakistan'ın Sovyetler Birliği'ne 1920'de katılımından bir yıl sonra "*başlık parası, Kazak kadının onurunu ayaklar altına alan ve onu aşağılayan, onu bir köleye dönüştüren bir gelenektir. Bu gelenek, evliliği maddi bir soruna dönüştürerek zenginlerin elindeki iktidarın güçlenmesine yol açmaktadır*" denilmek suretiyle başlık parasını yasaklayan bir kararname çıkarılmıştır.[52] 1920'de Başkır, Azerbaycan ve

51 N.L. Pushkareva and E. Levin, *Women in Russian History*, USA: ME Sharpe, 1997, s.34-35. Çarlık Rusyası'nda kadına miras hakkı ancak 1912'de çıkan bir yasa ile kabul edildi. Bu hakkın, emekçi ve yoksul kadınlar için değil ama mülkü olan kadınlar için bir anlam ifade ettiği açıktır.

52 1929 yılındaki bir raporda, bir kadın delege, başlık parasının Kuzey ve Doğu'daki birçok halk arasında hâlâ çok yaygın olduğunu ve yöredeki babaların *"Başlık almayacaksak kızları neden besleyelim?"* sorusuyla karşılaştıklarını yazmaktadır. Gül Özgür, *age.*, s.126-127 ve 132.

Kırgız Cumhuriyetleri'ndeki halk komiserlikleri şu kararnameleri yayınlamışlardır;

"Madde 197: Kadını evliliğe zorlamak ve birlikte yaşantının sürdürülmesine zorlamak ve kadının evlilik için zorla kaçırılması 2 yıl hapisle cezalandırılır.

Madde 198: Evlilik yaşına girmemiş bir kişiyle evlenmek 2 yıl hapisle cezalandırılır.

Madde 199: 2 karılılık veya çok karılılık 1000 ruble para cezası ve hapisle cezalandırılır"

Ne var ki, bu kararnameler tüm ulusal cumhuriyetlerin kadın bölümleri ve Sovyetlerinde tartışıldıktan sonra ancak 1924 yılında onaylanmıştır. Bunlarla ilgili yasa taslağı ise ancak 1928'de yürürlüğe girmiştir. Yasayı onaylayan Sovyet Yürütme Kurulu, şeriat yasalarını uygulama, kan davası gibi eski geleneklere dayanan suçlarla ilgili ayrı kararnameler de yayınlamış ve bu konularla ilgili ihlallerde herkese mahkemeye başvurma yolu açılmıştır.[53]

Doğu Cumhuriyetleri'nde yasalara rağmen kadının özgürleşmesinin uzun zaman aldığını söylemek gerekir. Örneğin, çok karılı evlilik yasayla hemen sona ermemiştir; bazı erkeklerin karılarını hizmetçi olarak göstererek yasayı delmeye çalıştıkları görülmüştür.[54] Belki daha da vahim olanı, Doğu'daki cumhuriyetlerde bazı parti üyelerinin de başlık parası ile evlenmeleri, bazılarının ise bu konuyla mücadele etmek için başlık parasının düşürülmesini önermeleridir.[55] Bu yasaların yaşamda kabul görmesi için sadece kadınların değil erkeklerin de ikna olması gerekmiştir. Bu durum, çok büyük ölçekli bir siyasal-kültürel çalışmanın yürütülmüş olduğunu işaret etmektedir.

Bölümü sonlandırmadan önce çoğunluğu Müslüman olan Doğu Cumhuriyetlerinde SBKP'nin kadın kollarının çarşaf ve peçeye karşı verdiği yoğun ve özverili mücadeleye de değinmeden geçmemek gerekmektedir. Doğu Cumhuriyetlerinde kadının özgürlük

53 1928'de Özbekistan'da 694 dava açılmış ve bunun 529'u mahkûmiyetle sonuçlanmıştır.

54 Gül Özgür *age.*, s.129

55 Genotdel'den kendilerini evlendirmesini isteyen parti üyeleri bile çıkmıştır. *Age*, s.131

mücadelesi çarşaf ve peçeye karşı mücadele ile iç içe geçmiştir. Özellikle Müslüman halklar arasında en yaygın ve köklü geleneklerden birisi olan bu giyim, kadınların da kanıksadığı bir adet olduğundan yıkılması çok güç olmuştur. O kadar ki, komünist kadınların 2. Ulusal Konferansı'na katılan kadın Doğu delegelerinin birçoğu tamamen örtünmüş durumdadır. Devrim hükümetleri çarşaf ve peçenin yasal yollarla değil ama ideolojik mücadele ve kampanyalarla ortadan kaldırılması gerektiğine inanmaktadırlar. Dolayısıyla çarşafın sağlığa zararlı olduğu, Kuran'da çarşaf ve peçenin olmadığı ve sonradan toplumsal yaşama getirildiği, bu tür giysilerle kadının onurunun kırıldığı gibi gerekçelerle propaganda yapılmış, sonuçta bir dizi kentte binlerce kadının katıldığı kitlesel gösterilerde, yürüyüşe katılan kadınlar çarşaf ve peçeleri meydanlarda yakmışlardır. Buna karşın, mollalar karşı kampanya örgütleyip erkekleri kışkırtarak kadınlara saldırtmışlardır. 1927'de sadece Özbekistan'da çarşaf, peçe giymeyi reddettiği için öldürülen kadın sayısı 14'tür. Özbek Sovyet'i bu eylemlere karşı kadınları koruyan bir kararname çıkarmış ve bu davalarda mahkemenin öncelikle hareket ederek suçluları cezalandırması istenmişse de bunun yeterli olmadığı görülmüştür. 1927-28'de çarşaf, peçe ve paçangayı atan on binlerce kadın, mollaların yarattığı terör ortamı sonucunda bunları yeniden giymek zorunda kalmıştır. Bunun da ötesinde, 1929'da çarşaf ve peçeye karşı eylemler sırasında 300'den fazla kadın öldürülmüştür.[56] Bu koşullar altında, SBKP farklı bir taktik uygulama kararı vermiş ve mücadelenin partili kadınlardan başlamasına ve çadrayı (ya da peçeyi) önce genç komünistler ve parti üyelerinin atmasına karar verilmiştir. Bu çıkışa Genotdel çevresindeki örgütlü bir dizi Özbek kadını da –partili olmamakla birlikte- katılmış ve çarşafın çıkarılması talebiyle bizzat eyleme geçmişler, evlere ve düğünlere giderek çarşaf, peçe ve paçangaları toplayarak avlularda yakmışlardır.

1930'lu yıllarda sanayinin ve kolektivizasyonun gelişmesi, okul ve eğitim ağının kurulması, mollaların ve gericilerin halk kitleleri üzerindeki etkisinin kırılmasında etkili olmuş ve genç kuşaklar

56 Madeleine Vincent, *Toplum ve Kadının Kurtuluşu*, İstanbul: Konuk, 1977, s.134.

çarşaf ve peçe zorunluluğundan kurtulmuştur. 1936'ya gelindiğinde artık Özbekistan başkenti Buhara'da tek bir çarşaflı-peçeli, kadına rastlamak mümkün değildir.[57]

Bu koşulllar dikkate alındığında, 1917 Ekim Devrimi'nin ataerkil, din ağırlıklı bir köylü toplumunu aydınlık ve sosyalist bir dünyaya taşıma mücadelesinin değeri daha iyi anlaşılır.

SSCB'de Kadının İş Yasalarında Yeri

Devrimin emekçi kadına getirdiği diğer önemli bir değişiklik, kadının toplumsal konumunu, evdeki statüsünü değiştiren ve iş yaşamında erkeğe göre eşit ama koruyucu ve güvenceli bir pozisyon sağlayan iş yasalarıdır.

Çarlık Dönemi'nde, çocuk doğurma yaşında olan kadınların sadece dörtte birinin ev dışında çalıştıkları, Sovyetler Birliği yıllarında ise bu oranın 1/2'den 2/3'e kadar çıktığı bilinmektedir.[58]

"...Temel görev, kadını toplumsal açıdan üretici olan emeğe çekmek, onu 'ev köleliği'nden... mutfağın ... aptallaştırıcı ve aşağılayıcı atmosferinden kurtarmaktır"[59] diyen Lenin'in bu teorik yaklaşımının yanı sıra, kadının Sovyet iş gücündeki büyük payı, savaş, kentleşme, sanayileşme gibi birçok nedene dayalıdır. Bunlardan belki de en temel olanı, savaşlar nedeniyle çalışan erkek sayısının azalmasıdır. Örneğin, 1914'te 1. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte erkekler kitlesel olarak askere alınmışlar, kır ve kentte kadın işçi sayısı büyük çapta artış göstermiştir. Savaş başında kadın işgücü, toplam işgücünün 1/3'ünü oluşturmakta iken, 1917'de bu oran yüzde 50'dir.[60] Bazı araştırmacılar, özellikle İç Savaş koşullarının, işgücündeki kadın sayısında büyük bir artışa neden olduğunu ve bu durumda çok sayıda kadının daha önce yasada sayılmayan işlerde çalışmaya başladığını, bu koşulların, kadınların SSCB'de elde ettikleri önemli pozisyonun güçlenmesini sağladığı belirtmektedirler. Bununla birlikte, 1914'lü yıllarda sanayide ça-

57 Age., s.140.

58 Dodge, *age.*, s.54

59 Aktaran Edmund Nash, "Women at Work -Status of Women in the USSR", s.40, *Monthly LabourReview* (pre-1986); June 1970, 93, 000006; ABI/INFORM Collection.

60 Tony Cliff, *Kadınların Özgürlüğü*, İstanbul: Ataol, 1981, s.120.

lışan bir kadının aldığı ücretin erkeğinkinin yüzde 47.7'sine denk geldiğini, çalışma koşullarının zor ve çalışma gününün uzun olduğunu, gıda yetersizliği, yüksek fiyatlar ve gerçek ücretlerdeki azalmanın kadının yaşamını çekilmez hale getirdiğini de eklemek gerekir.[61]

2. Dünya Savaşı döneminde de, Sovyet kadını sadece erkek iş gücünün yerini almakla kalmamış, aynı zamanda savaşa da fiilen katılmıştır.

Yasalara geçmeden önce, özellikle Doğu'daki Sovyet Cumhuriyetlerinde, kadını belli mesleklere girmekten ya da çalışmaktan uzaklaştıran şeyin toplumsal tutumlar ve gelenekler olduğunu belirtelim. Bu konuda, Sovyetler Birliği Komünist Partisi, iktidara geldiği günden bu yana bu cumhuriyetlerde kadınların ekonomiye özellikle de sanayiye entegrasyonu konusunu temel görevlerinden saymış; parti ve hükümet, kamuoyunu değiştirme ve yeniden yoğurma yönünde uzun ve yoğun bir kampanya yürütmüştür.[62] Bu çalışmada kullanılan temel araçlar, propaganda, ajitasyon, eğitim ve yasalar olmuş; propaganda ve eğitim çalışmalarını genel olarak partinin kadın seksiyonları yürütmüş; Komsomol, sendikalar ve mahalli hükümetler de büyük çapta destek olmuşlardır. Birçok yorumcu, Partinin ve Zenotdel'in üstlendiği bu çalışmanın çok zor bir görev olduğunu kabul etmektedirler.[63]

Ancak 1930'larda, ileride tartışılacağı üzere, kolektivizasyon[64] ve sanayileşmenin artan hızı ile mücadele yoğunlaşmış ve direnişin belkemiği kırılmış, eski geleneklerin yavaş yavaş etkinliklerini yitirdikleri ve gittikçe daha fazla sayıda kadının özel ve yüksek eğitim alarak yarı profesyonel ve profesyonel iş sahibi oldukları görülmüştür.

Sonuçta, Sovyet iktidarı, kadını emek gücüne dahil etme

61 Serebrennikov, *age.*, s.26-27.

62 Dodge, *age.*, s.53.

63 *age.*, s.52

64 Kolektivizasyon, küçük, geri, bireysel köylü işletmelerinin büyük ölçekli kollektif tarım girişimleri halinde örgütlenmesidir. SSCB'deki kollektivizasyon uygulaması, 1. Beş Yıllık Plan (1929-1932) çerçevesinde hayata geçirilmiş ve 1936 başlarına gelindiğinde köylü işletmelerinin yüzde 90'ı kolektif çiftliklere dönüşmüştür.

konusunda başarılı olmuştur. İnkeles ve Bauer, en büyük başarının beyaz yakalı genç kadınlarda elde edildiğini, en az başarının ise köylü sınıf kadınlarının emeğe dahil edilmesinde kaydedildiğini iddia etmektedirler.[65]

Sovyet iktidarının ilk günlerinden itibaren, Sovyet Anayasası ve iş yasaları, kadını ekonomik anlamda erkeğe eşitlemiştir. Bunun yanı sıra, kadına, annelik rolleri nedeniyle, bazı ayrıcalıklar ve avantajlar getirilmiştir. Bu yasalar kadına eşit iş olanakları, eşit işe eşit ücret, sağlığa zararlı işlerden korunma, ücretli gebelik izni ve yaşlılıkta güvence sağlamıştır.

1917-1918 erken dönem Sovyet Yasaları

11 Kasım 1917 Halk Komiserleri Konseyi kararnamesi ile yani 1917 Sovyet Devrimi'nden birkaç gün sonra 8 saatlik iş günü getirilmiş, haftalık çalışma süresi 48 saat ile sınırlandırılmış, yeraltı çalışması, fazla çalışma ve 14 yaş altı çocukların çalıştırılması yasaklanmış, kadınlara gece çalışması kaldırılmıştır. Gebelik izninindeki kadınlar dahil olmak üzere çalışamayanlara sigorta hakkı ve tüm çalışan kadınlara, gebelik öncesi ve sonrası iki aylık izin hakkı gelmiş ve doğum sonrasında dört aylık maaş karşılığı bir yardım hakkı tanınmıştır. Halkın İş Komiserliği ve sendikalar genel konseyi, ücretli işçiler arasında ayrıcalıklı grupların olamayacağını ve ücretlerin saptanmasında ve işe alınma koşullarında benimsenen politikanın "*yakalı işçilerle bluzlu işçiler arasındaki her türlü farklılığı yok etme olduğunu*" açıklamıştır.[66]

Devrimden altı hafta sonra, Aralık 1917'de, Sosyal Refah Komiserliğince, annenin ve çocuğun korunması ile doğrudan doğruya ilgilenecek bir dairenin kurulmasına karar verilmiş ve Analık ve Sosyal Güvence Yasası kabul edilmiştir. Sovyet hükümetinin kuruluşunun ilk aylarından itibaren, Çalışma ve Sosyal Refah Halk

---

65 Dodge, kitabın yazıldığı 1960'lı yıllarda bile, Orta Asya Cumhuriyetleri'nde Sovyet rejimi hâlâ kadınların tarım dışı herhangi bir alanda çalışmamalarını isteyen bu halkların geleneklerini değiştirmek için mücadele verdiğini belirtmektedir.

66 E.H. Carr, *The Bolshevik Revolution – 1917-1923*, USA: Penguin, 1966, s.109, ve Pushkareva ve E. Levine *Women in Russian History: from the tenth to the twentieth century new russian history*, USA: ME Sharpe, 1997, s.257.

Komiserliği, anneliğin korunması ve desteklenmesine dair önlemler almaya başlamıştır. Sosyal Refah Komiserliğinin ilk girişimi, Petrograd ve Moskova'da çocuk evleri kurmak; ayrıca var olan tüm kreşler, rehberlik merkezleri ve devrim öncesi çok az sayıda da olsa bazı hayır kuruluşları tarafından açılmış olan yuvaların denetimlerini de üstlenmek olmuştur.[67]

1918'de çıkarılan kararnamelerde belli işlerde asgari ücret ve eşit işe eşit ücret gelmiştir. Özellikle kadınlar için ücret eşitliğini vurgulayan bu kararnameler, 19 Ocak 1918 tarihli, Petrograd mühendislik sanayilerindeki ücretler konusunda Halkın Emek Komiserliği'nin çıkardığı kararname ve 22 Eylül 1918 tarihli, Moskova kurumlarındaki asgari ücrete dair Tüm Rusya Sovyet İşçi ve Asker milletvekilleri Yürütme Komitesi'nin kararnamesidir.

31 Ekim 1918'de Halk Komiserleri Konseyi, gebelik döneminde önemli miktarda ödenti hükümlerini içeren sosyal güvence düzenlemelerini gündeme getirmiştir. Fiziksel işlerde çalışan kadınlar için bu ödenekler, doğum öncesinde ve sonrasındaki sekiz haftayı içermektedir. Masa başında çalışan kadınlarda ise söz konusu ödenek altı haftayı kapsamaktadır. Süt veren kadınların işe başladıktan sonra aldıkları bu ödenek, bedenen çalışanlara yedi ay boyunca ödenmektedir. Süt veren kadını ya da hamile kadını işten çıkarana 1000 ila 3000 ruble ödeme cezasının yanı sıra 1-3 ay arası hapis cezası da verilmektedir.

10 Aralık 1918'de ücretli ya da aylıklı çalışan kadınları da kapsayan ve Batılı bazı araştırmacılara göre dönemin ideallerini yansıtan bir İş Yasası çıkarılmıştır.[68]

Yasanın kadınları ilgilendiren maddeleri şöyledir:

- 16-50 yaş arası, cinsiyet ayırımı olmaksızın, vücutça bir kusuru bulunmayan yetişkinler için -zorunlu askerlik olasılığı da dahil olmak üzere- çalışma hizmeti getirilmiştir. Kadınlar bu çalışma zorunluluğundan muaf değildir; ancak hamile ve yeni doğum yapmış kadınlar doğum öncesi sekiz ve yine doğum sonrası sekiz hafta olmak üzere bu zorunluluk dışındadır.

67 A. Kollontay, *Kadınların Özgürlüğü*, Çeviren Yasemin Çongar, İstanbul: Yarın, 1986, s.56.

68 Dodge, *age.*, s.57-58.

- *Çalışma hakkı her iki cins için güvence altına alınmıştır. Her yurttaşın mesleğinde veya işinde çalışma hakkı vardır. Bu hak, eşit işe eşit ücret ilkesinin ilk geniş kapsamlı ifadesi olan bir güvencedir.*
- Kadınlar için getirilen koruyucu hükümler, onların çalışma hakkına dair istisnalardır. Yasa, kadına hangi koşulda olursa olsun gece çalışması ve fazla mesai yaptırılamayacağını ve sağlığına zararlı işlerde çalıştırılamayacağını karara bağlamıştır. Bu işler Halkın Çalışma Komiserliğince listelenmiştir.
- Süt veren kadınlar için, günde en az her üç saatte bir ve yarım saatten az olmamak koşuluyla ek iş araları hükmü getirmiştir. Yasa aynı zamanda, Halkın Çalışma Komiserliğince belirtildiği üzere, analık döneminde sosyal güvence ödeneklerini de şart koşar.
- *Savaş koşullarında getirilen karne uygulamasında da kadınlar korunmuş, özellikle süt veren ve 12 yaş altı çocuğu olan anneler ile evde üç ya da daha fazla yetişkine bakan ev kadınlarına, kol işçileriyle aynı karnenin [aynı miktarda gıda] verilmesi karar altına alınmıştır.*

24 Kasım 1920'de çıkarılan diğer bir kararnameyle çocuk bekleyen annelerin iş gezileri ya da iş değişikliği yasaklanmış, özellikle de hamileliği beşinci ayını geçmiş ve süt veren annelerde fazla mesai ve gece mesaisinin hiçbir şekilde uygulanamayacağı belirtilmiştir.

Savaş komünizminden NEP'e geçişte erkeklerin yanı sıra kadınlarda da işsizlik görülmüş ama kadınlara tanınan ayrıcalıklardan taviz verilmemiştir. Örneğin, 1922 Şubat'ında Halkın Emek Komiserliği bir kararname yayınlayarak işine son verilen kadın ve erkeğin eşit muamele göreceğini ama bir yaşından küçük çocukları olan kadınlara farklı davranılacağını açıklamıştır. Evli olmayan kadınlar ve küçük çocuklu kadınlar, işlerine son verilmesi durumunda, yeniden iş buluncaya dek, önceden kendilerine tanınan evde oturma hakkından, kreş vb. kolaylıklardan mahrum bırakılamayacaklardır.

Ekim 1922 tarihinde yeni bir iş yasası çıkarılmıştır. Yasanın önemi, kadınları korumak anlamında 1918 İş Yasası'ndaki hükümlerin ötesine geçmesidir. Birçok kez elden geçip yenilenen yasa 2. Dünya Savaşı süresince Sovyet iş hukukunun temel taşı niteliğini taşımaktadır.

Yasa, tarım işçileri dışında, tüm devlet kurum ve kuruluşlarında

çalışanları ve yine özel kurumlarda çalışanları kapsamaktadır. Devletin olağanüstü durumlarda zorunlu çalışma getirmesi yasada bir kez daha vurgulanmakta, kadınlar için zorunlu çalışma yaşları 18-40 arasında değişmektedir. Bu yasada da hamile ve süt veren kadınlara ve sekiz yaş altında çocuğu olan ve bakacak kimsesi olmayan kadınlara ayrıcalıklar tanınmıştır. Bunların yanı sıra, yasada, aile ve sağlık durumu ve diğer bazı faktörler de dikkate alınmış ve ayrıcalık getirilmiştir.

Kadınlarla ilgili bölümde, tüm kadınlara ağır iş, yeraltı çalışması, gece çalışması ya da sağlığa aykırı çalışma men edilmiştir. Bu çalışmaların tanımı ve kadının kaldırabileceği maksimum ağırlık konusunda, Halkın Çalışma Komiserliği'nin sendikalarla anlaşmalı olarak bir liste oluşturması öngörülmektedir. Tek istisna, Halkın Çalışma Komiserliği'nin olarak yetişkin kadınların gece vardiyalarında çalışmalarının zorunlu olduğu üretim dallarında çalıştırılmasına izin verilmesidir. Ne var ki, bu konuda da yine sendikalarla anlaşmalı olarak koşullar tespit edilmektedir. Bu dallarda çalışan hamile ve süt veren kadınlar gece çalışması veya fazla mesai yapmayacakları ve bedenen çalışan kadınların doğum öncesi sekiz hafta ve doğum sonrasında sekiz hafta; bedenen çalışmayanların ise doğum öncesi altı hafta ve doğum sonrası yine altı hafta izinli sayılacakları ve hamileliğin beşinci ayından itibaren kendi istekleri olmaksızın iş gezilerine yollanamayacakları açıkça belirtilmektedir. Süt veren annelerin en az yarım saat olmak üzere günde üçer saat ara ile izinli sayılacakları ve bu aralar için ücret kesintisi olmayacağı da yasada yinelenmiştir. Yasaya göre, hamilelik izni dahil olmak üzere tüm çalışma kategorilerinde sosyal güvenlik ödentileri yapılmakta ve süt verme döneminde ise ek ödenti verilmektedir; eğer bir ananın ücreti, emzirme sırasında sarfettiği zaman nedeniyle azalmışsa o da devletin ödemesi güvence altına alınmaktadır.

1922 İş Yasası'ndan sonra, 1930'lara dek yasalarda kadını etkileyen büyük bir değişiklik olmamıştır. Ancak 16 Ocak 1931'de SSCB Halkın Emek Komiserliği sadece kadınların çalışabileceği işlerin yer aldığı iki liste yayınlamış ve fabrika eğitim okullarına

kızlar için asgari kotalar gelmiştir.[69] 19 Mayıs 1931'de SSCB Halkın Komiserleri Konseyi, "*kadın emeği kullanımının büyük çapta genişletilmesi*" amacıyla, kadınlar için ayrılan meslekleri yeniden düzenlemiştir; bu önlemlerle mesleki eğitimdeki kadın sayısı artmıştır. Mesleki eğitim önlemi önemlidir çünkü eğitim eksikliği NEP döneminde kadınların oldukça yüksek olan işsizliğine ve ücretlerinin düşüklüğüne yardımcı faktör görevi yapmıştır. Sonuçta, kadın emeği kulanımı birçok meslekte yaygınlaşmıştır. Şunu da ekleyelim. SSCB'de NEP döneminde bile ücret oranlarında cins ayrımı yapılmayan bir pratiğin yaşandığı kabul edilmektedir.

1936 Anayasası'nda kadınların erkeklerle yasal ve ekonomik alandaki eşitliği bir kez daha vurgulanmıştır. Ayrıca çalışmanın bir gereklilik değil bir hak olduğu da vurgulanmaktadır. 1936'da, SBKP Merkez Komitesi'nin bir açıklamayla, beş yıllık planın başarıya ulaşabilmesi için daha fazla sayıda işçi eşinin üretime çekilmesi yönünde çağrı yaptığı görülmektedir. Bu çağrıdan üç gün sonra Halkın Komiserleri Konseyi, SSCB Halkın Emek Komiserliğini özellikle kadınların çalıştırılacağı iş ve mesleklerin listesini yapmak, kızlar için meslek okullarında ve eğitim sınıflarında kotaları yükseltmek ve kreşler, komünal mutfaklar ve çamaşırhaneler gibi hizmetleri geliştirmekle görevlendirmiştir.[70] 1936'da tüm annelere -kafa-kol işi- ayırımı yapılmaksızın toplam 16 hafta izin verilmiş, doğum ödenekleri arttırılmıştır. 1937'de İş Yasası'na gelen bir ek ile yorucu işlerde çalışan hamile kadınların ücret kaybı olmaksızın daha hafif bir işe nakledilmesi zorunluluğu getirilmiştir.[71] Bu arada toplumsal önlemlerin de geliştirildiğini ekleyelim. 1937'de kreş ve anaokullarındaki çocuk sayısı 2 milyonu bulmuş, tarım sezonunda açılan geçici anaokullarında ise bu sayı 5 milyo-

---

69 Dodge, 5 Yıllık Planların uygulanmaya başlaması ve iş yaşamında kadına talebin artmasıyla birlikte, koruyucu yasaların zayıflamaya başladığını ve zorlamaların gevşediğini iddia etmektedir. Araştırmacı, 1930'da gazetelerde kadınların ve gençlerin gece çalışmasının kısıtlanmasına yönelik yasanın geri çekilmesinin istendiğini; Pravda'da kadınların yeraltı çalışmasının yasaklanmasına dair yasanın geri alınmasının talep edildiğini ve yeni bilimsel çalışmalar sonucunda kadınların yeraltında çalışmasında bir engel olmadığı iddiasının öne çıkarıldığını belirtmektedir (*age.*, s.63)

70 Dodge, *age.*, s.62-63

71 *Age*, s.65

nu geçmiş,[72] ülkenin her yerinde on binlerce kamu yemek ve servis kuruluşu ve halk mutfakları açılmıştır. 1933'lerde kent nüfusunun yüzde 37.2'sinin komünal mutfaklarda beslendiği, 1 Ekim itibariyle Moskova'da halkın 2/3'ünün komünal restoranlara gittiği, 1933'te çocukların yüzde 72'sinin okullarındaki komünalrestorranlarda yemek yediği bilinmektedir. Bir araştırmaya göre, komünal yemek hizmetleri 1928-1932 arasında 20 kat artış göstermiştir.[73]

Savaş döneminin yarattığı zorunluluklar nedeniyle kadınlara sağlanan bazı koruyucu önlemlerde gevşemeler görülmekle birlikte temel koruyucu hükümler asla değişmemiştir.[74] Bu değişmeme durumunun, diğer bir deyişle, SBKP'nin, kadının gebelik ve sonrasında ve özel bazı durumlarda korunmasındaki ısrarının, ekonomik ve askeri açıdan daha sonraki yıllardaki gerilimli dönemler için de olumlu bir emsal teşkil ettiği araştırmacılarca yinelenmiştir.[75] 1936'da 16 haftalık izin 9 haftaya düşürülmüş, ödentilerden yararlanma hakkı hamilelik izni öncesi yedi aylık bir sürekli çalışma koşuluna bağlanmıştır. SSCB erkekleri askere almak ve kadınları onların çalıştığı işlere transfer etmek zorunda kalmıştır.

Kadın köy emekçisinin kolektivizasyonla değişen yaşamı

İç Savaş yıllarında *'sınıf'* ın ülkeyi silip süpürmesi, köylerde Sovyet gücünün gelişmesi ve kırsal alana Sovyet kültürel yardımlarıyla birlikte kolektivizasyonun temellerinin atıldığını anlatan

72 Clara Zetkin, "My Reminiscences of Lenin", www. Marxists.org

73 Serebrennikov, *age.*, s.164-65.

74 Örneğin, gece çalışma yasağı 4 Ekim 1919'da resmi olarak kaldırılmış ama bu yasanın kadınlar için uygulanması mümkün olmamıştır. Yine kadınlar için fazla çalışmaya geçici olarak Aralık 1919'da izin verilerek kadınların erkeklerle birlikte yakıt sanayisinde işe alınması sağlanmıştır. 1919 Nisan'ında daha fazla erkeğin doğu cephesine yollanmasını öngören bir başvuru, iş koşullarına bakılmaksızın, kadınların erkeklerden boşalan işlerde çalışmaları zorunluluğunu getirmiştir. Bu ağır koşullarda gelen geçici değişikliklere karşın, Mart 1920' de gelen bir kararnameyle çalışan kadınların yaş durumları göz önüne alınmış ve kadınlar için çalışma yaşının üst limiti 50'den 40'a düşürülmüştür. Aynı değişiklikte, süt veren, bebek bekleyen, ciddi ailevi sorumluluk taşıyan ve 8 yaş altında çocuğuna bakmak zorunda olan kadınlar ile beş ya da daha çok sayıda yetişkine bakmak zorunda olan kadınların çalışma zorunlulukları kaldırılmıştır. (Dodge, *age.*, s.59)

75 Dodge, age., s.58.

Krupskaya, küçük üretimin kadını eve zincirlediğini, kocasından dayak yiyen bir esire dönüştürdüğünü belirtir ve tarımın kollektivizasyonunun kadının kurtuluşu açısından önemini vurgular. Ek olarak, Lenin'in, "*Halkın Dostları Kimlerdir?*" başlıklı kitabında fabrika ve toprak sahiplerinin "*mülksüzleştirilmeleri*" ile özgürleşen işçilerin kooperatiflerde toplanacaklarını ve toprağın komünal mülkiyetini kuracaklarını anlattığını aktarır. Kolektivizasyonla, köylü, küçük mülk sahipliği psikolojisinden kurtularak bir kollektiviste dönüşecek, yalnızlığından ve dine bağımlılığından sıyrılacak, kadın ise özgürleşecektir.[76]

Kolektif çiftliklerde ve 2. Dünya Savaşı sırasında Orta Asya Cumhuriyetleri'nde sanayi tesislerinde kurulan Kadın Konseyleri de kolektivizasyon sürecinin hızlanmasında etkili olmuşlardır. Bu konseylerin görevi, tarımda ve sanayide çalışan çok sayıdaki kadın emekçinin yaşama ve çalışma koşullarında iyileştirmeler yapmak, kadını üretken eylemlere çekmek ve "*geçmiş yaşamın kalıntıları*"na karşı mücadele vermek üzere bu kadınları siyasal açıdan eğitmektir.

Köy emekçisi kadının durumunda kolektivizasyonla gelen değişiklikler şöyledir: 1930 öncesinde köylü kadınlar kadın nüfusunun 4/5'ini oluşturmaktadır ve genel yasal haklara sahiptirler. Bu dönem yasaları arasında özellikle 1922 yılında çıkarılan Toprak Yasası köy emekçisi kadının yaşamını değiştirmiştir. Toprakta, suda ve madende özel mülkiyeti kaldıran ve her türlü araziyi işçi ve köylü devletine devreden bu yasa ile milliyet, cins, dil, din ayrımı olmaksızın tüm yurttaşlara toprak hakkı tanınmıştır. Bu koşullarda, kurulan tarım komünlerine dahil olan kadınlar, komün bazında mülkiyet hakkına ve her yetişkin gibi köy topluluğunda konuşma hakkına sahip olmuşlardır. Adalet Komiserliği kırsalda kadının ve çocuğun sorunlarını araştırmak için komisyonlar kurmuş, kırsalda köylülerden gelen gerici tepkilere karşın kadının yasayla gelen haklarını savunmuş, dahası Moskova Komisyonu, Sovyet yasasının, kadının "*bir köylü geriliği denizinin selinde boğulmasına*" izin vermeyeceğini açıklamıştır.

1933'te bir kadın deneyimlerini şöyle anlatmaktadır:

---

76 N. Krupskaya, *agm.*, 30 Kasım 1933.

"... kolhozda önümde yeni bir dünya, yeni bir yaşam açıldı. Tabii başta çekindim, çünkü mollalar ve beyler bizi korkutuyor, Allahın günahkârları yaktığı gibi bizi de orada cehennem ateşinde yakacaklarını söylüyorlardı. Şimdi dört yıldan beri kolhozdayım ve cehennem ateşini hiç hissetmedim..."[77]

Kolektivizasyon uygulaması ve kulakların sınıf olarak tasfiyesi, yoksul köy emekçisi kadın için önemli kazançlar sağlamıştır. Özellikle, 1930'da resmen açıklanan kolektif çiftlikler model statüsü, kolhoza eşit üyelik ve eşit işe eşit kazanç esası getirmiştir. Yasaya göre, 16 yaş üzerindeki herkesin, kadın ya da erkek, kolektif çiftliğe üye olma hakkı vardır ve bu da çiftliğin net kazancından pay almak için tüm haklara sahip olmak anlamına gelmektedir. Yüzyıllardan beri ilk kez evin ve tarlanın yükünü taşıyan kadının kazancı kendine kalmakta ve sömürüsü sona ermektedir.[78] Dahası, kadının kendine güveni artmış, işini ve kolektif çiftliği benimsemiştir.

Zamanla kolektif çiftliklerde çalışan kadın sayısı artmıştır. Bu oran 1930-31'de yüzde 20-40 dolaylarında iken 1934-35 arasında yüzde 80-85'e yükselmiştir. 1936'larda birçok kadının kolektif çiftlik üyesi olmanın yanı sıra çiftliğin başkanlığını da yaptığı görülmektedir. Gördükleri eğitimlerle vasıfsız işçilikten yüksek teknik eğitimli işçiliğe geçen kadınların özgüvenleri artmakla kalmamış, toplumsal anlamda inisyatifi alma becerileri gelişmiştir.[79] Kolektif çiftçi kadın, fabrika çalışanı kadın gibi, gebelik iznine ayrılmakta ve çalışırken ya da meslek kurslarına devam ederken çocukları kolhozun kreşlerinde ve yuvalarında bakılmakta, kamu mutfakları çalıştırılmaktadır.[80] Kolektif çiftlik çalışanlarına dair çıkarılan yasa ile gelen analık iznine göre kadın, çocuk doğmadan önce ve sonra birer ay izinli sayılmakta ve kadının ortalama kazancı göz önüne alınarak bunun yarısı kadar ek ödeme avantajı getirilmektedir. Yine, çiftlik yönetimine çocuk bakımı için kolaylıklar sağlama yükümlülüğü getirilmekte ve devlet kolektif çiftliklerdeki doğum evleri için gerekli fonların ¼'ünü üstlenmektedir. Ka-

77 Gül Özgür, *age.*, s.124-125.

78 Dodge, *age.*, s.66.

79 Serebrennikov, *age*, s.97.

80 Serebrennikov, 1935'te bu mutfaklarda bir milyon aşçının çalıştığını ileri sürmektedir. *Age.*, s.92.

dının kazancı doğrudan cebine girmekte ancak isterse kazancını haneye bırakmaktadır. Gelirin dağıtılmasında ise evde erkekle eşit hak ve söz sahibidir. Görüldüğü gibi, kadın kolhozda büyük çapta özgürlüğüne kavuşmuştur. Siyasal iktidarın desteğindeki kollektivizasyon, bazı yorumculara göre, kırsalda kadının *"tartışılmaz bir otorite"* kazanmasına yol açmıştır.

Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti'nde Arshaluis kolhozu başkanı Z.S. Bugadian katıldığı bir toplantıda şunları söylemektedir:

> *"Kadınların sömürüldüğü eski günlerin geride kaldığını söyleyen Yoldaş Stalin haklıdır. Bizim Ermeni köylerimizde... kadınlar gerçek kölelerdi. Kadın kolhozcular artık özgürlüklerine kavuştular. Bazen kocalarından daha çok kazanıyorlar. Kocanızdan daha çok kazanırsanız sizi nasıl sömürebilir ki?"*[81]

Kolektivizasyonun erken dönemlerinde köylerde bu uygulamalara karşı da geleneksel yapının ciddi bir direnç gösterdiğini söyleyelim. Krupskaya, 1933'te kitlelerin siyasal bilinçlenmesi anlamında çok mesafe katedildiğini, kadınların hak yoksunluğunun geçmişte kaldığını yazsa da bu konuma gelinmesi çok zor olmuştur. Özellikle 40'lı yılların ortalarından itibaren erkeklerin kente göçleri sonucunda, kolektif çiftlik nüfusunun çoğunluğunu kadınlar oluşturmuş ve bu durum kadının bağımsızlığını ve statüsünü yükseltmiştir.[82]

2. Dünya Savaşı ve sonrasında Kadın İşçi Hakları

Savaş hazırlıkları ve savaşın başlamasıyla erkeklerin işlerinden ayrılmak zorunda kalmaları sonucunda, kadının çalışmasının yasak olduğu birçok işi kadınlar üstlenmek zorunda kalmıştır. 1 Kasım 1938 Halk Komiserleri Konseyi kararnamesi ile kadınların demiryolları lokomotif mühendisi ve ateşçi olabilecekleri karar altına alınmış, 13 Haziran 1940 tarihli Tüm Sendikalar Merkez Konseyi Birliği'nin kararıyla, buharlı gemilerde, ateşçilik ve kargo gemilerinde denizciliğin dışında, kadınların nehir ulaşımında çalışmaları olanaklı hale gelmiştir. 25 Ekim 1940'ta Halkın

---

81 Sheila Fitzpatrick ve Yuri Slezkine, *In the Shadow of Revolution*, USA: Princeton University, 2000, s.335.

82 Dodge, *age.*, s.66.

Komiserleri Konseyi, maden çalışmasını kadınlara açmış ama kömür kesme, kazma işi yapmaları ve küreme işinde çalışmalarını yasaklamıştır. Savaşla birlikte tüm fazla mesai kısıtlamaları kalkmakla birlikte hamile kadınlar için altıncı aydan itibaren fazla mesai kısıtlaması devam etmiş; yine süt veren anneler için ilk altı ay fazla mesai kısıtı getirilmiştir.

1944'ten itibaren doğum sonrası dönemin ek ödemeleri dört haftadan altı haftaya çıkarılmış, anormal ya da ikiz doğumda kadına ek iki hafta izin getirilmiştir. Süt verme ödenekleri 90 rubleden 180 rubleye çıkarılmış, bunların yanı sıra birçok ek kolaylık getirilmiştir.

Savaşı izleyen geçiş döneminin yasal koşulları

2. Dünya Savaşı sonrasında da Sovyetler Birliği büyük çapta kadın emeğine dayanmaktadır. Erkeklerin sivil yaşama dönmeleriyle birlikte kadınların savaş döneminde üstlendikleri ağır işlerden kurtuldukları söylenebilir. Yine de, birçok sanayi dalında on yıl kadar ağır işlerde çalışmayı sürdürmüşlerdir.

Kadını koruyan yasalarda bir hak kaybı söz konusu değildir. Bunun bir örneği, Yüksek Sovyet Prezidyumu'nun 19 Mayıs 1949'da, çalışan kadının kendini ve çocuğunu koruma hakkını desteklemek üzere aldığı bir karardır. Buna göre, hamile veya süt veren kadını işe almayı reddeden işveren SSCB Ceza Yasası'nın 133. maddesine göre cezalandırılacaktır.[83] Bu yasayla başka iyileştirmeler de gelmiştir. Gebelik izni, doğumdan önce beş hafta ve doğumdan sonra altı hafta yapılmış, anormal doğum ya da ikiz durumunda kadınlara iki hafta daha ek izin kullanma hakkı tanınmıştır. Doğum öncesinde gece mesaisi ya da fazla mesai yasaklanmış ve hiçbir koşulda, hamileliğin dördüncü ayından itibaren fazla mesai izni hakkı tanınmamıştır. Dördüncü aydan itibaren hamile kadının iş gezisini reddetme hakkı eskiden olduğu gibi yasada kalmış ve yasada olmamakla birlikte bu yasak süt veren annelere de uygulanmıştır. Eskiden olduğu gibi daha hafif işlere transfer hakkı

[83] 133. maddede, "Hamile ya da süt veren bir kadını işe almayı reddeden ya da bu nedenle ücretini düşüren kişi... altı ay düzeltici işle ve en az 1000 ruble para cezası ile cezalandırılır. Bu suç tekrarlandığı takdirde, hapis cezası iki yıla kadar uzatılabilir" ifadesi bulunmaktadır(Dodge, *age.*, s.67-68).

da yasada bulunmaktadır. Bu transferin, kadının işine ve sağlık durumuna bağlı olarak, kendi isteği ya da doktor raporu ile uygulamaya konulacağı belirtilmektedir. Süt verme izni eskisi gibi devam etmekte, bunun yanı sıra bu süreyi yemek arasına ekleme ya da işten erken ayrılma biçiminde kullanmak da kadının inisiyatifine bırakılmaktadır. Ayrıca, sendika üyeliği cesaretlendirilmiş, özellikle yeraltı çalışması ve ağır iş yapan kadınlar için özel avantajlar tanınmıştır. Kolektif çiftlik çalışanları dışında tüm kadınlara, devlet güvencesine sahip olmamaları durumunda, doğum izni dönemlerinde özel bir ödeme hakkı gelmiştir. Bu hakkın kullanılabilmesi için doğum izninin başlamasından üç ay önce çalışmaya başlamak yeterli görülmüştür. Kollektif çiftlik çalışanı kadınların koşullarında bir değişme olmamış, öğrenciler ve çalışmayan anneler için birçok ödenek ve kolaylık gelmiştir.[84]

Hruşçov-Brejnev-Kosigin döneminde Kadının Yasal Durumu

Hruşçov-Brejnev-Kosigin yönetiminde kadına tanınan temel hak ve güvenceler alanında yasaların değişmediği söylenebilir. 13 Ekim 1956 tarihli bir kararnameye göre, çocuk sahibi olduktan sonra işini bırakan ve bir yıl sonra işine geri dönen kadının, aynı işe dönsün ya da dönmesin, işten ayrılmadan önceki statüsünü muhafaza etmesi kabul edilmiş, 25 Ocak 1960 tarihli diğer bir kararname ile hamilelik nedeniyle evine yakın bir yere transfer edilen kadının daha önceki işyerindeki statüsünü muhafaza edeceği belirtilmiştir.

Kadına dair tehlikeli ya da ağır işlerle ilgili yasada önemli bir değişiklik yapılmamakla birlikte 13 Temmuz 1957'de SSCB Bakanlar Konseyi kararı ile yeraltı işi kadınların çalışmasına açılmış ve cazip hale getirilmiştir. Kararname ile kadınların yeraltında ağır iş yapması sözde yasaklandığı halde ek işler tanımı altında sık sık yeraltında çalışmalarına olanak tanınmıştır. Benzer şekilde, 29 Haziran 1960' da yeni bir SSCB Bakanlar Konseyi kararname ile kadınlara okyanusta balık avlama filosunda çalışma yasaklanmakla birlikte buz gemileri, balık işleme istasyonları bu yasağın

84 *Age.*, s.69.

dışında tutulmuştur. 29 Ağustos 1957'de SSCB Bakanlar Konseyi, birçok Sovyet Cumhuriyeti'ne, kadınlara kapalı olan mesleklerde bir arttırım yapabilme yetkisi tanımıştır. 31 Ağustos 1961'de SSCB Bakanlar Konseyi bir kararname ile bazı fabrikalarda gece mesaisini ortadan kaldırmıştır.[85]

26 Mart 1956'da Yüksek Sovyet Prezidyumu analık iznini -56 günü doğum öncesi ve 56 günü doğum sonrası olmak üzere- 77 günden 112 güne çıkarmıştır. Stalin döneminde ikiz çocuk ya da anormal çocukta doğum sonrasında kadına tanınan ek iki haftalık izin, SSCB Bakanlar Kurulu'nun 13 Ekim 1956 tarihli kararnamesiyle, annenin talebiyle üç aya kadar ücretsiz izne dönüştürülmüştür. Bu kararnameye göre; anne, daha sonra, eski işine ya da eşdeğer bir işe dönmek isterse ücret kaybı olmaksızın bunu yapabilecektir. Bu önergede tanınan hak, aslında 1922 İş Yasası'nın hâlâ geçerli olduğunu göstermektedir. 25 Ocak 1960 tarihli bir başka SSCB Bakanlar Kurulu kararnamesi ile hamile kadınların eve yakın işlere nakillerinde bir statü kaybı olmayacağı yinelenmektedir. Ayrıca 6 Aralık 1956'da çalışan kadınların analık ödenti hakları ve avantajları SSCB Bakanlar Kurulu kararıyla genişletilmiştir. Çok az ödenti alan ailelerde de taban yükseltmesi yapılmıştır. Genelde, 1956 öncesinde koruma ve destekleme kuralları aynen korunmuştur. Hamile ya da süt veren annenin işinin korunması kuralı -evli olmayan anneler de dahil olmak üzere- sürdürülmüştür. Süt verme zamanı ile ilgili izinler de değişmemiştir.

Ne var ki, bu dönemde kadın başka başka bahanelerle işten atılmaktadır. Gelen bazı ek iyileştirmelerin ise, iddia edildiği gibi Stalin'le rekabet nedeniyle değil ama barış döneminin ve yükselen sanayileşme ve ilerlemenin getirdiği avantajlardan doğduğu, bir bakıma Stalin döneminin kazançlarının sonucunda gerçekleştirilebildiği söylenebilir. Bunun yanı sıra yeni Sovyet yönetiminin,

85 1961 yılında 22. Parti Kongresi'nde Hruşçov, kadınlar için gece çalışmasının kaldırılması sorulduğunda, Merkez Komitesi ve hükümetin konuyu inceleyeceğini söylüyor ama tam olarak kaldırılmasının gerçekçi olmadığını çünkü hâlâ birçok sanayide kadınların işgücünün önemli bir kısmını oluşturduğunu, gece çalışmasının kadınlara tam olarak yasaklanması durumunda ulusal ekonomide ciddi sorunlar çıkacağını da ekliyor (Dodge, *age.*, s.71).

kadını yeniden eve sokma -ki bunun böyle olduğu ilerleyen yıllarda daha açık görülecektir- politikalarının bu "*iyileştirme*" lerde etkin olduğunu söylemeliyiz.

Batılı bir analist olan Dodge, kadına yönelik Sovyet iş yasalarının, kadınların iş gücünde önemli yer tuttuğu birçok ülke için bir model olması gerektiğini belirtmektedir.[86] Ayrıca, Rus kadınının devrim öncesinde ağırlıklı olarak tarımda ve evde çalıştığını, sadece çok küçük bir bölümün doktorluk ve öğretmenlik gibi belli meslek alanlarında iş yaptığını, kızların profesyonel bir kariyer için yükseköğrenim yapma olanağından yoksun olduklarını, gelenek ve görenekler ve toplumsal tutumların kadınların mühendislik gibi erkek işi sayılan alanlara girmelerine izin vermediğini, buna karşın devrim hükümetinin propaganda ve eğitim çabaları sonucunda bu görüşlerin değiştiğini ve birçok genç kadının bilim ve teknoloji alanına ve daha önce hiç çalışmadıkları alanlara kaydıklarını vurgulamaktadır. Dodge, bu önemli değişikliklerin temel yürütücülerinin, kitle iletişim araçları, medya ve eğitim üzerindeki denetimleri nedeniyle toplumu etkileme şansına sahip olan SBKP ve Sovyet hükümeti olduğunu belirtmektedir. Ona göre, Sovyet iktidarının başarısının, kadınlara yeni olanaklar açılmasına, ekonominin birçok sektöründe çalışma şansı bulma ve değişik işler yapma olanağı bulmalarını sağlamıştır. Sadece bazı İslam Cumhuriyetleri'nde geçmişin kalıntıları ve İslam geleneğinin bu konuda ciddi engeller oluşturmaya devam etmekte olduğunu da eklemektedir.

Sovyet iş yasalarında, temelde emekçi kadını korumanın esas alındığı, işgücüne acil talebin doğduğu hızlı sanayileşme, iç savaş ve dünya savaşı gibi durumlarda, zorunluluklar nedeniyle, bu koruyucu yasalarda bazı gevşemelerin olduğu, 2. Dünya Savaşı gibi olağanüstü koşullarda daha çok kadının iş gücüne katıldığı ve zorunlu olarak erkeklerin yapacağı iş alanlarına girmek zorunda kaldıkları, buna karşın özellikle anayı ve çocuğu koruyan yasalarda aleyhte bir düzenlemeye gidilmediği söylenebilir.

İngiltere'de 1965'te yani Ekim Devrimi'nden yaklaşık yarım yüzyıl sonra, kürtajın hâlâ yasadışı olduğunu ve o tarihlerde her

---

86 Dodge, *age.*, s.75.

on günde bir, bu işlemi yaptıran kadının öldüğünü çünkü bu işin doktor olmayan, ehliyetsiz kişilerce *"arka sokak"*larda yapıldığını, kürtajın İrlanda'da hâlâ yasadışı olduğunu, günümüzde dünya çapında 22 milyon kadının güvensiz kürtajdan hayatını kaybettiğini, 1990'da İngiltere'de evlilikte tecavüzün suç sayılmadığını unutmayalım. Günümüzde hamile olmak Türkiye dahil olmak üzere hemen hemen tüm kapitalist ülkelerde iş kaybetme nedenidir. 14 patrondan 4'ü çocuk sahibi olabilecek kadın çalıştırmak istememektedir.

En azından bunlar düşünülecek olursa 100 yıl önce 1917 Ekim Devrimi ile kadınlara getirilen yasal hakların önemi ve değeri daha iyi anlaşılır.

Özetle, devrimle başlayan, kadına dair bu köklü yasa değişiklikleriyle 1918 ve 1936 Sovyet Anayasalarının 122. maddelerinin yaşamda karşılığını bulduğu söylenebilir.[87]

Ekim Devrimi ve Kadının Eğitimi

Devrimin Eğitim Komiseri Lunaçarsky, yayınladığı ilk kararnamede şunları söylemekteydi;

> *"Eğitim faaliyetinin genel çizgisi; okuma yazma bilmeyenlerin ve cahillerin çok olduğu bir ülkede, her gerçek demokratik iktidarın eğitim alanındaki amacı bu karanlıkla savaşmak olmalıdır. Modern pedagojinin gereklerine uygun geniş bir okul ağı kurarak herkesin okuyup yazması en kısa zamanda gerçekleştirmelidir; genel, zorunlu ve ücretsiz eğitim sistemini kurmalı ve aynı zamanda, sınırsız Rusyamız halkının genel eğitimi için gerekli olan güçlü halk öğretmenlerini en kısa zamanda yetiştirmek için öğretmen okulları ve seminerler açmalıdır... Gerçek bir demokrasi yalnızca okuyup yazma öğretmekle, genel ilkokul eğitimi ile bitmez. Çeşitli sınıfları olan düzenli bir laik okul öğretimi de örgütlenmelidir. Bu ülkü her yurttaşın eşit olarak ve mümkünse daha yüksek eğitim görmesi demektir. Emekçi halk yığınları -işçiler, köylüler, askerler- ilk ve ileri öğretim için susamışlardır. Ama onlar aynı zamanda eğitime de susamışlardır. Kendileri dışında hiçbir güç, ne hükümet ne aydınlar, ona bunu sağlayamaz... Yakın kuşaklarımızın görecekleri ve katılacakları şu olaydan daha yüce ya da daha güzel bir olay olamaz: emeğin kendi, genel, zengin*

87 Server Tanilli, *Anayasalar ve Siyasal Belgeler,* İstanbul: Cem, 1976, s.603.

ve özgür ruhunun ortak çalışma ile kurulması...Büyük bir eğitim bütçesi, bir ulusun gururu ve onurudur..."[88]

1834'te 208 Rus'tan sadece 1'si okuyup yazabilmektedir. Bu sayı 1856'da ancak 142'de 1'e çıkabilmiştir yani Çarlık Rusyası'nda halkın yüzde 70'i okuma-yazma bilmemektedir. Bu oranın yoksul köylülük ve işçiler arasında çok daha yüksek olduğu açıktır. Bunun yanında Çarlık Rusyası'nda eğitim görmek yoksullar için kendi olanaklarını kullanmak anlamına gelmektedir ki temel gereksinimler olan beslenme, sağlık ve barınmanın ötesinde, eğitimin yoksul halk kitleleri için ulaşılmaz bir lüks olduğu ortadadır. Bu açıdan, devrim hükümetinin yukarıda alıntılanan eğitim hedeflerinin ivediliği ve önemi, bunun da ötesinde kadınlar için değeri rahatlıkla kavranabilir.

Çarlık dönemi eğitim politikalarında, aristokrat aile kızları için bile okuma yazmanın ötesinde başka bir eğitimin düşünülmediği göz önüne alındığında, devrim öncesinde eğitim koşullarının kadın eğitimi açısından vahameti anlaşılır. Köylerde yaşayan kız çocuklarının okuma-yazma gibi bir şansa hiç sahip olmadıkları bilinmektedir.[89] 18. yüzyılın sonuna doğru sınırlı sayıda açılan ebelik kursları ile paralı ilk ve ortaokullardan -sadece zengin köylülerin, rahiplerin ve kentli zenginlerin kızları olmak üzere- çok az sayıda kız çocuk yararlanmaktadır. 1861-1909 yılları arasında her yüz kadından sadece 5-6'sı okuma yazma bilmekte ve ancak yüzde birinin yüksek eğitim kurumuna gittiği görülmektedir. Kilisenin açtığı okullara giden üst sınıflara dahil olan az sayıda kız, bu okullarda kocalarına itaat etmeyi, dine uygun davranmayı öğrenmekte ve evliliğe hazırlanmaktadırlar.[90]

Yükseköğrenim yapmak olanağı ise ancak aristokrat bazı ailelerin kızlarına özgüdür. Ama 1868'e dek bu ailelerin kızları da üniversiteye gidememekte, yüksek eğitim almak isteyenler yurtdışına gitmektedir. 1868'de St. Petersburg Üniversitesi Konseyi'nde kızların üniversite dışında bazı kurslara katılabilmeleri kararı alınır. 1872'de Moskova Üniversitesi'nde tıp eğitimi için böyle bir olanak

88 John Reed, *Dünyayı Sarsan On Gün*, İstanbul: Yordam, Ekim 2011, s.336-337.

89 Dodge, *age.*, s.100- 101.

90 Alpern Engel, *age.*, s.65-66.

tanımıştır. Bu kısıtlı olanağın nedeni ise dış ülkelerde onların radikal çevrelerle ilişki kurmalarının ülkeye getireceği tehlike(!) ve kalifiye öğretmen açığı ile açıklanmaktadır. Çar 3. Alexandr döneminde kadınların okuması zorlaşmış ve okullar kapanmış, ancak 1900'lü yıllarda yeniden açılmıştır.[91] 1909'da okuma-yazma oranı Rusya çapında yüzde 20'ye çıktığı halde orta dereceli okullara devam eden kızların oranı sadece yüzde 0.3'tür. Ve bunların arasında emekçi çocukları bulunmamaktadır.

Eğitimin yanı sıra, Çarlık döneminde yüzyıllar boyu kadının ikincil toplumsal konumu, ataerkil gelenek ve kurumlar ve özellikle kiliseden kaynaklı alışkanlıklar nedeniyle, kız çocuklarına çok küçük yaşlardan itibaren ev işleri, nakış, örgü, dikiş öğretilmektedir. Kır ve kentte yaşayan emekçi kadınlar, bu işlerinin yanı sıra, erkek emekçiler gibi birer ağır işçidirler.

Ekim Devrimi kadına eğitimin kapılarını açıyor

1918'de İlk Öğretmenler Kongresi'nde Lenin'in *"Devrimin zaferi ancak okul ile pekiştirilebilir–gelecek kuşaklar devrimle kazanılan her şeye sıkı sıkıya bağlanacaklardır,"* sözleri 1917 Devrimi'nin genel olarak eğitim konusuna ne kadar önem verdiğini göstermektedir. Bu bağlamda, devrimin ilk yıllarında eğitim alanında muazzam değişiklikler yapılmıştır.[92]

Sovyet iktidarı, yukarıda alıntılanan ilk kararnamede görüldüğü gibi, ilk günlerden itibaren tüm eğitim kurumlarında kadına erkekle eşit olanak tanımış ve bunları güvence altına almıştır.

---

91 Dodge, *age.*, s.102. Serebrennikov, 19. yüzyıl başında, kadınlar için üç yüksek okul bulunduğunu; St. Petersburg ve Moskova'da iki yüksekokulun; tarih, edebiyat ve matematik bölümlerinde kızlara okuma olanağı tanındığını ve ek olarak St. Petersburg'da bir kadın tıp enstitüsünün bulunduğunu yazmaktadır (s.118).

92 Bu yeni düşüncenin temelinin, Engels'in *Ailenin, Devletin ve Özel Mülkiyetin Kökeni* başlıklı eserinde, her iki cinse de eğitim olanağının tanınması yönündeki düşüncesi olduğu iddia edilmektedir. Modern ailede kadının açık ya da gizli ev köleliğini protesto eden Engels'in sömürülen kadınların kurtuluşu için getirdiği çözümün, kadını evden çıkarmak ve ona üretimde rol vermek olduğu, bu çözümün de öncelikle kadının yeni statüsüne uygun düşecek eğitim ve öğretimi görmesini beraberinde getirdiği vurgulanmaktadır.

Halkın Eğitim Komiseri Lunaçarsky Birinci Yıllık raporunda "*... İlke olarak, Rus Cumhuriyeti'nin tüm çocukları aynı okullarda okurlar ve tüm çocuklar yükseköğretimi tamamlamak için eşit şansa sahiptir... Okullarımız aslında herkese açıktır*" demek suretiyle bu gerçeği bir kez daha vurgulamaktadır.

Yine, yükseköğretime kızların eşit koşullarda dahil olması, Lenin tarafından 1918'de çıkarılan bir yasa ile güvence altına alınmıştır. İlgili bölümde;

> "*16 yaşına gelen herkes, cinsiyet ya da yurttaşlığa bakılmaksızın ve bir orta dereceli okul ya da başka bir okulun diplomasına gerek olmadan her hangi bir yüksek eğitim kurumuna kabul edilir. Cumhuriyetin tüm eğitim kurumları, 27 Mayıs 1918 tarihli ortak kararname ile uyumlu olarak, cinsiyet ayrımı olmaksızın herkese açıktır. Bu kararnameyi ihlâl eden herkes Devrimci Mahkemede yargılanacaktır*" denildiği görülmektedir.[93]

Bu kararnamedeki ilkelerin SBKP'nin 8. Kongresi'nde de ortaya ayrıntılı bir biçimde karar altına alındığı görülmektedir. Kongre kararlarıyla eski eğitim düzeni de tamamen terkedilmiştir. Kararlar şöyledir:

"1. *Her iki cinsten 17 yaşına kadar tüm çocuklar için parasız ve zorunlu genel ve teknik eğitimin yürürlüğe sokulması.*
2. *Okul öncesi eğitim sisteminin kurulması: kadının toplumsal gelişiminin sağlanması ve kadının kurtuluşuna yardımcı olabilmek için kreşler, çocuk yuvaları, çocuk evleri kurulması.*
3. *Anadilinde eğitim verecek tek tip, sanayi iş okulları ilkesinin gerçekleştirilmesi. Bu okullara da her iki cinsten öğrencilerin alınması ve bu okullarda dinin etkisinin tamamen ortadan kaldırılması. Verilecek eğitimin, toplumsal açıdan gerekli emek ile yakından bağlantılı olmasının sağlanması ve bu okullarda bireylerin komünist bir toplum için hazırlanması.*
4. *Tüm öğrencilere gıda, giyecek, bot ve okul araç ve gereçlerinin devlet tarafından sağlanması.*
5. *Komünist ideallerle yetişmiş bir öğretim kadrosunun hazırlanması.*
6. *Emekçi kitlelerin (kamu eğitimi konseylerinin geliştirilmesi, eğitimli*

93 Dodge, *age.*, s.103.

kişilerin mobilize edilmesi vb. gibi) eğitim işinde aktif görev yapmalarının sağlanması.

7. *Kendi kendine eğitim alanında, işçi ve köylülerin entelektüel gelişimlerinde devletin yardımı (kütüphaneler, büyükler için okullar, üniversiteler, sinemalar, stüdyolar, kurslar gibi, okul dışında eğitim sağlayabilecek kurumların yaratılması)*
8. *17 yaşından başlamak, teknik bilgi ile bağlantılı olmak üzere, profesyonel eğitimin büyük çapta yaygınlaştırılması.*
9. *Tüm üniversitelerin, eğitim görmek isteyen herkese ve özellikle de emekçilere açık hale getirilmesi, ders verebilecek herkesin bu üniversitelere çekilmesi, genç bilim adamlarının profesörlük derecesini almalarının önündeki tüm yapay bariyerlerin kaldırılması, proleterlerin ve köylülerin üniversitelerden tam olarak yararlanmalarını sağlamak için öğrencilere mali yardım yapılması...*
10. *Emeklerinin sömürülmesiyle yaratılan ve eskiden sadece sömürücülerin kullanımına açık olan tüm sanatsal hazinelerin emekçi kitlelere açılması.*
11. *Komünist düşüncenin geniş çaplı propagandasının yapılmasının sağlanması ve bu amaçla devlet kaynaklarının ve araçlarının kullanılması."*

Kadınların devrimle elde ettikleri bu *"somut"* ve *"ivedi"* kazançlar sonucunda eğitim alanları kadına açılmış ve kadınlar da büyük bir şevkle kendilerine kapalı tutulmuş olan bu alanlara ve kurumlara dahil olmuşlardır. Hükümet, bu zor ekonomik ve toplumsal koşullara karşın uygun bir çocuk yuvası ve kreş sistemini gündeme almış, çocuk bakımı kurumlarının yaygınlaşması ve kadınlar için elverişli hale gelmesi için somut adımlar atmış, böylelikle kadının çalışma yaşamının yanı sıra eğitimi alanında da ona yardımcı olmak için çaba göstermiştir.

"Öğrenmek ışık, cahillik karanlıktır"[94]

1917'de Rusya'da 130 milyon Sovyet vatandaşının okuryazar olmadığı düşünülecek olursa, toplumun karanlığa karşı aydınlanma mücadelesindeki önemli ögelerinden birisinin okuryazarlık seferberliği olduğu görülür. 26 Aralık 1919'da cehaletin yok edilmesi

94 Rus atasözü, Serebrennikov, *age.*, s.194.

için görevlendirilen Halkın Komiserleri Konseyi, Lenin imzasıyla bir yasa çıkararak bu konuda mücadelenin yoğunlaştırılmasını ister. Sonuçta, 1920'de halkın yüzde 67'si okuryazar değilken ve bu oran kadınlar için yüzde 77.5 iken, 1929'da okuryazarlık oranı yüzde 58'e, 1939'da ise yüzde 81.7'ye yükselir. 1 Eylül 1932 itibariyle 100 emekçi kadının sadece 9.2'si okuryazar değildir.[95]

Kongrede karar altına alınan eğitim programı, İç Savaş ve 1. Dünya Savaşı koşulları içinde bile uygulanmış, yeni bir eğitim modeli konusunda dikkate değer bir aşama kaydedilmiş, farklı eğitim yöntemleri denenmiş, ev ödevleri ve sınavlar kaldırılmış, okul yönetimi okul kolektiflerine devredilmiştir.[96]

İlk ve ortaokullardaki öğrencilerin durumuna bakıldığında ise şunu görmek mümkündür[97]; 1914'te ilk ve ortaokullardaki öğrenci sayısı 8 milyon civarında iken, 1928-29'da bu sayı 12 milyona çıkmış, kızların okula gitme oranı ise yüzde 39.6 olmuştur. 1935'te ise ilk ve orta okullardaki öğrenci sayısı 25.5 milyona yükselmiştir. Bu tarihte kızların okula gitme oranı ise yüzde 47'ye yükselmiştir.[98]

Aşağıdaki tabloda bu oranların daha yüksek olduğu görülmektedir:

Kızların ilk ve ortaokullardaki oranı: 1927-1961[99]

1927 % 40

1938 % 48

1940 % 48

1955 % 50

1959 % 49

Bu oranların, 1955 yılına gelindiğinde bile; Rusya, Estonya, Litvanya ve Letonya'da daha yüksek seyrettiği, Doğu Cumhuriyetlerinde yani çoğunluğu Müslüman olan Sovyet Cumhuriyetlerinde

---

95 *Age.*, s.192-3.

96 *Age.*, s.104-105

97 SSCB'nin eğitim kurumlarında, ilk ve ortaöğretimin 3 seviyeli olduğu, ilkokulun 4 sınıftan oluştuğu, ortaöğretimin ise genç ortaöğretimi (5-7. sınıflar), ve büyük ortaöğretimi (8-10. Sınıflar) dan meydana geldiği görülür. 1958-64 arasında büyük ortaeğitime 11. sınıflar eklenmiştir. Özetle, sınıflaşma itibariyle bizdeki ilk, orta, lise sistemine benzemektedir.

98 *Age.*, s.195

99 Dodge, *age.*, s.104. Tablonun bir bölümü aktarılmıştır.

daha düşük oldukları görülür.

1955 itibariyle bazı örnek cumhuriyetlerde kız çocuklarının ortaöğretimdeki sayısal durumu: [100]

Letonya % 62.5
Estonya % 61.8
Litvanya % 61.4
Rusya % 55.4
Kırgızistan % 42.8
Türkmenistan % 37.7
Özbekistan %32.6
Tacikistan % 30.4

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi, kızların eğitimi açısından SSCB'nin tümüne bakıldığında, kız öğrencilerin ortaöğretimdeki okullaşma oranının Baltık Cumhuriyetlerinde (Litvanya, Estonya, Letonya) ve Rusya'da, yüzde 60'lar ve üstünde seyrettiği, Orta Asya Cumhuriyetlerinde ise bu oranın düştüğü görülmektedir. Bu durum ancak Sovyetler Birliği'nin bu bölgelerinde geçmişin kalıntılarını ortadan kaldıramamış olmasıyla açıklanabilir. Dodge, Müslümanlarda kadınların eğitim görmesine karşı hâlâ güçlü bir düşmanlığın varlığını sürdürdüğünü iddia etmektedir. Müslümanlar için evliliğin ekonomik bir yön taşıdığı ve genç kızların okumasının erken evlenme ve kız üzerinden para kazanma geleneğine engel teşkil ettiği bilinmektedir. Erkek tarafının aldığı "*başlık parası*" kızın büyütülme masraflarının(!) telâfisi anlamındadır. Büyük olasılıkla, bu durum Sovyet eğitim sistemine uyum sağlamalarını geciktirmekte önemli bir etken olmuştur. Sonuçta, Sovyet hükümetinin bu gerici tepkileri ortadan kaldırma gayretlerine karşın, devrimin ilk dönemlerinde sadece birkaç Müslüman kız çocuğunun ilk ve ortaöğretimin üst sınıflarına devam edebildiği görülmektedir. Örneğin; Tacikistan'da, 1950'de, yaşları tutsa da, Tacik ve Özbek kızlarının sadece yüzde 1'inin üst sınıflara devam ettiği belirlenmiştir.

1950-1960'lı yıllarda SSCB'ye giden araştırmacılar, Müslüman

[100] *Age.*, s.107.

Cumhuriyetlerde kadının statüsünün devrimcileştirilmesinin ancak birçok dini inancın ve toplumsal geleneğin yıkılmasıyla mümkün olabileceğini, kentlerde gençler arasında önemli gelişmeler elde edilmiş olsa da, kırsalda gelenek ve alışkanlıkların hâlâ güçlü bir etkiye sahip olduğunu, parti ve merkezi hükümetin bu birkaç yüzyıllık süreci tersine çevirmeye çabaladığını ve başarılı olduğunu belirtmektedirler. Örneğin; Türkmenistan'da kızların ilkokul 1-7 sınıflarına gitme oranı 1925'te yüzde 32.6 iken, 1938'de yüzde 43.8'e çıkmış. 1950'de bu sayı yüzde 47 olmuştur.[101]

Bu bölgelerde kadın eğitiminde partinin kadın seksiyonlarınca yürütülen kadın kulüpleri çalışması çok yararlı olmuştur. Erkeklere kapalı bu kulüplerde kadınlar hem el emekleriyle üretime katılmaya teşvik edilmişler hem de belli başlıklarda açılan eğitim kurslarında eğitim olanağı bulmuşlardır.[102]

Devrim öncesinde, orta ve yüksek eğitimde cinslerin ayrı okumaları genel bir kuraldı. Devrimden sonra, Sovyet okullarında karma eğitime geçilmiştir. Tek istisna, askeri okullar ve 1940 ve 1950 başlarında bazı ortaöğrenim kurumlarındaki uygulamalardır.[103]

Genelde bakıldığında, SSCB'de kız ve erkeklerin 7 yıllık ortaöğretimi bitirme şansları eşittir. Kız ve erkeklerin eşit ders programına sahip olmaları ve bu programda, ilk ve orta okul boyunca bilimin ağırlıklı oluşu, kızların matematik ve bilimi benimsemelerinde çok yapıcı bir rol oynamıştır.[104]

---

101 Dodge, *age.*, s.107

102 Serebrennikov, *age.*, s.228-29

103 2. Dünya Savaşı başlarında, Moskova'da bazı ortaöğrenim kurumlarında kız ve erkeklerin ayrı sınıflarda okudukları, 1944-45 yıllarında birkaç kentte ayrı sınıflar kurulduğu belirtilmektedir. Bu ayrı okuma olayı, büyük olasılıkla, savaş döneminde erkeklerin yoğun askeri eğitim almaları gereksinmesinden doğmuştur ve cins ayrımı ile bir ilgisi bulunmamaktadır. Tüm okullarda ders programı, derslerin içeriği, metinler ve öğretim metotlarının her iki cins için de aynı kaldığı vurgulanmalıdır (Dodge, *age.*, s.105).

104 SSCB eğitim sistemindeki yaklaşımları beğenen Dodge, kızların elbise dikme ve yemek pişirme gibi geleneksel alışkanlıklardan uzak tutulmaları ve erkekler gibi zorunlu olarak matematik ve bilim kurslarına gönderilmeleri durumunda, SSCB'de olduğu gibi, doğal olarak birçok kızın bu alanlara ilgi göstereceğini ısrarla yinelemektedir. Farklı bir kültürel ve eğitim çevresinde gelişip beslenecek olan bu tür yeteneklerin, böyle bir ortam sağlanmadığında ise sürekli olarak uykuda kalacaklarını belirtmektedir (Dodge, *age.*, s.108).

Kadınlar uzmanlaşmış eğitimde

Sanayileşen her ülkede uzmanlaşmış eleman ihtiyacı büyüktür. SSCB'de özellikle Stalin döneminde başlatılan hızlı sanayileşme Sovyet eğitim sistemini de etkilemiş, sanayideki rolü nedeniyle eğitim yeni bir önem kazanmış, devlet yarı profesyonel elemanlar ya da işçiler yetiştirilmesi için bazı özel önlemler geliştirmiştir. Milyonlarca gencin sanayideki yerlerini almaları için eğitilmeleri gerekmektedir. Sadece temel becerilere sahip olmaları yeterli değildir. Sistematik öğrenme ve kişisel disipline sahip olmaları; doğal bilimin esaslarını öğrenerek fabrikada doğrudan uygulayabilmeleri de gerekmektedir. Bu bakış çerçevesinde, SSCB'de uzmanlaşmış ortaöğretim eğitim kurumları uygulaması özellikle 1930'larda geliştirilmiştir.[105] SSCB'deki uzmanlaşmış ortaöğretimi kavrayabilmek için verilen eğitime ve uzmanların eğitim konularına bakmak gerekir. Bir ebe, sağlık görevlisi ya da hemşire, tıp alanındaki bir ortaöğretim kurumunda eğitim almaktadır. Sovyet dişçileri ve veterinerleri büyük ölçüde uzmanlaşmış ortaöğretim kurumlarında eğitim görmektedirler.

SSCB'de uzmanlaşmış ortaöğretim kurumlarındaki kızların durumlarını şu sayıların yardımıyla kavrayabilmek mümkündür. 1927'de bu eğitim kurumlarındaki kızların oranı 2/5'tir. 1929 Şubat'ında çıkarılan bir kararname ile bunun 1930 güzüne dek en az yüzde 30'a yükseltilmesi gereği vurgulanmıştır. Söz konusu hedefe ulaşılmış, dahası 2. Dünya Savaşı döneminde bu oran yüzde 70' e çıkmıştır. Savaş sonrasında ise biraz düşmüştür; 1960-70'li yıllarda yaklaşık yüzde 50 civarındadır. 1930'da sanayideki kadın uzman kadın sayısı yüzde 4, 1934 başında yüzde 9.2, 1935'te yüzde 13.7'dir. Bu oran taşımacılık alanında, 1930'da yüzde 1, 1934'de ise yüzde 4'tür. Tarımda aynı yıllarda sırasıyla yüzde 5.5 ve yüzde 8.9 sayılarını görmekteyiz. Kimya sanayiinde çalışan kadın uzman

105 1930'larda bu esaslara dayalı yeni eğitim düzenini uygulamaya sokmak için bir dizi kararname yayınlanmıştır. Sonuçta, sınıf düzeni yeniden kurulmuş, öğretmenlere otorite tanınmış, ev ödevi, sınavlar ve not sistemi geri gelmiştir. Ders programı temel bilgiler düzeyinde güçlendirilmiştir. 1934'de belli yükseköğretim kurumlarına girebilmek için öğrencilerin ortaöğretimdeki bilgilerine dayalı bir giriş sınavı konulmuş, 1936'da bu sınav tüm yükseköğrenim kurumlarına yaygınlaştırılmıştır.

oranı yüzde 75'tir. Ağır sanayide çalışan kadın uzmanların oranı ise 1934'te yüzde 53'e fırlamıştır.[106] Kadınlar SSCB' de genelde hukuk, tıp, ekonomi, eğitim alanlarında ağırlıklı durumdadırlar. Örneğin kadın uzmanların tıp ve sağlık alanına girme oranları yüzde 83-90 gibi çok yüksek bir rakama ulaşmaktadır. Eğitim, sanat, sinema, ekonomi ve hukukta kadınların uzmanlaşması da toplam sayının ¾'üdür.[107]

Özetle, uzmanlaşmış orta eğitim kurumlarında kadınların yer alması, 1927'de yüzde 37.6 iken, bu rakam 1932'de yüzde 44.7'ye, 1936'da yüzde 46.7'ye, 1945'de ise yüzde 69.1'e çıkmıştır.[108] Buna rağmen bölgesel farklılıklar olmaktadır. Orta Asya ya da Doğu Cumhuriyetlerinde kadınların uzmanlaşmış eğitimdeki oranı düşüktür.[109] Örneğin; 1950-59 arasında Tacikistan, uzmanlaşmış ortaöğretim kurumlarındaki kadın oranı yüzde 36 ile SSCB ortalamasının (yüzde 46) altındadır.[110]

Yükseköğretimde Kadınlar

Yükseköğrenimde kadınların durumuna bakılacak olursa, 1926' da bu kurumlara giren kadın oranının yüzde 31 olduğu, 1932'ye dek bu sayının değişmediği, sanayileşme gereksinimiyle birlikte 1933'te yüzde 36.5'e, 1937'de yüzde 43'e ve 1940'ta yüzde 58'e, 1945'te ise yüzde 77'ye ulaştığı görülmektedir.[111] 1955'te yüzde 52'ye, 1962'de ise yüzde 42'ye inen bu rakam, erkeklere bu yıllardan itibaren tanınan pozitif ayrımcılıkla açıklanmaktadır. Ayrıca, bu sayının azalmasında, savaş gazilerine üniversite giriş için tanınan avantajların da etkili olduğu iddia edilmektedir.[112] Bu konuda da bölgesel farklılıklar vardır. Orta Asya cumhuriyetlerin-

106 Serebrennikov, *age.*, s.127.

107 Dodge, s.109.

108 *Age*, s.110, tablo 53.

109 *Age*, s.110-111.

110 *Age*, s.110, tablo 54.

111 Dodge, *age.*, s.112, tablo 57. araştırmacı akademisyen De Witt, bu artışı, kadınların eğitim ve tıp programlarına daima çok başvuru yapmaları ve buna ek olarak 2. Dünya Savaşı'nın yaklaşmasıyla birlikte erkeklerin zorunlu olarak yükseköğrenimden uzaklaşmalarıyla açıklamaktadır.

112 Dodge, *age.*, s.115-116.

de yine erkek kadın eşitliğinin gelenek ve alışkanlıklar nedeniyle kazanılamamış olmasından dolayı yükseköğrenimde kadınların oranı düşüktür.[113] Dodge'a göre, SSCB cumhuriyetlerinde saptanan bu düşüklük, bazı Batılı kaynakların iddia ettiği üzere rejimin *"emperyalist politikaları"* nedeniyle değil, geçmişin kalıntılarının temizlenememesiyle ilgilidir. Özbek, Taşkent, Semerkant ve Buhara'daki okullardaki öğretmen ve yetkililerle görüştükten sonra bu kanısının güçlendiğini belirtmektedir.

Yükseköğrenimde kadının bu ağırlıklı varlığı, yaşama da yansımıştır. 1932'de kentlerdeki yargıçların yüzde 32'si kadındır. Kadın doktor oranı 1935'te yüzde 48.9'a ulaşmıştır ve 1945'te SSCB'de 100 bin kadın doktor, 250 bin kadın mühendis, 750 bin kadın öğretmen bulunmaktadır.[114] 1940'ta Sovyet Bilimler Akademisi'nde binlerce kadın araştırmacı ve laboratuvar teknisyeni bulunmaktadır; 33 binden fazla kadın bu merkezlerde çalışmaktadır ve 25 bin civarı kadın akademik ünvan sahibidir. Bilim ve meslek alanındaki üstün başarılarından dolayı devlet ödülü alan kadın sayısı 1946'da 166'dır.[115] 1930'lu yıllarda, dünyanın hiçbir yerinde SSCB'deki kadar kadın yargıç, profesör, sanatçı, avukat, bilim insanı yoktur.[116] Günümüz İngilteresi'nde üst düzey mahkeme mensuplarının sadece yüzde 13.6'sının kadın olduğunu, sadece bir kadın üst mahkeme yargıcının bulunduğunu, gazete editörlerinin sadece yüzde 5'inin kadın olduğunu düşünecek olursak bu sayıların önemi daha iyi anlaşılır.

Bu sonuçlara bakıldığında, 1917 Devrimi ile birlikte, en başta alıntılanan Eğitim Kararnamesi'nde sayılan hedeflerin her birinin başarıldığı, bunun yanı sıra kadının eğitim alanında da erkekle eşit tutulduğu, bu durumun SBKP'nin ideolojik yaklaşımının yanı sıra ekonomik ve toplumsal gereksinmelerle de bağlantılı olduğu söylenebilir.

Kollontay'ın haklı olarak belirttiği gibi;

"Cinsiyet ayırımı yapılmaksızın herkesin emek cephesine çağrılması,

113 *Age.*, s.121.

114 Serebrennikov, *age.*, s.134 ve A. Kollontay, *age.*, s.88.

115 Serebrennikov, *age*, s.211 ve A. Kollontay, *age*, s.88.

116 A. Kollontay, age., 1986, s.88-89.

yaşamın ve kadın-erkek ilişkilerinin geleneksel yapısını tamamen değiştirmektedir. Kadınların kapitalist patrona ya da ekmeklerini kazanan kocalarına olan bağımlılığı bitmiştir. Şimdi yalnızca bir 'patron' *vardır. O da kadın ve erkek işçilerin tüm işçi sınıfının çıkarları gereği saygı göstermek zorunda olduğu Sovyet Emekçi Cumhuriyeti."*[117]

117 Age, s.103.

İç Savaş'ta ve 2. Dünya Savaşı'nda Sovyet kadını

"Tartışmasız bir gerçektir ki, kadınların katılımı olmasaydı, Ekim Devrimi zaferle sonuçlanamazdı. Sağ olsun devrim günlerinde bayrağımızın altında toplanan kadın işçiler!"[118]

"Sovyetler Birliği'nin savaş deneyimini benzersiz kılan, kadınların savaşa katılımıdır."[119]

Rus devrim tarihinin birçok döneminde kadınların ön saflarda yer aldıkları görülür. 9.1.1905'te *"Kanlı Pazar"* olarak adlandırılan, kısa çalışma işgünü ve yüksek ücret talebi ile Rus emekçilerinin Kışlık Saray'a yürümeleri olayında kadın ve çocukların önde yürüdükleri, 1917'de 8 Mart gününde, emekçi kadınların büyük bir gösteriyle Çarlığı protesto ettikleri, Menşevikler ve Sosyalist Devrimcilerce desteklenen feminist hareketlerden farklı olarak, Bolşevik Partisi üyesi kadınların Çarlığa karşı yoğun bir savaş verdikleri bilinir.

İç Savaş ve 2. Dünya Savaşı yıllarında da Sovyet kadını iç ve dış istilacı ordulara karşı Sovyet anavatanını ve bir anlamda kendisini özgürleştiren Sovyet iktidarını savunmuştur.

Beyaz Ordulara karşı yoldaşlarla omuz omuza

Rusya gerici sınıflarının ve "kardeş" dünya kapitalizminin, bir emekçi iktidarı olan Bolşevik Devrimi'ni hiçbir zaman kabullenemediği bilinen bir gerçektir. Yabancıların mülklerinin kamulaştırılması ve devrim hükümetinin geçmiş yönetimlerden devraldığı borçları ödemeyi reddetmesi sonucunda iyice artan bu hazımsızlık, devrimi içerden çökertmek için, Rus burjuvazisi ve toprak sahipliğinin silahlı güçlerine fiilen askeri yardıma dek varmıştır. Aralarında İngiltere, Fransa, ABD, Japonya, Polonya, Yunanistan ve Kanada'nın da bulunduğu on dört ülke, 180 bin askerle Beyaz Ordular ya da Beyazlar denilen devrim karşıtı güçlere katılmış ve onlarla omuz omuza Sovyet halkına karşı çarpışmışlardır.[120]

---

118 A. Kollontay, *age.*, s.85.

119 Alpern Engel, *age.*, s.215.

120 Eric Toussaint, "The Russian Revolution, Debt Repudiation, War and Peace", *Global Research* içinde, July 21, 2017.

Sovyet kadını, yaşamını kökten değiştiren Ekim Devrimi'ni yok etme girişimlerine bilinçli bir şekilde tüm gücüyle karşı koymuştur çünkü kadınlar devrimi benimsemiş ve devrimle gelen eşitliği sevmişlerdir. 1918-1921 yılları arasında süren İç Savaş'ta Kızıl Ordu'nun yanı sıra birçok halk milisi ve partizan örgütünde de binlerce kadın görev yapmıştır.

Savaşın ilk dönemlerinde, Sovyet hükümeti ve Bolşevik Partisi, kadınların katılımı konusunda aceleci ve istekli davranmamıştır. Ne var ki, 1918 Kasım'ında Birinci Kadın İşçiler Ulusal Kongresi'ni açan SBKP Merkez Yürütmesi'nden Ivan Teodorovich'in, "*Kadınlar İç Savaş'a katılmayacaklar*" ifadesi, başta A. Kollontay ve Zinaida Lilina'nın itirazı ile karşılandığı görülür. Zinaida Lilina;

> "*Kadınlar... katılınca proletarya safları iki katına çıkar. Eğer devrimin savunulması için asker üniforması giymemiz gerekiyorsa onu da giyer, yoldaşımız erkekler, kardeşlerimiz ve eşlerimizle birlikte cesurca savaşa gideriz*" diyerek Teodorovich'i yanıtlar.[121]

Erkekle her alanda eşit duruma gelen kadın, yoldaşlarıyla birlikte savunma görevini de yapmayı talep etmektedir. Bununla birlikte, kadınların savaşta nasıl yer alacakları pek bilinmemektedir. 1918 SSCB Anayasası, tüm emekçilerin askerlik hizmeti yapmasını zorunlu tutarak "*bu onurlu görev*"in sadece emekçilere verildiğini söylemektedir ama anayasada çalışmayan kadının ya da kadınların hepsinin emekçi sayılıp sayılmadığı belli değildir.

Kadınların durumu, 1918 Nisanı'nda Evrensel Askeri Eğitim İdaresi (Vsevobuch)'nin yayınladığı bir kararname ile açıklık kazanır. Kararnamede, 18-40 yaş arası tüm yurttaşlara askeri eğitim programlarını tamamlama çağrısı yapılır. Ayrıca, kadın yurttaşların erkeklerle eşit askeri eğitime tabi tutulacakları, ancak bunun kendilerinin talep etmesi durumunda hayata geçirilebileceği vurgulanır.

İç Savaş gereksinimleri kadınlar için zorunlu askeri hizmetin ayrıntılı olarak tartışılmasına yol açar. 1918 Haziran'ında, Bolşevik Partisi kadın bölümü, 30 yaş altı kadınların askeri eğitimine ilişkin bir plenum düzenler. 1920'de 9. Parti Kongresi bir halk ordusunun

[121] Elizabeth A. Wood, *The Baba and the Comrade*, USA: Indiana University, 1997, s.52.

yavaş yavaş kurulması kararını alır. Parti, artık kadınların da anavatanı savunmaya hazır olmalarının gerekliliğine inanmaktadır. Kadın işçi; tüfek, tabanca ve makineli tüfek kullanmasını bilmeli ve kentini, köyünü ve çocuğunu Beyaz Haydut çetelerinin saldırılarından korumalıdır.

Önce 16-18 yaş arası kızlarda zorunlu spor ve beden eğitimi gündeme gelir. Bu gençler isteğe bağlı olarak askerlikte sağlık önlemleri, levazım, iletişim bilgisi alabilecekler ve yine gönüllü olmaları durumunda tüfek ve makineli tüfek eğitimi görebileceklerdir. 5 Haziran 1920'de SBKP kadın seksiyonu, Sovyet Rusya'nın savunulmasına kadın işçi ve köylüleri çağıran bir sirküleri tüm bölge birimlerine yollar. Sirkülerde, Beyaz Muhafız *"ırz düşmanları"*nın tehdidine karşı tüm erkek ve kadın emekçilerin kendilerini ve anavatanlarını savunabilmelerinin gereğine işaret edilmektedir. Bu amaçla, kadınların askerlik için eğitim görmek üzere her fırsattan yararlanmaları vurgulanmaktadır.[122]

8 Ekim 1920'de VSEVOBUCH bir emir yayınlayarak alt komuta askeri kadro okullarının kadınlara açılmasını ister. Bu emrin hemen ardından ZENOTDEL ve VSEVOBUCH ortak bir emir yayınlayarak kadın işçi ve köylülerin VSEVOBUCH bünyesinde eğitim görmesini talep ederler. Bu askeri eğitim, 16 ve 18 yaşları arasındaki parti üyesi, Komsomol üyesi ve sendika üyesi, işsiz, ilk ve ortaokul öğrencisi olan tüm kadın ve erkeklere zorunlu tutulur. Her ne kadar verilecek eğitim kadın ve erkek için eşit olacak ise de, kadın sağlığına zararlı olduğu düşünülen eğitimleri kadınların yapması yasaklanır. Kollontay'a göre, bu askeri eğitim programlarına sadece 1920 yılında yaklaşık 5000 kadın işçi ve köylü katılmıştır. 1922 Ocak'ında ise 16-40 yaş arası kadın işçiler de VSEVOBUCH eğitim programları kapsamına alınırlar.

Komünist Parti üyesi kadınlar cephede hemşire olarak görev yaparlar. 1920'de 6000 parti üyesi hemşire ve 50 bin ön eğitimi olmayan hemşire yardımcısı eğitilerek cepheye yollanır. Bu hemşireler sıradan sağlık görevlileri değildirler. Cepheye gönderilmeden önce politik eğitim almakta, askeri hizmette kullanmak üzere toprak ağalarının mülklerine el koymakta ve bu arada yaralılar

122 *Age*, s.53-55.

için yiyecek bulup hazırlamaktadırlar. Cephe dışında kentlerde de görev yapmaktadırlar.[123] İç Savaş'ta orduda askeri hizmet yapan 50 bin ile 70 bin (ki bu toplam silahlı kuvvetlerin yüzde 2'sini oluşturmaktaydı) arasında kadının 20 binini askeri hemşireler oluşturmaktadır.[124] Tarık Ali, *"The Dilemmas of Lenin"* adlı yeni kitabında, bu hemşireleri ele geçiren Beyazların olağanüstü bir vahşet uyguladıklarını, 1919'da Petrograd yakınında ele geçirdikleri üç genç hemşireyi, Komsomol iğneleri dillerine sokulmuş halde ve bandajlarını kullanarak astıklarını yazmaktadır. Kuzey Kafkasya'da, Beyaz çetelerince yakalanarak ölüm hücresine atılan Anna Andzhievskaıa'nın, kaçışı sırasında kardeşine emanet ettiği bebeğini savaş yılları boyunca tüm SSCB'de araması ve sonunda onu evlat edinmiş bir kadından öldüğünü öğrenmesi, İç Savaş'ta Sovyet kadınlarının çektiklerinin bir başka yüzünü ortaya koymaktadır.[125]

Gönüllülük esası getirilmiş olsa da, kadınlar birçok durumda devrimi korumak için kendiliğinden harekete geçer. 1919 ilkbaharı ve güzünde, Beyazlar Petrograd'a saldırdıklarında, bir grup kadının kendi partizan tugaylarını kurarak saldırıyı püskürtmeye çalıştıkları bilinmektedir. 1920 Ekim'inde Petrograd savunmasını Iakovyeva adında bir komünist müfreze komutanı kadın yönetir. Petrograd kadın çalışmasını örgütleyen Vera Slutskaya Petrograd savunmasında Kerenski birliklerince öldürülür.[126] Kızıl Perekop Fabrikası işçisi M. A. Solovyeva Kızıl Muhafızların kurulmasında görev alır ve 1918'de ünlü Çapayev bölüğünde çarpışır; E.I. Nelsina, eski bir Ural işçisidir; önce hemşire sonra zırhlı araç sürücüsü olur; İç Savaş'ta çarpışan tarım işçisi Anyshenok-Seglin 1917'de Kışlık Sarayı yıkmaya gelen işçiler arasında yer almıştır.[127]

Kadınlar birçok bölgede birbirleriyle iletişime geçerek gruplar kurarak bomba, makineli tüfek eğitimi için programlar geliştirirler. İç Savaş'ta kadınların başka görevleri arasında telefon

123 *Age*, s.57.

124 Söz konusu kadınların 30 bininin idari ve mali işlerde çalıştığı bilinmektedir.

125 Sheila Fitzpatrick ve Yuri Slezkine, *In the Shadow of Revolution*, Princeton University, 2000, s.73-81.

126 Gül Özgür, *Age.*, s.203.

127 Serebrennikov, *age*, s.215.

operatörlüğü, ajanlık, gıda ajanlığı, çevirmenlik, sekreterlik, demiryollarında ray değiştirme görevi ve polislik vardır. Bu görevlerin yanı sıra, devrimin askeri komitelerinde, politik bölümlerde, devrim mahkemesi sekreteri, Kızıl Ordu üyeleri olarak ve süvari, makineli tüfek nişancısı, zırhlı tren sürücüsü olarak görev yaparlar.

Kadınların ajanlık da yaptıkları bilinmektedir. İç Savaş döneminde Odessa'dan ve Bakü'den Lenin'e gelen raporlarda, Kızıl Ordu'daki kadınların, Beyazlarla birlikte çarpışan Fransız ve İngiliz askerlerine kendi dillerinde yabancı müdahalesine karşı çıkmaları gerektiğini söyleyerek seslendikleri yazılmaktadır.[128] Bu eylemi çok beğenen Lenin bir ajanlık okulu kurulması emrini verir ve okul Kamo (Gürcü) komutanlığında kurulur. Mezun olanların çoğu kadındır. Bu kadınlar özel amaçlı bir partizan müfrezesi de kurmuşlardır.[129]

İç Savaş'ta kadınların önemli görevlerinden birisi propagandadır. *"Benim akrabam olmak istiyorsan, bana yakın olmak istiyorsan, silahını al, cepheye git, Sovyet iktidarını ve devrimi savun"* diyerek Rus erkeklerine seslenen kadınlar onları Beyazlara karşı çarpışmak üzere cepheye gitmek için yüreklendirmişlerdir.[130]

İç Savaş döneminde, kadınların sadece cephede değil, kentlerde ve köylerde de bir *"savaş"* verdiler ve sarhoşlara, spekülatörlere, üç kağıtçılara, sabotajcılara karşı mücadele ettiler. Nisan 1919' da kurulan Devlet Denetleme Komisyonu'nu, 1920'de Halkın Komiserliği İşçi ve Köylüler Denetleme Kurulları izledi. Lenin kadınların bu kurullarda çalışmalarını özellikle istemiştir.

Özetle, Zinovyev'in kadınlara hitaben yaptığı bir konuşmada, *"Yoldaşlar, her köylü kadın kendi alanında bir askeri komiserden*

---

128 Eric Toussaint, bir İngiliz askeri savaş operasyon ofisi direktörünün raporuna dayanarak, Bolşevik ordusunun *"hünerli ve enerjik"* propaganda çalışmalarının istilacı birliklerin moralini çok bozduğunu, 1.3.1919'da Fransız birliklerinin cepheye gitmeyi reddedip isyan ettiklerini, bir İngiliz bölüğünün emre rağmen ön hatlara gitmediğini yazmaktadır. Bu olaylar, cephede kadınların istilacı askerlere yaptıkları çağrıların etkinliğini göstermesi açısından önemlidir.

129 Tarık Ali, *age.*, s.45-47.

130 Elizabeth Atwood, *The Baba and the Comrade*, USA: Indiana University, 1997, s.56-57.

daha büyük görev yapabilir. Size bir sır vereyim. Apolet takmıyorsunuz, tabancalarınız yok, başınıza eşarp bağlıyorsunuz ama en iyi askeri komiserler siz olabilirsiniz. Siz yeni bir ordu yaratabilirsiniz," sözleri boşuna değildir.[131] Özgürleşmiş, eğitilmiş ve bilinçlenmiş Sovyet emekçi kadını, gerçekten de yeni bir ordu yaratmış ve devrimi korumak için her alanda mücadele vermiştir.

Yerli ve yabancı istilacılar yenilmişseler de İç Savaş bilançosu çok ağırdır. Ekonomi çökmüş, Bolşevikler gıda kıtlığı nedeniyle karne uygulamasına ve gıda denetimine gitmek zorunda kalmışlardır. Kent nüfusunu besleyebilmek için kırsal alanlardaki tahıla el konmuş ve kentlerde halka açık kantinler ve mutfaklar açılmıştır. O yıllarda Moskova'nın nüfusu yarıya, Petrograd'ın nüfusu 2/3'üne düşmüş, milyonlarca çocuk evsiz ve ailesiz kalmıştır. Açlık ve salgın hastalıklar da büyük çapta ölümlere neden olmuştur. 1918-19 yılları arasında sadece tifüsten 1.5 milyon insanın öldüğü belirtilmektedir.[132]

Birinci Dünya Savaşı'nda, savaş alanlarında yaşamını kaybeden 2.5 milyon Sovyet askerinin yanında, İç Savaş' ta bir milyon erkek ölmüştür. Erkekler kadar kadınların da kayıpları çoktur. Yalnızca Gerici Kornilov ayaklanması sırasında Leningrad'dan 200 bin kadın işçi cepheye gitmiş ve binlercesi geri dönmemiştir. Kollontay, İç Savaş döneminde Kızıl Ordu mensubu 1854 kadının tutuklandığını, işkence gördüğünü ya da öldürüldüğünü yazar.

---

131 *Age.*, s.60.

132 Alpern Engel, *age.*, s.142.

İkinci Dünya Savaşı'nda anavatanı ve sosyalizmi korumak

"Savaşmak istemiyoruz; yaratıcı işler yapıyoruz. Ama eğer bize saldırırlarsa düşman korksun! Tüm işçiler, kadın ve erkekler kutsal bir görev olarak SSCB'nin sınırlarını savunacağız. Savaşa hazırız. Leningrad kadın işçileri her zaman olduğu gibi en ön saflarda olacaklar. Aynı zamanda, fabrikalarda kocalarının, oğullarının ve kardeşlerinin yerlerini alacaklar."[133]

SSCB liderliğinin 2. Dünya Savaşı'nda Hitler'in SSCB'ye saldıracağına inanmadığı ve bu nedenle savaşa hazırlıksız yakalanması nedeniyle çok sayıda kaybın yaşandığı, Batılı araştırmacılar arasında çokça taraftar bulan bir iddiadır. Oysa, durum hiç de böyle değildir. SSCB 1930'lardan itibaren erkeğiyle kadınıyla olası bir saldırıya karşı sıkı bir hazırlık içine girmiştir.

İlk dönemlerde, İç Savaşta olduğu gibi, kadınları cepheye göndermek istemeyen Sovyet Hükümeti, savaş koşullarının dayatması sonucunda kadınların da cephe gerisi ve cephede savaşmalarına razı olmak zorunda kalmıştır. Bir araştırmacının yorumuna göre, 2. Dünya Savaşı'nda cephede askerlerin verdiği ağır kayıplar, Marksist kadın-erkek eşitliği doktrininin *"olağanüstü ölçüde"* yaşama geçirilmesine neden olmuştur.[134]

1936 sonunda, Lazar Kaganovich'in, 200 ev kadınına şu sözlerle hitap ettiği görülür:

"Uluslararası koşullardan haberdar olun ve savaş çıktığı takdirde eşlerinizin, oğullarınızın ve kardeşlerinizin yerini almaya hazırlanın."[135]

Yaklaşık olarak 1931'de oluşturulan, 1.5.1935'te resmen kurulan, fabrikalarda ve kolektif çiftliklerde merkezleri olan Osoaviakhim'in (SSCB'nin kimyasal savunması) üye sayısı 12 milyon 733 bindir ve bunun 2 milyon 330 bini, yani yüzde 18.3'ü kadındır. Kadınlar buralarda modern savaş tekniklerini, gaz

133 Leningrad kadın işçilerinin Stalin'e mektubu. Aktaran Serebrennikov, age, s.216.

134 Alice Schuster, "Women's Role in the Soviet Union; Ideology and Reality", *The Russian Review*, Vol.30, No:3 (July 1971), s.260-67.

135 Alpern Engel, *age.*, s.209.

maskesi, özel gaz koruyuculu battaniyeler kullanımının yanı sıra hava saldırılarının etkilerini azaltma yöntemlerini öğrenirler.[136] 1935' de Zhukovsky Askeri Akademisi'nde 25, Askeri Mühendislik Akademisi'nde ise 41, Askeri Mühendislik İletişim Akademisi'nde ise 184 kadın öğrenci vardır. 1930'lardan itibaren İç Savaş döneminde askeri eğitim almış olan kadınlar pilot olurlar. 100 bin kadın Voroşilov keskin nişancısı olur. Kadınlar Kızıl Ordu'da alt, orta ve üst düzey komutanlık görevlerinde de bulunurlar. 1935'te 58 alt düzey, 91 orta ve üst düzey kadın komutan Kızıl Ordu'da görev yapmakta, politik ve idari bölümlerde ise 637 kadın asker çalışmaktadır.[137]

1941'de Komsomol Merkez Komitesi (komünist gençlik örgütü), eli silah tutan tüm kadın ve erkek Komsomol üyelerinin askeri eğitimden geçirilmesi kararı alır ve örgütün tüm üyelerini *"Alman- faşist haydutlarına karşı, onur için, ülkenin bağımsızlığı için"* silahlı mücadeleye hazır olmaya çağırır. Yüzbinlerce erkek ve kadın seferberlik ilânını beklemeden cepheye yollanmak için savaş komiserliklerine ve Komsomol komisyonlarına müracaat ederler. Tek başına Komsomol'un 200 bini Komsomol üyesi olmak üzere toplam 500 kadını cepheye gönderdiği bilinmektedir.[138] Kayıplar arttıkça kadın tıp öğrencileri ve hemşireler cepheye yollanırlar. Bir tıp öğrencisinin anlatısına göre cephedeki doktorların yüzde 41'i ve hemşirelerin tümü, tıp asistanlarının ise yüzde 43'ü kadındır.[139]

SSCB yönetimi, sadece yurtiçinde emperyalistlere karşı mücadele vermekle kalmamış, yurtdışında da antifaşist hareketi yükseltmek amacıyla örgütlenmelere gitmiştir. Yurtdışındaki kadın örgütleriyle ilişkileri geliştirmek, faşizme karşı savaşım, kadın hakları ve barış için kadınları örgütlemek ve bu bağlamda Sovyet kadınının devletin sosyo-ekonomik sorunlarına katkıda bulunmasını sağlamak amacıyla 7.9.1941'de Moskova'da Sovyet Kadınları Antifaşist Komitesi (SKAFK) adı altında bir kadın örgütü kurulmuştur. İlk başkanı bir uçak tasarımcısı V.S.Grizodubova olan

136 Serebrennikov, *age.*, s.139 ve Gül Özgür, *Age.*, s.205.

137 Serebrennikov, *age.*, s.219-221

138 Gül Özgür, *age.*, s.205.

139 Alpern Engel, *age.*, s.214

örgütün, yurtdışından birçok konuğun ve binlerce kadının katıldığı toplantısında, "politik tutumları, dini inançları ya da sosyal statülerine bakılmaksızın" tüm kadınlar selamlanmış, dünyayı tehdit eden faşizm tehlikesine karşı birlikte mücadele çağrısı yapılmıştır. 1945'te her alanda çalışan Sovyet kadınlarıyla Fransa'da bir kongreye katılan SKAFK delegasyonu çok sıcak karşılanmış, Kongre sırasında konuşmak üzere kürsüye ilerleyen başkan Nina Popova ayakta alkışlanmıştır.[140] SKAFK sadece faşizme karşı mücadele vermekle kalmamış, aynı zamanda tüm dünyaya Sovyetler Birliği'nde kadının tamamen özgürleştiğini de göstermiştir.[141]

2. Dünya Savaşı'nda partizan hareketi ülke çapında faaliyet göstermektedir. Sadece Beyaz Rusya'da partizan kolunda çarpışan 60 bin civarında kadın savaşçı vardır. Çoğunluğu çocukları, yakınları ve sevdikleri vahşice katledildiği için ellerine silah alıp savaşa katılmış olan kadın partizanlar ve gerillalar çok saldırgan savaşçılara dönüşürler. Bunlardan birisi olan Vera Ketlinskaya bu durumu şöyle betimler:

> *"Analar ve eşler vardır; çocuklarını, ailelerini, ocaklarını tutkuyla severler ama çocuklarını tutsak olsunlar diye yetiştirmek istemezler, sevdiklerinin kölelere dönüştürülmesini istemezler... Sevgi ve analık; onların anavatanın bağımsızlığı için savaşma iştahlarını asla köreltmez; tersine alevlendirir."*[142]

1942'de Komünist Parti resmi olarak kadınları orduya kabul eder. 1943 sonunda, kadın katılımı en üst noktasına ulaşmış ve 800 bin kadından fazlası silahlı kuvvetlerde ve partizan birimlerinde görev yapmaya başlamıştır. Orduya katılan kadınların yüzde 70'i; sağlık görevlisi, trafikçi, şoför, uçaksavar topçusu, çamaşırcı,

---

140 Christian Science Monitor dergisi SKAFK delegasyonunu şöyle betimlemiştir: "En kalabalık olan Rusya delegasyonuydu ve 42 kişiydiler. Aralarında bir general, teğmen, üniformalı bir cerrah, bir sinema sanatçısı, uçak bombacısı bir albay, mimarlar, kadın sanayi işçileri, yazarlar ve çok çocuklu analar vardı."

141 Yana Knopova, "The Soviet Union and the International Domain of Women's Rights and Struggles: A theoretical framework and a case study of the Soviet Women's Committee", a masters thesis submitted to Central European University Department of Gender Studies, Bucharest, 2011.

142 *Age*, s.221.

temizlik biriminde nefer, aşçı, yeraltı savaşçısı, partizan, telsizci, mühendis, pilot, tankçı, süvari, topçu, atıcı, keskin nişancı, paraşütçü olarak bizzat cephede çarpışır.[143] Kadınlar cephelerde ve tüm savaş hizmet birimlerinde görev yapar ve tüm savaşan personelin yüzde 8'ini oluştururlar. 1944'te 26 bin kadın düşman hatlarında operasyonel göreve katılır. Bu rakam, partizan güçlerinin yüzde 9.3'üdür.

200 bin kadın Hava Savunma Kuvvetleri'nde görev yapar. 1938'de uzun mesafe uçuşu için Sovyetler Birliği Kahramanı ödülü alan Marina Raskova, 1941'de Sovyet Hava Kuvvetleri'ni kadın göreve almaya ikna ederek üç hava alayının sadece kadınlardan oluşturulmasını sağlar. Bu alaylar arasında yer alan ve Almanların *"gece cadıları"* dedikleri 46. Hava Alayı 1944'e dek hiç paraşüt ve silahları olmadığı halde büyük savaş başarıları elde etmiştir. Kadınların kayıp oranı ise savaş uçuş personeli için normal bir oran sayılan yüzde 27'dir.

Kadınların cephedeki mücadelesi ataerkil düşünce yapılarını henüz terk edememiş erkek askerlerin bile takdirini toplamıştır. Nikolay Borisoviç bu durumu şöyle anlatır:

> *"Ama kızlar cepheye öldürmekten hoşlandıkları için gitmediler... Kızların cepheye gönüllü olarak gittiklerini unutmayın. Hiçbir zaman bir korkak cepheye gönüllü olarak gitmez. Onlar olağanüstüydüler ve yürekli kızlardı. Siz yaralı bir adamı çatışma alanından taşımanın ne demek olduğunu bilir misiniz?.. Bir gün saldırıya geçtik. Bizi makineli tüfekle taramaya başladılar... Herkes yerde yatıyordu ama hepsi ölmemişti... Sonra birden siperden bir kız fırladı. Ardından ikincisi, üçüncüsü... Almanlar bile şaşırmış ve bir an için ateşi kesmişlerdi. Akşam saat on civarında tüm kızlar ağır yaralıydılar. Yalnız bu çatışmada her biri en az beş altı adam kurtarmıştı. Bu yüzden ödüllendirildiler... Size anlattığım çatışmada beş ya da altı adamı kurtarmak her yiğidin harcı değildi."*[144]

Çavuş Nina Yakovnevna Vişkevskaya savaş koşullarını ve cephede çektikleri sıkıntılardan bazılarını şöyle anlatıyor:

---

143 Svetlana Aleksiyevich, *Nazi İşgalinde Sovyet Kadınları*, İstanbul: Evrensel, 2002, s.12.

144 *Age.*, s.81-2.

"...Hepimize takım çantaları verildi. Çantalar yeniydi. Ben benimkinin askılarını kesip alt kısmını açtım ve üzerime giydim. Sanki çanta üniforma etek olmuştu... Bir de fazla yırtığı olmayan bir ceket bulup üzerine kemer taktım... "Albay bu durumu görünce 'onlara gerekli giysi verilsin' emri verdi ve hepimize gereken giysiler sağlandı. Tankçı erkeklere diz kısmı daha kalın olan branda bezinden yapılma pantalonlar, bize bir çeşit pamuklu tulum verildi.... tanklarda oturmuyor, yerlerde sürünüyorduk... giysilerimiz bu yüzden sık sık yırtılıyordu. Tanklar sık sık ateş alıyor ve hayatta kalan tankçıların her yanı yanık içinde kalıyordu. Onları kurtarmak için kendimizi ateşe atıyor, biz de alev alıyorduk. Bir erkeği sürüklemek oldukça zordu. Özellikle de tankın üzerindeki döner taret topçusunu üstü açık kapıdan çekip çıkarmak... 18 yaşımda muharebe hizmetleri madalyası ve Kursk'taki çatışmaya katıldığım için Kızıl Yıldız şeref madalyası, 19 yaşımda Yurtseverlik Savaşı için 2. sınıf şeref madalyası ile ödüllendirildim..."[145]

Tüm hazırlıklara karşın, 22 Haziran 1941'de Nazi Ordusu SSCB'ye saldırdığında SSCB Hava Kuvvetleri ve Savunma Kuvvetleri ağır yara alır ve yaklaşık 80 milyon Sovyet yurttaşı Almanların istilası altına girer. 8 Eylül 1941'de, Leningrad yıllarca sürecek bir muhasara altına alınır. Yaklaşık 25 milyon işçi ve ailesi ve binlerce sanayi tesisi batıdan doğuya, Uralların arkasına, Almanların ulaşamayacağı yerlere taşınır ve bu sanayi fabrikalarını da kadınlar çalıştırırlar. Fabrikaların taşındığı bölgeler bomboştur. Fabrikaları çalıştırmaya gelen kadın emekçiler toprak altında açtıkları deliklerde, toprak siperlerde ya da barakalarda yatar ve gündüzleri ise 12-14 saatlik vardiya ve fazla mesai yaparak açık havada görev yaparlar.

Savaş koşullarında kadınlar sadece cephede değil, fabrika ve kolektif çiftliklerde de erkeklerin yerini almışlardır. Sovyet kadını traktör sürmüş, kentleri tahkim etmiştir. Savaşta ev kadınlarının ve genç kızların da çalışmaya başladıkları görülür. Çalışan kadınlar ise savaşla ilgili çalışma kollarına katılır ve savaş malzemesi üretirler. Madenlerde çalışıp pnömatik sondaj aletleriyle kömür çıkarırlar, vinç çalıştırır, lokomotif tamir edip yürütürler.

Savaş başlayınca eşi ile kendisi bir yük vagonuna sürücü olarak

145 *Age.*, s.87-89.

atanan ve hiç durmaksızın dört yıl boyunca bombardıman altında ülkenin her yanına ve ülke dışında Alman istilası altındaki ülkelere asker ve silah taşıyan SSCB'nin tek kadın makinisti Mariya Aleksandrovna Arestova bir "kedi" öyküsü anlatır:[146]

> *"Kiev'de... tepemizde beş Alman uçağı treni bombalamakta iken bir kedi yakaladık... Bizimle birlikte olan oğlum dört yıldır trenden inmemiş ve o güne dek tek bir kedi bile görmemişti... kediye sarıldı... —sevgili küçük kedi, seni gördüğüm için ne kadar sevinçliyim bilemezsin. Yapayalnızım...onun için ne olur bizimle kal... dedi."*[147]

Ekim 1942 başında, kadınlar askeri sanayide toplam işgücünün yüzde 52'sini, hafif sanayide ise toplam işgücünün yüzde 81'ini, 1944'te ise demir çelik sanayisinde işgücünün yüzde 40'ını, petrol sanayiinde ise yüzde 30-40'ını oluşturmaktaydılar.[148] 7 Eylül ve 6 Aralık 1944 tarihli Pravda'nın yazdığına göre, bazı madenlerde kadın çalışanlar çoğunluktaydı.[149]

Almanların saldırısına uğrayan kentlerde ise binlerce kadın tanksavar siperleri kazarlar, barikatlar oluştururlar. Moskovalıların donmaması için odun toplayan Raisa Orlova:

> *"İş ağır. Sırtım ağrıyor. İşe uygun elbisem ve ayakkabım yok... ama eve dönmek istemedim. Üşüyordum ve açtım ama öte yandan yaptığım iş cephe içindi, zafer içindi"* diye yazmaktadır.[150]

Ülkeyi kadınlar doyurmaktadırlar. Tarımda çalışan kadınlar 1943'te tarım çalışanlarının yüzde 70'ini, 1945'de ise yüzde 91.7'sini oluşturmaktadır. Çocuksuz kadınlar savaş üretimi yapan fabrikalarda çalışmaktaydılar; bu durumda analar, çocuklar ve yaşlılar çiftçilik yapmak zorundaydılar. İş zordu çünkü ordu traktörleri ve atlara el koymuştu. Kalan traktörleri kadınlar

---

146 M.A. Arestova, 1929'dan itibaren 2. makinist olarak çalıştığını, ülkede SSCB'de hiç kadın makinist olmadığını, buna karşın eğitim görerek 1931'de ülkenin ilk kadın makinisti olduğunu yazmaktadır. O günlerde N. Krupskaya eşit haklar ve kadınların erkeklerin işlerini yapmaları konusunda yazdığı yazılardan da etkilendiğini anlatmaktadır (Alexiyevich, *age.*, s.300).

147 Alexiyevich, *age.*, s.300-301.

148 Alpern Engel, *age.*, s.210.

149 Alice Schuster, "Women's Role in the Soviet Union: Ideology and Reality", *The Russian Review*, Volume 30, N:3, July 1971, s.260-67.

150 Alpern Engel, *age.*, s.211.

çalıştırmaktadırlar. Kadın traktör sürücüleri, bir bakıma *"kolektif çiftlik toprağının askerleriydiler."* Yağ, yedek parça yok denecek kadar az iken, 1940-44 arasında kadın traktör kullanıcı yüzdesi 4'ten 81'e çıkmıştır. Bir kadın traktör sürücüsü:

> *"Günde 3-4 saat uyuyorduk. Uzun bir süre kurallara karşın yağı açık ateşte ısıttık. Yağ ve yakıt karneyle alınmaktaydı. Her bir damlası için yükümlülüğünüz vardı," demektedir.*[151]

Bazı durumlarda kendilerini sabana koşmaktadırlar.

Almanlar kadınlara büyük bir zulüm uyguladılar. Kent ve köyleri işgal ettiler, evleri yaktılar. Savaş süresince, 25 milyon kişi evsiz kaldı.[152] Cephe gerisinde kent ve kırda kalan kadın, çocuk ve yaşlıları öldürdüler ve kadınlara çocuklarının önünde tecavüz ettiler. Kızları analarından koparark genelevlere soktular. Kızıl Ordu savaşçılarına ise *"Bolşevik Orospular"* diyerek tecavüz ettiler.[153]

Konstantin Simonov'un, nişanlı bir Sovyet askerini anlattığı şu şiiri kadınlara yapılan mezalimi ve savaştaki erkeklerin duygularını çok güzel anlatmakta:

"Aşkını ilân ettiğin
ama duygularının temizliğinden dolayı
öpmeye cesaret edemediğin kızın
faşistler tarafından dövülmesini ve yaralanmasını
ve kan, nefret ve ter içinde
yere çırılçıplak uzatılmasını
istemiyorsan
ve aşkının mertliği içinde...
sevdiğinin
üç köpek insan tarafından istismar edildiğini görmek istemiyorsan
bir Alman öldür, hemen öldür
ve ne zaman bir Alman görsen – öldür"

Sofia Mironovna Vereşak, efsanevi Jitomir yeraltı örgütünün savaşçısı ve mucizevi bir şekilde Nazilerin işkence zindanlarından

151 *Age.*, s.211.
152 *Age.*, s.213.
153 Gül Özgür, *Age.*, s.204.

sağ çıkmayı başarmış bir partizandır. 1943'te işkencecisinin sorduğu "*Bu nasıl şey! Sizi böyle yapan, ölüme bile meydan okumanızı sağlayan nedir? Komünistler niçin Komünizmin dünyada zafer kazanmasını istiyorlar?*" sorusunu kendi deyimiyle tüm sosyal bilim ve ekonomi bilgisini kullanarak yanıtlar dört saat boyunca. Saçları yolunmuş, işkence görmüş, açlıktan bitap haldeki bu ufacık kızdan duyduklarıyla şaşkına dönen Alman gestaposu odadan çıkar ve ölüme yollanacaklar listesine dahil eder Sofia'yı.[154]

Tıp öğrencisi Zina Tusnolobova cephede yaralanır, 48 saat sonra Sovyet askerlerince kurtarılır ama kangren olan iki kolunu ve iki ayağını kaybeder. 1941 Eylülü'nde Odessa'da ve Kiev savunmasında kadın makineli tüfek atıcılarının çoğu hayatını kaybetmişlerdir.

Savaşta kocası ve oğulları dahil olmak üzere ailesinin tümünü kaybeden 38 yaşındaki Mariya Oktiabrskaia tank kullanmayı öğrenir ve 1943'te 26. tank alayında savaşa girer. 1944'te Almanlar tarafından öldürülür.

Çocuk yaşta bir kadın Komsomol olan Zoia Kosmodemianskaia 1941'de partizanlara katılır ve bir Alman at harasını ateşe verdiği için tutuklanır, işkence görür ve halka açık olarak idam edilir.

Özetle, Sovyet kadını cephe gerisinde ve cephede, destansı bir kahramanlıkla savaşmıştır.[155]

İkinci Dünya Savaşı'nda, Sovyet kadınının gösterdiği bu olağanüstü çaba ve özveri[156], Lenin-Stalin dönemlerinde, Sovyet iktidarının sadece kadın-erkek eşitliğini yaşama geçirmekle kalmadığını, bilinçli, özgür, kendi iktidarının kıymetini bilen ve onu savunan yeni bir kadının, Sovyet kadınının da yaratılmasını başardığını gösterir.

İkinci Dünya Savaşı'nda, "*9 milyon askerini, 24 milyon sivilini kaybetmiş, çoğunluğu erkek 18 milyon sakatı olan*"[157], demiryollarının yarısının, savaş öncesi sermaye stoğunun üçte birinin Nazi ordularınca yok edildiği bir toplumu ayağa kaldırıp emperyalist sistemin korkulu rüyası haline getirmeyi başaran, kadının yaşa-

154 Aleksiyevich, *age.*, s.277.

155 Alpern Engel, *age.*, s.209-210.

156 Bu konuda geniş bilgi için bakınız: Aleksiyeviç, *age.*

157 Alpern Engel, *age.*, s.224 ve S.Tanilli, *Ne Olursa Olsun Savaşıyorlar*, s.95.

mın her alanını erkekle eşit paylaşımından başka bir şey değildir.

Sonuç yerine

Lenin; "*devrimler ezilen ve sömürülenlerin festivalleridir. Başka hiçbir zaman, halk kitleleri yeni bir toplumsal düzenin yaratıcıları olarak sokağa çıkmazlar;*" der. SSCB'de, işçiler ve köylüler sokağa çıktılar ve SBKP önderliğinde insan onuruna yakışan bir toplumu kurabilmek için "*kapitalistlerden vazgeçerek*" ve binlerce engeli aşarak eksiğiyle fazlasıyla bir emekçi iktidarı kurmayı başardılar. Devrim hükümeti yaşama geçirdiği tüm yasal, siyasal, ekonomik ve toplumsal değişiklerle Rus toplumundaki sömürücü sınıfların iktidarına son verdi. Her alanda "*olağanüstü ağırlıktaki bir dağı, bir görenek, bilisizlik, 'özgür ticaret' ve bütün öteki metalar gibi insanların emek gücü arz ve talebinin de 'özgür işleme' alışkanlıklarını savunmada ayak direme dağını harekete geçirme*" becerisini gösterdi. Derinden derine kök salmış önyargıları, "*en direngen ve en geri yerleşik alışkanlıkları*" sarsmak ve yıkmak için inanılmaz bir kararlılık sergiledi.[158] Açıktır ki bu pratik, Marx ve Engels'den yansıyan bilimsel sosyalist mirastan kaynaklanmaktaydı. Sonal amaç ise "*herkesten yeteneğine göre, herkese ihtiyacı kadar*" ilkesine göre işleyecek komünist bir toplumun kurulmasıydı.

Bu amaca yönelik çalışmalar, devrimin ilk günlerinden itibaren, kadına dair tüm konuları da kapsadı. Devrimin "*yeni*" insan yaratma gayretleri arasında yeni Sovyet kadını yaratmak amacı da bulunmaktaydı. Sınıflı toplumların sosyoekonomik koşullarından gelen gelenek, görenek ve dinsel baskılarla ezilen, horlanan ve ikincil duruma düşürülen kadın yerine; emeğiyle ve emekçi kimliğiyle, erkekle birlikte toplumu değiştirme mücadelesine bilinçli bir biçimde katılan, eşit, özgür, toplumda saygınlığı olan bir kadındı düşlenen. SSCB'deki emekçi iktidarı, bu yolda, "*kadının toplumsal statü ve rolünü dönüştürmek anlamında ona yeni ekonomik ve politik roller vermek, aile ve toplum arasındaki ilişkiyi yeniden tanımlamak ve her şeyin ötesinde, toplumda kökleşmiş kültürel değer, tutum ve davranışları değiştirme çabaları*" ile tarihte ilk ve

158 V.I. Lenin, *Ekim Devrimi Dosyası*, Ankara: Sol, 1999, s.574.

en kapsamlı ve en cesur atılımı yaptı.[159]

Barış ilanı ve Toprak Kararnamesi'nin hemen ardından, cinsiyetler arası eşitsizliği düzenleyen tüm yasa ve düzenlemeler iptal edildi. Kadın, yaşamın tüm alanlarında erkekle eşit hak ve sorumluluklarla donandı. Evlilik, boşanma, aile yasaları kökten değiştirildi. Kadına boşanma, evlilik halinde kendi soyadını kullanma, evlilikte kocasıyla eşit sorumluluk verildi. Meşru-gayri meşru çocuk ayırımı kalktı. Kadına, devlet hastanelerinde, ücretsiz olarak, sağlıklı bir biçimde ve hiçbir kısıtlama olmadan kürtaj yaptırma hakkı tanındı.

İş yasalarında yapılan düzenlemelerle kadına doğum halinde çalışma güvencesi ve sosyal güvencelerin yanı sıra bazı ayrıcalıklar getirildi. Çalışan kadının ev yükümlülüklerinden kurtulması için devlet; kreşler, çocuk yuvaları, kamu çamaşırhaneleri ve yemekhaneleri gibi kolaylıkları gerçekleştirdi. Diğer bir anlatımla, bu girişimlerle, kadının evde ücreti ödenmeyen emeği toplumsallaştırıldı ve kamu fonlarınca ödenir oldu. Kendisi de ev dışında üretime dahil oldu.

Böylelikle, kadın siyasal ve yasal tam eşitliğe kavuştu, emek gücüne büyük ölçekte katılımı sağlandı, iş ve eğitim fırsatlarına eşit ulaşımı gerçekleşti. Aile, boşanma ve kürtaj konularında dünyada görülmedik bir özgürlüğe sahip oldu; çok geniş analık koruyucu yasaları ve kamusal çocuk bakımı kolaylıkları geldi yaşamına.

Kazandığı yeni yaşamın bilincine varan ve onu seven Sovyet kadını, özellikle 2. Dünya Savaşı'nda yaşamını güzelleştiren devrimi ve yurdunu erkek Sovyet yurttaşlarıyla birlikte büyük bir özveriyle savundu.

Ekim Devrimi'nin SSCB ve dünyaya kazandırdıklarını eleştirenler, devrimin kadınla ilgili başardıklarına da çarpıtıcı ve doğru olmayan, yüzeysel yorumlar getirmekten geri durmadılar. SSCB'de kadına dair devrimci değişimin kesinlikle geçmişle bir kopuş getirmediği, sadece devrim öncesi düzen ve davranışlarda kısmi bir asimilasyona gidildiği ve sonuçta eski sisteme yeni bir

[159] Gail Warshofsky, *Women in Soviet Society; Equality, Development and Social Change*, USA: Cambridge University, s.2.

entegrasyon sağlandığı iddia edildi.[160] Yalnızca bu çalışmanın ilk bölümün dışındaki genel içeriği bile bu savın temelden yoksunluğunu göstermektedir.

Cinsel eşitsizliğin kaynakladığı, *"sınıfa bağlı yapısal sömürü biçimlerinden farklı olan, irrasyonel, ve bilinçsiz psikolojik"* süreçleri Sovyet ideolojisinin görmediği ve sadece kadın rollerinin ekonomik yönüne yoğunlaştığı, temel aile yapısını ve otorite ilişkilerini ihmal ettiği, kadının kurtuluşunun ancak bir *"cinsel devrim"* le başarılabileceği tezleri de bazı feminist gruplarca ileri sürülmüştür.[161] Kadın sorununu toplumdan ve sınıflardan kopuk olarak ele alan feministlerle olayı sınıfsal bir sorun olarak gören başta N. Krupskaya ve A. Kollontay olmak üzere Bolşevik Partisi üyesi kadınlar arasındaki tartışmalara, bir anlayış farklılığı olarak bakabileceğimiz gibi sınıfsal bir tartışma olarak da bakabiliriz. Çok kısaca söyleyecek olursak, dünyaya bilimsel sosyalizm penceresinden bakanlar hiçbir toplumsal olguyu sınıftan kopuk ya da bir başka deyişle toplumsal üretim ilişkilerinden ayrı olarak değerlendirmezler. Çözümün bir *"cinsel devrim"* de olduğu iddiası ise, ağırlıklı olarak düzen içi muğlak bir çözümün dillendirilmesidir. Stalin'in kadınları sadece *"ekonomik bir varlık"* olarak gördüğü de eleştiriler arasındadır. Bunlar ve benzeri eleştirilerle ilgili kısaca son olarak şunlar vurgulanabilir: SSCB'de, Lenin ve Stalin dönemlerinde kadının eşitlik ve özgürlüğü konusunda büyük adımlar atılmıştır. Bu adımlar, bir yönüyle kadının kurtuluşunu hedeflerken diğer yönüyle de doğal olarak sosyalist devrimin kalıcılaşması, yerleşmesi ve komünizme doğru ilerlemesini hedeflemektedirler. Kadının *"gerçek özgürleşmesi"* yani *"gerçek komünizm"* ise ancak iktidara egemen olan proletarya tarafından yönetilen yığının küçük ev ekonomisine karşı savaşımının başladığı yer ve zamanda, bu ekonominin büyük bir sosyalist ekonomi durumuna toptan dönüşümünün başladığı yerde ve zamanda başlayacaktır.[162] Böyle bir toplumun kurulmasında, Bolşevik iktidarının, kapitalist- emperyalist toplumlardaki gibi, boyunduruk altına alarak sömüreceği ve

160 Warshofsky, *age.*, s.4.

161 *Age.*, s.7.

162 V.I. Lenin, *Ekim Devrimi Dosyası*, çeviren: Kenan Somer, Ankara: Sol, 1999, s.537.

birikim sağlayacağı bir kaynak yoktur. Kendileri için bir toplum inşa etmeye çalışan Sovyet halkının emekçi kadın ve emekçi erkekleri, ortak emekleriyle yeni toplumun kuruluşunu gerçekleştirmeye çalışmışlardır.

Ekim Devrimi, devrim sonrası yaşanan İç Savaş ve 2. Dünya Savaşı gibi büyük alt üst oluşların Sovyet toplumuna getirdiği tüm olumsuzluklara, doğal olarak bir devrimci süreçte yapılan yanlışlara rağmen, insanlık tarihi için büyük bir laboratuvar olmuştur ve çok değerli bir deneyim birikimi sağlamıştır.

Bu önemli ve değerli deneyim, her emekçi iktidarı ve emeğin iktidarını kurmayı hedefleyen örgütler için bir başlangıç noktasıdır. Emekçi halklar için, Ekim Devrimi örneğinden yola çıkarak onu komünizme taşımaktan başka bir kurtuluş yolu henüz keşfedilmiş değildir.

Sovyetler Birliği'nde Bilimin Gelişimi

Zelal Özgür Durmuş

1919 kışında Rusya'nın soğuk coğrafyasında bir mikrobiyolog araştırmalarını sürdürmek için yollara düşüyordu. Birinci Dünya Savaşı'nda açlıktan veya cephede ölmekten başka bir şey görmemiş bir halkın, ardından Bolşevik Devrimi ile birlikte İç Savaş'a sürüklendiği bir ortamda ne üniversiteler ayaktaydı, ne kitaplar ulaşılabilirdi, ne de laboratuvar araç gereçleri bulunabilirdi. Önceliklerin değiştiği bir dönemden geçiliyordu. Sosyalizm kurulmaya çalışılırken bir yanda sınırlı kaynakların yönetimi için çaba sarf edildiği diğer yanda Beyaz Ordu'ya ya da yağmacı çetelere karşı şiddetli mücadelenin yükseldiği bu koşullarda bilim yapmayı sürdürmek, insanlık sorunlarına çözüm üretebilmek mümkün müydü? Danylo Zabolotny zar zor bindiği trende işçilerle konuşurken bir yandan da bunları düşünüyordu. Onlara salgın hastalıkların nedenini, bakteri çeşitlerini anlatırken okuma yazma dahi bilmeyen bu insanların kendisini neden burjuvaya benzettiklerini anlayabiliyordu ama bilim üretiminin elinden kayıp gittiğini de hissediyordu. Şimdi de bir çete üyesi onu sıkıştırıp elindeki örnekleri ve mikroskobunu almak istiyordu. Bu hırsızlığa engel olmak için doktorun az önce konuştuğu asker ve işçiler harekete geçecekti, eşya yağmacıya kaptırılmayacaktı. Zorlu geçen devrimin ilk yıllarından sonra Zabolotny yeni olanaklarla birlikte toplumcu sağlık çalışmalarını yürüttü, ilk epidemiyoloji enstitüsünü kurdu, ilk

salgın hastalıklarla mücadele kitabını yazdı.

Sovyetler Birliği'nde reel sosyalizmin tarihi birçok benzer öykü ile doludur. İnsanlığın örgütlü hareketinin yarattığı göz kamaştırıcı başarılara imza attı Sovyetler. Bu çalışmalar, uçsuz bucaksız Asya kıtasının keşfinden atom araştırmasına, volkan ve okyanus bilimlerinden malzeme mühendisliğine, yarı iletkenler araştırmasından genetik bilimine kadar geniş bir yelpazeye yayılıyordu. Sovyetler Birliği'nde 1940'lara gelindiğinde 1821 bilim kurumunun,[1] 1950'lerin sonlarında ise 2797 bilim kurumunun[2] işlediği kaydedilmiş. Üniversiteler, enstitüler, laboratuvarlar, deney istasyonları, araştırma komisyonları ve müzeler gibi farklı işlevlerle şekillenen kurumlar aynı zamanda tarım, sağlık, eğitim ve sanayi gibi sektörlerle ilişkili çalışmalar da yapmaktaydı. Ayrıca bu kurumlar sadece Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nde değildi, tüm Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne dağılmıştı. Bu devasa işbirliği ve planlama sayesinde insanlık ilk defa 1961 yılında uzaya çıkabiliyor.

Sovyetler Birliği'nde bilim gelişimi incelemelerinin bir kısmı mevcut başarıyı dikta ile sanayileşmekte olan ülke iddiası veya devlet güdümünde hırslı, çok çalışan birtakım insanlar fikrine dayanarak açıklamaktadır.[3] Bu incelemeler Soğuk Savaşın dezenformasyonla üretilmiş verilerine ve basmakalıp propagandasına dayanırken iddialar safsatadan öteye geçemiyor. Buradaki sorun devletin varlığı değil, nasıl bir devletin var olduğu konusunun üzerinden atlanmasıdır.

Sovyetler Birliği'nde bilim alanının devletin çeşitli kurumlarıyla birlikte merkezi olarak belirlendiği açık; ancak bu ilişkinin biçimini oluşturan en önemli nokta sınıf ilişkisidir. Üzeri örtük de olsa tüm dünyada bilimin üzerinde yükseldiği bir sınıf zemini vardır. Kapitalist üretim ilişkileri içinde bilimin üslendiği görev piyasaya sürülecek, kâr yaratacak ürün vaatleri ve savaş araştırmaları biçimini alıyor. Burada merkezileşmiş bir işbirliği yerine rekabet

1 N. V. Yaliseyeva, A. Z. Manfred, *Yakın Çağlar Tarihi*, çev. Özdemir İnce-Ergun Tuncalı, İstanbul: Konuk, 1978, s.375.

2 OECD, *Science Policy in The USSR*, Paris, 1969, s.66.

3 C. D. Conner, *Halkın Bilim Tarihi*, çev. Zeynep Çiftçi Kanburoğlu, 3. Basım, Ankara: TÜBİTAK, 2013, s.470.

ve bilginin patent hakkı belirleyici motivasyonu oluşturuyor. Kamusal kaynaklarla bilim yaptığınızda dahi bunun topluma ulaşma kanalları yine kâr elde etmeye çalışan şirketler üzerinden oluyor. Burjuva devlet aygıtına hizmet eden bilim insanlarının çalışmaları sonucunda, son kertede insanlığın bilgi birikimi artıyor denebilir; ama bilime bağlantısızlık görüntüsü verme çabası nafile bir uğraş.

1917 Ekimi'nde iktidarı ele geçiren işçi sınıfı ve partisi, kapitalist üretim ilişkilerinin hâkim olduğu devlet yerine işçi sınıfının çıkarlarını savunan sosyalist devleti inşa etmeye başlamıştır. Yeni üretim biçimi emek sömürüsüne son vermiş, küçük bir azınlığın özel mülkü olan fabrikaları tüm toplumun mülkü haline getirmiştir. Tarım alanında kolektif ve devlet çiftlikleri kurarak nüfusun büyük bölümünün sıklıkla karşılaştığı kıtlık ve açlık durumunu yok etmeye uğraşmıştır. Aydınlanmış yeni insan hedefiyle, yurttaşlarına, insanlığın bugüne kadar üretmiş olduğu fikir ve bilgi birikimine ulaşabileceği, kendisinin üretebileceği kamusal olanaklar yaratmıştır. Dolayısıyla devletin işçi sınıf karakteri, toplumsal faydaya öncelik vermesi açısından bu ilişkiye meşruiyet sağlamaktadır. Sovyetlere ait herhangi bir inceleme eğer sınıf karakterini göz ardı ediyorsa değişimin özünü doğru anlayamaz. Kapitalist sistemin içinden bakanlar, idealleri uğrunda gece gündüz çalışma coşkusuna sahip yeni insanı kolayca robotlaşmış insana benzetme ruhsuzluğa yönelir.

Yeni toplumda sosyalist bir bilim anlayışı inşa ediliyor; kolektif ve kitlesel ölçeklerde örgütlenen, bilgiyi ve ürünü toplumsallaştıran, düşünce sistematiğini diyalektik materyalist yöntemle geliştiren bir bilim anlayışı. Bu özgürleştirici ortamda burjuva kökenli aydınların yerine işçi aydınların bilim ve sanat alanında öne çıkmasının gerektiğini söyleyen proletkült tartışmaları yükselebiliyor veya fütüristik bir çerçevede makine ile insan arasında uyum arayışı kendini test edebileceği zemini bulabiliyor. Sadece yeni soruların sorulmadığı, cevapların da gelişkin bir yöntemsel çerçeveyle verildiği bu atmosferde örneğin kimyager Oparin "yaşamın kökeni nedir?" problemini bir adım ileriye taşıyarak cevaplıyor. Yaşamın maddi olarak nasıl bir ilkin ortamda oluşmuş olabileceği üzerine düşünüyor. İlkin koşullarda inorganik moleküllerden organik moleküllerin oluşabilme sürecine dair teorik çerçeveyi oluşturarak

ünlü Miller-Urey deneyine temel sağlıyor.

Sosyalist bilim oluşturma sürecinin bir başka önemli niteliği toplumsal örgütlenmenin düzenleyici parçası olmasıdır. Bilim insanları ülkenin inşasında bizzat yönetici düzeylerde sorumluluk almaya başlıyor. Problemler siyasi boyutunun yanında bilimsel yönleriyle de ele alınıyor. Laboratuvar sınırları aşılıyor, ülke kaynakları ve insan zenginliği ile temas eden bütünsel bir bilim yaklaşımı gelişiyor. Böylece ayrıcalıklı ya da yetenekli-şanslı insanların dahil olduğu eski bilim ortadan kalkıyor ve yurttaşların farklı biçimlerde dahil olabildikleri bir yol açılıyor. Birbirinden izole alanlar birbiriyle kaynaşıyor. Bir yanda sağlıkta, sanayide, tarımda bilimsel çalışmalar yapmaya başlanırken diğer yandan da bütün bilim kurumları arasında bilimsel iletişimin sağlandığı bir yapı örgütleniyor.

Bilim toplumsal bir işlev üstlendiğinde bilim ve teknikteki ilerlemeler genel toplumsal ilerlemeyle bütünleşik planlanmaya başlanıyor.[4] Bilim sistemli şekilde bilgi arama süreci olmaktan daha fazlasına doğru yöneldiğinde toplumsal aydınlanmanın önemli kaynaklarından biri haline geliyor. Örneğin bir fırın işçisi ekmeğin üretimiyle bilgi üretiminin aynı ve kolektif süreç olduğunu anlıyor, benzer şekilde bir bilim insanı da bunu anlıyor. Sosyalist toplumda makinenin dişlisi, laboratuvarın sarf malzemesi veya nesnelerin tüketicisi olmaktan kurtulan yeni insan ortaya çıkıyor. Kendini tarihin ve var olduğu maddi bütünün bir parçası olarak gören, yapan ve değiştiren bir özne olma yoluna girmiş, toplumsallaşmış insan gelişiyor.

Bu toplumsal dönüşüm insan yönetmekten şeylerin yönetimine geçişin somut olarak tartışılabildiği ilk an oluyor.[5] Şeylerin yönetimi için üretim sürecinde emek yoğun safhadan insanın denetleyici ve düzenleyici olduğu bir safhaya geçiş yolunun açılması gerekiyor. Sosyalizm üretici güçlerin gelişiminin korkusuzca yapılabilmesini ve emek üretkenliğinin artırılmasını sağlıyor. Toplumsal yaşamın giderek daha fazla makineleştiği bir düzlemin

4 J. D. Bernal, *Bilimin Toplumsal İşlevi*, çev. Tonguç Ok, İstanbul: Evrensel, 2011, s.206.

5 J. G. Crowther, *Soviet Science*, Londra: Broadway House, 1936, s.13.

gelişimiyle çağın araç gereçleri yaygınlaşıyor, sağlıklı barınma ve ulaşım gibi sorunlar çözülüyor. Tabii emperyalizmin hâkim olduğu bir dünyada sosyalist bir devletin var olabilmek ve ilerlemek için yoğun bir çaba harcaması gerekiyor. Yine de bir insan, farklı zekâ biçimlerinin veya yapay zekânın dünyayı ele geçireceğinden endişelenip bundan kaçınmaya çalışmanın, "ya makineler işimi elimden alır da işsiz kalırsam" diye düşünmenin ve zaman zaman işsiz kalarak geçen kaygılı bir hayatın geride kaldığı bir dünyaya adımını atıyor. Yeni toplumsal koşulların denetim mekanizması doğrudan katılım, görevden geri çağırma gibi yollarla insanlığın yaratıcılığına bakıyor.

İnsanlığın tamamının konforunu hedefleyen bilimsel dünya görüşünün iki dünya savaşından sonra, 1950'lere gelindiğinde hangi noktada olduğunu anlamak için dönemin Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Bilim Akademisi Başkanlığını yürüten Nesmeyanov'un toplumun önüne koyulan hedef tarifine kulak verebiliriz: *"Sanayinin tüm alanlarındaki yaygın problem, üretimin, insanın ağır, zarar verici ve yorucu işlerden özgürleşmesi amacıyla otomasyon ve mekanizasyonu; böylelikle emek üretkenliğinin arttırılmasıdır."*[6]

Sosyalist toplumun bilimle örgütlenişi

Sosyalist sistemde tüm insanlığın çıkarına uygun bir üretim, dağıtım ve bunun planlanabildiği koşulların önü açılıyor. Ancak yeni bir ülkeyi kurmak için kapitalizmin çürüttüğü koşullarda yaşayan eski dünyanın insanlarının da dönüştürülmesi gerekiyor. Bolşevik Parti, devrimi korumak ve toplumsal ihtiyaçlara göre belirlediği hedefleri gerçekleştirmek için hem sefaletin pençesindeki insanları dönüştürmeyi hem de eski sistemin kapsayamadığı aydınlarını kazanmayı başarıyor. Ülkede planlamaya dayalı ve aydınlanmacı toplumsal dönüşüm sürecinde bilim insanları, mühendisler, eğitimciler, farklı dallarda uzmanlar önemli sorumluluklar üstleniyor. Birçoğu devrim sürecinin pasif destekçisi olan yurtsever bilim insanları yeni koşullarda ülkesinin ilerlemesine katkı sağlamak

6 A. N. Nesmeyanov, "Achievments and Tasks of The Natural and Technical Sciences", *The Anglo-Soviet Journal*, Güz, 1954, s.4.

için kuruluş sürecinin aktif parçası haline geliyorlar.

Kapitalist sistemin belirleyici güç olduğu bir dünyada sosyalizmin kurulması ve korunmasının, iktidarın ele geçirilmesi kadar zor olduğu, daha ilk aylarda kendini gösteriyor. Rusya burjuvazisi iktidarı kaybetmesinden birkaç ay sonra emperyalist devletlerin de desteğiyle ülkedeki Sovyet iktidarına karşı İç Savaş başlatıyor. Sovyet iktidarı beyaz orduyu yenebilmek için üç yıl çetin bir mücadele veriyor. Fakat tek mücadele silahla yürümüyor; bir yandan da yeni düzenleme ve uygulamalarla toplumsal hayatın dönüşümü gerçekleştiriliyor ve halkın devrime katılımı sağlanıyor.

Bu büyük coğrafyanın ihtiyaçlarını karşılamak ve ülkeyi kalkındırmak için devrim öncesinin sanayisini işletmek ve ilerletmenin çok ötesine geçecek bir çaba gerekiyor. Lenin'in 1918 yılında gündeme getirdiği üretici güçlerin tüm ülkeye yayılması, hammadde kaynaklarının sağlanması ve makineleşme hedefi bilimsel ve teknolojik çalışmanın ilk taslağı oluyor.[7] Bu nedenle Bolşevik Parti meclise bağlı uzmanlardan oluşan çeşitli komisyonlar oluşturma kararı alıyor. Bakanlıklar dışında Ulusal İktisat Konseyi (VSNKh), Bilim ve Teknoloji Komisyonu, Elektrifikasyon Komisyonu gibi birimler kuruluyor ve bakanlıklarla işbirliği içinde çalışma yürütüyor. Rusya için uygulanabilir bir iktisadi kalkınma planı hazırlanıp 8. Sovyetler Kongresi'ne sunuluyor ve Aralık 1920 tarihinde onaylanıyor. Sovyet halkının ve partinin planın arkasında kararlılıkla durması, ivedilikle uygulamaya katılması çağrısı doğrudan Lenin tarafından yapılıyor: *"Komünizm, Sovyet iktidarı ve tüm ülkenin elektrifikasyonudur."*[8]

Rusya'nın Elektrifikasyon Planı (GOELRO) iki yüzden fazla uzmandan oluşan bir komisyonun çalışması ile detaylıca çiziliyor. GOELRO Komisyonu bilimsel bilginin yol göstericiliğinde ülkenin sanayiden taşımacılığa kadar elektrifikasyonu, yeni yakıt türlerinin kullanımı, doğal kaynaklar araştırılması, enerji santrallerinin kurulması, tarımın makineleşmesi gibi birçok konuyla ilgileniyor. Ülkenin temel sorunlarına dair merkezden kuzeye, Ukrayna'dan

7 V. I. Lenin, *Ekim Devrimi Dosyası*, çev. Kenan Somer, İstanbul: Sol, 1999, s.470.

8 V. I. Lenin, *age.*, s.577

Kafkasya'ya, tüm Sovyetler Birliği coğrafyasında hem durma düzeyindeki üretimin ilerletilmesi hem yeni kuruluşlar için bütçe oluşturulması düzleminde önerilerin ve araştırmaların yapıldığı kapsamlı bir plan tasarlanıyor. 1926 yılında yarısından fazlası başarılan planın hedeflediği otuz enerji istasyonunu 1931'de bitirebiliyor. Bu dönemde mevcut planın dışında yeni ihtiyaç ve olanakların tespit ve çözümü için Devlet Planlama Komisyonu (GOSPLAN) kuruluyor. İlk hazırlanan beş yıllık plan 1928 yılında uygulamaya giriyor.[9]

Sosyalist ülkenin kendi kendine yetmesini sağlamak için gerekli malzemelerin maden yatakları aranıyor, eğer bir bölgede yeterli miktarda değerli kaynak var ise orası büyük dönüşüme giriyor. Rusya'nın uzak bölgelerine jeolojik incelemeler ve maden yataklarının keşfi için Sovyet bilim insanlarının katıldığı bilimsel keşif gezileri düzenleniyor. Farklı mineral ve metal yataklarının, petrol ve termal enerji kaynaklarının taranması, kutup bölgesi gezileri ve kayaç yapılarının incelenmesi başlıca araştırma programları oluyor. Bu araştırmalardan en ünlüsü Kursk Bölgesindeki manyetik anomaliyi incelemeye giden ekibin bulduğu dev büyüklükteki demir cevheri yatağıdır.[10] Üretilen herhangi bir şeyin gereken başka yerlere taşınması için demiryollarının ve yeni binaların yapılması bu malzemelerle mümkün oluyor. Böylece ampul üretiminden traktör yapımına kadar genişleyen sektörlerde sanayi gelişimi gerçekleşiyor. Özellikle kırsal bölgelerde gündelik yaşam nitelikli hale gelirken planlama programlarının içinde bölgelerin kültürel gelişimi ve yerel kaynaklarının iyileştirilmesi yer almaya başlıyor.

Sovyet iktidarı altında kurulan yeni bir araştırma istasyonunu tek laboratuvardan ibaret rastgele kurulmuş bir şey gibi düşünmemeli. Toplumsal çapta formüle edilen bir problemin çözümü için organizasyon ve üretimde birçok şeyin ilk defa oluşturduğu bütünsel bir zemin sunuyor yeni devlet. Örneğin Leningrad'da "hidrolik mühendisliği enstitüsü," "termal mühendislik enstitüsü"

9 G. O. Levit, "GOELRO Plan", *Power, Technology and Engineering*, 4 (12), 1970, s.1094-1100.

10 M. D. Millionshchikov, "New Scientific Center of The Russian Federation", *Science In The USSR* içinde (der. G.D. Komkov), Moskova: Progress, 1972, s.82.

ve "elektrik mühendisliği enstitüsü" elektrifikasyon probleminin çeşitli düzlemlerde araştırılması için kuruluyor.[11]

Teori ile pratiğin bir arada yürütülmesi toplumsal ilerlemedeki hızın en büyük nedenlerinden birisidir. Uzman ile kol işçilerinin bir arada çalıştıkları, ortak toplantılar düzenledikleri işyeri örgütlenmesi karşılıklı etkileşimi mümkün hale getiriyor. Sanayi Bakanlığı'nın enerji istasyonlarıyla, metalürji ve imalat sanayisiyle bilimsel araştırma kurumları iç içe çalışıyor. Benzer şekilde her hastanede farklı dallarda araştırma enstitüleri kuruluyor. Kolektivizasyon döneminde kurulan büyük devlet çiftlikleri de besicilik, tarım, kimya gibi farklı alanlarda araştırma ve geliştirme enstitülerini bünyesinde barındırıyor. Örneğin fabrikalarda ya spesifik bir problemin çözümü için ya da fabrikada çalışan bilim insanının araştırma planındaki ihtiyacına göre laboratuvar ya da enstitü kurulabiliyor. Böylece bir problem için sistemli yaklaşım ve uygulanabilir ölçek sorunu aynı anda aşılıyor. Enstitüler arası ortaklaşa çalışmalar ve bilgi paylaşımı çok karışık problemlerin çözülebilmesine olanak sağlıyor. Bazı fabrika laboratuvarları gelişkin çalışmalara yöneliyor ve ulusal ölçekte bilimsel yayın çıkarabiliyor.[12] Sonuçta birçok yüksek kaliteli araştırma enstitüsü Sovyet Bilim Akademisi veya üniversitelerin dışında, Sanayi Bakanlığı, Sağlık Bakanlığı ya da Tarım Bakanlığı'na bağlı olabiliyor.[13]

Sömürüden kurtulmuş, dünyayı ve toplumu anlayabilen, üretken yeni insanın yaratılması devrimin temel hedefini oluşturduğunu söylemiştik. Ancak halkların yarısının yazılı bir dilinin olmadığı, nüfusun neredeyse yüzde 80'inin okuma yazma bilmediği koşulları değiştirmek kolay bir iş olmuyor.[14] Bolşevik Parti devrimin ardından hem çeşitli dillerde alfabe oluşturma, hem okuma yazma öğretme seferberliği başlatıyor. Öğrencilerin dahi öğretmenlik yaptığı, genç veya yaşlı tüm yurttaşların katılmasının

11 G. O. Levit, *age.*, s.1094.

12 S. I. Vavilov, *Soviet Science: Thirty Years*, Moskova: Foreign Language Publishing House, 1948, https://www.marxists.org/archive/vavilov/1948/30-years/x01.htm, Erişim tarihi: 25 Eylül 2017.

13 J. G. Crowther, *age.*, s.21, 255, 362.

14 UNESCO, *Science Policy and Organization of Research in the USSR*, Paris, 1967, s.20.

beklendiği okuma yazma sınıfları açılıyor. Çeşitli alanlarda eğitim almış ülke nüfusunu artırabilmek için kısa süreli okullar, akşam okulları gibi farklı çözümler üretiliyor. Bilimsel dünya görüşünün içselleştirilmesi, bilimin günlük hayatın bir parçası olması Sovyet yurttaşlarının temel becerisi haline geliyor. Bu sırada bilimin topluma ulaşma kanalları çeşitleniyor. Örneğin çocuklar için bilim laboratuvarları, sergiler ve yetişkinlerin de yararlanabileceği müzeler hızla yaygınlaşıyor. Popüler bilim kitapları ve bilimsel literatüre dayalı gazete yazıları yoğun ilgiyle okunuyor. İşçilere, fabrika okullarında, çalıştıkları sanayi kolu ile ilgili bilimsel bilgilerin anlatıldığı, tartışıldığı dersler veriliyor.[15] Yine Sovyetler Birliği'nde temel eğitim vermenin ötesine geçebilmek için birbirinden farklı programlara sahip lise ve üniversite kurumsallaşması sağlanıyor. Yurttaşlara, ülkenin birçok bölgesine üniversite kurarak bu imkân ücretsiz olarak sunuluyor. Yükseköğrenime devam etmek isteyen herkes etnik köken, cinsiyet veya gelirden bağımsız bir şekilde bu hizmeti alabiliyor. Bilim insanları da bir yandan akademik düzeyde eğitim verirken diğer yandan uygulamalı veya teorik araştırma enstitülerinde ileri çalışmalar yürütüyor.

Toplumsal seferberlik ve ülke çapında ortak hareket etmek Sovyetler Birliği'nde sorunları çözmenin esas yolu oluyor. Bu ortak kurtuluş algısı 1922 yılında Çarlık Rusyası'na bağlı farklı ulusların yaşadığı bölgeleri, sosyalist federalizm ilkesi ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği altında birleştiriyor. Bu adım derin ve geniş ekonomik bağlar, ortak hedefler, ideolojik yakınlık üretiyor. Benzer yaklaşım beş yıllık planlarda görülüyor. Ülkenin bütününü göz önüne alan, bir yerden başka bir yere kaynak aktarımına imkân veren bir örgütsel ağ kuruluyor. 1941 yılında Almanya Sovyetler Birliği'ne saldırdığında Anayurt Savunması'nın sokak sokak, ev ev yapılmasını sağlayan örgütlü toplum yaratılıyor ve tüm dünya adına faşizmi yenme sorumluluğunu benimseyen bir ülke ortaya çıkıyor.

Bilim cephesi de yirmi yıldır ilmik ilmik örülen toplumcu yapısıyla bu ortak mücadeleye katılıyor. Bilimcilerin kimisi savaş

15 M. Ruhemann, "SSCB'de Bilim Üzerine İzlenimler", *Bilimin Toplumsal İşlevi* içinde (Ek-VII), çev. Tonguç Ok, İstanbul: Evrensel, 2011, s.404.

cephesine giderken kimi bilimciler de ülkenin silahlarının geliştirilmesi işini üstleniyor ve tank yapımından zırh üretimine, radardan sentetik kauçuk icadına geniş bir alanda savaşma kapasitesini artırıyorlar. Bilimsel bilgi ve tekniklerin kullanıldığı üretime Japonya'ya atılan atom bombasından sonra caydırıcı olması açısından yapılan bomba da dahil. Sovyet Hükümeti atom veya hidrojen bombasının kullanımına karşı durarak tüm ülkelerin bombaları aynı anda yok etmesini çözüm olarak savunuyor ve Birleş Milletler toplantılarında bunu açıkça ifade ediyor. Dünya Barış Konferansı'nın bomba hakkındaki deklarasyonunu ABD ve İngiltere imzalamazken Sovyet Hükümeti imzalıyor ve bombayı atan ilk ülke olmayacağını, onu sadece kendisine karşı atılırsa kullanacağını beyan ediyor.[16] Sovyetler Birliği dünya halklarının özgürleştiği, uzaya açılma hayalini gerçekleştirdiği bir coğrafya olmanın dışında, aynı zamanda atom bombası gibi ağır tehlikelere karşı mücadeleye devlet desteği veren merkez oluyor.

Bilimler Akademisi'nin sosyalist dönüşümü

Rusya'nın gelişme dinamikleriyle birlikte Avrupa aydınlanması Rus insanına nüfuz ederken çeşitli düşünsel akımlar 18. yüzyılda oluşmaya başlıyor. Kimi aydınların aracılığıyla henüz gelişmeye başlayan burjuvalaşmaya uygun biçimde ve zenginliğin bir göstergesi olarak Çar I. Petro İmparatorluk Bilimler Akademisi'nin kurulmasını 1725 tarihinde onaylıyor. 1755 yılında ise Moskova Devlet Üniversitesi açılıyor. Burada yetişen bilim insanları özellikle 19. yüzyılda önemli teorik çalışmalara imza atıyor. Mevcut çalışmaların genel özelliği tekil aydınların düşünsel ufku ve çabasıyla sınırlı olduğundan dolayı bilim alanında bütünleyici, süreklileşmiş çalışmalar mümkün olmuyor. Bu süreçte sistemli bir üniversite yapısı ya da bilim geleneği oluşmuyor. Ancak yaklaşık iki yüz yıl boyunca yetişen eğitimli insan gücü Rus devrimlerinin kritik parçası haline geliyor.

1905 Devrimi'ne üniversitelerde çalışan akademisyenler ve öğrenciler aktif olarak katılıyor. Tarihe Kanlı Pazar olarak geçen

16 E. Trory, *Churchill ve Bomba*, çev. Tulga Buğra Işık, İstanbul: Yazılama, 2016, s.109.

katliamdan sonra ünlü fizikçi Lebedev bir mektubunda şöyle yazıyor: *"Çok sevdiğim anayurdumda bilimi geliştirmek için gösterdiğim tüm çaba sanki zamanın yararsız bir çöpüymüşüm gibi beni vuruyor. Bu mutsuz bilim insanı haykırıyor; hiçbir şeyin olmadığını bir yer Rusya. Ne ilerleme ne bilim."*[17] Devrim yenildiğinde geriye çekilen öğrencilerin faaliyetleri tamamen durulmuyor. 1910 yılında Tolstoy'un ölümü öğrenci hareketini yine yükseltiyor, üniversitelerde toplantılar artıyor. Bu toplantılara polis baskınları yapılırken akademisyenlerin derslerine polisler eşlik etmeye başlıyor. Bu durumu protesto eden birçok akademisyen ve Moskova Üniversite'si Rektörü Eğitim Bakanlığı'na istifalarını sunuyor. İstifaların kabul edilmesi bilim çevrelerinde tepki uyandırıyor. Çarlığın despotizmi bu sesi bir süre bastırmayı başarıyor, ama her baskıcı adım değersizleştirilen insanın değişim arayışına itki oluyor.

Rusya'nın aydınlık yüzü Ekim Devrimi'yle birlikte potansiyelini gerçekleştirebileceği koşullara erişiyor. Savaş yıllarında durma noktasına gelen bilimsel çalışmalar, bilim insanlarının inşa döneminin hedeflerine verdiği destekle yeni devlette merkezi bir konuma yükseliyor. Bu işbirliği bilimi devletin bir karakteri haline getirirken bilim insanlarının toplumcu düşünce kavrayışı derinleşiyor. Bilim saf bir bilgi edinme uğraşı, entelektüel bir faaliyet olmaktan kurtularak toplumsal ihtiyaçlarla bütünleşen ve kendi gelişim hızını artırabilen bir yapıya kavuşuyor. Sovyetler Birliği'nde bilimin örgütlenişi, kapsamı, içeriği, amacı toplumsal olarak belirlenince üretici güçleri ve üretim araçlarını geliştiren muazzam bir başarı ortaya çıkıyor.

Bilimin devletle iç içe gelişmesi dünyada "bilim bilim içindir" tartışmasını tetikliyor. Sömürgecilikle erken zenginleşen ülkelerde bilgiye ulaşma hazzı, insanlığın bütününün konforu önemseme düşüncesine üstün geliyor. Günümüzde bilimin kolektif bir sürecin ürünü olduğu daha kolay görülebiliyorken çıktılarının hâlâ özel mülkiyet kapsamında olması olağan karşılanıyor. Hatta bilimsel çalışmalarını, başka çalışmalarla işbirliğini engelleyen şirket çıkarlarına bağımlı yapmak bugün bilimin baskın bir karakteri haline gelmiş görünüyor. Oysa bu iki düşünceyle mücadelede Sovyet

17 Aktaran Vavilov, *age.*

bilimcilerinin rolü atlanamaz. Planlama sürecine dahil olan bilim insanları, ülkenin ihtiyaçlarını göz önüne alarak bilime ayrılan bütçenin ve araştırma temalarının merkezi olarak belirlenmesini doğal bir süreç olarak algılıyor. Dönemin SSCB Bilimler Akademisi Başkanı Vavilov kapitalist toplumun özel mülkiyet kültü ile yetişmiş bireyciliğinin bunu anlamakta zorlanmasını normal buluyor.[18] Bilimde planlama fikrinin avantajlarından biri, yeni çalışmalar başlatılırken ve enstitüler kurulurken mevcut birikimin deneyim ve ihtiyaçlarına bakarak ilerlenebilmesidir. Bu, zamanın ve kaynakların boşa gitmesini engelleyen bir işlev görürken, bilimin ve toplumun ilerlemesine ciddi boyutta olanaklar sağlıyor.

Ulusal ölçekteki tüm planlama süreçlerinde detaylı olarak programlanan bilim ve akademi işlerinin kimi bilim insanları parçası olurken bazı bilim insanları ise ulusal ihtiyaçların yönlendirdiği mevcut çalışmaların karşısında yer alıyor. Sosyalist toplumun kurucu öznesi Bolşevik Parti, sadece laboratuvarının içinden bakan bilim insanına karşı ideolojik ve politik müdahalelerde bulunuyor. Akademinin kuruluşunun 200. yılı, hizmet ettiği geçmiş sınıfla bağını koparacak bir adımla, İmparatorluk Bilimler Akademisi adı SSCB Bilimler Akademisi biçiminde değiştirilerek kutlanıyor. Devrimden on yıl sonra hâlâ eski ayrıcalıklarını sürdürmek isteyen bazı üyelerin akademiye düşen görevler ve yeni üyelerin katılımı konusunda ayak diremeleri bir başka önemli değişim gerekliliğine işaret ediyor. Partinin beklentisi, sosyalist devletin inşasının temel ayağı olan Bilimler Akademisi'nin bir yandan problemlere pratik çözümler üretmesi diğer yandan yeni toplumun devrimci düşünsel yapısını bünyesine dahil etmesiydi. Yeni yetkin insanların, uygulamacı olan mühendislerin ve Marksist bilimcilerin, akademiye katılabilmesi sağlanarak üye sayısı iki katına çıkarılıyor; akademi doksan üyeye ulaşıyor.[19] Bir diğer adım ise doğrudan Sovyet Yüksek Konseyi (meclisin) içinde yer alan akademinin ilişkilerini yakın ve hızlı hale getirmek için merkez binası 1934 yılında başkent Moskova'ya taşınıyor.

Akademide başka yapısal değişimler de gerçekleştiriliyor.

18 S. I. Vavilov, *age.*

19 J. G. Crowther, *age.*, s.24.

Fizik-matematik dalı ve insan bilimleri dalından oluşan akademinin ikinci dalının adı tarih ve dil bilimleri olarak değiştiriliyor. Daha sonra teknik bilimler üçüncü bir dal olarak akademiye ekleniyor.[20] SSCB Bilimler Akademisi teknik atılımların yanında toplumcu düşünceyi geliştiren, yurtseverlik ve işçi enternasyonalizmini harmanlayan, farklı ulusların kültürel zenginliğini ortaya çıkaran dil, tarih ve arkeoloji çalışmaları da yürüttü. Ancak bu akademiden ayrı bir hat olarak Ekim Devrimi'nin hemen ardından Marksist teoriyi geliştirmek, sınıflı toplumlar tarihini incelemek ve diyalektik materyalizmi güncel problemlere doğru genişletmek için bir de Komünist Akademi kuruluyor.[21] Komünist Akademi 1936 yılında çalışmalarına SSCB Bilimler Akademisi'nde devam edecek biçimde oraya ekleniyor. Ayrıca ilk beş yıllık planın sonucundaki birikimle Tarım Bilimleri Akademisi, Tıp Bilimleri Akademisi ve Pedagojik Bilimler Akademisi kurulması uygulamalı bilimlerin Sovyetler Birliği'ndeki kritik rolünü de ortaya koyuyor.[22]

Devrimin gücü daha birçok somut değişim getiriyor. Çarlık döneminde sadece Rusya bölgesinde Petrograd/Leningrad kentinde bulunan bilimler akademisinin yeni kolları SSCB'de önce Ukrayna Cumhuriyeti'nde, ardından Belarus Cumhuriyeti'nde kuruluyor. Aynı zamanda her akademiye bağlı çeşitli enstitüler kuruluyor. 1920'lerde Moskova ve Leningrad'da kurulan bazı enstitüler sayılabilir; Fiziksel ve Kimyasal Analiz Enstitüsü, Optik Enstitüsü, Fizik ve Matematik Enstitüsü, Fizyoloji Enstitüsü, Toprak Bilimi Enstitüsü.[23] 1930'larda ise Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin diğer sosyalist federasyonlarına yeni yetişen bilim insanları gönderilerek bilimler akademisinin kolları kuruluyor; Uzak Doğu Kolu, Ural Kolu, Gürcistan Kolu, Ermenistan Kolu,

---

20 OECD, *age.*, s.195.

21 D. Riyazanov, *K.Marx / F.Engels Hayat ve Eserlerine Giriş* eserine yazdığı önsöz, çev. Ragıp Zarakolu, 3. Basım, İstanbul: Belge, 1997, s.7 (D. J. Struik'in önsözü).

22 M. V. Keldysh, "The Multinational Union of Soviet Socialist Republics and The Development of Science", *Science In The USSR* içinde (der. G.D. Komkov), Moskova: Progress, 1972, s.20.

23 UNESCO, *age.*, s.10.

Azerbaycan Kolu, Kazak Kolu.[24] Bu gelişim ve işbirliği bilimsel ilerlemeyi hızlandırıyor; örneğin ülkedeki nükleer fizik çalışmaları, yani atomun parçacıklara ayrılması ve parçacık hızlandırıcı üretimi, 1930'larda teoriden pratik çalışmalara evriliyor.[25] Bu ilerleyiş ülkenin 1941 yılında işgale direnişine büyük teknik destek ve özgüven veriyor, İkinci Dünya Savaşı bittiğinde Nagazaki ve Hiroşima'ya ABD tarafından atom bombası atılmasından birkaç yıl sonra, bombanın üretimini gerçekleştiriyor.

Bilim tarihinin bakiyesi

Bilim kendi başına ne insanın bilgi açlığını doyurabilir ne de onu kurtuluşa götürebilir. Çünkü bilgi insanın olgusal gerçekliğe ve aralarındaki ilişkiye verdiği anlamdır. Anlam ise insanın içinde yer aldığı, şekillendirebildiği toplumsallığa bağlıdır. Toplumsal ilişkileri dikkate almadığınızda bilimin insanlığın yararına veya zararına ne yönde ürünler vereceği belirsizliğe mahkûm olur. Bilim insanlarının ve bilimsel dünya görüşünü benimseyen insanların önünde şu soru duruyor: Bilim kârların artması için mi, insanlığın refahı için mi?[26] Bu seçimin basit olmadığı, büyük bir ideolojik mücadele gerektirdiği açık.

Çoğu emperyalist ülkenin bilim insanı komünizm karşıtı propagandaya uzun süredir boyun eğiyor. Özellikle "Soğuk Savaş" sloganıyla açılan dönemde Sovyet biliminde olan şeylerin özü ile ilgilenmeden ama ondan korkması gerektiğini düşünerek yaşadığı bilim atmosferine uyum sağlamış görünüyor. Sovyet bilim insanlarının yürüttükleri çalışmalarla uluslararası konferanslarda, dergilerde yer almasına bilim dünyasının yaklaşımı ya komünizme hakaret ya da yok saymak oluyor, batılı bilim insanları Sovyetler Birliği'nde yapılacak konferanslara ve bilimsel başka etkiliklere katılmayı çeşitli bahanelerle reddediyor, Sovyet devletinin önemsediği karşılıklı bilim insanı ve öğrenci değişimi önerisi kabul edilmiyor.[27] Bugün ideolojik bilim örneği olarak yerden yere vurulan

24 M. V. Keldysh, *age.*, s.18.

25 M. V. Keldysh, *age.*, s. 21.

26 J. D. Bernal, *age.*, s.44.

27 M. Prenant, "Bilginler Arasına Demir Perdeyi Çeken Kim?" *İdealizme*

Lısenko'nun yazdığı metinler soğukkanlı bir şekilde okunmuyor; kromozom ve çevre ilişkisi iddiasının ne ima ediyor olabileceği hakkında düşünülmüyor. O yıllarda Sovyet halkının içinde bulunduğu savaş ve açlık sorununun bilimsel üretimi nasıl etkilediği değerlendirmeye katılmıyor. Kapitalist bilimin hâlâ toplumsal sorunlardan kopuk olduğunun, insanlığa ufuk sunamaz hale geldiğinin farkına varılmıyor.

70 yıllık reel sosyalizm deneyimi boyunca bütün tartışmaların çok verimli yapıldığı ve kusursuz kararların alındığı iddiası elbette gerçekçi olmaz. Sovyet bilim insanlarıyla bir yazışmasında Einstein'ın doğru kavradığı gibi; sosyalizm sorunlarla mücadelede zemin sağlar, sorunsuz bir ortam yaratacağını iddia etmez.[28] Önemli olan düşünme, uygulama ve ürün düzlemlerini kesen omurganın yapısal özellikleri. Bu omurganın ne kadar esneyeceğini ve sapma yapacağını kestirebilmemiz. Sosyalist omurga insanlıktan ümidini kesip distopyalarla açıklanan bir dünya kurgulama işine yönelmez ya da üretim ilişkilerini yok sayıp bilimi çıkış kapısı olarak gören ve sonuçta insanlığın yaşadığı felaketlere seyirci kalan bir savrulma yaşamaz. Vazgeçmediğiniz sürece her daim mücadelenin diri olduğu bir akış söz konusudur. Bilim için, bilimci için, toplum için, insan için ortaklaşa örülen bir omurga.

Bilim insanlarının topluma karşı üstüne düşen sorumluluğu alması, bilimin toplumsal işlevini hatırlaması ve hatırlatması gerekiyor. Günümüzde yaygın olan "toplumsal ilerlemenin bireylerin rekabeti ile gerçekleştiği" düşüncesinden belki rahatsız oluyoruz, 21. yüzyılda hâlâ sömürüyle zenginleşildiğini belki görebiliyoruz; ama bundan kurtulacak potansiyele sahip olmamıza rağmen yerimizde sayıyoruz. Arzuladığımız toplumsal değişim için bilim tarihine bakmamız ve yeni bir bakiye almamız şart. Ekim Devrimi'nin 100. yılı, toplumsal sistemin yapısını incelememiz için bir motivasyon olsun.

Karşı Diyalektik ve Tarihsel Materyalizm içinde (der. H. Özdal), İstanbul: Evrensel, 2002, s.163-175.

28 A. Einstein, "Sovyet Bilginlerine Cevap", *Dünyamıza Bakış*, çev: İ. Öztürk, 2. Basım, İstanbul: Alan, 1990, s.104.

Burjuva Eğitimin Yıkılması ve Sınıfın İktidara Taşınması: Sovyetler'de Eğitim

Nazlı Somel - Eren Karaca

28 Ekim 1917'de, Ekim Devrimi'nden üç gün sonra, Eğitim Bakanlığı (Sovyetler'deki adıyla Halkın Aydınlanma Bakanlığı ya da Narkompros) temsilcisi olan 22 yaşındaki Yuri Flakserman, Çarlık döneminin eğitim bakanlığı binasını devralmak üzere, Petrograd'da Chernyshev Köprüsü'ndeki binaya gitti. Diğer bakanlıkların devralınma mücadelesi şiddetli olmuştu. Daha bir gün önce Trotskiy ve Uritsky, Dışişleri Bakanlığı binasındaki eski Bakanlık çalışanlarınca kilitlendikleri odadan Çarlık'ın gizli uluslararası anlaşma belgelerini çalmayı başararak kaçmak durumunda kalmışlardı. Diğer bakanlıklardan da göz korkutucu saldırı ve sabotaj haberleri geliyordu. Flakserman'ın Eğitim Bakanlığı'nda karşılaştığı durum ise bambaşkaydı. Görevlilerin tamamı hiçbir şey olmamış gibi saatinde mesailerine başlamışlar ve Bakanlığı bildikleri gibi işletmeye devam ediyorlardı. Bolşeviklerle iş birliği yapmama konusunda ise kararlıydılar.[1]

Çarlık eğitim bürokrasisinin devrime ilk günlerinde verdiği bu tepki (ya da bu tepkisizlik hali), modern eğitim ideolojisiyle yakından ilişkilidir. Modern eğitim sistemleri burjuva devrimlerinin bir

1 Sheila Fitzpatrick, *The Commissariat of Enlightenment. Soviet Organisation of Education and the Arts under Lunacharsky*, Cambridge University, 1970.

sonucu olduklarından, örgütlenme biçimleri ve ideolojileri burjuvazinin ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde belirlenmiştir. Bu belirlenimlerin en başında, aslında bir yanılsama olan tarafsızlık gelir.[2] Kapitalizmde okul ve eğitim sisteminin başarısı, kendisinden önceki eğitim örgütlerinin dışarıda bıraktıkları toplumsal kesimleri içerip içeremedikleri ve bunu sınıfsal yeniden üretimi sağlayacak şekilde yapıp yapamadıklarıyla ölçülür. Daha açık ifade edecek olursak, kapitalist sistemde başarı, *sınıfsal yeniden üretimin sınıf bilinci üretmeksizin gerçekleşebilmesi*dir.[3] Tarafsızlık ideolojisi en çok da bu sistemi işletenler, yani eğitim emekçileri üzerinde etkilidir. Geniş halk kesimleri için hiçbir çıkar gözetilmeden çalışıldığı (ki bu eğitim emekçileri için çoğu zaman doğrudur) ve taraf güdülmediği yanılsaması, görece taze burjuva devrimlerinde, tarihsel açıdan ulaştığı en yüksek seviyenin tadını çıkarmaktadır.

Henüz böylesi bir seviyeden bahsedilemese de Çarlık Rusyası'nın son döneminde yapılan eğitim reformlarıyla feodal düzende eğitim hakkına sahip olmayanlar, örneğin işçiler, serfler ve kadınlar çoğunluğu gönüllü örgütlenmelerce ve hümanist yaklaşımlarla, büyük çabalar harcayarak eğitime dahil edilmeye çalışılmıştır.[4] Burjuvazinin ve burjuvaların, kendi avantajlı toplumsal konumlarını tehlikeye atmaksızın yürütülen ve bir tür hayır hizmeti olarak düşünülen eğitim işleri, henüz günümüzdeki kadar kurumsallaşmamış ve kilisenin etkisinden bağımsızlaşırken başka yollarla gericiliğin eline düşmemiştir. Çarlık eğitim entelijansiyası da eğitim alanını, siyaset ve hükümetler, hatta düzenler üstü görmektedir.

Bununla beraber, bakanlık çalışanlarının, işlerini devrime rağmen eskisi gibi yürütmeye çalışmalarında bir diğer neden Bolşeviklerin iktidarının geçici olduğuna dair derin ancak kısa sürede yıkılacak olan inançlarıdır.

---

2 Pierre Bourdieu ve Jean-Claude Passeron, *Reproduction in Education, Society and Culture*, Sage, 1990.

3 Roger Dale, *The State and Education Policy*, Open University, 1989, s.ix.

4 Çarlık Rusyası'nın son dönemindeki eğitim reformları ve çalışmaları için bkz. Jaan Pennar, Ivan I. Bakalo, George Z.F. Bereday, *Modernization and Diversity in Soviet Education*, New York: Praeger, 1971. Aynı dönemdeki toplumsal değişimler için bkz. Gregory L. Freese, "Reform and Counter Reform 1855-1890", *Russia: A History*, Oxford içinde, 2002, s.170-199.

Bolşeviklerin iktidarı kolayca bırakmayacaklarını anlamaları üzerine eğitim bürokrasisinin direnişi başka biçimler aldı. Narkompros, ilk ziyaretin ardından Bakanlık binasında kalmayı zorlamayıp çalışmalarına başka bir binada devam etti. Bir hafta kadar sonra Narkompros'un sekreteri Anatoly Lunacharsky, Bakanlık binasını kalıcı olarak almaya geldiğinde, eski eğitim bürokratlarının tamamı binayı ve görevlerini, bir tür direniş ve sabotaj biçimi olarak, kendi rızalarıyla, terk etti. Geride sadece teknik elemanlar ve bina sorumluları kalmıştı. 27 Kasım'da Narkompros, görevini terk eden eski bürokratlara işlerini ve anahtarlarını devretmek üzere Bakanlığa gelmeleri çağrısında bulundu. Kimse gelmedi. Bir gün sonra, 28 Kasım'da, eski bürokratların beraberlerinde Bakanlık kasasındaki öğretmen emeklilik fonuna ait 93.000 rubleyi yanlarında götürdükleri fark edildi. Takip eden Aralık ayında, 1917 Şubat Devrimi dönemi Bakan Yardımcısı Kontes Sofia Panina halkın parasına el koyma suçundan yargılandı ve parayı iade edene kadar tutuklu kalması hükmü verildi. Parayı geri vermeyi reddetmesi üzerine Petrograd entelijansiyası kendi aralarında talep edilen tutarı toplayarak salıverilmesini sağladı.[5] Panina Çarlık döneminde başlayan burjuva eğitim reformlarının saygı duyulan önderlerinden birisiydi ve kurduğu okullara çok bağlıydı. Diasporada, kurduğu okulların Sovyetler döneminde nasıl geliştiğini uzaktan izlemek durumunda kalacaktı.[6]

Kontes Sofia Panina'nın bu karşı konumlanışı münferit değil. Çarlık Rusyası'nın eğitimli kesimlerinin genel olarak devrime karşı konumlanışı, Bolşeviklerin en azından 'pasif tarafsızlık' beklentisinin hiçbir karşılığı olmadığını kısa sürede ortaya çıkardı. İç Savaş'ta aktif olarak Bolşevik karşıtı örgütlenmelerde yer alan bu kesim, sonrasında da çeşitli şekillerde devrimin gelişimini sabote eden faaliyetler içinde oldu.

Çar taraftarı olmayan, ancak radikal burjuva ideallere sonuna kadar bağlı, bu nedenle Bolşeviklere düşman eğitim entelijansiyası, kısaca 'radikal eğitimciler', sınırlı örgütlülüklerini ve

5 Sheila Fitzpatrick, *Education and Social Mobility in the Soviet Union 1921-1934*, Cambridge University, 1979.

6 Fitzpatrick, *age.*, 1970.

otoritelerini, devrimi sabote edecek faaliyetlerde kullanmaktan daha sonra da geri durmadılar. Örneğin eski Bakanlık bürokratları, Narkompros'a paralel bir örgütlenme kurdular. Bu yolla taşradaki okullara direktifler vermeye, sınav yapmaya ve diploma dağıtmaya devam etmeye çalıştılar. Oysa Narkompros'un ilk günlerinde tartışmaya açtığı sosyalist eğitimin temel ilkeleri, onların Rus burjuva devrimleri süresince yazdıklarıyla çelişmiyordu.[7] Onları Narkompros'a düşman yapan eğitimin temel ilkeleri konusundaki görüş ayrılıkları değil, sosyalist devrim karşıtlıklarıydı.

Aynı yönelim dönemin öğretmen sendikasında da açık bir şekilde görülmekteydi. Üyelerinin çoğunluğu liberal-radikal, şehirli öğretmenlerden oluşan ve Çarlık döneminde kurulmuş olan Tüm Rusya Öğretmen Sendikası (VUS), devrimin hemen ardından greve gitti. VUS, Sovyetler yönetimi tarafından kabul gören ve sosyalist eğitimin temel ilkelerini tanımlayan Deklarasyon'u[8] resmen kabul etmekte, ancak Bolşeviklerle çalışmayı reddetmekteydi. Bolşeviklerle iş birliği yapan iki üyelerini sendikadan ihraç ettiler. Petrograd'da Ocak ayına kadar, Moskova'da ise Mart ayına (1919) kadar grevlerini sürdürdüler. Moskova'daki grev, söylentilere göre, eski tacir-bankacı ailesi Ryabushinsky tarafından finanse edildiğinden diğerinden daha uzun ömürlü olmuştu.[9]

VUS'un greviyle birlikte, radikal eğitimcilerin Narkompros'un

7 Fitzpatrick, *age.*, 1970.

8 29 Ekim 1917'de Narkompros'un yayımladığı ilk Deklarasyon'da, eğitim işinin yerel özyönetim organları (Sovyetler) tarafından idare edileceği ve bu anlamda işçi ve köylülerin özörgütlenmelerine tam özerklik sağlandığı ilan edilmekteydi. 1920 yılının başına kadar Narkompros'un kendi içinde, Partiyle ve yerel sovyetlerle bu konuda yoğun tartışmalar yaşandı ve çeşitli denemeler gerçekleştirildi. Bu sürecin sonunda Sovyet eğitimi yerelde organize edilen, merkez tarafından denetlenen, yönlendirilen ve maddi olarak desteklenen bir yapıya kavuştu. Eğitimin yönetilme biçiminin yanı sıra, ikinci Deklarasyon'da (16 Ekim 1918) karma eğitim, seküler ve ücretsiz ilkokul ilan edilmekteydi. Ev ödevi, ceza ve sınavlar yasaklandı. Politeknik ve bütünleşik, herhangi bir ayrım yapılmaksızın bütün öğrencilerin benzer üniversite öncesi eğitim alması öngörülüyordu. Bkz. Fitzpatrick, *age.*, 1970. Deklarasyonların ortaya koydukları genel eğitim ilkeleri, dönem için ve halen birçok günümüz ülkesi için devrimci nitelikteydi ve dönemin ilerici eğitimcilerinin birikimlerine yaslanıyordu. Bu ilkelerin bazılarına ilerleyen kısımlarda daha ayrıntılı yer veriyoruz.

9 Fitzpatrick, *age.*, 1970.

eğitim perspektifini destekleyeceği beklentisi de boşa çıkmış oldu. VUS dışındaki eğitim emekçilerinde ise durum daha da kötüydü. Üniversite hocalarının çoğunluğu Kadetlere[10] yakın, taşradaki öğretmenler ise ağırlıklı olarak gericiydiler ve önemli bir kısmı Papaz eşlerinden oluşmaktaydı. Bu durum, Çarlık dönemi eğitim işlerinin taşrada büyük oranda Rus Ortodoks Kilisesi tarafından yürütülüyor olmasının bir sonucuydu. Narkompros'un ise 1917'de bunların yerine koyabileceği kadrosu yoktu.[11]

Narkompros bu verili durumdan kaçınılmaz olarak tek bir sonuca varabiliyordu: Eski Bakanlık kurumları, çalışanları ve radikal eğitimcileri planlarına katmaya çalışmaktansa, her şeyi yeni baştan kurmak. Bu yönde atılan adımlar, başlangıçta düşmanca tutum takınan birçok eğitimciyi zaman geçtikçe yanlarında bulmaları ile sonuçlanacaktı.

Narkompros'un devrimden hemen sonra karşılaştığı sorunlar bunlarla sınırlı kalmadı. Teorik olarak burjuva eğitiminden tamamen farklı bir eğitim istemek ile onu pratikte somutlamak arasında büyük bir fark vardı. İnsanlığın deneyimlediği ilk sosyalist eğitim pratiğinin, hayal edilen hedeflere hangi yollardan ulaşacağını somutlamak gerekiyordu. Narkompros'un elinde, bir yanda kapitalizmde işçilerin ellerini güçlendirecek (tek bir patrona ve sektöre mahkûm kalmayacak) şekilde çok yönlü teknik eğitim öngören Marx'ın yazıları, öte yanda ise sosyalist evreyi atlayarak komünizmin eğitimini tarif eden Engels'in yazıları vardı. Bunların dışında Avrupalı ve Amerikalı ilerici eğitimcilerin (örn. Dewey, Kerschensteiner, Montessori'nin) görüşleri ve farklı ülkelerde tekil okullarda uygulanan deneysel okul deneyimleri mevcuttu.[12]

Narkompros'un yılları yoğun bir şekilde bunları tartışmak ve denemekle geçecekti.[13] Tartışmadan hiç çekilmeyecek olan bu baş-

---

10 Rusya'da 1905 sonrasında kurulan Meşruti Monarşi yanlısı Anayasal Demokrat Parti.

11 Fitzpatrick, *age.*, 1970 ve ayrıca bkz. Fitzpatrick, *age.*, 1979; Nigel Grant, *Soviet Education*, London: Penguin, 1972.

12 Fitzpatrick, *age.*, 1970.

13 Örneğin Narkompros'un içinde Moskova ve Petrograd komisyonları arasında, okulların komünal ilkelere uygun olarak mı örgütlenmeleri gerektiği, politeknik eğitimin pratikte nasıl olması gerektiği vb. gibi konularda 1918 yazı boyunca çok yoğun tartışmaların yaşandığı konferanslar

lıklar, yeni toplumsal gelişmelerle tekrar tekrar gündeme gelecekti. Bu şekilde bütün Sovyetler tarihi aynı zamanda bir sosyalist eğitim mücadelesi tarihi halini aldı.

Sosyalist eğitimin kuruluş süreci bir yandan ilerlerken, bir yandan da radikal eğitimcilerin Bolşevik Devrim karşıtı söylemlerine etkili cevaplar üretildi. Bu cevapların bir yandan sosyalist eğitimin ilkelerinin şekillenmesinde diğer yandan Bolşeviklerin eğitim alanını siyasi bir alan olarak kavramasında içe doğru (örn. Parti ve Narkompros yöneticilerini) örgütleyici etkileri oldu.

Bunların başında radikal eğitimcilerin devrim karşıtlıklarını eğitim söylemleriyle süslerken kullandıkları 'özgür, otonom eğitim' talebi gelmekteydi. Buna karşılık olarak Narkompros ve Parti, eğitimin politik ve taraflı olduğunu, bunu reddeden kapitalist ülkelerin ve burjuva eğitiminin, Lenin'in deyişiyle 'ikiyüzlü ve yalancı' olduğunu her fırsatta vurguladı. Nitekim bu ülkelerde verilen tarih, milliyetçilik ve din dersleri, bu yalan tarafsızlığın en güzel kanıtlarıydı.[14]

Devrimin ilk günlerinde radikal eğitimcilerle yapılan tartışmalar, karşılaşılan direnişler ve eğitim hakkına yeni kavuşmuş geniş halk kitlelerinin eğitim alanında yolunu kendi kendine hızlıca çizebileceği konusundaki beklentinin birçok yerde karşılık bulmaması, Bolşeviklerin gözünde eğitimin merkezi planlamaya ve organizasyona tabi olması gerektiği konusundaki kanıyı sağlamlaştırdı. Bolşevik Parti ve Sovyetler, devrimin sancılı ilk günlerinde ve hemen ardından gelen İç Savaş süresince dahi,

düzenlendi ve hatta bu tartışmaları kesmemek için okulların bir ay geç açılması göze alındı. Bir diğer örnek, Sovyetler'de eğitimin kurucularından ve 1939'da hayatını kaybedene kadar Narkompros yönetiminde olan Nadezhda Krupskaya'nın 1919 yazında Volga bölgesinde, taşraya yaptığı uzun gezisidir. Krupskaya taşrada Narkompros'un Deklarasyonlarının öğretmenlerce ne kadar farklı şekillerde anlaşıldığını, birçok yerde yerel Sovyetler'in eğitim komisyonu kuramamış olduğunu ve okulların fiziksel koşullarının ilkeleri yerine getirmek için elverişli olmadığını tespit etmişti. Bu geziden çıkan önemli sonuçlardan birisi yerellerde eğitim inisiyatiflerinin kendiliğinden oluşmasını beklemenin nafile olduğuydu. Bkz. Fitzpatrick, *age.*, 1970.

14 Lenin'in 1918'de, eğitim kongresinde yaptığı konuşmadan. "Speech at the First All-Russia Congress on Education" (https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1918/aug/28.htm).

Narkompros'un eğitim planı ve uygulamalarını yakından takip etti.[15] Parti, Sovyetler ve Narkompros arasında birbirini denetleyici bir ilişki kurulmuştu; gündelik eğitim ihtiyaçları ile uzun erimli sosyalist eğitim hedefleri arasındaki dengenin kurulması için sürekli bir tartışma ve iletişim mevcuttu. Bu tartışmalara aktif olarak Komsomol,[16] sendikalar ve endüstri yönetimleri de katılıyordu. Bu ilişki eğitim alanına, yerellere inisiyatif için alan açma ve aynı zamanda bütünün gelişimini merkezden izleme ve yönlendirme şeklinde yansıdı. Yerel ve merkez arasındaki bu diyalektik ilişki, kendiliğinden gelişen, sorunsuz ve hatta kavgasız bir süreç değildi, aksine eğitim alanının kendisi sosyalizm döneminde de bir mücadele alanı olarak var olmaya devam etti.

Kuruluş evresinde yaşananlar ve sonrası, Sovyetler'de eğitimin yoktan var olduğu ve kısa sürede büyük başarılar elde ettiği yaygın tezinin özünde doğru olduğuna ancak bu başarının kaynağının yanlış yerde arandığına işaret ediyor. Sovyetler'de eğitim tarihine dair çoğu araştırma, Çarlık Rusyası'nda eğitimin sadece elitlere açık bir yapılanma olması, henüz yaygın okuryazarlığın, eğitim alanında nitelikli iş gücünün ve bunları yetiştirecek kurumların var olmadığını tespit ediyor ve Sovyetler'in sadece bu sorunların üstesinden geldiği üzerinde duruyor.[17] Oysaki Sovyetler'in eğitim başarısı bu temel adımları atmaktan öte, eğitim alanının yerleşik,

15 Lenin, devrimin sancılı ilk günleri de dahil olmak üzere Narkompros'un düzenlediği eğitim ile ilgili önemli konferanslara katıldı, konuşmalar yaptı, eğitim çalışanlarıyla mektuplaştı. Parti, Sovyetler ve Narkompros arasındaki iletişimi güçlendirdi ve Parti'nin eğitim alanındaki öncü rolüne eğitim yöneticilerini ikna etti. İlgili bazı metinlerinin derlendiği bir kaynak olarak bkz. V. I. Lenin, *On Culture and Cultural Revolution*, Wildside Press LLC, 2008. Ayrıca Lenin'in gençlik, gençlik hareketleri ve örgütleri üzerine yazdıklarının bir derlemesi için bkz. V. I. Lenin, *Gençlik Üzerine*, Sol, 1993.

16 Genç Komünistler Birliği'nin kısa adı olan Komsomol, Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin gençlik yapılanmasıdır. Lise ve üniversite öğrencileri ile birlikte asker, işçi ve köylü gençleri kapsayan yapılanma, çoğunlukla siyasi ve teorik çalışmalar yürütüyordu. Kuruluş döneminde yürütülen okullaşma kampanyasının taşrada etkili olmasını sağladılar. Bkz., Grant, *age.*

17 Örneğin bkz. R.D. Charques, "Education in the Soviet Union", *International Affairs*, 11:4, 1932, s.493-511; L.A. Owen, "A Statistical Review of Soviet Education", *Australian Outlook*,11:2, 1957, s.21-34; Jonathan Tudge, "Education of Young Children in the Soviet Union: Current Practice in Historical Perspective", *The Elementary School Journal*, 92:1, 1991, s.121-133.

karşıdevrimci kabul ve örgütlenmelerine karşı verdiği sınıfsal mücadelede ve yeni bir toplumun inşasına yön vermesinde yatmaktadır. Yani Sovyetler'in eğitim alanındaki başarılarını, kaç okul kurduğu ve nüfusun yüzde kaçını ne kadar süre okullaştırdığıyla değil, eğitim yoluyla devrime yaptığı katkılarla ölçülmelidir.[18]

Sovyetler'de milyonları zorlu koşullarda mobilize eden okuryazarlık kampanyası, Çarlığın 'cehalet yoluyla düzenle iş birliği' modelinin tersine, bilginin geniş toplumsal kesimleri sosyalizme sahip çıkan ve onunla uyumlu çalışır hale getirebileceği inancıyla yürütülmüştür. Ancak, iç savaş, kıtlık, İkinci Dünya Savaşı gibi eğitim kurumlarına, eğitimcilere ve öğrencilere büyük yıkımlar getiren süreçler yüzde yüz okullaşmayı ve okuryazarlığı 1960'lara kadar mümkün kılmamıştır. 1960'larda dahi on yıllık, kesintisiz temel eğitim taşrada tam anlamıyla uygulanamamaktaydı ve parasız eğitim her kademede söz konusu değildi. Nitekim her zaman işçi ve köylüleri kayıran, onları eğitim alanında ekstra desteklemek anlamına gelen parasız eğitim, onların dışındaki avantajlı toplumsal kesimler için çoğu zaman geçerli olmamıştır. Onların kazançları oranında okula maddi katkıda bulunma zorunlulukları devam etmiştir.[19]

Aşağıda ayrıntılandırmaya çalışacağımız üzere, Sovyetler'de eğitim bugün gerisine düştüğümüz 'eşit, parasız' eğitim talebine dayanan vizyonun çok ötesinde bir deneyimdir. Bu makalenin kalan kısmında, Sovyetler'in kuruluşundan 1960'lara kadar eğitim alanında yaptıklarını, burjuva eğitimin yıkılması ve sınıfın iktidara taşınması süreçleri olarak ele alıyoruz. Bu iki başlığın öne

18 Okur Sovyet eğitiminin hem sayısal hem de niteliksel başarıları için Sovyetler'in okul sistemini tanıtmak üzere hazırladığı şu kitaba bakabilir N. Kuzin ve M. Kondakov.1977. Education in the USSR. Moskow: Progress Publishers. Bu kitapta, sayfa 18'de, şöyle güzel bir karşılaştırma var: "Dünyanın nüfusu bugün üç buçuk milyara dayandı, Sovyetler 250 milyon insanıyla bunun 14'te birini oluşturmakta. Buna rağmen dünya üzerinde basılan kitapların dörtte biri Sovyet kitabı, her dört öğrenciden biri Sovyet öğrencisi, her dört doktordan biri Sovyet doktoru ve her üç bilimsel araştırmacıdan biri Sovyet bilim insanıdır."

19 1960'lara kadar Sovyetler'de eğitimin daha çok sayılara dayalı analizi ve ABD'de eğitim ile karşılaştırma için şu kaynağa başvurulabilir: Education and Professional Employment in the U.S.S.R., National Science Foundation (U.S.), 1961.

çıkarılması, Sovyetler'de eğitimi sosyalizmin insancıl vaatlerinin başlıcalarından birisi olmasının yanı sıra, 21. yüzyıl devrimlerine bir kılavuz olarak gördüğümüzdendir.

Burjuva eğitimin yıkılması süreci

1960'lara gelindiğinde, Sovyetler'de eğitim Batılı eğitimcilerin ve araştırmacıların gözünü kamaştıran bir şeye dönüşmüştü. Bilim insanları, gazeteci ve akademisyenlerin Sovyet okullarına yaptıkları ziyaretler ve yazdıkları raporlar ile Sovyet eğitim dergilerinden çeviriler, Avrupa ve özellikle ABD'de çok popülerdi. Ancak bu dönemde Batı'da Sovyet eğitimi üzerine yazılanlar, kapitalist toplumsal yapı ve eğitim perspektifinden bakanlar için Sovyetler'de yapılan ve yapılmaya çalışılanların anlaşılmadığını, kendi ülkelerinin bağlamına aktarılamadığını, sadece teknik ayrıntıların kapitalist eğitim sistemlerine entegre edilmeye çalışıldığını gösteriyor. En cesurları, Sovyet eğitiminin kendi ülkelerine uygulanamayacak nitelikleri olduğunu itiraf edebiliyordu. Örneğin bir İngiliz yazar 1972 tarihli kitabını "Sen bunları yapabilir misin İngiltere?" diye sorarak bitiriyordu.[20]

Batılıların Sovyetler'de eğitime dair anlamadıkları temel özelliklerden birisi, bu sistemin özünü öğretim metotları, ders içerikleri ya da okullaşma süresi gibi ayrıntıların ifade etmediğiydi. Nitekim bu başlıklardaki uygulamalar Sovyetler tarihi boyunca devamlı olarak değiştirildi. Sovyet eğitiminin özünde, burjuva eğitim sistemlerinde tanımlandığı şekliyle okul kurumunun ortadan kaldırılması yatıyordu.

Sovyetler ilk günden itibaren, eğitimde okulun hegemonyasının kırılması, okul ve toplumsal yaşam arasında çizilen sınırların silikleşmesi yönünde adımlar attı. Bu çok yönlü, karmaşık ve ancak komünizmde nihayete erebilecek bir mücadeleydi.

Okulun kapitalizmdeki anlamıyla ortadan kaldırılması süreci, öncelikle okulun eğitim işini yürüten kurumlardan başlıcası değil, birisi haline getirilmesiyle paralel olarak ilerledi. Sovyetler tarifi imkansız genişlikte eğitim ağları kurdu. Bunlar iş yerlerinde kurulan atölyelerden, halk merkezlerine; yatılı ve tam günlük

20 Grant, *age.*

eğitimden, kamplar ya da akşam eğitimleri şeklinde organize olan süreli kurslara kadar hayatın hemen her alanına yönelik ihtiyaca göre düzenlenmiş esnek örgütlenmelerdi. Bunların yanı sıra gençlik örgütleri, özellikle Öncü Gençlik'in (Pioneer) işlettiği Öncü Gençlik Sarayları ve yaz kampları yeni neslin okul dışındaki çok yönlü ve siyasi eğitiminin önemli araçlarıydı.[21]

Eğitimin planlanması ve uygulanması süreci de tekil mercilerin, kesin sınırlarla çizilmiş sorumluluk alanları dışında söz söylemedikleri, departmanlara ayrılmış bir görüntüden kurtuldu. Narkompros eğitim işlerinin tek elde toplandığı merci olmakla birlikte, sadece örgün eğitimden (yani okullarda yürütülen uzun süreli, programlı eğitimden) sorumlu değildi. Narkompros, müzeler, tiyatrolar, kütüphanelerden de sorumluydu, bu yolla örgün eğitimi kültürel hayatla ilişkilendirmeyi sağlayabiliyordu. Ayrıca, örgün eğitimde de sorumluluklarını birçok farklı bakanlıkla ve halk örgütlenmesiyle paylaşmaktaydı. Okullardan, özellikle yuva ve anaokullarından sorumlu bir diğer kurum ise Sağlık Bakanlığı idi. Fabrikaların, kolektif çiftliklerin kendi eğitim kurullarınca yönetilen okulları vardı. Bakanlığın görevi buralarda görev alacak personeli yetiştirme, program önerileri hazırlama ve denetlemekle sınırlıydı. Eğitim politikası üretmek ise devlet, Parti ve Narkompros'un tekelinde olmayan, eğitim emekçileri sendikası, Komsomol ve Pedagoji Enstitülerinin önemli ölçüde söz sahibi olduğu süreçlerdi. Narkompros eğitim işinin koordinesini sağlasa dahi, eğitim planlama ve uygulama sorumluluğunu tek başına üstlenmemekte, çoklu sorumluluk sistemi işlemekteydi.

Eğitim kendisini, çocuğun hayatının bütününden, 'bu kısmı aileye ait' demeden sorumlu görüyordu. Okullarda sıcak yemek

21 Öncü Gençlik, okul yaşındaki çocukların tamamını kapsayan bir kitle örgütüydü. Okul kulüplerinde ve okul dışı kurumlarda öncü bir rol üstleniyorlardı. Okullarda çeşitli hobi, sanat dalı, el işi çalışmaları, resim ve müzik grupları ile birlikte Öncü Gençlik Sarayları'nda gençlik orkestraları, bale grupları ve dramaları örgütlüyorlardı. Yerel, federal ve ülke çapında sergiler, festivaller, yarışmalar (olimpiyatlar olarak adlandırılıyorlardı) düzenliyorlardı. Benzer şekilde spor alanında da etkin çalışmalar yürütüyorlar ve yaz kampları ile Öncü Gençlik tatil kamplarında yürütücü rol üstleniyorlardı. Komünist ahlakın çocuklar arasında yerleşmesi ve pratikte uygulanması konusunda okulların en büyük destekçisi oldular. Bkz. Grant, *age.*

verilmesi (ilk metinde, 1918 Deklarasyonu'nda geçer), çocuğun hijyeni ve sağlığı, toplumsal gelişimi, tatili, müfredat dışı alanlardaki ilgisine yönelik aktiviteler, toplumsal hizmetler olarak, eğitimle ve okulla ilişkilendirilerek organize edildi.[22]

Sovyetler'de eğitim sisteminin organizasyon ve iş bölümü alanlarında, örgün eğitim ile toplum arasındaki sınırları silikleştirirken işe koştuğu başlıca yöntem, okul yaşantısı ile dışarıdaki toplumsal yaşam arasında organik bir ilişkinin kurulmasını sağlamaya çalışmaktı. Sovyetler'de eğitim denildiğinde belki de akla ilk gelen uygulama bu, Politeknik, eğitimdir. Sovyet tarihinde ve deneysel okullarda[23] birçok farklı biçimde uygulanan Politeknik eğitimde vücut bulan bu yöntemsel yaklaşımın iki temel amacı vardı. Birincisi sosyalist toplumun üyelerini, bu toplumu yaratan emek süreçlerinden yabancılaştırmadan eğitmek. Her bir birey gelecekte toplumsal alanda bir görevi üstlenmek üzere yetiştirilirken, hem kendisinin toplumsal alandaki yerini anlamlandıracak hem de kendi yaptığı iş dışındaki işlerin önemini kavrayacaktı. Toplumsal katkısını somutlayarak, emeğe ve emekçiye saygıyı geliştirmek, aynı zamanda diğer ülkelerdeki emekçi halklarla ve onların çocuklarıyla gönüldaşlığı kuvvetlendirmek hedefleniyordu. Bu haliyle kapitalist eğitimin hipokratik ve çelişkili doğası gereği üstesinden gelemediği (örneğin okulda verilen dürüstlük ve paylaşımcılık gibi ilkelerin kapitalist toplumsal ilişkiler ve ekonomisiyle çelişmesi), çocuğun ve eğitim emekçisinin bir yanıyla okula bir yanıyla da çevresine yabancılaştığı işleyişten sıyrılmak hedeflenmekteydi.

İkincisi, Politeknik eğitimde öğrenciler konuları yakın çevrelerini inceleyerek, deneyimleyerek öğrenmekte, öğrencilerin tarihsel

---

22 Ailenin Sovyet eğitimindeki yeri her zaman tartışmalı bir konu oldu. Ailenin gerici ve sosyalizmde ortadan kaldırılması gereken bir burjuva kurumu olduğunu savunanlar, çocukların devlet tarafından tam zamanlı eğitilmesi gerektiğini düşünüyorlardı. Diğer taraftan bu hedefin gerçekçi olmadığı, mevcut toplumsal ve ekonomik koşullar yüzünden ve ailenin eğitim sistemini destekleyen ve aynı zamanda kendisi de eğitilen bir pozisyon alması gerektiği savunulmaktaydı. Sovyetler eğitim alanını, ikinci öneriye paralel bir şekilde örgütledi, ancak bu konuda tartışmalar devam etti.

23 Bu yöntemsel yaklaşımlar ve deneysel okullar için bkz. Fitzpatrick, *age.*, 1970.

ve toplumsal alanda var olanların ardındaki emek süreçlerini fark etmeleri sağlanmaya çalışılmaktaydı. Politeknik eğitimi sadece yaparak, yaşayarak öğrenme ya da özellikle teknik-mesleki öğrenme şeklinde yorumlamak ciddi bir yanlışa düşmek olur. Sovyetler'de öğrencilerin üniversite öncesinde bugün bildiğimiz anlamıyla dar mesleki eğitim alması ve çok erken yaşlardan belli mesleklere yönlendirilmesi kesinlikle yasaktı. Sosyalizmin yapmaya çalıştığı, toplumsal ilerlemeyi mümkün kılan süreçleri gözlemleme yoluyla öğretmek ve kendisinden önceki skolastik açıklamalara doğrudan çocuğun yaşamından örneklerle Marksist açıklamalar getirmekti. Bu yaklaşımda öğrenci, sadece soyut öğrenen olmaktan çıkmakta, hayat deneyimleri zenginleştirilen aktif bir toplumsal birey haline gelmekteydi.[24]

Bu hedefle ilişkili olarak 1918 Eğitim Deklarasyonu ev ödevi, ceza ve sınavları yasakladı. Politeknik eğitim okullaşmanın ilk yıllarında oyun, sonraki birkaç yılda yakın çevreyi gözlemleme ve bu çevreye aktif katılım yoluyla kolektif emek süreçlerini tanımak ve deneyimlerini birbiriyle ilişkilendirmek amacı güdüyordu. İlerleyen eğitim kademelerinde bu gözlemleri giderek daha geniş (örn. yaşadığı şehir, bölge, Sovyetler ve dünya) toplumsal ve tarihsel süreçlerle ilişkilendirecek şekilde yönlendirmekte, kademeler ilerledikçe teorik öğrenmenin payı artmaktaydı.

Politeknik eğitimin çelişkilerden muaf olduğunu söylemek elbette mümkün değil. Sovyet okullarında hayata geçirilmeye çalışılan hali, bazı okulların yeterli imkanlara sahip olmaması, okul dışında işbirliği yapacak işletme bulunamaması, velilerin işbirliği yapmaması ve politeknik eğitimin öğretmen tarafından anlaşılmaması gibi bir dizi zorlukla karşılaştı. Sovyetler bunları aşmak için yöntemin farklı şekillerde denendiği ve yukarıda sayılan koşulların kontrol altında tutulduğu deneysel okullar yoluyla politeknik eğitimi geliştirmeye çalıştı.[25] Bu deneysel okulların ortaya koyduğu sonuçların toplumsallaşması, ülkenin içinde bulunduğu

24 Politeknik eğitime dair kuramsal altyapı, Sovyetler'in 1958 reformundan önceki deneyimleri ve reform sonrası yeniden örgütlenme girişimleri ve tartışmalar için bkz. S.G. Shapovalenko (ed), *Polytechnical Education in the USSR*, UNESCO, 1963.

25 Bkz. Fitzpatrick, *age.*, 1970.

ve ulaşmayı hedeflediği toplumsal koşullarla müzakere içerisinde gerçekleşmekteydi.

Politeknik eğitim toplumsal olanın arkasındaki kolektif emeği ve tarihselliği öğrencilere bir perspektif olarak kazandırmaya çalışırken, okulun içindeki kolektiviteyi de güçlendirmeye çalıştı. Bu noktada kanımızca en önemli yaklaşım, burjuva eğitiminin açık ya da örtük olarak kabul ettiğinin tersine, yeteneğin kalıtımsal olduğunun reddedilmesiydi. Burjuva eğitim sistemleri yola çıkarken bireysel yeteneklerin belli bir sınıfa, etnisiteye ve cinsiyete ait olmadığını kabul edip bunu propaganda aracı olarak kullanıyordu. Ancak zaman içinde gericileşen burjuva eğitim anlayışı, zeka, yetenek ya da başarı testleri olarak adlandırılan ve eğitimsel olduğu iddia edilen araçlarla, bireysel yeteneğin kalıtımla ilişkilisini yeniden kurdu. Liberal eğitim kuramcıları, kalıtıma bağlayamadıkları farkları erken yaşlarda ailede geçirilen ve etkileri neredeyse değişmez kabul edilen sosyalleşme dönemine atfetmeye başladılar.[26] Bu süreç, eğitimin giderek daha fazla bütün yurttaşlara eşit olanaklar sunan bir sistem olmaktan çıkması ve ayrımcı (örneğin üstün yetenekli çocuklar için okullar ya da sadece sınavla öğrenci kabul eden daha donanımlı okullar vb. farklı okulları pedagojik olarak meşrulaştıran) bir yapıya bürünmesiyle sonuçlandı.

Sovyetler ise kalıtımı ve bu temelde öğrencileri ayırma ve farklı/eşit olmayan muameleyi en başından reddetti.[27] Bütün Sovyet yurttaşlarına üniversiteye kadar, bütünleşik ve aynı müfredatta[28] temel eğitim verilmesi ilkesi bu reddin bir sonucudur. Sovyetler, elinde imkanları olmadığı dönemlerde ve kaynaklarını aktarmak-

---

26 Liberal eğitim yaklaşımları ve bu yaklaşımlara uygun olarak yapılmış araştırmalara örnekler için bkz. T. William, *The Sociology of Educational Inequality,* London: Methuen, 1977.

27 G.S. Prozorov, "Heredity and Upbringing", *Soviet Educators on Soviet Education* içinde, Helen. B. Redl. (ed), New York: The Free Press, 1967, s.3-21

28 Bu ilke herkese aynı içerikte eğitim verilmesi anlamına gelmiyordu; her halukarda öğrencilerin yakın çevreleriyle uyumlu bir eğitim alması prensibi Sovyetler'in geniş coğrafyasında birçok farklı uygulamaya kaynaklık etmekteydi. Burada kastedilen öğrencilerin, örneğin Almanya eğitim sisteminden farklı olarak, çok küçük yaşlarda farklı meslekleri öğrenmek üzere okullara ayrılmalarının engellenmesiydi. Bütünleşik ve herhangi bir çıkmazın (örn. meslek lisesi okuyanın üniversiteye gidişinin engellenmesi durumunun) olmadığı bir üniversite öncesi eğitim örgütlenmeye çalışıldı.

ta zorlandığı coğrafyalarda bu uygulamayı hayata geçiremedi, ancak bu ilke bir ideal ve hedef olarak varlığını her zaman korudu. Kruşçev'in 1958'de başlattığı eğitim reformunun, bazı istisnalar dışında başarılmış olan bu bütünleşik sistemi değiştirmek istediği söylenebilir. Bu reform, bir yandan 'yetenekli' çocukların diğerlerinden ayrı okullarda, özel müfredatlarla okutulmasını bir diğer yandan da lise döneminde mesleki eğitime ayrılan okullar kurulması önerileriyle ortaya çıktı. Ancak Kruşçev'in bu önerileri, toplumsal alanda ve eğitimci örgütlenmelerinde ciddi bir tepkiyle karşılandı ve hayata geçemedi.[29] Çünkü Sovyet sistemi ve eğitimi, ne bireyin toplumsal statüsünü iyileştirmek ne de bireyi yeteneği oranında ödüllendirmek üzerine kuruluydu. Aksine bireyin toplumsal olana katkısı ve kolektiviteyle ilişkisi öne çıkarılmaktaydı.

Sovyet eğitimcileri, elbette öğrenciler arasında çeşitli (öğrenme hızları, ilgileri, zevkleri vb. konularda) farklar olduğunu görüyorlardı, ancak bunları doğuştan gelen ve değişmez olarak görmüyor, bu farklara eğitimle birlikte gelişecek ve çeşitlenecek özellikler olarak yaklaşıyorlardı. Öte yandan öğrencileri yeteneğe göre bireysel olarak ödüllendirmeyi, sosyalist bir topluma uygun da bulmuyorlardı. Çünkü böylesi bir ödül bireyin kendisini toplumdan yalıtmasına ve bireysel özelliklerinden dolayı ayrıcalıklı muamele beklemesine neden olabilirdi. Bu nedenle okullarda öğrenciler arasındaki bireysel farklılıklar, bütünün yararı için işe koşuldu. Örneğin en yaygın uygulamalardan birisi, belli konularda diğerlerinin önüne geçen öğrencilerin, sınıf arkadaşlarına ya da kendilerinden küçüklere yardımcı olmakla yükümlü kılınmasıydı. Öğrencilere güven ve bu güven temelinde sorumluluk ve iktidar alanı açmak Sovyet eğitiminin önemli özelliklerinden birisiydi. Tüm bunlar bireysel yetenek ve başarıları destekleme ve ödüllendirme üzerine kurulu burjuva okulun, Sovyetler'de ortadan kaldırılmakta olduğunun işaretleriydi.

Sovyet eğitiminin birbiriyle yakından ilişkili ve burjuva eğitimin yıkılma sürecinin önemli parçaları olan diğer üç özelliği, seküler, etnik ve cinsiyet ayrımcılığına karşı olmasıydı. Sovyetler din,

29 Bkz. Education and Professional Employment in the U.S.S.R., National Science Foundation (U.S.), 1961.

etnik ve toplumsal cinsiyete dayalı, kökleri toplumsal alanın çok derinlerine inmiş gerici, ayrımcı algılar ve bunlara dayalı eşitsizlik pratiklerine karşı eğitim alanını bir ilaç olarak kullandı. Ancak bunlar oldukça karmaşık, farklı dönemlerde yeni biçimlerle tekrar su yüzüne çıkan ve kendilerini her zaman açıkça göstermeden örtük alışkanlıklarla devamlarını sağlamakta olan zararlılardır. Nitekim bu derin toplumsal kabul ve pratiklerle ilişkili ayrımcılıklar, aynı zamanda bunları kaldırmak üzere mücadele edenlerde de (Partililer, öğretmenler vb.) mevcuttu. Bu başlıklardaki mücadelede galibiyet ancak sınıfsız toplumlarda ilan edilebilirdi. Mücadele Sovyetler Birliği'nin kuruluş aşamalarında, ilk gününden itibaren başladı.

Sovyetler kilise ve devlet işlerini, din ve okulu ayırdığını devrimin ilk gününde ilan etti. Okullarda dini semboller ve içerik yasaklandı.[30] Ancak derslere ateizm ya da din karşıtlığı konuları eklenmedi; öğrencilerin din ile ilişkilerinin gelişimi toplumsal alana bırakıldı. Bunun en temel garantisi çocuk ve gençlerin din ile ilişkili konuları farklı şekillerde tartıştıkları ve rahatça eleştirdikleri Öncü Gençlik organizasyonlarıydı. Sovyetler'de eğitim bu soruna -din karşıtlığından- daha köklü bir çözüm üretmek konusunda çaba sarf etti ve bunu din dışı bir toplumsal ahlak kurmaya çalışarak yaptı. Dinsel temellendirmelerden arındırılmış toplumsal ahlak, 'tanrıdan kork ve şunları yap ya da yapma'nın yerine, iyi davranışların, kolektivitenin sağlıklı devamını sağlamaya yönelik olduğu açıklaması ve öğrencinin gündelik hayatında gözlemleyebileceği olumlu etkileriyle somutlandığı ilkeler şeklinde formule edildi.[31]

Narkompros'un açıkladığı 1918 Deklarasyonu'nda, okullarda cinsiyet ayrımı yasaklanırken karma eğitim karara bağlandı. Devrimin ilk yıllarında kadınlar arasında da derin eşitsizlikler mevcuttu. Örneğin Narkompros'un merkezi kadrosunun önemli bir

[30] Büyük çoğunluğu, özellikle taşrada, Kilise etrafında örgütlenmiş cahil bir toplumda ve dindar öğretmen kadrosuyla, Sovyet okullarının kuruluş sürecinde din karşıtlığı yapması mümkün değildi. Dahası, bu Parti tarafından istenir bir uygulama da değildi. Öncelik dinin toplumsal yaşamda kapsadığı alana ve düşünce dünyasına etkilerine alternatif üretilmesine verildi.

[31] Grant, *age.*

kısmı kadınlardan oluşmaktayken kırsalda ve azınlıklar arasında kadınlar büyük oranda okumaz yazmazdı. Toplumsal alanda iş bölümü toplumsal cinsiyet temelinde hali hazırda ayrışmıştı ve Sovyet eğitimi de ilk yıllarında, okul atölyeleri, iş yerinde eğitim gibi alanlarda bu ayrımlara paralel uygulamalarda bulundu. Kadınların toplumsal alandaki yerlerinde çok köklü değişimler yaşanmış olmasına rağmen, 1960'larda okul üniformaları uygulaması geri geldiğinde, kız ve erkek öğrencilere farklı ve (farkında olarak ya da olmayarak) cinsiyetlerini yansıtıcı üniformalar düzenlenmişti. Diğer yandan ise kız çocuklarının okullaşması için özel kampanyalar düzenlendi, Öncü Gençlik çalışmalarında kız ve oğlan çocukları bir arada olarak organize edildi ve eğitim alanı kadınların iş gücüne katılımını ve cinsiyet rollerinden sıyrılmalarını destekleyici şekilde örgütlendi. İşyerlerinde yuva ve ana okullarının kurulması, bu kurumların 7/24 çalışıyor olması kadınların toplumsal yaşama katılmasına olumlu etkilerde bulundu. Nitekim Sovyetler kadınları devrimin öncüleri, koruyucuları ve sürdürücüleri olarak ilan etmiş, siyasi kampanyalarında bu öne çıkarılmıştı.

Sovyetler'de sosyalizm, kadının özgürleşmesini, bir yandan cinsiyet ayrımcılığının dini ve kültürel değerlere yaslanarak meşrulaştırılmasının önüne geçerek (eğitim ve toplumsal alanda sekülarizm), diğer yandan ise kadın-erkek eşitliğini bir ideal olarak sürekli dile getirerek düşünsel ve örgütsel düzeyde destekledi. Bu ortam kadınlara farklı alanlarda ve yeni toplumsal-tarihsel gelişmelerle ortaya çıkan ya da sürdürülen, eğitim ve diğer toplumsal alanlarda engellendikleri durumlarla mücadele edebilme için bir başlangıç zemini sundu.

Sovyet deneyiminin, burjuva devrimleri ve eğitim sistemlerinden bir diğer önemli farkı, toplumu etnik ve kültürel anlamda homojenleştirmeye ve Ruslaştırmaya çalışmamasıdır. Aslına bakılırsa bu yol, ulusal azınlıkları kendi dillerinde eğitmek ve bunu yaparken azınlıkların tarihleri ve kültürel özelliklerini sosyalizmle ilişkilendirmek şeklindeki meşakkatli yoldan çok daha kestirme olurdu. Sovyetler'in sınırları içerisinde yüzden fazla etnik grup vardı. 1960'lara gelindiğinde 65'ten fazla dilde basılan gazeteleri mevcuttu. 15 Sovyet Cumhuriyeti'nin kendi resmi dili vardı ve bu dillerden Ukraynaca ve Belarusça dışındaki diller Rusçaya oldukça

uzak dillerdi. Sovyet Cumhuriyetlerinin kendi içlerindeki dil çeşitliliği, karmaşıklığı daha da artırıyordu. Rusça Sovyetler Birliği yurttaşlarının ancak yarısının anadiliydi.[32]

Anadilinde eğitim ve anadil eğitimi Sovyetler'in en baştan zorunlu tuttuğu, yerelin özelliklerine göre farklı şekillerde organize ettiği ve bugüne önemli deneyimler aktarmış bir pratiğidir. Bazı bölgelerde ilkokuldan üniversiteye kadar anadilinde eğitim verilmekte, bazı bölgelerde ise öğrenciler önce bir yıl anadilinde eğitim almakta, sonra Rusça eğitime devam etmekteydi. Bölgelerin kendi aralarındaki ve içlerindeki eşitsizlikler öylesine büyüktü ki, farklı farklı yollar izlenmesi kaçınılmazdı. Bazı bölgelerde eğitim sistemini sıfırdan kurmak, hatta yazı alfabelerini ilk defa oluşturmak gerekmişti.

Yukarıda sıralanan başlıklar, Sovyetler'in eğitim alanının kendisini ve aynı zamanda eğitim yoluyla toplumsal alanın dönüştürülmesi mücadelesinin farklı boyutlarını oluşturmaktadır. Bu boyutların ortak noktası, sosyalist toplumun kurulması, bunun için bir ön şart olan *yeni insanın* ortaya çıkarılması, yeni insanın önündeki engellerden birisi olarak (bireyci, ayrımcı ve skolastik) burjuva eğitiminin ortadan kaldırılmasıydı. Her bir boyut iç içe geçmişti.

Sovyetler'de eğitim tarihine dair yaptığımız okumalarda, Rusya'da tarihsel kökleri olan sekter-radikal fikirler (örneğin okulun niteliğinin değiştirilmesi değil, toptan ortadan kaldırılması fikri) ve devrim sonrası zorlu toplumsal koşulların üstesinden gelmeye çalışırken kısa süreli olsa da devrimci perspektifi gözden kaçıran çözümlere karşı (örneğin sanayi için gerekli iş gücünü kısa yoldan yetiştirmek üzere genel eğitimden taviz verilmesi talebi) Sovyetler'in sürekli bir mücadele içinde olduğunu gördük.

Bu örneklerden bazılarının Batı tarafından, Sovyet eğitimini karalamak üzere kullanılmış olduğunu biliyoruz. Oysa Sovyetler için bu başlıklar altında verilen mücadele sosyalizmin kendi deneyiminden öğrenme sürecidir. Örneğin 1960'larda Eğitim Emekçileri Sendikası'nın on milyon basılan ve öğretmenler arasında çok popüler olan haftalık gazetesinde (Uchitelskaya Gazeta) öğretmenler, çalışma koşulları, eğitimin içeriği ve yerel yönetimlerin kural

32 Grant, *age.*

dışı uygulamaları hakkında mektuplar yayımlamaktaydı. Bunlar bir süre tartışılmakta ve nasıl bir çözümün uygulandığından da okur haberdar edilmekteydi.[33]

Öte yandan Batı bu mücadeleyi anlamamakla kalmıyor, Sovyetler'in burjuva eğitimine geri dönmesi beklentisini sürekli yeniliyordu. Örneğin, İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan milyonlarca öksüz, evsiz, bakıma muhtaç genç ve çocuk sorununu Sovyetler yaygın yatılı okul sistemiyle çözmeye çalışmaya giriştiğinde, Batı kendilerinde elit okulları olan yatılı okul sisteminin Sovyetler'de de ortaya çıktığına dair propagandaya başladı. Oysa Sovyet yatılı okullarına girişte (ki bunlar devrimin başından beri bütün okul sistemi için öngörülmüş ancak ekonomik nedenlerle gerçekleştirilememiştir); öksüz, yalnız annelerin, geniş ya da aşırı kalabalık ailelerin ve (alkolizm, hastalık vb. nedenlerle) çocuklarına bakamayacak durumdaki ebeveynlerin çocuklarına hizmet vermekteydi. Bu okullarda karma eğitim ve toplumsal yaşamla iç içe eğitim prensipleri de uygulanmaya devam etti; bu yolla Batı'daki gibi içe kapalı elit topluluklar oluşması aktif olarak engellenmeye çalışılıyordu.[34] Yatılı okul uygulamasında, 1920 ve 30'larda Ukrayna'da evsiz çocuklarla çalışan ünlü Sovyet eğitimcisi Makarenko'nun, komünal okul deneyimlerinin büyük yardımı oldu. İç Savaş ve sonrasında gelen kıtlıktan etkilenmiş, evsiz, çeteler halinde yaşayan, yaşamak için hırsızlık yapan ve 1922 yılında sayıları 7 milyonu bulan bu çocukların eğitimi için ciddi bir mücadele veren Makarenko, eğitimin çocukların mizaçlarına göre yetiştirildiği pasif bir araç değil, komünist toplum hedefine yönelik etkin bir araç olması gerektiğini savunmuştu. Makarenko'nun bu zor şartlardaki çocuklara kolektif düşünme ve kolektif hareket etmeyi öğretme konusundaki başarısı ve bu başarıyı getiren yöntemi, Sovyetler'de uzun süre etkili oldu.[35]

Sovyetler'in yukarıda tasvir edilen burjuva eğitimini ortadan

33 Grant, *age.*

34 Grant, *age.*

35 Tudge, 1991. Ayrıca Makarenko'nun kendi kitaplarından Türkçeye kazandırılmış olanlar da bulunuyor. Örneğin Anton Makarenko, *Kulelerde Bayraklar,* Evrensel, 2013; Anton Makarenko, *Yaşam Yolu 1* ve *2,* Payel, 2010 ve 2011.

kaldırmak için verdiği muazzam mücadeleyi anlamak, bir sonraki başlık olmaksızın yarım kalır. Nitekim Bolşevik Parti öncülüğündeki devrim, sınıf adına aldığı iktidarı onlara devretme sürecini de hemen başlatmıştı. Eğitim bunun en önemli ve nasıl kullanılacağının tartışıldığı araçlarından birisiydi.

Sovyet Eğitiminde Tarihsel Dönemeçler: Sınıfın İktidara Taşınması

Toplumsal tabakalaşma içerisinde dikey hareketlilik, yani bireyin toplumsal statüsünün yükselmesi, kapitalist eğitimin bir idealidir ve bu idealin ölçütü bireydir. Bu hareketlilik meselesi oldukça farklı şekillerde teorize edilir ve farklı ölçütlere göre hesaplanır, ancak temelde aynı şeye bakılır: Kişi eğitime yaptığı yatırımın karşılığını alıyor mu ve bununla ilişkili olarak eğitim sistemi bireylere toplumsal kökenlerinden farklı bir toplumsal pozisyon alma (örneğin işçi çocuğunun beyaz yakalı olması bir yukarı doğru toplumsal hareketliliktir) şansı tanıyor mu? Burada, mutlak bir hareketlilik, yani kapitalist sınıfsal ilişkileri kökten değiştirecek bir hareketlilik istenmez. Sovyetler'de eğitimin böyle bir derdi olmadı. Sosyalist sistemin derdi, bireylerin toplumsal statülerini yükseltmek değil, proleterya sistemi yönetir hale getirmek ve bu esnada sınıf bilincini yükseltmekti. Kapitalist eğitim, bireylerin toplumsal konumları değişirken kapitalist sınıfsal ilişkilerin devamını sağlamaya çalışmaktayken, sosyalist eğitimin amacı farklıydı. Sosyalist eğitim, devrimle başlayan emekçi sınıfların iktidarı alma görevini tamamlayacak adımlar atan diğer Sovyet araçlarıyla bir arada çalışmaya ve bir önceki kısımda anlatmaya çalıştığımız üzere, toplumu devrimin sonraki adımlarına ve nihayet sınıfsız topluma hazırlamaya adandı.

Sovyetler eğitim sistemi, iktidara taşımaya çalıştığı sınıfın üyelerine, işçi ve köylülere ve bunların içinde komünistlere her zaman ayrıcalıklı davrandı. Devrimin ilk günlerindeki aşağıda ayrıntılandırılacak adımların ardından da zaman içinde oluşan yeni toplumsal farkları sürekli takip etti ve kendisini her seferinde yeniden organize etti.[36]

36 Sovyet sosyal bilimcilerin, toplumsal tabakalaşma ve hareketlilik üzerine

Bu oldukça zorlu bir görevdi, çünkü Bolşeviklerin devraldığı ülke derin ve kısa zamanda kapatılması mümkün olmayan eşitsizliklerin ülkesiydi. Coğrafi olarak bakıldığında dahi, bölgelerin farklı gelişmişlik ve eğitim düzeyleri birçok zorluğu beraberinde getiriyordu. Sosyalizmin kuruluşu süreci ilerletilirken, yeni eşitsizlik boyutları kendini gösteriyor ve bunlara dair yeni çözümler üretmek gerekiyordu.

Narkompros, ilk günden itibaren yetişkin işçi ve köylüleri eğitime katmak üzere destek mekanizmaları geliştirmeye, onların çalışma koşullarına uygun eğitim organizasyonları yapmaya başladı. Yetişkin fabrika işçilerinin eğitimlerini tamamlamaları için çalışırken devam edecekleri okullar, Rabfaklar organize edildi ve daha 1918'de işçiler liseyi tamamlamış olma şartı aranmaksızın üniversiteye kabul edilmeye başlandı.[37] İç Savaş döneminin zorlu koşullarına rağmen kurulmaya başlanmış olan ve bu dönemde Partililerin geleceğe umutla bakmalarına büyük katkısı olan muazzam okul öncesi eğitim ağı ve hızla yaygınlaştırılmakta olan ilkokul seviyesinin, işçi ve köylü çocuklarının şansını giderek daha fazla arttıracağı düşünülmekteydi. Bu iyimser ve bazı Partililerce 'naif' bulunan beklenti, birçok farklı nedenden ötürü hızla gerçekleşmedi. Sovyetler'in bekleme lüksü yoktu, çünkü özellikle kuruluş döneminde tek ülkede sosyalizm için bu bir ölüm kalım mücadelesiydi.

Narkompros'un pozitif ayrımcılıkla sınıfın peyderpey iktidara taşınacağı beklentisinin boşa çıkmasının birkaç farklı nedeni var. İlki, eğitim alanının şehirli büyük ve küçük burjuvaların tanıdık ve yatkın oldukları bir alan olması, dolayısıyla yapılan her türlü değişikliğe işçi ve köylülerden daha hızlı uyum sağlayabilmeleridir. Bu nedenle, eğitim alanının ölçütleri köklü bir şekilde dönüştürülmeden, avantajlı toplumsal kesimlerin diğerlerine karşı avantajlı konumlarını sürdürememeleri için hiçbir neden yoktu. 1927-28 eğitim yılında Sovyet ilkokullarındaki öğrencilerin

yaptıkları çalışmaların İngilizce çevirilerinin bir derlemesi olan ve bu alandaki sosyolojik tartışmalara Sovyet katkısını sunan bir çalışma için bkz. Murray Yanowitch ve Wesley A. Fisher, *Social Stratification and Mobility in the USSR*, International Arts and Sciences, 1973.

37 Fitzpatrick, *age.*, 1979.

toplumsal arka planlarına bakıldığında %34,5 işçi sınıfı, %25,3 çalışan (beyaz yakalı), %12,2 köylü ve %28 diğerleri şeklindeydi.[38] Buradan da anlaşılacağı üzere şehirli işçiler ve çocukları yeni imkanlardan hızlıca yararlanmayı bilirken, köylüler hem eğitim imkanları ve yaşam koşulları şehirlerle yarışamadığından hem de (düzen ve) okul karşıtı tutumları yüzünden eğitim alanında çok sınırlı temsil edildiler. İşçi çocukları ise dahil oldukları eğitim alanında uzun süreli tutunamıyordu. Örneğin, 1920'lerde şehirde okula kaydolan her 100 işçi çocuğundan 49'u beşinci sınıfa ulaşabiliyor ve dokuzuncu sınıfa gelindiğinde üç işçi çocuğu kalıyordu. Okulu bırakma oranları beyaz yakalılardan kat be kat yüksekti.[39] Yani yükseköğrenim kademeleri, ekstra desteklere rağmen, işçi ve köylü çocukları için ulaşılması zor hedeflerdi. İkincisi kuruluş döneminin ve İç Savaş'ın getirdiği yoğun gündemler yüzünden, yükseköğrenime ulaşabilmiş komünistler-işçi, işçi-öğrenci ya da öğrenci olsun- eğitimlerine yeterli vakit ayıramıyorlardı ve çoğu zaman eğitimleri yarım kalıyordu. Üçüncü neden ise, üniversite hocalarının işçi ve komünist düşmanlığıydı. Bu düşmanlığın kökeninde bir yandan sınıf karşıtlığı -karşıt sınıfın iktidarını pekiştirmesini engelleme- bir yandan da burjuva eğitim beklentileri. alışkın oldukları akademik ölçütleri sağlamayanların eğitim olanaklarından yararlanmayı hak etmedikleri düşüncesi- vardı. Bu ikisini birbirinden ayırmak çoğu zaman mümkün olmuyordu. Sonuç olarak üniversite hocaları, işçi ve köylüleri özellikle yükseköğrenim alanına uygun bulmuyor, onları köstekliyorlardı.[40]

Oysa düzenin devamının garantisini sağlayacak şey, sınıfın iktidara gelmesi ve işleri eline almasıydı. Bunun en somut göstergesi, Sovyetler'in mecburen görevde tuttuğu burjuva uzmanların, ülkeyi terk etmiş eski mülk sahipleriyle iş birliği içinde, endüstriye yönelik sabotajları ve üniversite hocalarının gençlik içinde devrim karşıtı görüşleri yaygınlaştırmalarıydı. Örneğin, Mart 1928'de Shakhty bölgesinde mühendislerin ve bazı yöneticilerin, kömür

38 Fitzpatrick, *age.*, 1979.

39 Fitzpatrick, *age.*, 1979.

40 Anna Seghers'in "Karar" romanında, Doğu Almanya'nın kuruluşunun ardından yükseköğrenime gönderilmiş öncü fabrika işçisi ile matematik profesörü arasında geçenler bu duruma güzel bir örnektir. Evrensel, 2001.

ocaklarının eski sahiplerinin yönlendirmesiyle, üretimi sistematik olarak sabote ettikleri ortaya çıkmıştı. Shakhty Davası olarak tarihe geçen bu olay, Sovyet eğitim sisteminin dönüşümünde de bir mihenk taşıdır.[41] Bu gibi durumların yaygınlaştığı bir süreçte Sovyetler için artık beklemek değil, eğitim alanını zorlamak gerekiyordu ve kendilerinden önce konulmuş (ve bazı açılardan elbette objektif olan) akademik ölçütleri yok sayma kararı aldılar.

1928'de 'Binler' (Thousanders-Vydvizhenet) hareketi başlatıldı. Yetişkin, en az beş yıl iş gücüne katılmış, liseyi bitirmiş (Rabfaklar sayesinde) işçi ve köylüler binler halinde üniversitelere alındılar. Eğitimleri boyunca bütün giderleri devlet tarafından karşılandı. 1928'deki ilk *bin* işçi ve komünistin içinde önemli Parti yöneticileri de bulunuyordu. Bunları sendikalar, endüstri yönetimi, vb. merkezi örgütlenmelerin kendi seçtikleri binler takip etti. 1932-33 eğitim yılına gelindiğinde binler, bütün üniversite öğrencilerinin üçte birini (150 bin kişi) oluşturuyorlardı. *Bin*lerin üniversiteye girişi akademik ölçütlerin düşürülmesi anlamına geliyordu ve bu durumdan üniversite hocaları ve eğitim alanındaki avantajlı pozisyonlarını kaybeden beyaz yakalılar memnun değildi. Ancak akademik ölçütlerin düşürülmesi yapılmak istenen köklü değişim için bir süreliğine verilmesi zorunlu bir ödündü. İşçiler ve köylüler bu gelişmelerden büyük bir heyecan duydu. Uygulamayı duyanlar ilgili makamlara başvuruyor ve hatta nasıl başvuru yapılacağını bilmeyen köylü gençler sadece duyum üzerine gruplar halinde şehirlere doğru yola çıkıyordu. *Bin*leri işyerlerinin ve okulların ekstra eğitim örgütlenmeleri, örneğin gece okulları desteklemeye ve üniversiteye hazırlamaya devam etmekteydi. 1938'de Moskova'daki her iki işçiden birisi aynı zamanda öğrenciydi.[42]

1928-31 arasında en yoğun şekilde uygulanan ve sonra yavaş yavaş akademik ölçütlere dönülen bu dönem tam bir başarı olarak nitelendirilmeyi hak ediyor. 1939 Parti Kongresi Sovyet entelektüellerinin artık işçi ve köylülerden, onların çocuklarından değil bizzat devrim sürecinde işçi ve köylü olanlardan, devrim saflarında kavgaya tutuşanlardan oluştuğunu gururla ilan etti. Batı buna

41 Daha fazla örnek için bkz. Fitzpatrick, *age.* 1970 ve 1979.

42 Fitzpatrick, *age.*, 1979.

inanmamış olsa da sayılar çok netti. Parti yöneticileri *bin*lerden oluşuyordu. Bu kişiler 1950'lere gelindiğinde hâlâ yönetimdelerdi; umut dolu, sisteme bağlı ve onun başarılarını kendi başarıları olarak gören kadrolar eğitilmişti.[43]

Hedeflenen etki yaratılmış olsa da, bu yoğun *toplumsal arka plana dayalı ayrımcılık* döneminin ilgilenilmesi gereken olumsuz yan çıktıları oldu. Yeni dönemde hedef, bu süreçte düşürülen akademik seviyenin tekrar yükseltilmesi ve halihazırda üniversiteden mezun olmuş ancak teorik ve pratik yetersizlikleri olduğu tespit edilenleri iş yerinde yetiştirmekti. Her durumda üniversiteden mezun olmuş olmak, önemli pozisyonlara gelmenin ön şartıydı, ancak tek şartı değildi. Fakat hem kurumsallaşan devletin hem de genişleyen endüstrinin ve kültürel alanın daha çok sayıda ve daha yetkin kadrolara ihtiyacı vardı.

Aynı dönemde Sovyet toplumu ciddi dönüşümler geçirmekteydi. Köylerden kentlere kitleler halinde göç, gelişmekte olan endüstrinin yetişmiş insan gücünü karşılamaktan uzaktı. Bir yandan da şehirleşme ve işçileşme, yeni nesilde eğitime olan talebi yetişmesi güç bir hızda arttırıyordu. Bu ihtiyaçlar iş yerinde eğitimin çeşitlenmesini, örgün eğitimin genişletilmesini hızlandırdı.

1950'lere gelindiğinde Sovyetler çözülmesi oldukça güç ve yeni sosyalist deneyimlerin kafa yorması gereken iki çelişkiyle karşı karşıya kaldı. İkinci Dünya Savaşı'nın Sovyetler'e ve eğitime getirdiği yıkımın etkileri yakıcı bir şekilde hissedilmekteydi. Bunlardan birisi, nüfus artışındaki düşüşün endüstri planlarını sekteye uğratma tehlikesiydi. Endüstri halihazırda ara düzey işçi sıkıntısı çekmekteydi ve bu sıkıntının yakın tarihte artarak devam edeceği düşünülüyordu. Ancak eğitim sistemi giderek daha fazla uzman yetiştirmekteydi; üretimde makineleşme ve teknoloji toplumsal değişimin hızına yetişememişti.

Eğitimle paralel bir şekilde kültürel alana yapılan büyük yatırım, işçilerin çocukları için daha iyi bir eğitimden fazlasını, kültürel faaliyetlere aktif katılımlarını istemeleri gibi doğal ve istenir bir sonuç doğurdu. Yeni nesil için eğitim ve ilişkili alanlar meslek edinmenin daha ötesinde bir anlam ifade ediyordu. Sovyetler'de

43 İlgili sayılar ve bireysel hayat hikayeleri için bkz. Fitzpatrick, *age.*, 1979.

üniversite mezunu işsizliği gibi bir sorun zaten bilinmiyordu. Bu gelişme özellikle büyük şehirler dışındaki bölgelere ve bu bölgelerdeki işletmelere çalışan bulmayı zorlaştırmaktaydı. Sovyetler bu sorunun bir kısmını üniversite mezunlarına taşrada iki ya da üç yıl çalışma zorunluluğu getirerek çözmeye çalıştı. Kır kent arasındaki eşitsizliklerin giderilmesi yönündeki adımlar, eğitimli işçilerin şehirlerde kalma eğilimleri yüzünden de bir çıkmaza girdi. Bu eğitimli işçiler arasında öğretmenler de vardı ve bu durum kır ve kent arasındaki eğitim hizmetlerinin niteliği açısından farkları eritmeye hiç yardımcı olmuyordu. Bu, hareket etme şansları daha düşük olan köylü kız çocukları için ekstra bir dezavantaj anlamına geliyordu.

Bir diğer sorun ise işçi köylü kökenli uzmanların ideolojik olarak da yetiştirilmesiydi. Sovyet eğitim sistemi temel eğitimde materyalist ve toplumcu dünya görüşünü geliştiriyor, öğrenciler toplumsal ve siyasal örgütlenmeler içinde sosyalleşiyordu. Ancak üniversitelerde, seçilmiş Komsomol üyeleri dışındakiler, oldukça tekdüze ve devrimci niteliğini kaybetmiş zorunlu siyasi derslere devam etmekteydi. Bunun anlamı çocukluklarında edindikleri Sovyetler'e ve sosyalizme bağlılığın teoriyle bağının kurulamaması oldu. Bu durum, Sovyetler'in daha ilk yıllarında Narkompros'un ilk kadrolarının sosyalizme dair teorik eğitiminin mutlaka dünyadan devrimci edebiyat örnekleriyle birlikte öğretilmesi gerektiği konusundaki ısrarlarını haklı çıkardı. Sovyetler, ülkesine ve devrime bağlı ancak tarihsel ve teorik bir perspektiften büyük oranda yoksun gençler yetiştirme sorunuyla baş başa kaldı.

Bu bölümde Sovyet Devrimi'nin sınıfın iktidara taşınması mücadelesinde eğitimin üstlendiği kritik rolü anlatmaya çalıştık. Sınıfın iktidara taşınması, kendi kendini yönetmesi ve burjuva kurum ve kişilere bağımlılığının ortadan kaldırılması hedefleri, kendiliğinden değil, merkezi planlama ve proleteryayı ayrıcalıklı davranma yoluyla gerçekleştirildi. Dönemin zorlu koşullarında sürdürülen bu mücadele yeni sorunların ortaya çıkmasına da kaynaklık etti. Sovyetler'de eğitim yoluyla sınıfsal dönüşüm, bitmeyen ve sürekli devrimci çözümler gerektiren bir alan olarak kaldı.

Sovyet Eğitiminin bugünün sosyalist eğitim perspektifine katkıları

Sovyetler Birliği'nin çözülüşünün ardından ideolojik ve fiilen en çok saldırılan alanlardan birisi eğitim oldu.

1998 yılında OECD'nin Rusya Federasyonu'nda eğitim konusunda hazırladığı rapor, ismini vermeden bir önceki sisteme yaygın ve etkili bir eğitim sistemi bıraktığı için teşekkür ediyor ve sistemin artık *bireyin* ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde yeniden örgütlenmesi gerektiğini söylüyordu. Ancak bunu yaparken dikkatli olunmasını, özel okullar ve genel olarak paralı eğitim sisteme sokulurken, halkın yeni sisteme desteğini kaybetmemek için ücretsiz okul ve yemek uygulamasının devam etmesini öneriyordu. Öte yandan eğitimin, örneğin raporu hazırlayanların oldukça etkilendikleri belli olan okul öncesi eğitimin mevcut haliyle sürdürülmesinin mümkün olmadığı açıkça belirtiliyordu. Burada önerilen, bugün bize çok tanıdık olan ailenin maddi katkısının arttırılması ve peyderpey özel sektörün bu hizmetleri devralmasıydı. Dahası merkezi olarak düzenlenen sınavlar ve eğitim başarısının sürekli gözlemlenmesi, eğitimin daha fazla okul merkezli hale getirilmesi öneriliyordu. Bu önerilere paralel ilk adımların halihazırda atıldığı tespit ediliyor, sonraki adımlar için kafa yoruluyordu. Kapitalizm kendi okulunu tekrar kuruyordu.[44]

Bu fiili saldırıya ideolojik alanda Sovyet eğitim sistemini, bir yandan ancak komünizmde başarılabilecek mutlak eşitliği sağlayamadığı için, öte yandan ise tarihsel ve siyasal bir perspektife sahip olanlara gülünç gelecek şekilde okullarda gündelik hayat eleştirisiyle kötülenerek destek çıkılmaktaydı. 1960'ların hayranlık dolu makaleleri yerini, tarihsel perspektiften yoksun, temelsiz ve tutarsız yayınlara bıraktı. Örneğin Sovyet okulları tek tip insan yetiştiren, milyonlarca çocuğun aynı anda aynı ders kitabı sayfasını okuduğu, ezberlediği bir sistem olarak sunulmaktaydı. Sovyet okullarında öğretmenin sınıfa girmesiyle öğrencilerin ayağa kalkması ve selam vermesi alay konusu haline gelmişti. Oysa tarihsel bir perspektiften bakıldığında, esas eleştirilmesi gereken Sovyet

44 OECD, "Reviews of National Policies for Education: Russian Federation", 1998. (http://dx.doi.org/10.1787/9789264162860-en).

eleştirisi yapan ülkelerdeki eğitim sisteminin ve eğitime dair tartışmaların durumuydu. Örneğin ABD'nin güney eyaletlerinde okullarda çocukların dinsel öğreti uyarınca kaba etlerine çıplak elle vurularak cezalandırılması uygulaması 1960'larda halen devam etmekteydi. Dahası 1960'ların ciddi mücadele konularından biri olan siyahlar ve beyazların aynı okullara devam edebilmesi, bazı yönlerden bugün dahi bir mücadele konusudur.[45] Fransa'da, örneğin, eğitimin örgütlenmesinden, okullarda aktarılan içeriğin denetlenmesi ve ölçülmesine kadar her şey merkezi olarak kontrol edilmekte, ancak Fransız eğitimi Sovyetler gibi tek tip insan yetiştirmekle suçlanmamaktadır. Kapitalizmin Sovyet eğitimi eleştirisi ikiyüzlüydü. Elbette kapitalizmden kendisinin halen uğraştığı sorunların yarım yüzyıl önce çözüldüğü ve eğitimde özgürlüğün ilk şartının eşitlik olduğu itirafını kimse beklemedi.[46]

***

Bu makalede Sovyetler'de kuruluştan 1960'lara kadar eğitim alanında yaşananların sosyalist devrimle ilişkisini ve bu ilişkinin nasıl bir sürekli mücadeleye konu olduğunu anlatmaya çalıştık. Sovyetler eğitiminin insan merkezliliğini, etnik ve cinsiyete dayalı ayrımcılık karşıtlığını ve kurulduğu dönemde kapitalist ülkelerin işçi ve köylülerinin hayal dahi edemeyeceği destekleyici yönlerini bir miktar geride tuttuk. Vurguladığımız iki başlık, burjuva eğitiminin yıkılması ve sınıfın iktidara taşınmasında eğitimin oynadığı rol, bizce Sovyet eğitiminin bundan sonraki sosyalizm mücadelelerine bıraktığı en önemli deneyimlerdir. Sovyet eğitiminin, ne insani konularda ne de sosyalizm mücadelesinde yaptığı katkılar bir son nokta, tamamlanmış bir ideal değildir. Aksine bizlere devrolan ve ancak sınıfsız toplumda son bulacak çok yönlü mücadelenin ilk ve çok önemli adımıdır.

45 Oakes, Jeannie, *Keeping track*, Yale University, 2005.

46 Sosyalist eğitimin kapitalist eğitimle ideolojik mücadelesi için, Sovyetler'in devam etmesi gerekiyordu. Nitekim çözülüşten sonra kapitalizm sosyalist eğitim deneyimini canının istediği gibi hikayeleştirdi. Çözülüşten önce, 1970'lerde, Sovyetler'in kapitalist eğitimle karşılaştırmalı olarak sosyalist eğitimi nasıl anlattığına şuradan bakılabilir: N. Kuzin ve M. Kondakov, Education in the USSR, Moskova: Progress, 1977.

Sovyetler'in eğitim mücadelesi 21. yüzyıl sosyalist devrimlerini geçen sürede daha kurumsallaşmış ve daha geniş toplumsal kesimleri ideolojik olarak belirlemiş burjuva eğitimin yıkılması için çok daha çetin bir mücadele beklediğine işaret ediyor. Burjuva eğitimin yıkılması sürecinin, romantik beklentilerle değil, aksine gündelik ve uzun erimli hayatta kalma ve iktidarı tutma mücadelesiyle paralel ilerlediğini anlatıyor. Bu nedenle, bugünden, devrimden önce, sistem içi, apolitik eğitim çözümlerine karşı kuramsal bir direnç geliştirmenin ve 1980 sonrasında ilerici eğitim teorisyenlerinin kapıldığı kimlikçi ve sadece özgürlük temelli yaklaşımlara, sınıfsal ve eşitlikçi cevaplarla karşılık bulmanın zamanıdır. Sovyetler'de eğitim deneyimi yeni toplumsal gelişmelerle birlikte sürekli değişen, devrimci müdahale örnekleriyle, kapitalist eğitime somut bir alternatif geliştirmiş olmasıyla ve eğitim alanındaki kazanımların korunmasının kendisinin de sosyalizm mücadelesinin bir parçası olduğunu göstermesiyle, bugünün sosyalizm mücadelesi ve yeni sosyalist kuruluşlar için vazgeçilmez bir araçtır.

Yazılama

Bu kitabın yayımlandığı günlerde, Büyük Ekim Devrimi'nin üzerinden bir asır geçmiş olacak. Kitabımız bu vesileyle yazılıyor, bu vesileyle derleniyor ama onu yâd etmek için yazılmıyor. Bu kitaba emeği geçen insanların tümü Sovyetler Birliği deneyimini insanlığın geleceğine ışık tutan büyük bir deneyim olarak görüyor, bu bağlamda onu geçmişe doğru değil, geleceğe doğru bir yönelimle ele alıyorlar.

Bunun salt bir tercih değil, günümüz koşullarında Ekim'e tek doğru bakış olduğunu düşünüyoruz. Eğer nostaljiyle uğraşmayacaksak ya da yazdıklarımız tarihe kayıt düşmekten ibaret kalmayacaksa; dünyanın ve insanlığın bugün içinde olduğumuz karanlıktan çıkışının yeni Ekim'lerde, sosyalizmde olduğunu düşünüyorsak, Sovyetler Birliği'nde yaşanmış olan sosyalizm deneyimi bizim için benimsenerek aşılacak bir miras olmalıdır. Eleştirisi de, övgüsü de ancak bunun için yapıldığında doğru ve anlamlıdır.

